ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abay Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№1(68), 2021

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abay Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№1(68)

Алматы, 2021

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
№1(68), 2021

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова,**
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева,**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2021

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 21.05.2021 қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 41,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 120.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М А З М Ұ Н Ы
С О Д Е Р Ж А Н И Е
C O N T E N T

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Байсарина Қ.Қ. Шығыс Қазақстан өңіріндегі ашаршылық және панасыз балалар тағдыры (1930-1932 жж.)..... 9
Baisarina K.K. The hunger strike and the fate of orphans in East Kazakhstan region(1930-1932)
Ермұқанов Е.Н. Мұратказин М.М. 1916 жылғы 25 маусымдағы Жарлықтың жариялану тарихынан..... 15
Ermukanov E.N., Muratkazın M. From the date of publication of the Decree of June 25, 1916.
Еспенбетова А.М. Қазақ қоғамындағы жаңа сословиелік құрылым: көпестер және олардың әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері..... 21
Yespenbetova A.M. New condition structure in kazakh society: merchant and their social and legal features
Журасова А.Ш., Алхамова Л.К. Сталинград шайқасының халықтық сипаты..... 28
Zhurassova A.Sh., Alkhamova L.K. The popular character of the battle of Stalingrad
Жалмурзина А.Ж., Мажитова Ж.С. XIX ғасырдағы қазақ фольклордағы мемлекеттік және ұлттық патриотизмнің тарихи бастаулары..... 33
Zhalmurzina A.Zh., Mazhitova Zh.S. Historical origins of state and national patriotism in kazakh folklore of the XIX century
Идрисова Г.Б., Тұрсұн Х.М., Қуандыкова Э.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамын модернизациялау тетіктері..... 40
Idrısova G.B., Tursun Kh., Kuandykova E.Zh. Mechanisms of modernization of traditional kazakh society
Калдыбаева С.С. XIX аяғы мен XX ғасырдың басында патша үкіметінің Қазақстанға орыс шаруаларын қоныстандыруы..... 45
Kaldybayeva S.S. The settlement of russian peasants in Kazakhstan by the tsarist government in the late XIX-early XX century
Сайфулмаликова С.С., Қадырбаева М.Е. Ақмола, Семей облыстарындағы ауылдық мектептерді ұйымдастырудың ерекшелігі (XX ғасырдың басы)..... 51
Saifulmalikova S.S., Kadyrbayeva M.E. Features of the organization of aul schools in Akmola, Semipalatinsk region (at the beginning of the XX century)
Сайлан Б.С., Құрбанбай Ә.Т. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Қазақстан жеріндегі әскери тұтқындар жағдайы..... 59
Sailan B.S., Kurbanbay A.T. The situation of prisoners of war in Kazakhstan after the Second World War

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №1(68), 2021

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **КЕНЖЕБАЕВ Г.К.**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев,** (зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Оспанова Р.Р.,**
к.и.н., доц. **Далаева Т.Т.,** (ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Абжанов Х.М.,**
к.и.н., проф. **Жумагулов Б.С.,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап** (Турция),
д.и.н., проф. **Осмонов О.Д.** (Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **Козьменко В.М.** (Российская Федерация),
д.и.н., проф. **Жумагулов К.Т.,**
проф. **Майер М.** (Германия),
д.и.н., проф. **Соколов А.Б.** (Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Ходжаоглы Т.** (Турция)
д.и.н., проф. **Карасев Г.М.**

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2021

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 21.05.2021.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$.
Объем 41,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 120.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Мусаханова М.З., Мусаханова Ж.М. Маркетинговые решения по продвижению дизайнерских брендов Казахстана и Kazakhstan fashion week..... 65
Mussakhanova M., Mussakhanova Zh. Marketing solutions for promoting designer brands of Kazakhstan and Kazakhstan fashion week

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Балакаева Л. Т., Шынтасова К. Социальная политика Японии на трудовом рынке в отношении пожилых людей и инвалидов..... 72
Balakaeva L.T., Shyntasova K. Social policy of Japan in the labor market for older and disabled people.
Беделова Г., Спанова М. Италиядағы Мемлекеттік архивтерді басқару..... 79
Bedelova G., Spanova M. Management of government archives in Italy
Ошанов Н.З., Нурлигенова З.Н. Некоторые аспекты этно-политической истории монголо-джунгар..... 85
Oshanov N.Z., Nurligenova Z.N. Some aspects of ethno-political history of mongolo-jungar

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Abzhaparova L.Zh. Abdrazakova L.N. Conceptual framework of cosmpolitanism in the context of western view..... 91
Абжапарова Л.Ж, Абдразакова Л.Н. Батыс көзқарасы контекстіндегі космополитизмнің тұжырымдамалық негіздері
Kaihe A. Manju noble and west: Prince Hošoi Delengge family..... 95
Кайхэ А. Манджу асыл және батыс: Ханзада Хошой Деленгенің отбасы
Габдулина Б.А., Ықылас М.М. Оңтүстік өңірлерден Солтүстік аймақтарға қоныс аударудың кәзіргі мәселелері..... 107
Gabdulina B., Ykylas M. Current issues of resettlement from the Southern regions to the Northern region of Kazakhstan
Ibrayeva A.E. Kazakh-Turkish relations: trade and economic aspect..... 113
Ибраева А.Е. Қазақстан-Түрік қатынастары: сауда-экономикалық аспект.....
Зайниева Л.Ю., Абжаппарова А.А. Молодежный вектор европы..... 118
Zainiyeva L.Yu., Abzhapparova A.A. Youth vector of Europe
Панияз Т., Жанпейісова Қ.Д. Өңірлік саясаттың теориялық аспектлерін салыстырмалы талдау..... 124

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»
№1(68), 2021

Periodic – 4 issues\year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD* (USA),
Claudia Chang *professor, PhD* (USA),
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor* (Turkey),
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor* (Kirgistan),
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Zhumagulov K.T.
doctor of historical sciences, professor,
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor* (Germany),
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences* (Japan),
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor* (Turkey)
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2021

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 21.05.2021
Format 60x84 $^{1}/_{8}$. Volume 41,75 уч.-изд.л.
Issue 300. order 120.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

Paniyaz T., Zhanpeisova K.D. Comparative analysis of theoretical aspects of regional policy

Tazhibayev R., Abdunazarov B.A. Devletlerin dış politika stratejilerine teorik ve kavramsal çerçeve..... 132

Тәжібаев Р.И., Абдуназаров Б.А. Мемлекеттердің сыртқы саяси стратегияларын теориялық және тұжырымдамалық тұрғыдан талдау

Кенжебаев Д.А. Скотоводческое хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков. экономический аспект..... 136

Kenzhebayev D.A. Pastoral economy of the kazakhs at the turn of the XIX-XX centuries. economic aspect

Кулумжанова А.М. Эволюционный процесс революций в странах Латинской Америки..... 143

Kulumzhanova A.M. The evolutionary process of revolutions in Latin America

Исибаева Е.И. Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалануды ұйымдастырудың шетелдік тәжірбиесі..... 148

Isibaeva E.I. Foreign experience in organizing the use of agricultural land

Tazhibayev R., Abdunazarov B.A. Küresel güçlerin Özbekistan Politikaları..... 154

Tazhibayev R., Abdunazarov B.A. Global powers' policy Towards Uzbekistan

Сембаева Ж.С. Центральная Азия на пути к интеграции: постпандемический период..... 159

Sembayeva Zh.S. Central Asia on the way to consolidation: post-pandemic period

Нысанбаева А.М., Сыздықова Г.Ж. Орталық Азия өңіріндегі трансшекаралық өзендер мәселелері бойынша Орталық Азия елдерінің су саясаты..... 164

Nysanbayeva A.M., Syzdykova G.Zh. Water policy of the Central Asian countries on transboundary rivers in the Central Asian region

Наралиева Р.Т., Бегалиева А.К. Онлайн оқыту форматы – жастарға білім мен еңбек нарығында бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптасуы үшін қашықтықтан білім алуға мүмкіндік беретін жүйе..... 172

Naraliyeva R.T., Begalyeva A.K. The online learning format is a system that allows eoung htjhle to receive distance education in order to become competitine in education and lavor markets

Шаикова А.Е., Жолдасбекова А.Н. Влияние международных транспортных коридоров на экономическое, политическое и общественное развитие Центральной Азии..... 178

Shaikova A., Zholdasbekova A. The impact of international transport corridors on the economic, political and social development of Central Asia

Се Тянь, Жаркынбаева Р.С. Концепция о высококачественном развитии в контексте социально-экономических преобразований КНР..... 184

Xie Tian, Zharkynbayeva R.S. The concept of high-quality development in the ontext of the prc's social and economic transformations

Канагатов Ж.Ж., Сеитова Г.А., Есейқызы Ұ., Ыдырыс Ә., Омаров К.М. Основные техногенные факторы, влияющие на водные ресурсы г. Талдыкорган..... 191

Kanagatov Zh.Zh., Seitova G.A., Eseykyzy U., Ydyrys A., Omarov K.M. Main technogenic factors affecting water resources of Taldykorgan

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Ахметова У.Т., Исмаилов С.С. Вопросы историографии формирования и функционирования системы ГУЛАГ..... 198

Akhmetova U.T., Ismailov S.S. Questions of historiography of the formation and functioning of the GULAG system

Yessimkhanov D.D., Begimbayeva Zh.S. Proceedings of the «Society for the study of the kazakh region» as a source for research history and geography of Kazakhstan..... 204

Есімханов Д.Д., Бегимбаева Ж.С. «Қазақ жерін зерттеу қоғамының» еңбектері Қазақстан тарихы мен географиясын зерттеудің қайнар көзі ретінде

Маканбаев Т.Д., Сексенбаева Г.А. Қазақстандағы архив саласының кейбір аспектілері..... 209

Makanbaev T., Seksenbayeva G. Some aspects of the archival industry of Kazakhstan

Бегалиева А.К., Косанбаев К., Косанбаев С.К. Некоторые факты о Жанкоже Нурмухамедове..... 219

Begalieva A.K., Kosanbaev K., Kosanbaev S.K. Some facts about Zh.Nurmukhamedov

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Қоскұдық қаласының қақпасы..... 226

Akymbek Y.Sh., Shagyrbaev M.S. The gate of the medieval site of Koskuduk

Арынов Қ., Елеуов М., Сиздиков Б. Ортағасырлық Қышқала қалашығындағы қыш күйдіретін пеш орны..... 246

Arynov K.S., Eleuov M., Sizdikov B. Furnace for burning bricks of the medieval town of Kyshkala

Бекешов С.С., Бекенжанова А.А. Дәстүрлі ағаш бұйымдардағы ою-өрнектің бедерленуі..... 252

Bekeshov S.S., Bekenzhanova A.A. Ornaments on traditional wooden products – embossing pattern

Бексеитов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Шарипов Р.К., Сатаева Б.Е. Погребение тюркского времени могильника Кенсай II..... 257
Bexeitov G.T., Tulegenov T.Zh., Sharipov R.K., Satayeva B.E. Burial mound of turkic time Kensai Ii
Железняков Б.А., Жумай Г., Суатаева Д.С. Ортағасырлық талғар аумағындағы ескерткіштер туралы археологиялық деректер..... 263
Zheleznyakov B.A., Zhumay G., Suataeva D.S. Medieval monuments of the talgar microregion according to archeology
Imanbekova A.A. Traditional nomadic economy and issue of conceptual and categorical apparatus..... 272
Иманбекова А.А. Традиционное хозяйство номадов и проблема понятийно-категориального инструментария
Қасенова А.Д., Сүйіндікова М.Қ. Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндері (зертелу тарихы)..... 278
Kasenova A.D., M.K. Suyundikova Ancient stone sculptures of Saryarka (history of the study)
Кожа М.Б., Жетібаев К.М. Сакральные места казахской истории: Мартобе и Культобе..... 284
Kozha M.B., Zhetibaev K.M. The sacred places of the kazakh history:Martobe and Kultobe
Саргизова Г.Б. Талдысай қонысының тері өңдеу кәсібіне арналған құралдары..... 292
Sargizova G.B. Bone tools of tanning production of Taldysay settlement

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

Апашева С.Н., Мамраимов С.Д. Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясындағы Қазақстан тарихы сабағында оқушылардың білімін бақылау мен бағалаудың оңтайлы тәсілдерін анықтау..... 298
Apasheva S., Mamraimov S. Determination of optimal ways to control and evaluate students' knowledge in the history of Kazakhstan lessons within the framework of the updated educational program
Қабыл А.Ә., Абдурахманов Н.А. Білім беру үдерісінде Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын ақпараттық - коммуникациялық технологиялар арқылы оқытудың тиімділігі мен маңызы..... 304
Kabyl A.A., Abdurakhmanov N. A. Efficiency and significance of learning the history of national liberation movements in Kazakhstan through information and communication technologies in the process of education

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР/ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Абдурахманов Н.А., Купбаева Р.М., Шекербеков Қ.М. Мырза Наурызбайұлы - өмірінің беймәлім беттері..... 309
Abdurakhmanov N.A., Kupbaeva R.M., Shekerbekov K.M. Mirza Nauryzbay – unknown chapter of his life
Өскембай Ә.А., Кабдрахманова Ф.К. С.Аманжоловтың Ұлы Отан Соғысы жылдарындағы патриоттық тәрбиесі..... 315
Oskembay A.A., Kabdrakhmanova F..K. Patriotic education of S.Amanzolov ov During the Great patriotic war
Смағұлова С.О., Бегімова М.Қ. Орталық кітапхана қорындағы Абайдың мұралары..... 319
Smagulova S.O., Begimova M.Қ. Abay's heritage from the fund of the central scientific library

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Дийметова М.Б. Понятие коммуникациии и роль социальной коммуникации в современном обществе..... 328
Diimetova M.B. The concept of communication and the role of social communications in modern society
Тұрсынбай М.Д. Ресейдің Қазақстанға ұстанған жұмсақ күш саясатын талдау және бағалау..... 332
Tursynbay M.D. Analysis and evaluation of russian politics of soft power in Kazakhsta

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘОЖ 94(574)
МРНТИ 03.20.01
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.01

Қ.Қ. Байсарина [1]

[1]*т.ғ.д., профессор Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті.*

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ (1930-1932 жж.)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанда жүргізілген 1930-1933 жылдардағы күштеп ұжымдастыру науқанының салдары мен қасіреті мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты талданады. Адамзат тарихындағы 1930-1933 жылдардағы ашаршылық зардаптары, халқымыздың басынан өткен қиын тағдыры мен қасіретті болған «ұлы жұт», нәубет жылдары болып саналады. Сонымен қатар, 1932-1933 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықтың ауыр қасіретін – жалпы одақтық басқа республикаларда орын алаған жағдайлармен салыстыруға болмайтыны да анық еді. Елімізде орын алаған нәубет жылдарының басты себептерінің бірі: кулактықты тап ретінде қарау, асығыс және асыра сілтеулердің салдарлары, ірі және орта шаруашылықтардағы малдарды тәркілеуден туындаған бөлігі ретінде қарастырлады. Аталған мақалада Шығыс Қазақстан өңірінің барлық аудандарында, соның ішінде қазақ ауылдарындағы ашаршылықтың зардаптарынан кейін орын алаған панасыз жетім қалған балалардың ауыр жағдайы және қиын тағдыры нақты мысалдармен жан-жақты баяндалады.

***Кілт сөздер**: Шығыс Қазақстан, ашаршылық қасіреті, панасыз балалар тағдыры, аштық салдарлары, нәубет жылдар, ұжымдастыру.*

Байсарина К.К.[1]

[1]*д.и.н., профессор Университет имени Шакарима г. Семей.*

ГОЛОД В ВАСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ И СУДЬБА ДЕТЕЙ-СИРОТ (1930-1932 гг.)

Аннотация

В данной статье автор на основе архивных материалов освещает масштабы и последствия голода 1930-х годов в казахской степи. Голод 1930-1933 гг. вошел в историю как годы «великого джута», величайшей трагедии казахского народа. Вместе с тем, очевидно, что тяжелая ситуация складывалась именно в Казахстане в 1932-1933 годах, нежели в других регионах СССР. Одной из главных причин бедствия в нашей стране является: рассмотрение кулачества как класса, поспешные и завышенные последствия, а также, фактически, конфискацией скота. В данной статье на конкретных примерах рассмотрены тяжелое состояние и трудная судьба беспризорных, детей-сирот, как следствие голода в ряде районов Восточного Казахстана.

***Ключевые слова**: Восточный Казахстан, коллективизация, голод, трагедия, дети, последствия.*

K.K. Baisarina[1]
[1]*Doctor of Historical Sciences, professor Shakarim State University of Semey*

THE HUNGER STRIKE AND THE FATE OF ORPHANS IN EAST KAZAKHSTAN REGION (1930-1932)

Abstract

In this article, the author on the basis of archival materials covers the scale and consequences of the famine of the 1930s. The famine of 1930-1933 went down in history as the years of "great jute", the greatest tragedy of the Kazakh people. At the same time, it is obvious that the difficult situation developed in Kazakhstan in 1932-1933, rather than in other regions of the USSR. One of the main causes of the disaster in our country is: the consideration of the kulaks as a class, the hasty and exaggerated consequences, and, in fact, the confiscation of cattle. In this article on concrete examples the serious condition and difficult destiny of street children, orphans, as a consequence of hunger in a number of areas of East Kazakhstan are considered.

Keywords: *East Kazakhstan, collectivization, famine, tragedy, children, consequences.*

Кіріспе Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы ашаршылық саяси тұрғыданда, академиялық зерттеу тұрғысынанда толық ғылыми бағасын алмаған мәселелердің бірі болып саналады. Бүгінгі күнде отандық тарих ғылымында кеңес үкіметі кезінде жүргізілген күштеп ұжымдастырудың зардаптарына мұрағат құжаттары негізінде талдау жасалынып, шынайы бағасы берілуде. Қазақ даласын түгел қамтыған алапат ашаршылық балалар өмірі мен тағдырынан айналып өтпеді. Ашаршылықтың тарихы, панасыз қалған балалардың тағдыры әліде зерттелуі керек, оның теориялық, методологиялық, саяси-идеологиялық астары ашыла беруі тиіс. Халықтың басына түскен ұлттық апаттың себеп салдары және оның ащы шындығына жан-жақты тұжырым жасау, оған тиісті тарихи, саяси баға беру сол елдің бірлігін, тұтастығын нығайта түседі.

Мақсаты: Мақалада еліміздің шығыс өңірінде жүргізілген ұжымдастыру саясатының зардаптары талдана отырып, ашаршылық жылдарындағы аймақтағы панасыз қалаған балалар тағдыры жан-жақты сипатталады. Қазақ халқының басынан өткен ашаршылық ақиқатына жаңа көзқарас тұрғысынан баға беру. Нәтижесінде қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ халқының басынан кешкен 1930-шы жылдардағы Шығыс Қазақстандағы панасыз қалған балалардың тағдырын жан-жақты анықтау.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу жұмысында қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін, тарихи зерттеудің логикалық тәсілімен тығыз байланыстылығы тарихилық, объективтілік, сабақтастылық, ғылыми таным принциптері басты назарда болды. Ғылыми танымның нақты тарихи-сараптамалық принципін қолдану арқылы нәубәт жылдарындағы қазақ халқының басына түскен ауыр жағдайына талдау жасай отырып, кеңестік басқару жүйесінің мазмұнын айқындауға ұмтылыс жасалды.

Қазақстандағы ашаршылық зардаптарын зерттеген шет ел, Ресей және отандық ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ Шығыс Қазақстан облысы қазірігі заман тарихы құжаттар орталығының құжаттары және ақпараттар мен мерзімді баспасөз, ғылыми басылым деректері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрады. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалық, диалектикалық, статистикалық, демографиялық талдау және басқа әдістемелер қолданылды.

Нәтижелерді талқылау Шығыс Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы ашаршылық зардаптары және оның себебтері шынайы тарихи тұрғыдан талдау жасалынып, панасыз балалардың ауыр тағдыры баяндалады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарыққа шыққан тарихи зерттеулерде ашаршылықтың демографиялық зардаптары жан-жақты қарастырлады. Мәселен, М.Қозыбаев «Ақтаңдақтар ақиқаты» еңбегінде 1932-1933 жылдардағы аштықтың зардаптары жөнінде төмендегідей атап көрсетеді. «...Екіншіден, тарихтағы ақтаңдақ орындарды осы күнге дейін зерттелмеген, не зерттелмеген проблемаларды игеру міндеті тұр. Үшіншіден жеке басқа табыну, тоқырау идеологиясы тұрғысынан жазылып, бұрмаланған проблемаларды диалектикалық методологияға сүйеніп, жаңа дүнетанымды, ғылыми тұжырымды жазуымыз керек» [5, 51]. Осындай себебтерден аштық құрбандарының саны жөніндегі мәліметтер әркелкілік пайда болды - деп тұжырымдайды Т.Омарбеков «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» [7], Б.Аяған, Ж.Кыдыралина, Ж.Ауанасова т.б. «1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты» [1] еңбектері жарыққа шықты. Аталған зерттеушілер ел тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі - 1930-шы жылдардығы аштықтың зардаптарын мұрағат деректері негізінде адам шығыны мен панасыз балалар тағдырын ашып айта отырып, қазақ халқының басынан өткен зұламат жылдар - деп көрсетеді.

Қазақстандағы 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың тарихын зерттеген шет ел ғалымдарының еңбектеріде жарық көрді. Қазақстанда орын алған ашаршылық зардаптарына қатысты отандық және шет ел ғалымдарының зерттеулері бар. Шет ел ғалымдарының зерттеулерінде ашаршылық жылдары қаза болған адамдардың шығынына қатысты батыс тарихшыларында мәліметтер әртүрлі көрсетілген. Неміс ғалымы Роберт Киндлер зерттеуінде, большевиктердің кеңестендіру саясатына тоқтала отырып, Сталин билігінің зорлық зомбылықтар мен жүргізген саясаты қазақ ауылын күштеп отырықшылыққа айналдыру және ұжымдастыру науқанының салдары ретінде жан-жақты баяндайды. [3]. Ал ағылшын зерттеушісі Роберт Дэвис 2011 жылы жарық көрген «Годы голода. Сельское хозяйство в СССР, 1931-1933» деген еңбегінде қазақтар көшпенді халық болғандықтан қырылып қалды деген концепция жасады [8]. Қазақ жеріндегі нәубәтке байланысты Никало Пианчило ашаршылықтың бірден-бір себебі ауыл шаруашылығындағы Сталиндік реформаның салдарын көрсетеді [6]. Ашаршылықтың зардаптары туралы жоғарыда көрсетілгендей шет ел зерттеушілері өз тұжырымдарын жасады.

Алайда шет ел зерттеушілері қазақ тіліндегі деректер мен зерттеулерді оқи алмағандықтан, көбіне орыс тіліндегі еңбектерге сүйене отырып зерттеген және мұрағат құжаттарын пайдалана алмады. Көбіне орыс тіліндеге еңбектерге сілтеме жасайды. Жоғарыда аталған шетел зерттеушілірінің жасаған ғылыми тұжырымдары нақты тарихи шындыққа сәйкес келе бермейтіндігін 1926, 1929 және 1930 жылдардығы статистикалық көрсеткіштер дәлелдеп отыр.

Зерттеу нәтижесі: Еліміздің шығыс өңірінде ата-анасынан айырылған жетім қалған панасыз балалардың басынан кешкен тауқыметі мен тағдыры ашаршылық жылдардағы халқымыздың басынан өткен нәубет жылдары болып саналады. Аталған мәселе еліміз тәуелсіздік алағаннан кейінгі жылдарда ғана шынайы зерттеліп, тарихи шындық қайта орала басталды.

Республиканың барлық жерлерінде ата-анасыз қалаған панасыз балалардың қиын тағдыры бүкіл елді мекендерде орын алған жағдай болды. Барлық жерлерде азық-түлік тапшылығы күннен-күнге ұлғайып келе жатқандығы байқалған. Мәселен, өңірдегі Бобровка поселкесіндегі кезекті кедейлер жиналысына бір-бір қап ұстап келген халық үзілді-кесілді астық талап еткен. Бірқатар поселкелерде астық қоймаларына түсу жиілеген, тіпті күзетшілердің өздері бірге тонаған. Жалпы округтің жағдайы осындай еді. Азық-түліктің тапшылығынан халық қоймаларды талан таражға түсіріп, жаппай қарсылыққа шығу ұлғайған [11].

Дәл осындай жағдайда колхозда жұмыс күші бар деудің өзі тек сөз жүзінде ғана болды, себебі ірі қара мен қой, жылқы жем-шөптің тапшылығынан қырылып қалған. Тірі деген жылқының тек қаңқасы ғана қалған. Жем-шөптің орнына шатырдағы сабандар мен қатар қидың өзі желініп жатса да, мал шыбын сияқты өліп жатқан. Жылқыларды арқанмен көтеріп тұрғызған. Адамдар тұқымдық астықты жеп қоймауы үшін, егін егуге берер алдында оны улау қарастырылған [12]. Өңірдегі аштық зардабы барлық ауылдарды ауыр күйзеліске ұшыратты. Сол жылдарды аштықты көзімен көрген қариялар былай дейді: «Мал санының өте қатты азайғаны соншалық ауыл тұрғындары бір бас қойды түнімен күзететін, таңертеңнен кешке дейін бір уыс бидай масағын ғана теріп әкеп, жан басына таратып берген, аштық бүкіл бір ауылды жалмап жоқ еткен ауыр жылдар еді» -деп еске алады. Әрине аштықтың саладарынын жұмыс күші жетіспегендіктен көптеген елді мекендер мен шаруашылықтар қаңырап бос қалды.

Сол сияқты, 1933 жылдың күз айында Семей қаласының «Тері зауытында» да жан түршігерлік оқиғалар болған. Мәселен, қазақ жұмысшылары өңдеуге әкелінген терілердегі қалып қойған малдың майын сыпырып алып, сол жерде ақ шикідей жей берген. Мұндай әрекеттер терілер сақталатын қойма ішінде ғана емес сонымен қатар цехтағы өндірістік жұмыс уақытында да байқалған. Егер терілердің әр түрлі малды болғандығын және Монғолия сияқты тағы да басқа көрші елдерден әкелінетінін ескерсек, бұл жағдайлар әр түрлі жұқпалы аурулардың таралуына ықпал етері анық еді. Жалпы, үкімет тарапынан 1932 жылдың 25-ші сәуірінде қабылдаған қаулыда малдар арасындағы қышыма, есекжем, бөртпе сияқты аурулардың кең таралуының баяндалуы табын жағдайының нашар болғандығын көрсетеді. Қаңтар-ақпан айларындағы екі айда бүкіл қазақ жерінде, мал шаруашылығымен айналысатын аймақтардағы савхоздардағы мал саны, оның ішінде ірі қара мал, жас төл және бұзау, 4,7%-ға қысқарған [2, 253-254]. Осылайша мал басының күрт төмендеуі халықтың жағдайын одан әрі төмендете түсті.

Қазақстанның барлық аймақтарында 1932 жылдың басында панасыз балалардың саны ұлғая түсті. Ата-анасыз қалған балалар панасыздар атанды. Қазақ дәстүрінде ата анасынан айырылған баланы ағайындары асырап алып, оған пана болатын, Алайда ондай мүмкіншілік бола бермеді. Аштық нәубетінің қасіреті қаншама ананың өз баласын тағдыр тәлкегіне тастап кетуіне итермеледі. Олардың саны күн санап өсе берді. 1932 жылы 25 наурызда панасыз балаларға қамқорлық жөніндегі ХКК ерекше комиссияның отырысында Халық денсаулық сақтау комиссариаты арқылы 3 мың бала: Петропавловскіге - 800, Семейге - 1100, Алматыға - 390, Ақтөбеге - 360, Оралға - 350 бала орналастырылды [10, 96].

Жыл өткен сайын ата-анасыз жетім қалған панасыз балалардың саны күннен-күнге ұлғайып отырды. Әсіресе 1931-1932 жылдары аш-жалаңаш, өлім ауызында жатқан балалардың көптігі соншалық мұндай жағдай барлық ауылдарында орын алды. Республиканың барлық қазақ ауылында аштыққа ұшыраған, аш-жалаңаш балалардың санынын білу де мүмкін емес еді.

Мал шаруашылығымен айналысатын аудандардағы балалар үйіндегі балалардың киім кешекпен қамтамасыз етілуі де өте төмен болған. Әрине, барлық балалар үйлерінің жағдайы нашар болды деп кесіп айтуға болмас. Салыстырмалы түрде айтатын болсақ, Шығыс Қазақстанның Белағаш ауданының №13-ші балаларды уақытша ұстау үйі мен №7-ші балаларды қабылдау үйлері бірдей құқыққа ие болса да, бірдей дәрежеде қамтамассыз етілсе де жағдайлары әр түрлі болған. №7 балалар үйінде тазалық сақталып, тамақ уақытында берілген. Тәрбие жұмыстары жүргізілген. Ал, №13 балалар үйінің жағдайы сын көтермейтін. Балалардың тамағымен, киім-кешегімен қатар, көрпе-жастықтарының өздері тапшы болған. Мәселен, 90-балаға қатысты 17 төсек 42 ақжайма, 47 жастық тысы, 44 көрпе болған. Мұның өзі тізім бойынша ғана еді. Себебі көрпе-жастықтың мөлшері бұдан да аз болған [13].

Шығыс Қазақстандағы балалар үйінде қажетті деген көрпе-жастық, киім-кешектің тапшы болғандығы соншалық, балалар бір ғана көк көйлекпен жүріп, тақыр тақтайда ұйықтаған. Ал, тақтайда балалардың дәреті де жатқан. Кейбір тәрбиешілер қолдарын қалтасына салып алып балаларға ұрсатын болған.

Кейбір жатақханалардың терезелері сынық болған және оларға еш жөндеу жұмыстары жүргізілмеген, үй қабырғалары сыланбайтын, іргелері көмілмейтін еді. Сырт киімдері жоқ балалар тоңып, суық өтіп, ауырып өлім үстінде жатқандары көп болған [14]. Панасыз балаларға бөлінген ақ ұнды қара бидайдан жасалған ұнмен, жүгерімен алмастырған, ал шалғайдағы балалар үйлеріне азық түлікті жеткізбеген, керісінше, өздерінің ыңғайларына қарай пайдаланған. Әсіресе, Абыралы, Шыңғыстау, Қарқаралы және Жармадағы балалар үйі азық түлікпен айтарлықтай қамтамасыз етілмеген. Бұл аудандарға бөлінген азық түліктер 2-3 ай бойы Семей қаласының қоймаларында жатып қалған. Мұндай жауапсыздық көп кешікпей-ақ өз көрінісін бере бастаған. Мәселен, Абыралы ауданында қатарынан 6 күн азық-түлік болмауынаы 19 бала бақилық болған.

Шығыс Қазақстан өңіріндегі: Көкпекті, Зайсан, Жарма, Мақаншы, Үржар, Абай, және Тарбағатай аудандарындағы ашыққан балаларға, сонымен қатар өңірдегі барлық балалар үйінде орналастырылған жетім балаларға үкімет тарапынан көмек жасалды. Бірақ сол көмек өте мардымсыз, тіпті тиісті орынға жетпей жатты. Көптеген уақытша ашылған балалар үйлеріне мүлдем көмек көрсетілмеген жағдайларда орын алды. Мәселен, Мақаншы, Абай және Тарбағатай сияқты орталықтан алыс аудандарда уақытша ашылған балалар үйлерінде аш-жалаңаш балаларға киім-кешек пен төсек орын тұрмақ тамақтың өзі жетіспеді, берілген тағамның өзі өлместің күнін көрмейтіндей белгілі бір мөлшерде ғана таратылған, балалардың тоя тамақ ішпейтін уақыттары өте жиі кездесіп тұрды. Аталған қазақ аудандарына қарағанда Көкпекті ауданының орталығында ашылған балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан балаларды тамақпен және киім-кешек, төсек орынмен қамтамасыз етілуі жоғарыда көрсетілген аудандарға қараған-да біршама жақсы болды. Сондықтан жоғарыда атап өткендей аудан орталығындағы балалар үйлерінің жағдайы әр түрлі жағдайда және оның қамтамасыз етілуіде бірдей дәрежеде орын алмағандығын байқауға болады. Мұндай жағдай республиканың барлық аудандарында да көптеп орын алды.

Өңірдегі балалар үйін қамтамасыз ететін 5 мекеменің қаржыландыру жүйесінің дұрыс жолға қойылмауы көбіне олардың балалар үйлерінің қаржылық жағдайын білмеуімен және оларға қатысты ақшаны дұрыс бөлмеуімен түсіндіріледі. Соның нәтижесінде 1933 жылдың 9 айында жүргізілген қаржыландыру барысында 1 тәрбиеленушіге қатысты ақша Жарма ауданында - 491 сом, Зайсан ауданында - 443 болса, Тарбағатай ауданында - 62 сом, Ұлан ауданында - 86 сом берілген. Әрине, мұндай айырмашылық кей аудандардағы балалар үйінің жағдайының нашарлауына әкелді [15].

Панасыз балалар қасіретінің алдын-алу шаралары жан-жақты жүргізілгенімен қатар, үкімет тарапынан аталған қиыншылықтарды шеше алмады, оны жоғарыдағы Жарма, Зайсан аудандарындағы балалар үйінің жағдайы дәлел бола алады. Мәселен, Тарбығатай ауданындағы сол сияқты Қызыл-Кесік, Көкжыра,Үштөбе ауылдары және Абай, Мақаншы аудандарындағы ауылдарындағы ата-анасыз қалған панасыз балалардың жағдайда айтарлықтай мәз емес еді.

Әрине алдынғы жылдарға қарағанда балаларды экономикалық тұрғыдан қамтамассыз ету шаралары біраз жақсарғандай болды. Алайда балалар үйін қаржыландыру тым төмен жағдайда болды және бір қалыпты жүргізілдмеді.

Мәселен, 1932 жылдың 1-қазанына дейін Шығыс Қазақстанға берілуі тиіс ақша 632 мың сомды құрады. Оның өзі толық берілген жоқ. Бөлінген ақша көбіне аудандық қаржы бөлімшелерінде ұзақ мезгіл қалып қоятындықтан жергілікті жерлерге уақтылы жетпеген. 1932 жылдың сәуір айында балалар комиссиясының бөлген қаржысы тым аз болды [16].

Ата-анасыз жетім қалған балаларды орналастыру жағдайын тексергенде олардың 50 пайызы ажал аузында жатқандар болған. Жалпы, балалар үйін тамақпен, киім-кешекпен өзге де керек-жарақтармен қамтамасыз етуі тиіс ұйымдар өз қызметтеріне жауапкершілікпен қарамаған. Оларға берілген қаржы-қаражат балалар үйіне уақтылы жеткізілмеген, ал кейде ондай көмек жіберілмеген де, оның өзге көмек көздерін табу жолдары қарастырылмаған. Тіпті, облыстық білім бөлімшесі 171 қолындағы 844 380 сомының 171 500 сомын ғана жұмсаған, ал 672 880 сом қалып қойған. Сол сияқты, облыстық денсаулық бөлімшесіндегі 90194 сомның 23289 сомы ғана жұмсалып, 66905 сомы игерілмей қалған [17].

Жоғарыда атап өткендей, ойластырылмай алынған шешімнің қайтарымы өзін көп күттірген жоқ, оның зардабын қарапайым халық көтерді. Жауапкершіліктің жоқтығынан балалар панасыздығының өсуімен қатар, олардың арасында әр түрлі жұқпалы аурулардың өршуіне әкелді. Тек балалар ғана емес, ашыққан халықтың барлығы дерлік әр түрлі жұқпалы ауруларға ұшырап, әлі жеткен жерінде ісініп, өліп жатқан.

Көптеген елді мекендерде 1932 жылдың жаз айларында сүзек ауруының жаппай етек алуының нәтижесінде, оның алдын алуға атсалысқан емдеу мекемелері атқаратын қызметтеріне сай емес сипатта өзгерген. Семейдегі ауруханадаларда емделіп жатқан ересек адамдар мен балалардың көптігі соншалық ешқандай орын болмаған. Барлық ауруханалардың да жағдайы дәл осындай еді. Ал әр түрлі науқастарды емдейтін өңірдегі ауруханлар да көбіне жұқпалы ауруларды емдеумен болған. Аталған себептердің салдарынан қажетті дәрі-дәрмектің тапшылығы сезілген, әсіресе балалар ауруханаларындағы іші ауырған сәбилерге, жасөспірім балаларға берілуі тиіс кептірілген қара жидек жетпей жатса, тұрғындар қолдан жасалған жасанды иодты пайдаланған. Облыста безгек ауруы өршіп тұрғанда, оны емдеуге қажетті дәрі-дәрмектер ауруханалардан мүлде табылмаған. Дәріханалардағы дәрі-дәрмектер жетіспегендігі соншалық тіпті өте қажетті дәрілерді табудың өзі қиынға түсті. Өңірдегі ауыруханалардағы осындай жағдайлар балалардың тағдырына араша бала алмады, балалар өлім-жітіміде көбірек орын алды, тіпті оны тоқтатуда мүмкін болмады.

Жалпы облыс бойынша денсаулық сақтау жағдайы қанағаттанғысыз деңгейде болғандығын жоғарыда көрсетілген мәліметтерден анық байқауға болады. Көптеген елді мекендерде тіпті ауырханалар болмады, мәселен Ұлан, Абыралы сияқты бірнеше аудандарда аурухана мекемелері жоқ болса, Бесқарғай Кувск, Жарма, Белағаш аудандарында дәрігерлік амбулаториялар болмаған. Мал-мүлкінен айырылған халық жағдайы, әсіресе аштыққа ұшыраған балаларға дәргерлік көмек көрсету қиындап, мүшкіл халге жетті. Сонымен қатар өлкенің арнайы бөлген азық-түлік қоры негізінде аштық нәубетіне ұшыраған халыққа көмек жасалған. Бұл көмек сандық жағынан көңіл қуантарлық болғанымен, сапалық тұрғыдан сын көтермейтін. Қазақ жеріндегі аштықтың салдары басқа елдерден бірде-бір кем емес.

Қорытынды

Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру науқаны аса күрделі сипатта өтті. Өңірдегі ұжымдастыру науқаны да күштеу мен зорлық - зомбылыққа негізделе отырып жүргізілді, нәтижесінде, оның соңы қасірет пен қайғыға ұласып кетті. Тоталитарлық жүйе ұжымдастыру арқылы тек жеке меншік мүлікті ортақтастыруды ғана емес. ұлттық сананы ұжымдық санамен алмастыруды көздеді. Кеңес өкіметі бұл мақсат - мүддеге жету үшін әр түрлі әдіс-тәсілдерден аянып қалған жоқ. Сондықтан да бай-кулактарды тап ретінде жою деген желеумен жүргізілген науқанда шаруалар мүлкінің тәркіленуі, оларға қатысты күштеу саясатының қолданылуы ол ешкімнің қателігі емес, ол сол жылдардағы жүйенің заңдылығы болып табылады. Ашаршылық – табиғат әкелген қасірет емес, саяси-идеологиялық асыра сілтеушілік, қазақ халқының басына төнген қасірет.

1930 жылдардағы ашаршылықты 2006 жылы Украина парламенті «Укринада жасалған геноцид» деп бағалады. 2008 жылы Европапарламент «Голодоморда» адамзатқа қарсы жасалған қылмыс деп таныды. Бүгінде халқымыздың басынан кешкен қасіретті тағдырын жыл сайын еске алу мүмкіндігіне қол жеткіздік. Сондықтан 1931-1933 жылдардағы бүкіл бір халықты қамтыған зұламат жылдардағы панасыз балалардың тағдырын мұрағат құжаттары арқылы қайта қарап, ақиқатын айтуға тиіспіз. Аталған кезеңдегі балалар тағдыры Қазақ халқының басына түскен ең бір қиын да, қасіретті жылдар ешқашан тарихта ұмытылмақ емес.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Аяған Б., Қыдыралина Ж., Ауанасова Ә., т.б. (1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты. Алматы: ТОО Литера. – М., 2012. – 336 б.

2 Богданов Ю.Н.Строго секретно 30 лет в ОГПУ-НКЗД-МВД. – Москва: Вечер, 2002. – 544 б.

3 Киндлер Р. Сталинские кочевники власть и голод в Казахстане. – Москва: «РОССПЭН», 2018. – 328 с.

4 Қойгельдиев М.,Омарбеков Т.Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993. – 208 б.

5 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.

6 Nicollo Pianciola. Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen. 1928-1934.-http://monderusse.revues.org

7 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

8 Роберт Дэвис Годы голод. Сельское хозяйство в СССР,1931-1933. – Москва: Российская политическая энциклопедия , 2011. – 543 с.

9 Robert Kinder The Strong and the Weak. The Relevance of Physical Violence during the Famine in Kazakhstan (1930-1934) // Die Starken und die Schwachen. Zur Bedeutung physischer Gewalt wahrend der Hungersnot in Kasachstan (1930-1934). In Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas 59 H,1.S. ,2011. – 51-78 p.

10 Халидуллин Ғ. Ашаршылық және демографиялық апат //Ақиқат, №8. 2001.– 96 б.

11 ШҚОҚЗТҚО (Шығыс Қазақстан облысы қазіргі заман тарихы құжаттар орталығы. 3-қор, 1-т., 450-іс, 1-п.

12 ШҚОҚЗТҚО. 3-қор, 1-т., 503-іс, 99-п.

13 ШҚОҚЗТҚО. 15-қор, 1-т., 2-іс, 105-п.

14 ШҚОҚЗТҚО. 7-қор, 1-т., 420-іс, 136-п.

15 ШҚОҚЗТҚО. 548-қор, 1-т., 5-іс, 11-п.

16 ШҚОҚЗТҚО. 15-қор, 1-т., 10-іс, 23-п.

17 ШҚОҚЗТҚО. 578-қор, 1-т., 5-іс, 49-п.

References:

1 Ayagan B., Kydyralina Zh. Auanasova A. etc. The reality of the famine of 1932-1933. – Almaty: Litera-M LLP, 2012.- 336 p.

2 Bogdanov Yu.N. Top secret 30 years in the JSPA-PCIA-MI. – Moscow: Evening, 2002. – 544 b.

3 Kindler R. Stalin's nomads power and famine in Kazakhstan. – Moscow:ROSSPEN, 2018.– 328 p.

4 Koigeldiev M., Omarbekov T. What does history teach? – Almaty, 1993. – 208 p.

5 Kozybayev M. The truth of the blanks. – Almaty: Kazakh University, 1992. – 272 p.

6 Nicollo Pianciola. Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen. 1928-1934.-http://monderusse.revues.org

7 Omarbekov TTragedy of Kazakhstan in 20-30 years. – Almaty: Category, 1997. – 320 p.

8 Robert Davis Years of hunger. Agriculture in the USSR, 1931-1933. – Moscow: Russian Political Encyclopedia, 2011. – 543 p.

9 Robert Kinder (. The Strong and the Weak. The Relevance of Physical Violence during the Famine in Kazakhstan (1930-1934) //The strong and the weak. On the importance of physical violence during the famine in Kazakhstan (1930-1934). In Yearbooks for the History of Eastern Europe 59 H, 1.S., 2011. – 51-78.

10 Khalidullin G. Famine and demographic catastrophe // Truth. №8, 2001. – 96 p.

11 EKRCOMHD (East Kazakhstan regional center of modern history documents) Fund 3, group 1, case 450, item 1.

12 EKRCOMHD. Fund 3, group 1, case 503, item 99.

13 EKRCOMHD. Fund 15, group 1, case 2, item 105.

14 EKRCOMHD. Fund 7, group 1, case 420, item 136.

15 EKRCOMHD. Fund 548, group 1, case 5, item 11.

16 EKRCOMHD. Fund 15, group 1, case 10, item 23.

17 EKRCOMHD. Fund 578, group 1, case 5, item 49.

МРНТИ 03.20.01 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.02

Е.Н. Ермұқанов[1], М.М. Мураткази[2]

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, ermukan_erkin@mail.ru
[2]т.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

1916 ЖЫЛҒЫ 25 МАУСЫМДАҒЫ ЖАРЛЫҚТЫҢ ЖАРИЯЛАНУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне түрткі болған патша жарлығының жариялануы ұзақ жылдар бойы жоғарғы билік өкілдері арасында сан мәрте талқылаулардан өткен болатын. Алғаш бірінші дүние жүзілік соғысқа дейін, яғни 1910 жылы қозғалса, бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында елдегі қалыптасқан жағдайға байланысты бірнеше рет әскери министрлікте, Министрлер Кеңесінде, Мемлекеттік думада, мемлекеттік Кеңестерде талқыланды. Талқылауларда әскери міндеткерліктен босатылған империяның қол астындағы отар халықтарды «қандай формада шақырамыз, әлде әскери салықпен алмастырамыз ба?», - дей келе, ақыры 1915 жылы әскери салық енгізілген болатын.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы екі жылындағы сәтсіздіктер, көптеген адам шығыны, майданға алынғандардың орнын басатын еңбек ресурстарына қажеттілік қосымша жұмыс күшін талап етті. Әскери міндеткерлік мәселесі тағы да күн тәртібіне шықты. Миллиондаған еңбек қолын қажет еткен жағдай тиісті министрліктерді қалай болғанда да көп көлемдегі адам күшін тартуға мәжбүрледі. Әскери министрлік бұрын қозғалған әскери міндеткерлік, реквизицияны қайта көтеруіне тура келді. Жоғары билік өкілдері қол астарындағы «бұратана» халықтарына «саяси сенімсіздік» танытып, қолдарына қару беруден қаймыққандықтан бұл мәселені қайта-қайта кейінге қалдырып келген еді. Тіпті әскери министрліктің 1915 жылғы қарашадағы заң жобасын да Министрлер Кеңесі осы жылдың желтоқсан айында кері қайтарады. Ақыры 1916 жылдың жазында майдандағы ахуал күрделене түскенде мамыр, маусымда шарасыздықтан үкімет басшысы, әскери министр және ішкі істер министрінің орынбасарлары ортақ шешім қабылдауларына тура келді. Министрлер Кеңесі мәжілістерінің ерекше журналында сақталған жазбаларда тыл жұмысына алу жарлығы туралы шешімді премьер-министр Штюрмер, әскери министр Шуваев, Ішкі істер министрінің орынбасары Куколь-Яснопольскийлердің қабылдағаны жөнінде нақты мәліметтер сақталған. Бұл арнайы қабылданған жаңа заң емес, бұрынғы «реквизиция» туралы әскери қаулы Жинағы негізге алынып, жарияланды. Жарлық Мемлекеттік думаның қолдауымен жарық көрмей, Шуваевтың Уақытша үкіметтің төтенше тергеу комиссиясының төрағасы Н.К. Муравьевке берген жауабында атап көрсеткеніндей елге телеграмма арқылы жеткізілді. Кеңестер мен мәжілістерде аймақтардан бұл шақыруға жергілікті тұрғындардың көзқарасына қатысты мәлімет жинау қажеттігі туралы пікірлері де аяқ асты етілді. Отаршыл билік өкілдері Жарлықты шұғыл түрде жүзеге асыруды қолға алды.

Түйін сөздер: *әскери міндеткерлік, «бұратана», тыл жұмысы, жарлық, көтеріліс.*

Ермуканов Е.Н.[1] Мураткази М.М.[2]
[1] кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы,
ermukan_erkin@mail.ru
[2]к.и.н., ст. преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы

ИЗ ИСТОРИИ ОПУБЛИКОВАНИЯ УКАЗА ОТ 25 ИЮНЯ 1916 г.

Аннотация

Провозглашение царского указа, спровоцировавшего национально-освободительное восстание в Казахстане в 1916 году, долгие годы обсуждалось в высших органах власти. Впервые он был

провозглашен в 1910 году, перед Первой мировой войной, и несколько раз во время Первой мировой войны. В Совете министров, в Государственной Думе, в Государственных советах. В ходе дискуссий в 1915 году окончательно был введен военный налог, в котором говорилось: «В какой форме мы называем колонизированные народы империи, которые были освобождены от уплаты налогов» службу в армии или заменить их на военную пошлину? "

Неудачи первых двух лет Первой мировой войны, высокая человеческая жертва и необходимость в людях для замещения тех, кто был на фронте, потребовали увеличения людских ресурсов. Вопрос о воинской повинности снова был на повестке дня. Минобороны пришлось реанимировать реквизицию. Вопрос неоднократно откладывался властями из-за «политического недоверия» к «туземным» народам и нежелания сдавать оружие. Даже ноябрьский законопроект 1915 года о Министерстве обороны был отклонен Советом министров в декабре этого года. Наконец, летом 1916 года, когда ситуация на фронте осложнилась, в мае и июне премьер-министр, военный министр и заместитель министра внутренних дел должны были принять совместное решение. Записи, которые ведутся в специальном журнале Совета министров, содержат подробную информацию о том, что решение о приеме на работу приняли премьер-министр Штюрмер, министр обороны Шуваев и заместитель министра внутренних дел Куколь-Яснопольский. Это был не новый закон, а сборник военных указов о бывшей «реквизиции», на встречах также обсуждалась необходимость сбора информации в регионах о мнениях местных жителей по этому призыву. Представители колониальных властей немедленно приступили к реализации Указа.

Ключевые слова: *воинской повинности, «туземец», тыловая работа, указ, восстание.*

E.N. Ermukanov[1], M.Muratkazın [2]
[1]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ermukan_erkin@mail.ru
[2]k.i.n., senior lecturer, Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

FROM THE DATE OF PUBLICATION OF THE DECREE OF JUNE 25, 1916

Abstract

The proclamation of the tsarist decree, which provoked the national liberation uprising in Kazakhstan in 1916, was discussed for many years among the highest authorities. It was first launched in 1910, before the First World War, and several times during the First World War., In the Council of Ministers, in the State Duma, in the State Councils. In the discussions, the military tax was finally introduced in 1915, saying, "In what form do we call the colonized peoples of the empire, who were exempted from military service, or replace them with a military tax?"

The failures of the first two years of World War I, the high human cost, and the need for manpower to replace those on the front called for more manpower. The issue of conscription was once again on the agenda. forced. The Ministry of Defense had to revive the requisition. The issue has been repeatedly postponed by the authorities because of "political distrust" of the "whirlwind" peoples and the reluctance to hand over weapons. Even the November 1915 bill of the Ministry of Defense was rejected by the Council of Ministers in December this year. Finally, in the summer of 1916, when the situation on the front became more complicated, in May and June, the Prime Minister, the Minister of War and the Deputy Minister of the Interior had to make a joint decision. Records kept in a special journal of the Council of Ministers contain detailed information that the decision to hire was made by Prime Minister Sturmer, Minister of Defense Shuvaev, and Deputy Interior Minister Kukol-Yasnopolsky. This was not a new law, but a collection of military decrees on the former "requisition". The meetings also discussed the need to gather information from the regions on the views of local residents on this call. Representatives of the colonial authorities immediately began to implement the Decree.

Keywords: *conscription, "whirlwind", rear work, decree, uprising.*

Кіріспе. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске түрткі болған «25 маусым жарлығының» мәніне жекелеген авторлар болмаса күні бүгінге дейін зерттеушілер тарапынан жеткілікті назар аударылмай келеді. Зерттеушілер арасында оны «Жарлық» емес «повеление» деушілер де кездеседі. Патша жарлығы Мемлекеттік дума тарапынан тиісті қуаттау алмаса да үкімет басшысы мен соғыс министрінің мақұлдауымен жүзеге асырылған заңсыз жариялану болғандығын нақтылау аса өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақала тарихи сабақтастық арнасында деректерді салыстырмалы талдау әдістері мен басқа да тәсілдер арқылы тарихи шындықты айқындауға күш салынды.

Талқылау. Патшаның 1916 жылғы 25 маусым жарлығының дайындалу тарихымен тарихшы-ғалымдар Х.Турсунов, А.Панфиловтар айналысып, проблеманың шетін аспектілерін өз зерттеулерінде көтерген болатын.

Зерттеу нәтижелері. Патша жарлығының ұзақ уақыт бойы түрлі деңгейдегі мемлекеттік органдарда талқылануы жүйелі түрде хронологиялық сабақтастықта сараланады.

Қорытынды. Мақалада жарлыққа негіз етіп алынған империяның бұрынғы заңдарының мән-мағынасы ашылып, оған жергілікті аймақтардың көзқарасы, ұсыныстары ескерілмей іс-жүзіне асырылғаны баса көрсетіледі

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске тоқталғанда ең алдымен оған түрткі болған тыл жұмысына алу жарлығы қандай мақсаттан туындады және ол қалай жарияланды деген мәселеден айналып өте алмаймыз.

Патша үкіметінің құзырлы органдарын ұзақ жылдар бойы қол астындағы «бұратана» халықтардың әскери міндеткерлік атқармауы қатты ойландыра бастады. Жергілікті халық жоғарғы билікті қосымша күш ретінде де ерекше қызықтырды. Бір жағынан олардың орталық өкіметке деген салқындығы да мазалай бастады. Осы уақытқа дейін қазақтарды әскери міндеткерліктен босату саяси мотивтермен түсіндіріліп келгендіктен, әскери министрлік «бұратаналарды» әскер қатарына алу ертерек және қауіпті деп есептеді. Сол себепті үкімет қол астындағы халықтардың қолына қару беруден қатты қаймықты.

Патша үкіметі қол астындағы отар халықты ұзақ уақыт әскери міндеткерліктен босатуды зиян деп есептеп, олардың бұл жеңілдікті тиісті нәрсе деп қабылдап қалуына да алаңдады. Өйткені жергілікті халықтың көзқарасы отаршыл билікке онсыз да жеккөрінішті пиғылда болатын. Міне осындай көңіл күйді аңғара бастаған патша үкіметі империялық саясатын жүргізгенде қазақтардың қарсылық ауанына қарамастан әскери міндеткерлік енгізуді қолға алуды ойлады.

«Бұратаналарды» әскери міндеткерлікке тарту мәселесі орталықта 1910 жылдан қозғала бастады. Мұндай мәселе алғаш әскери министрлікте өткен кеңестерде көтерілді. Бұл кеңестердің нәтижесінде мынадай ортақ қортындыға келді: «Қырғыздардың (қазақтардың Е.Е.) әскери міндеткерлік өтеуді ықтиярсыз қабылдайтынын, өйткені олар өздерін бұл міндеттен мәңгілік босатылғанбыз деп санайтынын және көпшіліктің осындай түсінікті ұстанатынын, мұндай жағдайда қазақтарды әскери міндеткерлікке алу олардың өкіметке қарсы бас көтерулері мен толқуын туғызбай қоймайтынын, сондықтан да аталмыш ситуацияларды ескере отырып, әскери міндеткерлікке алу қажет және уақтылы деп атап көрсетті [1,6].

Жоғары билікке жергілікті халықты тыл жұмысына алу қажеттігі жөнінде кадет және қара жүздіктер партиялары мен кейбір чиновниктер де өз ұсыныстарын білдірді. Патшаның бұл ұсынысты қабыл алып, әскери күшті «бұратаналардан» толықтырғысы келгенімен саяси тұрғыдан қауіптенді. Оның үстіне ел арасына өкіметтің әскери міндеткерлікті енгізу мүмкіндігі жөніндегі қауесеті қалай тарады, солай тиісті орындардан оның қаншалықты шындық екенін сұрап, мазалай бастаған. Тіпті өздерінің бұл міндеткер-ліктерден бас тартып, Қытай асатындықтарын да мәлімдеген [2,9].

Патша үкіметі соғыстың бастапқы жылдары «бұратаналарды» шақыруды қоя тұрып, оны әскери салықпен ауыстыруды қолайлы көрді. Алайда соғыстың алғашқы кезіндегі сәтсіздіктері, көптеген адам шығыны 1915 жылы Мемлекеттік дума және мемлекеттік Кеңес мүшелерінің үкіметтің «бұратаналарды» әскерге тартуды шұғыл қолға алу қажеттігіне назар аударды [3,1].

1915 жылы мамырда өткен мемлекеттік Кеңесте бұрын әскери міндеткерлік атқармаған халықтардың бір бөлегін тарту мәселесі жөніндеі әскери министр ұсынған заң жобасын қарайды [4,25]. Бұл мәселе осы жылдың 14 маусымында императордың төрағалығымен Ставкада өткен министрлер Кеңесінің мәжілісінде де көтеріліп, әскери міндеткерліктен босатылған халықтарды таңдап тартуды бастау тағы да қозғалады.

Заң жобасында империяның орыс емес халықтарының әскери міндеткерліктен босатылуының негізгі үш себебі: саяси сенімсіздігі, орыс тілін білмеуі және әлсіз денсаулығы келтіріледі.Сондықтан ешкімді шақырмау емес, броньды кім үшін сақтауды айқындап алуға маңыз береді [5, с.29].

Кеңес заң жобасын негізінен мақұлдағанмен оны заң шығарушы орган қолдауымен енгізудің қажеттігіне тоқталды. Және бұл мәселені талқылауда кеңеске қатысушылар жергілікті жерлерден қосымша деректер мен мәліметтер жинауды, оны жүзеге асыруда күдік тудырып алмай, сақтану керектігіне баса назар салады [6,с.27].

1915 жылы қарашада Мемлекеттік думаға әскери министрліктің «осы уақытқа дейін босатылған халықтардың бір бөлегін әскери міндеткерлікке тарту туралы» толықтырылған заң жобасы түсті. Министрлік орталықтың шеткергі аймақтар үшін әскери міндеткерлік атқаруы әділетсіз деп есептеді.

Министрлер Кеңесінің қаулысымен әскери міндеткерліктің қажеттігі мақұлданып, мәліметтер жинақтауда мыналарды басшылыққа ала отырып, төмендегілерді анықтауды тапсырады: Біріншіден, әскерге алынатындардың тізімін жасауға басшылық жасайтын жергілікті әкімшіліктің төменгі шенді өкілдерін қатыстыруды; екіншіден, «бұратаналарды» шақыруда жергілікті халықтың наразылығынан да сақтануды ескертіп,өлкелерде көтеріліс бола қалған жағдайда оны жүзеге асыруда полиция және әскери күштердің жеткіліктілігін тексеріп, нәтижесін хабарлауды міндеттейді [7, с.181-183].

1915 жылдың 27 қарашасында министрлер Кеңесінде заң жобасы тағы да қаралды. Министрлер Кеңесі әскери министрліктің ұсынысын ішкі істер министрінің жасырын жолдармен жинаған қосымша мәліметтеріне негізделген, осыған қатысты жан-жақты пікірлерін ұсынғанша кейінге қалдыруға қаулы етті. Сол себепті 1915 жылы 22 желтоқсанда заң жобасын Бас штаб қайтарып алады. Осыған орай Ішкі істер министрлігі жанындағы әскери міндеткерлік басқармасы өлке басшыларына қосымша мәліметтер хабарлауды жүктейді.

Екі жылға созылған соғыстағы көптеген адам шығыны жаңа ресурстарды талап етті. Майданға қолына қару ұстай алатындардың бәрі алынды. Ал олардың орнын ауыстыратын қосымша еңбек күші үкіметті қатты мазалады.

1916 жылдың жазында (мамырда, 3,6 және 14 маусымда) Ставкада майдан маңындағы жерлерде қорғаныс құрылыстары жұмыстарын жүргізу туралы кеңес өтеді. Кеңесте 1 миллион адам алу керектігі анықталды. Әскери міндеткерлік атқармайтын халықтардан жалпы көлемі 550 мың адамды құрайтын жұмысшылар жасағын құру көзделді.

Мобилизация «армия үшін қажетті адам күшінен туындағанын, ал олар арнайы жұмысшы жасағы ретінде алынатындықтан әскери министрліктің заң жобасындағы күдікті бәсеңдетпек» деп атап көрсетеді [8, с.29].

Ішкі істер министрлігінің міндеткерлік басқармасы Түркістан генерал-губернаторлығына 1916 жылы 6 маусымда жолдаған құпия хабарламасында заң жобасын министрлер Кеңесі принципінде қолдағанын, бірақ қосымша мәліметтер жинау қажеттігіне назар аудартады. Сонымен қатар басқарма генерал-губернатордан бұратаналарды шақыруда қандайда бір қиыншылықтан қауіптену қажет пе деген сауалға да жауап беруді сұрайды. Сауал әдептілік үшін қойылған болуы керек. Түркістан әкімшілігінің ой елегінен өткізіп, саралаған жауабына қарамастан шешім қабылданған болатын.

Бұл шешімнің қалай қабылданғанын Ресей империясының бұрынғы әскери министрі Д.С. Шуваев 1917 жылы 11 қазанда Уақытша үкіметтің төтенше тергеу комиссиясына берген жауабында баяндап береді.

«Ставка қалай болғанда да 1 миллион адам жұмысшы табуды және армияға 300 мың адамды қосымша мобилизациялауды талап етті. Европалық Россияда ондай адамды реквизициялай да мобилизациялай да алмайтын еді. Әскери министрдің сөзінше ол бұл миллионды беру үшін «қандай да бір көзсіз» (көз деп отырғаны Түкістан мен Далалық өлке тұрғындары Е.Е.) айналып өте алмайтын. Жоғарғы бас қолбасшының штаб бастығы генерал М.В. Алексеев бастаған Ставкамен «қарқынды саудасы» басталды. Компромисті цифр 400 мың жұмысшыға тоқтады. Бірақ оларды қайдан алу керек?

«Бұратаналарды әскери міндеткерлік өтеуге тарту туралы» көптен бергі заңды еске түсірдік. Алайда барлық мүдделі тараптар бұл мәселені кейінге қалдыру қажет деп тапты» [9, с.40].

Әйтсе де Шуваевтың тергеуде еске алғанындай «қалай болғанда да бұл жұмысшыларды алу керек» болды.

Ставкадан оралысымен Шуваев министрлер Кеңесінің төрағасы Б.В. Штрюмердің рұқсатымен өзіне ішкі істер министрі міндеті қызметін атқарушы С.А. Куколь-Яснопольскийді, Бас штаб бастығы генерал П.И. Аверяновты жинап, «маған сілкілейсіңдер ме, қалай болғанда да жұмысшы керек, онсыз ....біз кампанияда ұтыламыз. .....Түркістан, сонан соң Сібір әскери қолбасшысының әрбір округі аумағында жұмысшыларды шақыруға құқылы болса, енді құқылы» дейді [10, с.40].

Д.С. Шуваев тергеуде қабылданған жарлықтың жаңа заң еместігін, бұл бұрын қабылданған реквизиция туралы заң екендігін, осының шеңберінде тыл жұмысына жаңа жұмысшыларды алмақ болғанына үнемі екпін жасайды. Басқаша айтқанда 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлық қолданыстағы заң шеңберінде қабылданбай, өзінше жаңа заң болды, оны Мемлекеттік дума мен мемлекеттік Кеңесте талқылап, қуаттамай қабылдауға ешкімнің құқығы жоқ болатын.

Сонымен, Кеңес әскери міндеткерлікті енгізу туралы заңды немесе ерекше шақыруды қабылдамай реквизиция туралы әскери қаулы Жинағының 18 кітабы VI тарауы 139 бабы негізінде жұмысшы алу жөніндегі тұжырымға келді. Бірақ бұл бап «реквизиция» түсінігін ғана анықтайтын, тұрғындардың әкімшілік-территорияларына қатыстылығына қолданатын «жергілікті» терминін ұғындыратын. Заңның

бұл бабында: реквизиция армия қажетін қанағаттандыру үшін керек-жарағын тұрғындардың қандайда бір жергілікті құралдарын күштеп алу, осыған орай әскери жағдайға байланысты жергілікті тұрғындардың қандайда бір жұмысты атқаруы үшін киімінің міндеттілігі еді. Бұл арада «жергілікті» ұғымын Ставка тұрғындарға қатысты емес, билікке қатысты түсінді. Яғни, вертикальды әкімшілік басқарудың жүзеге асырылуы жөнінде болып отыр [11, с.61].

Енді жарлықты шақыру және тыл жұмысына алынатындарды жөнелтуге кім құзырлы және ол қалай жүзеге асырылғанына келейік.

Әскер қолбасшысының шақыру құқығы болғанымен жөнелтуге құқығы болмады. Жөнелту бас қолбасшының (императордың) әскери ведомоствоға құқық беруі арқылы жүзеге асырылды. Бұл жөнінде Д.С. Шуваев тергеуге берген жауабында былайша баяндайды: «Оларды әскер қолбасшысы шақыра алды, ал жөнелтуге майданның бас қолбасшысы әскери ведомоствоға құқық берді. Сол себепті меніңше мұнда ешбір жаңа заң болмады. Сонан соң, аса қажеттіліктен, мұны қалай болғанда да іске асыру керек болды. ...Менің о бастағы ұстанымым жұмысқа наряд-реквизиция болатын. ...Мені тығырыққа тіреді.Алғашқыда ставкада көптеген пікірлер болды, ал мұнда ешбір үмітсіз және болашаққа болжаусыз жұмысшыларды реквизициялау шеңберінде қарастыруға тура келді. Және мен де бұған реквизиция ретінде қарадым [12, с.62].

Тыл жұмысына реквизициялау туралы мәселе 1916 жылы 24 сәуірде туындағанымен ол Министрлер Кеңесінің 3,6 және 14 маусымдарында өткен мәжілістерінде шешілді. Аталған мәжілістерде сөз алған чиновниктер аталған проблемаға қатысты көзқарастарын да ашық баяндады: «Жергілікті халықтардың әскери қызмет жайындағы пікірлерге теріс қарауы олардың белгілі дәрежеде орыс мәдениетін жат тартып қалғандығынан болуы керек. Бұл өгейсінуді жоятын, оларды біртіндеп орыспен жақындастыратын, саяси көзін ашатын басты құрал-әскери міндеткерлік. Қазақ жастарын әскерден өткізу арқылы біз олардың тұрмыстық, салт-саналық тұйықтығын жоямыз, білім береміз, сөйтіп ортақ отаны Ресейге деген, Ресей өкіметіне деген азаматтық сезімін оятамыз. Егер бұл мәселеде шылбырды босатыңқырап жіберсек, бізбен жергілікті халықтың арасындағы айырылым ұлғая түседі. Қазірдің өзінде жат жұрттарды әскерге алуда әділетсіздік жібердіңдер деген шағымдар әскери министрлікке жолданып қалады. Егер біз қазақты әскери міндеткерліктен босатсақ, Сібірдегі басқа да жат жұрттық жөнінде арамтер болып қалуымыз мүмкін. Ақырында көшпелі тіршілікпен Ресейден жырақтап жүру қазақтарға тек ыңғайлы болып, мұнан кейін де осы салтқа, осы көзқарасқа табан тіреп тұрып қалу қаупі бар» [13]. Мұндай ұстанымның тыл жұмысына алу жарлығының жарық көруінде белгілі бір ықпалы да болмай қалған жоқ. Бұл туралы «министрлер Кеңесінің ерекше журналындағы» жазбаларында да сақталған.

Сонымен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске түрткі болған жарлықтың жариялануында басты шешімді кімдер қабылдады және ол қалай жүзеге асырылды? Мұны тағы да Д.С. Шуваевтың Уақытша үкіметтің төтенше тергеу комиссиясының төрағасы Н.К.Муравьевке берген жауабынан анық аңғарамыз:

« Муравьев: – Какое же участие в испрошении этого закона принимал министр внутренных дел и председатель совета министров?

Шуваев: – Нужно было решить вопрос больше военный относительно этих рабочих в пределах театра войны... и поэтому порешили, что я должен испросить высочайшее соизволение.

Муравьев: – Это порешили где и с кем?

Шуваев: – Штюрмер, я и Куколь-Яснопольский.

Муравьев: – Куколь-Яснопольский как исполняющий обязанности министр внутренных дел?

Шуваев: – По отбыванию воинской повинности.

Муравьев: – Штюрмер и вы это решили?

Шуваев: – Да.Доклад с общего согласие был, я давал прочитать»

Ол жарлықтың жүзеге асырылуы туралы да жауабында ашық айтады.

Муравьев: – Что Штюрмер, обязанный согласно этого повеления с вами сговориться и относительно возраста, и относительно порядка исполнения этого повеления, сам дал телеграфное распоряжение о проведении в исполнение этого высочайшего повеления?

Шуваев: – Теперь неудобно говорить. Если бы Штюрмер был жив, я бы свободнее говорил. Послали телеграмму, а потом за нее ухватились [14, с.63].

Көп ұзамай 1916 жылдың 25 маусымында 19 бен 43, кейін 19 бен 31 жас аралығындағы Астрахань мен Сібір губерниясындағы, Терек, Кубань облыстары, Закавказьедегі және Орта Азия мен Қазақстан-дағы жергілікті халықтарды тыл жұмысына алу Жарлығы ел арасына ілезде-ақ тарап кетті. Міне осыдан кейін отаршыл әкімшілік өкілдері бұл мәселені асығыс түрде іске асыруға кірісті.

Жоғарыда баяндалғандарды түйіндей келе, Жарлықтың жарық көруінің жағдайларын, шешімнің кімнің бастамаларымен, қандай жауапты органдардың атсалысуымен қабылданғанын және оны билік өкілдерінің шұғыл жүзеге асыруды қолға алғанын көреміз. Ал бұл Жарлық бүкіл қазақ даласын шарпыған ұлт-азаттық көтеріліске әкелген еді.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер:

1. РМТА(Ресей мемлекеттік тарихи архиві),1276-қ,11-т,89-іс,6-п.

2. Сонда,9-п.

3. Сонда,400-қ,79-іс,1-п.

4. Сонда,1276-қ,11-т,89-іс,25-п.

5. Восстание 1916 года в Туркестане:документальное свидетельства общей трагедии: сб.док. и материалов /МГУ им. М.В. Ломоносова,Ин-т всеобщ.истории РАН (сот.,авт.предисл., вступ. ст.и коммент.Т.В.Котюкова). – М.:Марджани,2016. – С.29.

6. РМТА, 1276-қ,11-т,89-іс,27-п.

7. Турсунов Х.Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент,1962.

8. РМТА,1276-қ,11-т,89-іс,29-п.

9. Восстание 1916 года в Туркестане:документальное свидетельства общей трагедии: сб.док. и материалов /МГУ им. М.В. Ломоносова, Ин-т всеобщ.истории РАН (сот., авт.предисл., вступ. ст.и коммент.Т.В. Котюкова). – М.:Марджани,2016. – С.40.

10. Сонда. – С.40.

11. Панфилов А. К истории Указа от 25 июня 1916 года / Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер,движущие силы, уроки (Материалы Международной научно-теоретической конференции. – Алмат,1996,18 октября). – С.61.

12. Панфилов А. К истории Указа от 25 июня 1916 года // Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки (Материалы Международной научно-теоретической конференции. – Алмат,1996,18 октября). – С.62.

13. Ана тілі газеті.1992, 13 ақпан

14. Панфилов А. К истории Указа от 25 июня 1916 года // Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер,движущие силы,уроки (Материалы Международной научно-теоретической конференции. – Алмат,1996,18 октября). – С.63.

References:

1. RSHA (Russian State Historical Archive), 1276, vol. 11, case 89, item 6.

2. Then, 9 p.

3. Then, 400, case 79, item 1.

4. Then, 1276, item 11, case 89, item 25.

5. The uprising of 1916 in Turkestan: documentary evidence of a common tragedy: Sat.Doc. and materials / Moscow State University named after MV Lomonosova, Institute of General History of the Russian Academy of Sciences (sot., avt.predisl., vstup. st.i komment. TV Kotyukova). – M.: Marjani, 2016. – P.29.

6. RSHA, 1276, 11, case 89, item 27.

7. Tursunov HT Uprising of 1916 in Central Asia and Kazakhstan. – Tashkent, 1962.

8. RSHA, 1276, item 11, case 89, item 29.

9. Uprising of 1916 in Turkestan: documentary evidence of a common tragedy: Sat.Doc. and materials / Moscow State University named after MV Lomonosova, Institute of General History of the Russian Academy of Sciences (sot., avt.predisl., vstup. st.i komment.TV Kotyukova). – M.: Marjani, 2016. – P.40.

10. Then, – p.40.

11. Panfilov A. History of the Decree of June 25, 1916 / National liberation movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons (Materials of the International Scientific-Theoretical Conference. – Almaty, October 1, 1996, October 18, 1996).

12. Panfilov A. History of the Decree of June 25, 1916 // National Liberation Movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons (Materials of the International Scientific-Theoretical Conference. – Almaty, October 6, 1996, October 18, 1996).

13. Mother tongue newspaper. February 13, 1992

14. Panfilov A. History of the Decree of June 25, 1916 // National Liberation Movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons (Materials of the International Scientific-Theoretical Conference. – Almaty, October 6, 1996, October 18, 1996).

ӘОЖ 342.54:574
ҒТАМР 03.20.00
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.03

А.М. Еспенбетова [1]

[1]*тарих ғылымдарының кандидаты*
Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАҢА СОСЛОВИЕЛІК ҚҰРЫЛЫМ: КӨПЕСТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ жеріндегі XIX ғ. Ресей империясы билігінің енуінен кейінгі болған әлеуметтік өзгерістер қарастырылады. Қазақ қоғамында жаңа сословиелік құрылымның қалыптасуы мәселесін негіздей отырып автор, саудагер көпестердің қалыптасуының әлеуметтік және экономикалық шарттарын анықтайды. Сауданың, кәсіпкерліктің, қалалардың өсуінің саудагер кәсіпкерлердің ірі кәсіпкерлерге айналуындағы рөлі көрсетіледі. Саудагер көпестердің әлеуметтік құқықтық артықшылықтарын білдіретін нормативті құжаттар талданады. Жергілікті сауда-экономикалық қатынастарының жетілуіндегі татар көпестерінің рөліне назар аударылады. Статистикалық деректер арқылы көпестер сословиесінің жекелеген аймақтар бойынша сандық өсімі талданады.

***Түйінді сөздер**: қоғам, сословие, көпестер, сауда, экономика, Ресей, қазақ*

Еспенбеова А.М.[1]
[1]*кандидат историческиз наук*
г. Актобе, Казахстан

НОВАЯ СОСЛОВНАЯ СТРУКТУРА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ: КУПЦЫ И ИХ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются изменения в казахском обществе в период господства Российской империи в XIX веке. Обосновывая проблему формирования новой сословной структуры в казахском обществе, автор определяет социально-экономические условия становления гильдий купечества. Раскрывается роль торговли, предпринимательства, роста городов в превращении торговцев в крупных предпринимателей. Проанализированы нормативно-правовые документы, отражающие социальные и правовые привилегии купеческих гильдий. Обращается внимание на роль татарского купечества в развитии местных торгово-экономических отношений. Посредством статистических данных анализируется количественный прирост купеческого сословия по отдельным регионам.

***Ключевые слова**: общество, сословие, купец, торговля, экономика, Россия, казах.*

A.M. Yespenbetova.[1]
[1]*candidate of history sciences, Aktobe, Kazskhstan*

NEW CONDITION STRUCTURE IN KAZAKH SOCIETY: MERCHANT AND THEIR SOCIAL AND LEGAL FEATURES

Abstract

The article deals with changes in Kazakh society during the reign of the Russian Empire in the XIX century. Justifying the problem of forming a new class structure in Kazakh society, the author defines the socio-economic conditions of the formation of merchant guilds. The role of trade, entrepreneurship, and urban growth in the transformation of merchants into large entrepreneurs is revealed. Legal documents reflecting social and legal privileges of merchant guilds are analyzed. Attention is drawn to the role of Tatar merchants in the development of local trade and economic relations. Using statistical data, the quantitative growth of the merchant class in individual regions is analyzed.

***Keywords**: society, class, merchants, trade, economy, Russia, kazakh*

Кіріспе. XIX ғ. қазақ даласының Ресей империясы құрамына өтіп, оның экономикалық арнасына тартылуы елдегі тауар-ақша қатынастарының дамуына жаңа серпін берді және бұл жағдай, қазақ көшпелі қоғамының саяси-экономикалық қатынастарымен қатар әлеуметтік құрылымына да өз ықпалын тигізді.

Әлеуметтік топтар ретінде төменгі құқықтағы саудагер көпестердің қоғамдық жағдайы өзгере бастайды. Қарқынды жүрген сауда экономикалық қатынастар нәтижесінде саудагер көпестердің қолына мол капитал жинақталды. Олар кәсіпкерлік жолмен байи түсті, қоғамдық дәрежесі өсті. «Бай мен кедейді теңестірген» кеңес замнында көпестердің әлеуметтік рөлі дұрыс бағаланбаған болса, қазіргі кезеңдегі нарықтық экономика мен жеке кәсіпкерлік идеяларға негізделген бәсекелестік қоғамда сауда кәсіпкерлігінің тарихи даму ерекшеліктерін оқып-тану өте маңызды саналады.

Мақсаты: Елдің шаруашылық-экономикалық жағдайын дамытатын сауда қатынастары мен кәсіпкерлік – білім мен шығармашылықты талап ететін жасампаздық қызмет ретінде бағалануда. Сондықтан да, қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының бөлігі ретінде көпестер сословиесі, әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері және олардың елдің экономикалық дамуындағы рөлін анықтау өзекті мәселе болып табылады.

Тарихтан белгілі, дәстүрлі қазақ қоғамы негізінен ақсүйектер мен қара сүйектерден: сұлтандар, төрелер, қожалар, батырлар, байлар, билер, қожалар, кедейлерден тұрды. Әрқайсысының қоғамдық орны болды және кейбірі басқасынан әлеуметтік артықшылықтарға ие болды. Қоғамдық қатынастардың туыстық жүйесіне негізделген қазақ көшпелі қоғамында еуропалық қоғамдардағыдай таптық қанау мен езгі болған жоқ. Туыстық-рулық қатынастарды бейнелейтін патриархаттық қоғам идеологиясы байларға өзінің кедей туыстарын қанауға мүмкіндік бермеді, керісінше кедейдің туысының шаруашылығында жұмыс істеуі қанауды болдырмады. Осындай қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылымдық жүйе XIX ғ. бастап терең өзгерістерге ұшырайды да жаңа сословиелік құрылымдар қалыптасады. Осы жаңа әлеуметтік сословиелердің қалыптасып дамуының саяси- әлеуметтік және экономикалық себептері мен алғышарттарына назар аударайық.

Жаңа сословиелердің бірі – саудагер көпестердің қалыптасуында өлкедегі сауда қатынастарының дамуының маңызы зор. Елдің сауда қатынастары мен экономикалық дамуында маңызды орын алған көпестердің әлеуметтік рөлі әлі де толыққанды зерттеліп, өз бағасын алмады. Рас, саудагерлерлер өсімқорлар болды, дегенмен де, олар мемлекеттердің даму тарихының барлық кезеңдерінде шаруашылық өмірді дамуында басты орында тұрды.

Материалдар мен әдістер: XIX ғасырдағы тарихи дамудың қарқыны халықаралық сауданың арнасына жаңа аймақтарды бірінен соң бірін тарта түсті. Дамудың обьективті үрдісі Ортаазиялық аймақтарды да қамтыды. XIX ғасырдың ортасына қарай жаңа өзгерістерге ұшыраған әлемдік жағдай, Қазақстанның Ортаазиялық елдердегідей Ресей, Қытай, Иран, Ауғаныстан елдерімен сыртқы сауда қатынастарын кеңейтті.

Бірақ отарлық саясатты көздеген Ресей империясы сауданы дамытуға мүдделі болды және сауда арқылы қазақтарды баскарып отырды. Сауданың барлық формалары: айырбас, сауда алаңдары, жәрмеңкелер қайсысында болса да, қазақтар қаналып отырды. Бұл туралы отандық зерттеушілер Ф.Оразаев, М.А. Асылбеков пен Қ.Алдабергенов, Б.Абенованың еңбектерінде кеңінен талқыланды.

Талқылау: Сауда және өсімқорлық капиталы Ресейдің ішкі губернияларында ғана емес, Ресей мен Қазақстан, сонымен бірге өлкенің өз ішінде де тауар айналысының өсуін тездетті. Қазақ өлкесінде басым болған натуралды шаруашылық біртіндеп ыдырай бастады және оның Қазақстаның экономикалық саласында көлемі қысқарды. Қазақ елі өнеркәсіп бұйымдарын өткізу рыногы және құнды ауыл шаруашылығы шикізатының қайнар көзі ретінде империалистік Ресейге мүмкіндігінше тәуелді бола түсті [1, с.35].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы өлкедегі шикізатқа деген сұраныстың өсуімен елде ауыл шаруашылығының тауарлы салалары қарқынды жолмен дами түсті. Ауыл шаруашылық өнімдерін өндіретін кәсіпшіліктер және өнеркәсптік орындар, темір жолдар салынды, қалалар өсе түсті. Қазақстан мен Ресейдің шекаралық шептер бойындағы бекіністер мен экономикалық ошақтар, жаңадан құрылған қалалар мен көп адам тұратын қыстақтар айырбас саудасының орталық-тарына айналды. Сауданың дамуында қалалардың атқаратын рөлі белгілі.

Орыс саудагерлері қазақ жерінен мыңдап жылқы малын айдап әкетіп жүрді, Малдың жүні мен майын, етін керегінше сатып алды. Мұндай шикізаттық өнімдер Троицк, Орынбор, Ор, Петропавл және Омбы қаласындағы зауыттар мен базарларындағы алыпсатар саудагерлерге үстеме бағамен өткізілді. Орыстар мен қазақтар арасындағы тең емес сауданың жүріп қазақтардың құны төмен бұйымдарды

қымбат бағаға, мысалы 5 тиындық затты 30 тиынға, ағаш табақты бір қойға айырбастағандығы жайында М. Красовскийдің мәліметтерінен көруге болады [2, С.264]. Ал алыпсатар саудагерлер өз кезегінде ол өнімдерді Ресей базарларында сататын, тіпті шетелдерге де асырып жіберетін. Мұндай саудада екі арадағы делдалдық жасағандар мол табысқа кенелетін. Тасымалды саудаға тән айырмашылық, ондағы ақшалай есеп пен сауда бәсекелестігінің болмауы, яғни сауда тауарды мал басымен немесе мал өнімдерімен бағалау арқылы жүзеге асырылуы еді. Осындай сауда түрі жергілікті халықтың көп жағдай алданып қалуына, тауар құнынан ұтылып қалуына жағдай жасады.

Көптеген өсімқор саудагерлер ірі кәсіпкер көпестерге айналды. Көпестер мал өнімдері және ауыл шаруашылығы өнімдерін, сондай-ақ алғашқы өңдеу кәсіпшіліктерінің иелері болды. Сауданың қарқынды өсуі жекелеген адамдардың әлеуметтік жағдайын анықтаған әлеуметтік бөліністің мәнін жоғалтуға бастау болды. Қарқынды сауда операцияларының нәтижесінде саудагер-көпестер мол капиталды иемдене отырып, байи түсті.

Экономикалық стратегеиялық саясатын жүзеге асыру мақсатында патша үкіметі азиаттық сауданы дамытуда рөл атқарған Орынбор бекінісінің негізін қалауды XVIII ғ. қолға алған болатын. Патша Анна Иоановнаның бұйрығымен барлық көпестерге, шеберлерге, әртектілерге, қазақтардың барлығына және олармен бірге тұратын басқа халықтарға да осы бекініске келіп орнығып, түрлі кәсіптермен шұғылдануға болатындығы, сол сияқты олардың қауіпсіздігіне қамқорлық жасалатындығы айтылды.

Саудагер көпестердің өтініш салуымен жергілікті басқару әкімшілігі жаңа сауда пункттерін ашып беріп отырды және жергілікті көпестердің қалауымен жәрмеңкелердің орны ауыстырылды [3,6-п.].

Бұдан басқа, саудагерлердің қауіпсіздігін қорғау үшін және қоғамдық тәртіпті сақтау үшін жәрмеңкелер кезінде Орал казак әскерінен урядник, офицер және жарты жүздік казак командасы жіберіліп тұрды [4,165-б.]. Орталық әкімшіліктің көпестерді қолдау-сүйеу саясаты оларды Орынбор өлкесіндегі сауда ісіне тарту және шикізат сатып алу мен шет аймақтарға орыс тауарларын шығарудағы орыс көпестерінің делдалдық қызметін кеңінен пайдалану ниетінен туындағандығы туралы зерттеуші Б.С. Абенова келтіре отырып, саудагерлердің отарлаушы ниеті де болғандығын былай деп көрсетеді: «Жергілікті чиновниктердің көпшілігі отарлаушы саудагерлердің алдамшылығынан және алаяқтығынан қарапайым халықтың мүддесін қорғамақ түгілі, қол астындағы приказчиктері мен агенттері арқылы өздері де сауда-саттықпен айналысты» [5,129-б.].

Ресей мемлекеті қазақ еліне қатысты саясатын жүзеге асыруда жергілікті халықтың салт-дәстүрі мен мәдениетін, тілін білетін этникалық топ өкілдерін пайдаланды. Бұл шараға татар көпестерің тартты және оның пайдасы зор болды. Оның айқын дәлелі, Ресей әкімшілігі тарапынан татарлар мен башқұрттарды қамқорлыққа алған кедендік саясатын жүргізуі еді. 1776 жылғы 22-қарашадағы қаулыда татарлар мен башқұрттарға Ресейдің барлық аумағында сауда-саттық пен кәсіпкерлікті ешқандай кедергісіз жүргізуге рұқсат берілген еді. Осыдан соң татар саудагерлерінің арасында ұсақ және орташа кәсіпкерліктің дамуына жол ашылды.[6, -С.461].

Көпестік сословиеген тіркеліп, саудамен айналысқан қазақтарды ынталандыру мақсатында орыс патшасы 1835 ж. 21 қаңтарда заң қабылдады. Заң негізінде саудагерлерді салықтан босатылды және жан басы алымынан 5 жылға дейін босатылу құқығы берілді.

Ресей мен Қазақстан жеріндегі көпестік сослвиенің кейбір ерекшеліктері болғаны анық. Енді Ресей қоғамындағы қалыптасқан көпестердің әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері мен әлеуметтік статусына тоқталайық Аталмыш сословиенің әлеуметтік құқықтары 1785, 1824, 1863, 1865, 1898 жж. реформалар бойынша өзгерістерге ұшырап отырды. Сословиелік корпорацияға ене отырып, олар сауда кәсіпкерлік қызметті жүзге асыруда нақты бір артықшылықтар мен жеңілдіктерге ие болды. Көпестік сословиеге басқа барлық әлеуметтік топ өкілдері өте алды. 1824 ж. реформа бойынша Ресейде салықтық патенттік жүйе енгізілді.

Көпестік сословиеге ену үшін гильдиялық куәлікті (1,2,3-ші гильдия, әрбір гильдияның ерекшеліктері болады.) сатып алу қажет. 1863-1865 жж. ережелер бойынша 3-ші гильдия жойылып, көпестік сословиенің құрылымында әлеуметтік-құқықтық қайта құрулар жасалды [7, -С.127]. Өзгеріске ұшыраған қоғамдық қатынастардың ықпалымен кәсіпкерлікті реттеу әлсірей бастады.

Сауда кәсіпкерлігінің сословиелік сипаты 1898 жылға дейін сақталды. Бұл кезде мамлекеттік кәсіпшілікте салық туралы ереженің енуімен көпестік сословиеге өту үшін гильдиялық дәрежені білдіретін куәлікті таңдау заңды түрде сатып алудан бөлінді, мұның өзі кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқық беретін еді. [8, с.51].

Провинциальдық қалаларда көпестер сословиесі жоғарғы әлеуметтік мәртебеге ие болды. Олардың өз ішінде әлеуметтік-құқықтық иерархия қалыптасты.

Ереже бойынша 3-ші гильдия көпестеріне сауда мен кәсіпшіліктерін қала мен уезден тыс жерлерде жасауға тыйым салынды. Көпестер табысқа ие бола отырып, иерархиялық саты бойынша жоғарылап көтеріле алады. Көпестік сословиеге басқа әлеуметтік топ өкілдерінің енуі кейде түрлі бюрократиялық процедуралар арқылы жүзеге асты.

Көпестер сословиесіне тән ерекшеліктің бірі, оларға тиесілі құқық пен міндеткерлікті мұраға қалдыру мүмкін болмады, сонымен бірге бұл құқық бір жылға ғана беріліп, жыл сайын мемлекет тарапынан ретімен тексерілді.

Ресейлік үкіметтің қазақ жерінде сауда башқұрт пен татар этносы өкілдеріне сауда-саттықта қамқорлық жасап отырғандығы жөнінде жоғарыда сөз болды. Осы бағытта 1824 жылы үкімет тарапынан Орынборлық, Астраханьдық 2-ші, 3-ші гильлия көпестеріне 1-ші гильдия көпестерімен тегін дәрежеде сауда жасау құқығын берген қаулы қабылданады. Бұл құқық 1852 жылғы 7-ші желтоқсандағы қаулымен одан әрі беки түсті [7,109 б.]. Ереже Орал бойы және Орынбор татарлары үшін қолайлы болды. Қазақ, башқұрттар арасында татар көпестері 2-3 ші гильдия құқығын иеленді.

Батыс Қазақстан өңіріндегі сауда жақсы дамыған аймақтың бірі – Ішкі Орда болды. Деректер бойынша 1847 жылы мұнда – 20 дүкен жұмыс істеген, соның 16-ы татар көпестерінің иелігінде, 1885 жылы – 95 дүкен жасап, оның басым бөлігі татарлардың меншігінде болған [9, с.245]. Архив деректерінде Бөкей Ордасындағы саудагерлерлердің тізімі сақталынған, онда татарлармен бірге қазақ саудагерлері жайында да мәліметтер кездеседі.

Кесте – 6. 1846 ж. 1 қараша. Бөкей Ордасындағы саудагерлер тізімі [9, 762 б.].

р/с	Аты-жөні	Дүкен саны	Сақтау қоймасы	Сауда түрі	Құны, күміспен теңгергенде
1	Беріш руынан Мұстафа Жоламанов	3	1	Қағаз бұйымдары	50
2	Байбақты руынан Ералы Етесов	2	-	Қағаз бұйымдары	150
3	Алаша руынан Бекайдар Қарабаев	1	-	Ұсақ-түйек, ұн	75
4	Беріш руынан Бекетай Шонғаев	1	-	Қағаз бұйымдары,ұсақ-түйек	50

Орынбор өлкесін зерттеуші, географ В. Черемшанскийдің мәліметі бойыншы 1850 жылы губернияда 200 татар көпесі, оның 1-уі – 2-ші гильдия, қалғандары – 3-ші гильдиялық қөпестері еді және олар түрлі гильдиялық алым-салықтарға ие болған [10,376-б.]. Сейттік посадта 3-ші гильдия көпестері – 76, мещан - 2107-ні құраған [11, 1-п.].

XIX ғ. II жартысында сауданың қарыштап дамуы саудагерлер арасында алыпсатарлар мен делдалдардың санын көбейтті. Мәселен, 1874 жылғы губернаторлық есеп бойынша Орал олбысында 452 көпес, 1728 мещан тізімделген, көпестер облыс халқының 1,2 пайызын құрады [12, 45-п.].

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы аралығында қазақ даласынан шикізат пен мал өнімдерін сыртқа шығару артты. Ақмола, Семей. Орал облыстарындағы 1896 жылғы сауда айналымы 16,7 млн. сом болса, 1900-1902 жылдары 89 млн. сомға дейін көтерілген. Жыл сайын жаз мезгілінде Сарысу уезі арқылы Ақмола, Қарқаралы және Сарысу уезлерінен Ресейдің орталығына 60 мыңдай ірі қара, 200 мыңға жуық қой әкетілді [13,170-171 бб.]. Әрине, осындай сауда үрдістерін жүзеге асыруда саудагер-көпестердің рөлі зор болды.

XIX ғ. соңынла Қазақстанда 40 мыңдай саудагер болса, Қостанай және Ақтөбе уездерінде 223 мың сом табысы бар 849 саудагер болған. Олардың көпшілігі орташа есеппен 500 бас жылқысы бар ірі байлар болатын. 1899-1900 жылдары Сырдария облысы Әулие Ата уезінде патенттік саны бойынша 257 көпестер, оның 171-і қазақ, 3-уі орыс, 2-уі татар, қалғандары өзбектер болған[14, 1-5-п.].

1896 жылы Ақтөбе уезінде сауда саттықпен айналысу үшін 1-гильдия бойынша –1345, 2-ші гильдия бойынша – 378,3, 3-ші гильдия бойынша 780, ұсақ сауда жасау үшін -261, ауылдарға апарып тауар сату үшін – 63 куәлік сатылған [15, с.44].

Батыс Қазақстан жәрмеңкелерінде архив деректеріне қарағанда шамамен 400-астам қазақ саудагерлері қатысқан. Олардың арасында Орынбор губерниясында жұмыс жасаған жәрмеңкелерге

тұрақты қатынасып тұрған. XIX ғ. 90-шы жылдары Ырғызда – 70, Торғайда – 32, Қостанайда – 37 адам сауда делдалдығымен айналысқан, оның 58-і қазақтар болған.

Батыс Қазақстан аумағында көпестердің сауда операциялары қалалар мен елді мекендерді де қамтыды. Олар алғашқыда өз саудасын шағын елді мекендерде жергілікті халыққа ресейлік өнеркәсіп тауарларын мал және оның өнімдеріе айырбастап, капитал жинақтады. Кейіннен олар Орал, Ақтөбе және басқа қалаларды астық өнімдері мен өнеркәсіп тауарларын сататын 62 дүкен ашқан [16, 249 б.].

XX ғ. басында тұрақты сауданың қалыптасуымен жәрмеңкелер саны азаяды және керуендер саны да сирей бастайды. Керісінше, қалалар санының өсуімен ондағы дүкендер мен қоймалар, айырбас алаңдарының саны артады. Қалалардың көбеюі әкімшілік және өнеркәсп сауда орталықтарының кең қанат жаюйымен тығыз байланысты болды.

Аталмыш кезеңде қазақтар тұрмысында жергілікті кәсіпшіліктер де дами бастайды. Бұл туралы орыс зерттеушісі Левшин А. және орыс шенеунік Гейнс А.К. мәлімдемелерінен көруге болады [17, с.21.]. Қазақтар жоғары сапалы және көркем безендірілген киіз үй әбзелдері, арқан, былғары өнімдері, жүннен жасалған түрлі бұйымдар жасады. Сырдария мен Арал теңізі бойындағы халықтар балық аулап, оны игеру кәсіпшіліктерін меңгерді.

Деректерден қазатар арасында аңшылықтың әсіресе, құстарға қарағанда ірі аңдарды аулау кәсібінің жақсы дамығандығы байқалады. Аңшылықтан түскен терілер сауда айналымына түсіп жатты. Назар аударарлық мәселе, аймақтың әлеуметтік құрылымының даму эволюциясын түсінуде өлкеге нарықтық қатынастар элементтерінің енуі, ру басшыларының қауымдық жерлерді күшпен иемденуі, яғни жақсы жайылымдық жерлерді иемденген патша үкіметінің отаршылдық саясатының күшеюі, жерді пайдаланудың өмір сүріп тұрған тәртібінің өзгеруі, жайылымдық-мал өсіруші шаруашылық дағдарыстың негізгі себептері болған қазақ руларының дәстүрлі көшіп-қону жолдарының бұзылуы маңызды факторлар болып табылады. Аталған тарихи факторлар алдыңғы онжылдықтарға қарағанда, қазақ қоғамының мүліктік және меншіктік топтарға бөлінуінің интенсивті жүруін қамтамасыз етті.

Қазақ көшпелі қоғамының түрлі әлеуметтік жіктерге бөлінуінің дәлелі, 1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы дерегінде қазақтардың түрлі кәсіп түрлерімен айналысқанын дәлелдейтін мәліметтерді байқауға болады. Олардың қатарында бұрыннан белгілі кәсіптермен қатар, жүк тасушы, трактир қызметін жүргізуші, құрылыс материалдары саудасы, қағаз бұйымдарын сатушылыар, тұтыну заттарын таратушы саудагерлерді атап өтуге боады [16,40-41бб.],

1855 жылы Өскеменде – 3 тері өндіретін зауыт болып, оның өнімі ақша шаққанда 10302 сомды құрады. Семейде осындай – 6 зауыт жұмыс жасап, ақшалай өнім көлемі 27800 сомға жеткен. Тері илейтін зауыттардан басқа сабын қайнататын, салы жасайтын зауыттар да қалыптасты. Өндіруші кәсіпорындардың арасында ұн шығару кәсіпорындары жетекші орынға шықты. Павлодар, Семей қалаларында ірі диірмендер де пайда болды [18,105-п].

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында орыс шаруаларын қоныс аулару күшейіп, өлкедегі этникалық хал-ахуал өзгерді. Мұның әлеуметтік құрылымға тигізген ықпалы зор болды. Тарихшы Н.Е. Бекмаханова атап көрсеткендей, 1870-1897 жылдары Қазақстан аумағында қазақ халқының саны 5,2 пайызға төмендеді, мысалы Торғай облысы бойынша 9,07 пайыз [19,140 б.].

Қазақ, орыс, татар, башқұрттар мейлінше көп орналасқан жерлер – Орынбор губерниясындағы Жоғарғы Орал, Тройцк, Ор уездерімен шекаралас Қостанай және Ақтөбе уездері еді. Оған бұл қала бекіністердің географиялық орналасу жағдайы да әсерін тигізді. Сонымен қатар, Торғай облысындағы мал бағуға қолайлы шұрайлы жерлер және егін егуге құнарлы аймақтар Ақтөбе мен Торғай уездері болды. Сондықтан да, осы жерлерге орыс және татар тұрғындары орналасып алды. Ақтөбе мен Ырғыз уездерінде орыстар мен татарлар сауда керуен жолы бойындағы қала типіндегі елді мекендерге орын тепті. Сандық деректерден байқағандай, Торғай облысындағы татар тұрғындарының 64,5 пайызы қалада, 47,2 пайызы уездік мекендерде тұрды тұрды [20, 178 б.].

Орыстармен салыстырғанда татар тұрғындары қала типіндегі кішігірім елді мекендерде көбірек орналасты.

XIX ғ. соңында Қарабұтақ фортында жалпы халық санының 3,1 пайызы, Торғайда 43,4 пайызы татарлар болатын. Торғай жеріндегі татар халқының көп шоғырлануының себебін қолайлы географиялық орналасуымен түсіндіріледі. Себебі, осы өлкеден Ор, Қостанай, Сырдария облысының Перовск қала-

ларына сауда жолдары өтетін. Сауда жолдарының өтуі татар тұрғындарының атқаратын қызметінің сипатымен байланысты болды.

Торғай облысындағы түрлі этнос өкілдерінің атқаратын қызметтеріне қарай мынадай жағдайды байқауға болады: татарлардың 30,2 пайызы – сауда кәсібімен, 29,3 пайызы – жер өңдеумен, 3,6 пайызы – мал өсірумен айналысты.

Татарлармен салыстырғанда башқұттардың негізгі кәсібі – мал өсіру, яғни халықтың 35,4 пайызы айналысса, жер өңдеумен – 26 пайызы, ал саудамен – 13,9 пайызы айналысты. Татар саудагерлері сауда кәсібінде мата мен терімен 41 пайызы, ауыл шаруашылығы азық-түлігімен 34,8 пайызы айналысты, олардың орыс саудагерлерінен айырмашылығы, олардың 62,9 пайызы бидай өсірумен шұғылданған.

Сөйтіп, татарлар қазақ жеріндегі урбанизация мен мәдени модернизация үрдісінде белгілі бір рөл атқарды және орыс-қазақ, орыс-ортаазиялық транзиттік сауданы ұйымдастыруда негізгі байланыстырушы звено болды.

Қазақстанға Ресейдің ішкі губернияларынан орыстар, атартар, башқұрттармен бірге немістер де қоныстана бастады. Мәселен, 1907 жылы Ақтөбе уезіне келіп, кейін 8 село құрылды. Ендігі жерде Ақтөбе қаласының сословиелік құрлымына тоқталайық

Кесте – 9. Ақтөбе қаласының сословиелік құрылымы (1884-1890 жж.) [21]

Сословие	1884 ж.	1885 ж.	1886 ж.	1887ж.	1888 ж.	1889 ж.	1890 ж.
	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы
Ата тегінен бергі дворяндар	28	31	17	13	23	13	11
Жеке дворяндар	12	8	8	9	16	10	10
Діни Адамдар	3	2	2	4	5	6	5
Көпестер	-	20	17	22	31	38	34
Мещандар	30		-	97	217	226	256
Шаруалар, қазақтар тұрғындары	331	543	903	1872	1749	1925	1862
Әскери сословие	176	166	151	113	115	122	112
Демалыстағы шенеуніктер	66	92	111	259	248	260	383
Шетелдік бағыныштылар	-	-		-	-	-	-
Барлығы	646	863	1209	2389	2404	2600	2663

Кестеден көпестер сословиесінің өсу динамикасы байқалады.

Осылайша, жартылай өндіруші саланың қызметімен – саудамен қазақтардың 0,5 пайыз айналысты. Қызмет көрсету саласында, жүк тасушы кәсіптерінле белгілі бір топты құрады. Қызметтің бұл түрі Орал облысында кеңінен тарады, өйткені мұнда Индер көлінде тұз өндірілді және оның жылдық табысы 400-500 пұт тұзға жетті [22, 5б.].

Қазақтардың бір бөлігі Орынбор ведомствосына қарасты шығыс бөлікте орналасқан Орқаш, Әбелей, Мытдым көлдерінен тұзды Торғай облысының шекаралық шептеріне тасыды, 120-дан астам қазақтар 30 тиын жалақымен Орқаш тұзды көлінде жұмыс істеді [23,285 б.].

Қорытынды: Сонымен XIX ғ. қалыптасқан саяси жағдайға байланысты қазақ елі Ресей империясының сауда экономикалы үдерістеріне тартылды. Қалалар мен сауда қатынастарының нығаюын дамыған сауда транспорттық инфрақұрылым; керуен жолдары, темір жолдар қамтамасыз етті. Сауда айырбас сарайларында, жәрмеңкелерде, стационарлы базарларда, сауда үйлерінде жүргізілді. Капиталаистік қатынастардың енуімен дами түскен сауда жаңа қарқынға ие болды. Сауданың кең қанат жаюы саудагерлердің тұлғалық қоғамдық жағдайын көтерді. Көптеген саудагерлер ірі кәсіпкер көпестерге

айналды. Мұның өзі саудагер көпестердің сословиелік қалыптасуына мүмкіндік берді. Көпестер негізінен сауда орталықтары – қалаларда шоғырланды. Саудагер көпестер ірі кәсіп иелері бола отырып, түрлі әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктерге ие болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстан к России. – Москва: АН СССР, 1957. – 335 б.*
2. *Красовский М. Красовскмй П. (сост.) Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область Сибирьских киргизов Часть 2. – Петербург, 1868.*
3. *ОрОММ 6-қ., 10-т. 8296-іс.6-п.*
4. *Құрманбеков Б. Батыс Қазақстанда сауданың дамуы. – Ақтөбе, 2008. – 274 б.*
5. *Абенова Б.С. 1868 ж. әкімщілік реформа және Орынбор өлкесі. – Ақтөбе, 2006. – 375 б.*
6. *Полное собрание законов Российской империи – СПб.: Типография второго отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 14540.*
7. *Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: 1830. Т. 38. – С.127*
8. *Старцев А.В. Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России в XYIII-начале XX в. // Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XYIII-начало XX вв.). – Барнаул, 1995.*
9. *Жанаев Б.Т., Инночкин В.А., Сагнаева С. История Букееского ханств (1801-1852 гг.) // Сб. Документов Ответс. ред. Жанаев Б.Т. – Алматы, 2002. – 1118 с.*
10. *Черемшанский В.М. Описание Оренбургской губернии в хозяйственном, статистическом, этнографическом и промышленном отношениях. – Уфа, 1859. – 472 с.*
11. *Ор ОММ 6-қ, 6-т.12864 іс, 1-п.*
12. *Ор ОММ 6-қ. 17-т. 218 іс, 45-п.*
13. *Нусупбеков А.Н. К вопросу о формировании казахской буржуазной нации // Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в до октябрьской период. – Ташкент, 1955. – С.170.*
14. *ҚРОММ 510 - қ.1-т. 1-іс, 1-5 пп.*
15. *Седельников Т. Борьба за землю в Киргизской степи. – Алма-Ата. 1991.*
16. *Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XYIII - начало XX вв.). – Уфа: РИО РУНЦМЦ Госкомнауки, 2001. – 260 с.*
17. *Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или кайсак-киргизских орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.*
18. *ҚРОММ 369-қ.,1-т.2044-іс,-105-п.*
19. *Бекмаханова Н.Е. Многонацинальное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е г. XIX в.-1917 г.). Отв. ред. В.И. Кабузан. – Москва: Наука, 1986. – 244 с.*
20. *Султангалиева Г.С. Актюбинская область в середине XIX-начале XX вв. // Султангалиева Г.С., Ерофеева И.В., Бисембаев А.А., Медеубаев Е.И., Кобенова Г.И. История Актюбинской области. – Актобе, 2007. – 698 с.*
21. *Обзор Тургайской области за 1884-1901гг. – Оренбург, 1884-1902 гг.*
22. *Оренбургский край, 1893, №7. – С.5.*
23. *Киргизский край // Россия. Полное географическое описание нащںшего Отечества. Под. ред. В.П. Семенова. – СПб., 1903. Т.18. – 477 с.*

:

1. Bekmakhanov E.B. accession of Kazakhstan to Russia. Moscow: an СССР, 1957 – - 335 P.
2. Krasovsky M. Krasovsky P. (sist.) Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Region Siberian kirghizov Part 2. - St. Petersburg, 1868.
3. oromm 6, vol. 10, 8296-ic.6-p.
4. Kurmanbekov B. development of trade in western Kazakhstan. - Aktobe, 2008. - 274 P.
5. Abenova B. C. Administrative reform and the Orenburg region in 1868. - Aktobe, 2006. - 375 P.
6. full compliance with the laws of the Russian Empire – SPB.: Typography of the second detachment of his own office of imperial greatness, 1830. – Vol. XX. - No. 14540.

7. full compliance with the laws of the Russian Empire. "No," I said.: 1830. T. 38. - C.127

8. Startsev A.V. trade-industrial legislation and social and legal status of entrepreneurs in Russia in XIII-beginning XX V. // entrepreneurs and businesses in Siberia (XIII-beginning XX V.). - Barnaul, 1995.

9. Zhanaev B. T., Innochkin V. A., Sagnaeva S. History of Bukeeskogo hanstv (1801-1852).) / / SB. "I Don't Know," He Said. Ed. Zhanaev B. T.-Almaty, 2002. - 1118 P.

10. Cheremshansky V. M. description of the Orenburg state in economic, statistical, ethnographic and industrial relations. - UFA, 1859. – 472 c.

11. or secondary school 6-K, 6-t. 12864 ic, 1-p.

12. or secondary school 6-p. 17-Vol. 218 ic, P. 45.

13. Nusupbekov A.N. K. on the issue of the formation of the Kazakh bourgeois nation // material of the scientific session dedicated to the history of Middle Asia and Kazakhstan until the October period. - Tashkent, 1955. - C.170.

14. Kromm 510-K.1-Vol. 1-ic, PP 1-5.

15. Sedelnikov T. battle for the land in the Kyrgyz steppe. - Alma-Ata. 1991.

16. Sultangalieva G. C. West Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XIII - beginning XX BB.). - UFA: Rio RUNTSMTS Goskomnauki, 2001. - 260 c.

17. Levshin A.I. description of the Kirghiz-kaisatsky or kaisak-kirghizsky Horde and steppe. - Almaty: Category, 1996. - 656 c.

18. Kromm 369-K., Vol. 1, 2044-ic, P. 105.

19. Bekmakhanova N. E. The multi-ethnic population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism (60-E. XIX-1917). "No," I said. Ed. V. I. Kabuzan. Moscow: Nauka publ., 1986. - 244 c.

20. Sultangalieva G. C. Aktyubinsk region in seredine XIX-beginning XX BB. // Sultangalieva G. C., Yerofeeva I. V., Bisembayev A.A., Medeubayev E.I., Kobenova G. I. History of Aktobe region. - Aktobe, 2007. - 698 c.

21. review of the Turgay region for 1884-1901. Orenburg, 1884-1902.

22. Orenburg Krai, 1893, No. 7. - C.5.

23. Kirghiz Krai / / Russia. A full geographical description of the homeland. Pod. Ed. "I'm Sorry," I Said. "No," I said., 1903. T. 18. - 477 c.

МҒТАР 03.20 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.04

А.Ш. Журасова.[1], Л.К. Алхамова[2]

[1]т.ғ.к., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің доценті, Қазақстан, Орал қ.

[2] Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университетінің оқытушысы, Қазақстан, Орал қ.

СТАЛИНГРАД ШАЙҚАСЫНЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Сталинград шайқасының тарихы қарастырылған. Мақалада фашистерге қарсы күреске Ұлы Отан соғысындағы кеңестер халқымен бірге қазақстандықтардың да мобилизациялануы, олардың қосқан үлесі, жеңіске жетудегі халық ролі мен оның басты факторлары туралы айтылады. Адамзатқа орасан зор қасірет әкелген соғысқа кеңес әскерлерімен қатар қатар тылда еңбек еткен әйелдер, балалар мен қарттар бірдей қатысып, Отан қорғау жолында ерліктің үлгісін көрсеткені баяндалады. Майдан даласындағы ұрыстардағы ерлікпен қатар тыл еңбеккерлері де тіліне, тегіне, ұлтына қарамастан күні-түні қажырлы еңбек етті. Осыған орай мақалада бүкіл Кеңестер елі халқының соғысқа өз үлесін қосуы соғыстың зұлматқа қарсы халықтық сипаттағы соғыс болғаны туралы тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: *КСРО, Ұлы Отан соғысы, халық жасағы, тыл, мобилизация, шайқас, ерлік, достық, татулық, руханилық.*

A.Sh. Zhurassova, L.K. Alkhamova[2]
[1]Candidate of historical science, associated professor of M. Utemisov West Kazakhstan university, Kazakhstan, Oral
[2]Teacher at the Kazakhstan University of Innovation and Telecommunication Systems, Kazakhstan, Oral

THE POPULAR CHARACTER OF THE BATTLE OF STALINGRAD

Abstract

The article deals with the history of the Battle of Stalingrad during the Great Patriotic War of 1941-1945..The article describes the mobilization of Kazakhstanis to fight the Nazis and the contribution of the Soviet people to the Victory, as one of its main factors. The article highlights the role of women, children and the elderly who worked in the rear with the Soviet troops and took part in the war, which caused great suffering to humanity, as an example of heroism in the defense of the Fatherland. The author pays special attention to the fact that the Soviet people fought heroically on the fronts, worked hard day and night in the rear, regardless of language, origin and nationality. In this regard, the author concludes that the contribution of the entire Soviet Union to the war was the heroic people's war against fascism.

Keywords: *USSR, Great Patriotic War, Stalingrad, military training, people's militia, general training,*

Журасова А.Ш.[1], Алхамова Л.К.[2]
[1]Доцент Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, кандидат исторических наук Казахстан, г.Уральск
[2]Преподаватель Казахстанского университета инновационных и телекоммуникационных систем, Казахстан, г.Уральск

НАРОДНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЫ

Аннотация

В статье рассматривается история Сталинградской битвы в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В статье рассказывается о мобилизации казахстанцев вместе с советским народом в Великой Отечественной войне в борьбе с нацистами, их вкладе, роли народа в Победе и ее основных факторах. В рамках статьи широко освещена роль женщин, детей и стариков, работавших в тылу вместе с советскими войсками и принявших участие в войне, причинившей огромные страдания человечеству, как пример героизма при защите Отечества. Особое внимание автора уделено тому, что советские люди героически сражались на фронтах, напряженно работали днем и ночью в тылу, независимо от языка, происхождения и национальности. В связи с этим автором делается вывод о том, что вкладом всего Советского Союза в войну была героическая народная война против фашизма.

Ключевые слова: *СССР, Великая Отечественная война, Сталинград, военное обучение, народное ополчение, тыл, мобилизация, битва, подвиг, дружба, сотрудничество, духовность.*

Кіріспе

Сталинград шайқасы туралы естеліктер интернационализациясы мәселесі Сталинград шайқасына тек қана сталинградтықтар ғана емес Кеңестер елінің басқа аймақтарының халқының да белсенді қатысуы туралы мәселеге деген қызығушылықты туғызып отыр. Ол бір жағынан тарихнамадағы Сталинград шайқасының әскери ұрыс барысы, қолбасшылар рөлі мен шайқасқа тікелей қатысушылар туралы мәселелердің қаралуымен шектеліп, қарапайым еңбекшілердің шайқастағы рөлінің терең зерттеу пәні болмауымен де байланысты болып отыр. Сталинград шайқасының ерліктері, қолбасшылар ролін насихаттау кең етек алып келді де, шайқасқа тікелей қатысқан қатардағы жауынгерлер, қазіргі Волгоград обысының территориясында жерленгендердің көпшілігі кейінгі ұрпақ үшін белгісіз тұлғалар болып қалып отыр.

Қазіргі таңда бұл мәселе Волгоград облысының өзінде жергілікті халықтың шайқасқа қатысуын зерттеу өлкетанушылық мәселе ретінде ғылыми ізденістер жобасының аясында қолға алынуда. Бұл жобада Сталинград шайқасына қатысушылар бірнеше топтарға бөлініп қаралады. Сол топтың ішіндегі Сталинградты қорғаушылар тобына қазақстандықтар мен қазақтар да кіреді. Біртұтас кеңес халқының

құрамында болған қазақстандықтар мен қазақтардың осы шайқасқа қосқан үлесі өзекті мәселе болып отыр. Себебі ол Сталинград шайқасындағы Қазақстанның орнының бір жақты қаралуымен байланысты.

Сталинград шайқасы туралы материалдар мен материалдарды зерттеу әдістері.

Мәселенің зерттеу бірқатар материалдарға ерекше мән беруді талап етеді. Ең алдымен зерттеу еңбектерін қарастырсақ, Сталинград шайқасына қатысты жаңа деректермен толықтырылған ғылыми еңбектер Сталинград шайқасының 70-жылдығына байланысты көптеп жарияланды. Бірқатар еңбектерде Сталинград шайқасындағы әскери ұрыстар барысы, дивизиялар мен жауынгерлер ерліктері, шайқастың халықаралық маңызын талдау туралы ғылыми ойлар ортаға салынады [1].

Жалпы кеңестік, ресейлік зерттеулер Сталинград шайқасының екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы ірі бетбұрыс болғанын, ондағы әскери қолбасшылардың ұйымдастырушылық шеберлігін, Кеңес Одағы халқының бірлігі мен патриотизмін бағалауға ерекше маңыз береді. Мұны соғыстың тікелей куәгерлері әскери қолбасшылардың генерал В.И. Чуйковтың [2], маршал А.М. Васильевскийдің [3] мемуарлық еңбектері де дәлелдейді.

Ұлы шайқастың халықтық сипатын дәлелдеуші еңбектер дені қазіргі таңда Волгоград қаласындағы мұрағат пен музейлердің жергілікті басшылықпен бірігіп жүргізіп жатырған жобалары мен «Іздеу» барлау тобының жұмыстары барысында атқарылып отыр. Олар Сталинград шайқасына қатысушыларды бірнеше топқа бөліп қарастырады [4].

Сталинград шайқасына қатысушы Қазақстан туралы негізгі мәлімет беретін зерттеулер тобынан П.Р. Букаткиннің [5], П.С.Беланның [6], К.Доскалиевтің [7] және т.б. зерттеушілер еңбектері болып табылады.

Қолда бар ғылыми зерттеулерді талдауда тарихтағы тарихилық, жүйелілік және құндылық принциптері басшылыққа алына отырып, тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалылық, тарихи-жүйелілік әдістері қолданылды. Тарихи-жүйелілік әдіс зерттеулерді топтауға, авторлар позициясын анықтауға мүмкіндік берсе, тарихи-генетикалық әдіс шайқастың тікелей қатысушыларының, қолбасшыларының пікірлерін талдауға, зерттеу тақырыбының өзектілігін ашуға мүмкіндік береді.

Сталинград шайқасындағы Қазақстанның алған орнын талдау. Негізінен соғысты бастаған фашистік басшылар басып алынатын кеңестік аумақта Остланд рейхс комиссариаттарын-герман провинцияларын құруды жоспарлады. Әсіресе Қазақстанға қатысты жоспарында фашистер Орта Азия мен Қазақстанда бірыңғай герман аумағын құруды және бұл аймақты «адамзатқа жатпайтын» славян халықтарынан тазартуды, 1941 жылдың соңында түрік-монғол халықтарын жоюды, 1942 жылдың басында «Еділ-Жайық» және «Үлкен Түркістан» мемлекеттік құрылымдарын құруды көздеген еді.

Әрине неміс-фашистердің көздеген бұл мақсаттары қарапайым халық үшін беймәлім еді, халық «соғысты» адамзатқа қарсы зұлмат ретінде қабылдады. Сондықтан кеңес жауынгерлерімен және халықпен бірге қазақстандықтар да Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап майдан мен тылда бірдей фашистік басқыншыларға қарсы күреске өз үлесін қосты. 1942 жылдың 1 қаңтарына дейін Қазақстанда армия қатарына 300 мыңдай, ал соғыс кезінде 1 млн 200 мыңнан артық қазақстандық әскери міндетін атқаруға шақырылған. Фашистермен шайқастарда 328-ші, 310-шы, 312-ші, 314-ші, 316-шы, 387-ші, 8-ші, 29-шы, 102-ші, 405-ші атқыштар дивизиясы, 100-ші және 101-ші ұлттық, 81-ші, 105-ші, 106-шы атты әскер дивизиялары, 74-ші және 75-ші теңіз атқыштар бригадалары, 209-Зайсан, 219-минометтік, 85-ші зениттік, 662-ші, 991-ші, 992-ші авиациялық полктар майдан даласында Ұлы Отан соғысының басты шайқастарында ерлік үлгісін көрсетті. Шайқастағы ерліктері үшін 316-шы дивизия 8-ші гвардиялық дивизия, 328-дивизия 30-гвардиялық дивизия, 75-теңіз бригадасы 27-гвардиялық дивизия болып қайта құрылды [8].

1812 жылғы Отан соғысы кезінде Мәскеуді французбардан азат етуге үлес қосқан қазақтар 1941 жылы ерліктің жаңа үлгісін жасап, 316-шы дивизия жаумен күшінің тең еместігіне қарамастан Мәскеуді жаудан қорғап ерлік үлгісін жаңартты.

1942 жылдың жазы мен күзінде соғыстың шешуші оқиғалары КСРО-ның оңтүстік-шығыс бөлігіне, Еділ мен Дон аралығына ауысқан кезде Қазақстанда құрылған бөлімшелер Еділдегі шайқасқа да қатысты. Сталинград майданын барлық жағынан Қазақстан қамтамасыз еткен. Осында көптеген әскери техника жөндеуден өтті. Мысалы, бір ғана Ақтөбеде ай сайын 30 ұшақ құрастырылды. Каспий бассейнде орналасқан Гурьев майданы Орта Азиямен, Кавказбен байланыстыратын негізгі көпірге айналды. 116-атқыштар дивизиясы, 565-атқыштар полкінің 7-ротасының жаунгерлері Сталинград көшелерінде ерлікпен шайқасты. Олардың ерлігі құрметіне Сталинградта «Қазақ» көшесі ашылды. 11 жауынгер 300 фашистке қарсы шайқасып, түгел қаза тапты. Ержүрек жауынгерлер қорғаған төбе «Шығыстың 11 батырының төбесі» деп аталады. Қазақстандық Т.С. Позолотин басқарған 17-гвардиялық танк полкі Еділ жағасын-

дағы ірі операцияларда шешуші рөл атқарды. Қаһарман-қала Сталинградты қорғауда Қазақстанда жасақталған полковник Г.Сафиуллин басқарған 38-атқыштар дивизиясы жауынгерлері үлкен ерлік көрсетті. Сталинград түбіндегі қорғаныс шайқастарында дивизия мергендік қозғалысты кеңінен өрістетіп, жауға соққы берді. Тек Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан облыстарының өзінен ғана сол күзгі айларда Сталинград майданына 26 225 жауынгер келіп қосылған. Жалпы Сталинград майданына Қазақстанда жасақталған 6 дивизиядан 50 мыңдай солдат қатысты. Осы мәліметтердің өзі Қазақстанның қаншалықты Ұлы Отан соғысына, оның маңызды шайқасы Сталинград шайқасына қандай дәрежеде қатысқанын көрсетеді.

Соғыстың алғашқы күндерінен бастап "Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін!" деген ұранмен соғысқа аттанған ерлердің орнын әйелдер, қариялар мен балалар алмастырды. Тыл еңбеккерлерінің де жауды жеңудегі рөлі жоғары болды. Олар соғыс күндерінің барлық ауыртпалықтарын қажырлылықпен көтеріп, патриотизм үлгісін танытты. Соның бірі соғыстың бүкіл өнбойында маңызды тыл ролін атқарған –Қазақстанның майдандардағы жеңіске қосқан үлесі зор. 1939 жылғы санақпен салыстырғанда 1942 жылы Қазақстанда ауыл шаруашылығы еңбекшілерінің саны 600000 адамға азайған. Ауыл шаруашылығында еңбектенген ерлердің майданға шақырылуымен олардың орнын қариялар, әйелдер мен балалар басты. 1944 жылы қолхоздағы еңбекке жарамды ерлердің сандық үлесі – 20%, әйелдер – 58%, жасөспірімдер – 22% болды. Яғни, майданды азық-түлікпен, шикізатпен іс жүзінде әйелдер, балалар мен қарт адамдар қамтамасыз етті. Сталинград шайқасының жеңіске жетуіне бірден-бір ықпал еткен жағдай қажетті қару-жарақтар мен оқ-дәрілермен қамтамасыз ету болды. Мұндай материалдық жағынан қамтамасыз ету міндетін шешкен тылдағы өнеркәсіп орындары болды. Артеллериялық басқарма 1942 жылы әскери зауыттардан 125600 миномет, 33100 76 мм калибр қаруын және 2069000 реактивті снарядтар алған [9,15]. Мұндай материалдық қамту ісін қарапайым халық атқарды. Қазақстандықтардың өзі майданға 14,1 мың жүк және жеңіл автокөлік, 1,5 мың шынжыр табан трактор, 110,4 мың жылқы мен 16,2 мың арба жіберген. 1942 жылдың қазан айында Сталинградты қорғаушыларға майданның алдыңғы шебі ретіндегі Батыс Қазақстан облысы аудандарынан көмек жіберілген. Мысалы, Камен (Тасқала) ауданынан 2 тонна бидай, 1,3 тонна ұн, 1 тонна қырыққабат, 1 тонна картоптан, 72 кг майдан, 3000 жұмыртқадан, 230 кг кепкен наннан, жылы шұлықтармен басқа да заттардан тұратын екі вагон зат, 1943 қаңтарда Орда ауданынан 280 пұт ет, 220 пұттан астам астық, 22 пұттан астам май жіберілген [10]. 1942 жылдың қыркүйегінен желтоқсанға дейінгі аралықтың өзінде Сталинград майданы шебі аудандарынан, яғни Жәнібек, Орда, Казталовка аудандарының қабылдау пункті арқылы 87300 бас ірі қара, 439100 қой-ешкі, 24600-жылқы, 1700 бас түйе өткен [7,94].

1943 жылы 11 ақпанда Сталинград шайқасына қажетті танк колоннасы мен авиациялық эскадрилия үшін Қазақстанда: Атырау облысы -19434 мың сом, Батыс Қазақстан облысы -47850 мың, Ақтөбе -23848 мың, Алматы облысы -51977 мың сом және т.б. жинаған. Шайқас аяқталуға жақындағанда Қазақстан халқы ерікті түрде 421176 мың сом көлемде қаражат жинап жіберген [6,135].

Өте қиын жағдайда жанар-жағар маймен қамтамасыз ету ісі жүзеге асырылып отырды. Мысалы, Сталинргад майданынан жанар-жағар май Еділ арқылы артиллериялық атқылаумен, бомбалаудың астында жеткізіліп отырды. 1942 жылдың қараша айының өзінде тәулігіне 31 поезд Сталинградқа азық-түлік, киім-кешек, материальдық қажеттіліктерді жеткізді.

Сталинград шайқасының сұрапыл күндерінде неміс фашистері қалаға үлкен шығын жасап, зиян тигізді. Неміс-фашист варварлары Сталинградта 41895 ғимаратты немесе соғысқа дейінгі тұрғын үй қорының 90%-ын жойды. Қаланың жарты миллионнан астам тұрғыны баспанасыз қалды. 124 мектеп, 120 бала бақша жұмысын тоқтатты. Фашистер 7 театр, пионерлер үйін, 15 клуб пен мәдениет үйін, 2 циркті, 7 кинотеатрды, 2 музей мен зообақты бомбалап, 80-ге жуық денсаулық мекемелерін, ондаған институттар мен техникумдарды қиратты. Шайқас барысындағы Сталинградтың шаруашылығына келтірілген зиян 19 млрд сомды құрады[10]. Сол қиын-қыстау кезеңде соғыс өрті шарпыған Батыс Қазақстан облысының Жәнібек, Сайқын, Шонғай станцияларындағы жау шабуылы бұл аймақтың халық шаруашылығына 7 милионнан астам шығын әкелді. Аймақтың соғыс жағдайына көшірілгеніне қарамастан Гурьев, Оралда қорғаныс комитеттері құрылып, Сталинград шайқасына толық қолдау жасау жұмыстарын ұйымдастырды. Батыс Қазақстанның Чапай, Тайпақ, Зеленов аудандарында 10 аэродром үшін орын бөлініп, жасақталды, Сайхын, Жәнібек, Шонғай станцияларында авиациялық бөліммен қатар 1-танктік және 57-армия қоймалары орналыстырылды. Эвакуацияланған 20-дан астам госпитальдар Батыс Қазақстанға орналастырылды. Орал-Урбах-Астрахань теміржолы барлық тасымал жұмыстарын атқарды.

Азат етілгеннен кейін қалаға келген мемлекеттік қызметкерлер мен журналистер қаланы қалпына келтіру мүмкін емес деп есептеді. Соның ішінде АҚШ президентінің жеке өкілі Дэвис: «Сіздің қаланызды

қазіргі қирандының сол немесе оң жағынан жаңа жерден қайта тұрғызу керек, Қираған қаланы қайта тұрғызу жаңаны тұрғызғаннан қымбатқа шығады» деп мәлімдеген.

Бірақ сталинградтықтар, кеңес халқы басқаша пайымдады. Шайқас жүріп жатқан кездің өзінде 1943 жылы 20-21 қаңтарда облыстық партия комитетінің пленумының өзінде қаланы қалпына келтіру мәселесі көтерілген. Соғысқа дейін қаланың алты ауданында тұрған 450 мың адамнан эвакуацияланған және шайқас барысында қаза тапқандардан барлығы 1515 тұрғын қалған. Сондықтан қаланың ауыр жағдайын ескере отырып, Сталинград қалалық кеңесі 1943 жылы 18 ақпанда «Қаладан эвакуацияланған азаматтардың қалаға келуіне тыйым салу» туралы шешім шығарады. Бірақ халық бұл шешімге құлақ аспай түрлі жолмен туған қаласына оралған. Нәтижесінде қала халқының саны тез өседі, 1943 жылдың 1 қыркүйегінде 210 мың адамға жетеді. Шайқас аяқталғаннан кейін партияның облыстық комитетінің тұрғындарға, жалпы кеңес халқына «Отанға, қалаға өз сүйіспеншілігін, еңбегін арнауға шақырған» үндеу тастауы оған барлық кеңес халқының жұмыла көтерілуіне мүмкіндік берді.

Сталинградты қалпына келтіруге кеңестер елінің барлық халқы жұмыла көтерілді. Барлық аймақта Сталинградты қалпына келтіру қорына қаржы жинақталды. 1943 жылдың ақпан айының аяғында қорға 50 миллиондай ақша жиналса, соның 3 миллионы Қазақстаннан түсті. Қазақстан комсомолдары қамқорлыққа алған Сталинградта трактор зауыты мен “Красный октябрь” зауытын қалпына келтіру жұмыстарына 1943 жылы 1439 қазақстандық комсомол аттанды. Осындай мәліметтер соғыстағы жеңіс тек майдан шайқастары ғана емес тылдағы ерен еңбекпен де, яғни халықтың майдан мен тылдағы ерен еңбегі мен ерлігі арқылы келгенін айқын дәлелдейді.

Мәселені зерттеу нәтижелері. Ұлы Отан соғысының, жалпы соғыс барысын түбегейлі өзгертуге ықпал еткен Сталинград шайқасындағы жауынгерлердің майдандағы және халықтың тылдағы ерлігін талдай келе Кеңес Одағы мен оның халықтарының жеңіске жетуіне ықпал еткен негізгі факторлардың болғанын айту маңызды деп есептейміз. Соғыстағы жеңістің қайнар көздері, негіздері мен қозғаушы күштері туралы жазылған еңбектерге талдау жасалған кездегі басты тұжырым, жеңіске жетуге ықпал еткен маңызды факторлардың болуы. Ең бірінші фактор – адамдық және рухани фактор. Кеңес адамдары, соның ішінде қазақстандықтар мен қазақтар жаппай ерлік пен төзімділіктің үлгісін көрсетті. Адам рухы мен қайсарлығы, Отанына адалдығы соғыстағы жеңістің негізгі факторы – қайнар көзі болды. Кеңес өкіметі орнаған 24 жыл ішінде кеңес халқы елдегі өзгерістердің алғашқы жемісін көре бастағандықтан елдің басым көпшілігі өз өкіметінің саясатына сенді, өмірге оптимизммен қарады және өздерінің елдегі жаңа өзгерістердің қатысушы болғандығын мақтан етті. Ал Ұлы Отан соғысы басталып елге, әр адамның өміріне, бостандығына қауіп қауіп төнген кезде халықтың барлық тобында ел тағдыры үшін айрықша жауапкершілік сезімі пайда болып, руы көтерілді. Оның басты дәлелі әскерге арнайы шақырылумен қатар, өз еріктерімен сұранып әскерге баруы, Отанды қорғауды әркімнің өз борышы деп санауы, рухани сезімінің, адами қасиетінің жоғары болуы. Екінші фактор – Кеңес Одағы халықтарының бірлігі, олардың бойындағы интернационализм барлық одақтас республикалар халқының ұлы Жеңіске ортақ үлес қосуына ықпал етті. Яғни тұтас кеңістікте өмір сүрген халықтар достығы – ұлы Жеңістің басты факторларының бірі болғаны шындық. Оның басты көрсеткіші – әскери дивизиялардың ұлттық құрамы және эвакуацияланған халықты өз жағдайына қарамастан қамқорлауы. Үшінші фактор – Ұлы Отан соғысының азаттық, әділеттік мазмұны мен сипатынан туындайтын халықтық сипатта болуы. Неміс фашистері басшыларының құйтырқы жоспарлары кеңес адамдарын жойып жіберуді көздеуі барлық халықтың азаттық жолындағы рухын көтерді. Ұлы Отан соғысы тек Кеңестер елін ғана емес бүкіл адамзатты азаптан құтқару жолындағы соғыс болды, оны кеңестік әскерлердің азат ету миссиясы дәлелдейді. Соғыстың әділетті сипаты қоғамды топтастырды, ұрпақтар мен әлеуметтік топтар арасында бұрын болмаған рухани бірлік пен ынтымаққа қол жеткізді. Ортақ мүдделеде барлық топ діні мен сеніміне, түрі мен тіліне қарамастан бірікті. Кеңес халқы отызыншы жылдардың қиындығынан ес жинап, еңбегінің жемісін көріп, білім алып, балаларын енді ғана оқытып, бейбіт өмірдің дәмін тата бастаған кезде басталған соғыс халық үшін жаңа бір соққы болды. Сондықтан кеңестік кеңістіктегі азаттық пен жарқын болашақтан үміт күткен әрбір халық қалайда соғыста жеңіске жетуді мақсат етті. Оның бір дәлелі 3 миллионға жуық қол қойған қазақстандықтардың атынан Қазақстан Компартиясы ОК мен Жоғарғы Кеңес Президиумы атынан майдангер-қазақтарға, Сталинградты қорғаушыларға арнаған Үндеуі болды. Бұл үндеу радио арқылы, газеттер арқылы барлық майданға таратылды. Бұл үндеу тек қазақтарды ғана емес барлық халықты шақырған Үндеу болды. Соғысқа аттанған мыңдаған қазақтар да өз ұрпақтарының болашағы мен тыныш өмірі үшін күрескен еді

Төртінші фактор – соғыс алдындағы жылдары қалыптасып үлгерген экономикалық жүйе мен мемлекеттік билік және мемлекеттік аппарат. Экономика мен саяси жүйені соғыс жағдайына бейімдеп құра алуға қабілетті билік пен мемлекеттік аппарат майданның сенімді соғыс-өнеркәсіптік базасын қалыптас-

тырды. Оралда, Повольжеде, Қазақстан мен Сібірде көптеген қорғаныс кәсіпорындары орналастырылып, осы аймақтарға жалпы саны 10 миллионнан астам адам эвакуацияланып, оларға баспана беріліп, жұмысқа орналастырылды. Ел экономикасының майдан қажеттерін қанағаттандыруға қабілеттілігінің бір дәлелін КСРО-ның жиынтық қорғаныс өнеркәсібінің 1941 жылы 792 мың винтовка мен карабин шығарса, 1941 жылдың екінші жартысында осындай 1,5 миллион дана қаруды майданға жөнелткенінен көруге болады. Ал 1945 жылға қарай Кеңес Армиясы неміс басқыншыларынан қарулар мен минометтер жағынан – 1,9 есе, танктер мен өздігінен жүретін артиллериялық қарулар жағынан – 1,5 есе, әскери авиация жағынан 3,6 есе басым болды. Бұл көп ұлтты кеңес халқының қажымас ерлігі, инженерлер мен өндіріс ұйымдастырушыларының жанкешті еңбегі арқылы жасалды. Бұл соғыстың берік тылы болған Қазақстан халқына да қатысты еді. Қазақстан да соғыс басталған кезде толықтай соғыс жағдайына бейімделді. Негізінен соғыс алдында Қазақстанда 6,2 млн. халық тұрса, соғыс басталғанда оның 1,7 миллионы әскер қатарына шақырылып, 700 мың адам еңбек армиясына жіберілген. Мамандардың есептеуінше Қазақстан халқының соғыс қажеттеріне жұмылдырылуы 24 пайызды құраған кезде, екі майданда бірдей соғысқан Германия халқының соғысқа жұмылдырылуы 12 пайыз болған. Осы деректің өзі тылдағы еліміз халқына қандай ауыртпалық түскенін айқын көруге болады. Салмақ әйелдер мен жасөспірімдерге түсті. Соғыс жылдары өнеркәсіпте еңбек еткендердің 50 пайызы жеңіл, сондай-ақ тамақ өнеркәсібінде 85-90 пайызы, ауыл шаруашылығында 80 пайыздан астамы әйелдер болған. Жастар жұмыс істейтіндердің 35-40 пайызын құраған. Осындай жұмысшылар құрамымен Қазақстан соғыс жылдары КСРО-да өндірілген молибденнің 60, металдық висмуттың 65, полиметалл рудаларының 79 пайызын, мыстың 35, қорғасынның 83 пайызын берді. Батыс аудандардан көшірілген 220 кәсіпорынды қабылдап, қысқа мерзімде іске қосты. Өз халқының тұрмыстық-әлеуметтік жағдайы төмен бола тұрса да республикамыз соғыс жылдары орталыққа 4 829 мың тонна астық, 600 мың тонна ет тапсырды. Республика малшылары Қызыл Армияға 110 мың ат берді, бұл 10 атты әскер дивизиясын құруға жетті[8]. Соғыс өртіне шалынған аймақтардан эвакуацияланған жүздеген мың адамдарды, кейіннен саяси қуғын-сүргінге түсіп, депортацияға ұшыраған 1 миллионға жуық әртүрлі этнос өкілдерін қабылдады. Мұның бәрі республикадағы әлеуметтік-тұрмыстық жағдайды одан әрі күрделендірді. Осыған қарамастан халық бәріне ерекше төзімділік көрсетіп, тағдыр талқысымен келгендерге қол ұшын берді. Тіпті соғыстағы ерліктің өзін айтпаған кезде, соғыстан оралған жауынгерлердің өзі соғыстан кейінгі қалпына келтіру жылдарында да қоғамдық өмірдің әр саласында адамгершілік, тәрбиелік, отансүйгіштік, жас ұрпаққа қамқорлық, әділеттілік пен тазалықтың қорғаушысы болу сияқты ерекше миссияны атқарды.

Қорытынды. Сондықтан да кеңес азаматтарының соғыс жылдарындағы майдан мен тылдағы жаппай ерлігі "батыр халық", "батыр қала", "жеңімпаз жауынгер", "жеңімпаз халық" "жеңімпаз армия" және басқа да тамаша айшықты сөздермен айдарланған еді. Халықтың, армияның ерлігі – интегративті нәтиже, миллиондаған жеке ерліктердің синтезі болып табылды. «Барбаросса» жоспарын құру кезінде фашистік Германия басшылары КСРО-ны «көптеген ұлттардың жасанды әрі әлсіз бірлестігі», «Ішкі бірліктен айырылған этникалық конгломерат» ретінде қарастырған еді, бірақ соғыс барысындағы ұлтына, тегіне қарамастан отаншылдық патриотизмнің арқасында халық бұл сипаттаманы теріске шығара отырып, соғыста жеңіске жетіп, адамзатты құтқарды. Мұны соғыс мәселесін, Сталинград шайқасына баға беруші батыстық зерттеушілер де мойындады [1,159]. Осының өзі Ұлы Отан соғысының, соның ішіндегі Сталинград шайқысының халықтық сипатын айқын дәлелдеп берді. Оны «Сталинград шайқасы» мемлекеттік музей-панорамасының құрметті қонақтар Кітабына Ресей Федерециясының Президенті В.В. Путиннің 2003 жылы «Ресей әрқашан Сталинградты қорғаушылардың ерлігін есте сақтайды. Олардың ерлігі – біздің Отанымыздың мәңгілік моральдық күшінің қайнар көзі» деген ресей халқы атынан берген жазбасы [11] толық мойындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Журасова А.Ш. Сталинград шайқасының геосаяси тұрғыдан бағалануы (ресейлік және батыстық зерттеулер негізінде) // БҚУ Хабаршысы. №3(79)-2020. – 155-162 бб.*

2. *Чуйков В.И. От Сталинграда до Берлина / В.И.Чуйков. – М.: Советская Россия, 1985. – 704 с.*

3. *Васильевский А.М. Дело всей жизни. Книга 1.- 7 изд. / А.М.Васильевский. – М.: Политиздат, 1990. – 320 с.*

4. *Сталинградская битва. Июль 1942 - февраль 1943 = The Stalingrad battle, July 1942 - February 1943 : encyclopedia : энциклопедия / Администрация Волгоградской области [и др.] ; гл. ред. М.М. Загорулько ; Адм. Волгогр. обл. ; ВолГУ ; Ин-т военной истории Мин. обороны РФ ; Гос. музей-панорама "Сталинградская битва". – Волгоград : Издатель, 2007. – 512 с. : ил.*

5. Букаткин П.Р.Западноказахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945) //П.Р.Букаткин.-Уральск, РИО ЗКГУ, 2005. – 199 с.
6. Белан П.С. Казахстанцы в битве на Волге. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 268 с.
7. Доскалиев К.Д. Сражающемуся Сталинграду. – Алма-Ата: Казахстан,1983. – 108 с.
8. Қалиев Н. Жеңіс жаңғырықтары [Электронный ресурс]. – 2010 //egemen.kz: https://egemen.kz/article/2995-zhenhis-zhanhghyryqtary
9. Моисеев С.И. Организация тылового обеспечения войск Красной Армии в Сталинградской битве (1942-1943гг.)автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Чебоксары,2016. – 22 с.
10. Приуральская правда. 1942. 29 октября; 1943, 16 января.
11. Барыкин И. Вы источник нашей моральной силы // Волгоградская правда. – 2003. 2 февраля

УДК 930 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.05
МРНТИ 03.61.21

А.Ж. Жалмурзина [1], Ж.С. Мажитова [2]

[1] КеАҚ «Астана медицина университеті»
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы,
[2] КеАҚ «Астана медицина университеті» әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
профессоры, тарих ғылымдарының докторы

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ ТАРИХИ БАСТАУЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері көтеріледі. Авторлардың пікірі бойынша, тәуелсіз Қазақстанда патриотизм өзінің көкейкестілігін жоймағандығы туралы баяндалады. Мақалада қазақ патриотизмі фольклордың бірнеше жанрлары арқылы сипатталады – мақал-мәтелдер, эпостар, жырлар және т.б. Авторлар фольклордың патриоттық өсиет-өнегелері, батырлық эпостары, ерлік пен жанкешті әрекеттерінің қасиеті зор деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар, халқымыздың санасына сіңіру, жан-жақты насихаттау – бүгінгі күн мұраты, мемлекет алдында тұрған ең маңызды мәселелердің бірі деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: *Қазақстан тарихы, фольклор, патриотизм, жырау, шешендік сөздер.*

Жалмурзина А.Ж.[1], Мажитова Ж.С.[2]
[1]преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин
НАО «Медицинский университет Астана»
[2]доктор истор. наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин
НАО «Медицинский университет Астана»

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ГОСУДАРСТВЕННОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПАТРИОТИЗМА В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье поднимаются вопросы о патриотизме в казахском фольклоре. По мнению авторов, в независимом Казахстане патриотизм не утратил своей актуальности. В статье казахский патриотизм описывается несколькими жанрами фольклора – пословицами, поговорками, эпосами, сказаниями и т.д. Авторы приходят к выводу, что фольклор обладает большим свойством патриотических ценностей – воспитанием нравов, героических и самоотверженных действий. Вместе с тем, авторы считают, что всесторонняя популяризация идей патриотизма – это важная задача сегодняшнего дня, один из важнейших вопросов, стоящих перед государством.

Ключевые слова: *история Казахстана, фольклор, патриотизм, жырау, ораторские слова*

A.Zh. Zhalmurzina[1], Zh.S. Mazhitova[2]
[1] lecturer of Department of Social and Humanitarian Sciences

JSC «Astana Medical University»
[2] professor of Department of Social and Humanitarian Sciences,
doctor of history,

HISTORICAL ORIGINS OF STATE AND NATIONAL PATRIOTISM IN KAZAKH FOLKLORE OF THE XIX CENTURY

Abstract

The article outlines the problem of patriotism in Kazakh folklore in Kazakhstan, which does not eliminate its relevance. One more genre of Kazakh folklore, one of the most prominent Kazakh folklore patriotisms, is a very good idea that the proverb finds its solution. Generally speaking, folklore patriotic traditions, heroic epic poems, heroic and sincere expressions of our heroic epic poems are the most important issues facing the state today – absorbing the formulative essence of our proverbs. It is very important to determine the research methods and strategy for the implementation of the article. There are many strategies and methods of historical and legal research. The study of a specific situation is a form of qualitative research aimed at providing a detailed description of one or more situations. Observation is a method in which a researcher selects, disputes, registers, and encodes socially specific behavior, facts, events, or events observed in accordance with the purpose and objectives of the study in accordance with certain rules. A method of general scientific dialectical cognition that allows us to analyze the usefulness and effectiveness of the history of law and the state in a particular area of public life, predict the consequences of planned changes. A method of socio-cultural analysis, thanks to which the problem will be studied from different angles.

Keywords: *history of Kazakhstan, folklore, patriotism, zhyrau, oratory.*

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Конституциясының бірінші бабының екінші тармағында республика қызметінің түбегейлі принциптерінің біріне қазақстандық патриотизмді жатқызуға болады [1, 3 б.]. Бұл бапта бүкіл Қазақстан Республикасының азаматтарын өз отанын сүюге, оған жан-тәнімен беріліп, оның игілігіне қызмет етуге шақырады. Былайша айтқанда, конституциялық талап республиканың қауіпсіздігі мен оның тәуелсіздігін нығайту әрбір азаматтың патриоттық сезімдерін күшейтумен тығыз байланысты. Себебі, көрнекті ғалым С.Өзбекұлы айтқандай: «...тарихтан сабақ алмай оның бай тәжірибесін үйренбей, көкейге түймей нағыз патриоттарды тәрбиелеу мүмкін емес. Тәрбиенің басы – тарих, сол арқылы патриотизмді күшейту қажет. Патриотизмі жоқ халықтың ұлт қауіпсіздігі өте осал, әлсіз» [2, 8 б.]. Осыған байланысты әр халықтың тарихи дамуы өзіне тән мәдени, саяси, құқықтық, этикалық құндылықтарды қалыптастырады. Сол арқылы кез келген ұлт өзінің сапалы қасиеттерін, мінез-құлықтары мен моральдық ерекшеліктерін дараландырады, ұлттық символдық көріністерін, мәнін, мазмұнын, формалық ұғымға айналдырады. Себебі, патриотизмнің «қарапайым байқаушыға аңғарылмай-тын ішкі қозғалысы, мәні, сипаты ашылады, нысан мәнге сәйкестендіріледі. Форма мәнді, мән формалы» [3, 9 б.]. Осы тұрғыдан алып қарағанда, патриотизмнің мәнін түсініп, оны формаға айландыру үшін бізге тарихи сананы қалыптастыру қажет. Бұл мақсатқа жетуде қазақ фольклорының рөлі өлшеусіз деген ойға келуге болады.

Материалдар мен әдістер: Мақаланы жүзеге асыру үшін зерттеу әдістері мен стратегиясын анықтау өте маңызды. Тарихи-құқықтық зерттеудің көптеген стратегиялары мен әдістері бар. Нақты жағдайды зерттеу – бұл бір немесе бірнеше жағдайдың егжей-тегжейлі сипаттамасын беруге бағытталған сапалы зерттеу нысаны. Байқау – зерттеуші зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес байқалатын қоғамға тән мінез-құлықты, фактілерді, оқиғаларды немесе оқиғаларды белгілі бір ережелерге сәйкес таңдайтын, даулайтын, тіркейтін және кодтайтын әдіс. Қоғамдық өмірдің белгілі бір саласындағы құқық пен мемлекет тарихының пайдалылығы мен тиімділігін талдауға, жоспарланған өзгерістердің салдарын болжауға мүмкіндік беретін жалпы ғылыми диалектикалық таным әдісі. Әлеуметтік-мәдени талдау әдісі, соның арқасында проблема әр түрлі жағынан зерттелетін болады. Бұл әдіс тек құқықтық құралдарды ғана емес, білімнің байланысты салаларының жетістіктерін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Осы әдістің арқасында нормативтік новеллалардың құқықтық аспектілерін ғана емес, оларды енгізудегі әлеуметтік-экономикалық салдарды да ескеруге болады.

Нәтижелерді талқылау: Белгілі қайраткер А.Асқаров осы мәселелерді ескеріп былай деп атап көрсетті: «Дүниеден өткендерге бедел-абыройдың керегі жоқ, бірақ олардың істері мен ардақты есімдері бүгінгі ұрпаққа керек қой. Патриотизмнің ұлттар тарихында қалыптасатынын ұмытпау керек. Егер ұлт, өзінің болашағына қам жемесе, онда өзінің бүгінгі ұрпағының қамын ойлаған жөн. Жұрт кейде мұны да ұмытып кетеді» [4].

Дүниежүзілік өркениет әр халықтардың тек өзіне тән символдық, мазмұндық көріністерімен ерекшеленетін қасиеттерін сипаттайды. Патриотизм әр ұлттың ауыз әдебиетінен, заңнама жүйелерінен, идеологиядан, психологиядан және азаматтарының қимыл әрекеттерінен анық байқалады. Мысалы, белгілі этнограф Ю.В. Бромлей осы мәселелер туралы өз еңбектерінде былай деп атап көрсетеді: «Одну из сторон национальных явлений составляют этнические свойства. Под последними подразумеваются национально-специфическое, проявляющееся, прежде всего, в повседневной культуре, в обычаях, нормах поведения, а также особенностях психического склада, в частности, в ценностных ориентациях» [5, 56 б.]. Былайша айтқанда, ұлттардың этикалық ерекшеліктері, соған байланысты қалыптасқан фольклор, әдет-ғұрып, дәстүр, патриоттық сана, тәсіл, өсиет сияқты ұғымдар таптық сипаттан алғанда, мәңгілік сипат, қасиеттерге ие. Ғылыми мағынада аталмыш көріністер Американың социологы Т.Парсонстың тұжырымдары бойынша «этикалық топтар десоциализацияланған» [6, 37-38 б.]. Сондықтан, осыған байланысты әр халықтың тарихи дәстүрі, даму эволюциясы өзіне тән патриотизм мен ұлттық сипаттарын қалыптастырады.

Зерттеу нәтижесі: Адамдардың мақтаныш патриоттық сезімдерінің пайда болуы адамзат тарихының терең қойнауына кетеді, тамырларын тереңнен алады. Бізге жеткен фольклор, эпос, аңыз, ертегілерден ата-бабаларымыздың сезімдері мен істерін көз алдымызға елестетуге болады. Мысалы, дүниежүзілік маңызы бар «Игорь жорығы туралы сөз», «Жолбарыс терісін жамылған витязь», «Давид Сасунский», «Калевалла», «Ләйлә Мәжнүн», «Фархад және Шырын», «Шахнаме», «Көреғұлы», «Манас», «Алпамыс», «Қобыланды», «Рүстем дастан» және т. б. көптеген эпикалық шығармалар осы күнге дейін әр халықтардың ұлттық мақтаныштары, патриотизм рухын себетін және қалыптастыратын бай мұралары болып саналатыны күмән келтірмейді.

Не себептен патриотизм және ұлттың мақтанышы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, санаға сіңген, тұрақты сезімге айналды? Себебі, оның кейбір сипаттары жалпы адамзаттық мағынаға ұласты. Ондай сипаттарға отанды сүю, тілге құрмет көрсету, әдет ғұрыптарға құрметпен қарау және т.б. ерекшеліктер жатады. Патриотизм мен ұлттық мақтаныш дәуірдің ауысуына байланысты өзгерістерге де ұшырауы мүмкін, бірақ олардың бәрін бір құрылысқа жатқызуға болмайды.

Сондықтан өзінің мәні жағынан патриотизм және ұлттық мақтаныш көп жағдайда нормативтік, реттеуші және баға беру қызметтерін да толығымен атқарады. Бұл сезімдер адамдардың мінез-құлқын айқындайды, онда адамдардың әрекеттері мен тілектері қалыптасқан. Осыдан патриотизм мен ұлттық мақтаныштың қоғамның жалпы прогрессивтік бағытта дамуында белсенді рөлі анық байқалады.

Патриотизм мен ұлттық мақтаныш – ұлттық сезімнің прогрессивтік сипаты. Ол әрқашан ұлттың тарихи дәстүрімен, фольклорымен тікелей байланысты. Сондықтан фольклорды терең зерттеу, оны санаға сіңіру арқылы ұлттың, әсіресе мемлекет қызметкерлерінің патриотизмін арттыру бүгінгі күн тәртібінде тұрған ең көкейкесті мәселелердің бірі. 1999 жылы шілденің 23-ші жұлдызында қабылданған Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңында мемлекеттік қызметтің қағидаларының ішінде Қазақстандық патриотизмге негізделетіні айқын көрсетілген [7, 39 б.].

Қазақ фольклоры көптеген құрамдас бөліктерден тұрады, тамырын ғасырлардың терең қойнауына тартады және патриоттық рух пен сезімдерге өте бай. Отанды сүю, оған қызмет ету, ел намысын қорғап, жеріне, ұлтына жан-тәнімен берілу арқылы оның ұлттық қауіпсіздігін қорғау фольклордың барлық жанрларынан айқын көрініс берді. Фольклор патриотизімнің нағыз қайнар көзі, саяси, құқықтық, этникалық тәрбиенің нағыз іргетасы.

Қазақ фольклорының құрамдас бөлігі болып саналатын қазақ эпостарында патриотизм асқан салтанат және санаға қайсарлық пен батырлық, мемлекеттің территориялық тұтастығы мен ұлттың бостандығын қорғау идеясы үлкен мәселе ретінде баяндалады, оның бастауы, қайнар көзі түрік қағанаты заманынан қалған «Күлтегін» ескерткішінен тамыр тартады [8, 18 б.]. Осыдан бір мың жылдардан асқан уақытта жазылғанына қарамастан оның мәтіні осы күнге дейін патриотизмнің символы, ерлікке, батырлыққа жігерлендіретін идеология деп қабылдауға әбден болады. Жазбада түркі халқының көсемдерінің даналығымен қатар патриоттық рухтарының өте жоғары дәрежеде болғаны тасқа қашап жазылған. Бұл фольклордың үлгісі саяси-құқықтық ой-пікірдің тарихында тұңғыш болып патриотизмнің үлгісін келер ұрпаққа ұран етіп қалдырған. Сол заманның кемеңгер қолбасшылары мен дарынды, абыз тұлғары тек патриотизмнің негізінде ұлы Түрік қағанатының жері кеңейіп, жаулары тізе бүгіп, халықтың әл-ауқаты жақсарғанын тасқа қашап жазып кеткен.

Күлтегін ескерткішінде патриотизімге байланысты мынадай идеялар бар:

Түркі, халқы үшін

Түн ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым
Өліп-тіріліп
жерді ұлғайттым.
Халықты көтермек боп
Өлімші халықты тірілттім,
Жалаңаш халықты тоңды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым
Тату елге жақсылық қылдым [9, 50 б.].

Қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері әйгілі батырлар жырларынан да асқан шеберлікпен, ұлтының рухын, намысын көтеретін деңгейде баяндалады. Ауыз әдебиетінің бұл саласын мұқият зерделеп қарасақ, оның мазмұнынан тұнып тұрған патриотизм идеяларын аңғарамыз. Батырлар жырында патриотизм әрқашан да батырдың жанкешті, ерлік істерімен тікелей байланысты. Елінің тәуелсіздігі мен бостандығы үшін жауға қарсы жан аямай соғысу, түн ұйқысын төрт бөлу, ат үстінде күнелту – патриотизмнің нағыз айғағы. Осыған байланысты қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі батырлық эпостарында көшпелі қоғамның ішкі қайшылықтары мен шиеленістері барлық қырынан, ашық мағынада баяндалмайды. Бұл көріністер көп жағдайда эпос мазмұнында елеусіз қалған деп айтуға болады. Осы мәселе туралы эпостың теориясын зерттеуші, белгілі филолог-ғалым Ш.Ыбраев мынандай қорытынды жасайды: «...эпостарда көшпелі қоғамның қайшылықтары, әлеуметтік теңсіздік жан-жақты ашылып көрсетілмейді. Жалпы бұл батырлық жырлардың жүгі емес. Эпос идеясы бір бағытқа, бір мақсатқа бағытталған. Ол идея әмбеге (хан, бай, кедей, құл, шешен, батыр, бек, кәрі, жас, т.б.) бірдей көшпелі дәуірді, көшіп-қонып жүрген елді, оның жері мен суын, қалыпты тіршілігін, дінін, тілін, әдет-ғұрпын, шаруашылығын, түсінік көзқарасы мүлде бөлек жаудан қорғау болып шығады» [10, 197 б.].

Ел басына күн туған шақтарда қазақ эпостарындағы патриотизм идеясы батырлардың қимыл-әрекеттерінен, жаумен айқасуынан және соның нәтижесінде батырлық істерінен анық көрініс табады. Елдің, халқының тыныштығын, бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау патриотизмнің нағыз лейтмотиві. Мысалы, «Ер Тарғын» эпосында Тарғынның патриотизмі былай суреттеледі:

Кеудеден жаны кетпесе,
Әл, қуаты бітпесе,
Тарғын намыс берер ме?
Қабағы тастай түйіліп
Аллалап Тарғын шабады.
Бөріктіре қырады
Талай калмақ құлады.
Қысылдау, батыр қысылды,
Қысылмай батыр не қылсын,
Сауытын канға малшыды?
Қыялай тартып қылышты,
Жалғыз жаумен ұрысты.
Ердің жаудан қашуы
Шариғатта дұрыс па?
Көп қалмақтың басына,
Атпайтуғын түн болды,
Ер жігітке сын болды.
Қорамсақтан суырды
Қуалай тартып садакты-ай.
Келген қалмақ көп еді.
Көп те болса қалмақтан,
Алты күн айғай салғанда,
Азғантай қалды адақтай.
Санын садак үзген көп қалмақ
Сынған санын сүйретіп,

Тарғынның қуысын көрген соң
Қашты сайға сылтықтай [11; 42, 43, 44 б.].

Қазақ эпосындағы «Қамбар батыр» жырында да патриотизм мәселесі кең көлемде, терең мағынамен баяндалған. Қамбардың елін, жерін сүюде, оған жан-тәнімен берілуі, оның өзі кедей бола тұра, елін асырауы, адамдарға тамақ тауып беруі, сол жолда барлық қиындықтарды жеңе білуі:

Алпыс үйлі Арғынның,
Тоқсан үйлі Тобырдың
Ашыққанын тойғызды.
Батыр туған Қамбардың
Тимеді жоққа зиянды»,

– деп баяндалады «Қамбар батыр» эпосында. Ал ұрыстағы батырлық патриотизм Қамбарды нағыз ел батыры, намыс үшін жанын қиюға дайын екенін үлкен теңеулермен суреттейді. Оның патриотизмі халық рухынан қуат алады, ел намысын қорғауға бағытталады.

Жалпы алып қарағанда, «Қамбар» жырында да, «Алпамыс» пен «Қобыланды» жырларындағыдай, қазақ халқының моңғол және жоңғар басқыншыларына қарсы күрес жүргізген дәуірді суреттеуі батырлық жырдың (эпостың) жанрлық ерекшелігін көрсетеді», – деп атап көрсетеді қазақ фольклорының тарихын зерттеуші-ғалым Н.С. Смирнова [11, 92 б.].

Сонымен қатар, қазақ эпостарындағы патриотизм мәселесі тарихи жалғастық арқылы хандық дәуірде де кең көлемде дамығанын аңғартады. Бұл кезеңдегі ауыз әдебиетінде көтерілген патриотизм мәселелері қазақ эпосының батырлар жырындағы жиындық образ арқылы абстракциялық теңеумен бір адамның басына батырлық қасиеттер мен ұлтжандылықты жиып беру арқылы емес, керісінше, тарихта нақтылы ғұмыр кешкен данағой хандар мен батырлардың қимыл-әрекеттері арқылы анық байқалады. Хандық дәуірдегі патриотизмнің шыңы деп Ақтамбердінің (1675-1768) шығармаларын айтуға болады. Оның «азғантай қазынасының өзі афоризмдерге толы өлең-толғаулары батылдыққа, ізгілікке, патриоттық, күй-сезімдерге толы» [11, 211 б.] Атап айтқанда, Ақтамбердінің «Күмбір-күмбір кісінетіп» деген жырында шапқан жауға өліспей беріспеу, елін жерін қорғау да қазақ халқының патриотизмге шақыру арқылы басқыншыларды жою мақсатын көздейді. Соның нәтижесінде, Ақтамбердінің патриотизмі ел ұранына айналады. Ол былай деп тебіренеді:

Күмбір-күмбіркісінетіп,
Күренді мінер ме екенбіз,
Күдерінен бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екенбіз!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығаршығы торғай көз,
Сауыт киер ме екенбіз!
Ор қояндай жүгінтіп,
Жолбарыстай шұбарды
Таңдап мінер ме екенбіз!
Сол шұбарға мінген соң,
Қоныраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екенбіз!
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырар ма екенбіз! [11, 73 б.].

Қорыта айтқанда, қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері тәуелсіз Қазақстанда өзінің көкейкестілігін жоймақ емес. Керісінше, батырлар жырындағы ұлтжандылық, ерлік пен қайсарлық ұлт намысын асқақтатады, халықты патриотизм рухында тәрбиелеуге рухани дем береді. Себебі, Қ.Жұмалиев пен М.Габдулиннің пікірінше: «Халық сол жырлар арқылы өткен дәуірлердегі ер ұлдардың батырлықтарына сүйенеді. Олардың ерлік, патриоттық салт-дәстүрлерін жастарына үлгі, жауына айбар етеді. Біз өмірге бүгін ғана келеміз жоқ, елдік қалпымыз, ерлік салтымыз бар елміз, сол елдік үшін қырқысқан тарихи күрестердің айнасы – осы жырларымыз дегендей болады [12, 22 б.].

Қазақ патриотизмінің ең биік шыны фольклордың тағы бір жанры – мақал-мәтелдерден өзінің шешімін тапқанын айтып кеткен жоқ. Мақал-мәтелдер қазақ халқының тұрмыс салтына, географиялық жағдайлары мен этникалық ерекшеліктеріне сай қалыптасқан қағида, талап және сөз өнерінің көркемдік мазмұнын, мәнін байытатын, нәрін арттыратын әлеуметтік саяси-құқықтық даму тәжірибесінің математикалық формуласы. Коммунистік-тоталитарлық жүйе тіпті мақал-мәтелдерді толыққанды зерттеуге бар идеологиялық мүмкіндіктерді пайдаланып, қолдан келген кедергілерді жасап бақты. Белгілі фольклор зерттеуші Ш. Ыбраев осы мәселе туралы былай деп атап көрсетті: «Кезінде саясатқа жалтақтап жүріп, «Батырлар жыры», «Мақал-мәтелдер», «Тұрмыс-салт жырлары», «Ертегілер» деп алты жеті жанрды ғана айттық. «Құдай-ау, бұл қайдан шыққан?», деп қарасақ, орыс фольклоры оқулықтарында солар ғана бар екен. Соларды үлгіге алған түріміз екен. Ал олай істемей, «жоқ, бізде бұлардан да басқа діни дастандар бар, ғашықтық жырлар бар, шешендік сөздер бар, анау бар, мынау бар», дейін десек, саясаттан қорықтық па, әлде сол кездегі дәрежеміз сондай болды ма, әйтеуір бұғып қалдық. Ал енді қазір егеменді елміз. Тарихымызды, мәдениетімізді қалай зерделеуді ешкімнен сұрамайтын кезде неге бұлай тартыншақтап отырғанымыз түсініксіз.

Біздің ата-бабаларымыз өзінің барлық рухани арман-мүддесін, ойлаған ойын, тіпті дәрігерлік ісіне дейін ауыз әдебиетінің ішінде қалдырған. Мұның алты-жеті емес, жүздеген жанрлары бар» [13]. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақтың мақал-мәтелдерінің де бай рухани, патриоттық қазыналары, құқықтық тәрбиелік мәні әлі толық мағынада және терең деңгейде зерттелген емес.

Талдау жасап қарасақ, мақал-мәтелдер өмірдің барлық саласын қамтиды, мыңжылдық даму тәжірибесінің жемісі: атап айтсақ мақал-мәтелдер имандылық, адамгершілік, үлкенді сыйлау, моралдық сияқты жалпы адамзат қалыптастырған құндылықтарды насихаттап ғана қоймай сонымен қатар, оларды өмірдің тыныс-тіршілігінің, қажеттілігіне, қағидаларына айналдырады. Осы тұрғыдан алып қарағанда мақал-мәтелдің патриотизмді қалыптастырудағы рөлі өлшеусіз, терең философиялық мәні бар. Тарих ғылымдарының докторы, профессор С.Дорженов мақал-мәтелдердің патриоттық тәрбие берудегі рөлі туралы мынандай ой-пікір білдіреді: «Ал енді патриоттық тәрбиеге келейік. Сірә мұның өзі алаш арасында тәрбиенің тәрбиесі болғанға ұқсайды. Себебі қазақ жері қашан да көршілес елдерді қызықтырған ғой. Сондықтан олар біздің байтағымызды жаулап алу пиғылынан ешқашан арыла алмаған. Мұндай жағдайда қолына қару ұстауға жарайтын азамат атаулының бір ғана мақсаты – елін, жерін қорғау болғандығы тағыда шындық.

Қазақ қазақ болғалы өзінің ата-бабасының жерін сырт жаудан қорғау, жәй ғана қорғау емес, оған жанын пида ету нағыз ақ өлімнен мықты ерлік болғанын кім жоққа шығара алады?! Бүкіл қазақ еліне әйгілі батырлардың ғана тізімін келтіріп, қысқаша өмірбаянын жазсақ, том-том кітап болары сөзсіз. Ал енді ру көлеміндегі, белгілі бір аймақтан асып аты таралмаған батырлардың тізімін, сірә, ешкім ешуақытта жасай алмас. Сондықтан болар, халқымыз ел-жұртын сүюді: «Отан үшін күрес-ерге тиген үлес», «Ерінен айрылған көмгенше жылайды, елінен айрылған өлгенше жылайды», «Отанға опасыздық еткенің, өз түбіне өзің жеткенің» дегендей мақал-мәтелдер арқылы баулиды.

Абзалы, «Қазақтың патриоттық тәрбиесі» деген арнайы тақырыпқа диссертациялар, кітаптар жазылса, көптік етпес еді. Өйткені батырлық халқымыздың ұғымы да патриоттықпен синонимдес. Бұған: «Батырдың атын жау шығарады, шешеннің атын дау шығарады», «Ер жігіт өзі үшін туады, ел үшін өледі», «Қорқақтың қатыны болғанша, батырдың жесірі бол» деген халық даналығы айқын мысал бола алады» [14, 34 б.].

Қазак халқының мақал-мәтелдерінде патриотизм рухын себетін қағида, өсиеттер өте көп. Олардың барлығы тарих тәжірибесімен дәлелденген, болашақ дамуға да мол ықпал ететіні даусыз. Патриотизмнің бір көрінісі отанды жан-тәнімен сүю болып табылады. Осыған байланысты қазақ халқында «Отан оттан да ыстық», «Отан отбасынан басталады», «Отан үшін күрес – ерге тиген үлес», «Отан үшін отқа түс, күймейсің», «Туған жерге туын тік», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Еліңді сүйсең ерлік істейсің» сияқты көптеген мақал-мәтелдер қалыптасқан [15; 4, 7 б.]. Байқап қарасақ Отан, оның тәуелсіздігі үшін күресу, туған жерді жан-тәнімен сүю, оның территориялық тұтастығын қасық қаның калғанша қорғау, оған мүлтіксіз қызмет етуді қазактың мақал-мәтелдері патриотизммен тығыз байланыстырады. Нағыз патриот отан сүйгіш, ел басына күн туған сәтте жанын пида етуге дайын тұратын, батырлық істерге баратын адам. Тамырын ғасырлар қойнауынан тартатын қазақтың мақалдары сол қасиеттер мен әрекеттерді тілге тиек етеді және дәріптейді.

Сонымен қатар қазақ фольклорындағы мақал-мәтелдер Отанға, елге опасыздық, сатқындық жасаған адамдардың да өз бағаларын беріп отырған және олардың бәрінің әрекеттерін жеккөрінішті, кылмыстың ауыр, кешірілмейтін түріне жатқызып отырған. Мысалы: «Отанға опасыздық еткенің, өз түбіне жеткенің», «Опасызда Отан жоқ», «Отанын сатқан – ант атқан», «Елін сатып асаған, екі-ақ күн жасаған»

[15, 7 б.] – сияқты халық мақалдары бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның қылмыстық кодексінің 165-ші бабынан өзінің шешімін мына мағынада тапты: «Мемлекеттік опасыздық, яғни соғыс уақытында немесе карулы жанжал кезінде жау жағына өтіп кетуден, сол сиякты шпиондық жасаудан, мемлекеттік құпияны жатқа беруден не Қазақстан Республикасында қарсы дұшпандық әрекет жүргізуден, шетелдік мемлекетке, шетелдік ұйымға немесе олардың өкілдеріне өзге де көмек көрсетуден көрінген, Қазақстан Республикасының азаматы Қазақстан Республикасының сыртқы қауіпсіздігі мен егемендігіне нұқсан келтіру немесе әлсірету мақсатында жасаған қасақана әрекет» [16, 95 б.]. Мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету, опасыздар мен сатқындарды жазалау мақал-мәтелдермен сот прецеденті ретінде билер сотына шешімін табатын болған. Бірақ, мақал-мәтел билердің шешімінде үкім шығаруда құқық нормасы ретінде пайдаланылған. Елімізге белгілі ғалым Сәкен Өзбекұлы осы мәселелер туралы мынадай дұрыс қорытынды жасайды: «Қазак билерінің өзіне тән ерекшелігі, басқа халықтарда кездеспейтін қасиеті, феномені – даужанжалдарды мағыналы, шешендік сөздермен шешуі, ешқандай құқық нормасына сүйенбей-ақ бір сөзбен дауды тоқтатуды қалыптастырған қазақ ұлты сөз мағынасына, оның шексіз мүмкіндігіне назар аударған» [17, 43 б.].

Қорытынды: Ал, жалпы алып қарағанда фольклордың патриоттық өсиет-өнегелерін, батырлық эпостарымыздың ерлік пен жанкешті әрекеттерді баяндайтын мақал-мәтелдеріміздің ұлттык рухты асқактататын формулалық мәнін халқымыздың санасына сіңіру, жан-жақты насихаттау бүгінгі күн мұраты, мемлекет алдында тұрған ең көкейтесті мәселелердің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 40 б.*
2. *Өзбекұлы С. Арыстары алаштың. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 192 б.*
3. *Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2006. – 264 б.*
4. *Ойлар, ойлар // Шымкент келбеті. – 2001. – 17 тамыз.*
5. *Коммунист. – 1983. – № 5.*
6. *Вопросы философии. – 1976. – № 12.*
7. *Законодательство о государственной службе в Республике Казахстан. – Алматы: Юрист, 2003. – 154 б.*
8. *Қоңыратбаев Ә. Эпос және оның айтушылары. – Алматы, 1975.*
9. *Күлтегін. – Алматы: Жалын, 1986. – 80 б.*
10. *Ыбраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 206 б.*
11. *Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы. – 1984. – Т. 1. – 256 б.*
12. *Жумалиев Қ., Габдуллин М. Қазақ эпостары туралы // Қазақ эпосы. – Алматы: Көркем әдебиет. – 1958. – 696 б.*
13. *Ыбраев Ш. Тарихымызды, мәдениетімізді қалай зерделеуді ешкімнен сұрамайтын кезде неге бұлай тартыншақтап отырғанымыз түсініксіз // Айқын. – 2007. – 7 наурыз.*
14. *Дорженов А.С. Ұлттық тәрбиенің тәлімі // Ақиқат. – 1991. – № 12.*
15. *Қазақтың 6000 мақал-мәтелі. – Алматы, 1995. – 339 б.*
16. *ҚР Қылмыстық Кодексі. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 141 б.*
17. *Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. – Алматы: Мектеп, 2002. – 224 б.*

References:

1.Constitution Of The Republic Of Kazakhstan. - Almaty: Zheti zhargy, 2007. - 40 p.
2. Ozbekuly S. Arystary of Alash. - Almaty: Zheti zhargy, 1998. - 192 P.
3. Ozbekuly S., Kopabayev O. theory of State and law. - Almaty: Zheti zhargy, 2006. - 264 P.
4. thoughts, thoughts / / appearance of Shymkent. - 2001. - August 17.
5. Communist. – 1983. – № 5.
6. questions of philosophy. – 1976. – № 12.
7.legislation on the state service in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: jurist, 2003. - 154 P.
8. Konyratbayev A. Epic and its speakers. - Almaty, 1975.
9.Kultegin. - Almaty: Zhalyn, 1986. - 80 P.
10. Ibraev sh. the world of the epic. Poetics of Kazakh heroic poems. Almaty: Nauka publ., 1993. - 206 P.
11.five centuries sing. - Almaty: Writer. – 1984. - Vol. 1 – - 256 P.
12. Zhumaliev K., Gabdullin M. about Kazakh EPOS. - Almaty: fiction. – 1958. - 696 P.
13. Ibraev sh.it is not clear why we hesitate so much when no one asks us to study our history and culture. - 2007. - March 7.

14. Dorzhenov A. S. teaching of National Education / / truth. – 1991. – № 12.
15. 6000 Kazakh proverbs and sayings. Almaty, 1995. - 339 P.
16.Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Zheti zhargy, 2007. - 141 P.
17. Ozbekuly S. law in nomadic Kazakh civilization. - Almaty: Shkola publ., 2002. - 224 P.

ӘОЖ 93/94 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.06
МРНТИ 03.20

Г.Б. Идрисова[1], Х.М. Тұрсұн[2], Э.Ж. Қуандыкова[3]

[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университетінің PhD докторанты, (Қазақстан, Түркістан қ.)
[2]Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, тарих ғылымдарының докторы, профессор, (Қазақстан,Түркістан қ.)
[3]Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Тараз қ.)

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада XVIII-XX г. бас кезіндегі қазақ дәстүрлі қоғамының тарихы талданады. Көшпелі қоғамға тән дәстүрлі қоғамның белгілері жүйеленіп, олардың мәдени-рухани, саяси-әлеуметтік қызметтері жіктеледі. Қазақ-Ресей қарым-қатынастарындағы Ресей империясының ықпалы дәстүрлі қоғамды трасформациялау проц есінің көрінісі ретінде қарастырылады. Отарлық биліктің тарапынан енгізілген билік институттары, жер, қаржы қатынастарын трансформациялаудың барысы және салдарлары талданады. Дәстүрлі қоғамды трансформациялаудың барысында екі бағыт – модернизациялау және этнодеформациялау тәсілдері қатар іске асқандығы айқындалады. Дәстүрлі қоғамның қазіргі заманғы қоғамға немесе аграрлық қоғамнан индустриалды қоғамға трансформациялану тарихына қатысты қалыптасқан европоцентристік, этноцентристік тұжырымдарға баға беріледі. Қазақ дәстүрлі қоғамының саяси, әлеуметтік институттарының қызметі талданып, олардың отарлық билік тарапынан трансформациялану процесі талданады.

***Түйінді сөздер**: дәстүрлі қоғам тарихы, саяси билік институттары, этноцентризм, дәстүрлі қоғамды модерницазиялау.*

Идрисова Г.Б.[1], Тұрсұн Х.М. [2], Куандыкова Э.Ж.[3]
[1]PhD докторант Международного казахско-турецкого Университета имени Ходжи Ахмета Ясави (Казахстан, Туркестан)
[2]доктора исторических наук, Международного казахско-турецкого Университета имени Ходжи Ахмета Ясави (Казахстан, Туркестан)
[3]старший преподаватель Таразского Государственного педагогического университета, (Казахстан, Тараз)

МЕХАНИЗМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье анализируются история традиционного казахского общества XVIII-начала XX в., установленные колониальной властью институты власти, ход и последствия трансформации земельных, финансовых отношений, деятельность политических, социальных институтов казахского традиционного общества, процесс их трансформации со стороны колониальной власти, систематизируются характерные для кочевого общества признаки традиционного общества, классифицируются их культурно-духовная, политико-социальная деятельность. Влияние Российской империи в казахско-российских отношениях рассматривается как отражение процесса трансформации традиционного общества. В ходе трансформации традиционного общества выявляется параллельная реализация двух направлений - модернизации и этнодеформации. Дается оценка сформировавшимся европоцентристским, этноцентристским выводам относительно истории трансформации традиционного общества в современное общество или аграрного общества в индустриальное.

Авторами предлагается трактовка концепции "этнодеформация традиционного общества" и ее проявления в казахском обществе. Анализ истории казахского традиционного общества с применением принципов социально-экономического детерминизма, сформированных разработчиками теории модернизации.

Ключевые слова: *история традиционного общества, институты политической власти, этноцентризм, модернизация традиционного общества.*

IdrısovaG. B. [1], Tursun Kh[2], KuandykovaE. Zh.[3]
[1]International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi
PhD student, (Kazakhstan, Turkestan)
[2]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan.
Doctor of Historical Sciences, Professor.
[3] Senior teacher of Taraz State Pedagogical University(Kazakhstan, Taraz)

MECHANISMS OF MODERNIZATION OF TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Abstract

The article analyzes the history of the traditional Kazakh society of the XVIII - early XX century, the institutions of power established by the colonials, the course and consequences of the transformation of land, financial relations, the activities of political and social institutions of the Kazakh traditional society, the process of their transformation by the colonial power, systematizes the characteristic society signs of a traditional society, classified by their cultural, spiritual, political and social activities. The influence of the Russian Empire in Kazakh-Russian relations is seen as a reflection of the process of traditional society transformation. During the transformation of traditional society, the parallel implementation of two directions - modernization and ethnic deformation is revealed. An assessment is given to the formed Eurocentric, ethnocentric conclusions regarding the history of transformation of a traditional society into a modern society, or an agrarian society into an industrial one.

The authors propose an interpretation of the concept "ethno-deformation of traditional society" and its manifestation in Kazakh society. Analysis of the history of Kazakh traditional society using the principles of socio-economic determinism, formed by the developers of the theory of modernization.

Keywords: *history of traditional society, institutions of political power, ethnocentrism, modernization of traditional society.*

Кіріспе. Евразия даласы көшпелілерінің қол жеткізген мәдени жетістіктерінің мұрагері болған қазақ қоғамы сыртқы құрылымы және ішкі мазмұны бойынша қайталанбас құбылыс екендігі зерттеушілердің назарынан тыс қалады. Өйткені, дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-мәдени, әлеуметтік-экономикалық қызметінде Батыс пен Шығыстың мәдени стандарттарынан тыс өзіндік ерекшеліктері көп.

Көшпелі қоғам күрделі этноәлеуметтік жүйе ретінде бірқатар құрылымдық жүйеге сүйенеді. Мысалы, оларды билік, меншік, қоғамдық қатынастар институты деп жіктейміз. Дәстүрлі қоғамның жаңа қоғамға модернизациялануы процесі ең алдыңғы кезекте осы аталған институттардың формасы мен қызметтерін трансформациялауды қамтиды.

XVIII ғасырдағы Отан тарихын зерттеу негізінен Ресей мен Қазақстанның саяси қарым-қатынасының аясында қарастырылады. Яғни, бұл кезеңде қазақ жерінің Ресей империясының құрамына қосылуы басты оқиғаға айналған еді. Қазақ халқының этникалық идентификациясында рулық-тайпалық құрылым ерекше маңызға ие болғандығын XVII-XX ғг. қазақ жерінде болған мемлекеттік шенеуніктер, осы мәселені зерттеген ғалымдар атап көрсетеді. Олардың кейбірі, мысалы, А.И. Левшин қазақтардың қоғамдық тұрақтылығын «деспотизм мен анархияның қоспасы» деп бағалаған еді. Осындай триадаларды оқи отырып, қырғыздар-Батыс Азияның түркі халқының қалдықтары, кең далаға қашқан ұрылар мен бандиттер, бір сөзбен айтқанда, жойылуға лайықты нәсіл деп ойлауға оңай. Бірақ іс жүзінде олай емес [1, 249 б.] деп, өзіне дейінгі зерттеушілерді сынға алады.

Дәстүрлі қазақ қоғамының басты белгісі оның көшпелі шаруашылық-мәдени типі болып саналады. Революцияға дейінгі тарих – тарихи дереккөздерге, архив материалдарына және статистикалық жинақтардың деректеріне негізделген барынша байыпты тарих екендігін дәстүрлі қоғамның тарихы бойынша жинақталған дереккөздер аңғартады. Қазақ дәстүрлі қоғамының тарихы мен мәдениетіне қатысты дереккөздерді жинақтаған «Материалы по землепользованию киргизов» атты фундаментальды 35 томдық еңбектің құндылығы өте жоғары. Қоныстандыру комиссиясы XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас

кезінде әрбір қазақ ауылына қатысты экономикалық жағдай туралы 150-200 позицияда сипаттама жасаған. Бұндай ақпараты мол дереккөз өзге халықтарға қатысты жасалмағандығы оның деректік құндылығын арттыра түседі. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы модернизациялық процестерді ғылыми қалпына келтіруде осындай дереккөздерге зерттеушілердің қызығушылықтары артып келеді.

Ресейдің түркі халықтарына қатысты ұстанған саясатының екі бағыты болғандығын айта келіп, Вена университетінің профессоры А.Каппелер бірінші бағыт христиандық және еуроцентристік идеологияны жүргізіп, мұсылмандарды ассимиляциялау арқылы орыстандыру болса, екінші бағыт империяның шет аймақтарында саяси тұрақтылық сақтау мақсатында мұсылмандық элитамен ымыраға келу, олардың ұсыныстарын ішінара қолдау болғандығын [2, 129 б.] айтқан. Патша өкіметі бұратана халықтарды өз ықпал аймағына тарту үшін қатаң саяси шараларды қолданудан тартынбағанымен «көп жағдайда ұлтшылдық пиғылдағылардың ығына түсіп, олардың ұсыныстарын қабылдауға мәжбүр болған»[3, 36 б.]

Қазіргі заманғы ұлт теориясының ойшылдары (Э.Гелнер, Б.Андерсон, К.Дайг) «дәстүрлі қоғам» терминінің орнына «аграрлық», «аграрно-письменный» деген терминдерді қолданады.Бірін-бірі толықтыратын бұл синоним ұғымдар арасынан біз тарихи шолуымызға «дәстүрлі қоғам» ұғымын қолданғанды дұрыс көрдік. Қазақ дәстүрлі қоғамы Қазақ хандығы кезінде өзінің шырқау биігіне көтерілгенімен саяси экономикалық және әскери күш-қуаты артқан көрші патшалық Ресей алдында тізе бүкті. Нәтижесінде XIX ғасырдың басынан XX ғ. соңына дейін алғашқы кезде патшалық Ресейден кейін кеңестік империяның отар аймағы болып қала берді. «Ресей империясы, оның мемлекеттілігінің прототипі XIII-XIV ғасырларда Еуразиялық империясы – Алтын Орда болды, бұл авторитарлық басқару дәстүрі және қатаң орталықтандырылған жүйе, әскери істегі тәртіп, тіпті шығыс субъектілері үшін автономия мен өзін-өзі басқаруды білдірмейді, уақыт өте келе, келісімнің негізін ұмытып, патша үкіметі Қазақ өлкесін толықтай бағындыруға бағыт алды [4, 205 б.]

Материалдар мен әдістер: Маркстік методологиямен таптық-экономикалық формация тұжырымына сай кезеңделген Қазақстан тарихы қазіргі кезде жаңа мазмұнға ие болды. Тарихты дәуірлеуде қазіргі кезде өркениеттік, циклдік, этногенездік, тіпті гендерлік позициялардан келуді қолдайтын ғылыми мектептер бар [6, 69 б.]. Қазақстандық методолог ғалымдар да Отан тарихын дәуірлеуге қатысты өз тұжырымдарын ұсынған. Мысалы, М.Қозыбаев Қазақстанның ежелгі заманнан осы кезге дейінгі тарихын 9 дәуірге бөлсе [7, 146б.], Х.Әбжанов 5 дәуірге бөледі. Олар бұндай дәуірлеуде кезеңдердің сабақтастығы мен айырмашылықтарын басты бағдарға алғаны белгілі.

Еліміздің қоғамдық ғылымдарында «дәстүрлі қоғам» мен «көшпелілік» ұғымдары бір-біріне аналог ретінде қолданылады. Ал әлемдік тарихи ойда көшпелілік феномені туралы әртүрлі тұжырымдар орын алды. Айталық, А.Тойнбидің: «Кейде олар өз жерлерін тастап, көрші отырықшы өркениеттердің иелігіне кірді... тұрақты емес рейдтерге, тарихи оқиғалар өрісіне уақытша қосылған отырықшы өркениеттерге қарамастан, көшпенділер қоғамы тарихы жоқ қоғам болып табылады» [8, 186 б.] деп өркениеттік теория бойынша жасаған тұжырымын көптеген батыстық тарихшылар қуаттады. Солардың қатарында Ф.Бродель «адамзаттың құрамына» кіретін далалық халықтарды дүниежүзілік тарихтың толыққанды әрекет етуші субъектісі болу құқығынан айырады. Көшпенділердің ұлы жаулап алулары туралы айта отырып, Ф.Бродель оларға паразиттердің рөлін тағайындайды: «Жалпы, біз ерекше жағдай - паразитизм ісі туралы ... оның орасан зор резонансына қарамастан, сандырақ іс екендігі туралы айтамыз» [9, 112 б.] деп жазады. Осындай европоцентристік тұжырымдарға сүйенген тарихнамалық дәстүр көшпелілерді тарихтың құбыжығына айналдырды. Отандық тарих ғылымындағы этноцентристік концепциядағы тарихнамалық дәстүр осы аталған европоцентристік тұжырымдардың ықпалынан арылуды мақсат етеді.

Біздің зерттеуіміздің методологиялық тұрғыда ерекшеліктерінің бірі – дәстүрлі қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымының модернизациялануын нақты деректік материалдар бойынша тұжырымдау, баламалы түсіндірме жасаудан туындайды. Ол қажеттіліктің мәні дәстүрлі қазақ қоғамының жаңа қоғамға трансформациялануындағы ресейлік біртұтас факторды сипатына қарай модернизациялық және этнодеформациялық әрекеттер деп жіктей отырып, осы кезге дейін мәселеге қатысты қалыптасқан европоцентристік және этноцентристік тұжырымдарға тәуелсіз баламалы тұжырым қалыптастыру. Әлемді өзгертуді мақсат етпеген ілім – ақиқат ілім емес деген қағиданы ұстанар болсақ, біздің ұсынып отырған тұжырымымыз ең алдымен бір-біріне көбіне қарама-қарсы позиция ұстанған жоғарыдағы аталған екі методологиялық ұстанымға сай қалыптасқан қазақ дәстүрлі қоғамының тарихы жайлы стереотиптерді өзгерту болмақ. Бұл жердегі мақсат XVII–XX ғг. қазақ дәстүрлі қоғамы дамуының бәрінқамтушы заңдылығын іздестіруші емес,керісінше, ескі қоғамның жаңа қоғамға трансформациялануындағы ресейлік факторды жаңа зерттеу тәсілдерімен қайта бағалауға келіп тіреледі.

Дәстүрлі қазақ қоғамы мәселесінде жерге жеке меншік, иелік, рулық құрылым деген сияқты көп қолданылатын ұғымдарға айқындық беру зерттеушілер үшін методологиялық парадигма болуы керек дей келіп, Ж.Артықбаев «Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуын және жақсы келешегін жеделдету үшін қайта құру қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары мен менталитетін ескере отырып жүзеге асырылуы керек» [10, 198 б.] деген тұжырымға тоқталады.

Шынайы тарихи зерттеулер тарихқа деген шынайы және сыни болып, ойдан шығару мен миф атаулыдан аулақ болуы керек. Қазақ дәстүрлі қоғамының табиғатын ашуды европоцентристік тұжырыммен түсіндіруге тырысқан тарихшылар патриархалды-рулық, ертефеодалдық, таптық қоғам алдындағы, таптық феодализм деген анықтамаларды қолданса, қазіргі кезде позднепотестарный, параполитарно-доминомагнатный ұғымдарын қолданып, көшпелі қоғамның сипаттамасын жасауға әрекеттеніп келеді. Осыған байланысты көшпелі класс алды қоғамдар көп жағдайда протополитерн емес, параполитарлы-доминомагнатты деп атайтын класс алды қоғамның өзге түріне жатқызылды» [11, 57 б.] деп тұжырым жасайды Ю.И. Семенов.

Нәтижелерді талқылау: Көшпелі қоғам күрделі этноәлеуметтік жүйе ретінде бірқатар құрылымдық жүйеге сүйенеді. Мысалы, оларды билік, меншік, қоғамдық қатынастар институты деп жіктейміз. Дәстүрлі қоғамның жаңа қоғамға модернизациялануы процесі ең алдыңғы кезекте осы аталған институттардың формасы мен қызметтерін трансформациялауды қамтиды.

Осы теориялық тұжырымды басшылыққа алар болсақ, Қазақ хандығы құрылған XV ғ. ортасынан Кеңес Одағы құрамындағы Қазақстан XX ғ. 30-жылдары жүргізілген ауылшаруашылық реформаларына дейінгі кезеңді дәстүрлі қоғам деп кезеңдеуімізге болады.

Дәстүрлі қоғамды модернизациялық дамудың старттық алаңы деп қабылдауға болады. Бұл тұжырымды қазақ қоғамында ресейлік ықпалмен жүргізілген модернизациялық процестерді дұрыс түсіну және түсіндіру үшін қолданамыз.

Дәстүрлі қоғамның сипатты белгілерін анықтауға бағытталған теориялық еңбектерге талдау жасаған В.И. Побережников осы теорияның пірлерінің бірі саналатын М.Левидің мына анықтамасына тоқталады: «Дәстүрлі қоғамға: 1) ұйымның төмен мамандануы, өмірді компартментациялау (оқшаулау, бөлу); 2) ұйымдардың төмен өзара тәуелділігі (өзін-өзі қамтамасыз ету, өзін-өзі қамтамасыз етудің жоғары деңгейі); 4) орталықтандырудың төмен деңгейі; 5) ақша алмасу мен нарықтың дамымауы; 6) отбасылық байланыстардың, нормалардың таралуы; 7) ауылдық жерлерден қалаларға өнімдер мен көрсетілетін қызметтердің біржақты ағыны тән [5, 137-138 бб.]. Бұл анықтама дәстүрлі қоғам сипатының экономикалық, әлеуметтік және рухани қырларын қамтығанымен оны саяси құрылымының ерекшеліктерін назардан тыс қалдырғандығы аңғарылады.

Негізінде модернизация туралы батыстың философиялық-социологиялық ойының бастапқы кезеңінде дәстүрлі қоғамның сипатты белгілерін анықтауда әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерге басымдық беріліп келді. Дәстүрлі қоғамдағы экономикалық қатынастардың негізі ретінде технологиялық дамуы төменгі деңгейдегі аграрлық өндіріс және әлеуметтік жіктелісі, әлеуметтік мобильдігі төмен, оның есесіне дәстүрлі патриархалды отбасының, рулық қатынастың рөлі жоғары, әлеуметтік қатынастар жүйесі бағалаудың басты критерийлеріне айналды. Ал дәстүрлі қоғамның рухани саласында дәстүрге негізделген ментальдық тәсілдер мен қондырғыларға басымдық беріледі.

Өркениеттер типологиясын жасаған С.Хантингтон дәстүрлі типтегі өркениетке қатысты «Шығыс» және «Дәстүрлі қоғам» деген ұғымдарды қолданады [12, 56 б.]. Бұл ұғымдар қазіргі заманғы модернизациялық зерттеулерде синонимдер болып қолданыладыі. Дегенмен, Хантингтон дәстүрлі қоғамның басты белгілерін қазіргі заманғы қоғамға қарсы қоя отырып, а) технологиялардың, өнертабыстар мен құрылымдардың бір қоғамнан екінші қоғамға берілу жылдамдығы мен дәрежесі өте төмен; б) негізі – ауыл шаруашылығы; в) табиғи ортаның әртүрлі жағдайлары ауыл шаруашылығының тиісті модельдерін, ал олармен бірге жерді иеленудің, әлеуметтік құрылымның және басқарудың әртүрлі нысандарын тудырады [12, 93 б.] деген схема ұсынады. Аграрлық қоғам өз болмысында барынша айқын иррационалды әрекеттерімен ерекшеленеді. Содан да аграрлық қоғамда күшті консервативтік тенденциялар сипатты белгіге айналады. Осы тенденция аграрлы қоғам мүшесінің психологиялық тұрпатын анықтайды. Ондай тұрпатты ажамдар жаңалық атаулыны жатырқайтын, өзі танымайтын тылсым құбылыстың алға тосатын тәуекелінен туындайтын қиыншылықтарға деген қорқынышқа бейім болып келеді.

Осы психологиялық комплекс аграрлық-дәстүрлі құрылымдардың басты мақсаты «кіріс алғашқы кезекте» деген формулаға жұмылдырылған өнім өндіруге емес, «алғашқы кезекте сенімділік» деген формулаға бағындырылған руханилыққа ұласады. Бұл жағдайлар дәстүрлі қоғамда нарықтық қатынастардың кең өріс ала алмау себептерінің бірі. Дәстүрлі қоғамның томаға-тұйық шаруашылыққа негізделген экономикасы қоғам мүшелерінің өзін-өзі қамтамасыз етуге жұмылдырылуы өндірістің шеңберін тарылта

түседі. Бұндай ахуал еңбек өнімділігін арттыруды қажет етпеді. Осыдан келіп айырбас саудаға басымдық берілді. Соған сай мемлекетте қаржы жүйесін жетілдіруді тежеді. Міне, осындай ерекшелік белгілері өркениеттік қоғам үшін экономикалық стагнация болып айқындалса, дәстүрлі қоғамда ол қалыпты жағдай саналатын еді.

Аграрлық қоғамға жоғары деңгейдегі корпаративтік тән болып келеді. Дәстүрлі қоғамның әлеуметтік құрылымында әлеуметтік корпативтіктің басты белгілерінің бірін рулық-тайпалық топономия құрайды. Содан да қазақ халқының этникалық тұтастығы ру – тайпа – жүз схемасына бағындырылды. Бұл әлеуметтік корпаративтілік этникалық тұтастықты нығайтуға қызмет жасаумен бірге көбіне саяси сеператизмнің де тетігіне айналып кететін еді.Осы жерде саяси корпаративтілік көріністеріне де тоқталуға болады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы саяси институттардың өзегін чингизидтер, қожалар, төленгіттер, билер, батырлар, ақын жыраулар т.б. сияқты саясиланған әлеуметтік корпаративтер құрайды. Біртұтас билік пирамидасын құраған бұл билік институттарының мәні орталық биліктің қалыптасуына тікелей де, жанама да ықпал ететін тетіктер.

Зерттеу нәтижесі: отандық тарих ғылымында этноцентристік бағыттағы зерттеулерде дәстүрлі қоғам тарихын мифологизациялау дәстүрі байқалады. Дәстүрлі қоғамның тарихын объективті түрде ғылыми қалпына келтіруде жүргізілетін зерттеулер методологиялық тұрғыда жаңа көзқарастарды қажет етеді. Біздің пікіріміз, дәстүрлі қоғам тарихына модернизация теориясының тәсілдерімен трактовка жасау Қазақстанның жаңа заман тарихы бойынша тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік берер еді. Қазірге дейінгі европоцентристік тұжырымдарға балама ретінде этноцентристік бағыт ұстанған зерттеулерде модернизация теориясы қолданылмағандығын айта кетуімізге болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында модернизациялануы тиіс басты нысандардың бірі болғанымен рулық-тайпалық құрылым барынша өміршең болып шықты. Отарлық билік алғашқы кезде рулық бірліктерден болыстарды жасақтады. Кейін бұл қағидадан бас тартып, бірнеше рудан бір болыс жасау әрекеті де қазақтардың тарихи жадынан рулық-тайпалық идентификациялық кодын жоя алмады. Модернизациялық әрекетте жер қатынастары мәселесі де өткір қойылды. Дәстүрлі қоғамда жерге жеке меншік мүлдем болған жоқ. Жазғы жайлау, қысқы қыстау бір адамға немесе ауылға емес, тұтас руға тиесілі болатын.

Отарлық биліктің дәстүрлі қазақ қоғамындағы жер қатынастарын модернизациялаудағы ең басты әрекеті қоғамдық меншікті алмастырып, жерді мемлекеттің меншігі деп жариялады. 1822, 1824 жж. қабылданған Жарғылар негізінде жерге жеке меншік институты енгізілді.

Қазақ хандығы құрылған кезде айқын танылған күшті орталықтанған мемлекеттік билік XVII ғасырдың соңынан бастап әлсірей бастайды. Есім ханның абсолюттік биік орнатуға қатысты жасаған (Есім ханның ескі жолы) әрекеті нәтиже бермеді. Көшпелі өмір салтында орталықтанған биліктің деңгейі барынша төмен болғаны сияқты сыртқа тебу тенденция басым болып келетін еді. 1780 жылдың күзінде Абылай ханның қайтыс болуынан соң оның жақын туыстары мен оған бағынған басқа қазақ хандары өз қарамағындағылармен бірге Ресейдің, Қоқан хандығының, Хиуаның және Цин империясының геосаяси мүддесінің ықпалына тартылуы салдарынан үш ғасырға созылған орталық биліктің кепілі саналған аға хан институты жойылды. Осы кезден бастап Кіші жүз және Орта жүз қазақтарының дәстүрлі билік жүйесі Ресейдің мемлекеттік институттарының ықпалымен трансформациялануы басталды.

Дәстүрлі қоғам тарихын модернизация теориясының тәсілдерімен қарастырғанда оның асқынған түрі этнодеформацияға ұласатындығына көз жеткіземіз. «...модернизация ұлттық жаңарудың қозғаушы күші бола отырып, қоғамдағы оң өзгерістерді бастаса, онда этнодеформация, керісінше, ұлтты дәстүрлі мәдени, рухани, әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінен бөліп, эволюциялық дамуын апатты бағытқа бұрып жіберетіндігі» [13, p.148] отарлық биліктің қысымы күшейген сайын айқын көрініс бере бастады. Демек, Ресейлік ықпалмен дәстүрлі қоғамды модернизациялаудың тетіктері әркезде мүлтіксіз іске аса бермеген екен.

Қорытынды: Мемлекет пен билік институттарының арасында адамзат қоғамын ұйымдастыруда (бұл жерде ру-тайпалық топтар әңгіме болып отыр – авт.) айтарлықтай айырмашылықтар болатындығы ескерілуі керек. Билік жекелеген индивидтерге немесе әлеуметтік топтарға ықпал жасайтын болса, мемлекеттің табиғаты одан мүлдем басқаша. Мемлекет үшін территория басты маңызға ие болады, сол территорияны мекендеген адамдар қосалқы мәнге ие болады. Дәстүрлі қоғамның ру-тайпалық құрылымының нақты территориялық локализациясын реттейтін ішкі тетіктері трансформация жағдайында өте әлсіз болып шықты. Содан да осы әлсіздікті пайдаланған отарлық билік қазақ қоғамына қатысты модернизациялық әрекеттерді ең алдымен территориялық-әкімшілік жүйе (әскери шептер, форпосттар, бекіністер және т.б.) қалыптастыру, басқару аппараты, күштеу аппаратын құру арқылы іске асырды.

Дәстүрлі қоғамның саяси, әлеуметтік, шаруашылық институттарының қазіргі заманғы өркениетке сай модернизациялануының тарихы жан-жақты және терең зерттеуді қажет етеді. Тарих ғылымының қазіргі

заманғы теориялық-методологиялық әдіс-тәсілдері Отан тарихының осы күрделі кезеңінің шынайы бейнесін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Левшин А.И. Қырғыз казактарының немесе қырғыздардың Қайсақ ордасы мен даласының сипаттамасы. – Алматы. Сана, 1996 . – 152-б.*

2. Каппелер А. Две традиции по отношениях России к мусульманским народам Российской империи //Отечественная история. – № 2. 2003. – 135 с.

3. Лукьянов М.Н. «Россия – для русских» или «Россия – для русских подданных»? Консерваторы и национальный вопрос накануне первой мировой войны // Отечественная история. №2. 2006. – 46 с.

4. Сарсенбаева З.Н. Этнос и ценности. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы,2018. – 316 с.

5. Побережников В.И. теория модернизации // Теория и методология истории: учебник для вузов /Отв. Редактор В.В. Алексеев, Н.Н. Крадин, А.В. Коротаев, Л.Е. Гринин. – Волгоград, 2004.

6. Самохин К.В. Традиционная общества как концепт модернизационной парадигмы //Социодинамика. –2016. – №11. – 80 с.

7. Қозыбаев М. Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. – Алматы, 1998. – 146 б.

8.Тойнби А. Постижение истории /Пер. с англ, и сост. Огурцов А.П., вступит, статья Умоловой В.И., закл. статья Рашковского Е.Б. – М., 1991. – 736 с.

9. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. – М., 2007. Весь мир. - Т. 1: Структуры повседневности: Возможное и невозможное. – 592 с.

10. Артықбаев (2005). Артықбаев Ж.О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячилетий). – СПб.: Мажар. – 320 с.

11. Семенов Ю.И. Переход от первобытного отношения к классовому: пути и варианты развития //Этнографическое обозрение. №2. 1993.

12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. – М., 2003. – 571 с.

List of literature used:

1. Levshin A. I. description of the kaisak Horde and steppe of the Kyrgyz Cossacks or Kyrgyz. - Almaty. Consciousness, 1996 . -P. 152.

2. Kappeler A. two traditions in relation to Russia to the Muslim people of the Russian Empire //domestic history. - No. 2, 2003 – 135 P.

3. Lukyanov M. N. "Russia – for Russian"or" Russia – for Russian underpants"? Conservative and national issue on the first World War // domestic history. No. 2. 2006 – 46 p.

4. Sarsenbayeva Z. N. Ethnos and value. - 2nd ed., pererab. and the ball. - Almaty,2018. - 316 P.

5. Poberezhnikov V. I. theory of modernization // theory and methodology of history: textbook for universities /OTV. Editor V. V. Alekseev, N. N. Kradin, A.V. Korotaev, L. E. Grinin. Volgograd, 2004.

6. Samokhin K. V. traditional society as a concept of the modernization paradigm / / Sociodynamics. -2016. - No. 11 – - 80 P.

7. Kozybaev M. K. study of history (pass of time). Book 1. Almaty, 1998. - 146 P.

8. Toynby A. History of the position /per. from England, and more. Ogurtsov A. P., insert the article of the Order Of V. I., spell. article Rashkovsky E. B.-M., 1991. - 736 P.

9. Brodel F. material civilization, economy and capitalism, XV-XVIII VV. Moscow, 2007.VES Mir. - Vol. 1: capacity and impossibility structures. - 592 P.

10. Artykbayev (2005). Artykbayev zh. O.Kochevniki of Eurasia (in the kaleidoscope of vekov and foreign affairs). "No," I said.: Hungarian. - 320 hours.

11. Semenov Yu.I. transition from the first relation to the Class: ways and options of development //ethnographic representation. №2. 1993.

12. Huntington S. table of civilization / per. from the English. T. Velimeeva. Moscow, 2003-571 P.

МРНТИ 03:20 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.07
ӘӨЖ 93/94

С.С. Қалдыбаева [1]

[1]т.ғ.м., Тарих кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

XIX АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ОРЫС ШАРУАЛАРЫН ҚОНЫСТАНДЫРУЫ

Аңдатпа

XIX ғасырдың II-ші жартысында Қазақ хандығының толық саяси билігінен айрылуымен Ресей патшалығы Қазақстанда қоныстандыру саясатының іс-шараларын жүзеге асыра бастайды. Патша үкіметінің бекіністері ретінде Қазақстанда пайда болған алғашқы қалашықтарда Орал мен Сібір казак-орыстарының әскері тұрақтанды. Бұл әскер империяның шекаралық аймағын қорғайтын пункттер ретінде және Орта Азия мен Сібірге Ресейдің ықпалын орнықтыратын бірден-бір тірек қызметтерін қоса атқарды.

Ресейдің ішкі аудандарында аграрлық мәселенің шиеленісуіне байланысты және қуаңшылық пен ашаршылық, шаруалардың өлкеге қоныс аудару екпінін күшейтті.

Қазақстан территориясындағы «артық» жерлерді анықтау үшін «Қоныстандыру басқармалары» мен арнайы статистік партиялары (бөлімдері) құрылып, «Азиялық Ресейдің» көшпелі халқының жерді пайдалануы мен шаруашылығын зерттеу Бағдарламасы құрастырылады. Зерттеу карточкаларына жергілікті халықтың саны, жасы мен жынысы және айрықша белгімен орыс тілін білуі сияқты мәліметтер жиналды.

Қоныстандыру саясатының нәтижесінде қазақ жерлеріне орыс шаруаларын қоныстандырумен қатар, мемлекеттік қазына қарауына тиесілі орман саяжайлары мен хуторларды және т.б. мемлекеттік нысандарды салуға алынды. Бұл іс-шаралар қазақтарды шөл және шөлейт жерлерге көшірумен және дәстүрлі мал шаруашылығы жүйесін жүргізуге нұқсан келтіруіне әкелді.

Кілт сөздер: *қоныстандыру, отарлық саясат, артық жер, Қоныстандыру басқармасы, статистік партиялар.*

Калдыбаева С.С. [1]
[1]*м.и.н., ст.преподаватель кафедры История,*
Казахская национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ В КАЗАХСТАН РУССКИХ КРЕСТЬЯН ЦАРСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

Утрата всей полноты политической власти Казахского ханства во второй половине XIX века привела к реализации мер политики расселения Русского царства в Казахстане. В первых городах, появившихся в Казахстане в качестве укреплений царского правительства, была стабилизирована «Армия Уральских и Сибирских казачьих русских». Эта армия служила опорным пунктом обороны приграничного региона Империи, а также единственной опорой для установления русского влияния в Средней Азии и Сибири.

В связи с обострением аграрной проблемы во внутренних областях России, засухой и голодом усилился акцент на переселении крестьян в край.

В целях выявления «излишков» земли на территории Казахстана будут созданы Переселенческие отделы и специальные статистические партии (отделы), а также разработана программа изучения землепользования и хозяйства кочевого населения «Азиатской России». В учетных картах собирались такие данные, как численность, возраст и пол местного населения, а также знание русского языка с отличительной заметкой.

В связи с обострением аграрного вопроса во внутренних районах России засухой и голодом усилились темпы переселения крестьян в край.

Для выявления «лишних» земель на территории Казахстана будут созданы «Переселенческие управления» и специальные статистические партии (отделы), разработана программа изучения землепользования и хозяйства кочевого населения «Азиатской России». В исследовательских карточках

были собраны такие данные, как численность местного населения, возраст и пол, а также знание русского языка с отличительной заметкой.

В результате переселенческой политики, наряду с расселением русских крестьян на казахских землях, было взято на себя строительство лесных дач и хуторов и т. д., находившихся в собственности государственной казны. Эти меры привели к переселению казахов на пустынные и полупустынные земли и нанесли ущерб традиционной системе животноводства.

Ключевые слова: *переселение, колониальная политика, избыточная земля, управление расселением, статистические партии.*

S.S. Kaldybayeva[1]
[1] *magister of history, senior lecturer of the Department of History,*
Kazakh national women's teacher trining University, Almaty, Kazakhstan

THE SETTLEMENT OF RUSSIAN PEASANTS IN KAZAKHSTAN BY THE TSARIST GOVERNMENT IN THE LATE XIX-EARLY XX CENTURY

Abstract

The loss of full political power of the Kazakh Khanate in the second half of the XIX century led to the implementation of measures of the policy of settlement of the Russian Kingdom in Kazakhstan. In the first towns that appeared in Kazakhstan as fortifications of the Tsarist government, the army of the Ural and Siberian Cossack Russians was stabilized. This Army served as a point of defense of the border region of the Empire, as well as the only support for establishing Russian influence in Central Asia and Siberia.

Due to the aggravation of the agrarian problem in the inner regions of Russia, drought and famine increased the emphasis on the resettlement of peasants to the region.

In order to identify «surplus» land on the territory of Kazakhstan, «Resettlement departments» and special statistical parties (departments) will be created, and a program of study of land use and economy of the nomadic population of «Asian Russia» will be developed. The study cards collected data such as the number, age and gender of the local population, and knowledge of the Russian language with a distinctive feature.

As a result of the settlement policy, along with the settlement of Russian peasants on Kazakh lands, the construction of forest dachas and farms, etc., which were owned by the state treasury, was taken over. These measures led to the resettlement of Kazakhs to desert and semi-desert lands and damaged the traditional system of animal husbandry.

Keywords: *settlement, colonial policy, surplus land, settlement administration, statistical parties.*

Кіріспе. Қазақ хандығы саяси билігінен айрылып, қазақ жерінің Ресей патшалығының құрамына еніп, әкімшілік – территориалдық бөлшектенуі және басқарудың дәстүрлі жүйесінің бұзылуымен Қазақстанда отарлық саясаттың жаңа сипаттағы көрінісі – қоныстандыру басталды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық құрылымы екі фактормен анықталады: капиталистік қатынастардың енуі және қазақ даласында жаңаша бағыт алған отарлық саясаттың күшеюі.

Патша үкіметінің орыс шаруаларын қазақ даласына көшіру саясаты 1861 жылы ақпандағы «Ресейдегі крепостнойлық правоны жою туралы манифест» қабылдануымен басталды. Орыс шаруалары биліктің рұқсатын күтпестен «бос» жерлерге ағылып көше бастады. Билік жағдайды бақылауға алу мақсатында «Қоныс аудару басқармаларын» құра бастайды.

Бұл мәселені шешуді тездету үшін патша үкіметі үш міндет қойды: біріншісі - Ресейдегі орталық аудандардағы шаруалардың толқуын әлсірету; екіншісі - шалғай аудандарда қалған шаруаларды құнарлы жерлермен қамтамасыз ету; үшінші міндет – қазақ даласындағы қоныстанушылардың санын көбейту. Яғни, олардың ішінен патшалық империяның мүдделерін қорғауға дайын қызмет жасауға ерікті қолшоқпарларды дайындау болды. Бұл саясат 1866 жылғы 20 қазанда Батыс Сібір Бас басқармасының қаулысында да атап көрсетілген: «...Моральдық қасиеттері мен материалдық мүмкіндіктері бар шаруалардың көпшілігіне Қырғыз даласында қоныстануға рұқсат етіледі...”

Мақсаты. Мақалада XIX аяғы мен XX ғасырдың басында патша үкіметінің Қазақстанға орыс шаруаларын қоныстандыруы теориялық негізде жан-жақты зерттеліп сипатталған. Зерттеудің мақсаты - Патша үкіметінің отарлық саясатының мақсатын айқындау, Қазақстанға қоныстандырудың саяси, әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын анықтау, Қазақстанға қоныс аудару мәселесін талдау.

Материалдар мен әдістер: Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихи қағидаттарға, дереккөздік талдауға және зерттелетін процестерге объективті көзқарасқа негізделген. Тарихты зерттеудегі ұлттық мүдде авторға объективті тұжырымдар қалыптастыруға жағдай жасады. Сонымен қатар зерттеу әдістері ретінде нақты, салыстырмалы талдау, жүйелеу, салыстыру, хронологиялық, ретроспективті әдістер қолданылды. Зерттелетін оқиғалардың толық сенімділігін қалпына келтіру үшін дереккөздік әдіс қолданылды.

Нәтижелерді талқылау. П.А. Столыпин империяның шығысындағы жерлерді шетелдіктердің басып алуынан қорғау деген желеумен қоныстандыру саясатын «ұлттық» маңызы бар мемлекеттік саясат ретінде қарастыруды ұсынып, Қытаймен шектесіп жатқан халқы «аз» елді мекендерді Ресей билігіне бағындыру қажеттілігін ұсынды. Және шұрайлы қара топырақта «орыс халқының жаңа ұрпақтарын өсіруге болады» деген мемлекеттік маңызы бар «ішкі» мәселені қозғады.

Патша үкіметінің бұл отарлық саясатының алдыңғы екпіні XYI ғасырдың аяғында Жайық бойына ерікті казак-орыстардың қоныстануынан бастау алады. Кейінірек, XYII ғасырда казак-орыстар Ертіс өзенінің бойында қалашықтар (бекіністер) сала бастауымен «Орал мен Сібір казак-орыстарының әскері» құрылды. Бұл әскер патша үкіметінің шекаралық аймағын қорғайтын пункттер ретінде және Орта Азия мен Сібірге Ресейдің ықпалын орнықтыратын бірден-бір тірек қызметтерін қоса атқарды. Сондықтан, қазақ даласына келген казак-орыстар патшалықтың қолдауымен шексіз биліктер мен жеңілдіктерге ие болды.

Қоныс аудару қазақ халқына үлкен зиянын келтірді. Мысалы, егер Қазақстанда егіншілікке жарамды 50 млн. гектар жер болса, онда қоныс аударушыларға жергілікті тұрғындардан іріктелген 40 млн. гектар құнарлы жерлер берілді. Нәтижесінде, қазақтар шаруашылық көзі болып отырған жерлерінен ығыстырылды. Жетісуға инспекциямен келген сенатор Х.Пален патша үкіметіне өз есебінде былай деп жазды: «Қоныс аудару басқармасының шенеуніктері Жетісу өлкесінде 30 мыңнан астам өмір сүретін 5100 отырықшы қыстақты жойды. Ең құнарлы жерлер казактарға алынып берілді».

Осылайша, патша үкіметі орыс шаруаларын Қазақстанға көшіру кезінде өз мақсаттарына толық жетті. Қазақ жерлері «мемлекеттік меншік» деп жарияланып және оларды отарлық саясат мақсатында басқаруға алынды.

Зерттеу нәтижесі: Шаруалардың өлкені өз еріктерімен биліктің рұқсатынсыз қоныстануы 1866 жылдан басталады. Сол уақыттарда Ақмола облысында алғашқы еріктілер поселоктары құрылды. Алғашында шаруалар жерді қазақтардан жалға алса, кейіннен отарлық саясаттың күшеюімен, жалға алынған жерлерді басыбайлы меншіктеріне алуымен аяқталады. Кейіннен Сібір генерал-губернаторлығына Казнаковтың келуімен (1870 ж.) бұл аймақта да ресми қоныстанушылар поселкелері пайда болды. [1]

Орыс шаруаларының қазақ даласын қоныстануымен 1869 жылы Қапал уезінде – Гавриловское және Луговое, 1870 жылы – Маловодное және Зайцев, 1871 жылы – Михайловское, Николаевское, Қарасу және басқа шаруалар қоныстары пайда болды.

1873 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.Ф. фон Кауфман Қазақстанды отарлаудың жаңа жоспарын ұсынды. Шаруалардың қоныстанған поселкелері Орынбордан Ташкентке, Ташкенттен Верный қаласы арқылы Семейге қарай негізгі жолды қамтуы тиіс болды.

Нәтижесінде, орыс поселкелері қазақ даласын теңдей төртке бөліп, Орынбордан Ташкентке, Ташкенттен Жетісу арқылы Алтай өлкесіне дейін кесіп өтеді делінді.

Алайда, қоныстандыру іс-шаралары қарқынды дамымады. Себебі, помещиктер Ресейдің ішкі аудандарынан шаруалардың жаппай көшірілуін қолдамады. Жер өңдейтін арзан-қол шаруалар күші помещиктерге де қажет еді.

Тек, 1881 жылы Ресейде шаруалар қозғалысының жиілеуі, аштық пен холера ауруының таралуына байланысты патша үкіметі Қазақстанға қоныс аудару туралы «тыйым» салынған шешімін өзгертіп, «Уақытша ережелерді» қабылдайды. Ережеге сәйкес қоныстанушы - шаруаларға жан басына 45 десятина мен әр түрлі жеңілдіктер берілді. Алайда, 1883 жылы Ресейден орыс шаруаларын қазақ даласына қоныстандыру мәселесі «уақытша» тоқтатылады. [2]

Қолда бар тарихи мәліметтер бойынша қазақ даласына қоныстанушылар туралы кестеде төмендегідей мәліметтер келтіріледі. Бұл мәлімет түпнұсқасында беріліп отыр. [3]

Таблица 7. **Размещение переселенцев в областях Казахстана (1870—1896 гг.)***

Место размещения	Место выхода переселенцев									
	Европейская Россия		Привислинские губ., Кавказ, Финляндия		Сибирь, области Степного и Туркестан. генерал-губернаторства		Иностранные государства		Итого	
	Численность									
	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
Акмолинская	116594	80,8	1684	1,3	25759	17,8	143	0,1	14418	100
Семипалатинская	16126	52,4	270	0,9	14123	45,9	244	0,8	39763	100
Семиреченская	26746	28,8	441	0,6	22230	23,9	43424	46,7	92846	100
Сырдарьинская	30001	63,6	3639	7,8	9904	21	3611	7,6	47155	100
Тургайская	30194	96,0	150	0,5	834	2,6	281	0,9	31459	100
Уральская	57687	94,7	390	0,7	2705	4,5	85	0,1	60867	100
Итого:	277348	68,1	6574	1,7	75555	18,5	47788	11,7	407265	100

Ескерту: мәлімет алынды Алексеенко, Н.В. Население дореволюционного Казахстана : (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.) - Алма-Ата : Наука, 1981. 68б.

Қазақстанға келген қоныстанушылардың барлығы – 407265 адам. Оның ішінде: Еуропалық Ресейден келгендер саны – 277348; Привислинский губерниясы, Кавказ, Финляндиядан – 6574; Сібір, Дала және Түркістан генерал-губернаторлығынан – 75555; Шетел мемлекеттерінен – 47788 адам. Яғни, ең жоғары пайыздық үлесі Ресейдің ішкі аудандарынан – 68,1%, Сібірден – 18,5%, шет елден – 11,7% және қалған 1,7% үлесі Привислинский губерниясы, Кавказ, Финляндиядан келгендерге тиесілі екенін көруге болады.

Қазақстанға қоныс аударудың жаңа екпіні XIX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында Ресейде аграрлық мәселенің шиеленісуімен қайта жандандырылды. 1889 жылы патша үкіметі Қазақстанға Ресейден шаруаларды қоныстандырудың тәртібі мен шарттары туралы жаңа заң қабылдайды. Бұған 1891-1892 жылдардағы Ресейдегі қуаңшылық пен ашаршылық шаруалардың қазақ даласына екпінін одан әрі күшейтті. Шаруалар қазақтардан 1 десятина жерді 7 тиыннан жалға алса, ал Жетісуда 1 рубльден 7 рубльге дейін сатып алған. Мұндай мәмілелерді патша үкіметі қолдап отырды.

Осы кезеңдерде қоныс аударушылар мен қазақ халқының экономикалық жағдайын, қоныс аударушыларға шаруашылықты табысты жүргізу үшін қажетті жер «нормаларын» анықтау үшін Қазақстанға бірқатар экспедициялар жіберіледі. Бұл Половцев экспедициясы (1895-1896), Ф.А. Щербин экспедициясы (1896-1901).

Щербин экспедициясының нәтижелері бойынша қазақ шаруашылығына (18-ден 24 бірлікке дейін) әр мал басына 5-тен 8 десятинаға дейін қабылданды. Бұл бір шаруашылыққа 90-192 десятинаны құрады, оған әр шаруашылыққа 25 пайыздық үстеме қосу керек (1 шаруашылыққа 22-ден 43 десятинаға дейін). Қоныс аудару басқармасы бұл норманы ұзақ уақыт пайдаланбады. Столыпин реформасынан кейін 25 пайыздық үстеме ақы алынып тасталды. Ал, Дала генерал-губернаторы Надаров уақытша комиссиялардың қоныс аударушыларға бөлінген учаскелерді «алдын ала қарау» туралы құжаттың күшін жойды. Бұл қазақтардың тартып алынған жерлерін қайтарып алу және қоныс аударушыларға жерді әділетсіз бөлуге шағымдану құқығынан айырды. [4].

Экспедиция 8 уезді зерттей келе, қазақтарда «артық жер» телімдері барын анықтайды. Бұл «артық» жерлер «Қоныстандыру қорларын» құрады.

Нәтижесінде, 1895-1901 жылдар аралығында қазақтардан Орал және Торғай облыстарынан - 20 млн; Жетісу облысынан – 3,3 млн; Сырдария облысынан – 0,5 млн десятина шұрайлы жерлер тартып алынды. [5]

Сонымен қатар, Қазақстан территориясындағы «артық» жерлерді анықтау мақсатымен Қоныстандыру басқармаларының арнайы статистік партияларымен (бөлімдерімен) 1896 және 1901 жылдар аралығында 13 уезд зерттеледі. Ал, 1904-1912 жылдары 17 уезді, оның ішінде 10 уездге қайтара тексеру зерттеу-жұмыстарын жүргізді. Қазақтармен бірге қоныстандырылған орыс поселкелері де санаққа кірді. Осылайша, Қоныстандыру басқармасы «Азиялық Ресейдің көшпелі халқының жерді пайдалануы мен шаруашылығына экономикалық-статистикалық зерттеу жүргізу» Бағдарламасын құрастырады.

Бұл Бағдарлама бойынша «жекелеген қауымдардың (халықтардың) шығу тегі, жер мен суды пайдалану, жекелеген ауыл шаруашылықтарының көші-қоны, астық пен жем-шөп дайындықтары, мал қыстаулары мен жайылымдары туралы» мәліметтерді сауалнама жүргізу арқылы ақпарат жинау көзделді.

Үй шаруашылығын зерттеу карточкаларына қосымша төмендегідей мәліметтер алынды: жергілікті тұрғындардың саны мен жынысы бойынша, жас құрылымдары бойынша: бала, жасөспірім (жұмысқа жарамды), жұмысқа жарамды жастағылар және қарттар деп белгіленді. Оған қоса орыс тілін білетін – білмейтіндігі туралы қосымша айрықша белгілер қойылған мәліметтер тіркелген. [6]

Шаруаларды қоныстандырудың ең белсенді кезеңі 1906-1909 жылдар аралығын қамтиды және осы жылдарда патша үкіметі қоныс аудару ағынын жан-жақты қолдайды.

Келесі кезең, 1910-1914 жылдары үкіметтің орыс шаруаларын жерге орналастыруда, яғни 1906 жылғы 9 қарашадағы Жарлықтың негізгі ережелерін Қазақстан мен Сібір аудандарына таратуда жаңа міндеттер қоятындығымен сипатталады. Жарлыққа сәйкес, әрбір шаруа өз үлесін жеке меншікке бекітуге, ауылдық қауымдастықтан шығуға құқылы болды.

ХХ ғасырдың басында империяның «азиаттық» аймағы бірнеше бөліктен тұрды. Оларға: Батыс Сібір, Шығыс Сібір, Қиыр Шығыс, Орынбор аймағы, Далалық аймақ және Түркістан. [7]

1906 жылы 24 тамызда жарияланған үкімет бағдарламасы Столыпиннің аграрлық реформасы - Министрлер Кеңесінің төрағасы П.А. Столыпиннің есімімен аталған революцияға дейінгі Ресейдің Ауыл шаруашылығын қайта құру жөніндегі заңнамалық шаралар бағдарламасы еді. Ол екі бөліктен тұрды:

біріншіден, елді төтенше шаралар арқылы тыныштандыру және Ресейдің кейбір аудандарында әскери-далалық сот жүйесін енгізе отырып, соғыс жағдайын жариялау;

екінші бөлімінде, II-ші Думаның шақырылуын күтпей, аграрлық реформаны бастау ұсынылды.

Ресми түрде Столыпин аграрлық реформасы Сенаттың 1906 жылғы 9 қарашадағы «Шаруа жерін иелену мен жерді пайдалануға қатысты қолданыстағы заңның кейбір ережелерін толықтыру туралы» жоғары Жарлығымен жарияланды. Дума мен мемлекеттік Кеңес мақұлдағаннан кейін бұл Жарлық 1910 жылғы 14 маусымдағы Заң деп аталды. Бұл заңның негізгі мақсаты - Ресейде революцияның жаңа толқынын болдырмау еді.

Реформа «қоныс аудару» қозғалысын жандандыра отырып, орыс шаруаларына шығысқа, атап айтқанда Қазақстанға еркін қоныс аудару құқығын беруі. Себебі, Столыпиннің аграрлық реформасын жүзеге асыруда империяның азиялық аймағы Қазақстан – егін шаруашылығына қолайлы және аз қоныстандырылған аймақтардың бірі болды.

Жаппай қоныс аудару іс-шараларының басталуымен әкімшілік – территориалдық бірліктерден тыс әкімшілік - ведомстволар құрыла бастады. Азиялық аймақтар картасында қоныстандыру аудандары мен қоныстандыру учаскелері пайда бола бастады. Аталған ұйымдар әкімшілік және қаржылық автономия құқығын иеленді. [7]

Ішкі істер министрлігі жанынан 1895 жылы ашылған «Қоныс аудару басқармасы» 1905 жылы мамыр айында жаңадан құрылған «Егіншілік және мемлекеттік меншік министрлігі» қарамағына өтіп, Ресейдегі қоныс аудару мәселесіне қатысты іс-шаралар жүктелді. Мұның артынша үкімет орындары Қазақстан жерін қоныс аударатын бес ауданға бөлді. Олар, Торғай-Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу аудандары еді. [8]

«Қоныс аудару қорын» анықтау мақсатында ХХ ғасырдың басында Қазақ өлкесін «зерттеу» үшін арнайы экспедициялар жіберілді.

1906-1912 жылдары П.Скрыплев пен П.Румянцев басқарған статистикалық экспедициялар Сырдария және Жетісу облыстарындағы қазақ шаруашылықтарын, ал 1904-1911 жылдары П.Хворостинский, В.Кузнецов және А.Переплетчиков басқарған экспедиция Торғай, Ақмола, Семей облыстарында Статистикалық зерттеу жүргізді.

Тек Жетісу облысы бойынша, 1906-1914 жылдар аралығында қазақтардан тартып алынған жердің көлемі 2 708 226 десятина жер болды. Оның ішінде 1 миллион десятина жер мемлекеттік қазына қарауына тиесілі орман саяжайлары мен хуторларды және т.б. мемлекеттік нысандарды салуға алынды. Сонымен қатар, Семей, Ақмола, Торғай және басқа аудандардан ең шұрайлы жерлер тартып алынды. Бұл іс-шаралар қазақтарды шөл және шөлейт жерлерге көшірумен және дәстүрлі мал шаруашылығы жүйесін жүргізуге нұқсан келтіруіне әкелді. [9]

Қорыта келе, XIX ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында отарлаудың бір көрінісі ретінде жүрген қоныстандыру шаралары қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығының жүйесін бұзды. Жалпы көлемі 45 млн га жерді еуропалық және басқа халықтардан құралған қоныстанушылар мен мемлекеттің пайдасына шешілді. Өз жерінде «түземдік» лақап атын иеленіп, дәстүрлі мекенінде «жатақтарға» айналды.

Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты көшпелі және отырықшы халық санының ара-қатынасының біртіндеп өзгеруіне әкелді. Орыс шаруаларын қоныстандыру арқылы отарлау 1916 жылға қарай қазақтардың ауыл шаруашылығымен айналысуына мәжбүрледі.

1918 жылдың басында Петроградтағы егіншілік комиссариатының Отарлау бюросының құрылуымен, Мәскеу, Самара және Верныйда комиссариаттардың филиалдары ашылды. Отарлау бюросының міндеттеріне:

Біріншіден, Сібірге қоныс аударғысы келетіндерді, диқаншыларды қоныс аударудың тұрмыстық және шаруашылық жағдайлары туралы хабардар ету;

Екіншіден, Солтүстік, Орталық, Еділ облыстарынан басталған жаппай ағынды реттеу, оны белгілі бір жерлерге бағыттау;

Үшіншіден, көшуге жәрдемдесу;

Төртіншіден, Сібірге ағылған жұмыссыздарды: жұмысшылар, мамандар, қара жұмысшыларға жұмыс іздеудің мүмкіндігін анықтау;

Бесіншіден, Сібірдің өнеркәсіптік кәсіпорындарында орналастыру мүмкіндігін анықтау және жәрдемдесу.

Яғни, отарлау бюросы ай сайын қоныс аударушылар мен қоныс аударушыларға қатысты барлық мәселелер бойынша Орталыққа хабарлауы керек еді. Алайда, қазақ даласындағы 1916 жылғы көтерілістен, содан кейін азаматтық соғыстан қорыққан көптеген шаруалар Украинаға, Кубанға және Орталық провинцияларға кері көшті. [10]

Қорытынды. Ресейдің ішкі аудандарынан Қазақстанға Ресей патшалығының жүргізген қоныстандыру саясаты қазақ халқының әлеуметтік-демографиялық сипаттамасының өзгеруіне әкелді. Бірақ 1920 жылдардың аяғында үкімет көп көңіл бөлген шаруалардың қоныс аударуы өте қымбатқа түсетіні және елдің жаңа әлеуметтік-саяси міндеттеріне сәйкес келмейтіні белгілі болды, ол құлдырады және соңында жойылды. Алайда, қоныс аудару тарихын зерделеу және осы үдерісті кеңестік биліктің міндеттеріне ауыстыру Қазақстан Республикасының Көші-қон саясатын жүргізу үшін аса маңызды тәжірибе болып табыладыКапиталистік өндіріс пен капиталистік қатынастардың енуі Қазақстанның экономикалық өмірін түбегейлі өзгертті. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында жаһандық өзгерістерге алып келді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Рысқұлов, Т. Шығармаларының толық жинағы, Т.3. Мәдени мұра Мем.бағд. кітап сериялары. – А.: Қазығұрт, 2007. – 167 б.*
2. *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней (под ред. М.Абдыкалыкова, А.Панкратова, КазОГИЗ, 1943 г. – 290 б.*
3. *Алексеенко, Н.В. Население дореволюционного Казахстана : (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1981.– 68 б.*
4. *Отепова Г.Е. Политические процессы на территории К-на в нач. XX в.(на примере «Уш жуз), Учеб.пособие. – Павлодар, 2005. – 15 б.*
5. *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. – 292-293 б.*
6. *Алексеенко, Н.В. Население дореволюционного Казахстана : (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1981. – 18-19 б.*
7. *Ремнев А.В., Суворова Н.Г. Управляемая колонизация и стихийные миграционные процессы на Азиатских окраинах Российской империи //Русский регионы, 2007 г. – 152-153 б.*
8. *Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. -1917 ж., Елорда. – Астана, 2004. – 141 б.*
9. *Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907-194 годах. Сб. документов и материалов. /Под ред. Ф.Н. Киреев, Ф.И. Колодин, КазГосизд. – А., 1957. – 22 б.*
10. *Мийманбаева Ф., Команджаев А. Советская власть и ее роль в руководстве процессом переселения крестьян в Семиречье в 20-х годах XXв. //№1, 2020 ж. ҚазҰУ Хабаршысы: Тарих сериясы. – 72-83 бб.*

References:

1. *Complete Collection of works of Ryskulov T., Vol. 3. cultural heritage of the state."no," he said. book series. - A.: Kazygurt publ., 2007-167 P.*
2. *History of the Kazakh SSR from ancient times to our days (Ed. M. Abdykalikova, A. Pankratova, Kazogiz, 1943-290 P.*
3. *Alekseenko, N. V. population of suburban Kazakhstan: (number, size, composition, 1870-1914 GG.). - Alma-Ata: Nauka publ., 1981. - 68 P.*
4. *Otepova G. E. political process in teritoriya at the beginning. XX V. (on the example of "Ush zhuz"), Ucheb."no," I said. - Pavlodar, 2005. - 15 p.*
5. *History of the Kazakh SSR from ancient times to our days. - P.292-293.*
6. *Alekseenko, N. V. population of suburban Kazakhstan: (number, size, composition, 1870-1914 GG.). - Alma-Ata: Nauka publ. – 1981. - pp. 18-19.*

7.Remnev A.V., Suvorova N. G. controlled colonization and spontaneous migration processes in Asian regions of the Russian Empire //Russian region, 2007 – pp. 152-153.

8. Koigeldiev M. Russian power in Semirechye (XIX century -1917, capital. - Astana, 2004. - 141 P.

9. working and agricultural movement in Kazakhstan in 1907-194. Sat. documents and materials. / Sub Ed. "I Don't Know," He Said. - A., 1957. - 22 p.

10. Miymanbayeva F., Komandzhaev A. Soviet power and its role in the management of the process of transition-Lenia krestyan in Semirechye in the 20th year of the XXV. // Bulletin of kaznu No. 1, 2020: History series. - PP 72-83.

ӘОЖ:94(574) «20» https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.08
МРНТИ 03.20

С.С. Сайфулмаликова[1], М.Е. Қадырбаева[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан
[2]Абай атындағы ҚазҰПУ-нің PhD докторанты, Алматы қ., Қазақстан

АҚМОЛА, СЕМЕЙ ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ АУЫЛДЫҚ МЕКТЕПТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ (ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа

Мақалада авторлар Ақмола, Семей облыстарындағы көшпелі ауылдық мектептердің құрылу тарихын көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезеңіндегі Ресей империясындағы бастауыш білім берудің қалыптасу үрдісі талданады. Көшпелі мектептердің құрылу ерекшелігі, оқу-үрдісінің мазмұны, материалдық-техникалық жағдайы анықталған. Ауылдық мектептердің саны көрсетіледі. Авторлар кең көлемдегі фактологиялық материалдар негізінде Батыс-Сібір округіндегі көшпелі ауылдық мектеп мәселесін Орынбор оқу округімен салыстырады. Жұмыстың ғылыми жаңалығы, Ресей империясының бастауыш білім жүйесіндегі ауылдық мектептердің спецификалық ерекшелігі талданады.

Кілт сөздер: *Ресей империясындағы бастауыш білім беру, көшпелі ауылдық мектептер, болыстық мектептер, Ақмола, Семей облыстары*

Сайфулмаликова С.С.[1], Кадырбаева М. Е.[2]
[1]д.и.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.
[2] докторантка 3 курса Казахского Национального педагогического университета, по специальности «6D011400-История», г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ АУЛЬНЫХ ШКОЛ В АКМОЛИНСКОЙ, СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ (В НАЧАЛЕ XX ВЕКА)

Аннотация

В статье авторы рассматривают историю создания кочевых аульных школ в Акмолинской, Семипалатинской области. Анализируется процесс формирования начального образования в Российской империи во второй половине XIX - в начале XX века. Выявляется особенность создания кочевых школ, содержание учебного процесса, материально-техническое положение. Показана численность аульных школ.Также анализируются правила, которые были приняты об аульных школах. Авторы на основе обширного фактологического материала, изучая тему создания кочевых школ Западно-Сибирского учебного округа, сравнивают их с Оренбургским учебным округом. Научная новизна работы определяется тем, что в ней изучена специфическая особенность аульной школы в системе начального образования в Российской империи.

Ключевые слова: *начальное образование в Российской империи, кочевые аульные школы, волостные школы, Акмолинская, Семипалатинская область.*

S.S. Saifulmalikova[1], M.E. Kadyrbayeva[2]
[1]Doctor of History, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Abai kazakh national pedagogical university Institute of History and Law PhD 3-course specialty

«6D011400- History», Almaty, Kazakhstan.

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF AUL SCHOOLS IN AKMOLA, SEMIPALATINSK REGION (AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Abstract

In the article, the authors consider the history of the creation of nomadic aul schools in Akmola, Semipalatinsk region. The formation process of primary education in the Russian Empire in the second half of the XIX - early XX century is analyzed. The peculiarity of the creation of nomadic schools, the content of the educational process, the material and technical condition is revealed. The number of aul schools is indicated. Also in the article the rules that have been adopted on aul schools had analyzed. The authors, on the basis of extensive factual material, studying the topic of creating nomadic schools in the West Siberian educational district, compare them with the Orenburg educational district. The scientific novelty of the work is determined by the fact that it studies the specific feature of the aul school in the system of primary education in the Russian Empire.

***Key words**: primary education in the Russian Empire, nomadic aul schools, volost schools, Akmola, Semipalatinsk region.*

Кіріспе. Ресей империясы қазақтарды орыстандырудың ең тиімді жолы мектеп ашып, қазақ, орыс балаларын қатар оқыту қажет деген саясат ұстанды. Әрбір аймақта мектеп ашу ісіне генерал-губернатор, әскери губернатор, уез бастықтары араласты. XIX ғасырдың 50-90 жылдар аралығында орысша білім беретін старшиндық, жорықтық мектептер, бекініс жанынан, облыс басқармасы жанынан мектептер, бір-екі сыныптық орыс-түзем мектептері, орыс-түзем училищелері, халықтық училищелер ашылды. Қазақ балалары үшін орысша білім беруге бағытталған барлық оқу орындарын ашу бірдей нәтижелі болмады. XIX ғасырдың 90-жылдарында Торғай облысындағы ауылдық мектептер ашу тәжірибесі оң нәтиже бергендіктен, бұл тәжірибе басқа облыстарда, яғни Ақмола, Семей облысында да жүргізілген еді. Мақалада Ақмола, Семей облыстарындағы ауылдық, болыстық мектептерді ашу тарихы талданады.

Тарихнама. Төңкеріске дейінгі тарихнамада А.Е. Алекторов (Алекторов,1905), А.В. Васильев (Васильев,1896) Г.Хохловтың (Хохлов, 1906) зерттеулерінде Торғай облысындағы болыс, ауылдық мектептердің тарихы қарастырылған. Орыс тарихшысы, этнограф, шығыстанушы, миссионер, Астрахан губерниясында, Торғай, Семей облысында халықтық училищелердің инспекторы, директоры болып қызмет жасаған А.Е. Алекторов қазақ өлкесіндегі білім беру жүйесімен өте жақсы таныс болды. Оның зерттеулерінде Торғай, Семей, Ақмола облыстарындағы ауылдық мектептердің тарихы жан-жақты талданады. Торғай облысындағы ауылдық мектептердегі қазақ мұғалімдеріне қатысты субъективті пікір жазған Г.Хохлов болды. Автордың көзқарасы бойынша ауыл мектептеріндегі қазақ мұғалімдерінің қонаққа барудан қолы босамаған, олар өз міндеттерін дұрыс орындамай, шәкірттерге тапсырманы беріп, өздері мектепте сұлап жатады деген сыңаржақты пікір береді. Керісінше, орыс мұғалімдері орыс халқының өкілдері болғандықтан, қазақтарды Ресейді жақсы көруге үйретіп, орыстармен біртұтас бірігуге ықпал етеді деген кертартпа тұжырым жасайды. Ауыл, болыстық мектептердің тарихы М.Г. Греховодов (Греховодов,1913), С.М. Граменицкийдің (Граменицкий, 1896) зерттеулерінде де қарастырылған. Кеңестік тарихнамадағы ауыл, болыстық мектептердің тарихы Т.Тажибаев (Тажибаев,1962), Г.М. Храпченков, В.Г. Храпченковтың (Храпченков,1998) еңбектерінде талданады. Жалпы зерттеушілер ауылдық мектептің құрылу тарихын жеке қарастырмайды, негізінен барлық бастауыш мектептер құрамында қарайды.

Методология. Зерттеу жұмысының методологиялық негізі обьективтілік пен тарихилық принциптері. Нақты мақсатқа жетуде жалпы ғылыми әдістердегі талдау, салыстыру қолданылды. Тарихи-генетикалық әдістерді қолдану, Ресей империясының ауылдық мектептерді ашудағы саясатының негіздерін көрсетуге және бұл мектептердің бастауыш мектеп жүйесінде ашылған басқа мектептерден ерекшелігі мен тәжірибиенің нәтижелерін көрсетуге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім. Орыс тілінде оқытатын қазақ балаларына арналған алғашқы мектеп, 1841 жылы Жәңгір ханның бастауымен Бөкей Ордасында ашылды.1857 жылы Сібір қырғыздары (қазақтары) аймағында облыстық басқарма жанынан қазақ балаларына арналған мектеп ашу туралы Ереже қабылданды. Мектеп облыстық басқармаға қарады. Мектепті ашудағы негізгі мақсат, қазақ балаларынан болыс басқармасындағы сұлтанның іс-қағаздарын жүргізетін мамандарды дайындау болатын. Мектепке қазақтардың аса құрметті саналатын адамдардың 20 баласы қабылданды. Жалпы бұл мектеп барлық қазақ балаларын мектепке тарту мақсатын ұстанбады.

XIX ғасырдың 60-жылдарынан, Ресей империясы қазақ өлкесінде орысша оқытатын мектептерді жаппай ашу үрдісін бастады. Бұл мектептерді ашу кезінде, 1857 жылғы Ережеге сәйкес мектепке аса құрметті қазақтардың балалары ғана қабылданады деген талаптар болмады. 1868 жылы Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын басқаруға арналған Уақытша Ереженің 262 бабына сәйкес, әрбір уездің басқарма жанында ұлтына қарамастан қабылдайтын жалпы мектеп ашылуға рұқсат берілді. Мектеп уез, облыс басшыларының бақылауында болды. 1867 жылы Сырдария, Жетісу облыстарын басқаруға арналған Уақытша Ережеде, аймақтағы мектептерге қатысты мұндай мәселе қарастырылмады.

1867-1868 жылы Уақытша ереже қабылданға дейін Ресей империясы бұрынғы және жаңадан қосылған Сыр бойы мен Жетісу аймағында мектептер аша бастады. Мысалы, Троицк (1860), Перовск (1860), Қазалы (1860) Түркістан (1873) Шымкент (1875), Әулиеата (1876) қалаларында. Троицкідегі ашылған мектептің мұғалімі Ы.Алтынсарин болса, қалған мектептердің барлығының да, мұғалімдері діни семинарияны бітірген, шіркеу қызметкерлері болатын. 1862 жылы 18 қазандағы бекіністегі мектепке қатысты қабылданған Уақытша Ережеге сәйкес мектеп мұғалімдері Орынбор кадет корпусының, немесе Орынбор шекара комиссиясы жағындағы мектептің түлектері болуға тиісті еді, бірақ негізінен мектепте шіркеу қызметкерлері сабақ берді. Ережеге сәйкес әрбір бекіністегі мектепке 25 қазақ баласы және бекіністегі орыс қоныстанушыларының балалары қабылдануы тиіс болды. Мектептерге орыс, қазақ балалары қатар қабылданғанымен, қазақ балаларының саны аз болды. Сабақ дұрыс жүргізілмеді, ерте көктемнен күзге дейін балалар оқымады. Перовск, Қазалы мектептеріндегі алғашқы қазақ баларын оқыту тәжірибиесі өз нәтижесін бермеді. 1863 жылы Перовск мектебінде 43 ұл бала, 19 қыз бала оқыса, бітіргені 2 ұл, 2 қыз бала ғана болатын, өйткені оқу барысында балалардың көп бөлігі мектепті тастап кететін (Добросмыслов,1912: 87)

Бекіністерде мектеп ашу тәжірибиесі сәтсіз жүзеге асқандықтан, XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Сібір, Орынбор, Түркістан генерал губернаторлығының облыс, уез орталықтарында орыс-түзем мектептері, орыс қазақ мектептері, бір, екі сыныптық орыс-қазақ училищелері, халықтық училищелер және Бөкей Ордасында бөлімшелік, старшиндық мектептер, Торғай облысында жорықтық (походная) мектептер ашылды. Алайда бұл мектептер мұсылмандық мектеп, медреселердің ашылуына тосқауыл бола алмады. Сондықтан да мұсылмандық мектептерге ұқсас қазақ көштерінің ортасынан, яғни болыс, ауылдармен бірге көшіп жүретін мектептер ашу мәселесі көтерілді. Мұндай мектептер көшпелі ауылдық мектептер, болыстық мектептер деп аталды. Ауылдық мектептердегі оқу жылы 2-3 жыл болды. Болыстық мектептерде мүлдем хат танымайтындар үшін оқу жылы 4 жыл, ал ауылдық көшпелі мектептерді бітіргендер үшін 2 жыл еді. Көшпелі ауылдық мектептердің курсы бастауыш халықтық училищелердің бірінші, екінші бөліміне, ал болыстық мектептегі оқу приходтық училище бағдарламасына сәйкестендірілді.

Көшпелі ауылдық, болыстық бастауыш сынып мектептерін ашу тәжірибиесі, алғаш 1892 жылы Торғай облысында басталып, кейін басқа аймақтарда жалғасын тапты. 1895 жылы Бөкей Ордасында, 1899 жылы Орал облысында ашылды. 1892 жылы Торғай облысындағы 25 оқу орнының 5 көшпелі ауылдық мектеп болса, 1900 жылы облыстағы училище, мектептердің саны 161 жетіп, оның 83 көшпелі ауылдық мектеп болатын. 1900 жылы көшпелі ауылдық мектепте жалпы 1267 бала оқыды, оның 82 орыс, қалғаны қазақтар, яғни 1151 ұл бала, 34 қыз бала болатын [Обзор, 1902, V].

1899 жылдан - 1908 жылға дейін Орал облысында 38 көшпелі ауыл мектебі ашылып, оның 1 болыстық мектепке айналса, 8 мүлдем жабылып қалған (Миронов,1910: 178). Орал облысында екі, бір сыныптық орыс-қазақ мектептеріндегі шәкірттің бір жылдық шығыны 57 рубль болса, ал ауыл мектебіндегі оның шығыны 17 рубльді құрады (Миронов,1910:188). Көшпелі ауылдық мектептегі бала оқыту шығыны орыс-қазақ түземдік мектептері, халықтық училищелерге қарағанда арзанға түсті. Көшпелі ауылдық мектеп, болыстық мектептердің шығыны тікелей қазақтардың земстволық салыққа төлеген салық есебінен қаржыландырылды. 1895 жылы Торғай облысындағы қазақтардан түскен земство салығының 38.871 рублі ауыл мектебіне бөлінді (Сборник, 1898: 1895)

Торғай облысындағы ауыл, болыстық мектептердің құрылу тәжірибиесінің жетістіктері, Дала генерал-губернаторының қызығушылығын туғызды. 1894 жылы М.А. Таубе Торғай облысының губернаторы Я.Ф. Барабаштан облыстағы көшпелі ауылдық мектептердің нәтиежелері туралы сұрастырды. «Қазақтар мұсылман мектептерін қолдаумен бірге орыс біліміне де құрметпен қарайды. Орыс мектептерін интернатпен бірге ұстау өте қымбатқа түскендіктен, бұл мектептер қазақтардың 5% ғана қамтыды. Мұсылмандық мектептер ауылмен бірге көшіп жүргендіктен арзанға түседі, орыс билігі оның ашылуына қарсы тұра алмайды. Қазақтардың білімге деген сұранысын қанағаттандыру үшін, орысша оқытатын мектептер ашу қажет, кейін олар мұсылмандық мектептерді ығыстырып шығарады. Қазақтардың көшпелі тұрмысына ыңғайлы қарапайым, арзан көшпелі ауыл мектептерін аштық. 1892 жылы 15

маусымда Қостанай уезінде бірінші көшпелі ауыл мектебі ашылды. Қазақтарға орыс білімін бере алатын, осындай арзан көшпелі мектептерді ашуда алғашқы кезде сәтсіздіктер де болды, бірақ табандылықтың арқасында ғана, мұсылман фанатизіміне қарсы тұруға болады. Мұны тәжірибе ғана көрсетеді - деп жазды Я.Ф. Барабаш Дала генерал-губернторына жазған хатында» (Алекторов,1905: 161).

Алғашқы кезде Ақмола, Семей облыстарында бағдарламасы ауыл шаруашылығы мектептеріне негізделген екі түрлі мектеп ашу жоспарланды: 1) көшпелі ауыл мектебі; 2) екі сыныптық орыс-қазақ училищелері. Ауыл мектебінің мұғалімдерін қалалық училище курстарында қазақ жастарынан дайындауды, ал екінші типтегі мектептің мұғалімдері мұғалімдер семинариясының түлектері болуы тиіс ед» (Алекторов,1905: 165). Алғашқы жасалынған жоба қолдау көрмеді. Семей облысының губернаторы Семейде мұғалімдер семинариясын ашу жөнінде ұсыныс жасады. Торғай облысындағы мектептердің жағдайымен танысу үшін, Дала генерал-губернаторы Таубенің арнайы тапсырмасымен Селицкий аттандырылды Торғайға аттандырылды» (Алекторов,1905:167).

Торғай облысындағы тәжірибеден өткен көшпелі ауыл, болыстық мектептерді ашу тәжірибиесі, 1901 жылы Ақмола, Семей облыстарында да жүргізу үрдісі басталды. 1901 жылы 11 қазанда Ақмола мен Семей облыстарындағы ауыл, болыстық мектептерге арналған «...Ереже» қабылданды. Оны Халық Ағарту ісінің министрі, сенатор И.В. Мещанин және Халық Ағарту департаментінің директоры Н.Дебольский бекітті (ҚРОМА,369:3761: 9).

Ақмола, Семей облыстарындағы көшпелі ауылдық мектептерді құру Ережесі төмендегідей баптардан тұрды:

1. Ақмола, Семей облыстарындағы ауылдық мектептерді ашудың басты мақсаты, қазақтар арасында бастауыш білім беруді кеңінен тарату.

2. Көшпелі ауылдық мектептер болыстық немесе екі сыныптық орыс – қазақ мектептерінің бөлімшелері ретінде құрылды және жақын жердегі сол мектептердің бақылауында болады:а) меңгеруші ауылдық мектепке бөлінген қаржыны бөліп отырды: мектеп мұғалімдері, күзетшінің айлық жалақысы, мектептің жалға алып отырған ғимаратының пәтер ақысын төлеу, оқушыларға қажетті оқу құралдары, дәптер және тағы да басқа қажеттерін сатып алу; б)мектеп инспекторы дәрежесінде көшпелі ауылдық мектептердегі оқу-тәрбие үрдісін бақылауға алды; в)көшпелі ауылдық мектепке кеткен шығының есебі туралы есеп беріп отырды.

3. Ауылдық мектеп, ішкі құрылымы бойынша қазақтардың көшпелі өмір сүру салтына жақын болуы қажет, мысалы мектептің құрал-жабдықтары көшуге ыңғайлы, жиналмалы сынып тақтасы, 4 кіші жазу үстелі, саудалық есеп-шот, кітап, дәптерді сақтауға арналған сандық, киіз үй.

4. Оқу жылы сәуір мен қыркүйекте болатын демалысты есептемегенде, жыл бойы жалғасуы тиіс. Сабақ қазан мен сәуір аралығында – жалдамалы жер үйлерде, мамыр мен қыркүйекте киіз үйлерде өтеді. Ауыл мектептерінің оқушылары көктеуден жайлауға және жайлаудан күздеуге көшкенде демалысқа шығады (Греховодов,1913:12).

Мектепте сабақ Рамазан айы, Құрбан Айт күндерінде, 3 күн Пасха мейрамдарында, 24 желтоқсаннан-6 қаңтарға дейін қысқы демалыс күндерінде, әр аптаның жұма күндерінде болған жоқ. Сабақтағы демалыс күндері де мұсылмандардың мейрамдарына жақындатылды. Орыс-түземдік училищеде демалыс күні әр аптаның жексенбі күні болса, ауылдық мектептердегі апталық демалыс күні мұсылмандық оқу орындарындағыдай жұмаға қойылды.

5. Ауылдық мектепте оқытылатын пәндер мен оқу курсы бір сыныптық болыстық мектептің I және II бөлімдеріне сәйкестендіріледі.

6. Ауыл мектебінің мұғалімі жылына бір рет мектеп инспекторының шешіміне сәйкес, өз шәкірттерін болыстық мектеп қарамағындағы арнайы комиссияның сынағына жеткізуі тиіс болды, комиссия қанағаттанарлық пікір берсе, мұғалім бір рет сыйақы алды, оның көлемін оқу округінің попечителі белгілейді.

7. Ауыл мектептері жергілікті қаражат есебінен қаржыландырылды, қаржы жетпеген жағдайда облыстық қазынадан оқу ісіне бөлінетін қаражат есебінен көмек көрсетіледі. Жыл сайын әрбір ауыл мектебінің қаржыландыру шығынына 540 рубль бөлінді: а) мектеп мұғалімінің айлық жалақысына – 360 рубль; б) мектеп үйін жалға алуға (қыста жертөле, жазда киіз үй) және жылытуға, үй ішіндегі мұғалім бөлмесі мен күзетшіге қоса есептегенде шығын – 120 рубль; в) кітаптар мен оқу құралдарына – 20 рубль; г) мектептің жаздағы көшу шығыны мен сынып жиһаздарын көшіруге, жөндеу жұмыстарына – 40 рубль болды (Греховодов,1913:13).

Ақмола, Семей облыстарындағы ауылдық мектептің шығыны Торғай облысымен салыстырғанда жоғарырақ болды.Торғай облысындағы ауылдық мектеп мұғалімінің айлық жалақысы 180 рубль болатын,

шәкірттері емтихан сынығынан өткенде ғана олардың әрбірі үшін 5-10 рубль көлемінде үстемақы төленді. Жылына бір рет ауыл мектебінің оқушылары ерекше комииссия сынағынан өтіп, комиссия оң пікір берсе, мұғалімнің жылына бір рет сыйақы алуға мүмкіндігі болды. Сыйақыны белгілеу округ попечителінің құзырында болатын (Тажибаев ,1962: 475).

Көшпелі ауыл мектептерінде орыс тілі, арифметика, қазақ тілі, мұсылман діні пәндері оқытылды. Орыс тіліне аптасына 12 сағат бөлінді, оқушылар орысша оқыды, жазды, кітаптан мәтіндер көшірді, грамматикалық жаттығулар орындады, жатқа жазды, тақпақтар жаттады. Арифметика аптасына 6 сағат өтті, орыс тілінде сандарды білу, ауызша санай білуге, төрт амалдар бойынша есептер шығаруға үйренді. Мұсылман діні мен қазақ тілі және оның грамматикасына 6 сағат бөлінді. Ауыл мектептері міндетті түрде А.Алекторовтың «Русско-киргизская азбука. К мудрости ступеньки», «Қырғыз хрестоматиясы», «Первоначальный учебник русского языка для киргизов», «Практические уроки русского языка для киргизов» деген оқулықтарымен оқыды (Греховодов, 1913: 10).

1901 жылғы Ережеге сәйкес, Ақмола мен Семей облыстарында көшпелі ауыл мектептері ашылды. Ауыл мектептерін ашу үрдісінде мұғалім мектептердің ашылуына және жұмыс істеуіне жәрдемдесуге құқылы болды. Алғашқы жылдары мектеп ашуда үлкен қиындықтар болды, өйткені қазақтар орыс мәдениетіне оппозициялық тұрғыда қарады және мұсылман дінбасыларының әсері де басым болды. Сондықтан да көшпелі ауыл мектептерін қазақ балаларымен толтыру дұрыс жүзеге аспады. Бұл туралы 1902 жылғы Құдайберген көшпелі ауылының мұғалімі Ержан Аймановтың Ақмола қалалық үш сыныптық училищенің мұғалім-инспекторына жазған рапортында баяндалады: «жергілікті шіркеудегі дін қызметкерінің балаларынан басқа бірде-бір қазақ баласы болмады, әйтсе де ауылдың құрметті және белсенді азаматтарынан ауыл мектебінің ашылуына қатысуын сұрадым... Қазіргі таңда 22 оқушы бар, оның 5-еуі қазақ, (барлығы ұл балалар) және 17 орыс баласы, оның 8 ұл, 9 қыз бала» - деп жазды (ҚРОМА, 369:5091:7).

1902 жылы Ақмола облысында 6 көшпелі ауылдық мектеп ашылды: Ащыкөл, Тілепалған, Ескеней, Қызыл-ағаш, Тасбекет, Құдайберген. Ескеней мектебі Полуден болысындағы қазақтарға арналған алғашқы мектеп болатын. Ол Ербатыр ауылындағы, Ескеней шатқалында ашылды. Мектептің киіз үйі қолайлы, суы мөлдір, жерге тігілді. Жазғы киіз үй шығыны 10 рубль болса, қыстақтағы жылу, жарықпен қамтамасыз етілген үйге 80 рубль қажет болды. Қаражат жергілікті қазынадан алынды. Мектептің ашылуына жағдай жасаған Полуден болысының болыснайы Қуанышев болатын (ҚРОМА,369:3761:57).

Дала генерал-губернаторы мектеп ашқан болыснайларды марапаттап отырды. Ақмола облысының әскери губернаторы мектеп ашу ісінде үздіксіз еңбек етіп және сол мектептердің ашылуына ықпал еткен болыснайларды «Үшінші дәрежелі» құрмет грамотасымен марапаттауды ұсынды. Терсаков болысының болыснайы Рахымбек Мейрамов өз болысындағы ауылдық мектепті ашқан көмегі үшін марапатталды (ҚРОМА, 369:3761:116). Болыснай, ауыл старшиндарынан басқа да азаматтар ауылдық мектеп ашу ісіне көмектескендері үшін арнайы алғыс хаттармен марапатталды.

1903 жылдың аяғында Ақмола облысында 11 көшпелі ауылдық мектеп ашылды, олардың екеуі Омбыда уезінде (18 ұл, 3-қыз), үшеуі Петропавл уезінде үшеу (29 ұл), үшеуі Көкшетау уезінде (46 ұл), біреу Атбасар уезінде (44 ұл), екеуі Ақмола уезінде (37 ұл, 11 қыз) болды (Обзор, 1905:61). 1904 жылы 4 ауылдық мектеп ашылды: Айбас-Томар, Покровка, Көктерек, Қопа, 1905 жылы 5 мектеп ашылды: Нілді, Тасөткел, Қаратал, Қиялы, Арқалық(ЖМНП,1909: 8).

1904 жылы Петропавл уезіндегі ашылған Көктерек мектебі 3 бөлмеден тұрды, оның 1 сынып бөлмесі, 1 мұғалімнің бөлмесі, қалған бір бөлме оқушылардың жатын бөлмесі болатын. Сонымен бірге тамақ дайындайтын асханасы да болды. Мектепке жергілікті басқармадан ақша бөлініп, мұғалімдікке Қостанай педагогикалық курсын бітірген Нұрсейітов тағайындалды (ҚРОМА, 369:3761:177).

Семей облысында 1902 жылы Қандығыатай, Бүйін, Нарым, Қалба, Себен, Маралды, Қараоба, Жарлы, Нарын, Қаракемер, 1903 жылы Жалпақ, Бекбайлы, Шұбартау, Егінді-бұлақ, Ертіс-Қалжар, Шақшаю, 1904 жылы Шолдай, Сарыөзек, Мешіт, Үркер, Күршім, Аққелі, Тереңкөл, Баянауыл, Дашандыл мектептері ашылды (ЖМНП, 1909:10).

1907 жылы Ақмола облысындағы ауылдық мектептердің саны 15 болды. Кейде, көшпелі ауыл мектептерінің мәртебесі өзгеріп те отырды. Мысалы, Құдайберген көшпелі ауылдық мектебі, кейін Спасск орыс-қазақ училищесі болып қайта құрылды (ЖМНП, 1909:9). 1910 жылы Ақмола облысында 32 мектеп, 1915 жылы 74 көшпелі ауылдық мектеп болды. 1915 жылы Ақмола облысының Петропавл уезіндегі 17 көшпелі ауылдық мектебінде 301 ер бала, 44 қыз бала оқысы [17, 529-530 бб], Көкшетау уезінің 7 көшпелі ауылдық мектебінде 111 ер бала, 8 қыз бала оқыды (ПКЗСУО, 1916:534), 1916 жылы Ақмола уезінің 9 ауылдық мектебінде 131 ер бала, 8 қыз бала (ПКЗСУО, 1916:537), Атбасар уезінің 13 ауылдық мектебінде 343 ер бала, 34 қыз бала (ПКЗСУО, 1916:536-537), Омбы уезіндегі 28 ауылдық

мектебінде 430 ер бала, 48 қыз бала оқыды (ПКЗСУО, 1916: 523-524). Семей облысының Семей уезіндегі 17 ауылдық мектебінде 1916 жылы 361 ер бала, 11 қыз бала оқыды. Семей уезінің Александров болысының Афанасьевка селосында ашылған Бегеней ауылдық мектебі отырықшылдыққа көшкен қазақтардың балалары үшін ашылды. Семейдің Заречная слободасында 1912 жылы ер балаларға арналған Кокон мектебі және 1914 жылы қыздарға арналған мектеп ашылды. Бұл мектеперде 1916 жылы 37 ер бала, 20 қыз бала оқыды (ПКЗСУО, 1916:541-542).

Ақмола облысындағы Атбасар уезіндегі көшпелі ауылдық мектептердегі оқушылар саны, басқа уездердегі ауылдық мектептермен салыстырғанда, 7-20 баладан аспады. Уездегі бала саны көп ауылдық мектеп Ұлытаудағы мыс кенішіндегі Жезқазған ауылдық мектебі завод басқармасының қаржысына салынған еді, мектеп завод үйінде орналасты. 1916 жылы бұл мектепте оқитын ер балалар саны 139, қыз балалар саны-28 болды (ПКЗСУО, 1916: 539).

1915 жылы Петропавл уезі Орта бөлік болысындағы 5 ауыл қазағы Қасымбек Жарылғапов өз болыстарының Көкшетау уезінің Аңырақай, Бәйімбет болыстарымен шекараласуына байланысты, шекаралас жатқан Петропавл, Көкшетау уездерінің қазақтары үшін көшпелі ауылдық мектеп ашуға өтініш білдіреді. Ол мектеп үйіне өзінің жаңадан қайыңнан тұрғызылған үйін беретінін, өз есебінен сыныпқа қажетті парта, тақта, мұғалім орындығын жеткізуге көмек беретінін, қазақ тілінде сабақ жүргізетін мұғалімді өз есебінен, ал орыс тілі мұғалімін қазақтардың салығы есебінен қаржыландыратыны жөнінде өтініш білдірген (ҚРОМА, 369:9498:3-4).

Ауыл мектептерін жергілікті қаражат көзінен қаржыландырды, жетпей жатқан қаражат шығынын Ақмола, Семей облысындағы халыққа білім беру ісінің қаражат қорынан қаржыландырды (ЖМНП, 1909:11). 1910 жылға дейін әрбір көшпелі ауыл мектебі үшін 540 рубль, 1914 жылдан кейін ашылатын жаңа мектептер үшін 500 рубльден бөлінді.Ауыл мектебіндегі әрбір шәкірттің жалпы оқу шығынының орташа ақысы 30 рубль болды.

Жалпы қазақтар көшпелі ауылдық мектептер үшін әр түрлі дәрежеде көмектер ұйымдастырып отырды. 1903 жылы Өскемен уезі Қалба болысының қазақ қауымы мектепті кеңейту және жөндеу жұмысына 300 рубль ақша бөлген. Күршім болысының қазақтары мектеп құрылысы үшін 500 рубль ассигнациялауға өтініш жасаған. Зайсан уезі Қара Ертіс болысының елуліктері Жарлы мектебі үшін берілген Сатыпалдиннің қыстауына жөндеу жұмыстарын жүргізуге, мектепті жылыту, жарықтандыруға және 8 старшин екі жағдайы төмен отбасынан шыққан балалардың азық-түлігін өздері қанағаттандыруға шешім қабылдаған. Ертіс-Қалжыр мектебін ашу кезінде ауыл қоғамы мектептің көш кезінде қашықтауына байланысты, шәкірттердің күнделікті ағарған ішуі үшін, мектепке 8 сиыр берген. 1903 жылы Бөген болысының болыснайы мен Нөрекенов құны 800, 350 рубль тұратын өз үйлерін берген. Павлодар уезі Шақшан ауылдық мектебі үшін Әмірхан Сейсенбаев екі бөлмелі үйін берген. Шақшан мектебі үшін Биеке Шиқымбаев 100 рубль, Л.Муллин 25 рубль көлемінде қайырымдылық жасаған (ЖМНП, 1909: 14).

Зайсан уезі Нарын болысының қазағы Тышқанкөз Хабибулин өзіне тиісті Ақсуаттағы үйін, жыл сайын мектепті жылытуға 60 рубль, мектеп салуға 1000 рубль ақша бөлген. Қазақтардың көшпелі ауылдық мектептерді ашуға көмегі үшін, Дала генерал-губернаторы генерал-лейтенант Сухотин қазақтарға алғыс жариялады (АОБ, 1902:2).

Көшпелі ауыл, болыстық мектепке түскендердің барлығы да мектепті бітірген жоқ, мектепті бітірмей шығып кетуі жиі болды. Мысалы, 1906 жылы Ақмола облысындағы оқушылар саны 386 болса, оның 23-ғана курсты аяқтап, 75 бала оқудан шығып кеткен, Семей облысында 518 оқушының 51 бітірсе, 175 бала оқудан шыққан (ЖМНП, 1909:12). Қазақ балаларының мектепті бітірмей шығып кетуінің әр түрлі себептері болды. Мысалы, мектептің қашықта орналасуы, бейімделудің қиындығы, қаражаттың жетіспеуі, науқасына байланысты және т.б.

Қазақтар негізінен көшпелі ауылдық мектепке жақын қоныстанғанда ғана балаларын берді. Мектептен үш-төрт шақырым жерде қоныстанған кезде, балалар күнделікті қатынап оқитын, ал мектептен он-он бес шақырым көшкенде мектепке жақын жерден айына 1 рубльден-3 рубльге дейін үй жалдап тұрып оқытты (ЖМНП, 1909:14). Әрине, үй жалдап баласын оқытуға барлығының да шамасы келе бермейтін.

Қорытынды. Ақмола, Семей облысындағы көшпелі ауылдық мектептер тарихын талдай келе мынадай қорытындыларға келдік. Көшпелі ауылдық мектептердегі балалардың ұлттық құрамы бойынша әр түрлі бөлінуі: қазақ-орыс балалары оқитын ауылдық мектептер, қазақ балары ғана оқыған көшпелі ауылдық мектептер. Олар көшпелі ауылдық мектеп деп аталғанымен барлығының бірдей көшпегендігін көруге болады. Мектептер жазда көшсе, қыста тұрақты қоныстарға тұрақтанды. Барлық ауылдық көшпелі мектептердің қысқы тұрақтары ыңғайлы болмады, бөлме саны 2-4 бөлмеден аспағанды. Екі бөлмелі қысқы тұрақтар оқуға қолайсыз болды, бөлменің тарлығына байланысты толықтай сынып бөлмесіндей

жабдықталмады.Көшпелі ауылдық мектептердің ашылуын негізінен қолдағандар болыснайлар болатын, кей аймақтарда алғашқы кезде дін иелері қарсылық танытты.

Жалпы Ресей империясының Ақмола, Семей облысындағы көшпелі ауылдық мектептерді ашу тәжірибиесі, Торғай облысындағыдай сынақтан өтіп, өз нәтижесін берді деп айтуға болады. Әрине, бұл Дала генерал-губернаторы, Ақмола, Семей облысының әскери губернаторлары, уез бастықтарының және А.Е. Алекторовтың тікелей араласуымен, Ресей империясының саясатымен жүзеге асты.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Алектров А.Е. Из истории развития образование среди киргизов Акмолинской, Семипалатинской области. – ЖМНП. – 1905. – Ч.CCCLXII. – С.154-191

2 Васильев А.В. Исторический очерк русского образованияв Тургайской области и современное его состояние.–Оренбург: Издание Тургайского Областного Статистического комитета.Типо-Литография П.Н.Жаринова. – 1896. – 72 с

3 Хохлов Г. Тургайская область. – Санкт-Петебург: Издание Санкт-Петербургского общества, 1906. – 96 с.

4 Греховодов М.Н. Народное образование среди киргизского населения Петропавловского уезда Акмолинской области.-Казань:Центральная типография. – 1913. – 32 с.

5 Граменицкий С. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. – Ташкент, 1896. – 86 с.

6 Тажибаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата,1962. – 504 с.

7 Храпченков Г.М. Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстана (Учебное пособие). – Алматы,1998. – 168 с.

8 Добросмыслов А.И. Города Сырдарьинской области Казалинск. – Перовск: Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент, 1912. – 312 с.

9 Обзор Тургайской области за 1900 год.-Оренбург.Типо-литография Тургайского областного Правления. – 1902. – 80 стр.

10 Миронов Н.М. Очерк о русско-киргизских школах Уральской области. – Санкт-Петербург: Сенатская типография. - ЖМНП, Новая серия. - Ч. XXVIII. – 1910. – С. 177-200.

11 Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.13. Царстовование Государей императоров Александра III и Николая II. – 1894-1895 годы. – Санкт-Петербург: Типография товарищества Общественная польза»,1898. – 1160 с.

12 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві /ҚРОМА, 369-қор, 1-тізбек, 3761-іс

13 ҚРОМА, 369-қор, 1-тізбек, 5091-іс

14 Обзор Акмолинской области за 1903 год. – Омск: Типография Акмолинского Областного Правления. – 1905. – 107 с.

15 Народное образование в Западно-Сибирском учебном округе. – Санкт-Петербург: Сенатская типография. – ЖМНП, 1909. – Новая серия. - Ч.24. (11).– С. 1-39.

16 Обзор Акмолинской области за 1915 год. – Омск: Типография Акмолинского Областного Правления. – 1905. – 107 с.

17 Памятная книжка Западно Сибирского учебного округа на 1916 годы. Заключая в себе список учебных заведении с указанием времени открытия, источников, содержания, размера платы за учение, числа учащихся личного состава служащих. – Томск:Издание 8, 1916. – 569 с.

18 ҚР ОМА, 369-қор, 1-тізбек, 9498-іс.

19 Акмолинские областные ведомости. – 1902. – № 42.

References in English

1 Alektrov A.E. From the history of the development of education among the Kyrgyz of Akmola, Semipalatinsk region. – ZHMNP. – 1905. – CH.SSSLXII. – 154-191pp.

2 Vasiliev A.V. Historical outline of Russian education in the Turgai region and its current state. Edition of the Turgai Regional Statistical Committee. – Orenburg: P.N. Zharinov's Typo-Lithography. – 1896. – 72 p

3 Khokhlov G. Turgai region. St. Petersburg:Publication of the St. Petersburg Society. – 1906. – 96 p

4 Grekhovodov M.N. Public education among the Kyrgyz population of the Petropavlovsk district of the Akmola region. – Kazan: Central Printing House, 1913. – 32 p.

5 Gramenitsky S. An outline of the development of public education in the Turkestan Region. – Tashkent.-1896. – 86 p.

6 Tazhibaev T. Enlightenment and schools of Kazakhstan in the second half of the 19th century. – Alma-Ata,1962. – 504 p.

7 Khrapchenkov G.M. Khrapchenkov V.G. History of the school and pedagogical thought of Kazakhstan (Textbook) . – Almaty,1998. – 168 p.

8 Dobrosmyslov A.I. The cities of the Syrdarya region Kazalinsk, Perovsk, Aulie-Ata and Chimkent.-Tashkent, 191. – 312 p.

9 Review of the Turgai region for 1900.-Orenburg:Type-lithography of the Turgai Regional Boar,1902. – 80 p.

10 Mironov N.M. An outline about Russian-Kyrgyz schools of the Ural region. - Saint Petersburg. Senate printing house.-ZhMNP, New series, part XXVIII. – 1910. – 177-200 p.

11 Collection of resolutions on the Ministry of Public Education. T.13. The reign of the Emperors Alexander III and Nicholas II. -1894-1895 years - St. Petersburg: Printing house of the partnership Public benefit . – 1898. – 1160 p.

12 Central State Museum of the Republic of Kazakhstan // CSMRK, collection 369, 1-chain, case 3761

13 CSMRK, collection 369, chain 1, case 5091.

14 Review of Akmola region for 1903. – Omsk: Akmolinsk printing house Regional Board,1905. – 107 p.

15 Public education in the West Siberian educational district // ZhMNP, 1909, New series. Part 24. (11). 1-39 pages.

16 Review of Akmola region for 1915.-Omsk: Printing house of Akmola Regional Boar,1905. – 107 p

17 Memorial book of the West Siberian School District for 1916. It contains a list of educational institutions with an indication of the opening time, sources, content, the amount of tuition fees, the number of students and the staff of employees. Tomsk: Edition, 1916. – 569 p.

18 CSMRK, collection 369, chain 1, case 9498.

19 Akmola regional gazette. –1902. – № 42.

ГРНТИ 03.20 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.09

Б.С. Сайлан[1], Ә.Т. Құрбанбай[2]

[1]т.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Тарих, археология және этнология факультетінің профессоры
[2]тарих, археология және этнология факультетінің 1 курс магистранты. Алматы қ., Қазақстан

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАР ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Екінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде әртүрлі еуропалық және азиялық халықтардың өкілдері, неміс және жапон әскерінің бұрынғы сарбаздары әскери тұтқын ретінде КСРО еңбекпен түзету лагерлеріне түсті. Әскери тұтқындар өнеркәсіптік және құрылыс бөлімдерінде, сондай-ақ КСРО қорғаныс кәсіпорындарында ақысыз еңбек әскері ретінде қабылданды. Лагерь жүйесінің қызметі барысында әскери тұтқындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемалары туындады, қолайлы тұрғын үй жағдайлары жасалмады, бұл әскери тұтқындардың өліміне әсер етті. Негізгі қозғалған мәселе Қазақстан аумағындағы лагерьлерде жұмыс істеген әскери тұтқындардың жағдайы жайында.

Кілт сөздер: *Ұлы Отан соғысы, Кеңес Одағы, әскери тұтқындар, тұтқын лагерлері, ГУЛАГ, мәжбүрлі жұмыс.*

Сайлан Б.С.[1], Курбанбай А.Т.[2]
[1]профессор кафедры истории, археологии и этнографии КазНУ им. Аль-Фараби,
[2]магистрант факультета истории, археологии и этнографии КазНУ им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ПОЛОЖЕНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ В КАЗАХСТАНЕ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В результате Второй мировой войны представители различных европейских и азиатских народов, бывшие солдаты немецкой и японской армий были отправлены в трудовые лагеря СССР в качестве военнопленных. Военнопленных вербовали в качестве неоплачиваемого труда на промышленных и строительных предприятиях, а также на оборонных предприятиях СССР. Во время эксплуатации лагерной системы возникали проблемы с обеспечением продовольствием военнопленных, отсутствием надлежащего жилья, что приводило к гибели военнопленных. В данной статье основным поднятым вопросом является положение военнопленных, работавших в трудовых лагерях на территории Казахстана.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, Советский Союз, военнопленные, концлагеря, ГУЛАГ, принудительный труд.*

B.S. Sailan[1], A.T. Kurbanbay[2]

[1]Professor of the deportament of history, archeology and ethnography Al-Farabi KazNU,

[2]master's student of the faculty of history, archeology and ethnography Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

THE SITUATION OF PRISONERS OF WAR IN KAZAKHSTAN AFTER THE SECOND WORLD WAR

Abstract

As a result of the Second World War, representatives of various European and Asian nations, former soldiers of the German and Japanese armies were sent to the USSR labor camps as prisoners of war. Prisoners of war were accepted as unpaid labor in industrial and construction units, as well as in the defense enterprises of the USSR. During the operation of the camp system, there were problems with the provision of food to prisoners of war, the lack of adequate housing, which led to the deaths of prisoners of war. The main issue raised was the situation of prisoners of war working in camps on the territory of Kazakhstan.

Keywords*: Great Patriotic War, Soviet Union, prisoners of war, concentration camps, Gulag, forced labor.*

Кіріспе: Ұлы Отан соғысы, біз бұл туралы бәріміз білеміз бе? Соғыстың қайғылы салдарының бірі Кеңес Одағының Үкіметі 1965 жылға дейін ұстаған әскери тұтқындар болды. Ресми түрде кеңес заманының тарих ғылымында әскери тұтқындар мәселесі жарияланбады. Қайта құру кезеңінде ғана ел 1945-1956 жылдар аралығында Кеңес лагерлерінде ондаған мыңнан астам әскери тұтқындардың қайтыс болғанын білді.

Материалдар мен әдістер: 1929 жылғы Женева конвенциясына сәйкес, соғыс тұтқындары санатына жаудың қарулы күштерінен, сондай-ақ милиция мен еріктілер топтарынан соғысатын немесе соғыс-пайтын адамдар (әскери тілшілер, жеткізушілер және т.б.) кірді. Сонымен қатар, қылмыс үшін емес, әскери сипаттағы себептермен бас бостандығынан айырылған кез келген адам [1, 1012 б.].

Орталық атқарушы комитет және КСРО халық комиссарлар кеңесі "әскери тұтқындар туралы ережені" қабылдады, Женева конвенциясына қол қойылмағанына қарамастан, Кеңес Одағы өзінің ішкі саяси мүдделеріне ғана сүйене отырып, оның жекелеген ережелерін ел ішінде іске асырғанын атап өткен жөн. КСРО-да әскери тұтқындар мен тұтқындарды ұстау үшін ГУЛАГ (Еңбекпен түзеу лагерьлері мен жер аударылғандар қоныстарының және қамау орындарының Бас басқармасы) лагерлерінің кең жүйесі құрылды.

Қайта құру кезеңіндегі мұрағаттық революция Екінші дүниежүзілік соғыстың әскери тұтқындары мәселесі бойынша тарихи жарияланымдардың пайда болуына серпін берді.

Қазақстандық тарихнама соншалықты қызықты проблемадан тыс қалған жоқ, бұл оның аумағында әскери тұтқындар мен тұтқындарды ұстауға арналған арнайы лагерьлердің болуына байланысты. Ресей тарихшылары арасында В.Галицкийді, С.Кузнецовты, М.Спиридоновты, С.Букинді және А.Долголюкті бөліп көрсетуге болады. С.Букин мен А.Долголюктің есептеулері бойынша "ГУЛАГ тұтқындары 4 млн. астам адам болды, оның ішінде 2 млн. 389 мың неміс, 637 мың адам. жапондықтардың, 514 мың венгер, 157 мың Австрия өкілдері, сондай-ақ басқа да көптеген еуропалық және азиялық халықтардан тұрды" [2, 8 б.].

КСРО ішкі істер халық комиссариаты мәліметтері бойынша кеңес тұтқынында 30 ұлттың түрлі-түсті қоспасы болған Вермахттың 3,5 миллион сарбазы мен офицері болғанын көрсетеді. Майдан шебінен Сахалин мен Якутияға дейін таралған 5 мыңға жуық кеңестік ГУЛАГ лагерьлер архипелагы қалыптасты.

1945 жылғы кеңестік-неміс және кеңестік-жапон соғысы нәтижелерінің бірі Қазақстан аумағында неміс және жапон армияларының әскери тұтқындарының пайда болуы болды. Неміс армиясының тұтқындар саны Сталинград шайқасынан кейін ұлғая бастады, бұл ГУЛАГ лагерлік жүйесін кеңейтті. Қазақстан аумағында алғашқы неміс әскери тұтқындарын қабылдау үшін №99 Спасск лагері, №222 Ақтөбе лагері пайда болды. Шығыс Қазақстан аумағында немістер №347 және №45 екі лагерьдің құрылуымен бір уақытта пайда болды. Жалпы, Қазақстан аумағында 50 лагерь бөлімшелері бар 7 лагерь басқармасы болды.

Талқылау: Әскери тұтқындарға арналған алғашқы лагерьлер КСРО-ның еуропалық бөлігінде орналасқан. Қазақстан аумағы, өңірдің белсенді игерілуі мен өнеркәсіптік құрылыстың салдарынан лагерь жүйесінің "торабына" түскен. Әскери тұтқындар, ең алдымен, еркін еңбек армиясы ретінде қарастырылды, оны пайдалану үшін КСРО өнеркәсіптік және құрылыс департаменттері мен министрліктері бәсекелесті. Бір жағынан құрылыс кәсіпорындары министрлігінің, түсті металлургия, ауыр индустрия министрлігінің, екінші жағынан ішкі істер министрлігінің және жергілікті басқару құрылымдарының хат-хабарлары Қазақстан аумағында, оның ішінде Шығыс Қазақстан аумағында әскери тұтқындарды қабылдауға дайындық 1946 жылдың қысында-көктемінде басталғанын көрсетеді.

Тегін еңбек әскері кәсіпорындарды қанағаттандырды, бірақ олар лагерьлерді ұстауға кететін шығындарға қанағаттанбады, яғни кейде әскери тұтқындарды ұстауға керекті жағдай жасалған жоқ. Әскери тұтқындарды әртүрлі тәртіппен алған кәсіпорындарға тән типтік көрініс байқалды. Кәсіпорындардың барлық дерлік басшылары әскери тұтқындарға арналған лагерьлерді жайластырумен тек бірінші партиялар келгеннен кейін ғана айналысты, бұл ретте лагерьді абаттандыру үшін әскери тұтқындардың өздерінің еңбегін пайдаланды [3, 24 б.].

Әскери тұтқындарға арналған лагерьлер мен аймақтарды жабдықтауға қойылатын талаптар КСРО ішкі істер халық комиссариатының нұсқауларымен анықталды және барлық лагерьлер үшін бірдей болды. Әр лагерьдің биіктігі 2,5 метр болатын дуалмен қоршалуы керек және пішіні дұрыс тіктөртбұрышқа немесе шаршыға ұқсайды. Тікенді сым бүкіл периметр бойымен дуалдың үстіне бірнеше қатарға созылды. Қоршаудан бес метр қашықтықта ішінен және сыртынан жеті қатардан тұратын тікенді сымнан жасалған ескерту аймақтары болды. Аймақтың әр бұрышында лагерьдің штабымен байланысуға арналған телефондармен жабдықталған күзет мұнаралары орналасқан. Бүкіл қоршау дабылмен жабдықталған және жарықтандырылған. Әскери тұтқындарға арналған үй-жайлар және құрылыстардың көп бөлігі (амбулатория, монша, кір жуатын орын, наубайхана, дүкен, шеберханалар және басқа да шаруашылық құрылыстар) лагерь аймағының ішінде болған. Лагерь әкімшілігі мен сарбаздарына арналған казармалар лагерьден тыс жерге шығарылды. Әскери тұтқындардың лагерьден тыс жерде тұруына қатаң тыйым салынды [4, 68 б.].

Әрине, бірқатар себептерге байланысты барлық лагерлерде нұсқаулар сақталмады және талаптар сақталмады, көбінесе олар өрескел бұзылды. Өлке аумағындағы лагерьлердің көпшілігі асығыс жабдықталды және белгіленген жадынамаларға толық сәйкес келмеді.

Лагерь бөлімшелерінің орналасуының негізгі өлшемдері, ең алдымен, жол айрықтарының жақындығы болды. Лагерь бөлімшелерінің көпшілігі тікелей қала шегінде және оның айналасында, ірі өнеркәсіптік кәсіпорындар мен теміржол станцияларына жақын жерде болды. Лагерь бөлімшелері өткен ғасырдың 1940-шы жылдарының екінші жартысында стратегиялық маңызы бар екі ірі өнеркәсіптік қаланың аумағында орналасқан. Өскемен және Лениногорск. Лагерьлердің басқармалары Өскемен мен Лениногорскіде орналасқан, онда өнеркәсіп пен көлік жүйесі дамыған. ГУЛАГ басқармасы ережелері мен нұсқауларына сәйкес лагерь дирекциясына мыналар кіруі керек: саяси бөлім, қаржы-шаруашылық, жедел-тексеру, жоспарлау, өндіріс, санитарлық бөлімдер, жабдықтау, көлік және есеп бөлімдері [5, 28 б.].

Лагерь басқармасы жұмысының маңызды бағыттарының бірі саяси және жедел-чекистік болды. Неміс және жапон әскери тұтқындары лагерьге келгеннен кейін 21 күндік карантиннен өтті, ол әрдайым сақталмады, кейде әскери тұтқындар тек 10 күн карантинде болды, осылайша лагерь бөлімшелерінің басқармасы ішкі істер халық комиссариатының 1945 жылғы №00675 бұйрығын бұзды. 21 күндік карантин кезінде саяси және жедел-чекистік бөлім келген әскери тұтқындарды тексеріп, есепке алды. Бұл тексеру бір жағынан әскери қылмыскерлерді, неміс және жапон барлау офицерлерін, жандармдар мен жазалаушы және арнайы (бактериологиялық) отрядтарда қызмет еткен адамдарды, сондай-ақ ІІХК органдарымен ынтымақтасуға дайын адамдарды анықтауға, екінші жағынан КСРО-ға қарсы неміс және

жапон әскери тұтқындарының дұшпандық әрекеттерін болдырмауға, диверсиялық әрекеттерді, қашуды болдырмауға бағытталған.

Жедел-чекистік бөлім барлау, қарсы шаралар қабылдау және т.б.; саяси бөлім кеңестік өмір салтының артықшылықтарын насихаттаумен, идеологиялық өңдеумен және әскери тұтқындардың санасына мәдени-тәрбие жұмыстарын жүргізу әдісімен әсер етумен, антифашистік үйірмелер құрумен айналысты.

Жоспарлау және өндіріс бөлімінде бірдей маңызды міндет болды. Өндіріс бөлімінің негізгі функциясы лагерді кәсіпорындармен және ұйымдармен шарттар жасасу арқылы әскери тұтқындар контингентін еңбекке пайдалану арқылы қамтамасыз ету, сондай-ақ өндірістік нормалардың орындалуын жоспарлау және бақылау, күрделі өндірістік объектілерде қауіпсіздік техникасын қамтамасыз ету болды. Көбінесе кейбір кәсіпорындардың басшылары мен құрылыс учаскелерінің басшыларының жұмыс күшін ұйымдастырушылық-техникалық басқаруға немқұрайлы қарауына және әскери тұтқындардың еңбегін барынша пайдалану ұмтылысына байланысты жекеленген жұмыс орындарындағы әскери тұтқындар арасында өндірістік нормалардың орындалмауы және еңбек тәртібінің әлсіреуі орын алды. Соңғы факт кәсіпорындардың мемлекеттік жоспарының орындалуына және лагерьлерді басқаруға әсер етті, бұл, әрине, жоспарлау және өндіріс бөлімінің қызметін бағалауға әсер ете алмады.

Ресей мемлекеттік әскери мұрағатының мұрағаттық материалдары бойынша 1945-1951 жылдары КСРО ІІХК-ІІМ әскери тұтқындар және тұтқындар істері жөніндегі Бас басқармасының бөлімінде Лениногорск маңындағы №347 лагерь арқылы КСРО ІІМ ерекше анықтамалық бюросының қорында 1945 жылдың мамырынан 1948 жылдың тамызына дейін 7693 әскери тұтқын өтті, оның ішінде 2948 бұрынғы жапон армиясының сарбаздары және 4745 неміс сарбаздары. Өскемен қаласында орналасқан № 45 лагерь арқылы 5466 әскери тұтқын өтті, оның ішінде 4926 бұрынғы жапон және 540 бұрынғы неміс армия-ларының өкілдері. Жалпы алғанда, Шығыс Қазақстандағы екі әскери тұтқындар лагері арқылы 13159 әскери тұтқын, оның ішінде 7874 жапон және 5285 неміс сарбаздары өтті.

Кеңес әскері бас штабының 1 қыркүйектегі шифрына сәйкес жапон әскери тұтқындары Кеңес Одағының әртүрлі нүктелеріне жіберілді, оның ішінде Қазақ ССР – не 50 мың адам жіберілді, оның ішінде: Қарағанды облысына – Қазақ металлургия зауытының, машина жасау зауытының құрылысына, Ақшатас вольфрам комбинаты үшін – 10 мың адам, "Қарағанды көмір" үшін – 10 мың адам, түсті металлургия халық комиссариаты қарамағына – Жезқазған үшін - 3 мың адам. адам, Шығыс Қазақстан облысы құрылыс комитетіне және түсті металлургия халық комиссариаты қарамағына Риддер, Өскемен және Зырянда жұмыс істеу үшін - 15 мың адам, Оңтүстік Қазақстан облысы және түсті металлургия халық комиссариаты қарамағына үшін - 3 мың адам [6. 15 б.].

Келтірілген статистикалық көрсеткіштер №347 лагерьдегі неміс әскери тұтқындарының саны жапондық әскери тұтқындарының санынан екі есе көп екенін айқын көрсетеді. Лагерьдегі әскери тұтқындардың жалпы саны 3000 мыңнан 5100 адамға дейін болды.

№45 лагерьде статистикалық көрініс керісінше болды, жапон армиясының әскери тұтқындарының саны неміс армиясының әскери тұтқындарының санынан 9 есе көп болды. Жапондық әскери тұтқын-дардың № 45 лагерьге белсенді келуі 1946 жылдың көктемінде №10 зауыттың құрылысын жеделдету мақсатында басталды.

Өскеменде стратегиялық маңызы бар объектілер санының көп болуына байланысты жапондардың әскери тұтқындарының басым бөлігі №45 лагерлердің басқаруында орналасты, бұл лагерь әскери тұтқындарының жалпы сомасының 88%-ын құрады, №347 лагерьде олардың саны әскери тұтқындардың жалпы санының 27%-ын құрады. 8497 адам көлемінде архивтік санды есепке алғанда және екі жыл ішінде орташа санды шартты түрде 1,5 есе ұлғайтып, біз ортақ бөлгішке, яғни 8497 адамға келе аламыз. Неміс армиясының әскери тұтқындарының санына келетін болсақ, олардың орташа қатынасы №45 лагерьде 12%, №347 лагерьде 73% құрады, жүргізілген есептеулерге сәйкес олардың жалпы саны шамамен 7500 мың адамды құрады.

Кеңес Одағы лагерлерінде жапон әскери тұтқындарының өлімі туралы мәселе ең қиын мәселелердің бірі болып табылады. Ресей мемлекеттік әскери архивы материалдарына негізделген А.Михееваның есебі №347 лагерьлерді басқару бойынша 1945 жылғы мамырдан 1948 жылғы тамызға дейін 248 әскери тұтқын қайтыс болғанын, №45 лагерьлерді басқару бойынша 1946 жылғы қаңтардан 1947 жылғы қазанға дейін 198 әскери тұтқын қайтыс болғанын көрсетеді. Шығыс Қазақстан аумағында екі лагерьден өткен әскери тұтқындардың жалпы санын ескерсек, бұл 2,7%-ды құрайды. Әскери тұтқындар өлімінің негізгі себептері әртүрлі аурулар және бұрын алған жарақаттар, сонымен қатар тасымалдаумен байланысты өлімдер, сапасыз нашар тамақтану, Шығыс Қазақстанның қатал климаттық жағдайларындағы ауыр дене еңбегі

жиынтығында әскери тұтқындардың ағзасын сарқып тастады, және тиісінше бұл кейде өлім жағдайларына алып келді.

1947 жылы наурызда № 45 лагерь дирекциясын арнайы медициналық комиссия тексерді, ол 3 наурызда лагерьде туберкулезбен ауыратын 307 науқас бар екенін анықтады, олардың 109-ы ауруханада, олардың 46-сы ауыр науқастанған. Лагерьде оқшауланған аурухана болмады, барактар толып кетті, науқастар көп болды, лагерьде фтизиатр дәрігердің штат бірлігі болмады, науқастар саны күн сайын көбейді. Қорытындысында медициналық комиссия барлық өлім-жітімнің 70%-ы туберкулезден болғанын атап өтті.

Климаттық фактор ғана емес, лагерь, тұрғын үй және өндіріс жағдайлары әскери тұтқындардың өмірі мен денсаулығына зиянды әсер етті. Әскери тұтқындардың басым бөлігі орман алқаптарында, кеніштерде, шахталарда, кәсіпорындарда, қатты Шығыс қыс жағдайында ашық ауада 35-45 градус аязда жұмыс істеді, кейде олар межелі жерге жаяу жетуге мәжбүр болды, мысалы, Белоусовкадан Ерофеевка түбіндегі лагерь бөлімшеге әскери тұтқындарды жөнелту – 40 градус аязда 1945 жылғы 30 желтоқсаннан 31 желтоқсанда жүргізілді. Нәтижесінде тұтқындардың 11 пайызы үсікке шалынды [7, 190 б.].

Барлық лагерь бөлімшелерінің әскери тұтқындары ауыр жағдайда болды, атап айтқанда №347 лагерь басқармаларының №8 және 9 лагерь бөлімдерінің әскери тұтқындары Ерофеевкада жұмыс істеді, қатты аяз және қарлы боран жағдайларында орман өңдеді; №347 лагерьлер басқармасының 3 және 4 лагерь бөлімшелері және №45 лагерьлер басқармасының 3 және 5 бөлімшелері Белоусов, Зырян, Ертіс кеніштерінде жұмыс істеді; №347 лагерьлер Басқармасының 5 лагерь бөлімшесі және №45 лагерьлер басқармасының 2 бөлімшесі Ертіс гэс құрылыста жұмыс істеді, яғни энергетикалық және жылу объектілерін тұрғызды; № 347 лагерьді басқару бөлімі және №45 лагерьді басқару бөлімінің 4-ші бөлімшесі №10 мырыш зауытының құрылысында жұмыс істеді, мырыш цехы мен сульфаттау цехында мырыш булануы өкпе үшін қауіпті болды.

Әскери тұтқындарға арналған лагерлерді басқарудың нұсқаулық құжаттарында неміс әскери тұтқындарын минус 40 температурасы бар ауа-райында жұмысқа тартуға болмайтындығын, ал жапон армиясының әскери тұтқындарын қатал климаттық жағдайларға бейімділігін ескере отырып, минус 35 температурада жұмыс істеуге тартуға болмайды деп көрсетілген [8, 107-114 б.].

Әскери тұтқындардың актілеріндегі өлімнің ең тән себептері: өкпе ісінуі, өкпе туберкулезі, қышымаға қарсы пневмония, өндірістік жарақат, илеус, дистрофия, сондай-ақ дизентерия, іш сүзегі. Айта кету керек, әскери тұтқындардағы дистрофия көптеген басқа ауруларды тудырды, әлсіреген иммундық жүйенің жоғарыда аталған аурулармен күресуге мүмкіндігі болмады, дистрофия салдарынан өлім-жітім ең жоғары болды, өте сирек жүрек жеткіліксіздігі өлім себебі болды.

Мұрағат материалдары әскери тұтқындар арасында жарақаттанудың жоғары деңгейі туралы хабарлайды, мысалы, статистикада әр үш күн сайын Белоусов шахталарында бір жазатайым оқиға болды. Сокольный және Лениногорск кеніштерінің басшылығы қауіпсіздік техникасы мәселелеріне мән бермеді, әскери тұтқындарды қауіпті шатыры бар кенжарларға бекітусіз, ал кейде тау-кен инспекциясымен жұмыс істеуге тыйым салынған камералар мен кенжарларға жіберді.

Әскери тұтқындар қолғап пен арнайы киім алған жоқ. Жартастағы жұмыстарда қолғаптар мен құрылғылардың болмауы жарақаттану санын көбейтті және әскери тұтқындарды сақтықпен жұмыс істеуге мәжбүр етті, бұл еңбек қарқындылығын күрт төмендетіп жіберді. Лагерь басшылығы әскери тұтқындардың жұмыс қолдарын барынша пайдалануға тырысты, бірақ кейде әскери тұтқындардың өндірістегі қауіпсіздігіне аз көңіл бөлді. Әскери тұтқындардың қауіпсіздік техникасының қарапайым ережелерін білмеуі және сақтамауы жиі қайғылы салдарға әкеп соқтырды.

Жиі жарақат алу жағдайларының себептері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: кеңестік кәсіпорындардың техникалық жабдықтарының табиғи тозуы, өндірісте жұмыс істеу дағдыларының болмауы, өндірістік және технологиялық процестерді түсінбеушілік, әскери тұтқындардың орыс тілін білмеуіне байланысты қауіпсіздік нұсқауларының болмауы. Лагерьді басқарудағы жазатайым оқиғалардың саны арнайы бағаланбады, есеп беру көрсеткіштері мен статистикасын бұзу тиімсіз болды, бұл жоспарланған кеңестік экономика және осы типтегі мекемелер арасындағы Социалистік бәсекелестік болды.

Зерттеу нәтижелері. Лагерь жүйесі аясында жапон және неміс әскери тұтқындары арасында саяси жұмысты ұйымдастыру және "антифашистік активті" дайындау нақты жолға қойылды. Антифашистік мазмұндағы саяси жұмыстың нысаны ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: кеңес мемлекетіне достық қарым-қатынаста болған әскери тұтқындар арасында Адал топтарды анықтау, дәрістер оқу, сұхбат беру, жапон және неміс тілдерінде газет тарату арқылы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу. Лагерь жүйесіндегі арнайы бөлімдердің өткір мәселесі, әскери тұтқындардың лагерь әкімшілігімен ымыраға

келуін іздеуде шешілген тіл мәселесі болды, керісінше, әскери тұтқындардан аман қалу және идеологиялық зерттеулер мен әкімшіліктің көмегі үшін ынталандыру мүмкіндігі қарама-қарсы тараптарға ауыртпалықсыз ынтымақтастық орнатуға мүмкіндік берді. Әскери тұтқындардың ішінде лагерь әкімшілігі келесі кіші топтарды анықтады: демократиялық көзқарастағы, антифашистер, өндіріс озаттары, реакциялық көзқарастағы, ымыраға келмейтін материалдары бар диверсанттар.

Қорытындылай келе, әскери тұтқындар, ең алдымен, еркін еңбек армиясы ретінде қабылданды, оны пайдалану үшін КСРО өнеркәсіптік және құрылыс департаменттері мен министрліктері бәсекелесті. Әскери тұтқындар контингентінің негізінде ауыр мәжбүрлі еңбекпен айналысқан еңбек батальондары құрылды: түрлі-түсті кенді өндірумен, ағаш дайындаумен, көлік айырымдарын, өндірістік, өнеркәсіптік және тұрғын үй ғимараттарын салумен және осының бәрі Қазақстанның қатал климаттық жағдайында. Жапон және неміс әскери тұтқындары тұрғызған көптеген өнеркәсіп нысандары, жолдар, ГЭС және т.б. нысандар әлі күнге дейін Қазақстанның шалғай өңірлерінде тұр, жапон және неміс армияларының әскери тұтқындарының еңбегін пайдалану Қазақстандағы жұмыс қолының тапшылығы мен тұрақсыздығы проблемаларын шешуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижесінде әскери тұтқындардың мәжбүрлі еңбек жүйесін ұйымдастырудың тиімсіздігі мен ойлаусыздығын, өнеркәсіптік кәсіпорындардың осындай көптеген әскери тұтқындарды бір уақытта қабылдауға дайын еместігі мен мүмкін еместігін, сондай-ақ қауіпсіздік ережелерін толық ескермегенде әскери тұтқындардың еңбегін барынша пайдалануға деген тым белсенді ұмтылысы қайғылы салдарға және, тиісінше, әскери тұтқындар арасында өлім-жітімнің едәуір санына әкелді. Айта кету керек, бұл ретте табиғи-климаттық та, экономикалық фактор да, жергілікті әкімшіліктің мүмкіндіктері мен қажеттіліктері де ескерілмеген. Лагерь жүйесінің қызметі барысында әскери тұтқындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемалары туындады, қолайлы тұрғын үй жағдайлары жасалмады, бұл, әрине, әскери тұтқындардың өлім-жітіміне әсер етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *КСРО-дағы әскери тұтқындар (1939-1956) құжаттар. Сост. М.Загорулько, С.Сидоров, Т.Царевская; ред. М.Загорулько. – М.: Логос. – 1120 С.*
2. *Государственный архив Восточно Казахстанской области. Ф.130. Оп. 19. 40. 17 а. к. 8*
3. *Орыс Мұрағаты: Ұлы Отан. КСРО-дағы екінші дүниежүзілік соғыстың шетелдік әскери тұтқындары. – М.: Терра Кітап клубы, т.17. – 512 с.*
4. *Михеева А. Иностранные военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане (1941-начало 50-х гг. XX века): Дисс…канд.ист.наук. – Караганда, 2007. – 190 с.*
5. *Кузнецов С. Сібір тұтқынында. Шығыс Сібірдегі жапон әскери тұтқындары Ұлан-Удэ, 1994 ж.*
6. *Бекмагамбетов Р. Иностранные военнопленные в системе принудительного труда в Казахстане (1941-1950 гг). Автореферат дисс…к.и.н. – Алматы, 2009. – 27 с.*
7. *Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская; Под ред. М.М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с: ил. ISBN 5-88439-093-9.*
8. *Жангутин Б. ГУПВИ: военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1941-1951 гг.) // Отечественная история. – №2.*

References

1. *Prisoners of war in the USSR (1939-1956) documents. M. Zagorulko, S. Sidorov, T. Tsarevskaya; Ed. M. Zagorulko M.: Logos, - 1120 P.*
2. *State Archive of East Kazakhstan region. F. 130. Op. 19. 40. 17 HP 8.*
3. *Russian Archive: The Great Patriotic War. Foreign prisoners of war of the Second World War in the USSR. Moscow: Terra Book Club, Vol.17. - 512 P.*
4. *Mikheeva A. foreign soldiers and interns in central Kazakhstan (1941-the beginning of the 50th century. XX Veka): diss...Kand.East.nook. Karaganda, 2007. – 190 P.*
5. *Kuznetsov S. in Siberian captivity. Japanese prisoners of war in eastern Siberia Ulan-Ude, 1994.*
6. *Bekmagambetov R. foreign military personnel in the system of Applied labor in Kazakhstan (1941-1950). Abstract diss K. I.N. – Almaty, 2009. – 27 p.*

7. military in the USSR. 1939-1956. documents and materials / Sost. In the course of the study, students were given the opportunity to study the history of the Kazakh language. M.M. Zagorulko. – Moscow: Logos Publ., 2000. - 1120 s: Il. ISBN 5-88439-093-9.

8. Zhangutin B. GUPVI: soldiers and interns on the territory of Kazakhstan (1941-1951).) / / Domestic history. – №2.

УДК 339.138
МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.10

Мусаханова М.З.[1], Мусаханова Ж.М.[2]

[1]к.и.н., доцент, музеевед, член ИКОМ, профессор
Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан
[2]магистр науки, преподаватель Алматинского Технологического Университета,
г. Алматы, Казахстан

МАРКЕТИНГОВЫЕ РЕШЕНИЯ ПО ПРОДВИЖЕНИЮ ДИЗАЙНЕРСКИХ БРЕНДОВ КАЗАХСТАНА И KAZAKHSTAN FASHION WEEK

Аннотация

В статье отражена необходимость развития индустрии моды Казахстана. Представлена зависимость развития модной индустрии от состояния легкой промышленности. Доказано, что успешное решение существующих проблем в легкой промышленности позволит создать условия для развития маркетинговой составляющей в индустрии моды Казахстана. Рынок модной одежды Казахстана является перспективным и растущим с точки зрения маркетинга. При этом важно учитывать роль бренда на рынке и важность производственных процессов. Даны конкретные рекомендации по дальнейшему развитию маркетинговой стратегии дизайнерских брендов Республики Казахстан.

Ключевые слова: *маркетинг, дизайн, бренд, стратегия, индустрия моды*

М.З. Мусаханова[1], Ж.М. Мусаханова[2]
[1]т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ICOM мүшесі,
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан
[2]ғылым магистрі, Алматы Технология Университетінің оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СӘНДІК АПТАСЫНЫҢ ЖӘНЕ ДИЗАЙНЕРЛІК БРЕНДТЕРІН ІЛГЕРІЛЕТУ БОЙЫНША МАРКЕТИНГТІК ШЕШІМДЕР

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның сән индустриясын дамыту қажеттілігі көрсетілген. Сән индустриясының дамуының жеңіл өнеркәсіп жағдайына тәуелділігі көрсетілген. Жеңіл өнеркәсіптегі бар өзекті мәселелерді ойдағыдай шешу Қазақстанның сән индустриясындағы маркетингтік құрауышты дамыту үшін жағдай жасауға мүмкіндік беретіні дәлелденді. Қазақстанның сәнді киім нарығы маркетинг тұрғысынан болашағы бар және өсіп келе жатқан болып табылады. Брендтің нарықтағы рөлін және өндірістік үдерістердің маңыздылығын ескеру қажет. Қазақстан Республикасының дизайнерлік брендтерінің маркетингтік стратегиясын одан әрі дамыту бойынша нақты ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: *маркетинг, дизайн, бренд, стратегия, сән индустриясы*

M.Mussakhanova[1], Zh.Mussakhanova[2]
[1]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, museologist, ICOM member,

Professor at T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan
[2]Master of Science, lecturer at Almaty Technological University
Almaty, Kazakhstan

MARKETING SOLUTIONS FOR PROMOTING DESIGNER BRANDS OF KAZAKHSTAN AND KAZAKHSTAN FASHION WEEK

Abstract

The article reflects the need to develop the fashion industry in Kazakhstan. The dependence of the development of the fashion industry on the state of the light industry has been presented. It has been proved that the successful solution of existing problems in the light industry would create conditions for the development of the marketing component in the fashion industry of Kazakhstan. The fashionable clothing market in Kazakhstan has been promising and growing in terms of marketing. It has been important to consider the role of the brand in the market and the importance of production processes. Specific recommendations have been given for the further development of the marketing strategy of designer brands in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: *marketing, design, brand, strategy, fashion industry*

Введение

В Послании Главы государства Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» обозначены приоритетные задачи обеспечить «к 2050 году вклад малого и среднего бизнеса в ВВП страны не менее 50%» [1].

В рыночной экономике, чтобы войти в число 30 развитых стран, необходимы современное развитие культуры и креативных ее видов, а среди этого, индустрия моды и маркетинг являются наиболее понятными для большинства населения. В дизайнерских брендах основной проблемой является то, что используемое ими сырье привозится из-за границы. В виду того, что в Казахстане текстильные фабрики производят ткани в очень малых количествах и в основном для спецодежды, казахстанским брендам приходится искать поставщиков ткани и фурнитуры за рубежом. Это, несомненно, сказывается на себестоимости производимой продукции. На развитие индустрии моды также имеет влияние экономическая среда страны. Прошедшая девальвация тенге отразилась на состоянии в данной отрасли не лучшим образом. Некоторые предприятия были вынуждены прекратить свое существование в виду потери конкурентоспособности на рынке. Предпосылкой выхода из создавшейся ситуации является развитие инфраструктуры в сфере моды, а также увеличение платежеспособной и образованной в сфере культуры, и искусства аудитории, что напрямую связано с общим развитием экономики и уровнем жизни населения. Известно, что во всем мире индустрия моды и легкая промышленность имеют важное значение в обществе и получают поддержку от государства через специальные фонды. Индустрия моды приносит многомиллиардную прибыль компаниям и странам производителям. Чистая прибыль компании «Inditex» (ZARA, Bershka, Massimo Dutti) за 2016 году составила более 3 млрд. долларов США. А число работников приблизилась к 200 тыс. человек. В 2019-2020 гг. прибыль достигла - 3,639 миллиарда евро, выручка выросла – на 8,2%, составив 28,286 миллиарда евро, сопоставимые продажи выросли - на 6,5%, онлайн-продажи выросли на 23%, до 3,9 миллиарда евро и составили 14% годовых продаж компании. В настоящее время общее число магазинов Inditex - 7,469 тысячи [2]. Индустрия моды будет всегда актуальной, и пользоваться спросом среди людей, так как человеку необходима не только одежда, но и проявление своей индивидуальности. В настоящее время предприятия данной отрасли Республики Казахстан находятся в достаточно сложной экономической ситуации. Быстрое и необратимое развитие рыночных отношений, изменение институциональной структуры Казахстана создали новую экономическую среду. С точки зрения потребителя все большей популярностью пользуются натуральные органические материалы, не наносящие вред здоровью человека и окружающей среде. Несмотря на то, что Казахстан обладает уникальными природными ресурсами сырья для создания натуральных тканей, нет экономических возможностей для их производства, а это важно для развития индустрии моды и ее составной части – легкой промышленности. Исходя из этого, исследование сегмента концептуальных дизайнерских брендов являются весьма существенной составляющей современного менеджмента в индустрии моды. Маркетинговые исследования данной отрасли повышают конкуренттноспособность компании через принятие стратегически важных решений на основании анализа сложившейся ситуации на рынке. Индустрия моды – это одна из отраслей, где ярко выражена конкурентная гонка среди

предприятий. Для повышения уровня конкурентоспособности, компании вынуждены использовать весь комплекс маркетинга в современных реалиях. Поэтому появляется необходимость в маркетинговых исследованиях данной отрасли, в определении источников информации, выборе наиболее оптимальной методики. Необходимость формирования конкретных рекомендаций по выявлению маркетинговой стратегии концептуальных дизайнерских брендов в индустрии моды Казахстана, разработка процессов производства и продвижения продукции, требуют доработки вопросов, связанных с выявлением факторов, влияющих на развитие данной отрасли в стране. Исследование сосредоточено в основном на специфичных аспектах сегмента концептуальных дизайнерских брендов в Казахстане. Чтобы решить задачу, необходимо сфокусироваться и глубоко изучить данный вопрос. Индустрия моды страны нуждается в разработке методологических подходов и развитии легкой промышленности в целом, это стало предопределяющим фактором в выборе темы, цели и задач данного исследования.

Материалы и методы

В ходе исследования использованы такие научные методы, как комплексная методология, включающая эмпирическое описание (наблюдение, изучение литературы, результатов деятельности, опрос, изучение и обобщение опыта) и теоретическое осмысление (анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, конкретизация, обобщение, аналогия). В ходе исследования использованы официальные нормативные документы и статистические данные по Республике Казахстан, организациям и предприятиям индустрии моды, результаты исследований ученых в области маркетинга, моды, дизайна, легкой промышленности, материалы проведенного анкетирования, которые составили информационную основу исследования. Авторами разработаны анкеты для опроса потребителей и дизайнерских брендов страны с последующим анализом информации по исследованию рынка индустрии моды Казахстана.

Обсуждение

В нашей стране маркетинг в индустрии моды, к сожалению, недостаточно исследован. Известны лишь выступления спикеров в средствах массовой информации, а также отдельные публикации и мероприятия, посвященные данной проблеме: 14-я Казахстанская международная специализированная выставка «Индустрия моды – Астана» (октябрь 2013), Eurasian Fashion Forum (апрель 2014), Бизнес-конференция «Фэшн-бизнес в Казахстане» в рамках Международной выставки моды Central Asia Fashion (март 2015), деятельность Ассоциации моды «Arlem» (2016) и т.д. [3]. Проблемы маркетинга в отрасли в той или иной степени изучались рядом зарубежных авторов. Балашов А.А. исследовал процессы и методы маркетинг-менеджмента индустрии моды [4]. Васильев Г.А. анализирует поведение потребителей на разных стадиях принятия решения о покупке товаров [5]. Семеркова Л.Н., Латынова С.В. показывают индустрию моды как копмпликативный многоуровневый процесс от разработки до производства, распределения и потребления товаров индустрии [6]. Аброзе Е.А. рассматривает фэшн-индустрию в современных реалиях [7, 8, 9], Тони Хайнс, Маргарет Брюс знакомят с историей развития данной отрасли и о том, как рынок влияет на деятельность брендов [10]. Билл Вебб уделяет внимание маркетингу в сфере препринимательства в данной индустрии для тех, кто производит и реализует продукцию в отрасли [11]. Фоминичева А.А. рассматривает возможности применения маркетинговых инструментов в деятельности современных компаний, специализирующихся на изготовлении и продаже модной одежды, исследует новизну и перспективность использования фэшн-маркетинга в процессе формирования стратегий, способствующих продвижению товаров в отрасли; анализирует тенденции, характеризующие современный фэшн-рынок [12].

Епачинцева С.Э. разработала рекомендации, направленные на повышение конкурентоспособности предприятий легкой промышленности РК [13]. Козлов В.П., Копылова Н.А., Чайковская Л.П., Рыбакова С.И. считают, что создание разветвленной системы маркетинга на предприятии позволяет решить множество вопросов силами предприятия [14]. Майк Исей представил сущность фэшн-маркетинга [15]. Казыбаева А.М. логически обосновывает процесс управления брендингом, призванного способствовать повышению эффективности управления брендами компаний в целях обеспечения роста силы брендов [16]. Аубакиров Г.Т. разработал научные предложения и рекомендации по использованию принципов и методов современного маркетинга в условиях глобализации экономики [17]. Багаева Н.У. на основе углубленного изучения теоретических положений международного маркетинга впервые в отечественной экономической литературе систематизировала многообразие существующих точек зрения, определяю-щих его сущность и содержание, что позволило дать авторскую трактовку дефиниции международного маркетинга [18]. Бакирова А.Н. разработала комплекс теоретических и методических положений по выработке маркетинговых стратегий производственно-коммерческой деятельности субъектов в условиях от развивающегося рынка к цивилизованному [19]. Баранова И.В. предложила комплексный подход к анализу современного состояния маркетинга в регионе, что позволило

классифицировать и исследовать отрасль с экономической точки зрения [20]. Есимжанова С.Р. провела комплексное исследование теории и методологии маркетинга, а также его применения в деятельности промышленных предприятий в Казахстане с разработкой рекомендаций по повышению эффективности использования его инструментов и методов) [21]. Курганбаева Г.А. обозначила, что впервые в РК проблема формирования между-народного маркетинга стала предметом специального и целостного исследования [22]. Пак М.Г. решил практически неисследованную проблему разработки экономико-математических моделей эффективности интернет-маркетинга и приведения конкретных рецептов по использованию интернет-маркетинга в отечественном бизнесе [23].

***Результаты исследования*:**

Мода всегда актуальна и тенденции в моде изменчивы, что приводит к покупкам потребителей, которые каждый сезон чувствуют необходимость обновить гардероб. Все это позволяет увеличить объемы доходов компаний в индустрии моды. Поэтому очень важно развить данную отрасль в Казахстане. Однако, несмотря на наличие большого числа работ по проблемам рынка, остаются недостаточно изученными вопросы формирования рынка данной отрасли в Казахстане. Отсюда следует, важность изучения данного сегмента рынка. В моде маркетинговая составляющая несомненно важна – это использование прямого маркетинга, стимулирования сбыта, рекламы, связей с общественностью. Данные процессы помогают развиваться моде и способствуют продаже продукции. Индустрия моды отражает, а иногда диктует спрос на определенный образ жизни и стандарты красоты и духовной культуры социума. В экономическом проявлении это многомиллиардные обороты компаний, задействованных в индустрии. Мода является зеркалом общества, где отражается история, психология, культура, экономика, социум, то есть мода – это не просто красивая картинка, как принято думать. Роль индустрии моды в мировой экономике первостепенна и занимает большую часть ВВП во многих развитых странах. Данная индустрия является также и социально значимой, так как создает рабочие места для уязвимой части населения - женщин. Применение маркетинговых инструментов в сложившейся ситуации помогает в формировании и развитии рынка данной отрасли. В моде маркетинговая составляющая несомненно важна – это использование прямого маркетинга, стимулирования сбыта, рекламы, связей с общественностью. Данные процессы помогают развиваться моде и способствуют продаже продукции. Мода всегда актуальна и тенденции в моде изменчивы, что приводит к покупкам потребителей, которые каждый сезон чувствуют необходимость обновить гардероб. Все это позволяет увеличить объемы доходов компаний в индустрии моды. Поэтому очень важно развить данную отрасль в Казахстане. Потенциал для развития фэшн-индустрии имеется, однако, маркетинговая составляющая в деятельности казахстанских брендов находится на раннем этапе развития и требует решения ряда проблем, существующих в целом в легкой промышленности. Соответствие товаров моде является одним из важнейших критериев потребительских предпочтений. Также важно упомянуть то, что мода циклична. Цикл возникает, распространяется, достигает пика, стабилизируется и идет на спад. Это очень важно учитывать при разработке стратегии для представителей индустрии моды. При проведении исследования рассматривается мировой опыт маркетинговой составляющей в индустрии моды и дизайнерских брендов, учитывая специфику казахстанского рынка. Адаптированная под отечественную индустрию моды концепция исследования способствует разрешению поставленных задач как изучение мирового опыта развития маркетинга в индустрии; определение тенденции развития маркетинговой составляющей в данной отрасли Казахстана; анализ отношения покупателей к моде в Казахстане; выявление предпочтения потребителей дизайнерских брендов; определение существующих проблем развития фэшн-маркетинга Казахстана и пути решения. Исследование выявило, что KFW (Kazakhstan Fashion Week) не просто часть отечественной индустрии моды, а ее непосредственная основа. Когда мы говорим о Казахстанской Неделе Моды мы подразумеваем «Казахстанскую моду» и наоборот. С каждым новым сезоном они становятся более значимыми, более авторитетными. KFW стояли у истоков становления данной отрасли Казахстана и продолжают вносить неоценимый вклад. С 2015 года показы проходят не только в Алматы, но и в Астане. На данный момент единственным прямым конкурентом KFW является Mercedez-Benz Fashion Week Almaty, основанная в 2014 году. Основное отличие конкурентов в том, что они более нацелены на продвижение брендов за рубеж, тогда как KFW - на локальный рынок [24]. Полученные ответы на проведенные опросы с помощью онлайн-сервисов показали, что рынок потребителей очень чувствителен к цене и дизайну. Выявилась неосведомленность половины респондентов об индустрии моды Казахстана вообще. Выяснилось, что основной диапазон покупателей дизайнерской одежды – это женщины, в возрасте 26-35 лет, работающие по найму [25].Также выяснилось то, что многие дизайнеры не имеют понятия о конкурентной среде их предприятия, либо не желают изучать данный вопрос или отрицают наличие конкурентов. Возможно это связано с постсоветской

ментальностью - видеть в конкурентах своих «врагов» [26]. Использованные методы исследования позволили получить достоверные данные, послужившие основой принятых маркетинговых решений. Разработанная маркетинговая стратегия поможет развитию индустрии моды в Казахстане, определить местным брендам дальнейшие стратегии, KFW - стратегию продвижения и увеличению количества клиентов, выявить основные предпочтения потребителей рынка данной отрасли. Согласно этим данным, количество участников KFW стабильно, имеет тенденции к росту с небольшой корреляцией. Так же удалось выявить тот факт, что все более-менее известные представители индустрии моды Казахстана так или иначе связаны с данным предприятием. Данное исследование выявило, что существующие в отрасли менеджмент и маркетинг требует дальнейшего развития. На наш взгляд, менеджмент должен быть направлен на оптимизацию расходов и продвижение отечественной продукции. А маркетинговая составляющая, изучив предпочтения потребителей - произвести товар и продвигать на рынке. Необходимо отметить отсутствие неразрывного полного цикла производства изделий индустрии моды: обработка сырья и изготовление ткани производится за пределами республики, нехватка специалистов по маркетингу, недостаточная связь с потребительским рынком, несовершенная система налогообложения. Для успешного функционирования маркетинговой составляющей индустрии моды в Казахстане, нужно наладить связь между всеми звеньями в этой цепи и укрепить позиции отечественных дизайнерских брендов на рынке. Развитие модной индустрии напрямую зависит от состояния легкой промышленности. При успешном решении существующих проблем в легкой промышленности будут созданы условия для развития маркетинговой составляющей в индустрии моды Казахстана. Рынок модной одежды Казахстана является перспективным и растущим с точки зрения маркетинга. При этом важно учитывать роль бренда на рынке и важность производственных процессов.

***Заключение (выводы)*:**

По результатам проведенного исследования составлены следующие рекомендации для дизайнерских брендов Республики Казахстан:

1. Проведенные опросы показали, что подавляющее большинство казахстанцев одеваются в масс-маркет низкого ценового сегмента [25]. Для дизайнерских брендов необходим выход на международные рынки, так как внутренний рынок не готов к концептуальным брендам, процент потребителей очень мал [3]. Стоить обратить внимание на такие быстрорастущие рынки как Китай, Гонконг, Сингапур, Япония, Южная Корея и на развитые рынки США, Европы, Австралии, Новой Зеландии. В далеком будущем, с повышением уровня жизни населения Казахстана может идти речь о более активной работе на внутренний рынок.

2. Учитывая высокую себестоимость изделий и наличие на юге страны натурального и экологически чистого сырья - каннабис, который требует намного меньше воды и ресурсов обработки чем хлопок и лен, имеет смысл создавать коллекции для узкого круга лиц, с высоким доходом и относящимся к группе модников и новаторов, так как конкуренция по цене неперспективна для казахстанских дизайнеров. Данная концепция развития созвучна с современной мировой тенденцией в индустрии моды осознанного потребления и разумного использования природных ресурсов планеты.

3. Для внутреннего рынка на данный момент и в ближайшие десятилетия создавать и развивать массовые бренды низкого ценового сегмента. При этом важно чтобы осуществлялось производство полного цикла, то есть от нитки и ткани до готового дизайна производилось в стране, что существенно снизит долю себестоимости.

4. С помощью ведущих специалистов страны разработать PR-стратегию для информирования населения о казахстанских брендах. Популяризировать деятельность посредством прогноза потребительских предпочтений, упоминания в СМИ и рекламных кампаниях.

5. Больше фокусироваться на предпочтениях потребителей и улучшения качества сервиса. Также важно налаживание партнерских отношений и точек сбыта продукции в рамках маркетинговой стратегии.

Так как предприятие KFW неразрывно связано с развитием рынка индустрии моды Республики Казахстан, были разработаны конкретные рекомендации по дальнейшему развитию их маркетинговой стратегии:

1. Ведение социальных сетей. Продвижение YouTube.

Согласно последним тенденциям в интернет-маркетинге продвижение в социальных сетях стало неотъемлемой частью продвижения бизнеса. В настоящее время лидером по продвижению товаров индустрии моды являлся Instagram. Однако, исследования маркетологов показали, что социальная сеть YouTube является наиболее перспективным в продвижении дизайнерских брендов на ближайшие три года [27]. Кроме того, грамотно составленный видео-контент эффективен по таким параметрам, как охват

широкой аудитории со всего мира. Из этого следует, что KFW необходимо взять на вооружение продвижение на YouTube. Это поможет привлечь целевую аудиторию.

2. Создание видеороликов.

Если говорить о содержании видеороликов, то важно привлечь внимание потенциального потребителя с первых секунд, сохранив основную идею видеоролика. Съемка креативных коротко-метражных фильмов о моде позволит привлечь больше качественной аудитории.

3. Продакт-плейсмент.

Предлагается использование логотипов и продукции компании KFW в кинофильмах, сериалах и музыкальных клипах, единственный минус данного способа продвижения – высокая стоимость.

4. Реклама на баннерах.

Этот вид наружной рекламы давно успешно используется KFW. Имеет смысл продолжить данную традицию.

5. Разные варианты участия дизайнеров в Неделе моды.

Предлагается сделать три варианта участия:

1 - в выставке шоу-рума (базовая цена);

2 – шоу-рум и показ (стандарт);

3 - шоу-рум и показ. Астана, Алматы (премиум).

8. Сотрудничество с музеями и галереями.

Из прошлого опыта KFW проведение показов в музее искусств имени А. Кастеева прошло успешно. В связи с этим имеет смысл сделать совместный проект с другими музеями и галереями крупных городов.

9. Создание собственной школы дизайна моды. Организация стажировок, курсов повышения квалификации.

Данная рекомендация позволит KFW привлечь больше участников-брендов и повысить уровень их лояльности, укрепить имидж.

Согласно вышеизложенному прогнозу, рынок имеет тенденции к росту в связи с естественным приростом населения страны и городского населения в целом. Число предприятий данной отрасли постоянно растет, из этого следует увеличение числа участников KFW и их конкурентов, несмотря на девальвацию национальной валюты и экономический кризис страны. Если обратиться к истории Казахстанской недели моды, команда специалистов с опытом крупных и успешно реализованных проектов объединилась в 2003 году, чтобы изменить индустрию моды в Казахстане от этого казалось тогда, несбыточного явления до авторитетного культурного события, которое возможно вдохновить на новые начинания. Несомненно, это их начинание полностью оправдало себя. С появлением KFW, население Казахстана начало узнавать о существовании Казахстанских дизайнеров. Имена дизайнеров и их оригинальная эстетика с каждым новым сезоном становятся все более узнаваемыми.

Список использованной литературы:

1 Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность. Послание Президента РК от 31 января 2017 г. [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g. (Дата обращения 13.02.2017).

2 Чистая прибыль Inditex за 2019-2020 финансовый год выросла на 5,7%. 18 Марта 2020. [Электрон.ресурс]. - 2020. – URL: https://1prime.ru/business/20200318/831099554 (дата обращения: 18.03.2020).

3 Энциклопедия стиля. Люди, влияющие на моду Казахстана. – Алматы: Vario Print, 2013. – 108 с.

4 Балашов А.А. Маркетинг модных товаров: На примере одежды // Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М., 2004. 201 с.

5 Поведение потребителей: Учеб. пособие /Под ред. проф. Г.А. Васильева. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2010. – 410 с.

6 Латынова С.В. Управление жизненным циклом модного продукта: на примере модной одежды // Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Пенза, 2007. – 214 с.

7 Аброзе Е.А. Индустрия моды в условиях глобализации культуры // Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата культурологи. – Санкт-Петербург, 2006. – 210 с.

8 Аброзе Е.А. Мода в динамике культурных процессов Европы / Е.А. Аброзе. – СПб.: Нестор, 2005. – 130 с.

9 Аброзе Е.А. Мода и модельный бизнес в эволюции современного мира / Е.А. Аброзе. – СПб.: Нестор, 2004. – 44 с.

10 Тони Хайнс, Маргарет Брюс. Маркетинг в индустрии моды. // Комплексное исследование для специалистов отрасли (Fashion Marketing: Contemporary Issues). – М.: Гревцов Букс, 2011. – 416 с.

11 Билл Вебб. Розничный маркетинг брендов в индустрии моды // Маркетинг в индустрии моды. Комплексное исследование для специалистов отрасли. – М.: Гревцов Паблишер, 2011. – С. 211-231.

12 Фоминичева А.А. Маркетинг в индустрии моды: возможности и тенденции его развития // Практический маркетинг. № 8 (186). 2012. – С.17-22.

13 Епанчинцева С.Э. Обеспечение конкурентоспособности предприятий легкой промышленности Республики Казахстан: приоритеты и перспективы: дис. … доктора философии (PhD) / С.Э. Епачинцева. – Алматы, 2014. – 162 с.

14 Козлов В.П., Копылова Н.А., Чайковская Л.П., Рыбакова С.И. Маркетинг и его роль в работе предприятий легкой промышленности и в торговле. Монография. – Алматы, 2009. – 85 с.

15 Mike Easey. Fashion Marketing, 3rd Edition / Mike Easey (Editor)/ New York: A John Wiley & Sons, Ltd., 2009. – 276 p.

16 Казыбаева А.М. Управление брендингом в системе маркетинга: теория, методология и практика : дис. ... доктора философии (PhD): 6D051100 "Маркетинг" / А.М. Казыбаева. – Алматы, 2015. – 148 с.

17 Аубакиров Г.Т. Совершенствование маркетинговой деятельности предприятия в современных условиях: Автореферат дис. ...канд.экон.наук: 08.00.05 / Г. Т. Аубакиров. – Караганда, 2006. – 24 с.

18 Багаева Н.У. Международный маркетинг транснациональных корпораций и возможности его адаптации в Республике Казахстан: автореферат дис. ...канд. экон. наук: 08.00.14 / Н.У. Багаева. – Алматы, 2006. – 29 с.

19 Бакирова А.Н. Маркетинговый анализ стратегии промышленных фирм: автореферат дис. ...канд. экон. наук: 08.00.11 / А.Н. Бакирова. – Алматы, 1995. – 31 с.

20 Баранова И.В. Формирование и развитие маркетинговой инфраструктуры в регионах Казахстана: автореферат дис. ... канд. экон. наук: 08.00.04 / И.В. Баранова. – Алматы, 2010. – 24 с.

21 Есимжанова С.Р. Формирование и развитие маркетинга на промышленных предприятиях Казахстана (теория, методология, практика): автореферат дис. ...д-ра экон. наук: 08.00.05 / С.Р. Есимжанова. – Алматы, 2002. – 54 с.

22 Курганбаева Г.А. Формирование международного маркетинга в Республике Казахстан: Автореферат дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Г.А. Курганбаева. – Алматы, 2000. – 30 с.

23 Пак М.Г. Моделирование и информационная технология интернет-маркетинговой деятельности фирм: Автореферат дис. …канд. экон. Наук: 08.00.13 / М.Г. Пак. – Алматы, 2001. – 26 с.

24 Архив Kazakhstan Fashion Week

25 Материалы анкетирования потребителей рынка Казахстана

26 Материалы опроса производителей индустрии моды

27 Сообщество интернет предпринимателей в СНГ. [Электронный ресурс]. – 2020. - [URL]: http://www.geniusmarketing.me (дата обращения 09.03.2020.)

References:

1 The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness. Message of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 31, 2017 [Electron.resource]. – 2017. – URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses /addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g. (Accessed 13.02.2017).

2 Inditex's net profit for the 2019-2020 fiscal year increased by 5.7%. March 18, 2020. [Electron.resource]. - 2020. - URL: https://1prime.ru/business/20200318/831099554 (accessed: 18.03.2020).

3 Encyclopedia of style. People who influence the fashion of Kazakhstan. - Almaty: Vario Print, 2013. - 108 p.

4 Balashov A. A. Marketing of fashion goods: On the example of clothing. for the degree of Candidate of Economic Sciences. M., 2004. 201 p.

5 Consumer behavior: Textbook / Edited by prof. G. A. Vasilyev. - 2nd ed., reprint. and add. - M.: University textbook: INFRA-M, 2010. - 410 p.

6 Latynova S. V. Managing the life cycle of a fashion product: on the example of fashion clothing. for the degree of candidate of economic Sciences. - Penza, 2007. - 214 p.

7 Abroze E. A. Fashion industry in the context of cultural globalization / / Autoreferat diss. for the degree of candidate of Cultural Studies. - St. Petersburg, 2006. - 210 p.

8 Abroze E. A. Fashion in the dynamics of cultural processes in Europe / E. A. Abroze. - St. Petersburg: Nestor, 2005. - 130 p.

9. Abroze E. A. Fashion and model business in the evolution of the modern world / E. A. Abroze. - St. Petersburg: Nestor, 2004. - 44 p.

10 Tony Hines, Margaret Bruce. Marketing in the fashion industry. // Complex research for industry specialists (Fashion Marketing: Contemporary Issues). - M.: Grevtsov Books, 2011 – - 416 p.

11 Bill Webb. Retail marketing of brands in the fashion industry / / Marketing in the fashion industry. Comprehensive research for industry specialists. - Moscow: Grevtsov Publisher, 2011. - pp. 211-231.

12 Fominicheva A. A. Marketing in the fashion industry: opportunities and trends of its development // Practical marketing. № 8 (186). 2012. – P. 17-22.

13 Epanchintseva S. E. Ensuring the competitiveness of light industry enterprises of the Republic of Kazakhstan: priorities and prospects: dis. ... Doctor of Philosophy (PhD) / S. E. Epachintseva. - Almaty, 2014. - 162 p.

14 Kozlov V. P., Kopylova N. A., Chaikovskaya L. P., Rybakova S. I. Marketing and its role in the work of light industry enterprises and in trade. Monograph. - Almaty, 2009. - 85 p.

15 Mike Easey. Fashion Marketing, 3rd Edition / Mike Easey (Editor)/ New York: A John Wiley & Sons, Ltd., 2009. – 276 p.

16 Kazybaeva A.M. Branding management in the marketing system: theory, methodology and practice: dis. ... doctor of Philosophy (PhD): 6D051100 "Marketing" / A.M. Kazybaeva. - Almaty, 2015. - 148 p.

17 Aubakirov G. T. Improving the marketing activity of the enterprise in modern conditions: Abstract of the dissertation of the Candidate of Economics.sciences: 08.00.05 / G. T. Aubakirov. - Karaganda, 2006. - 24 p.

18 Bagaeva N. U. International marketing of transnational corporations and the possibilities of its adaptation in the Republic of Kazakhstan: abstract of the dissertation of the Candidate of Economic Sciences: 08.00.14 / N. U. Bagaeva. - Almaty, 2006. - 29 p.

19 Bakirova A. N. Marketing analysis of the strategy of industrial firms: abstract of the dissertation of the Candidate of Economic Sciences: 08.00.11 / A. N. Bakirova. - Almaty, 1995. - 31 p.

20 Baranova I. V. Formation and development of marketing infrastructure in the regions of Kazakhstan: abstract of the dissertation of the Candidate of Economic Sciences: 08.00.04 / I. V. Baranova. - Almaty, 2010. - 24 p.

21 Yessimzhanova S. R. Formation and development of marketing at industrial enterprises of Kazakhstan (theory, methodology, practice): abstract of the dissertation of the Doctor of Economics: 08.00.05 / S. R. Yessimzhanova. - Almaty, 2002. - 54 p.

22 Kurganbayeva G. A. Formation of international marketing in the Republic of Kazakhstan: Abstract of the dissertation of the Candidate of Economic Sciences: 08.00.05 / G. A. Kurganbayeva. - Almaty, 2000. - 30 p.

23 Pak M. G. Modeling and information technology of Internet marketing activity of firms: Abstract of the dis. ... PhD in economics. Science: 08.00.13 / M. G. Pak. - Almaty, 2001. - 26 p.

24 Archive of Kazakhstan Fashion Week

25 Materials of the survey of consumers of the market of Kazakhstan

26 Materials of the survey of fashion industry manufacturers

27 Community of Internet entrepreneurs in the CIS. [Electronic resource]. - 2020. - [URL]: http://www.geniusmarketing.me (accessed 09.03.2020.)

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК 364
ГРНТИ 23.53
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.11

Балакаева Л.Т. [1], Шынтасова К.[2]

[1]к.и.н., доцент, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
[2] бакалавр специальности «Востоковедение: японский язык
Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ НА ТРУДОВОМ РЫНКЕ В ОТНОШЕНИИ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ И ИНВАЛИДОВ.

Аннотация

В данной статье рассматривается государственная политика Японии на рынке труда в отношении пожилых людей и инвалидов в условиях изменения демографической ситуации, связанной с уменьшением рождаемости, старением населения и сокращением трудоспособного населения страны. На фоне увеличения расходов на социальные нужды, правительство пытается решить проблему нехватки кадров путем увеличения занятости пожилых людей, конечно на добровольной основе. Показаны меры правительства по увеличению пенсионного возраста и по сокращению дистанции между пенсионным возрастом и максимально допустимым возрастом пребывания работников на службе (тэйнен). Приводятся данные по изменению структуры занятости работников после достижения тэйнен. Раскрывается политика по привлечению людей с ограниченными возможностями на рынок труда с целью повышения их социального статуса, улучшения условий жизнедеятельности и позитивного влияния на экономическую ситуацию. Отмечаются как достижения, так и недостатки в решении данного вопроса.

Ключевые слова: *политика, демография, пенсионеры. тэйнен, инвалиды, законодательство, рынок труд*

Л.Т. Балакаева [1], К.Шынтасова [2]
[1]т.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы қ., Қазақстан
«Шығыстану: жапон тілі» мамандығының бакалавры
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЖАПОНИЯНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ҚАРТТАР МЕН МҮГЕДЕКТЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫ

Аңдатпа

Мақалада Жапонияның еңбек нарығындағы қарттар мен мүгедектерге қатысты мемлекеттік саясаты туу деңгейінің төмендеуімен, халықтың қартайуымен байланысты демографиялық жағдайдың өзгеруіне байланысты қарастырылады. Әлеуметтік шығындарды көбейту аясында үкімет жұмыс күшінің жетіспеушілігі проблемасын егде жастағы адамдардың жұмыспен қамтылуын арттыру арқылы шешуге тырысуда, әрине ерікті түрінде өтуде. Үкіметтің зейнетке шығу жасын ұлғайту және қызметкерлердің зейнетке шығу жасы мен рұқсат етілген шекті жұмыс жасының арасындағы арақашықтықты азайту жөніндегі (тэйнен) шаралары көрсетілген. Тэйнен жеткеннен кейін жұмысшылардың жұмыспен қамтылу құрылымындағы өзгерістер туралы мәліметтер келтірілген. Мақалада мүгедектерді әлеуметтік мәртебесін арттыру, тұрмыс жағдайын жақсарту

және экономикалық жағдайға оң ықпал ету мақсатында оларды еңбек нарығына тарту саясаты ашылған. Бұл мәселені шешуде жетістіктер мен кемшіліктер де атап өтілді.

Түйінді сөздер: *саясат, демография, зейнеткерлер, тәйнен, мүгедектер, заңнама, еңбек нарығы.*

L.T. Balakaeva [1], K.Shyntasova[2]
[1]Cand. Sc. (History), Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
[2] Bachelor of Oriental Studies: Japanese language
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

SOCIAL POLICY OF JAPAN IN THE LABOR MARKET FOR OLDER AND DISABLED PEOPLE

Abstract

This article examines the state policy of Japan in the labor market for older and disabled people in the changing demographic situation associated with a decrease in the birth rate, an aging population and a reduction in the country's working-age population. Against the background of increasing social spending, the government is trying to solve the problem of labor shortages by increasing the employment of older people, of course on a voluntary basis. The government's measures are shown to increase the retirement age and to reduce the distance between the retirement age and the maximum permissible age of employment of employees (teinen). The data on changes in the structure of workers' employment after reaching teinen are presented. The policy of attracting disabled people to the labor market in order to improve their social status, improve living conditions and positively influence the economic situation is revealed. Both achievements and shortcomings in solving this issue are noted.

Keywords: *politics, demographics, retirees, teinen, disabled people, legislation, labor market.*

Введение Япония является одной из лидирующих стран по социально-экономическому благосостоянию пожилых людей и людей с ограниченными возможностями, занимая восьмое место в мировом рейтинге. Япония – первое государство в Азии, которое стали называть страной «благосостояния» наравне с Великобританией и Швецией. Высокие темпы экономического роста, повышение благосостояния народа привели к резкому росту продолжительности жизни. Сейчас страна переживает демографический кризис, доля пожилых людей старше 65 лет превышает одну четверть всего населения Японии, а доля молодых стремительно снижается. Поэтому наибольшую часть расходов государственного бюджета составляют пенсионное и медицинское страхования, и с каждым годом, социальные расходы идут на повышение, что серьезно сказывается на экономическом состоянии Японии. На фоне увеличения расходов на социальные нужды, правительство пытается решить проблему нехватки кадров путем увеличения занятости пожилых людей, конечно на добровольной основе, а также привлекая людей с ограниченными возможностями на рынок труда с целью повышения их социального статуса, улучшения условий жизнедеятельности и позитивного влияния на экономическую ситуацию. Для любого государства вопрос улучшения социального благосостояния своего народа путем исследования опыта других стран является всегда актуальным.

Целью данной статьи является рассмотрение особенностей социальной политики Японии в отношении пожилых людей и инвалидов при устройстве на работу.

Материалы и методы. Методологической основой исследования послужили теоретические концепции, в частности одна из классификаций и моделей теоретического социального государства – социальное государство либерального типа, примером которого могут служить Австралия, Канада. Швейцария и Япония, законодательная база японской правовой системы по регулированию отношений на трудовом рынке, а также взгляды росссийских и японских ученых по данной проблеме. При подготовке статьи были использованы описательный, сопоставительный и аналитический методы, а также историко-хронологический метод (описание явлений во временной последовательности).

Обсуждение. В Японии большое внимание уделяется социальной политике и это первая азиатская страна, которую стали называть «государством благосостояния».

В настоящее время население Японии быстро стареет на фоне сокращения рождаемости и численности категории людей трудоспособного возраста, вследствии чего возникла экономическая проблема нехватки трудовых ресурсов. В последние годы отмечается тенденция к увеличению расходов на социальное обеспечение в Японии. Основной причиной роста этих показателей является именно быстрое старение населения.

Одним из путей решения данной проблемы правительство видит в увеличении занятости пожилых людей и привлечении людей с ограниченными возможностями на рынок труда, конечно же на добровольной основе. С 2001 г. началось постепенное повышение пенсионного возраста, к 2025 г. он должен быть изменен до 65 лет. В 2013 г. были внесены соответствующие поправки в Закон, предписавшие предприятиям, предоставлять работу всем желающим трудиться после достижения тэйнэн. В феврале 2020 г. Кабинет Министров Японии утвердил законопроекты, призывающие предприятия обеспечивать сотрудников работой до 70 лет. Законопроекты будут вводиться с апреля 2021 г. Т.о. возможности занятости пожилых людей на рынке труда возросли и это привело к росту их экономической активности.

Пожилые люди Японии достаточно обеспечены, размер пенсий и сбережения позволяют чувствовать себя достаточно уверенными в завтрашнем дне. По результатам проведенных социологических опросов среди пожилого населения Японии, помимо экономических определяющими в продолжении трудовой деятельности является то что они хотят трудиться с целью сохранения хорошей физической формы и на благо своего общества.

В Японии за 2018 г., число людей с ограниченными возможностями увеличилось до 8 577 000 человек или около 7% от общего количества населения. Правительство Японии уделяет большое внимание инклюзии инвалидов. Согласно законодательству 2% штата в компаниях с количеством более полстотни человек должны представлять люди с ограниченными возможностями. Так, если в 2014 г. уровень занятости инвалидов составлял 47.2% от их общего количества, в 2016 г. 48.6%. Конечно, существуют определенные проблемы по трудоустройству инвалидов, которые государство решает с помощью различных программ и мер поддержки.

Результаты исследования. Социальная политика (совокупность мер, направленных на защиту и поддержку населения) является одним из основных направлений внутренней политики любого государства. В Японии большое внимание уделяется социальной политике и это первая азиатская страна, которую стали называть «государством благосостояния».

Согласно конституции Японии (статья 27 пар.1) государство обязуется защищать права народа на труд и обеспечивать им условия для трудоустройства. Также оно обязано гарантировать существование тем, кто не имеет возможности трудиться и поэтому, не может самостоятельно обеспечивать себя.

Японская правовая система имеет довольно развитую законодательную базу для регулирования отношений на трудовом рынке

В 1947 г. вышел закон, который установил нормы обеспечения безработных – Закон о страховании по безработице. В том же году был принят Закон об обеспечении занятости определивший организационные основы государственной системы трудоустройства. После выхода в 1966 г. Закона о мерах по обеспечению занятости, страна вступила в фазу активного формирования политики занятости. Это требовало дальнейшего развития законодательной базы, и в следующие годы был принят ряд законов для решения поставленных задач. Среди них следует указать Закон о стимулировании занятости инвалидов (1960 г.), Закон о стимулировании развития профессиональных способностей (1969 г.), Закон о занятости лиц старших возрастов (1971 г., дополнен в 1994 г.), Закон о страховании занятости (1974 г.), Закон о равных возможностях полов в области занятости (1985 г.), Закон о перенайме рабочей силы (1985 г., дополнен в 1999 г.), Закон об отпуске по уходу за ребенком (1991 г.).

В настоящее время население Японии быстро стареет на фоне сокращения рождаемости и численности категории людей трудоспособного возраста, вследствии чего возникла экономическая проблема нехватки трудовых ресурсов.

Население Японии сокращается, если в 2010 г. численность составляла – 128 млн 57 тыс. чел/1/ то к концу 2020 г. оно снизилось до 126 млн. 517 тыс. чел., /2/ доля же пожилых людей, наоборот, растет если в 2015 г. их количество в обшей численности населения составляло 26.2% /1/ то в 2020 г. уже 28.4%. /3/. По расчетам специалистов в будущем прогнозиуется повышение доли пожилых граждан общей численности населения к 2030 г. до 30,4%, к 2055 г. – до 39,4%, к 2060 г. – до 39,9% /1 с.62/.

Если в середине 1970-х годов был отмечен пик рождаемости выше 2 млн., то в 2016 г. на свет появились около 1 млн. детей, а в 2019 г. количество новорожденных составило 864 тыс. /4/

Согласно Концепции социального обеспечения страны каждый гражданин имеет право на достойный уровень жизни в том числе и в старости. Это право реализуется через систему пенсионного обеспечения, медицинского страхования и оказания помощи отдельным категориям граждан.

В последние годы отмечается тенденция к увеличению расходов на социальное обеспечение в Японии. Если, в 1990 г. расходы на социальные нужды составляли 13,6% национального дохода, в 2000 г – 20, 8%, о в 2018 г. - 23,1%. /5 с. 20/ Основной причиной роста этих показателей является именно быстрое старение населения.

В то же время как то разрешить данную проблему и осложняющуюся ситуацию с недостаточностью рабочих кадров, можно именно путем увеличения занятости пожилых людей.

Закон о стабилизации занятости пожилых работников был принят ещё в 1971 г., а затем корректировался, с целью усилить требования к работодателям, чтобы сократить дистанцию между пенсионным возрастом и максимально допустимым возрастом(тэйнен) пребывания сотрудников в данном учреждении. До 1985 г. максимально допустимый возраст составлял 55 лет (уволившиеся с крупных предприятий как правило находили работу в средних и мелких предприятиях, где этот возраст не был рубежным), в 1980 – годы правительство активно проводило политику за увеличение этого показателя до 60 лет, а в 1998 г. компаниям было запрещено устанавливать тэйнен ниже 60 лет. Это было оформлено законодательно.

С 2001 г. началось постепенное повышение пенсионного возраста, к 2025 г. он должен быть изменен до 65 лет. В результате снова начал образовываться разрыв между тэйнэн и возрастом выхода на пенсию. В 2000 г.правительство приняло постановление о «Мерах по обеспечению занятости пожилых работников», в котором предприятиям предлагались меры для урегулирования этой проблемы. В 2006 г. вступили в силу поправки к Закону о стабилизации занятости, сделавшие эти меры неукоснительными к исполнению для всех предприятий. В 2013 г. были внесены соответствующие поправки в Закон, предписавшие предприятиям, предоставлять работу всем желающим трудиться после достижения тэйнэн. В 2016 г. Закон о страховании вышел в новой редакции, по которому лица старше 65 лет, продолжающие работать, имеют право быть застрахованными в этой системе, что даёт им определенные преимущества.

Т.о. возможности занятости пожилых людей на рынке труда возросли и это привело к росту их экономической активности. В 2017 г. доля работающих в возрастной категории 60-64 г. составляла 66,2 %, в категориях 65-69 л. – 44,3%, 70-74 г.- 27,2%, 75-79 л. – 9%., что является выше показателей прежних лет. /1 с.63 /.

Конечно структура занятости работников после достижения тэйнэн меняется. В возрастной группе 60-64 г характер дальнейшей работы зависит от работодателя. По принятым в Японии законам, сотрудники имеют право трудиться до 65 лет, вместе с тем, дают компаниям определенную свободу в определении формата их дальнейшей деятельности. Большинство японских компаний применяют увольнение с последующим перенаймом, при котором они могут нанять сотрудника по временному контракту или как непостоянного, что конечно отражается на экономическом положении. Или же как постоянного, но с понижением зарплаты. В возрастной группе 65-69 лет наблюдается увеличение сотрудников, работающих на непостоянной основе и сокращение постоянных сотрудников. Около 40% из них занимается семейным бизнесом, принимает участие в волонтерском движении и т.д. В возрасте 70-74 г, и 75-79 лет, доля работающих по найму 45% в первой группе и до менее четверти во второй, но при этом увеличивается доля занятых в семейном бизнесе (до 30% и 45% соответственно), а также тех, кто участвует в деятельности НПО и волонтёрских организаций (до 25% и 32%) /1 с.68/.

Пожилые люди Японии достаточно обеспечены, размер пенсий и сбережения позволяют чувствовать себя достаточно уверенными в завтрашнем дне. В Японии пенсии по старости подразделяется на две части: базовую национальную (кокумин нэнкин) и трудовую. Есть два вида трудовой пенсии: − косэй нэнкин – охватывает работников частных предприятий; кёсай кумиаи – пенсии ассоциаций взаимопомощи, распространяющиеся на работников государственных и частных школ и университетов /5с.21/. По результатам проведенных социологических опросов среди пожилого населения японии, экономические мотивы являются определяющими в продолжении трудовой деятельности, но помимо этого они хотят трудиться с целью сохранения хорошей физической формы и на благо своего общества. Японские муниципалитеты активно сотрудничают с людьми предпенсионного возраста для того, чтобы они могли продолжить работу после выхода на пенсию. Также в стране созданы специальные центры которые могут предложить пенсионерам постоянную или временную работу.

В 2018 г. правительство Японии в проекте доклада специальной правительственной комиссии, высказалось о возможности повышения пенсионного возраста с 65 - до 70 лет, чтобы сократить расходы на социальные нужды. Планировался поэтапный переход на новую пенсионную систему /6/. В феврале 2020 г. Кабинет Министров Японии утвердил законопроекты, призывающие предприятия обеспечивать сотрудников работой до 70 лет. Законопроекты будут вводиться с апреля 2021 г. В будущем планируется сделать это условие обязательным для всех предприятий. /7/

В декабре 2019 г. Японская конфедерация профсоюзов (Рэнго) провела социологическое исследование по которому 71.4% одобрили идею о возможности трудиться до 70 лет. В возрастной же категории 65-69 лет этот показатель достиг 87% /8/.

В Японии за 2013 г., общее число людей с ограниченными возможностями составило 7411тыс. человек или около 5% населения а в 2018 г. их количество увеличилось до 8 577 000 человек или около 7%. В Японии считают, что привлечение людей с различной формой инвалидности на рынок труда позволит повысить их социальный статус, улучшит условия жизнедеятельности а также позитивно повлияет на экономическую ситуацию в стране. При сокращения трудоспособного населения и роста государственных затрат на социальное обеспечение государство заинтересовано в увеличении занятых на рынке труда. Так, по оценкам Министерства здравоохранения, труда и благосостояния Японии, при активизации политики в сфере обеспечения рабочими местами людей пожилого возраста и людей с различной формой инвалидности сокращение рабочей силы может быть уменьшено - к 2020 г.на 3,5 млн. человек, а к 2030 г. - на 6,3 млн /9/.

Правительство Японии уделяет большое внимание инклюзии инвалидов.

В 2006 году Генеральная Ассамблея ООН приняла конвенцию о правах инвалидов. В 2007 г. Япония подписала данную конвенцию, но лишь в 2014 г. она официально вступила в силу.

В 1960 г. в Японии был принят первый закон, поддерживающий трудоустройство людей с ограниченными возможностями (Закон о трудоустройстве инвалидов), по нему были определены нормы на рабочие места для этой категории населения. По закону 1976 г. установленная норма стала обязательной для всех предприятий. В 1987 г. в закон были внесены определенные поправки, касающиеся распространения положений закона не только на граждан с ограниченными физическими возможностями, но и на людей с недостаточными умственными способностями и расстройством психики. В последующем, в ходе эволюции законодательной базы, были введены квоты на трудоустройство для людей с ограниченными умственными возможностями (1998 г.) и расстройством психики (2013 г.) /10 с.318 /.

До 2018 г. квота для трудоустройства инвалидов и лиц с ограниченными возможностями поддерживалась на уровне 2,0%, после чего в течение последующих пяти лет будут приняты правительственные постановления по расчету квот с учетом лиц с нарушениями психического здоровья. Официально квота занятости для лиц данной категории будет вводиться с 2023 г. /11 с.74-75/.

Согласно законодательству 2% штата в компаниях с количеством более полстотни человек должны представлять люди с ограниченными возможностями. Появилась система взысканий и дотаций. Те предприятия которые не достигли официально достигнутого процента занятости инвалидов, они уплачивают штрафы (50 000 йен за одного недостающего сотрудника), а предприятия в которых процент работающих соответствует нормативным показателям, им предусмотрены дотации и выплата ежемесячного пособия (27 000 йен). Конечно, все это влияет положительно на занятость людей с ограниченными возможностями. Так, если в 2014 г. уровень занятости инвалидов составлял 47.2% от их общего количества, в 2016 г. 48.6%. /10 с.319/.

Практика трудоустройства людей с ограниченными возможностями существует в крупнейших международных японских корпорациях -Toyota Motor Corporation, Hitachi Group), Nikon Corporation, Nihon Rikagaku Industry Co., Ltd., Toto Group) и др. По официальным статистике крупнейшая международная японская компания в сфере торговли Fast Retailing Co., Ltd. с 2005 года занимает первое место в трудоустройстве людей с инвалидностью в Японии, превышая в несколько раз квоту. которая составляет с 1 апреля 2013 года 2%. Процент трудоустроенных в компании постоянно растет.

Сегодня все большую популярность приобретает практика создания дочерних предприятий особой специализации, сотрудники которых являются люди с ограниченными возможностями, они занимаются вспомогательной работой по отношению к основной деятельности компании.

Например: *Nikon Tsubasa Inc.* , количество 33 человека, *Toyota Loops Corporation* – 84 чел., сразу пять дочерних предприятий с общим количеством работников 211 человек было создано в Hitachi Group. Все они занимаются обработкой, сборкой, упаковкой деталей, оцифровкой документов, работой в офисе, уборкой, сборкой автозапчастей и т.д /12/.

Конечно, не все предприятия берут к себе в штат людей с психическими отклонениями, потому что просто не подготовлены для работы с такими людьми. Болезнь может прогрессировать или привести сотрудника в депрессию, поэтому необходимо тщательное наблюдение за такими сотрудниками. Не все фирмы готовы взять ответственность за своего сотрудника и пойти на уступки и помощь со своей стороны.

Основными проблемами трудоустройства лиц с ограниченными возможностями, являются – отсутствие понимания со стороны работодателя, неопределенность в отношении этих лиц (болезнь или инвалидность), а также проблемы с состоянием возникающие со стороны работника (прогулы работы из-за ухудшения состояния здоровья, отсутствие желания трудиться) и так далее. В обществе такие люди часто позиционируются как тяжелобольные люди, которым нужно стационарное лечение, их нередко не хотят принимать людей с инвалидностью. А среди работодателей, которые берут их к себе, есть и такие

которые делают это в основном для того, чтобы соблюдать установленный закон, получать квоты от государства и просто поддерживать или даже улучшить свой имидж. Также, существующие штрафы за несоблюдение закона по заполнению квот людей с ограниченными возможностями небольшие и определенная часть работодателей предпочитают отделываться штрафными санкциями.

В современной Японии принимаются очень много мер, для помощи в трудоустройстве людям с ограниченными возможностями. Среди них можно выделить:

- Система устанавливающая определенный срок работы 職親制度（一定期間）
- Сокращенный рабочий день (более 20, менее 30 часов в неделю) 短時間勤務（週20時間以上30未満）

Государством придумываются различные программы по поддержке людей с ограниченными возможностями в трудоустройстве, но также считается важным помощь не столь в трудоустройстве, сколько в «удержании» их на рабочем месте. К такой поддержке можно отнести специальных сотрудников, задачей которых является помощь адаптации на новом рабочем месте. Таких сотрудников принято называть – Абилити стаф (Ability staff). /14/.

С 1993 г. для поддержки лиц с нарушением психического состояния на рынке труда им выделялись консультанты по устройству на работу. В 2011 г. они получили статус специалистов-советников, которые в первую очередь тщательно исследуют психическое состояние своего клиента и уже на основе этого консультируют и оказывают им помощь. Также в их обязанности входило повышать уровень информированности работодателей по проблемам специфической особеннности людей с ограниченными возможностями. /11 с.73/. Профессионально-технические услуги по реабилитации предоставляются инвалидам отделениями занятости в государственном секторе безопасности (PESO), профессионально-техническими центрами реабилитации Японии, Организациями по вопросам занятости пожилых людей и инвалидов (JEED) и различными другими соответствующими организациями. В таблице представлена информация о предоставляемых услугах:

Управления занятости населения по вопросам безопасности (PESO)	Регистрируют заявления инвалидов, которые ищут работу, и предоставляют заявителям услуги профориентации и трудоустройства.
Национальный институт профессиональной реабилитации.	Проводит исследования и опросы в области профессиональной реабилитации и проводит обучение для специалистов, занимающихся профессиональной реабилитацией.
Префектуральные центры	Предоставляют инвалидам услуги профоценки, профориентации, служб поддержки со стороны специалистов-тренеров на работу, а также обучение на подготовительные работы в тесном сотрудничестве с PESO и центром занятости для людей с ограниченными возможностями и т.д. Они также предоставляют работодателям профессиональную консультацию и советы по вопросам управления занятостью лиц с ограниченными возможностями.
Частные работодатели	Обучение на рабочем месте для лиц с ограниченными возможностями в течение шести месяцев или меньше (один год в случае тяжелой формы инвалидности).
Общие государственные центры профессионального развития способностей	Общественная профессиональная подготовка осуществляется в рамках профессионально-технического развития. Закон о содействии в найму, для людей с ограниченными возможностями, чтобы помочь им приобрести навыки, необходимые для содействия их занятости. Для тех, кто может получить профессиональную подготовку вместе с лицами, не являющимися инвалидами, проводится государственными профессионально-техническими центроми развития способностей. В стране были созданы 19 центров по развитию способностей. Период обучения варьируется от трех месяцев до трех лет в зависимости от учебных категорий.
Другие образовательные и учебные центры	Созданы образовательными фондами и фондами социального обеспечения, чтобы развивать и совершенствовать профессиональные навыки людей с ограниченными возможностями.

В отчете Центра поддержки занятости и жизнедеятельности инвалидов за 2017 г. были приведены данные о числе ухода с работы людей с расстройством психики за 2015-2016 гг. и их причинах. Стоит отметить, что среди обстоятельств ухода с работы наиболее популярной является причина, связанная с обстановкой на работе. Правительство Японии пытается решить эту проблему. С сентября 2017 г. были

запущены учебные курсы для служащих компаний в штате которых имеются люди с нарушениями развития. Учебные курсы, обучают знаниям для лучшего понимания и восприятия людей с заболеваниями, воспитывают человеколюбие и сострадание и проявление заботы к ним /10 с.325-326/.

Одним из направлений политики по поддержке инвалидов в Японии является высокий уровень развития медицины и наличие городской инфраструктуры которая приспособлена для потребностей людей с ограниченными возможностями. Японские тротуары выложены тактильной плиткой для незрячих людей, общественный транспорт также приспособлен для нужд инвалидов, на городских улицах нет высоких бордюров, которые мешают передвигаться инвалидной коляске. В станциях метро имеются лифты для инвалидов, а в обязанности служащих входит помогать людям с ограниченными возможностями. Торговые центры и другие общественные учреждения оснащены пандусами и широкими дверьми. /15/.

Заключение (выводы). К особенностям социальной политики Японии можно отнести продуктивность и устойчивость, что выявляется в поддержке трудоустройства пожилых людей и инвалидов, способствующая росту ВВП и налоговых поступлений, включая взносы на социальное страхование. За последние двадцать лет Япония создала эффективную систему защиты пожилых людей. Сейчас Япония занимают восьмое место по уровню благосостояния пожилых людей во всем мире. Правительство создало специальную систему квотирования рабочих мест на предприятиях, различные программы по реабилитации для людей с ограниченными возможностями.

Процент занятости людей – инвалидов в Японии выше, чем во многих развитых странах Организации экономического сотрудничества и развития(ОЭСР). Тем не менее наличие законодательства и городской инфраструктуры для людей с ограниченными возможностями недостаточно для того чтобы решить их проблемы интеграции в общество, нужна поддержка и понимание всех членов общества./9/.

Список использованной литературы:

1. Лебедева И.П. Япония: проблемы занятости пожилых работников // Японские исследования. 2018, № 4.

2. Население Японии. https://countrymeters.info/ru/Japan

3. Япония. Данные и статистика.https://knoema.ru/atlas

4. В Японии зафиксировано рекордное сокращение численности населения// //https://news.ru/asia/v-yaponii-zafiksirovano-rekordnoe-sokrashenie-chislennosti-naseleniya 03.01.2020)

5. Игнатова О.И. Социальная политика Японии // Вопросы экономики и управления. Международный научный журнал. №5 (21) 2019.

6. Работать до 70 лет: в Японии готовят пенсионную реформу // https://regnum.ru /news/polit/2524109.htmlИА REGNUM

7. Д.Ксенофонтов Япония одобрила повышение пенсионного возраста до 70 лет// https://novostivl.ru/post/79326/

8. Многие пожилые люди в Японии поддерживают разрешение работать до 70 лет // https://www.nippon.com/ru/japan-data/h00651/

9. Мелконян И.Г., Мизинова А.Е. Трудоустройство людей с ограниченными возможностями. Ассоциация японоведов // http://japanstudies.ru/index.php?option= com_content&task=view&id= 707&Itemid=71

10. Хакумура Н. Расширение трудоустройства и усилия по повышению долгосрочной занятости инвалидов в Японии // Мониторинг общественного мнения : Экономические и социальные перемены. 2019. № 6. – С. 314-327. https://doi.org/

11. Дронишинец Н.П., Филатова И.А. Современные тенденции в трудоустройстве лиц с ограниченными возможностями в Японии // журнал Специальное образование 2017, № 1.

12.К. Антипова (эксперт) Трудоустройство инвалидов: практика японских компаний и российские реалии // https://www.b-soc.ru/pppublikacii/trudoustrojstvo-invalidov-praktika-yaponskih-kompanij-i-rossijskie-realii/.

13. 社会保障入門2016、平成28年1月20日発行、社会保障入門編集委員会 (Введение в социальное обеспечение 2016 г.)

14. 温編2013 「よく分かる社会福祉」第5版 (Вэнь Хен, 5 –е издание «Понимание социального обеспечения», 2013).

15. Безграничные возможности. Корреспонденты "РГ" рассказывают, как поддерживают инвалидов в разных странах// Российская газета - Федеральный выпуск № 83(7841) 15.04.2019. https://rg.ru/2019/04/15/rg-rasskazyvaet-kak-podderzhivaiut-invalidov-v-raznyh-stranah.html.

References:

1. Lebedeva I. P. Japan: problems of employment of elderly workers / / Japanese studies. 2018, № 4.

2. The population of Japan. https://countrymeters.info/ru/Japan

3. Japan. Data and statistics.https://knoema.ru/atlas

4. Japan has recorded a record population decline// //https://news.ru/asia/v-yaponii-zafiksirovano-rekordnoe-sokrashenie-chislennosti-naseleniya 03.01.2020)

5. Ignatova O. I. Social policy of Japan // Economic and management issues. International scientific journal. №5 (21) 2019.

6. Work up to 70 years: Japan is preparing a pension reform // https://regnum.ru /news/polit/2524109. htmlIA REGNUM

7. D. Ksenofontov Japan approved raising the retirement age to 70 years// https://novostivl.ru/post/79326/

8. Many elderly people in Japan support permission to work until the age of 70. https://www.nippon.com/ru/japan-data/h00651/

9. Melkonyan I. G., Mizinova A. E. Employment of people with disabilities. Association of Japanese Studies // http://japanstudies.ru/index.php?option= com_content&task=view&id= 707&Itemid=71

10. Hakumura N. Expanding employment and efforts to increase long-term employment of disabled people in Japan / / Monitoring public opinion: Economic and social changes. 2019. No. 6. - pp. 314-327. https://doi.org

11.Dronishinets N. P., Filatova I. A. Modern trends in employment of persons with disabilities in Japan / / Journal of Special Education 2017, No. 1.

12. K. Antipova (expert) Employment of disabled people: the practice of Japanese companies and Russian realities. https://www.b-soc.ru/pppublikacii/trudoustrojstvo-invalidov-praktika-yaponskih-kompanij-i-rossijskie-realii/.

13. 社会保障入門2016、平成28年1月20日発行、社会保障入門編集委員会 (Introduction to social welfare, 2016)

14. 温編2013 "よく分かる社会福祉"第5版 (Wen Hyun, 5th edition "Understanding social security", 2013).

15. Unlimited possibilities. Correspondents of " RG " tell how they support disabled people in different countries// Rossiyskaya Gazeta-Federal issue No. 83 (7841) 15.04.2019. https://rg.ru/2019/04/15/rg-rasskazyvaet-kak-podderzhivaiut-invalidov-v-raznyh-stra

ӘОЖ 930.25 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.12
МРНТИ 13.71.91

Г.Беделова[1], М.Спанова [2]

[1]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, т.ғ.к.
gulzhanbedelova@gmail.com
[2] Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты
Алматы қ., Қазақстан, madin.maratovna@mail.ru

ИТАЛИЯДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВТЕРДІ БАСҚАРУ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі Италиядағы мемлекеттік архивтерді басқару жүйесі туралы айтылады. Зерттеулер архивтердің басқа мәдени нысандар арасында құндылығын дәлелдеді, өйткені архивтер ұлттық бірегейліктің маңызды бөлігі болып табылады. Іс жүзінде мемлекеттік басқарудың тиімді басқаруы және тиімді әкімшілік мемлекеттік органдардың өмір көзі ретінде тиісті құжаттарды сақтау арқылы өтеді.

Сонымен қатар, мақалада Италияның мемлекеттік архивтерінің басқарушылық қызметтері, міндеттері мен рөлдері кеңінен қамтылған. Сол себепті мемлекеттік және жеке архивтік мекемелердің барлық түрлерін оңтайландыру үшін қорытынды нәтижені бағалауға болады. Атап айтқанда, архивтер құжаттардың ерекшелігі үшін емес, күрделі ұйымы бар мекемелер мен кеңселер ретінде талданады. Итальяндық реттеу мен аумақтық пішіндерге қатысты олардың сипаттамаларына шолу архивті басқарудың қазіргі кездегі жаман және озық тәжірибелерін көрсету үшін халықаралық сценарийді салыстырмалы зерттеумен байланысты болады.

Мұрағаттану саласындағы менеджмент – бұл итальяндық әдебиет мүлдем ескермеген болса, зерттелмеген сала. Жүргізілген зерттеу авторға ең жақсы тәжірибелерді бөліп көрсетуге және бүкіл итальяндық елдегі әр түрлі мұрағат мекемелеріне қолданылатын ішкі басқару нұсқауларын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеулер архивтік мекемелерге жобаларды басқару тәсілін қолдану, кадрларды даярлаудың үнемі өсуі мен дамуы арқасында ішкі басқаруды оңтайландыруға қалай жететіндігін көрсетеді.

Түйін сөздер: *Итальян архиві, архивтерді басқару, құжаттар, мұрағатшылар.*

Беделова Г.[1], Спанова М.[2]
[1] к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби,
[2] магистрант КазНУ им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ АРХИВАМИ В ИТАЛИИ

Аннотация

В статье рассматривается система управления государственными архивами в современной Италии. Исследования доказали ценность архивов среди других культурных объектов, поскольку архивы являются важной частью национальной идентичности. На практике эффективное руководство и действенное администрирование государственного управления является источником жизненной силы органов государственной власти благодаря хранению соответствующих документов.

Кроме того, в статье рассматриваются функции управления, задачи и роли итальянских государственных архивов, поэтому можно оценить конечный результат для оптимизации всех типов государственных и частных архивных учреждений. В частности, архивы анализируются не как документы, а как учреждения и офисы со сложной организацией. Обзор итальянского регулирования и их характеристик по отношению к территориальным формам будет связан со сравнительным исследованием международного сценария, чтобы проиллюстрировать текущие плохие и лучшие практики архивного управления.

Управление архивами – это неизведанная область, если не полностью игнорируемая в итальянской литературе. Исследование позволяет автору выделить передовой опыт и разработать правила внутреннего управления, применимые к различным архивным учреждениям по всей Италии. Кроме того, исследования показывают, как архивные учреждения могут оптимизировать внутреннее управление за счет применения методов управления проектами, постоянного роста и развития обучения.

Ключевые слова: *итальянский архив, архивное дело, документы, архивисты.*

M.Spanova[1], G.Bedelova [2]
[1] Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the
Al-Farabi Kazakh National University,
[2] master's student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

MANAGEMENT OF GOVERNMENT ARCHIVES IN ITALY

Abstract

The article deals with the management system of state archives in modern Italy. Research has proven the value of archives among other cultural sites, as archives are an important part of national identity. In practice, effective public administration and effective administration is the lifeblood of public authorities through the storage of relevant documents.

In addition, the article covers the management functions, tasks and roles of the Italian state archives. Therefore, the final result can be assessed for the optimization of all types of public and private archival institutions. In particular, archives are analyzed not as documents, but as institutions and offices with a complex organization. An overview of Italian regulation and their characteristics in relation to territorial forms will be associated with a comparative study of the international scenario to illustrate the current bad and best practices of archival management.

Archival management is an unexplored field, if not completely ignored in the Italian literature. The study allows the author to highlight best practices and develop internal management guidelines that apply to various

archival institutions throughout Italy. In addition, research shows how archival institutions are able to optimize internal management through the application of project management methods, the constant growth and development of training.

Keywords: *Italian archive, archive case, documents, archivists.*

Кіріспе. Архивтердің тарихы, құжаттаманы басқаратын кеңселер ретінде, ежелгі дәуірде негізделген және әртүрлі дәлелдер іздеуге болады. Италия, мысалы, Рим империясының архивтік заңдарынан және ортағасырлық репозиторийлерді есепке алу тәжірибесінен басталады. Осы жалпы мәлімдемеге қарамастан, қазіргі үкіметтік мұрағаттардың құрылымы болашақ ұрпақ үшін итальяндық жадыны сақтаушы ретінде өткенге сал болып қалмайды, өйткені архивтік мұраны сақтау, жақсарту және пайдалану қызметі жүйелі түрде жүруі керек. Сонымен қатар, мәдениет органдарына процедураларды жаңарту, мәдени ұсыныстарды әртараптандыру және орталық үкіметтен қаржыландыруды бөлу шығындарын қарау практикасына сәйкес экономикалық тиімділік пен тиімділіктің маңызды деңгейлеріне жету жолында жұмыс істеу міндеті артып келеді. Бұл жағдайлар басқарушылық пәндерден алынған архивтер үшін ұйымдастырушылық модельдерді қабылдау қажеттілігін тудырды.

Тоқсаныншы жылдардан бастап, Италияда Мемлекеттік басқаруды реформалау мақсаты қойылды және бұл іс қағаздарын жүргізуді реформалауды да білдірді. Бұл жетілдіруді аяқтау үшін іс қағаздарын басқаруға арналған кеңселердің құрылымдарын, архивтерді білуден бастау керек. Олардың тарихи ұйымдастырылуы мен экономикалық мәселелердің өзара себеп-салдары болып табылатын менеджмент-тің өзекті мәселелерін зерделеу арқылы ғана ұтымды реформа ұсынуға болады.

Бұл тұрғыда, қазіргі архивпен байланысты функцияларды, міндеттерді және құралдарды көрсету үшін, әдетте RM аббревиатурасымен белгілі жазбаларды басқару термині қолданылады. Бұл құжаттама-ның өмірлік циклінің бірінші кезеңі, онда жазбалар жасалады және оларды алғашқы ұйымдастыру келесі кезеңдерде архивтің жақсы басқарылуы үшін маңызды, демек бүкіл мекемені тиімді басқару үшін маңызды болып табылады. Басқаша айтқанда, архивтер басқару құралдары болып табылады, ал олардың функциялары мен мүмкіндіктері осы зерттеудің объектілері болып табылады.

Бір жағынан, архивтер осы жұмыстың жетекші актерлері болып табылады. Атап айтқанда, зерттеудің негізгі объектілері архив қорлары емес, оларды басқару болып табылады. Екінші жағынан, архивтер өздерінің ішкі табиғаты бойынша екі жанның – бір әкімшілік және бір мәдениеттің болуы үшін бірнеше мәселелердің тоғысу нүктесі болып табылады. Осы себеппен, тақырып төрт макро бағыттармен байланыстырылған құрылым: архивтану, мәдени мұра туралы заңнама, экономикалық талдау және жобаларды басқару стратегиясы. Осылайша, осы әр түрлі салалардың ортақ негіздері архивтер қазіргі кездегі қиын жағдайды түсіну, оларды пайдаланудан артықшылықтар алу және басқарушылық мүмкін болатын жетілдіруді табу үшін көпсалалы әдісті қолданудың маңыздылығын ашады.

Зерттеулер архивтік құрылымды басқаруды ұлттық жүйенің беріктігінен бастап жақсартуға мүмкіндік берді, өйткені архивтік теорияға негізделген заңнаманың болуы. Бұл тұрғыда архив директоры бірнеше кәсіби білім мен технологиялық ресурстарды үйлестіру қажеттілігін біле отырып, архивтік білім мен басқарушылық шеберлікті синтездей алатын тұлға ретінде шықты. Бұл көрсеткіш іс жүзінде мұрағат басқармасы болып табылатын шындықты терең білуден бастап және суперведенттермен ынтымақтас-тықтың арқасында оңтайландыруды қолдана алады.

Мақсаты. Мақалада қазіргі архивтік ұйымды зерттеу және жобалық менеджмент білімі арқасында осындай мәдени ұйымды талдаудың жаңа әдісін енгізу. Шын мәнінде, мемлекеттік мұрағаттар мұражайлар, археологиялық орындар мен кітапханалар сияқты мәдени нысандарды сақтауға арналған басқа қалыптасқан мәдени мекемелермен салыстырғанда ерекше деп анықталуы мүмкін. Шын мәнінде, Италияда мемлекеттік және қоғамдық институттар құрған құжаттама «мәдени мұра» мәртебесін итальяндық мәдени мұра кодексіне сәйкес алады, ал мәдени объектілердің басқа санаттары басқа процеске тап болуы керек. Мемлекеттік архивтерде құру кезеңі сақталумен тығыз байланыста болады және бұл басқа мәдени мекемелерге ұқсамайды. Дәлірек айтқанда, мемлекет мемлекеттік архивтерде құрылған құжаттаманы сақтайды және жергілікті мемлекеттік органдар құжаттардың бүкіл өмірлік циклі үшін жасайды және сақтайды.

Материалдар мен әдістер: Зерттеліп отырған тақырып қазіргі таңдағы қолданыстағы практика тұрғысындағы маңызды мәселе болып саналады. Тақырып мемлекеттік архивтерді басқару қызметіне байланысты болғандықтан, оны зерттеу барысында бірнеше әдіс тәсілдер, тәжірибелер, практикалық бақылау жұмыстары жүргізілді. Зерттеуге объективтілік, тарихилық, жүйелілік тәрізді ғылыми таным принциптері басшылыққа алынды.

Нәтижелерді талқылау. Архивті басқару деп қызметкерлерге мұрағаттың міндеттері мен функцияларын орындау жөніндегі қызметті ұйымдастыру түсініледі. Қазіргі кезде архивті басқарудың негізгі функционалды бағыттары: 1) нормативтік құжаттар негізінде жүктелген міндеттерді орындау мақсатында мекеме ретінде архивтің құрылымдық ұйымы; 2) архивтерді жоспарлау мен есеп беру кезінде анықталатын болжау жұмыстары; 3) ғылыми-әдістемелік жұмыс, инновациялық қызмет; 4) кадрлармен жұмыс, кадр мәселелерін шешу, кадрларды даярлау мамандар; 5) маркетинг - архив жүзеге асыратын қызметтерге сұраныс деңгейін зерттеу; 6) архивтердің қызметін, қоғамдық қатынастарды насихаттау.

Жоғарыда сипатталған мақсатқа сәйкес негізгі зерттеу сұрақтарын қысқаша сипаттауға болады:

• Неліктен қазіргі кезде мемлекеттік мәдени мекемелерде басқарушылық және қаржылық мәселелер бар? Архивтер бірдей жалпы мәселелерді бөлісе ме?

• Итальяндық архивтер қабылдауы мүмкін кейбір үздік халықаралық тәжірибелер бар ма?

• Мемлекеттік архивтерде жобаларды басқару стратегияларын қолдануға бола ма?

• Италияда архивтік әкімшілік құрылымды оңтайландыру қалай мүмкін?

Осы сұрақтарға жауап іздеу үшін осы зерттеуде қолданылатын әдістеме сапалы да, сандық та аралас әдіс болып табылады, бұл зерттеу проблемаларын жан-жақты талдауға және екі әдістің шектеулерін минимизациялайтын бай мәліметтер жиынтығын жинауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесі: Италиядағы архив ісін мемлекеттік басқаруды Италия Президенті, Үкіметі, Италия маңындағы аумақтардың, облыстардың, автономиялы облыстардың, автономиялық округтердің, қалалар мен аудандардың атқарушы билік органдары олар құрған архивтік басқару органдары арқылы жүзеге асырады. Архив ісін басқару Италияның мұрағаттану саласындағы орталық атқарушы органына - Италия мұрағат қызметіне, оның органдары мен мекемелеріне жүктелген [1].

Италия мұрағат қызметі жүйесінің органдары мен мекемелерін қаржыландыру және материалдық-техникалық қамтамасыз ету Италияның мемлекеттік бюджеті, Италия құрамындағы мемлекеттік бюджеттері, аумақтардың бюджеттері, облыстардың қалалық бюджеттердің есебінен, сондай-ақ бюджеттен тыс қаражат есебінен жүзеге асырылады. Мемлекеттік органдар, мемлекеттік мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындар тиісті мемлекеттік мұрағаттарды Италия мұрағат қорының құжаттарын сақтау бойынша белгіленген талаптарға сәйкес келетін ғимараттар мен үй-жайлармен қамтамасыз етеді. Мемлекеттік емес архивтер мен Италия мұрағат қорының құрамына кіретін мұрағат құжаттары иелерінің өтініші бойынша [2] мемлекет Италия мұрағат қызметі жүйесінің органдары мен мекемелері арқылы олардың архивтерін сақтауға, алуға және пайдалануға көмектеседі. Италия архивтік қорының құрамына кіретін мемлекеттік емес архивтер мен мұрағаттық құжаттардың иелері оларды келісім бойынша мемлекеттік мұрағатқа сақтау үшін беруге, олардың сақтандыру көшірмелерін жасауға, сондай-ақ оларды қалпына келтіруге және пайдалануға құқылы.

Италияның Мұрағат қорының құрамына жатқызылған құжаттардың иелері олардың сақталуын қамтамасыз етуге міндетті. Сақтандыру көшірмелері ерекше құнды және бірегей архивтік құжаттар үшін жасалады. Мұрағат құжаттарын ерекше құнды және бірегейге жатқызу, сондай-ақ олардың сақтандыру көшірмелерін құру және сақтау тәртібін Италия мұрағат қызметі белгілейді [3]. Италияның мұрағаттық қорының мемлекеттік бөлімінің құжаттарын тұрақты сақтауды мемлекеттік мұрағаттар, мемлекеттік мұражайлар мен кітапханалар жүзеге асырады. Италияның мұрағат қорының мемлекеттік бөлімінің құжаттарын уақытша сақтауды Италияның орталық атқарушы органдары, мемлекеттік мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындар олар құрған ведомстволық мұрағатта жүзеге асырады. Мемлекеттік архивтер мемлекеттік органдардың, мемлекеттік мекемелердің, ұйымдар мен кәсіпорындардың қызметінде қалыптасқан немесе осы архивтер сатып алған архивтік құжаттармен, сондай-ақ оларға мемлекеттік емес мекемелер, ұйымдар, кәсіпорындар мен азаматтар берген құжаттармен толтырылады.

Италияның мұрағат қорының мемлекеттік емес бөлігінен құжаттарды сату кезінде мемлекет оларды алуға басым құқыққа ие. Италияның архив қорының мемлекеттік және мемлекеттік емес бөлігінің барлық құжаттары, қай жерде сақталуына қарамастан, мемлекеттік тіркеуге жатады. Италияныңның архив қорының құжаттарын мемлекеттік тіркеу тәртібін Италия мұрағат қызметі белгілейді. Мұрағат қорларына қол жеткізу және мұрағат құжаттарын пайдалану тәртібі Италияның архив қорының мемлекеттік бөлігінің құжаттары және оларға анықтамалықтар барлық заңды және жеке тұлғалардың пайдалануына беріледі. Мемлекеттік мұрағатта архив құжаттарын пайдалану тәртібін Италия архив қызметі анықтайды [4]. Италияның орталық атқарушы органдарында, мемлекеттік мекемелерде, ұйымдарда және кәсіпорындарда уақытша сақталатын Италия архивінің мемлекеттік бөлігінен құжаттарды пайдалану тәртібі олар Италия архив қызметі жүйесінің тиісті органдары мен мекемелерімен келісе отырып анықталады [5].

Әр түрлі типтегі архивтер қазіргі кезде пайдаланушылар мүдделері үшін құжаттарды қабылдайтын, қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді сақтайтын және пайдаланатын мекемелер болып табылады. Оның негізгі міндеттеріне мыналар жатады: құжаттармен толтыру; құжаттардың сақталуы мен тіркелуін қамтамасыз ету; қоғамды қажетті мәліметтермен ақпараттық қамтамасыз ету; архивтану, архивтану, іс жүргізу, археография және басқа да арнайы тарихи пәндер саласында ғылыми, зерттеу және әдістемелік жұмыстар жүргізу.

Мұрағаттық менеджмент, жалпы басқару, басқару объектісінің жағдайын өзгертуге бағытталған - оны басқару мақсатына сәйкес бастапқы болмыс түрінен берілген түрге ауыстыру. Архивтердің қазіргі жағдайда тиімді жұмыс істеуі үшін басқарудың заманауи әдістері мен технологияларын қолдану қажет [6].

Мұрағат менеджменті - бұл қызметкерлердің мұрағаттың міндеттері мен функцияларын жүзеге асыруы бойынша қызметті ұйымдастыру. Мұрағаттық басқару Италия мен оның құрамына кіретін заңнамалық актілер, салааралық және салалық нормативтік құжаттар негізінде жүзеге асырылады. Мұрағат қызметін ұйымдастырудың негізгі нормативтік құжаттары архивтің жарғысы (ережесі), оның құрылымдық бөлімшелері туралы ережелер, архивтің құрылымы мен штаттық кестесі, шығындар сметасы, қызметкерлердің лауазымдық нұсқаулықтары болып табылады. Мұрағаттың жарғысы (лауазымы) Италия мұрағат қызметі бекіткен архивтің шамамен жарғысы (лауазымы) негізінде жасалады. Жарғы (регламент) мұрағаттың міндеттерін, функцияларын, құқықтары мен ұйымдастырылуын, онда сақталатын құжаттардың құрамын (профилін) анықтайды. Мұрағаттың жарғысын (лауазымын) жоғары тұрған мұрағат басқару органы бекітеді [7]. Архивтің құрылымы Италия мұрағат қызметі бекіткен архивтің шамамен құрылымы негізінде архив жұмысының шарттары мен ерекшеліктерін ескере отырып жасалады. Құрылымы жоқ архивтерде жұмыс тобы бойынша жұмыс тобы құрылуы мүмкін.

Мұрағаттағы жоспарлау және есеп беру жұмысын директор немесе оның орынбасары ұйымдастырады; бұл жұмысқа мұрағаттың басшылығы мен мамандары тікелей қатысады. Жұмыстарды жоспарлауды мұрағат ісін дамытудың федералдық және аймақтық бағдарламаларын (жоспарларын), Италия мұрағат қызметінің, Италияның құрылтай субъектісінің архивті басқару органының ұсынымдарын ескере отырып, өз қызметінің нәтижелерін талдауға негізделген архив дербес жүзеге асырады [8]. Мұрағаттың жұмыс жоспары бір жылға жасалады. Мұрағат ісін дамытудың мемлекеттік, аймақтық бағдарламаларына (жоспарларына) сәйкес, сондай-ақ өз бастамалары бойынша архивтің жұмысына және / немесе оның қызметінің жекелеген бағыттарын дамытуға арналған ұзақ мерзімді бағдарламалар (жоспарлар) жасалуы мүмкін.

Италиядағы архивті басқару проблемаларын бірнеше блокқа бөлуге болады. Құжаттарды сақтаудың дәстүрлі тәсілінде кеңістіктің болмауы. Кез-келген ұйым үздіксіз жаңа және жаңа қағаз құжаттар жасайды, олардың маңызды бөлігі ұзақ мерзімді сақтауға жатады. Бұл не құқықтық реттеуге байланысты, не тікелей ұйымның қажеттіліктеріне байланысты. Сақтау кеңістігін кеңейту мәселесі үнемі туындайды, бірақ сонымен бірге оларға қойылатын барлық талаптардың орындалуын қамтамасыз ету қажет: ылғалдылықтың, температураның, жарықтандырудың белгілі бір көрсеткіштері [9]. Егер сіз архивті дұрыс ұйымдастырмасаңыз, оны қалпына келтіруге болмайтын маңызды құжаттарды жоғалтуыңыз мүмкін. Сонымен қатар, олардың кейбіреулері 75 жылға дейін сақталуы керек.

Реттеу және әдістеме. Бұл мәселеде құжаттардың құндылығын анықтау мәселесі маңызды: сыртқы және ішкі. Сыртқы құндылық құқықтық нормалармен реттеледі. Ішкі - компанияның қажеттіліктері бойынша. Мысалы, заң құжаттардың жекелеген түрлерін (машиналарда, жабдықтарда, техникалық процестерде және т.б.) 10 жыл бойы сақтауды белгілейді, ал іс жүзінде олар 60 немесе одан да көп жылға қажет болуы мүмкін. Осы себепті компаниялар қандай құжаттарды заңды мерзімнен ұзақ сақтау керектігін өздері анықтауы керек. Құжаттардың ішкі маңыздылығын бағалау проблемасы, әсіресе, мемлекеттік мұрағаттарды сатып алу көзі болып табылатын кәсіпорындарда өзекті болып табылады. Бұл негізінен тарихи маңызы зор ұйымдар [10].

Білікті кадрлардың жетіспеушілігі проблемасы. Кәсіпорын үшін құндылығы бойынша құжаттардың дұрыс сараптамасын өте аз мамандар жүргізе алады. Ол үшін жоғары білікті мамандарды (бас инженер, бас технолог және т.б.) тарта отырып, сараптама комиссиясын құру қажет. Құжаттарды есептен шығару қажет бола ма, жоқ па, олар тек негізделген шешім қабылдай алады. Сонымен қатар, мұндай мамандар, әдетте, басқа да маңызды мәселелермен айналысады, [11] ал комиссия құрамына кіру оларды ұзақ уақытқа өзінің тікелей міндеттерінен алшақтатады.

Ақпаратты қорғау. Бұл проблема белгілі бір ноу-хауға ие жоғары технологиялық өндірістер үшін өзекті болып табылады. Мұндай кәсіпорындардағы мұрағатшылардың көпшілігі өте төмен жалақы алады, бұл адами факторды байыпты қабылдауға мәжбүр етеді. Құжаттың маңыздылығы қандай болмасын, ол

қарапайым мұрағатшыға түседі, ал технологиялық инновация бәсекелестерге өтуі мүмкін. Құжаттарды сақтау стандарттары туралы ұмытпауымыз керек, егер сақталмаса, заңдық маңызы бар қағаздар өз күшін жоғалтуы мүмкін (солып қалған қолтаңбадан бастап толық жойылуға дейін). Сақтау процедурасын кішкене сақтамаған жағдайда, құжаттардың барлық жиынтығы «бос» болуы мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, мұрағатқа қалдықтар бойынша ең жақсы үй-жайлар бөлінбейді, сондықтан дұрыс сақталмағандықтан қажетті қағаздарды жоғалту ықтималдығы өте жоғары [12].

Жойылу проблемасы. Құжаттардың үлкен көлемімен жыл сайын оларды СТ-пен және ішкі саясатпен реттелетін рәсімдерге сәйкес жою арқылы есептен шығару қажет. Мұндай жою үшін сізге арнайы компания жалдау керек, немесе құжаттарды алып тастауды және полигонға уәкілетті бақылаушыны жеткізуді ұйымдастыру қажет. Сонымен қатар, құжаттарды жағу қоршаған ортаға зиянды.

Жоғарыда аталған мәселелердің жалғыз шешімі - электронды мұрағатқа көшу. Ол бірқатар даусыз артықшылықтарды ұсынады. Ия, архив әлі де біріктіріледі, өйткені барлық құжаттарды электронды түрде сақтауға болмайды, бірақ мәселенің ауырлығы айтарлықтай төмендейді. Мұндай архивтерді жақсы ұйымдастыру және басқару үшін құжаттар бастапқыда электронды форматта жасалып, олардың өмірлік циклынан өтіп, мұрағатқа сол формада кіретін тұйықталған жүйелерді пайдалану өте орынды. Электронды мұрағатта көшбасшылардың бірі Directum EDMS болып табылады. Бұл жүйені қолдану қазір құжаттардың едәуір бөлігін қағазға басып шығармауға мүмкіндік береді. Бұл ресми және сыртқы хат алмасу болуы мүмкін. Тиісті ішкі реттеу кезінде 90% ұйымдастырушылық-басқарушылық құжаттар электронды түрде жасалуы және сақталуы мүмкін [13].

Электрондық архивтің талассыз артықшылығы, физикалық кеңістіктегі айтарлықтай үнемдеуден басқа, құжаттардың жеке массивтерін қорғау және оларға қол жеткізу құқықтарын саралау мүмкіндігі. Сонымен, атап айтқанда Directum жүйесі белгілі бір ақпаратқа қол жеткізуді бұғаттауға мүмкіндік береді, [14] осылайша олардың құпия сақталуын қамтамасыз етеді. Электрондық архивтің қосымша артықшылығы – оны сақтық көшірмелеу үшін экстерриториялық тарату мүмкіндігі. Негізгі серверге бірдеңе болған күннің өзінде, сақтық көшірме мұрағаты қалады. Құжаттарды электронды сақтауды дамытуға арналған қосымша плюс пен ынталандыру – бұл электронды мұрағаттарды реттеудегі елеулі жетістіктер. Атап айтқанда, ұйым мұрағатының негізгі ережелеріне қатысты өзгерістер.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, біз тек жақын болашақты ғана емес, сонымен бірге қазіргі уақытты барлық ұйымдардан, әсіресе ірі кәсіпорындар мен холдингтерден электронды архивтерді құру мен жетілдіру және қағаз жұмысының ағымын барынша қысқарту бойынша шұғыл жұмыстарды бастауды талап ететіндігі туралы фактіні айтуымыз керек, және қалай демек, сақталатын қағаз тасымалдаушылар санының азаюы [15].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қазіргі сценарийлердің динамикасын қабылдай отырып және ұлттық мемлекеттік архивтерді жетілдіру мақсатында әкімшілік қызметкерлеріне, сондай-ақ заң шығарушыларға арналған архивтерді басқарудағы біліктілікті арттыру жоспарын құру қажет болып табылады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, барлық осы сұрақтарды түсіндірудің кілті - олардың жалпы өрісі: менеджмент. Шындығында, архивтің ішкі құрылымы мен үдерістерін түсінудің арқасында ғана нақты мәселелерді жекелендіруге болады. Сонымен қатар, көптеген халықаралық орталарды қалыптастыратын әр түрлі озық тәжірибелерді талдаудың арқасында Италияның мемлекеттік архивтерін оңтайландыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Бенедетти А. Инвентарь Государственного архива Лукки Сальваторе бонги, в культуре текста и документа // Питер, 2012, № 39. – С. 103-122.*
2. *Benedetti A. La Biblioteca dell'Archivio Centrale dello Stato, in Culture del testo e del documento, 2010, a. 11, n. 31. pp.93–98.*
3. *Bertini M. B. Che cos'è un archivio // Roma: Carocci, 2008. – P. 12.*
4. *Бонфлио-Досио Дж. Муниципальные архивы Италии: культурное наследие и административный ресурс, в Агостини, Филиберто. Т 85. – Милан: Ангелы, 2009. – С. 233-245.*
5. *Брунетти Д. Городской архив: руководство по хранению и управлению архивными активами: классификатор; максимальное количество отходов; конфиденциальность и право доступа; цифровая форма, компьютерный протокол и новые технологии. – Римини: Маджоли, 2001. – С. 46-49.*
6. *Venezia S. Deliberazioni miste. Registro XXVIII (1357– 1359). Venezia : Istituto Veneto di Scienze. 2009. – P. 66-69.*

7. Venezia S. Deliberazioni miste. Vol. 3. Registre XVI (1333– 1335) / S.Venezia, E. Orlando // Venezia: Istituto Veneto di Scienze, 2013. – P. 87-89.

8. Venezia S. Deliberazioni miste. Vol. 7. Registro XX (1341–1342) / S.Venezia, E. Orlando // Venezia: Istituto Veneto di Scienze, 2014. – P. 66-69.

9. Girardi F. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Venezia : Istituto Veneto di Scienze, 2014. – P. 205-212.

10. Кантуэлл Д.Д. Государственный архив, 1959–1969. Ричмонд, Суррей: Государственный архив, 2000. – С. 73.

11. Carucci P. Manuale di archivistica / P.Carucci, M.Guercio // Roma: Carocci, 2008. – P. 26.

12. Carucci P. Gli Archivi di Stato, in Storia d'Italia nel secolo ventesimo. Strumenti e fonti, a cura di Claudio Pavone, vol. II, Roma, 2006, 55–129 pp.

13. Попов А. В. Архивное наследие А.И. Герцена на родине и за рубежом. Герценовские чтения VIII: Материалы научной конференции. – Киров, 2002. – С. 6-12.

14. Прозорова В. Luxinarcana – секретные архивы Ватикана. Размышления о документальном наследии, представленном на выставке в Риме // Вестник архивиста, 2013, № 2 (122). – 302 с.

15. Черникова К. Г. Еще раз об архиве светлейшей княгини Юрьевской // Отечественные архивы, 2002, № 4. – С. 116 -117.

References:

1. Benedetti A. Inventory of the State Archive of Lucca Salvatore Bongi, in the culture of text and document // Peter, 2012, No. 39. – P. 103-122.

2. Benedetti A. La Biblioteca Dell Archivio Centrale dello Stato, in the Culture del testo e del documento, 2010, a. 11, n. 31. pp.93-98.

3. Bertini M. B. Che cos'è un archivio // Roma: Carocci, 2008. – P. 12.

4. Bonfilio Of Dosio George. Municipal Archives of Italy: Cultural heritage and administrative resource, in Agostini, Filiberto. T 85. Milan: Angels, 2009, pp. 233-245.

5. Brunetti D. City Archive: guidelines for the storage and management of archival assets: classifier; maximum waste; confidentiality and access rights; digital form, computer protocol and new technologies. - Rimini: Maggioli, 2001. - pp. 46-49.

6. Venezia S. Deliberazioni miste. Registro XXVIII (1357-1359). Venezia : Istituto Veneto di Scienze. 2009. - p. 66-69.

7. Venezia S. Deliberazioni miste. Vol. 3. Registre XVI (1333-1335) / S. Venezia, E. Orlando / / Venezia: Istituto Veneto di Scienze, 2013. - p. 87-89.

8. Venezia S. Deliberazioni miste. Vol. 7. Registro XX (1341-1342) / S. Venezia, E. Orlando / / Venezia: Istituto Veneto di Scienze, 2014. - p. 66-69.

9. Girardi F. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Venezia : Istituto Veneto di Scienze, 2014. - p. 205-212.

10. Cantwell D. D. State Archive, 1959-1969. Richmond, Surrey: State Archives, 2000. - p. 73.

11. Carucci R. Manuale di archivistica / R. Carucci, M. Guercio / / Roma: Carocci, 2008 – - P. 26.

12. Carucci R. Gli Archivi di Stato, in Storia d'Italia nel secolo ventesimo. Strumenti e fonti, a cura di Claudio Pavone, vol. II, Roma, 2006, 55–129 pp.

13. Popov A.V. The archival heritage of A. I. Herzen at home and abroad. Herzen Readings VIII: Proceedings of the Scientific Conference. - Kirov, 2002. - p. 6-12.

14. Prozorova V. Luxinarcana-secret archives of the Vatican. Reflections on the documentary heritage presented at the exhibition in Rome / / Bulletin of the Archivist, 2013, № 2 (122). – 302 c.

15. Chernikova K. G. Once again about t

УДК 94:39
ГРНТИ: 03.91
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.13

Ошанов Н.З.[1], Нурлигенова З.Н.[2]

[1]м.п.н., старший преподаватель старший преподаватель, Карагандинский технический университет, г. Караганда, Казахстан
[2]м.п.н., старший преподаватель старший преподаватель, Карагандинский технический университет, г. Караганда, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭТНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ МОНГОЛО-ДЖУНГАР

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы возникновения государства «Джунгарское ханство», которое в исторической науке известна как западная ветвь монголов. Считая себя прямыми правопреемниками великих некогда монголов Чингисхана, приняв свод законов «Их Цааз», джунгары повели самостоятельную внешнюю и внутреннюю политику. Особое внимание уделено происхождению этнонимов «монгол», «ойрат», «калмык», так как до сих пор в науке нет единого мнения. Показаны общие корни становления казахов и ойрато-калмык-джунгар. В исторической науке джунгар привыкли обозначать просто как западная ветвь монголов, но нет полной ясности по составу родов и племен, языковой принадлежности. Как мы знаем ранняя история становления казахов, тюрко-монголов ногайцев, татар, узбеков, башкир, киргизов, ойрат-калмыков и других племен Великой степи Турана имеет общие корни. Ш. Құдайберды пишет: « ...общий быт и хозяйство сближают народы как ничто другое. Все кочевые племена в древности делились на рода, жили родовой общиной и развивались по схожему пути.

***Ключевые слова**: Джунгарское ханство, монголы, ойраты, Чингисхан, орда, тумен, Могулистан, номадизм, хари-дурбэн.*

Н.З. Ошанов[1], З.Н. Нурлигенова[2]
[1]п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды техникалық университеті Қарағанды қ., Қазақстан
[2]п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды техникалық университеті Қарағанды қ., Қазақстан

МОНҒОЛ-ЖОНҒАРЛАРДЫҢ ЭТНО-САЯСИ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада тарихи ғылымда батыс монғол тайпалары аталған «Жонғар хандығы» құрылуы қарастырылған. Жонғарлар, Ұлы Шынғысхан монғолдарының тікелей мұрагеріміз деп, жаңа заң қабылдап, өздерінің сыртқы және ішкі саясатын тәуелсіз түрде жүргізді. Осы еңбегімізде «монгол», «ойрат», қалмақ» этнонимдарының пайда болуы қарастырылған. Қазақ пен қалмақ-жонғар тайпаларының түп тамыры түркі екені көрсетілген. Тарих ғылымында жоңғарларды моңғолдардың батыс тармағы ретінде белгілеуге дағдыланған, бірақ рулар мен тайпалардың құрамы, тілдік тиістілігі бойынша толық айқындық жоқ. Қазақтардың, түркі-моңғол ноғайлықтардың, татарлардың, өзбектердің, башқұрттардың, қырғыздардың, ойрат-қалмақтардың және Ұлы даланың басқа да тайпаларының қалыптасуының алғашқы тарихының тамыры ортақ екенін білеміз. Ш. Құдайберді былай деп жазады:"...ортақ тұрмыс пен шаруашылық халықтарды басқа ештеңе сияқты жақындастыра бермейді. Барлық көшпелі тайпалар ежелгі уақытта руларға бөлініп, рулық қауымдастықта өмір сүрді және ұқсас жолмен дамыды.

***Кілт сөздері:** Жонғар хандығы, монғолдар, ойраттар, Шыңғысхан, орда, түмен, Моғолстан, көшпенділік, хари-дурбен*

N.Z. Oshanov[1], Z.N. Nurligenova[2]

[1] Master of Pedagogic sciences, Senior Lecturer, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan
[2] Master of Pedagogic sciences, Senior Lecturer, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

SOME ASPECTS OF ETHNO-POLITICAL HISTORY OF MONGOLO-JUNGAR

Abstract

This article examines the emergence of the state «Dzungar Khanate», which in historical science is known as the western branch of the Mongols. Considering themselves the direct successors of the once great Mongols of Genghis Khan, having adopted the code of laws «Their Tsaaz», the Dzungars led an independent foreign and domestic policy. Special attention is paid to the origin of the ethnonyms «Mongol», «Oirat», «Kalmyk», as there is still no consensus in science. The common roots of the formation of Kazakhs and Oirato-Kalmyk-Dzhungars are shown. In historical science, the Dzungars are usually referred to simply as the western branch of the Mongols, but there is no complete clarity on the composition of the clans and tribes, language affiliation. As we know, the early history of the formation of the Kazakhs, Turco-Mongols, Nogais, Tatars ,Uzbeks, Bashkirs, Kirghiz, Oirat-Kalmyks and other tribes of the Great Steppe of Turan has common roots...common life and economy bring people together like nothing else. All nomadic tribes in ancient times were divided into clans, lived in a tribal community and developed along a similar path.

Keywords: *Dzungar Khanate, Mongols, Oirats, Genghis Khan, horde, tumen, Moghulistan, nomadism, khari-durben.*

***Введение*:** Изучение истории Джунгарского ханства представляет особый интерес для мировой и отечественной ориенталистики. Вопросами становления, функционирования и падения этого ойратского военно-феодального государства в XVII-XVIII вв. в разное время занимались ученые-востоковеды России, Китая, Монголии, Казахстана и других стран. В казахском обществе в связи с текущим процессом становления нового национального государства, каким ныне является Казахстан, наблюдается усиление интереса к этнокультурной идентичности, что сопровождается поисками своих глубоких исторических корней, а также попытками переосмыслить основополагающие события своей страны. Поэтому в настоящее время история Джунгарского ханства остается важным направлением востоковедческой науки, в особенности в исследованиях по истории Центральной и Восточной Азии. Актуальность темы исследования также обусловлена значительной ролью, которую ойраты играли в исторических процессах, происходивших в Центральной Азии в рассматриваемый период.

***Обсуждение*:** После распада Золотой Орды и угасания некогда могучих Улусов-государств, созданных потомками Чингисхана, возникает одна из последних кочевых империй, которая оказала огромное влияние на дальнейшее развитие Центральной Азии, Средней Азии, Казахского ханства, России и Китая, – Джунгарское ханство. Джунгарское ханство – последний выплеск мощи кочевой цивилизации Великого Улуса Чингисхана, попытка вернуть былую славу тюрков, получивших прозвище «монгол». Ойраты, калмыки, джунгары, улус Торгоутов, улус Хошоутов, улус Чоросов, эти этнонимы относятся к одному и тому же народу-племени. В исторической науке джунгар привыкли обозначать просто как западная ветвь монголов, но нет полной ясности по составу родов и племен, языковой принадлежности. Как мы знаем ранняя история становления казахов, тюрко-монголов ногайцев, татар, узбеков, башкир, киргизов, ойрат-калмыков и других племен Великой степи Турана имеет общие корни. Ш. Құдайберды пишет: « ...общий быт и хозяйство сближают народы как ничто другое. Все кочевые племена в древности делились на рода, жили родовой общиной и развивались по схожему пути. Кочевой образ жизни предполагает, постоянное расширение пастбищных территорий, путем захвата многочисленными сильными родами более слабых. В основе всех войн кочевников, тюрков, монгол их набегов на соседние роды, их внутренних родовых распрей всегда была одна цель – утвердить свое превосходство, возвыситься над другими. Новое имя может утвердиться, лишь уничтожив предыдущее – так гласит их закон. Тюрки утверждались, подавляя племена соседей... Территорию Монголии, до завоеваний Чингисхана, за исключением ее северо-восточной части продолжали занимать тюрки [1, с. 20]. Для того, чтобы лучше понять происхождение ойрато-калмык-джунгар нужно вернуться к периоду возникновения феномена Чингисхана – «человека тысячелетия», споры о котором велись давно и не утихают до сих пор. В наши дни, в связи с открытием новых исторических источников на территории Западной Европы и Восточной Азии, споры о происхождении Чингисхана и этнонима «монгол» возгораются с новой силой.

Тюрки, с появлением на политической арене «полководца всех времен», «гения войны» Темірші-Тэмуджина-Чингисхана в XIII в. создали величайшую империю Турана, в Европейских источниках

получивших название «Великая Татария», в среднеазиатских и российских источниках, позже получивших этноним «монголы», «татаро-монголы», или «тюрко-монголы». Все завоеванные земли Темірші-Чингисхан поделил между сыновьями рожденными от главной жены Борте. Чингисхан создал «народ-войско», применив принципиально новую систему управления, в целях ограничения власти старейшин – родоправителей. Появилось государство совершенно нового типа, с военно-административным делением на «десятки», «сотни» и «тысячи». Десятки, сотни, тысячи не только воинов, но и их семьи, хозяйство, также по законам Чингисхана воинам нельзя было переходить из одной десятки, сотни в другую, под угрозой смертной казни. Сам же этноним «монгол» позже закрепился только за тюрками, вошедшими в десятичную, точнее «тысячную»-«мынкол» деление в системе управления государством. «Современная территория Казахстана вошла в состав улусов трех сыновей Чингисхана улуса Джучи, улус Чагатая, улус Угедэя [2, с. 11]. Возможно деление казахов на три жуза, в будущем, берет начало именно с этого момента.

После смерти основателя «Великого Турана», «Великой Татарии» на трон правителя по личному завещанию Чингисхана был назначен третий сын –Угедей. Период его правления характеризуется дальнейшим завоеванием территорий и укреплением могущества «Татарии». После его кончины власть постепенно переходит младшему сыну Чингисхана – Толе, который скоропостижно ушел из жизни. Последним наследником объединенного, пока еще единого Улуса, был Монке-хан, старший сын Толе. Как только не стало Монке-хана начинаются междоусобные войны многочисленных наследников-внуков за трон, вследствие чего Великий Улус разделился на империю Хубилай хана и империю Арык-Буги, которого поддержали ойраты. В 1268 г. став единоличным правителем, Хубилай хан переносит ставку из Каракорума в Хан Балык-Пекин. В 1269 г. состоялся Таласский Құрылтай, где официально происходит создание независимых улусов, потомков Бату хана, Угедея, Чагатая. В середине XIV в. на политической арене Турана выдвигается другая знаменитая личность – Әмір Темір –Хромой Тимур, который стремится перекроить карту мира на свой лад. Он сумел завоевать огромные территории принадлежавшие потомкам Чингисхана и утвердить свою династию. В XV веке, после его смерти начинается упорная борьба за первенство власти и владение, огромными по масштабам земель и государств, между потомками Чингисхана и Тимур-ленга. К этому периоду относится и постепенное оседание кочевых племен-народностей стремившихся обособиться и создать свое государство. На значительной территории Евразийских степей Турана были образованы множество тюркских и тюрко-смешанных государств. Так называемая Западная ветвь тюрко-монголов ойраты, не вошедшие в силу обстоятельств в систему управления «тысячников»-«мынқол», не ушедшие с остальными на территорию Китая «қалмақтар» набирались сил и дожидались своего часа...

Основная история ойрат-калмыков начинается с образованием Джунгарского ханства в 1635 г. Для того, чтобы лучше понять характер и причины образования Джунгарского государства, рассмотрим вкратце предысторию «ойрато-калмыко-джунгар». Термин «ойрат» имеет в своей основе монгольское слово «ойра» - «близко», «родственный», «соседний». Соединив со словом дербен – организует термин «дербен-ойрат» т.е. «союз четырех ойратов». Исследователи становления и развития Джунгарского ханства Н.Я. Бичурин, О.М. Ковалевский, А.В. Попов считают, что слово ойра – имеет значение «близкий, ближние, родственные союзы». Д.Банзаров считает, что ой-араты означает «ой» – лес, «араты» – люди т.е. «лесные люди». Профессор Березин и Боровников отмечают, что иногда встречается термин «дербен хари-ойрат», в значении «отчужденные, отделившиеся». Можно заметить, что разные ученые дают совершенно противоположные понятия этнониму «ойрат». Во-первых, в значении «близкий, родственный», во-вторых, «отчужденные, отделившиеся», в третьих, просто «лесные люди». Данный вопрос, по-нашему мнению, требует дополнительного исследования ученых историков, филологов, лингвистов. Отсюда следует, что на сегодняшний день задача исследователя, занимающегося изучением исторического прошлого ойратов в целом и калмыков в частности, существенно осложняется тем обстоятельством, что в специфических условиях кочевого образа жизни ойратов и калмыков и перенесенных ими потрясений их собственные документальные материалы не сохранились. Тем большее значение приобретают специальные источниковедческие разработки ойратских источников, дошедших до нашего времени, которые позволяют взглянуть на события ойратской и калмыцкой истории как бы «изнутри». Среди них особое место занимают историко-литературные произведения ойратов, обнаруженные в XX в. в Монголии и Китае. Написанные на ойратском языке на зая-пандитской письменности «тодо бичиг» («ясное письмо»), они имеют познавательную и научную ценность. Их авторами являются в большинстве своем представители знатной верхушки ойратского общества и ламаистского духовенства. Им удалось в известной степени передать умонастроение народных масс. В

сочинениях этих авторов, имена которых часто остаются неизвестными, нашли отражение историческое мышление народа, более архаическое и упрощенное, его оценки отдельных событий и лиц. Здесь мы имеем дело с трансформацией реальных исторических фактов XVII-XVIII вв. и более раннего периода в устной народной традиции и их фиксацией в письменном виде.

Итак, после разгрома Чингисханом найманов, кереитов, ойраты занимают их кочевья на Алтае. В начале XIII в. он подчинил своей власти все кочевые племена на территории современной Монголии. «Часть тюркских племен, среди которых были представители родов тангут, жалаир, найман, керей, и др. ... не успели покинуть свои кочевья, по этой причине эти племена получили новое прозвание«қалмақ», дословно, те что остались. Ойрат-калмыками стали называться потому что, западное крыло, левое крыло своего войска в период правления Чингисхана монголы называли «ойрат» [1, с. 35].

Как считают некоторые ученые, основные ойратские племена ведут свое происхождение:

а) Хошоуты – от брата Чингиз-хана Хабуту-Хасара;

б) Хойты – от брата Чингисхана – Бельгутея;

в) Чоросы – ведут свое прошлое от Тенгри;

г) Торгоуты – от хана кереитов Тогрул-хана. «Чоросы являются одним из тюркских компонентов в составе ойратов… представляют собой пришлый, правящий клан у «зюнгар», ассимилировавшийся среди ойратов, но не связанный с узами кровного родства с «чингизидами» [3, с. 69]. Следовательно, союз ойратов сложился как союз основных племен – чоросы, хошоуты, хойты, торгоуты, иногда говорят «дурбэн ойрат», что означает «четыре ойратских тумэна», «дурбэн-тумен-ойрат».

Составляя отборную часть войск Великого хана, племенана ходящиеся в подчинении его родных братьев, ойраты, занимали привилегированное положение, и выставляли в общемонгольскую армию 40 тысяч воинов (четыре тумена «дурбентумен ойрат»). Количество истинно «тюрко-монголов» составляло примерно 96 тысяч воинов. Основную армию войск Чингисхана составляли именно ойраты. Они твердо защищали заветы своих предков. Понятие личной чести у ойратов было неотделимо от чести семьи, рода, селения. Достоинство, слава семьи и рода ставилась превыше всего. Позже ойраты вошли в улус Шагатая, охватывающая часть племен будущего казахского государства. В работах Б.П. Гуревича западная Монголия и Тарбагатай входили в улус Угедея. Ж.О. Артыкбаев отмечает, что хошоуты входили в улус Угедэя и ойраты входили первоначально в Могулистан, однако часть ойратов входила в Шагатайский улус. По-нашему мнению, границы и территории были неустойчивы, так как после смерти Чингисхана междоусобные войны за власть и земли часто приводят переход земли и родов от одного наследника к другому.

В конце XIII в. Арык-Буга, которого законно признали на Великом Хурале каганом, выступил против Хубилая со своими ойратами и частью монгольских нойонов. В китайской исторической хронике «Юань Ши» армия Арык-Буги даже называется «ойратской армией». Ойратская знать, которая приняла сторону Арык-Буги после победы Хубилая, была обвинена в измене и подверглась уничтожению. После этих событий ойраты были полностью политически изолированы от участия в государственных делах. Междоусобная борьба Хубилая и внука Угедея Хайду привели к крайнему запустению Северной Монголии и Южного Прибайкалья. В.П. Санчиров предполагает, что оставшиеся ойраты, спасаясь от смуты, покинули леса и переселились, на опустевшие земли. Перемена территории вызвало крупные изменения в хозяйстве и быту, вскоре охотники, полукочевники стали настоящими номадами: за два столетия затишья, ойраты усилились, встав на путь войны за лидерство. Этому также способствовало то, что в одной из битв в конце XIV в. ойраты с потомками Арык-Буги увезли большую печать всемонгольского хана, создали государство и впервые заявили о своих правах. «Опираясь на экономическую мощь своих владений, довольно значительные военные силы... они первыми в Монголии противопоставили себя центральной ханской власти и повели самостоятельную внешнюю и внутреннюю политику… На этой основе возникла и стала крепнуть тенденция к установлению их гегемонии во всей Монголии, к переходу государственной власти в их руки» [4, с. 44]. По-нашему мнению, именно те остатки тюрко-монгольских племен, которые остались на родной земле «отчуждались» от тех, кто ушел вместе с Хубилай-ханом в Китай, покинул родные степи. В основе составляющих «дурбэн-ойратов и примкнувших к ним» стали называться «хари-дурбэн»-«отколовшиеся», «отделившиеся», «оставшиеся» смысловой перевод по-казахски – «қалмақ». Основополагающий термин «хари дурбэн» незаслуженно остался без внимания многих ученых. В связи с этим, мы предполагаем, что этноним «қалмақ» («оставшийся»), прозванный казахами, передает точное выражение «хари-дурбэн».

По Ш.Кудайбердиеву «часть тюркских племен, среди которых были представители родов тангут, жалаир, найман, керей, и др... не успели покинуть свои кочевья, – в период завоевания Чингисханом – по этой причине эти племена получили новое прозвание«калмаки», т.е. те, что остались. Ойрат-калмыками

стали называться потому, что западное крыло, левое крыло своего войска монголы называли «ойрат» [1, с. 36].

Как видим этноним «калмак» Ш.Кудайбердыев связывает с момента завоевания Чингисханом тюркоязычных племен не успевших покинуть свои кочевья в начале XIII в. Мы же, предполагаем, что этноним «калмак» впервые появляется после завоевания Хубилай-ханом Арык-Буги, которого поддержали ойраты, как сказано выше. Хубилай-хан после победы над другими наследниками перенес столицу Великого Монгольского Улуса Каракорум в Ханбалык (ныне город Пекин) и основал новую китайскую династию Юань. Великие нойоны, багатуры, ремесленники, аристократы, «основная Орда», юрт Чингисхана (прим.авторов) были перенесены на территорию Китая. В империи Хубылай-хана «Юань» постепенно стали жить не по законам и заветам оставленных Чингисханом, а по китайским законам и обычаям. Как показало будущее, на этом история истинных «Великих Тюрко-Монголов» исчезает. Воины Хубилай-хана теряют воинственный дух, постепенно ассимилируются более многочисленными китайцами. Завоевать весь мир на коне, но править миром сидя на коне оказалось невозможным.

Преемниками заветов Чингисхана стали ойраты. Есть мнение некоторых ученых, что этноним «ойрат-калмак» связан именно с тем, что они долгое время оставались язычниками и придерживались тенгрианства-шаманизма, приняв буддизм ламаистского толка только к моменту образования централизованного государствав начале XVII в. Среди ойрат-калмыков были роды и племена, которые входили в состав казахского, татарского, башкирского, ногайского и др. тюркских государств. Кереиты, меркиты, найманы и др. принявшие буддизм, и аналогичные роды принявшие ислам, будучи в составе другого государства. Доказательством вышеизложенного можно считать и высказывание калмыцкого историка Авляева Т.О.: «В числе конкретных предков калмыцкого этноса следует считать не только собственно дербен-ойратов, монгольской эпохи, но и племена цзубу – кереитов, меркитов и найманов. Подтверждение тому наличие кереитских, меркитских, найманских аймаков в Торгоутовских улусах Калмыцкого ханства» [3].

Основные племена ойратов – торгоуты, чоросы, меркиты, хойты, хошоуты. «... хошоуты и зенгорцы сами себя и торгоутов калмыками и доныне не называют, а называют «ойрот». Торгоуты же как себя, так и хошоутов и зенгорцев калмыками хотя и называют, но сами свидетельствуют, что сие название не свойственно их языку, а думают, что их назвали россияне, на самом деле видно, что сие слово «калмык» произошло из языка татарского «тюркско-казахского», ибо татары называют их «қалмақ», что значит «отсталые или отстальцы» [6, с. 20].

С начала XV в. отказавшись подчиняться общемонгольским ханам, они прочно обосновались на Западе Монголии и власть распалась на две независимые друг от друга ханства:

1) Западная Монголия, где обитали и правили ойраты, выходцы степной аристократии, темники, тысячники, местные князья в большинстве своем являвшиеся потомками Арык-Буги;

2) Восточная Монголия, где обитали и правили наследники императоров Юаньши, чингизиды – «торе» изгнанные из Китая и потерявшие былое величие.

Последующие события, – это борьба двух слоев монгольской аристократии за право быть господствующими в восстановлении империи чингизидов. Только создание единого централизованного государства могло решить противоречия внутри племен самой Монголии и с соседними государствами. Поставленную задачу в 1635 г. решил представитель рода чорос Батурхунтайджи. Заручившись поддержкой духовного лидера Далай Ламы и получив титул «Эрдзэни – драгоценный» стал единоличным правителем Джунгарского ханства. Термин «джунгары» со временем приобрел статус этнонима. «На Юго-Восток от Семипалатинска и Бухтармы лежит смежная с Россиею страна. Которую мы называем Чжуньгариею. А народ обитающий в оной, Калмыками». Интересно то обстоятельство, что до сих пор мы отмечаем чжунгар, зюнгар, как западная часть Монголии, но Н.Я. Бичурин дает пояснение, что «Чжуньгария от монгольского слова Чжун-гар по выговору Южных и Цзун-гар по произношению Северных Монголов, в переводе значит: «Восточная сторона»... Мы можем предположить два варианта: Во-первых, в момент образования Джунгарского ханства ойраты занимали именно территорию Западной Монголии; во-вторых, этноним «джунгар» не имеет отношения к части сторон север, юг, восток, запад, а конкретно означает просто левый фланг, по-китайски «чжунь хаар». «Ойраты находились на левом крыле армии и та территория которую впоследствии заняли ойраты стала называться зюнгарской» [5, с. 20].

***Результаты исследования*:** Таким образом, казахско-джунгарские отношения – одна из ключевых проблем в истории международных отношений Центральной Азии XVII–XVIII вв. Эти взаимоотношения надолго определили внешнеполитический климат в этом стратегически важном регионе и оказали

значительное воздействие на развитие исторической ситуации. В силу политической коньюктуры, на наш взгляд казахско-джунгарские отношения изучались однобоко. Два братских народа были представлены непримиримыми врагами. Практически нет ни одной монографии, где бы проводились анализ и исследование культурных, дружеских, родственных связей двух этносов. Как было указано выше, древняя история двух народов имеет одни корни: одинаковый образ жизни, общие традиции, близость границ, родственные связи через сватовство сближало эти государства. Согласно степной дипломатии, военные, торговые и политические связи закреплялись династийными браками. У казахов сохранилась поговорка «Қатын алсан қалмақтан ал», «хочешь жениться – возьми калмычку», иногда привязывая лошадей говорят «қалмақша байладым» (завязал по-калмыцки). На территории Казахстана имена знаменитых джунгарских батыров сохранились и в современной топонимике «Едырей», «Шынкожа», «Бурулдай», «Шымалған» и т.д., нередко встречаются и памятники калмыцкой культуры Қызыл Кеңт, Аблайкит и др. Культурное взаимовлияние двух братских этносов до сих пор остается малоизученным. В распоряжении джунгарских ханов и тайши находились отряды дружинников, в которых служили взятые в плен еще детьми казахские, монгольские и др. воины. Калмыцкие и казахские народы вели одинаковый образ жизни, основой существования было пастбищное скотоводство. Также происхождение родов имело древние корни. Можем подчеркнуть, что на территории древней Монголии обитали тюркские племена, находка памятников древнетюркской письменности тому подтверждение. У калмык и казахов схожий быт, охота, кочевничество, уклад жизни и традиции. «Один и тот же хозяйственный уклад гораздо больше сближает между собой народы, чем одно и то же этнографическое происхождение» [7, с. 22].

Заключение. Мы считаем, что в основе конфликтов между двумя государствами немаловажную роль сыграл, ко всему прочему и религиозный фактор. Религия являлась важнейшим элементом сближения этносов, при общих привычках и традициях. Приверженность к различным религиям привелодва государства в сферу влияния различных цивилизаций подтолкнувших к взаимному уничтожению. Ойраты-джунгары-калмыки защищали законы своих предков. Понятие личной чести у ойратов, также как и у казахов, было неотделимо от чести семьи, рода, племени. «Нерн үкхәр, бий үкг» (Чем умереть имени, лучше умереть самому) [8, с. 1].

Список использованной литературы:

1 Кудайберды Ш. Родословная киргиз казахов и ханских династии. – Алма-Ата: СП Дастан, 1990. – С. 117.

2 Момынова Ш.Р. Материалы по Истории Казахстана: (период средневековья 13 – 18 вв.). – Караганда: Изд-во КарГУ, 1993. – С.149.

3 Авляев Г.О. Происхождение калмыцкого народа. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 2002. – С. 325.

4 Санчиров В.П. Гегемония ойратов в Монголии и Эсэн-хан (1407– 1455) // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН (Научное издание). – Элиста: АПП Джангар, 2002. – С. 38-53.

5 Лыткин Ю. Примечание к русскому переводу сочинения Батур-Убуши Тюменя «Сказание о дербен-ойратах» // Калмыцкие историколитературные памятники в русском переводе. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1969. – С. 204.

6 Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991. – С. 128.

7 Бакунин В.М. Описание калмыцких народов, а особливо из них торгутского, и поступков их ханов и владельцов. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1995. – С. 153.

8 Бартольд В.В. Связь общественного быта с хозяйственным укладом у турок и монголов // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете, Т.34, 1929. – Вып.3-4. – С.1-4.

References:

1 Kudaiberdy Sh. The genealogy of the Kirghiz Kazakhs and Khan dynasties. - Alma-Ata: SP Dastan, 1990. - p. 117.

2 Momynova Sh. R. Materials on the History of Kazakhstan: (the period of the Middle Ages of the 13th-18th centuries). - Karaganda: Publishing House of KarSU, 1993. - p. 149.

3 Avlyaev G. O. The origin of the Kalmyk people. - Elista: Kalm. kn. ed., 2002. - p. 325.

4 Sanchirov V. P. Hegemony of the Oirats in Mongolia and Esen Khan (1407-1455) // Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanitarian Studies of the Russian Academy of Sciences (Scientific Publication). - Elista: APP Jangar, 2002, pp. 38-53.

5 Lytkin Yu. Russian Russian translation of the work of Batur-Ubushi Tyumenya "The Legend of the Derben-oirats" // Kalmyk historical and Literary Monuments in Russian translation. - Elista: Kalm. kn. ed., 1969. - p. 204.

6 Bichurin N. Ya. Historical review of the Oirats or Kalmyks from the XV century to the present. - Elista: Kalm. kn. izd-vo, 1991. - p. 128.

7 Bakunin V. M. Description of the Kalmyk peoples, and especially of the Torgut people, and the actions of their khans and owners. - Elista: Kalm. kn. ed., 1995. - p. 153.

8. Barthold V. V. Svyaz obshchestvennogo bytaem s khozyachestvennom ukazom u turk i mongolov [The connection of public life with the economic structure of the Turks and Mongols]. Izvestiya Obshchestva archeologii, istorii i ethnografii pri Kazanskom universiteta, Vol. 34, 1929, Vol. 3-4, pp. 1-4.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӘОЖ574
МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.14

L.Zh. Abzhaparova[1], L.N. Abdrazakova[2]

[1]Doctor PhD, associate professor at the professional department of international relations (high courses),Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.
[2]Master of Human Sciences, professional department of international relations (high courses), Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

CONCEPTUAL FRAMEWORK OF COSMPOLITANISM IN THE CONTEXT OF WESTERN VIEW

Abstract

This article describes that cosmopolitanism reflects the nature of capital, striving towards where the best conditions are created for it and it is possible to obtain the greatest benefit. In the history of industrially developed countries, a complex interaction of cosmopolitanism with the idea of a nation-state is traced. The elements of cosmopolitanism were also present in communist ideology. It is in the context of cosmopolitanism that his basic thesis of building a classless and stateless society on a global scale can be interpreted. In the USSR, where during the first decade of Soviet power the expectation of a world revolution was replaced by the predominance of political principles in politics, the concept of cosmopolitanism acquired a persistently negative meaning and was perceived as a bourgeois ideology. After World War II, the state periodically campaigned to combat "rootless cosmopolitanism" and adultery in the face of Western scientific and cultural achievements. Furthermore, we can point out that a different interpretation of cosmopolitanism has led to frictions of various kinds. In essence, it should have been one of the most important factors in solving world problems. In this research work, special attention is paid to the notion of cosmopolitanism in the context of the current situation in the world. An important problem is the place of the human being in the world as a matter of philosophy or the place of the human being in the system of state politics as a matter of political science.

Key words: *cosmopolitanism, national identity, crisis, citizenship, western view, globalization, ideology, world politics.*

Абжапарова Л.Ж.[1], Абдразакова Л.Н.[2]
[1]Доктор PhD, ассоциированный профессор профессиональной кафедры международных отношений (старшие курсы)
Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан
[2]Магистр гуманитарных наук, профессиональная кафедра международных отношений (старшие курсы),
Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ КОСМПОЛИТИЗМА В КОНТЕКСТЕ ЗАПАДНОГО ВЗГЛЯДА

Аннотация

В статье говорится, что космополитизм отражает природу капитала, стремление туда, где для него созданы лучшие условия и можно получить максимальную выгоду. В истории промышленно развитых стран прослеживается сложное взаимодействие космополитизма с идеей национального государства. Элементы космополитизма присутствовали и в коммунистической идеологии. Именно в контексте космополитизма можно интерпретировать его основной тезис о построении бесклассового

и безгосударственного общества в глобальном масштабе. В СССР, где в течение первого десятилетия советской власти ожидание мировой революции сменилось преобладанием политических принципов в политике, концепция космополитизма приобретала устойчиво негативный смысл и воспринималась как буржуазная идеология. После Второй мировой войны государство периодически проводило кампании по борьбе с «безродным космополитизмом» и прелюбодеянием перед лицом западных научных и культурных достижений. Более того, мы можем указать, что иное толкование космополитизма привело к разного рода трениям. По сути, это должно было стать одним из важнейших факторов в решении мировых проблем. В данной исследовательской работе особое внимание уделяется понятию космополитизма в контексте современной ситуации в мире. Важной проблемой является место человека в мире с точки зрения философии или место человека в системе государственной политики с точки зрения политологии.

Ключевые слова: *космополитизм, национальная идентичность, кризис, гражданство, западный взгляд, глобализация, идеология, мировая политика.*

Л.Ж. Абжапарова [1], Л.Н. Абдразакова [2]
[1]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Кәсіби халықаралық қатынастар кафедрасының (жоғарғы курстар) PhD докторы, қауымдастырылған профессоры. Алматы, Қазақстан.
[2]Гуманитарлық ғылымдар магистрі, халықаралық қатынастар кәсіби кафедрасы (жоғарғы курстар), Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті. Абылай хан, Алматы, Қазақстан.

БАТЫС КӨЗҚАРАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ КОСМОПОЛИТИЗМНІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада космополитизм капиталдың табиғатын, оған жақсы жағдай жасалған және максималды пайда алуға болатын жерге деген ұмтылысты көрсетеді. Индустриалды дамыған елдердің тарихында космополитизмнің ұлттық мемлекет идеясымен күрделі өзара әрекеттесуі байқалады. Космополитизм элементтері коммунистік идеологияда да болды. Космополитизм жағдайында оның жаһандық масштабта тапсыз және азаматтығы жоқ қоғам құру туралы негізгі тезисін түсіндіруге болады. Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығында әлемдік революцияның күтуі саясаттағы саяси принциптердің басым болуымен алмастырылған КСРО-да космополитизм тұжырымдамасы тұрақты теріс мағынаға ие болды және буржуазиялық идеология ретінде қабылданды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін мемлекет батыстық ғылыми және мәдени жетістіктерге қарсы "туыссыз космополитизмге" және неке адалдығын бұзуға қарсы науқандар өткізді. Сонымен қатар, космополитизмнің басқа түсіндірмесі әртүрлі үйкелістерге әкелгенін атап өтуге болады. Шын мәнінде, бұл әлемдік проблемаларды шешудегі маңызды факторлардың бірі болуы керек еді. Бұл зерттеу жұмысында әлемдегі қазіргі жағдай тұрғысынан космополитизм тұжырымдамасына ерекше назар аударылады. Философия тұрғысынан адамның әлемдегі орны немесе саясаттану тұрғысынан мемлекеттік саясат жүйесіндегі адамның орны маңызды мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: *космополитизм, ұлттық бірегейлік, дағдарыс, азаматтық, батыстық көзқарас, жаһандану, идеология, әлемдік саясат.*

Let us consider the different points of view on cosmopolitanism in the 21st century, what is really the position of cosmopolitanism, as the main weapon of freedom and equality of the human being.

The process of such "national regionalization" is associated, among other things, with the containment of globalization processes on many fronts. And although the achievements of globalization have largely been preserved at the societal level (tourism, exchanges, communication technologies, rapidly bridging distances), globalization is contracting politically, economically and institutionally. However, the borders are still alive in other public and social areas: visas, blocking of networks and social sites, a system of labor quotas for foreigners, an example. And the nationalistic sentiments that have gripped the Western world today, which modern analysts like to call populism, are also links in the same chain. There is a change of cosmopolitanism with its struggle for the world of a great international metropolis for nationalism with its defense against a foreign culture, incomprehensible and, at times, unacceptable. And this is happening in a world where the tourist-observer has been replaced by a refugee and an immigrant, who intends to transform their new country of residence.

The mention of the megalopolis is not a coincidence: in any remote place or, for example, in Crimea, which has been under political pressure and sanctions, globalization is felt less. In general, the denial of access to globalization, an attempt to disconnect from the big world, is in many ways the main content of today's Western sanctions. How successful this is, given the trend of a gradual and not always smooth transition of leadership in advancing globalization to Asia, is another question.

With the division of the world after the Ukraine crisis, the self-awareness of Russians has also increased, although the attitude of Russians towards events varies. Many representatives of the Russian-speaking population of other countries became the conductors of the Russian official position, for which they were suspected as a factor of possible instability and as agents of influence of the Kremlin. These Russian patriots in the "western foreign land" are feared today, and somewhere they are trying to limit them as much as possible, as, for example, in the Baltic countries [1]. Self-awareness and self-determination increased, even due to an external reaction: many did not think that they were Russians, that they were a threat to local regimes, but the political events of recent years dot the i's. And even indifferent or absolutely cosmopolitan Russians are evaluated precisely as representatives of Russia and the Kremlin.

In fact, any Russian abroad is to some extent an "agent of influence" and a "soft power," a representative of Russian culture, whether he realizes it or not, whether or not he has a clear civic position.

According to another opinion of M. Ayaz Naseem, professor at the University of New Brunswick and Emery J. Hyslop-Margison, professor at Concordia University, they are mentioned in their article (which is based on Martha Nussbaum's version of cosmopolitanism) that "during the present period of rapid economic globalization and widespread international conflict, there are obvious and compelling reasons to improve understanding and cooperation between people of different cultures and regions of the world. The promise of creating a cosmopolitan or global citizen, then, in an effort to reduce or eliminate conflict between cultures and nations understandably attracts many people. Unsurprisingly, not everyone is completely convinced that cosmopolitanism offers an adequate or viable solution to the problem of global conflict. Initial publication of the seminal article Nussbaum's on cosmopolitanism in the Boston review elicited a series of passionate responses that i They included a wide range of criticism against the charge. The original article was published alongside some twenty-nine different reviews, while a later anthology was accompanied by sixteen responses. The numerous responses to Nussbaum's version of cosmopolitanism include philosophical criticisms, class analysis, and some critics who simply condemn her for proposing a stateless world society or even a world state devoid of her patriotic predilections. Other critics have even described her cosmopolitanism as unimaginative" [3].

These professors hold the position that cosmopolitanism is not an adequate way to resolve international conflicts. Also, that Nussbaum's theory does not make sense, the theory is based on the views of ancient philosophers. It is not possible to build a world state with a society that does not have a specific citizenship. The existence of a classless society as a whole is also impossible. They also took into account the views of critics that cosmopolitanism is messy. It means that cosmopolitanism is the ancient philosophers' misconception of a unified world culture without conflict between nations. But under the conditions of globalization this process is impossible, professors believe, because the difficulties in the world system are too voluminous and cosmopolitanism will not be able to cope with world problems, especially in resolving conflicts between people.

Personally, we did not see the collapse of the Soviet Union, but I witnessed its consequences with my own eyes, from the oppression of Russians abroad to the continued fragmentation of the post-Soviet space, which resulted, among other things, in armed conflicts. And with these echoes we will have to live more than a year and more than a decade.

Even the very name of "post-Soviet space" speaks of fragmentation, life "after", that a new unified community has not been formed in the place of the past of the USSR and, in principle, will never be formed with the participation of all states. -republics in their old territorial borders, which is connected with many internal conflicts. It was replaced by scattered education and organization, partially overlapping in their goals and functions, the most striking and successful example of which is the Eurasian Economic Union. Even the CIS is inherently an inertial structure that does not have the potential to "collect stones".

This political remnant in the form of old unreformed institutions and unrealized initiatives also affects the self-perception of Russians, their extremely motley and diverse perception of Russia, the unknown USSR, the Russian diaspora. At the same time, the aforementioned residue does not allow states, in particular Russia, to develop a complex, multi-dimensional and, most importantly, modern approach to their compatriots around the world. But before solving it, you must accept and understand the Russians abroad, "global" and "non-global". And, in turn, not to disassociate from them as traitors or an alien element, which is not uncommon in the case of cold bureaucratic calculations.

I. Burumas believes that the shame occurred due to a misunderstanding of cosmopolitanism. Give an example that the term was used in the Soviet Union for Jews as a definition of people. In this context, the dissatisfaction of the Soviet authorities with Jewish scholars is noted, considering them a threat to the state. Furthermore, the author believes that the term was used long before the Soviet Union, that is, at the time of German fascism. Fascists also used this term for Jews and other ethnic and religious minorities, which could undermine stability in the country and damage people's way of life in the 20th century period.

According to Gianpiero Petriglieri, associate professor of organizational behavior at INSEAD, where he directs the Management Acceleration Program, it is mentioned in his article that "the animosity between locals and cosmopolitans is nothing new. It has shaped Western civilization from Ancient Greece to In Merton's time, however, the locals and the cosmopolitans were still strange bedfellows. Now, it seems, they have separated, amplifying their differences and becoming locals in different tribes, one nationalist and one globalist. The cosmopolitans have built their own tribe. A tribe of people unfit for tribalism. An inclusive and dispersed tribe, if such a thing exists, connected by unlimited international data plans and cheap airfare. But a tribe anyway. We appropriate of the big cities and we established tolerant enclaves such as coffee shops, universities and, above all, multinational corporations They allow us to earn a living while we move. If we want to defend ourselves from the globalization of ultranationalism, the time has come to defend cosmopolitanism, taking its open-minded attitude out of its elitist parody and putting it to work to moderate nationalism and humanize globalization "[5].

The author considers that the disagreement between the local population and the cosmopolitans has always been. Because of this, disagreements appeared with the strengthening of Western culture, and it used to live in harmony. Particular attention is paid to cosmopolitans as the only society that considers a certain tribe alienated from others. G.Petriglieri also mentions that there are places of multicultural importance and it is necessary to face the difficulties that globalization brings, it means that cosmopolitanism is the only way to solve problems in the globalization process.

In conclusion, we can say that cosmopolitanism is a very complicated concept. The main problem with this concept is the misunderstanding of the essence of cosmopolitanism. Each one understands in his own way, hence the contradictions in terms of cosmopolitanism are good or bad.

In analyzing this concept, we can say that the authors adhere to the argument that cosmopolitanism is a Western concept and indicate that it is precisely Westerners who are truly cosmopolitans. We do not agree with this point of view because again it is the imposition of western values and culture in general. Because if you look again at the notion of cosmopolitanism, the key expression is a global citizen, but not a Western citizen. In this case, I do not agree with Ross Douthat, author pointed out that globalization and cosmopolitanism are interrelated. These two definitions are completely different concepts and processes. As we know, globalization aims at economic integration, in this case again the domain is the western countries. And of course, in the context of globalization, damage is inflicted on the culture of many countries, by the complete domination of Western culture.

In this case, we agree with the opinion of the last author Gianpiero Petriglieri that cosmopolitanism is a solution to the problems associated with globalization, but that they cannot interact with each other in any way. This position is controversial for the position of M. Ayaz Naseem and Emery J. Hyslop-Margison, who considered that cosmopolitanism has never been the most adequate way to solve the problems of globalization. We also disagree with the words of Brett Neilsons, who thinks that cosmopolitanism is a political project, in this sense we support the position that cosmopolitanism is first part of philosophical science. As we can tell, the big problem is the misunderstanding of this concept, in this case I. Burumas explained this factor accordingly with a relevant example.

As we mentioned earlier that the problem lies in the lack of understanding of the essence of cosmopolitanism, since they are interpreted differently in different sources, in the introduction we indicated two concepts of cosmopolitanism and they are opposite to each other. In this sense, we do not agree with the second definition, where the cosmopolitan is not seen as a patriot. Ideological supporters of cosmopolitanism often build their system of views not on the principle of recognition of planetary unity, nor on the consciousness of themselves as citizens of planet Earth, but mainly on the denial of their own national-state identity. Curiously interpreted universal human interests, sometimes correlated or identified with the policies of specific states of the world, are opposed to the state interests of their own country. At the heart of cosmopolitanism may be not so much a lack of patriotism, a disregard for national values, or a reluctance to follow tradition, but a desire to avoid political and political constraints, for example, freely choosing the country of residence. Although such cosmopolitanism, preserves the ideology of world citizenship and is characterized by a lack of special attachment to the homeland, it nevertheless differs significantly from the negativist, cosmopolitanism is criticized for promoting indifference towards national traditions, neglecting national culture. Supporters of patriotism do not agree with the view of supporters of cosmopolitanism that in modern conditions the concept of homeland is meaningless.

References:

1. Douthat R. "The Myth of Cosmopolitanism". - Access mode: https://mobile. nytimes.com/2016/07/03 /opinion/sunday/the-myth-of-cosmopolitanism.html?referer=https://www.google.kz//. Accessed: 10.10.2020.

2. Neilson B. "Review Article: On the new Cosmopolitanism". - Access mode: http://www.uws.edu.au/. Accessed: 10.10.2020.

3. Ayaz Naseem M. "Nussbaum's Concept of Cosmopolitanism: Practical Possibility or Academic Delusion?". - Access mode: https://journals.sfu.ca/pie/index.php/pie/article/download/75/25. Accessed: 11.10.2020.

4. Buruma I. "Cosmopolitanism, Trump and ignorance as weapon". - Access mode: https://www.google.kz/amp/s/. Accessed: 11.10.2020.

5. Petriglieri G. "In Defense of Cosmopolitanism". - Access mode: https://hbr.org/2016/12/in-defense-of-cosmopolitanism. Accessed: 11.10.2020.

Список литературы:

1. Доут Р. "Миф о космополитизме". - Режим доступа: https://mobile. nytimes.com/2016/07/03 /opinion/sunday/the-myth-of-cosmopolitanism.html?referer=https://www.google.kz//. Дата обращения: 10.10.2020.

2. Нильсон Б. "Обзорная статья: О новом космополитизме". - Режим доступа: http://www.uws.edu.au/. Дата обращения: 10.10.2020.

3. Аяз Насим М. "Концепция космополитизма Нуссбаума: практическая возможность или академическое заблуждение?". - Режим доступа: https://journals.sfu.ca/pie/index.php/pie/article/download/75/25. Дата обращения: 11.10.2020.

4. Бурума И. "Космополитизм, козырь и невежество как оружие". - Режим доступа: https://www.google.kz/amp/s/. Дата обращения: 11.10.2020.

5. Петриглиери Г. "В защиту космополитизма". - Режим доступа: https://hbr.org/2016/12/in-defense-of-cosmopolitanism. Дата обращения: 11.10.2020.

UDC 321.24 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.15
МРНТИ 11.25.4.

A.Kaihe [1]

[1]*PhD candidate, Graduate School of Core Ethics and Frontier Sciences*
Ritsumeikan University, Japan

MANJU NOBLE AND WEST: PRINCE HOŠOI DELENGGE FAMILY

Abstract

There is limited research on the relationship between the Manju aristocrats in the Ch'ing Empire and the West. As the only family in the Ch'ing Empire that continued to focus on Western academic research, the emergence and existence of the Hošoi Delengge Family and the continued cognition and understanding of the Manju Group and the absorption of Western civilization in the history of the Ch'ing Empire should have special era significance and historical reference value. At a time when the research on the history of the relationship between officials and merchants in the coastal Han people and Westerners in the Ch'ing has attracted much attention, the author of this article argues that it is necessary to select Yihui, the third-generation owner of his family, as the research object, and investigate his life experience and personal learning. It analyzes the specific thoughts and academic achievements embodied in the process of understanding Western civilization, combining family history documents and official documents to draw a relatively complete image of the Manju aristocracy who actively learns and absorbs Western civilization. Investigate the formation and development of a handful of academic families among the Manju aristocrats who are minority of foreign races.

***Keywords**: Manchu elites, absorb Western civilization, modern technology, knowledge dissemination, prospects, innovative thinking, diligent and studious, academic family, absorb advanced civilization, self-examination, Tungus and European*

Кайхэ А. [1]

[1]кандидат философских наук, доктор PhD,
Высшая школа фундаментальной этики и пограничных наук,
Университет Рицумейкан, Япония

МАНДЖУ БЛАГОРОДНЫЙ И ЗАПАДНЫЙ: СЕМЬЯ ПРИНЦА ХОШОЯ ДЕЛЕНГГЕ

Аннотация

Существует ограниченное исследование отношений между аристократами манджу в империи Цин и на Западе. Как единственная семья в империи Цин, которая продолжала фокусироваться на западных академических исследованиях, появление и существование семьи Хошой Деленгге, а также продолжающееся познание и понимание группы Манджу и поглощение западной цивилизации в истории империи Цин должны иметь особое значение эпохи и историческую справочную ценность. В то время, когда исследование истории взаимоотношений чиновников и купцов в прибрежных ханьских народах и западников в Цине привлекло большое внимание, автор этой статьи утверждает, что необходимо выбрать Ихуэя, владельца семьи в третьем поколении, в качестве объекта исследования и исследовать его жизненный опыт и личное обучение. Он анализирует конкретные мысли и научные достижения, воплощенные в процессе понимания западной цивилизации, комбинируя документы семейной истории и официальные документы, чтобы нарисовать относительно полный образ аристократии Манджу, которая активно изучает и впитывает западную цивилизацию. Исследуйте формирование и развитие горстки академических семей среди аристократов манджу, которые являются меньшинством иностранных рас.

Ключевые слова: *маньчжурские элиты, поглощение западной цивилизации, современные технологии, распространение знаний, перспективы, инновационное мышление, прилежные и прилежные, академическая семья, поглощение развитой цивилизации, самоанализ, тунгусы и европейцы*

[1]*А.Кайхэ*
[1]*Философия ғылымдарының кандидаты,*
Іргелі этика және шекара ғылымдарының Жоғары мектебі,
Ризумейкан Университеті, Жапония

МАНДЖУ АСЫЛ ЖӘНЕ БАТЫС: ХАНЗАДА ХОШОЙ ДЕЛЕНГЕНІҢ ОТБАСЫ

Аңдатпа

Цин империясы мен Батыстағы манджу ақсүйектерінің қарым-қатынасы туралы шектеулі зерттеулер бар. Цин империясындағы батыстық академиялық зерттеулерге назар аударуды жалғастырған жалғыз отбасы ретінде Хоша Деленгге Отбасының пайда болуы мен өмір сүруі, сондай-ақ Манджу тобын білу және түсіну және Цин империясының тарихындағы Батыс өркениетінің жұтылуы дәуірдің ерекше мәні мен тарихи анықтамалық құндылыққа ие болуы керек. Жағалаудағы хан халықтары мен Цинь батыстарындағы шенеуніктер мен көпестер арасындағы қарым-қатынас тарихын зерттеу үлкен назар аударған кезде, осы мақаланың авторы зерттеу нысаны ретінде Үшінші буындағы отбасы иесі Ихуэйді таңдап, оның өмірлік тәжірибесі мен жеке оқуын зерттеу керек деп санайды. Ол Батыс өркениетін түсіну процесінде пайда болған нақты ойлар мен ғылыми жетістіктерді талдайды, Батыс өркениетін белсенді зерттейтін және сіңіретін манджу ақсүйектерінің салыстырмалы түрде толық бейнесін салу үшін отбасылық тарих құжаттары мен ресми құжаттарды біріктіреді. Шетелдік нәсілдердің аз бөлігі болып табылатын манджу ақсүйектерінің арасында бірнеше академиялық отбасылардың қалыптасуы мен дамуын зерттеңіз.

Түйін сөздер: *маньчжу элиталары, Батыс өркениетін сіңіру, заманауи технологиялар, білімді тарату, перспективалар, инновациялық ойлау, ынталы және ынталы, академиялық отбасы, дамыған өркениетті сіңіру, интроспекция, тунгус және еуропалықтар*

Introduction. This article intends to further reveal the influence of the gradual advancement of Western learning brought by missionaries in the 17th century on the life and culture of prince Hošoi Delengge family. Then clarify the position and historical significance of this family in the study of Ch'ing history. The knowledge of this family will also refresh the understanding of Ch'ing Dynasty's Manchu nobility in the research field of

Ch'ing history. so, as to have a more comprehensive and detailed understanding of the philosophical mind map of the central cultural circle of the Ch'ing Empire from the perspective of the Manchu ruler.

Section 1

There were hundreds of princes in the Ch'ing Empire and over a hundred palaces were built for these families. What is meant by a "families of Manju aristocracy 府邸世家/FuDiShiJia"? The Manchu scholar Jin Qicong defined it as: ""Fu府" means "Royal Palace"; "Di邸", commonly known as "Prince Palace", FuDi府邸 is the collective name of big or small prince palace. The palace of a large family with a position and meritorious service." These elite Manju group had an important influence on politics, literature and art, science and technology in the early period of Ch'ing Empire. The Manju as the ruling class of the Ch'ing Empire is completely different from the previous era Ming Dynasty in terms of national composition, language, letter, customs, clothing, culture, religion, hairstyle, social structure, etc. As a marginalized small power in Northeast Asia, Manju possesses a unique set of ruling system. Since the Ch'ing Empire entered the Shanaha Pass, Manju group become the ruler of the Chinese speaking regime, the Manchu elite group continued to accept the influence of Chinese culture and Western technology, expanded the content of the royal family culture more widely. With a vast territory and numerous ruling groups with different linguistic and cultural characteristics, the Ch'ing imperial family attaches great importance to the diversified education of the ruling core children, in order to cultivate successors who can control the empire's complex and different regional groups' cross-cultural governance capabilities. In addition to being proficient in three foreign languages besides Manchu: Mongolian, Chinese, and Tibetan. In order to cultivate the successors of the next generation, the children of the Manju elite received strict training from childhood. In addition to the study of Manchu, Mongol and Sinology, horse archery and other tactical practices. The princes also have the use of various advanced weapons, such as flintlock. The historical facts of Emperor Doro eldengge's skillful use of flintlock guns can confirm the popularity and mastery level of the prince's education of Chinese and Western weapons. [1]. What's more, there are many talents Manju proficient in western technology were active before Emperor Abkai Wehiyehe era[2]. For example, Mingantu明安图, also known as Sharavyn Myangat[3]. His research achievement about the Catalan sequence was much early than the Westerner.

The brothers who competed with Emperor Hūwaliyasun Tob for the throne held various major military and political positions in the empire at that time[4]. This allowed Emperor Hūwaliyasun Tob to exercise unprecedented control and attack on the imperial family that held military and political positions after he became Emperor. From then on, until the end of the Boxer Rebellion, the royal family numbers were forced to stay away from military and political positions, in order to prevent the reappearance of the cruel internal fighting between the royal family from Nurhachi to Emperor Hūwaliyasun Tob[5]. However, this measure also restrained and weakened the core strength of the Manju clan. As the imperial princes moved away from important military and political positions in the empire, their chances of contacting the forefront of Western intelligence and affecting the destiny of the empire became smaller.

The emperor's monitoring of royal family members has been greatly weakened in the later period of Emperor Abkai Wehiyehe. Because the heir system formulated by Emperor Hūwaliyasun Tob has changed the tradition of selection by strength, the royal family no longer cares about competition for the throne, but the royal family members interested in Western civilization have become very few.

The First-generation master of Prince Hošoi Delengge family, who named Yongki (1741-1766), he is the fifth son of Emperor Abkai Wehiyehe (1735-1796) of the Ch'ing. Following the Diversified learning traditions in the Manju court education system, the prince Hošoi Delengge family has studied the Western technique and

[1] 《清史稿 卷十七
本纪十七》十八年九月，从幸秋狝木兰，上先还京师，而教匪林清党犯阙之变作。是月，戊寅，贼入内右门，至养心殿南，欲北窜。上御枪毙二贼，余贼溃散，乱始平。飞章上闻。仁宗欣慰，封上为智亲王，号所御枪曰"威烈"。谕内阁曰："忠孝兼备，岂容稍靳恩施。"上谦冲不自满假，谢恩奏言："事在仓猝，又无御贼之人，势不由己，事后愈思愈恐。"其不矜不伐如此。

[2] Emperor Abkai Wehiyehe's philosophy of governance and understanding of civilization are very different from those of the previous three emperors. The archives **Annex 1** provide a glimpse of his thoughts. The use of flintlock guns is forbidden, and traditional bows and arrows are required to continue hunting.

[3] Annex 2

[4] Annex 3

[5] 宫崎（1950）（宫崎（1996）pp.36、44-46、55-56

acknowledgement: astronomy, algorithms, mechanical, and medicine—studies and researched all these field with an open mind.

Yihui (1799-1838), the third-generation owner of this family, is a key figure in inheriting and carrying forward this attitude of communicating with Westerners. Yihui lived in this 'peaceful' period, different from other royal members. Yihui focuses more on comparing the differences between the Empire and the West, understanding and learning West and its technology. At the same time, he pays attention to the relationship between his own class and the common people. These ideas can be read from his anthology. These cognitions of him were inherited from his father and grandfather.

Section 2

At the beginning of the 17th century, Jesuit missionaries began to enter the Ming Empire, and they played an objective role in promoting the exchange and development of social culture, science and technology between the Mainland East Asia and the West. Western missionaries tried to win Manju Emperor's hearts through Western learning in order to infiltrate Christianity. The historical fact is that Christianization has not been accepted in Ch'ing society, but these advanced Western technologies, ideas, and systems have profoundly affected Ch'ing and promoted the progress of modern era comes.

The Manju aristocratic society of the Ch'ing Empire, due to its special status, had the opportunity to get in touch with more cultural technology of the Western world earlier though working with missionaries during the period of Emperor Ijishūn Dasan, Emperor Elhe Taifin (1654-1722) and Emperor Huwaliyasun Tob (1644-1735). Because these three Emperors have placed unprecedented emphasis on Western civilization and applied the technology and knowledge of Western civilization to the practice of imperial rule. At the same time, the missionaries also made extensive contacts with the Manju ruling class, and paid attention to learning Manchu and Chinese in order to gain a deeper understanding of the internal information of the Ch'ing Empire. The Jesuit missionaries introduced Confucian philosophical classics works and Manju language works to Europe, it is providing the West with a steady stream of information about this Eastern Asia empire ruled by the Tatars, so called Manju.

Until Emperor Abkai Wehiyehe came to the throne, the Ch'ing Empire recruited a large number of Western missionaries in various aspects to hold many important positions. Such as the production of precise map and mapping technology, trigonometric geometric function calculations, astronomical observations, development of new firearms, etc.

There are several ways for the aristocracy of the Ch'ing Empire to absorb Western academic resources. First, due to the training requirements in the Royal Community and the influence of missionaries those who service in the court, they began to accept Western languages, cultures and contact Western technology products; Second, through the diplomatic channels of the imperial court. Manju nobles also have convenient conditions for holding official positions to extensive exchanges with Western civilization, especially introduce literature works and publications[6]. Third, Manju nobles have conditions for co-working with Westerners. For example, Yihui's career in the Royal Astronomical Society gave him opportunity to make communication with westerners.

Section 3

The Prince Hošoi Delengge YongKi(1741-1766), is professional for his achievements in Manchu, Mongolian, Chinese, sinology, history, poetry, calligraphy, and Pythagorean theorem and Western trigonometry. In November 30th year of Abkai Wehiyehe, YongKi was awarded as the Prince Hošoi Delengge in his age 25. YongKi is not limited by cultural regionality, which is in line with the imperial prince's thinking of rapid expansion and growth.[7]

Prince Rongke of the Second Rank, Mianyi (1764-1815), the fifth son of Prince Hošoi Delengge YongKi. Mianyi accompanied Emperor Saicungga Fengšen when he was young, and after the Eight Trigrams uprising of 1813, he suggested that the Emperor Saicungga Fengšen should return to Beijing as soon as possible to stabilize the people , when who was far away from the Rihe Palace, This move was highly praised by Emperor Saicungga Fengšen, it makes Mianyi was particularly favored.

Mianyi is an important figure in passing on the family ideology. Because Yihui, Mianyi's heir, has pushed the family to associate with Westerners and actively absorb Western civilization to a new level, mastering the most advanced Western astronomy knowledge and Latin through the title and position can prove.

---

[6] **Annex 5**

[7] 乾隆四十八年《钦定古今储贰金鉴》〈孝贤皇后所生嫡子为人端重醇良依〉："其时朕视皇五子于诸子中更觉贵重，且汉文、满洲、蒙古语、马、步、射及算法等事，并皆娴习，颇属意于彼，而未明言，及复因病旋逝。"

Yihui (1799-1838), is the eldest son of Mianyi. In June of the 1815, he inherited Duke Doro Beile, and served as a cabinet minister and commander of the Gulu šanggiyan Ujen coohai army. His main job is to supervise the official education of the aristocracy children of the four Banner armies on each side of the Manchu nobility[8]. With multiple positions, he is also in charge of the Imperial Publish Office武英殿修书处、御书处, supervises the national examination system in the capital area, and oversees the affairs of the observatory and other cultural and technological work. He is in charge of royal education and national examinations in the capital region. He is also in charge of important positions such as the Royal Astronomical Observatory and the legislature.

Yihui's aristocratic status and the position in charge of the Royal Astronomical Society provided him with enough conditions and reasons for contact with the missionaries. These contact further aggravated Yihui's awareness and anxiety about the state of the empire. because he was sober, He realized that Manju Empire is declining, and that Western civilization is rising rapidly. The early three generations ancestors of the Prince Hošoi Delengge Family laid the foundation for the family's open view to the world and the cognition of foreign civilizations, which also made it possible for future descendants to continue to have this positive awareness in different eras and achieve personal growth on different achievements and life realizations.

Section 4.

The era of Yihui's life is from the end of Emperor Saicungga Fengšen (1796-1820) to the middle of Doro Eldengge (1821-1850) era, many technological products of West appear in the Manju royal circle. Also, many Western objects used in his family daily life, especially the automaton. The Yihui family also has many such mechanical clocks. Some birds or puppets will make sounds or make movements when telling the time on the hour, while others can predict weather changes. Yihui is sensitive to these new productions and he believes that the advantages of Western technology have already surpassed traditional Eastern technology. This is described in Yihui's dairy and literature work. there is a poem titled An Automaton in his anthology:

《明善堂文集·流水篇一》 〈自鸣钟〉

"奇绝洋钟制，铜壶巧莫并，枢机对境转，风雨应时鸣。"

MingShanTangWenJi LiuShuiPian 1 < *Automaton* >

"How wonderful a Western automaton, with an ingenious shape looks like a copper kettle.The gears of the machine interlock and rotate, and could be forecast weather. "

(All Chinese documents in this article are translated by the author.) He realized that the Eastern timing method was already very backward. He emphasized that the "copper pot hourglass(YuGuan玉琯 in "Lü Lizhi《律曆志》a timekeeping instrument in ancient Ch'ing). Yihui also praised in his poem *QianLiJing,*<千里镜> that the astronomical telescope can correct the wrong perception of astronomical knowledge in ancient East Asia.

"圆镜五重合，长筒制度匀，谈天古多误，望远此如神。"

" This telescope is combined by five mirrors, The barrel body is smooth and uniform in thickness, with refined craftsmanship. There are many fallacies in the study of astronomy in the ancient East. If you really want to see the constellations in the sky, you have to rely on this magical instrument. " In the eleventh year of Emperor Doro Eldengge of the Ch'ing (1831), Yihui was assigned to manage the Royal Observatory. The observatory was built on the battlement at the southeast corner of Beijing's inner city. It was originally built from the Yehe Yüan Ulus to the 16th year of the Kublai Khan (1279, the year of Ground Rabbit). The Observatory is responsible for observing the celestial phenomena and promulgating the calendar. The era when the missionaries came to the early Qing Dynasty was when the Emperor Manchuria promoted the conversion of the "traditional oriental astronomical observation method" to the use of "modern western astronomy". Emperor Elhe Taifin fully affirmed Western astronomy and algorithms. The missionaries introduced the advanced astronomical achievements of the time to Ch'ing. Yihui, who was in direct contact with the most advanced Western astronomy technology at the time.

Yihui wrote in his poem as follow when he when he boarded the observatory:

《明善堂文集 流水编四》登观象台

[8] The military system of Manju is called Eight Banner(Jukun Gusa), which divided to two wings, there have four banners at each side of the wing.

“暂领羲和职，初登观象台，元朝遗古迹，郭令实雄才，……仁皇亲制作，宝器尽珍瑰……抚辰曾继述，亭午久徘徊。……机祥腐儒陋，洋海异人来，柔远锡嘉号，通微辅圣裁，为邦斯首务，推测勉饮哉。”

"Mingshantang Collection and Chapter Four of Flowing Water" <On the Observatory>:

‘I was appointed to temporarily manage astronomical affairs and boarded the Observatory for the first time. This is an ancient monument left by the Yuan Dynasty. Astronomer GuoShoujing郭守敬 is really tallented. . . The astronomical instruments personally supervised by Emperor Elhe Taifin are all really treasures. . . I spent a long time visiting to see each of them one by one to understand its function. It took too long, even after noon. . . Although the instruments are very sophisticated, the managers[9] of the observatory were not proficient in use and maintenance. Western missionaries come from sea. The emperor attached great importance to talents and technology, and appointed some of proficient Westerner in astronomy to work in the observatory to serve for our Empire. . .’ This poem stated that the Emperor Elhe Taifin had appointed Westerners as the Observatory Supervisor and made new instruments on the stage. In the twelve year of Emperor Elhe Taifin of the Ch’ing (1673), six instruments such as the Celestial Globe, the Equatorial Armilla, the Ecliptic Armilla, the Altazimuth, the Azimuth Theodolite and the Sextant were newly made on stage. The old instrument was moved under the stage. Elhe Taifin also lamented the lack of advanced and professional astronomical observational capabilities for the chief observatory officials of the Empire, and the need to recruit Westerners to the department. It also pointed out that astronomy should be improved. In the fifty-fourth year of Emperor Elhe Taifin (1715), the ‘horizontal theodolite’ was newly made. This shows that Elhe Taifin attaches great importance to astronomy and calendar systems. Those who manage these institutions and conduct observations are all missionaries with strong expertise[10]. In the 9th year of Abkai Wehiyehe (1744), the ‘Elaborate Equatorial Armillary Sphere’ was newly made and it was presented on stage. However, since then until the abdication of the Qing emperor, the observatory has not added any new equipment. When Yihui was in charge of the Imperial Astronomical Service钦天监, there were Westerners serving as officials in it. In order to facilitate the supervision and management, he also learned the Latino scripts[11]. In the 1920s, his descendants stumbled upon a large number of Latin notes and writings while repairing the Yihui cemetery.When Yihui worked at the Royal Astronomical Service, his Western colleagues were all Portuguese. However, he also had many French, Spanish and Russian friends and students. Therefore, the author speculates that Yi Hui's Latin notes are not necessarily limited to one type of writing. This is probably because Yihui deliberately did not tell his family, nor did he mention learning and using Latin in his collection. The author speculates that this must be because Yihui was very sensitive to the political environment and the direction of the empire at that time and was afraid of ruining the family. Yihui often interacted with the Western officials of the Division. He also interacted with Western missionaries in the Catholic Church at ordinary times and was familiar with the Western information at that time. Yihui's friend Gao Shouqian高守谦, formerly known as Veríssimo Monteiro de Serra, a Portuguese[12] missionary, he is profesional at astronomy. He living in the East Catholic Church of Beijing, Ch'ing had once awarded him a senior position in the Royal Astronomical Society. Also, he was appointed to take charge of Beijing North Catholic Church. In the sixth year of Doro Eldengge (1826), he applied to return to Portugal on the grounds that his mother was sick and old. When he was in Beijing, he had close relationship with Yihui. In the 7th year of Doro Eldengge (1827), Yihui wrote a poem <Send Western missionary ShouQian Return to Portugal>.

The following two poems show Yihui's feelings for Serra and his understanding of geophysics at that time:

[9] Author is Unclear who Yihui refers to. Manchu? Han Chinese? Mongol?

[10] Such as Joachim Bouvet, 1656-1730. Domingo Fernández Navarrete,1610-1686. Jean-Baptiste Régis, 1663-1738. Michel Benoist, 1715-1774. Jan Mikołaj Smogulecki,1610–1656. etc.

[11] 《荣府家承 /奕绘传》：<文字学 三> <钦天监 五>。

[12] 乾隆十八年（1753年），葡萄牙传教士傅作霖被授予钦天监监副一职。后从乾隆三十九年（1774年）至道光六年（1826年）的52年间，钦天监监正全为葡萄牙人。他们依次是傅作霖、高慎思、安国宁（Anoré Rodrigues，1729—1796年）、索德超（José Bermardo de Almeida，1728—1805年）、汤士选（Alexandre de Gouveia，1751—1808年）、福文高（Domingos Joaquim Ferreira，1758—1824年）、李拱臣（Jóse Nunes Ribeiro，1767—1826年）、高守谦（Veríssimo Monteiro de Serra，卒于1852年）和毕学源（D. Caetano Pires Pereira，1763—1838年）。

1,

“小坐画堂嗜露酒，旋随高士听风琴，百年始觉天文密，一气能吹乐理深，白发志兴乡国感，沧溟归弄海潮音。耶稣新教烦相示，千圣同修只此心。”

" We rested with wine in Serra’s studio,
Listening to the organ with Serra,
After more than a hundred years, people gradually realized the secrets and mysteries of astronomy.
Serra can talk a lot about music theory,
Serra, who was already gray-haired, suddenly had the idea of returning to his hometown of Portugal.
Those who sailed from far away Europe now have to travel across oceans to return to their hometowns.
The Protestantism of Jesus is difficult to understand and accept when explained.
However, so many missionaries from the West are dedicated to spreading their religion to the East. "

2,

“滔滔阅世指狂流，突壑风波鼓未休，老眼明于千里镜，归帆高过十重楼，下看南极添星座，渐转西洋绕地球，却笑古人闻见隘，近迁岭表动乡愁。[13]”

" Appreciating everything in the world is like watching the roaring river,
The storm beats the ridges and mountains, and it never ceases.
The aged eyes can see the distant scenery through the binoculars.
The sailboat Serra was going to take back home, the mast was ten stories high,
It is estimated that standing on the top of the mast can see constellations that have not been seen in the Antarctic sky.
For Serra to return to Western Europe, he must go around the earth and pass through countless seas to get home.
Think about the ignorance of the ancients in the East, without the pioneering spirit of the Westerners,
When the ancients of the East went on a long journey, they started to miss home just not far from home."

Although these two poems are short, they contain a lot of information. A young Manchurian nobleman sits in the studio of an old white-haired Portuguese missionary who is proficient in music and astronomy, listening to the melodious melody of the pipe organ while tasting wine. It can be seen that although the two people are very different in cultural background, beliefs, and age, they are already close friends. Moreover, the two can freely exchange opinions and convey ideas, which can also infer that the language exchange between the two should not be limited to the Qing Mandarin at that time.

The poem also mentions that the two people are enjoying music together. Maybe Serra is playing the piano himself, or another luthier is playing. Presumably the two have a lot of common language in music, otherwise Yihui would not listen to Serra's endless talk about music. Know how. In addition to showing Yihui's enthusiasm for astronomy, the poem also reveals that Yihui already possessed the most advanced concept of the earth as a sphere at the time. In addition, Yihui not only expressed his resistance to the doctrine of Catholicism, but also praised the pioneering spirit of Western missionaries who traveled far and wide to teach in the East. He believed that Easterners were unwilling to leave their homeland. This information shows that Yihui is comparing, reflecting, and objectively examining himself and Western civilization.

According to Yihui family history document, as Yihui is professional in Western civilization, while learning from missionaries, Yihui had many Western students from different countries, all of whom had their own specialties, came from different churches, and some were sent by the church. others sent by the Western government. Each student has detailed information and biographies. During the holidays or new year days, these Westerners who were given Chinese names by Yihui have to visit Yihui. This shows the level of contact between Yihui and Westerners in Beijing at that time. This has a significant impact on his academic attainments and acceptance of Western cultural technology.

《明善堂集·流水编八》〈哭九儿载同〉

“秦公识晚老潘没，过信庸医读父经。”

[13]《明清时期澳门问题档案文献汇编》第2册《两广总督李鸿宾奏报已护送西洋人高守谦至澳交夷目收领遇便搭船回国折》，第189页；马士：《东印度公司对华贸易编年史》第4卷，第165页；《汪若瑟等致葡萄牙国王书》，《葡萄牙图书馆档案馆藏中文文献：1726—1855》，第84页。(Annex 6)

"Mingshantang Collection/ Chapter Eight of Flowing Water" < Cry the ninth son, ZaiTong. >

"It was too late to get to know Mr. Qin, a Russian doctor of western medicine with superb medical skills, that my child's life could not be saved.I am just too confused and over-trust the quack doctor who will only follow the famous doctor's father to make a diagnosis! "

Since Yihui's cutest son Zaitong was misdiagnosed by a quack and died, Yihui began to firmly choose Western medicine. Yihui's selection and exposure to Western medicine also provides certain resources for future generations to learn and apply Western medicine diagnosis in depth.

Section 5

Yihui advocates that Western learning should be adopted, but he still attaches great importance to Eastern traditional culture. In the two poems of " Mingshantang Collection and Chapter of Flowing Water I《明善堂文集 流水编一》", he encouraged future generations to inherit the four family studies of Chinese, Horsing archery, Manchu language, and algorithm. Also, he suggested insisting on inheriting it as a habit. Hope youth don't forget the original family studies and don't throw it away. Here are two poems in Ch’ing official language and algorithm:

“大清爰建国，天命始为书，地据三韩旧，言犹渤海余，谳咨通训诂，问学辨虫鱼，继志勿忘本，生民各有初。”

〈Translation〉

"Dacing（our worriors）found the Empire,

Manchu was created in the era of Abkai Fulingga(1616-1626),

Our motherland is based on the original north Korea penisula, so called the old three Korean Kin

There are still morphemes from the Bohai Kingdom in our language.,

Our language is closely related to these ancient languages,

Inheriting and learning these cultural, historical and language knowledge can enable us to understand our origin and better understand ourselves and everything in the world,

Inheriting the ancestors, don’t forget our cultural attributes,

Different group cultures have their origins."

Linguistics is an important part of Prince Hošoi derengge’s family studies and combining linguistics to study the national history is a major feature of family studies. Therefore, the descendants of Prince Hošoi derengge’s family not only inherited the Manchu-Mongol Chinese literature and Manchu-Mongol linguistics, but also Going deep into the study of Jurchen and Khitan, to the great grandson of Yihui, Hengxu, also, the fifth grandson JinQiZong, and the sixth grandson Ulhichun all became historical linguists. They research on Manchu, Jurchen, Khitan, Manchu Studies, Mongolian history, Liao and Jin history, Ch’ing history research works, etc.

〈算法〉

“算有西来法，亲承祖父传，变通时考证，悟诣遂精专，九曜天文密，元音字母全，术深久恐失，思作本形篇。”

<algorithm>

"There are calculation techniques from the West in the algorithm,

I inherited the teaching from my grandfather and father,

Accepting the notion that foreign things need to be flexible, but also to research it from time to time,

Only in this way can we comprehend its truth and gradually become proficient in this technique,

The nine planets of the solar system are infinitely mysterious,

The vowels of Western languages have a strong phonetic coverage,

I am worried that this algorithm research will be lost in the future,

So, I wrote this article to leave to the future generations. "

From the above poems, we know that the three generations of Prince Hošoi Derengge family are all proficient in algorithms; and the algorithm of Yihui is inherited from his father and grandfather. Because YongKi was loved by Emperor Abkai Wehiyehe, he could stay in the palace and grow up. The enthusiasm of the first three emperors for Western civilization made it easy for the princes to come into contact with a lot of Western civilization and knowledge in the Forbidden City. Yongki officially had such a unique growth environment that he achieved certain achievements in the study of Pythagorean theorem, which was discussed when Emperor Abkai Wehiyehe borrowed from the British envoy many years after Yongki's death. It can be seen that Yongki's mathematical accomplishment is not superficial.

(乾隆四十八年十月初二日)……“朕视皇五子，于诸子中觉贵重；且汉文、满洲、蒙古语、马步射及算法等事，并皆娴习。颇属意于彼而未明言。乃复因病旋逝。’

(The second day of October, forty-eight years of Abkai Wehiyehe)

... "I think the fifth son is the most outstanding among the princes; and he is very skilled in Chinese, Manchurian, Mongolian, cavalry and shooting, infantry shooting and hunting, and algorithms. I really want to choose him as the crown prince, but I didn't say clearly. Unfortunately, he passed away suddenly.'

At the end of the Ch’ing Dynasty, the Prince Hošoi Derengge family Palace at that time was dominated by the Duke PuYun.[14] Because PuYun's wife SuwanGuwargia’s elder brother YanLing was a diplomat, the Duke PuYun’s family was familiar with the officials of the embassies in Ch’ing at that time. Sometimes when the former diplomat resigned, they introduced their successor to PuYun family before they leave. PuYun family and foreign friends teach language and culture to each other. Due to the introduction of foreign friends, family members were familiar with the latest astronomy, geography, and scientific knowledge in the world. The younger two generations of the family, Duke PuYun's nephew, YuJian, PuYun's twelfth sister, and PuYun's son Heng Xu, are all fluent in English and German and were active in the Active in education and research.[15]

During the Badarangga Doro reign, Duke PuYun’s wife SuwanGuwargia JianNian was influenced by the Westernization Movement and began to pay attention to women’s education. Learning from the new education model, she founded a Lady’s school in Beijing called the NvZiChuanXiSuo女子传习所. She was the honorary principal and the principal was her daughter-in-law Dengiya Heping. The address is located in PuYun’s Palace. The textbook "The Model of Female Family《女子家庭模范》" of the Lady’s School was written by SuwanGuwargia JianNian herself. The women’s school and the textbooks compiled by her seem to be nothing new today, but it was an extremely new style for Manchu in Beijing a hundred years ago. It was written by popularizing traditional East Asia women's morals. There is also a western cooking class in the course, and the teacher is hired by the priest from the American church to teach. At that time, many young women came to sign up to study this school. These female students are mostly bureaucratic ladies of the Ch’ing and later Republic of Ch'ing. The enthusiasm for learning is very high, so that this school was very famous in Beijing. From Gehungge Yoso period to the Republic of China, it has existed for six years（1907-1913）. At that time, the Han Chinese revolutionary forces in the south had given affirmation to this lady’s school. The wife of Vice President LiYuanhong黎元洪 of the Republic of Ch'ing and wife of the RuanZhongShu阮忠枢, the Secretary General of the Presidential Office and the Confidence of Yuan Shikai袁世凯 , have also visited the PuYun Palace frequently. This school have a certain status in the history of education in later Ch’ing history, especially in the history of women's education and Beijing's education.

Yogiyan, PuYun's nephew, was influenced by Western learning and determined to study law and western medicine when he was young. When Prof. JinQiZong was young, he could still see books such as "General Theory of Law《法学通论》" left by Yogiyan [16]. There are many books on western medicine, including books on internal medicine, surgery, and gynecology. The famous "Dermatology Treatment《皮肤症治》" is a colorful painted dermatology book, which contains color pictures of various skin diseases. JinQiZong still remembers the fear of reading when he was young. Yogiyan has professional in Western medicine. Yogiyan studied medicine and treated diseases and administer medicine for the local peoples of west countryside of Beijing where he lived. Whenever the nearby villages had colds and fevers, he went to seek witchcraft, and tried to heal. Yogiyan treated it with "quinine pill", and patients recovered in few days and surprised. Yogiyan went to the public for diagnosis and treatment and did many volunteers medicine support to the local people. Yogiyan has a Britain doctor friend. Because of joint medical research, they are good friends. In the early years of the Republic of Ch'ing, Moore open a hospital and hired Yogiyan as a physician in the hospital.

Conclusion

[14] kesi-be tuwakiyara gurun-be dalire gung, which means the Duke Who Receives Grace and Guards the State.

[R]<荣府家承>芸公传,西学篇。

[16] The Prof. JinQiZong is the 8 generation descendants of the family. <Qizong Collected Works><family history><Yogiyan>page 2.

From the time of Emperor Abkai Wehiyehe, most royal families are mediocre, which is related to the rule of Emperor Abkai Wehiyehe. The inner city of Beijing is not only an independent living space for Manchurians, but also a concentration of embassies and churches of various sects, which gives the Manchu nobles and Westerners more opportunities to contact. The Prince Hošoi Derengge family Palace humbly learned Western technology and culture, introduced traditional Ch'ing culture to the Westerners, actively established schools, learned Western language, recognized and practiced Western medicine, and promoted advanced Western learning It It became a very special academic aristocratic family in the middle and late Qing Dynasty and played a role in open cultural exchanges.

Because the Ch'ing Empire did not have the system of set feudal vassals from other provinces as Ming or other Chinese authorities did, All members of the royal family and the emperor live in the inner city of Beijing, and no royal family members are allowed to leave the capital without authorization from the emperor. The living environment of the Royal Observatory in the Qing Dynasty is a basic platform for mutual learning and cultural exchanges with Westerners. People like Yihui and Mingant make full use of this platform to communicate with Westerners in depth. This communication is bound to affect Yihui's descendants, in addition to absorbing the West in civilization, each generation of children and grandchildren can also have their own specialties, such as mastering English and German, using Western medicine to treat local patients, opening new schools, and actively referencing Western academic research results for comparison even in the research of social sciences and natural sciences. The introduction of Western medicine of YuMin, especially the promotion of private Western medicine, brought well-being to the general public and was a manifestation of social progress at that time. What's more commendable is that he is a nobleman.

After the Second Opium War (1860), Ch'ing was becoming to a semi-colonial and semi-feudal country. The role of missionaries in Ch'ing has undergone a great change, from the previous use of scientific knowledge to assist missions to more fields. Such as education and medical services, participation in political activities, etc.; establish orphanages and church schools in Ch'ing; many famous universities are run by Western churches; the earliest Western medical hospitals are also run by Western churches; Western churches also run newspapers, Magazines and other media promoted press freedom in the late Ch'ing. Western culture has shaken the foundation of the old culture of the Ch'ing Dynasty even in any period of history. Due to the role of this cultural exchange work, Western priests, diplomatic missions, businessmen and foreign students are active in many fields.

Although the Yihui family is not the central decision-making figure of the Manchurian Empire, they have always accepted Western civilization, understood the world, and made foreign friends in all ages. The author believes that perhaps it is because of the special status and superior conditions of the prince that the Yihui family can, while learning to master Han cultural civilization, objectively and rationally examine the self as a minority of rulers from outside, and develop a broad mind to embrace Western civilization. Of course, the formation of such a family in the Qing imperial royal family is itself a subject worthy of consideration.

Yihui's thinking clearly recognizes the shortcomings of Eastern culture and civilization. He did not protect traditional astronomy or medicine. Oppositely, Yihui pointed out the importance of Western learning through sharp contrast. Unfutunately, because of his social status, he can only liberate and enrich himself and his family. This ideology has also been passed on to his descendants.

Annex 1

1,《乾隆御制诗集》4集，卷93，癸卯1，《题宋版周髀算经》。“皇祖精明勾股弦，惜吾未习值髫年。而今老固难为学，自画追思每愧旃。”

2,《高宗纯皇帝实录》乾隆十五年十月丁丑日(November 6, 1750)

我滿洲本業。原以馬步騎射為主。凡圍獵不需鳥鎗。惟用弓箭。即索倫等圍獵。從前并不用鳥鎗。今聞伊等、不以弓箭為事。惟圖利便。多習鳥鎗。夫圍獵用弓箭。乃從前舊規。理宜勤習。况索倫等皆獵獸之人。自應精於弓箭。故向來於精銳兵丁內、尤稱手快。伊等如但求易於得獸。久則弓箭舊業。必致廢弛。將此寄知將軍傅爾丹、令其嚴行傳諭索倫等。此後行圍。務循舊規。用弓箭獵獸。將現有鳥鎗。每鎗給銀一兩。槩行收回。想伊等鳥鎗。亦有來處。并非自造。今既行禁止。必須察明實數收貯。著傅爾丹上緊留心察收。收回後、嚴禁偷買自造。查出即行治罪。仍曉諭索倫等、今收回鳥鎗者。特因爾等圍獵。不用弓箭。習學鳥鎗者過多。皇上欲爾等不棄舊規。仍復本業。爾等應體皇上憐憫訓導至意。凡遇圍獵。毋用鳥鎗。仍前專用弓箭。務復舊習。不但超列優等。而善馬步射者。可被恩陞用侍衛等官。將此明白曉諭之。

In English:

On the dingchou day of the 10th month of the 15th year of the Qianlong reign (November 6, 1750), the emperor issued the following edict：

The original vocation of we Manchus focused on riding horses and shooting. Ordinarily, in hunting, we had no need for guns, and only used bows and arrows. Previously, when the Solon hunted in a battue, they never used guns. Now I hear that they do not do things using bows and arrows anymore, but instead seek what is convenient, and have generally become accustomed to using guns. The use of the bow and arrow in hunting is a longstanding custom, and a principle suitable to diligent practice. Moreover, the Solon are hunters, and certainly should be proficient in archery; for this reason, among our crack troops, they have always been especially commended for their skill. If they think only about obtaining game the easy way, with time their traditional archery skills will certainly weaken. Send this to General Furdan and order him to rigorously convey this edict to his Solon men. Henceforth when mounting a battue, they must abide by the old rules and use bow and arrow to hunt game. For each gun currently in their possession, give them one tael of silver; collect them all without exception. My thinking is that these guns must also come from their own sources, since [the soldiers] certainly do not make them themselves. Now, once the prohibition has been implemented, we must ascertain clearly the actual number [of these weapons] and store them securely.

Let Furdan take extreme care in counting and collecting them. After they have been collected, strictly prohibit their illicit purchase and production, and ferret out and promptly punish violators. In addition, issue explicit instructions to the Solon: “The reason we are now collecting your guns is particularly because in hunting too many of you do not use bows and arrows, but instead are learning to use guns. His Majesty desires that you not abandon your old ways, but return to your original vocations. You all should follow the example of His Majesty’s compassionate guidance and sincere intention: when you go to hunt in battue, do not use guns, but, as before, use bow and arrow; you must return to the old customs. Those who not only excel [at archery] but also adeptly shoot from horseback can receive the favor of being raised to official ranks like Imperial Guardsman.” Use this to clearly instruct them.

In the 25th year of Emperor Qianlong (1760), the missionary Michel Benoist蒋友仁 produced a "Supplementary Kun Yu Quan Tu". In the explanation of this picture, Jiang Youren made it clear that Copernicus’s heliocentric theory was the only correct one, and introduced Kepler’s three laws and some recent developments in European astronomy, such as the earth’s oval shape. "Additional Kunyu Quantu" was dedicated to Qianlong as a birthday gift. Although Qianlong happily praised Jiang Youren and rewarded him with a few pieces of silk, he did not understand the value of this picture. As a result, this picture was locked in the palace's inner courtyard, and no one knew it.

Annex2

The Catalan sequence was described in the 18th century by Leonhard Euler, who was interested in the number of different ways of dividing a polygon into triangles. The sequence is named after Eugène Charles Catalan, who discovered the connection to parenthesized expressions during his exploration of the Towers of Hanoi puzzle. The counting trick for Dyck words was found by Désiré André in 1887. What is unexpected is that Catalan numbers in Mingantu明安图's book The Quick Method for Obtaining the Precise Ratio of Division of a Circle volume III by 1730 . That is when he started to write his book Ge Yuan Mi Lu Jie Fa [The Quick Method for Obtaining the Precise Ratio of Division of a Circle] 《割圜密率捷法》, which was completed by his student Chen Jixin in 1774 but published sixty years later.

(P.J. Larcombe. The 18th Century Chinese Discoery of the Catalan Numbers. 1999/2000 Volume32 Number1) However, Larcombe may not know much about history and culture, so in his article Minggantu was used to disassemble the name of Chinese Han style into Antu Ming, and Larcombe’s article also used the word ‘Chinese’, indicating that the author did not understand Minggantu Mongolians Identity and relations between Manchuria and Mongolia during the Qing Dynasty. Minggantu is a Banner Man, His name first appeared among the official document of Imperial Astronomical Bureau in 1713, From 1724 up to 1759, he worked at the Imperial Observatory.

(http://www.mongolinternet.com/famous/MyangatBiography.htm)

Annex 3

1,《圣祖仁皇帝实录》康熙四十八年三月初九日，胤礽重立为太子。尔后，康熙加封诸子，皇三子胤祉、皇四子胤禛、皇五子胤祺俱著封为亲王，皇七子胤祐、皇十子胤□俱著封为郡王，皇九子胤禟

、皇十二子胤禑、皇十四子胤禵俱着封为贝子。未受封爵的成年皇子只有已遭囚禁的皇长子胤禔、皇十三子胤祥与大失圣心的胤禩。

2,《世宗宪皇帝实录

卷之四十五》雍正四年六月三日，(八阿哥)听信相士张明德诳言遂欲谋杀二阿哥，希图储位，又与大阿哥暗蓄刺客，谋为不轨，众所共知者一也。

3, 《世宗宪皇帝实录

卷之四十》雍正四年正月五日，从前皇考曾谕诸王等：允禩奸险诡诈，结党设谋，欲弑皇太子，今事俱败露，见在交审。是时允禟允禵在侧，独挺身保奏允禩并无此意，因致皇考震怒，拔刀欲诛允禵，恒亲王等劝止，将允禵责惩，并允禟逐出。

4,

《圣祖仁皇帝实录》康熙四十七年十月二日，布穆巴供：张明德往普奇公家，回至我府，言普奇谓皇太子甚恶与彼谋刺之约我入其伙，我不从，故以语直郡王(胤禔)。直郡王(胤禔)云：尔勿先发此事，我当陈奏可觅此人，送至我府，因送往直郡王府…九阿哥胤禟、十四阿哥胤禵供：八阿哥曾语我等，有看相人张姓者云皇太子行事凶恶已极，彼有好汉可谋行刺，我谓之曰此事甚大，尔何等人乃辄敢出口?尔有狂疾耶?尔设此心，断乎不可，因逐之去。八阿哥胤禩供：我以此语告诸阿哥是实，问张明德口供无异。取供具奏，上谕诸皇子议政大臣大学士九卿学士侍卫等曰：贝勒胤禩闻张明德如许妄言，竟不奏闻，胤禩革去贝勒为闲散宗室。…公普奇知情不首，革去公爵，为闲散宗室。…张明德情罪极为可恶，著凌迟处死行刑之时，可令事内干连诸人往视之。

Annex 4

1,《圣祖仁皇帝实录》康熙四十八年正月二十二日，康熙帝谕满汉诸臣曰：…所以拘执皇太子(胤礽)者，因其获戾于朕耳，并非欲立胤禩为皇太子而拘执之也。皇太子(胤礽)获罪之处虚诬者甚多。今马齐、佟国维与胤禔为党，倡言欲立胤禩为皇太子，殊属可恨，朕于此不胜忿恚，况胤禩乃缧绁罪人、其母又系□族，今尔诸臣乃扶同偏徇保奏胤禩为皇太子，不知何意？岂以胤禩庸劣无有知识，倘得立彼则在尔等掌握中，可以多方□弄乎？如此则立皇太子之事皆由于尔诸臣、不由于朕也，且果立胤禩，则胤禔必将大肆其志，而不知作何行事矣！朕悉睹其情形，故命亟释废太子胤礽。朕听政四十九年包容之处甚多，惟于兹事忿恚殊甚，朕原因气忿成疾…。谕曰：马齐原不谙事，此数年中起自微□，历升至大学士，其处心设虑无耻无情但务贪得，朕知之已久早欲斥之，乃潜窥朕意而蓄是心殊为可恶，理应立斩，以为众戒，朕因任用年久不忍即诛，著即交胤禩严行拘禁。李荣保著免死，照例枷责，亦听胤禩差使。马武著革职，其族中职官及在部院人员，俱革退，世袭之职亦著除去，不准承袭。…

2,《圣祖仁皇帝实录》康熙五十三年十一月，康熙帝谕诸皇子：“胤禩系辛者库□妇所生，胤禩自幼心高阴险，听相面人张明德之言，遂大背臣道，觅人谋杀二阿哥胤礽，举国皆知，胤禩杀害二阿哥胤礽，未必念及朕躬也。朕前患病，诸大臣保奏八阿哥胤禩…仍望遂其初念与乱臣贼子等结成党羽密行险奸，谓朕年已老迈岁月无多及至不讳，伊曾为人所保，谁敢争执，遂自谓可保无虞矣，朕深知其不孝不义情形，即将所遣太监冯遣朝等于朕所御帷幄前，令众环视，逐一夹讯，伊已将党羽鄂伦岱、阿灵阿尽皆供出。自此，朕与八阿哥胤禩父子之恩绝矣，朕恐后日，必有行同狗彘之阿哥仰赖其恩为之兴兵构难，逼朕逊位而立八阿哥胤禩者，若果如此，朕惟有含笑而殁已耳，朕深为愤怒。特谕尔等众

阿哥，俱当念朕慈恩遵朕之旨，始合子臣之理。不然，朕日后临终时必有将朕身置乾清宫，而尔等执刃争夺之事也，胤禩因不得立为皇太子恨朕切骨，胤禩之党羽亦皆如此”。

Annex 5

A, De re metallica. 《坤舆格致》1643. Chinese version.

B, Ferdinand Verbiest《欧洲天文学》（Astronomia Europea）one volume.1687. Chinese version.

C, Ferdinand Verbiest《测验纪略》1669. one volume. Chinese version.

D, Ferdinand Verbiest《御览西方要纪》1669. one volume. Chinese version.

E, Ferdinand Verbiest《仪象志》 (Yixiang zhi), 1673 (on astronomical instruments and apparatus. Chinese version.

F, Ferdinand Verbiest《康熙永年历法》 (Kangxi Yongnian Lifa), 1678 .On the calendar of the Kangxi Emperor.

G, Ferdinand Verbiest《方言教要序论》 (Jiaoyao xulun) explanation of the basics of the faith.

H, Kunyu Quantu《坤舆全图》. 1674. was a map of the world developed by Jesuit father Ferdinand Verbiest during his mission in Ch’ing. etc.

I, Jean Baptiste Regis. Y— King. Antiquissimus Sinarum liber quem ex Latina interpretatione P. Regis aliorumque ex Soc. Jesu. P. P. edidit. J. Mohl…Cum quatuor tabulis. 2 vol. Stuttgartiae et Tubingae, 1834—1839, 《拉丁文版易经》Latin version of <I Ching>.

J, Jan Mikołaj Smogulecki 《天步真原》3 Volume. introducing logarithms to the Ch'ing empire.

K, Domingo Fernández Navarrete. 1676. Tratados historicos, politicos, ethicos, y religiosos de la monarchia de China: Descripcion breve de aqvel imperio, y exemplos raros de emperadores, y magistrados del. Con narracion difvsa de varios svcessos, y cosas singvlares de otros reynos, y diferentes navegaciones. Añadense los decretos pontificios, y proposiciones calificadas en Roma para la mission chinica; y vna bula de N.M.S.P. Clemente X. en fauor de los missionaries.

Reference:

Y—King. Antiquissimus Sinarum liber quem ex Latina interpretatione PRegis aliorumque ex Soc. Jesu. PP. edidit J. Mohl…Cum quatuor tabulis. 2 vol. Stuttgartiae et Tubingae, 1834-1839,

Herbermann, Charles, ed. 1913. "Jean-Baptiste Régis". Catholic Encyclopedia. New York: Robert Appleton Company

Larcombe, Peter J. "The 18th century Chinese discovery of the Catalan numbers"

Luo Jianjia. Ming Antu, the First Inventor of Catalan Numbers in the World. Institute for the History of Science Nei Monggol Normal University

Bartlett, Beatrice S., 1991, Monarchs and Ministers: The Grand Council in Mid-Ch'ing China, 1723–1820, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Wu, Silas H. L., 1970, Communication and Imperial Control in China: Evolution of the Palace Memorial System, 1693–1735, Cambridge: Harvard University Press.

宮崎市定1950『雍正帝』岩波新書、中公文庫、復刊1996年

《荣府家承》<奕绘传>

МРНТИ 03.01.13 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.16

Б.А. Габдулина[1], М.М. Ықылас[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: muhkit@mail.ru)

[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ОҢТҮСТІК ӨҢІРЛЕРДЕН СОЛТҮСТІК АЙМАҚТАРҒА ҚОНЫС АУДАРУДЫҢ КӘЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Кәзіргі кезде елімізде демографиялық дисбаланс қалыптасып, күшеюде. Статистикалық деректерге сәйкес, солтүстік өңірлерде (Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай облыстары) халық саны (барлығы шамамен 2,2 млн. адам), орналасу тығыздығы 6,8 млн. адам тұратын оңтүстік өңірлермен (Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Алматы облыстары) салыстырғанда, едәуір аз.

Болжамды деректер бойынша, 2050 жылға қарай солтүстік өңірлердің халқы 0,9 млн. адамға азаюы, ал оңтүстік өңірлердегі халықтың 5,2 млн. адамға артуы мүмкін. Оңтүстік өңірлерде халықтың орналасу тығыздығы солтүстік өңірлердің тиісті көрсеткішінен 4 есе асатын болады. Осы дисбалансты қалпына келтіру іс-шараларының бірі ретінде оңтүстік өңірлерден солтүстік аймаққа халықты өз еркімен орналастырудың мемлекеттік бағдарламасы жұмыс істей бастады. Солтүстікке көшіп барғандар үшін біраз жағдай жасалған, түрлі жеңілдіктер, материалдық стимулдар бар. Бірақ бұл бағдарламаның жақсы жақтарымен қоса, түзетілуі тиіс кемшін тұстары да айтылып жүр. Ол кемшіліктерді қалай түзеуге болады? Мақалада осы сұраққа жауап іздеп көреді.

Түйін сөздер: *ішкі көші-қон, миграция проблемалары, «Серпін» бағдарламасы, халықтың әлеуметтік-экономикалық әл-ауқаты, баспанамен қамту, еңбек нарығы.*

Габдулина Б.А.[1], Ыкылас М.М. [2]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нұр-Сұлтан, Казахстан
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нұр-Сұлтан, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ОТ ЮЖНЫХ РЕГИОНОВ В СЕВЕРНЫЕ ОБЛАСТИ РК

Аннотация

В настоящее время в стране развивается демографический дисбаланс. По статистике в северных регионах (СКО, Павлодарская, Костанайская области) проживает население (всего около 2,2 млн человек), плотность расселения составляет 6,8 млн человек, по сравнению с южными регионами (ЮКО, Жамбылская, Кызылординская, Алматинская области). По прогнозам, к 2050 году население северных регионов уменьшиться на 0,9 млн человек, а население южных регионов возрастет на 5,2, млн человек. Плотность населения в южных регионах будет в 4 раза выше, чем в северных. В качестве одной из мер по восстановлению этого дисбаланса была запущена государственная программа добровольного переселения населения из южных регионов в северные. В рамках этой программы для тех, кто переезжает в северные регионы созданы условия, есть различные льготы и материальные вознаграждения. Но, имея существенные преимущества, у этой программы есть и недостатки. Как их исправить? Что делается для этого? В статье попытаемся искать ответы на эти вопросы.

Ключевые слова: *внутренняя миграция, проблемы миграции, программа «Серпін», социально-экономическое самочувствие населения, обеспечение жильем, рынок труда.*

B.Gabdulina[1], M.Ykylas[2]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

CURRENT ISSUES OF RESETTLEMENT FROM THE SOUTHERN REGIONS TO THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN

Abstract

Currently, the country is developing a demographic imbalance. According to statistics, the Northern regions (North Kazakhstan, Pavlodar, and Kostanay regions) have a population of about 2.2 million people, and the

population density is 6.8 million people, compared to the southern regions (South Kazakhstan, Zhambyl, Kyzylorda, and Almaty regions). By 2050, the population of the Northern regions is projected to decrease by 0.9 million people, while the population of the southern regions will increase by 5.2 million people. The population density in the southern regions will be 4 times higher than in the Northern ones. As one of the measures to restore this imbalance, the state program of voluntary relocation of the population from the southern regions to the Northern ones was launched. Under this program, conditions are created for those who move to the Northern regions, there are various benefits and material rewards. But while this program has significant advantages, it also has disadvantages. How do I fix them? What is being done for this purpose? In this article, we will try to find answers to these questions.

Keywords: *internal migration, migration problems, «Serpin» program, socio-economic well-being of the population, housing provision, labor market.*

Мақалада көтерілген зерттеу тақырыбы – соңғы жылдары еліміздің солтүстік аймақтарында кеңінен көрініс тапқан жаппай көші-қон процесін тоқтатуға бағытталған жұмыстарды саралауға байланысты. Қолға алынған іс-шаралардың тиімділігі көрініп тұрса да, нәтижесі мен оның дәріптелуі тиісті деңгейде емес екені көңілді алаңдатады. Осыған байланысты мақаланың негізгі мақсаты - жұмысқа қабілетті халық саны азайған солтүстік өңірлердің тұрғындарын халқы тығыз орналасқан оңтүстік аймақтардан еріктілерді көшіру арқылы көбейту жолдарына сараптама жасап, ол жұмыстардың барысын бағалап, тиімді жағы мен кемшіліктерін салыстыру, кемшіліктерін жою жолдарын қарастыру. Зерттеудің негізгі әдісі – салыстырмалы түрде деректерді келтіре отырып, сараптама жасау. Ол үшін ҚР Ұлттық статистика бюросының деректеріне, көші-қон бағдарламасына өзіндік талдау жасап жүрген еріктілердің (Шымкент қаласы әкімінің кеңесшісі Өмір Шыныбекұлы, т.б.) интервьюлерінде, ҚР Сенаты депутаттарының (сенатор О.Булавкина, сенатор А.Қапбарова) сауалдарында көрсетілген мәліметтерге сараптама (қайталама талдау) жүргізілді.

Кіріспе. Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап жаһандық өзгерістер уақыты басталды. Әлемдік дамудың барлық саласын қамтыған бұл өзгерістер адамзат үшін небір жаңалық алып келді. Жаңалыққа толы жаңашылдықпен қатар, адамзат алдына небір мәселелерді қойды. Технологиялық даму цифрландыру саласын дамытуға мәжбүрлесе, осы сандық дамумен әлеуметтік дамуымыз бірге үндесе алмай жатқан жайы да бар. Барлық сала үндесе дамымаған соң, мемлекеттің қауіпсіз даму жолында да өзіндік сынақтар шығуда.

Ел қауіпсіздігін сақтаумен қатар, оның стратегиялық бағыт-бағдарын жүзеге асыру үшін қажетті іс-шаралар ауқымы өте кең. Соның бірі – шекаралық аймақтар қауіпсіздігін қамтамасыз ету – ондағы тұрғындар санын азайтпау, шекаралық елдімекендердің босап қалмауының алдын алу шаралары. Бұл бағытта мемлекеттік деңгейде жұмыстар істеліп жатқанына қарамастан, қолданған шаралар әлі тиісті нәтиже бермей отыр. Цифрларды сөйлетсек.

ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес, Солтүстік Қазақстан облысында жаңа туғандарға қарағанда, қайтыс болғандар саны көп. 2020 жылдың алғашқы 9 айы ішінде облыс тұрғындарының саны үш мыңнан астам адамға кеміген [1].

Қазақстан Республикасы
Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі
Ұлттық статистика бюросы

Қазақстан Республикасындағы ішкі көші-қоңның айырымы*

адам

	2020								
	қаңтар	ақпан	наурыз	сәуір	мамыр	маусым	шілде	тамыз	қыркүйек
Барлық халық									
Ақмола	-517	-264	-327	-26	-164	-588	-353	-396	-403
Ақтөбе	43	38	-102	-8	80	-95	-80	-49	-50
Алматы	-1 270	-1 593	-1 152	-63	273	-2 730	-2 061	-2 233	-1 461
Атырау	-76	-97	-6	-8	-88	-168	-163	-201	-155
Батыс Қазақстан	-150	-146	-114	-6	-58	-268	-75	-190	-177
Жамбыл	-1 024	-1 214	-669	-34	-391	-1 129	-757	-690	-1 147
Қарағанды	-476	-377	-329	-37	-72	-740	-507	-533	-629
Қостанай	-218	-254	-109	5	-145	-289	-30	-291	-256
Қызылорда	-476	-480	-265	-29	-313	-383	-342	-575	-477
Маңғыстау	229	26	49	-7	65	-63	-265	117	125
Павлодар	-199	-95	-135	-12	40	-205	-107	-101	-191
Солтүстік Қазақстан	-346	-236	-130	-10	-20	-334	-30	-220	-250
Түркістан	-2 031	-1 826	-743	-39	931	-1 709	-1 609	-2 265	-2 848
Шығыс Қазақстан	-882	-820	-498	-39	-418	-882	-665	-810	-919
Нұр-Сұлтан қаласы	2 560	2 396	1 520	191	1 057	3 189	1 623	2 609	3 109
Алматы қаласы	3 718	3 963	2 621	102	188	5 790	4 343	4 770	4 189
Шымкент қаласы	1 115	979	389	20	-965	604	1 078	1 058	1 540

Ұлттық статистика бюросының деректері

Мәселен, 2018-2019 жылы және 2020 жылдың 9 айында СҚО облысына оңтүстік өңірлерден 5123 адам қоныс аударды, есесіне өңірден 10 мыңға жуық адам көшіп кеткен. Бес мың адамның өзі халықты оңтүстік өңірлерден солтүстікке қоныс аудару бағдарламасын пайдаланып көшкендер.

Алғашында (2015 жылы) жұмыс күші аз солтүстік өңірлерге халық тығыз орналасқан оңтүстік облыстардан халықты өз еркімен қоныстандыру, оларға жергілікті билік арқылы жағдай жасау бастамасы кәдімгідей-ақ қарқын алды. Көшіп келгендер тұрғын үймен қамтылып, жұмысқа қабілеттілері жұмыспен қамтылды. Өз кәсібін ашамын дегендерге де мүмкіндік берілді. Бағдарламаға қатысушыға және оның отбасының әрбір мүшесіне бір реттік 35 АЕК (88 375 теңге) мөлшерінде көшу үшін материалдық көмек беріледі. Сондай-ақ коммуналдық төлемдерді және жалға алынған баспананың ақысын төлеу үшін 12 ай бойы ақшалай көмек көрсетіледі. Қалалық жерге қоныс аударғандарға 48 100 теңге төленсе, отбасы мүшелерінің саны 2-4 адам болса – 60 125 теңге, ал 5 немесе одан да көп болса – 72 150 теңге төлеу қарастырылған. Ауылдық жерге қоныс аударғандарға бір жыл бойы ай сайын 36 075 теңге беріліп отырады. Отбасы мүшелерінің саны екеуден төртеуге дейін болса 43 290 теңге, 5 не одан да көп болса – 50 505 теңге материалдық көмек көрсетіледі [2]. Ал бара сала баспана сатып алғысы келетіндер осы қаражаттың бір жылдық ақысын бірден алып, үй сатып ала алады. Басты талап – отбасындағы кем дегенде бір адам жұмыспен қамтылуы керек. Бұл үшін жұмысты жергілікті билік, яғни елдімекендердегі жұмыспен қамту бөлімдеріне мамандығы бойынша жұмыс тауып беруін сұрап, өтініш жазу қажет.

Жергілікті атқарушы билік еңбек жасындағы бір азаматты жұмыспен қамтуға міндеттелген. Мамандығы жоқ отбасы мүшелеріне тегін орта кәсіби білім беріледі. Қоныс аударушылардың балалары болса, балабақшаға және мектепке кезексіз қабылданады. Сондай-ақ, мал және егін шаруашылығы бойынша өз кәсібін ашқысы келетін жандарға қалаған мөлшерде жер телімі Үкімет тарапынан тегін беріледі. Ал бизнес жоспар ұсынған азаматтарға 6 пайыздық төмен мөлшерлемемен несие беріліп, «Бизнес бастау» бойынша тегін курстардан өтуге жолдама алады.

Сонымен қатар, «Серпін» бағдарламасы бойынша солтүстік өңірлердің жоғары оқу орындарында грантпен оқу мүмкіндігі қарастырылған. Осы орайда, бұған дейін бағдарлама аясында 5 627 жас солтүстіктегі оқу орындарында білім алған. Яғни, «Серпін» бағдарламасымен оңтүстіктен солтүстікке көшкендерге 79 мың теңге беріледі. Биылдың өзінде бұл бағдарламаға республикалық бюджеттен және жергілікті бюджеттерден қомақты қаражат қарастырылған.

Өңтүстік өңірлерден солтүстік аймақтарға көшуге осылайша ынталандыратын бағдарламаның тиімділігімен қатар, бұл бағдарламаның жетілдіретін тұстары да жетерлік. Статистикалық деректерге сәйкес, жоспар бойынша осы жылдың соңына дейін солтүстік облыстарға қоныс аударғандар саны 59 мың адамға жетуі тиіс.

Бұл жоспардың орындалуы қиын нәрсе емес, өйткені оңтүстіктен солтүстік аймақтарға қоныс аударуға ниет білдірушілердің саны артып келеді.

Бірақ, мемлекеттік деңгейде қабылданған бұл бағдарламаның насихатталуы әлсіз. Сонымен қатар, қоныс аударғандардың көтерген мәселелері де ұлғайып келеді. Осы жақында ғана оңтүстіктен қоныс аударғандар өмірімен танысуға барған жастар қозғалысының мүшелері СҚО Аққайың ауданындағы берілген жаңа үйлердің сапасыз екеніне көз жеткізіп, ол туралы БАҚ беттерінде хабарлады. Артынша сол аудан әкіміне қатаң сөгіс беріліп, көшіп барғандардың үйлерін тез арада ретке келтіру тапсырылды [3].

Көші-қонға қатысты мұндай кемшіліктер ҚР Парламенті Сенатының депутаттарына да жетіп, олар Үкімет басшысы А.Маминге депутаттық сауал жолдады. «Әсіресе Қазақстанның Ресеймен шекаралас ауылдарында адам саны күрт кеміген. Тұрғындар санын толтыру проблемасы Қостанай, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарында да бар. Тіпті Солтүстік Қазақстан облысында 20 жылда 300 жуық мектеп жабылып, бастауыш және орта мектепте оқитындар 8 мыңға азайған. Мектеп ғимараттары аукционға қойылып сатылуда. Соңғы 5 жылда елден 189 765 адам қоныс аударса, 70 933 этникалық қазақ көшіп келді. Айырмашылық 118 832 адамды құрайды. Қазақстаннан шетелге тұрақты тұруға кететіндердің 43,8%-ын 15 пен 34 жасқа дейінгі жастар құрайтындығы алаңдатады [4].

Халықтың көші-қон көрсеткіштері

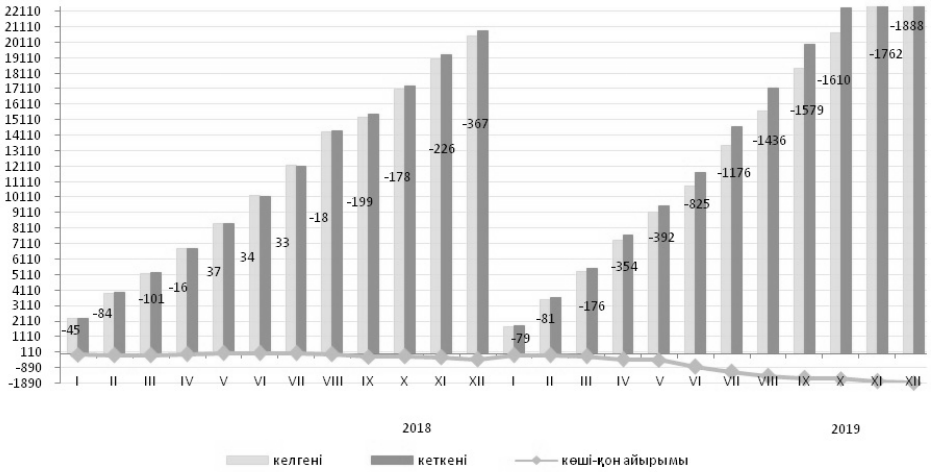

Ұлттық статистика бюросының деректері

Сыртқы көші қонның санын азайту үшін ішкі көші қон үдерісіндегі еңбек теңгерімін тұрақты және тиімді қалпын сақтау маңызды. Ел аумағының біртұтастығы үшін оңтүстіктен солтүстік аймақтарға бағытталған көші-қон үрдісін жалғастыру керек деп санаймыз» - делінген сенаторлар сауалында [5].

Ал сенатор А.Қапбарова жариялаған сауалда халықты оңтүстік өңірлерден солтүстікке қоныс аудару кезінде туындайтын мынадай негізгі мәселелерді шешу қажеттігі айтылған:

Бірінші тұрғын үй мәселесінің түпкілікті шешілмеуі. Солтүстік Қазақстан облысында тұрғын үй салу бойынша пилоттық жобаны іске асыруда оң нәтиже бар болғанымен, ол жеткіліксіз. Қоныс аударушылар үшін мемлекет беретін үйлердің көпшілігі қазіргі заманғы өмір сүру стандарттарына, санитарлық нормаларға сәйкес келмейді, кейбір үйлер, апатты жағдайда тұр. Берілген үйлердің бір бөлігі физикалық тұрғыдан тозған, бұл қалыпты, жайлы өмір сүруге мүмкіндік бермейді.

Екіншіден, тұрақты жұмыс орнының болмауы. Еңбекке қабілетті қоныс аударушылардың біраз бөлігі тұрақты жұмысқа орналаспаған. Қоныс аударушылар жақсы табыс табу мақсатында бір ауылдан екінші ауылға «көшіп» жүретін жағдайлар да сирек емес.

Үшіншіден Климатқа бейімделудегі қиындықтар. Солтүстік пен оңтүстіктің климаттық жағдайындағы күрт айырмашылықтар қоныс аударушылардың бейімделу процесін қиындатады, бұл қоныс аударушылар үшін субсидиялар мен жеңілдіктерді есептеу кезінде ескерілуі қажет. Нәтижесінде кейбір қоныс аударғандар кері қайтуда.

Төртіншіден, қоныс аударушылардың кәсіпкерлік қызметпен айналысуға қолдау көрсетудің кейбір тетіктерінің жеткіліксіздігі. «Бизнес-Бастау» бағдарламасының бағыты шағын бизнестің (олар үшін ауыл шаруашылығы саласында болғаны дұрыс) басталуымен емес, формальды түрде сертификат алумен аяқталады. Қоныс аударушыларда несие алу үшін кепіл мүлкінің болмауы. Мәселен, қоныс аударушылардың 2018 жылы 5,6%, 2019 жылы 4,1%, 2020 жылы 2,9 пайызына ғана кәсіпкерлік қызметпен айналысуына қолдау көрсетілген [6].

Осы проблемаларды көтерген сенаторлар бұл мәселелердің туындауына себеп болған факторлар мен оларды шешу жолдарын да атап көрсеткен.

Еңбекке қабылетті қоныс аударушының тұрақты жұмыс таппауына солтүстіктегі жұмыс нарығының зерттелмеуі себеп. Нақты айтсақ, көші-қон процестерінің жалпы ұлттық экономиканың дамуына, атап айтқанда аграрлық секторға әсері зерттелмеген күйінде қалып отыр. Себебі Оңтүстік өңір тұрғындардың көп бөлігі ауыл шаруашылығында (мал шаруашылығы, егіншілік, бау-бақша өсіру, көкөніс өсіру және т.б.), құрылыста, қызмет көрсету саласында жұмыс істеуге бағдарланғаны ескерілмеген. Ал, Солтүстік Қазақстан облысының аудандарында дәрігерлер, мұғалімдер, ветеринариялық дәрігерлер және басқа да техникалық мамандықтар сұранысқа ие.

Сонымен бірге жұмыс күші артық өңірлерден жұмыс күші тапшы өңірлерге ерікті түрде қоныс аудару бағдарламасын іске асыру нәтижелері туралы деректердің жеткіліксіздігі. Халықтың жұмыс күші артық өңірлерінен жұмыс күші тапшы өңірлеріне ерікті түрде көшуінің тиімділігіне қатысты терең және ауқымды зерттеулердің болмауы бұл процестің тиімділігін төмендетеді.

Депутаттар сауалына жауап қайтарған Үкімет басшысының айтуынша, оңтүстіктен солтүстік өңірлерге қоныс аударушыларға мемлекеттік қолдау шаралары туралы толық ақпаратты қамтитын ақпараттық ресурс құру жұмыстары басталған. Биыл құрылатын электронды ресурс электрондық еңбек биржасы (enbek.kz) базасында орналасады. Осы ақпараттық ресурс бұл мемлекеттік бағдарламаның насихатталуы әлсіз деген тезисті де жоққа шығаруға атсалыспақ. Бұл электронды ресурс бір жағынан «Бір терезе» қағидаты бойынша қоныс аударушылар туралы деректердің бірыңғай автоматтандырылған ақпарат жүйесін енгізу қажет» - деген депутаттар ұсынысына да сай келіп тұр.

Депутаттар өз сауалына қоса ұсынған тағы бір шешім - жұмыс күші тапшы өңірлерге Қазақстан азаматтарының ерікті түрде қоныс аударуы үшін қосымша ынталандыру шараларын енгізу еді. Бұған орай, Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес, көшуге ынталандыруды күшейту үшін биылдан бастап субсидияның мөлшерін 35 АЕК-тен 70 АЕК-ке дейін арттыру көзделіп отыр, яғни көшуге берілетін бұған дейінгі 88 375 теңгелік біржолғы төлем енді екі есеге өседі [7].

Қоныс аударушылар үшін тұрғын үй берудің нақты тетігін пысықтау қажеттігі солтүстікке көшетіндер саны көбейген сайын белгілі бола бастады. Сондықтан Солтүстік Қазақстан облысында пилоттық режимде арнайы ішкі қоныс аударушылар үшін тұрғын үй салу бойынша жоба іске қосылды, оның шеңберінде 428 тұрғын үй салынып, бүгінгі күні 428 отбасы немесе 1 969 адам қоныстанған. Яғни қоныс аударушылар арнайы бөлінген қаржыға үй сатып алып не үйді жалға алып жаңа жерде өмір сүруды бастағаннан гөрі, келушілер үшін жаңадан үй салу тиімділігі байқалды. Сол себепті биылдан бастап, жалға берілетін қолжетімді тұрғын үйлер салудың осы тәжірибесі барлық қабылдау өңірлеріне таратылды.

Қорытынды. Биыл қабылдау өңірлеріне тағы екі облыс – Ақмола және Қарағанды өңірлері қосылды. Ал қоныс аударушылардың шығу өңірлері Алматы қаласымен толықты. Мұның бәрі ерікті қоныс аударуға қатысқысы келетін азаматтарды кеңінен қамту үшін жасалған жұмыстар.

Дегенмен қоныстандырудың арнайы Мемлекеттік немесе өңірлік бағдарламасын әзірлеу керек. Өйткені, қазіргі оңтүстік аймақтардан солтүстік өңірлерге халықты көшіру процесі «Еңбек» нәтижелі жұмыспен қамту бағдарламасының» бір бөлігі ғана. Бұл бағдарлама қоныстандыру барысында туындайтын мәселелердің барлығын қамтымайды, яғни көші-қон барысында орын алатын сұрақтарға қажетті шамада жауап бере алмайды.

Осы мақалада көтерілген тақырыбымызға орай айтылатын басты ой – солтүстік өңірді жұмыс күшімен қамтып, елдімекендерді тұрғындармен толтыру жұмыстары басталды. Бұл процестің тоқтаусыз жүруіне мемлекет те, оның тұрғындары – халық та мүдделі болуы керек. Осы көші-қонның қалай басталып, қалай жалғасатынын реттеп отыру үшін қабылданған «ҚР көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын және ҚР көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» ҚР Үкіметінің 29.09.2017 ж. № 602 қаулысының қалай орындылғанын биыл қорытындылаймыз [8]. Кез-келген істің нәтижесі тек зерттеу арқылы көрінеді. Бұл бағыт та бөлек зерттеуді қажет етіп тұр.

Ұлттық экономика министрлігі 2021 жылы «Өңірлік саясатты, өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуын сараптамалық-талдамалық сүйемелдеу, өңірлер экономикасының өсу резервтерін анықтау, оның ішінде қалалық және ауылдық елдімекендерде халықтың тұру жайлылығының деңгейін бағалау және

мониторингтеу бойынша ұсынымдар әзірлеу» тақырыбында зерттеу жүргізуді жоспарлап отыр [9]. Бұл зерттеудің құрамдас бөліктерінің бірі – елдімекендердің өңірлік стандарттар жүйесінің объектілерімен және қызметтерімен қамтамасыз етілуіне мониторинг жүргізу болып айқындалған. Яғни, мұндай зерттеу нәтижесі – елдімекендердегі өмір сүру стандартын қалыптастыруға сеп болады. Бұл стандарттарды мемлекеттік қолдау арқылы алдымен шекаралық аймақтарда орналасқан елдімекендерге (ауылдарға) қолдану қажет. Өйткені, шекаралық өңірлер Қазақстанның егемендігі мен аумақтық тұтастығының негізі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы // [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://stat.gov.kz/search/item/ESTAT345917 – (қаралған күні: 20.11.2020).*
2. *Шыңғысхан Ж. Төрт жылда 59 мың отбасы оңтүстіктен солтүстікке неге көшеді? // «Qazaq» газеті [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: https://qazaq1913.com/2019/07/12/o-t-stik/ (қаралған күні: 16.11.2020).*
3. *Тұмар А. СҚО әкімі қатаң сөгіс алды [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://turkystan.kz/article /126871-126871/ (қаралған күні: 20.11.2020).*
4. *Тлеуова Р. Көбі 15-34 жас аралығында. Сенатор шетелге көшіп жатқандар саны артқанын айтты // Tengrinews интернет порталы [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kob-15-34-jas-aralyigyinda-senator-shetelge-koshp-jatkandar-421969/ – (қаралған күні: 03.12.2020).*
5. *Булавкина О., Бектаев А., Перепечина О., Куришбаев А.,. Жумагазиев М., Дюсембинов С., Мусин Д., Нуралиев А., Нурсипатов Н. Депутаттық сауал: «Шекараралас аумақтарды орнықты әлеуметтік-экономикалық дамыту белдеуін құру туралы» // Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының ресми интернет-ресурсы [Электрон.ресурс]. – 16.10.2020. – URL: http://senate.parlam.kz/kk-KZ/dep-requests/details/2346 – (қаралған күні: 10.11.2020).*
6. *Қапбарова А. Депутаттық сауал // Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының ресми интернет-ресурсы [Электрон.ресурс]. – 04.12.2020. – URL: http://senate.parlam.kz/kk-KZ/dep-requests/details/2371 – (қаралған күні: 05.12.2020).*
7. *Депутаттық сауалдарға жауаптар // Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының ресми интернет-ресурсы [Электрон.ресурс]. – 05.01.2021, №23//21-9/6925дз. – URL: http://senate.parlam.kz/kk-KZ/dep-requests/details/2371 – (қаралған күні: 08.01.2021).*
8. *ҚР Үкіметінің 29.09.2017 ж. №602 қаулысы // ҚР көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын және ҚР көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы // [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000602 – (қаралған күні: 20.11.2020).*
9. *Мамин А. // Депутаттық сауалға жауап: «Ауыл – Ел бесігі» арнайы жобасының әзірленуі мен жүзеге асырылуы» // Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы [Электрон.ресурс]. – 03.11.2020. – URL: https://primeminister.kz/ru/inquiries – (қаралған күні: 09.11.2020).*

References:

1.*National Bureau of statistics of the agency for Strategic Planning and reform of the Republic of Kazakhstan // [electron.resource]. - 2020. - URL: https://stat.gov.kz/search/item/ESTAT345917 – (review date: 20.11.2020).*

2. *Why do 59 thousand families move from south to North in four years of Genghis Khan? // Qazaq newspaper [electron.resource]. 2019. - URL: https://qazaq1913.com/2019/07/12/o-t-stik / (review date: 16.11.2020).*

3. *Tumar village received a severe reprimand from the Akim of North Kazakhstan region [electron.resource]. - 2020. - URL: https://turkystan.kz/article /126871-126871 / (review date: 20.11.2020).*

4. *Tleuova R. most of them are 15-34 years old. The senator said that the number of people moving abroad has increased // Internet portal Tengrinews [electron.resource]. – 2020. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kob-15-34-jas-aralyigyinda-senator-shetelge-koshp-jatkandar-421969 / - (review date: 03.12.2020).*

5. *Bulavkina O., Bektaev A., Perepechina O., Kurishbayev A.,. Zhumagaziev M., Dyusembinov S., Musin D., Nuraliyev A., Nursipatov N. deputy request: "on the creation of a belt for sustainable socio-economic development of border territories" // official internet resource of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan [electron.resource]. - 16.10.2020. - URL: http://senate.parlam.kz/kk-KZ/dep-requests/details/2346 – (review date: 10.11.2020).*

6. Kapbarova A. parliamentary request / / official internet resource of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan [electron.resource]. - 04.12.2020. - URL: http://senate.parlam.kz/kk-KZ/dep-requests/details/2371 – (review date: 05.12.2020).

7.answers to parliamentary requests // official internet resource of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan [electron.resource]. - 05.01.2021, №23//21-9/ 6925dz. - URL: http://senate.parlam.kz/kk-KZ/dep-requests/details/2371 – (review date: 08.01.2021).

8. resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 29.09.2017 No. 602 // on approval of the action plan for the implementation of the concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 and the concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 // [electronic.resource]. - 2020. - URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000602 – (review date: 20.11.2020).

9. Mamin A. / / answer to the Deputy's request:" Development and implementation of a special project" Auyl – El besigi " / / official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan [electron.resource]. - 03.11.2020. - URL: https://primeminister.kz/ru/inquiries – (review date: 09.11.2020).

UDC 327.8 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.17
MRNTI 030903

A.E. Ibrayeva [1]

[1]*PhD, Dean of the Higher School of Social Sciences and Humanities Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan, aigerimibrayeva7@gmail.com*

KAZAKH-TURKISH RELATIONS: TRADE AND ECONOMIC ASPECT

Abstract

The article examines the trade and economic cooperation between the two countries at the present stage. Given the fact that Turkey is actively expanding its presence not only in Kazakhstan, but also in Central Asia, this issue is of urgent importance.Turkish business is represented in various sectors of the Kazakh economy: construction, transport, and communications. At the same time, we note that Turkey invests in the strategic sectors of our economy. Joint-stock companies and joint ventures have been established that produce products for domestic and international markets.

Over the years, a legislative and legal framework has been formed in all areas of cooperation. The Turkish presence is noticeable not only in Kazakhstan, but also in Central Asia. Ankara has managed to put economic and humanitarian cooperation between our countries on a solid foundation. Among the priorities of Turkey's "soft power" are joint projects in the oil and gas industry, education and culture.

Keywords: *Kazakhstan, Turkey, economic relations, investments.*

А.Е. Ибраева[1]

[1]*PhD, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің деканы, Астана халықаралық университеті, Нұр-сұлтан қ., Қазақстан aigerimibrayeva7@gmail.com*

ҚАЗАҚСТАН-ТҮРІК ҚАТЫНАСТАРЫ: САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі кезеңдегі екі ел арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық қарастырылады. Түркияның өзінің қатысуын тек Қазақстанда ғана емес, Орталық Азияда да белсенді түрде кеңейтетінін ескере отырып, бұл мәселенің өзекті мәні бар.Түрік бизнесі Қазақстан экономикасының түрлі секторларында: құрылыста, көлікте, коммуникация саласында қызмет етеді. Сонымен қатар, Түркия біздің экономикамыздың стратегиялық секторларына инвестициялар салып жатқанын атап өтеміз. Ішкі және халықаралық нарықтарға өнім шығаратын Акционерлік қоғамдар, бірлескен кәсіпорындар құрылды.

Осы жылдар ішінде ынтымақтастықтың барлық бағыттары бойынша заңнамалық-құқықтық база қалыптастырылды. Түркияның қатысуы тек Қазақстанда ғана емес, Орталық Азияда да байқалады. Анкара біздің елдеріміз арасындағы экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастықты берік негізге ала алды. Түркияның "жұмсақ күші" басымдықтарының ішінде мұнай-газ индустриясындағы, білім беру мен мәдениеттегі бірлескен жобаларды атап өтуге болады.

Түйінді сөздер: *Қазақстан, Түркия, экономикалық байланыстар, Инвестициялар.*

Ибраева А.Е. [1]
[1]*PhD,декан Высшей школы социально-гуманитарных наук Международный университет Астана, г. Нур-Султан, Казахстан, aigerimibrayeva7@gmail.com*

КАЗАХСТАНСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

В статье рассматривается торгово-экономическое сотрудничество между двумя странами на современном этапе. Учитывая тот факт, что Турция активно расширяет свое присутствие не только в Казахстане, но и в Центральной Азии, этот вопрос имеет актуальное значение.Турецкий бизнес представлен в различных секторах казахстанской экономики: строительстве, на транспорте, в сфере коммуникации. Вместе с тем, отметим что Турция вкладывает инвестиции в стратегические сектора нашей экономики. Созданы акционерные общества, совместные предприятия, выпускающие продукцию на внутренний и международный рынки.

За эти годы сформировано законодательно-правовая база по всем направлениям сотрудничества. Турецкое присутствие заметно не только в Казахстане, но и в Центральной Азии. Анкаре удалось поставить на прочную основу экономическое и гуманитарное сотрудничество между нашими странами. Среди приоритетов «мягкой силы» Турции можно отметить совместные проекты в нефтегазовой индустрии, в образовании и культуры.

Ключевые слова: *Казахстан, Турция, экономические связи, инвестиции.*

Introduction

The modern history of Kazakhstan includes fundamental reforms, socio-economic changes, as well as the transformation of the political system. The multi-vector course of our Republic's foreign policy allows us to pursue a balanced strategy with the international community. The first President of Kazakhstan N. Nazarbayev defined the long-term goal of forming and maintaining constructive relations with the countries of the near and far abroad. Among the states, Turkey occupies a certain place in the foreign policy of Kazakhstan and participates not only in our country, but also in the regional economy. In this regard, the relevance of trade and economic relations is a priority in the multilateral contacts between our countries.

The relevance of this article is determined by the need to study the main aspects of relations between Kazakhstan and Turkey in the new geopolitical and geo-economic conditions. These include the issues of Kazakhstan's entry into the international community, as well as the study of economic priorities between our Republic and Turkey.

Materials and methods

The article uses a historical method that reveals the process of formation and development of relations between Kazakhstan and Turkey. Cooperation between the two countries has various aspects: political, economic and humanitarian spheres. The system method considers the relations between two countries, the elements of which are closely interrelated with each other, which allows us to study phenomena over time. The paper also uses statistical and analytical methods that allow us to analyze the dynamics of trade and economic cooperation between the two countries in the new conditions

Discussion

The historiography of this topic is quite extensive, and it is difficult to give a complete analysis of the sources in one article. This question is being studied by foreign and domestic researchers. For example, among Russian authors, we note Troitsky E. F., Safonkina E. A., Mavrin Yu. V. and others.

The article by N. Ulchenko analyzes certain achievements, mistakes and painful points of the social and economic policy of the Turkish government after coming to power in 2002 of the Justice and Development Party (AKP). Taking into account the Kurdish factor and the dynamics of the party and political system as a whole, programs, statements, speeches by individual leaders and the results of extraordinary parliamentary elections in June and November 2015 are considered. Although the AKP eventually managed to once again become the ruling party unanimously, the price of victory was high, and the country and its government had to face a number of challenges and serious problems in the field of economy, domestic and foreign policy.

Recently, a lot has been said and written about Turkey, about Erdogan, but mainly in the aspect of the Russian-Turkish conflict over the downed aircraft. Meanwhile, even in this regard, the internal affairs of this

country, the social and economic policies of its government, their perspectives deserve serious attention. The article presents the analysis of economic relations between Turkey and Kazakhstan since 1991 and the problems of bilateral contacts. Kazakh-Turkish relations have a long history, based on a common culture, mutual understanding, similarity of positions on many issues of international policy. Turkey provided military-technical and financial assistance on gratuitous terms. Every year, Kazakh military officers are trained in Turkey. Economic relations between Turkey and Kazakhstan show that, despite the well-developed nature of contacts, compared with other Central Asian countries, there is still a need for greater activation of economic, political and humanitarian ties with great potential[1].

Turkish authors include Ozge Nur Ogutcu in the article "the current state of relations between Kazakhstan - Turkey" analyzes the relations between Kazakhstan and Turkey in the new geopolitical conditions.

There are two main factors in bilateral relations; first, over the past couple of years, Kazakhstan has been more active in the international arena and is seeking support from the international community; second, Turkey, aware of the changes in the global economic sphere, seeks to resolve issues, taking into account the current international situation.

Currently, Kazakhstan and Turkey, along with Azerbaijan and Kyrgyzstan are members of regional organizations that are promoting unity through historical, linguistic and ideological ties, such as the international organization of Turkic culture TURKSOY,the parliamentary Assembly of Turkic-speaking countries (AVIM, Avrasya Incelemeleri Merkezi), Center for Eurasian studies[2].

Kazakh researchers Shilibekova A., Chebotarev A., Iskalieva A.M., and others analyze in their works the multilateral relations between the two republics.

In the dissertation of Isalieva A.M. " Қазақстан Республикасы мен Парсы Шығанағының елдері арасындағы ынтымақтастықтың қарқыны, мәселелері мен келешегі"(1991-2019 жж.) The attraction of Turkish investments in the economy of Kazakhstan is also being investigated. For example, the Islamic Corporation for the Development of the Private Sector (ICD) has allocated $ 160 million.US for . financing of small and medium-sized business projects. And the International Islamic Trade and Finance Corporation (ITFC), in turn, attracted grain exporters in the amount of $ 800 million. The Islamic Investment Insurance and Export Credit Corporation (ICIEC) has financed foreign investments from Turkey to Kazakhstan in the amount of more than $ 32 million[3,p.99].

Results of the study

At the present stage, the Republic of Turkey is increasingly trying on the role of a regional leader and using its favorable geopolitical and geographical location at the junction of two civilizations, seeks to strengthen its influence in global politics. In the economic sphere, the Turkish leadership has set an ambitious goal - to enter the top ten most developed countries in the world by 2023 (100th anniversary) and become a regional leader in technological modernization. Such aspirations are quite real and feasible: the successful development of the country's economy in the last decade with the highest average annual growth rates in Europe (5.1 %); the 16th place in the world and the 6th in the European economy; a good demographic situation – a very young population; half of the population of 76 million people (its working – age part-52 million), younger than 30 years; the country has 139 universities (94 – public, 45 – private), where about 3 million students study and 400 thousand graduates annually; 25 million Internet users. The country's economy not only meets the needs of the population in food, consumer goods, including durable goods, but also supplies them for export to Europe, America, the CIS, Africa, the Middle East [4].

The process of establishing diplomatic relations between Kazakhstan and Turkey took the period from 1992 to 1999. The signing of a package of important interstate agreements and treaties by Ankara and Astana gave a certain opportunity for the consistent development of both diplomatic contacts and trade and economic relations, including within the framework of the Summits of the Turkic-speaking states.

In Kazakhstan, about two thousand enterprises with the participation of Turkish capital work in various industries. They cover the chemical and light industry, mechanical engineering, construction materials production, mining, and metallurgy. Among our major partners there are such companies as "Anadolu", "Yildirim", "Urker", "Abdi Ibrahim", in addition, Ziraat Bank has been providing its services in Kazakhstan since the 1990s.

Turkey was one of the first countries to organize joint ventures and joint stock companies in Kazakhstan.JV "Kazfen", created by the Turkish company "Tekfen", "Kazakhstanneftegazstroy" and the Japanese company "Mitsubishi", has started the construction of the Kenkiyak-Kumkol oil pipeline, with a length of 765 km. The issue of participation of the joint venture "Kazfen" in the reconstruction of the Astrakhan-Mangistau water

pipeline, the Zhetybai-Uzen oil pipeline, the construction of protective dams in the oil fields located on the coast of the Caspian Sea was also considered.

VESNET telecommunications enterprises successfully operated, in which the shares of the Turkish company NETASH were 51%, and Kaztelecom-49%. "Coca-Cola Almaty Botler" with 50% participation of the companies "Efes Yatyrym" and "Anadolu Industry Holding", the construction company "BEKHTEL-YON" with 50% participation of the largest Turkish construction company "YON", etc.

In June 1993, in Almaty, the state electric power company "Kazakhstanenergo "and the German-American-Turkish consortium" Siemens-Babcock-BMB", in the presence of the Presidents of Kazakhstan and Turkey, signed a contract for the construction of a" turnkey " combined cycle power plant with a capacity of 954 MW in Aktyubinsk. The total amount of capital investment was planned to be about $ 800 million. However, due to the inconsistency of the position of the three republican ministries of geology, energy, oil and gas, the project did not receive proper development for a number of years and at the end of July 1996. it was annulled by the government.

Kazakhstan and Turkey have established close business contacts on technical, scientific and economic cooperation. The Turkish side was offered a list of priority investment projects in the field of agriculture and the creation of joint ventures. Ties in the banking sector were strengthened: the largest banks in Turkey, "Zirat Bankasy "and" Emlak Bankasy", established joint banks in Almaty with Kazakh partners, and the Kazakh-Turkish Almaty International Bank was opened, which operated in the financial market of the republic. One of the main tasks was to serve unsecured direct state guarantees for investment projects of both the public and private sectors of Turkey in Kazakhstan[5]

New prospects for Kazakh-Turkish cooperation in the 21st century are directly related to the implementation of the Turkish leadership's concept of creating an energy and transport corridor between the West and the countries of Central Asia, which is openly and actively supported by the United States and other leading countries of the world. This is especially important in the run-up to the implementation of grandiose projects related to the development of the oil and gas resources of the republic. In this regard, it becomes relevant to develop its own concept and long-term program for the development of trade, economic, scientific and technical cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey and to focus the government's efforts on its implementation [6].

Trade and economic cooperation between Kazakhstan and Turkey, despite the objective difficulties, developed successfully and had a steady tendency to expand. This was evidenced by statistical data (hereinafter the data of the State Institute of Statistics of Turkey are given). If in 1996 the trade turnover between Turkey and Kazakhstan amounted to $ 255.9 million (including Kazakhstan’s exports - $ 93.6 million, imports - $ 162.3 million), then in 1997 It reached a level of $ 341.5 million (including Kazakhstan’s exports of $ 131.1 million, imports - $ 210.5 million), i.e. there was an increase in turnover of 33.4%.

In 1997, Turkey accounted for 25.9% of the total trade turnover of Turkey with the five Turkic-speaking states of the CIS. In 1997, in terms of the volume of foreign trade of Turkey with the CIS countries, Kazakhstan ranked fourth, letting Russia, Ukraine and Azerbaijan pass ahead. The structure of Kazakhstan's exports over the years has not undergone any major changes and had a pronounced raw character. Consumer goods, construction and food products, medicines, cars and buses, cars and equipment, automatic telephone exchanges, detergents, etc. were bought in Turkey. An important place in the development of bilateral trade and economic relations was occupied by the 200 line opened in 1992 mln. dollars. Of the total credit allocated in the amount of 240 mln. dollars by the end of 1997, the commodity credit was 55.7 mln. dollars, and the investment loan for various projects - 184.3 mln. The use of the credit line allowed the construction of the Ankara and Astana hotels, the children's rehabilitation center in Almaty, the Alem Bank buildings, the pasta factory in Petropavlovsk, the copper wire rod plant in Zhezkazgan, the dairy plant in Zaisan, and the leather processing and soap production and reconstruction plants. hotels - “Medeu” and “Alatau”, the construction of the cadet corps in Schuchinsk and others continued. During the elaboration in the Eximbank of Turkey there was a project to open a new credit line in the amount of $ 300 million to support a little about and medium-sized businesses in Kazakhstan [7].

Transport and communications have a decisive impact on the development of trade and economic relations. In the Kazakh-Turkish trade, almost the entire volume of foreign trade turnover was carried out by road. Although the possibilities of road transport are not fully used and have large reserves, the seasonal nature of this type of transport, due to the sharp reduction in cargo transportation in winter, negatively affected the dynamism and stability of mutual deliveries of foreign trade goods. In this regard, good prospects for increasing and expanding

bilateral trade and economic ties were opened with the commissioning of the Tejen-Serakhs-Mashhad railway crossing on May 13, 1995, which provides through traffic on the Trans-Asian railway from the Pacific coast to the Mediterranean with a total length of 10.5 thousand km.

Thus, analyzing the overall state of bilateral trade and economic relations between Kazakhstan and Turkey in the 90s, we can note the following: bilateral relations did not fully meet the opening opportunities and had common negative factors. These included the crisis phenomena in the economy as a whole, the imperfection of the regulatory framework, the lack of proper state control, etc. In general, negative factors led to a decrease in their activity.

The development of bilateral business ties was also hindered by poorly established direct contacts between the ministries and departments of the two countries. Meanwhile, significant prospects for cooperation could be realized by attracting both Turkish and foreign capital through Turkish companies.

Great opportunities and prospects for expanding business contacts and ties opened up with the transfer of the capital to Astana. Turkish companies and firms had extensive experience in the CIS, especially in Russia, Ukraine and Turkmenistan, where funds from third countries and international financial organizations were successfully attracted for the construction of housing, socially significant objects, hotels,and communications.

It is worth adding that Turkey is one of the most important trade and economic partners of Kazakhstan. In 2011, the trade turnover between the two countries reached $ 3.3 billion. For the first half of 2012, this figure amounted to $ 2.46 billion, and by 2015, the trade turnover was planned to increase to $ 10 billion. About 150 Kazakhstani companies operate in Turkey [8].

It should be noted that the trade turnover between our countries in 2017 increased by 27% and amounted to almost $ 2 billion, and in the first half of 2018 - $ 820 million. Over the years of independence, Turkey has invested more than 3bn in Kazakhstan. direct investment, Kazakhstan to Turkey - $ 940 million.

Despite the coronavirus pandemic, the bilateral trade turnover between Kazakhstan and Turkey exceeded $3 billion. Despite the coronavirus pandemic, the bilateral trade turnover between Kazakhstan and Turkey exceeded $3 billion. Turkish investors are ready to invest $ 160 million in Kazakhstan projects[9].

Conclusion

Analyzing the trade and economic aspect of the Kazakh-Turkish relations, we come to the following conclusions: in 1996-1997, intergovernmental agreements were signed on trade and economic, technical, military-industrial cooperation, as well as in the field of science and technology, environmental protection, medicine and health care. Over the years of development of relations between the two countries, the volume of participation of Turkish capital in the Kazakh economy has also increased. If in 1994 there were 200 relevant companies operating in the country, then in 2012 there were 3,422 of them. For 1993-2012. The gross inflow of direct investment from Turkey to Kazakhstan amounted to almost 1.8 billion US dollars. In early 2011, a number of Turkish companies began implementing investment projects in Kazakhstan totaling more than $ 5.5 billion. A new area of work was the creation of joint industrial zones on the territory of Kazakhstan.

References:

1 Ulchenko N. Turkey in the light of the double parliamentary elections of 2015// World economy and international relations. M. RAS. 2016. No. 5. pp. 84-94.

2 Özge Nur Ogutcu The current state of relations between Kazakhstan - Turkey// https://avim.org.tr/en/Analiz/ date of request:02.03.2021.

3 Isalieva A.M. Kazakhstan Republikasy men Parsy Shyganagynyn elderi arasyndagy yntymaktastyktyn karkyny, maseleli men keleshegi (1991-2019 lj.) Philosophy doctors (PhD) gylym darejesin alu ush dayyndalgan dissertation. Nur-Sultan, L. N. Gumilev atyndagy Yuraziya ulttyk universiteti, 2020. – 150b.

4 Turkey: a new role in the modern world. – Moscow: CSA RAS, 2012. – 80 p.

5 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. The Foundation.5-N.Inventory.6. Case.4540. Sheet. 68. (AP RK. F. O. D. L.)

6 APRC.F. 5-N. Op. 6. D. 4540. L. 70-71.

7 AP RK. F. 5-N. Op. 6D. 4540. L. 66.

8 Nazarbayev N.: There are no unresolved problems between Kazakhstan and Turkey.11.10.2012 https://tengrinews.kz/world_news/nazarbaev-kazahstanom-turtsiey-nereshennyih-problem-221671/

9 Товарооборот между Турцией и Казахстаном превысил $3 млрд в 2020 году. https://kursiv.kz/news/ekonomika/2021-03/ date of request:18.03.2021.

УДК 327.7 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.18
ГРНТИ 11.25.67

Зайниева Л.Ю. [1], *Абжаппарова А.А.* [2]

[1]*д.пол.н., профессор кафедры политологии и политических технологий Казахского национального университета им. аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан, e-mail: zainieval@mail.ru;*
[2]*доктор PhD, старший преподаватель кафедры политологии и политических технологий Казахского национального университета им. аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан, e-mail: aigul.abzhapparova@gmail.com*

МОЛОДЕЖНЫЙ ВЕКТОР ЕВРОПЫ

Аннотация

В статье подчеркивается, что осуществление молодежной политики зависит от многих факторов, прежде всего от ее реализации на всех уровнях: международном, региональном и национальном. Данная статья посвящена исследованию вопросов политики в отношении молодежи в русле двух последних уровней. Она построена на материалах Европейского Союза и целого ряда государств этого региона. Рассматриваются такие вопросы, как создание и налаживание деятельности всеевропейских структур. Причем анализируется этот процесс не только на уровне государственных органов, но и неправительственных организаций, особенно молодежных. Особое внимание уделяется международному сотрудничеству в сфере молодежной политики. Значительную часть статьи занимают материалы, связанные с работой среди молодежи в конкретных европейских странах. В них обобщается опыт в области образования, занятости и в других основных областях жизнедеятельного молодого поколения, выделяются особенности этого опыта в целях использования его другими государствами. Анализ показал, что европейские страны накопили достаточный потенциал в работе с молодежью. Интерес представляют и достижения Европейского Союза в целом, особенно в развитии интеграционных процессов, объединении организационно-правовых и материальных ресурсов.

Ключевые слова: *молодежь, Стратегия «Молодежь – 2030», уровень молодежной политики, международное сотрудничество, образование, занятость, Совет Европы, Европейский союз.*

Л.Ю. Зайниева[1], *А.А. Абжаппарова*[2]

[1] *Саяси ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: zainieval@mail.ru;*
[2] *PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aigul.abzhapparova@gmail.com*

ЕУРОПАНЫҢ ЖАСТАР ВЕКТОРЫ

Аңдатпа

Мақалада жастар саясатын жүзеге асыру көптеген факторларға, ең алдымен оны барлық деңгейлерде жүзеге асыруға байланысты: халықаралық, аймақтық және Ұлттық. Бұл мақала соңғы екі деңгейге сәйкес жастарға қатысты саясат мәселелерін зерттеуге арналған. Ол Еуропалық Одақтың және осы аймақтың бірқатар мемлекеттерінің материалдарына негізделген. Бүкіл еуропалық құрылымдардың қызметін құру және құру сияқты мәселелер қарастырылады. Сонымен қатар, бұл процесс тек мемлекеттік органдар деңгейінде ғана емес, үкіметтік емес ұйымдар, әсіресе жастар деңгейінде де талданады. Жастар саясаты саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа ерекше көңіл бөлінеді. Мақаланың едәуір бөлігін нақты Еуропа елдеріндегі жастар арасындағы жұмысқа байланысты материалдар алады. Олар білім беру, жұмыспен қамту және жас ұрпақтың өмірінің басқа да негізгі салаларындағы тәжірибені жинақтайды, оны басқа мемлекеттер пайдалану үшін осы тәжірибенің ерекшеліктерін анықтайды. Талдау Еуропа елдерінің жастармен жұмыс істеуде жеткілікті әлеует жинақтағанын көрсетті. Еуропалық Одақтың жетістіктері, әсіресе интеграция-

лық процестерді дамыту, ұйымдық-құқықтық және материалдық ресурстарды біріктіру қызығушылық тудырады.

Түйін сөздер: *жастар, "Жастар – 2030" Стратегиясы, жастар саясатының деңгейі, халықаралық ынтымақтастық, білім беру, жұмыспен қамту, Еуропа Кеңесі, Еуропалық Одақ.*

L.Yu. Zainiyeva[1], A.A. Abzhapparova[2]
[1]Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zainieval@mail.ru;
[2]PhD, Senior Lecturer of the Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigul.abzhapparova@gmail.com

YOUTH VECTOR OF EUROPE

Abstract

The article emphasizes that the implementation of youth policy depends on many factors, primarily on its implementation at all levels: international, regional and national. This article is devoted to the study of youth policy issues in line with the last two levels. It is based on the materials of the European Union and a number of countries in this region. Issues such as the creation and establishment of pan-European structures are considered. Moreover, this process is analyzed not only at the level of state bodies, but also at the level of non-governmental organizations, especially youth organizations. Special attention is paid to international cooperation in the field of youth policy. A significant part of the article is devoted to materials related to youth work in specific European countries. They summarize the experience in the field of education, employment and other main areas of life of the young generation, and highlight the features of this experience in order to use it by other States. The analysis showed that European countries have accumulated sufficient capacity to work with young people. The achievements of the European Union as a whole are also of interest, especially in the development of integration processes, the unification of organizational, legal and material resources.

Keywords: youth, Strategy "Youth – 2030", level of youth policy, international cooperation, education, employment, Council of Europe, European Union.

Введение. Молодежь играет большую роль в развитии мирового сообщества. Поэтому заниматься ею следует всесторонне и на всех уровнях цивилизационного развития. Велико значение деятельности Организации Объединенных Наций. Особый интерес представляет деятельность ЮНЕСКО. С 1985 года начал действовать Всемирный конгресс по вопросам молодежи, с 1999 года - Молодежный форум ЮНЕСКО. В 2000 году образован Международный парламент молодежи Оксфам. Это глобальная сеть молодых лидеров более чем из 150 стран, объединенных общей идеей «построения молодежью справедливого и прочного мира без войн и конфликтов» [1, с.8].

На дальнейшее укрепление потенциала ООН в области взаимодействия с молодежью направлена Стратегии ООН «Молодежь – 2030», принятая в 2018 году. В ней подчеркнуто, что с молодыми людьми необходимы не только партнерские отношения. Следует обеспечить такое положение, чтобы юноши и девушки были не только услышаны, но и поняты, не только привлечены к работе, но и наделены реальными полномочиями, не только поддерживали, но и возглавляли глобальные усилия и процессы. Другие задачи, выдвинутые в Стратегии, касаются таких важнейших для жизнедеятельности молодежи вопросов, как образование, медицинское обслуживание, достойная работа, поддержка участия молодых людей в гражданской и политической деятельности, в работе по достижению мира и безопасности. «Стратегия призвана способствовать усилению воздействия и наращиванию масштабов усилий, прилагаемых на глобальном, региональном и страновом уровнях в целях удовлетворения потребностей молодежи, укрепления потенциала и расширения прав молодежи во всем ее многообразии, по всему миру, а также обеспечить ее участие в осуществлении и обзоре Повестки дня на период до 2030 года и других повесток и рамочных документов и в принятии последующих мер в связи с ними» [2]. В данной статье основное внимание уделяется раскрытию регионального и национального уровней формирования и реализации политики в отношении молодежи.

Материалы и методы. Исследование актуальных проблем работы с молодежью в контексте регионального уровня проведено на европейском материале осуществления молодежной политики.

Европейский региональный опыт молодежной политики выделяется значительными достижениями. Наряду с деятельностью Европейского Союза велика роль Совета Европы. В 1985 году он провел

Европейскую молодежную неделю и первую Конференцию европейских министров по делам молодежи. Следует отметить принятие этим органом в марте 1992 года Европейской хартии участия молодежи в муниципальной и региональной жизни.

Органом, реализующим молодежную политику Совета Европы, выступает Директорат по делам молодежи и спорта, расположенный в Европейском молодежной центре в Страсбурге. Второй подобный центр создан в Будапеште. Эти структуры представляют собой площадку для членов молодежных организаций, где встречаются специалисты в области молодежной политики для совместной работы на международном уровне. Ответственность за реализацию европейской молодежной политики возложена на Европейский руководящий комитет по делам молодежи (CDEJ), определяющий направления деятельности в области молодежи. Предложения его обсуждаются на Объединенном совете по вопросам молодежи. Подразделением Совета Европы является Европейский молодежный фонд, основанный в 1972 году. Его цель – усиление сотрудничества между молодыми людьми благодаря финансовой поддержке европейских молодежных программ [3, с.88-89, 92-93].

Национальный уровень развития молодежной сферы представлен такими странами, как Германия, Франция, Швеция, Финляндия, Испания, Литва и Эстония. Накопленный ими опыт может вызвать интерес стран и за пределами Европы.

Выводы и обобщения по теме исследования сделаны в контексте сравнительно-политологического и проблемно-хронологического подходов.

Обсуждение. Историография многоуровневого характера молодежной политики небогата, в том числе его европейского вектора. Поэтому подготовка статьи осуществлена на основе анализа доступных для нашего поиска материалов с перспективой дальнейшего исследования избранной проблемы. Использовались публикации российских авторов А.В. Соколова [3] и Е.Грачева [4], а также доклад научных сотрудников Института Европы и других институтов РАН «Молодежная политика. Европейский опыт», подготовленный для использования этого опыта при разработке молодежной политики в России [5]. Привлечены для написания статьи материалы в электронном формате. Некоторые аспекты многоуровневого характера молодежной политики освещены в ряде публикаций авторов данной статьи.

Результаты исследования. Деятельность Совета Европы и Европейского Союза в сфере молодежной политики при всей схожести задач существенно различается по способам их осуществления. Если ЕС, имея в распоряжении большие финансовые ресурсы, избрал основным способом работы реализацию централизованной программы, то Совет Европы больше внимания уделяет исследовательской, образовательной деятельности и сотрудничеству со странами-членами. Эти различия определили возможности для сотрудничества между двумя институтами с целью взаимодополнения повесток дня. Характеризуя содержательную основу европейской молодежной политики, следует отметить Белую книгу «Новые стимулы для молодежи Европы», принятую Европейской комиссией в ноябре 2001 года. Белая книга не является законодательным документом, тем не менее распространяется среди институтов ЕС и принимается Европейской комиссией. В ней обозначены предложения о расширении участия молодежи в общественной жизни, повышении уровня ее информированности в вопросах европейской интеграции и развития Европейского Союза, а также призыв к молодым европейцам формировать более активную гражданскую позицию на основе новых принципов сотрудничества, предполагающих укрепление международного сотрудничества в рамках ЕС и углубление молодежной составляющей в других направлениях политики. Кроме структур, относящихся непосредственно к секретариату Совета Европы и Европейской комиссии, существует ряд специализированных институтов европейской молодежной политики. Это Европейское агентство молодежной информации и консультаций (ERYICA) и Европейский информационный центр «Eurodesk».

Значительное место отводится самой молодежи и ее организациям. Созданы и развиваются общеевропейские молодежные организации. Этим Европа особенно отличается от других регионов. В 1996 году стремление молодежных организаций к европейской интеграции привело к замене трех существовавших платформ в области молодежной работы (СЕНИК, Европейское координационное бюро международных молодежных организаций, Молодежный форум Европейского союза) одной панъевропейской – Европейским молодежным форумом (ЕМФ). Это самая крупная и влиятельная молодежная структура в Европе, объединяющая национальные молодежные советы и международные молодежные организации, представляющие интересы молодых людей Европы на европейском и международном уровне. Он выступает признанным партнером Совета Европы, Европейской комиссии Европейского парламента, Организации Объединенных Наций, стремится к развитию потенциала молодежи внутри Европы и за ее пределами. Приоритетными направлениями деятельности выделены

социальные вопросы, образование, мобильность, взаимозависимость и солидарность, права женщин, молодежная политика и программы, развитие демократических молодежных структур, тренинг [3, с. 87, 94, 96-97]. При представительных органах власти функционируют молодежные парламенты. Основной целью Европейского Молодежного Парламента, основанного в 1987 году, является вовлечение молодежи в процесс европейской интеграции, поддержка интересов молодежи на международном уровне. В европейских странах имеются Национальные молодежные советы, которые представляет интересы молодых людей и осуществляет защиту их прав на национальном уровне. Советы ряда стран сотрудничают с ООН, другими международными институтами.

Таким образом, европейский механизм реализации молодежной политики представляется сложным, но достаточно эффективным. Рассмотрение далее национального уровня осуществления молодежной политики ряда стран Европы конкретизирует региональный подход и высвечивает особенности его развития. Несмотря на активные интеграционные процессы в европейской молодежной сфере, практика выявляет немало отличительных черт работы с молодежью в каждой стране.

В качестве позитивного примера можно привести Германию. Молодежная политика реализуется в этой стране на трех уровнях – федеральном, земельном и коммунальном путем постоянного и широкого сотрудничества власти и неправительственных организаций. В целом для нее характерен комплексный подход и охват важнейших для молодежи сфер. Обеспечение молодых людей трудовыми местами координируется с политикой в области образования. В стране действуют два базовых федеральных закона: «О помощи молодежи и детям» и «О защите молодежи». Ежегодно принимается федеральный план по молодежной и детской политике.

За формирование молодежной политики несет ответственность Министерство по делам семьи, пожилых людей, женщин и молодежи. При этом ответственность за работу с молодежью несут и административные районы, и города. Они обязаны создавать на своих территориях службы по делам молодежи. Кроме этого, существует еще целый ряд федеральных ведомств, которые, так или иначе, затрагивают в своей деятельности вопросы молодежной политики. Ключевыми инструментами проведения молодежной политики выступают федеральные и земельные советы по делам детей и молодежи, а также два межрегиональных объединения: Германский федеральный совет молодежи и Совет политической молодежи. Первое объединение включает почти все крупные молодежные организации и земельные советы молодежи, второе – политические молодежные образования представленных в Бундестаге партий.

К реализации молодежной политики привлекаются также многочисленные общественные организации и сама молодежь. Следует отметить Федеральный консультативный комитет по делам молодежи, который представляет собой экспертную группу, занимающуюся подготовкой рекомендаций для правительства. Каждые четыре года Федеральное правительство представляет «Отчет о положении молодежи», в котором оцениваются достижения и формулируются предложения о необходимости принятия в дальнейшем долгосрочных решений, направленных на эффективную реализацию молодежной политики.

Во Франции нет специального закона. Регламентирование молодежной сферы происходит посредством разрозненных нормативных актов, касающихся отдельных аспектов поддержки молодых людей. Приоритетами молодежной политики являются совершенствование межведомственного взаимодействия, обеспечение молодым людям доступа к образованию, их профессиональная ориентация и профессиональная подготовка, развитие механизмов личного участия представителей молодежи в процессе принятия решений. Молодежной политикой ведает Министерство по делам здравоохранения, молодежи, спорта и общественной жизни. Оно отвечает за координацию межведомственных проектов. При министерстве действует совещательный орган по делам молодежи – Национальный совет по делам молодежи, созданный в 1998 году, который возглавляет министр. Вопросы, связанные с молодежной политикой, обсуждаются также в парламентских комиссиях. Это Комиссия по культуре и образованию в Национальной ассамблее и Комиссия по культуре, образованию и коммуникациям в Сенате. С 1982 года функционирует Межминистерская комиссия по делам молодежи, координирующая деятельность отдельных министерств в этой сфере. Национальный институт молодежи и народного образования разрабатывает рекомендации для правительства, что свидетельствует о научном обосновании молодежной политики. Серьезная работа в области молодежной политики проводится на уровне муниципалитетов, благодаря чему при ее реализации учитываются локальные особенности и запросы. Периодически именно местные органы власти поднимают дискуссионные вопросы, вынося их на общегосударственный уровень [4, с.135, 136, 139, 140].

Трехуровневым подходом (национальный, региональный и локальный) отличается государственная молодежная политика Швеции. Национальный уровень включает в себя парламент, правительство, различные министерства и другие государственные органы управления. Парламент определяет основные цели и задачи молодежной политики. Координацию в этой сфере осуществляет Парламентский комитет по культуре. Впервые министр, ответственный за молодежную проблематику, был назначен в 1986 году. После реструктуризации правительства в 1998 году ответственность за молодежную политику перешла в ведение Министерства культуры, работающего в тесном контакте с другими заинтересованными министерствами. Активно действует учрежденный в 1959 году Государственный молодежный совет. На региональном уровне наибольшая ответственность местных властей приходится на сферу здравоохранения и культуры. Муниципальный уровень отвечает, прежде всего, за вопросы обучения и трудоустройства молодых людей. Большинство муниципальных органов власти учредили молодежные советы для увеличения влияния молодежи на жизнь общества. Мониторинг за реализацией поставленных задач осуществляется Национальным Советом по делам молодежи, который ежегодно отчитывается перед правительством о состоянии жизненных условий молодежи [5, с. 31-33].

В Финляндии законодательство в области молодежной работы впервые было принято в 1972 году. Это Акт о молодежи. Структурой, ответственной за молодежную политику, является Министерство образования и культуры. При участии других министерств оно готовит программу развития на четыре года, которая принимается Правительством страны. Документ содержит основные приоритеты молодежной политики и направлен на обеспечение межотраслевого взаимодействия в этой сфере. Экспертными органами, оказывающими поддержку Министерству образования и культуры, являются Государственный консультативный совет по делам молодежи и Комитет по субсидиям для молодежных организаций. Финский центр международной мобильности координирует и управляет стипендиальными программами и программами обменов, а также отвечает за реализацию практически всех образовательных, культурных и молодежных программ Европейского Союза. Функционирует Парламентская комиссия по делам молодежи.

Молодежная работа и молодежная политика на региональном уровне осуществляется областными государственными ведомствами под руководством Министерства образования и культуры. Текущая Программа детской и молодежной политики предоставляет муниципалитетам руководство и модели для реализации правительственной программы. Кроме того, многие муниципалитеты также реализуют собственные программы в молодежной сфере. Следует отметить негосударственную структуру, работающую с молодежью – Национальный молодежный совет Финляндии. Существует также несколько местных молодежных советов. Они сотрудничают друг с другом с помощью зонтичной организации «Союз финских молодежных советов».

В Испании не принят специальный закон о молодежи и молодежной политике. Молодежная политика регулируется национальным конституционным законодательством автономий в таких сферах, как профессиональная подготовка, занятость, здравоохранение, жилье, образование, окружающая среда, культура, спорт, туризм и отдых, волонтерство и др. С 2002 года в Испании проводится работа по гармонизации законодательства автономий по вопросам молодежной политики.

В Испании действует межведомственная комиссия по делам молодежи, созданная в 2008 году как отдельный орган для поддержки молодежных программ Национальной государственной администрации в структуре Министерства равных возможностей. Комиссия состоит из высших представителей каждого министерства и президента Национального молодежного совета Испании. Совет представляет собой платформу для молодежных организаций (создан в 1983 году), основной задачей которого является содействие участию молодых людей в политической, социальной, экономической и культурной жизни Испании.

Испанский институт молодежи выступает своеобразным проводником информации для регионов в Межтерриториальном молодежном совете, который собирает начальников управлений по делам молодежи всех регионов. На региональном уровне Институт и автономные сообщества подписывают соглашения для содействия равных возможностей молодежи с учетом приоритетов региона.

В Литве принят специальный Закон «Об основах молодежной политики». В Министерстве социальной безопасности и труда имеются Департамент финансовой поддержки детей и молодежи и Департамент по делам молодежи. Основными задачами Департамента по делам молодежи являются подготовка и реализация государственных программ по молодежной политике, анализ положения молодежи и молодежных организаций в Литве, координация деятельности национальных и

муниципальных институтов и агентств в области молодежной политики, реализация других мероприятий, связанных с молодежью. В качестве консультативного органа Директора Департамента по делам молодежи выступает Совет по делам молодежи. Парламентская комиссия по делам молодежи и спорта занимается формулированием и реализацией молодежной политики в целом.

На муниципальном уровне также действуют советы по делам молодежи, состоящие на паритетной основе из представителей местной администрации и молодых людей. Начиная с 2003 года, во всех муниципалитетах появилась должность координатора по молодежной политике, которая финансируется из национального бюджета. Основной представитель негосударственного сектора – Национальный молодежный совет Литвы, являющийся независимым союзом молодежных неправительственных организаций и региональных союзов молодежных организаций. Существуют также региональные молодежные советы в муниципалитетах [6].

Государственная молодежная политика в Эстонской Республике регулируется Законом о молодежной работе, принятым Рийгикогу 17 февраля 1999 года. Принимались Стратегия развития молодежной работы на 2006-2013 годы и Программа развития молодежной сферы на 2014-2020 годы. Решения, связанные с проведением государственной молодежной политики, принимает Комиссия по делам культуры, входящая в состав Рийгикогу, исполняет Министерство образования и науки. Оно организует реализацию молодежной политики, координирует деятельность подведомственного учреждения – Центра молодежной работы Эстонии. Министра образования и науки консультирует представительный орган – Совет по молодежной политике. В 2001 году основан Институт молодежной работы Эстонии, который занимается приведением исследований и сбором информации о состоянии молодежной сферы республики. Организация молодежной работы в местных самоуправлениях является прерогативой местного самоуправления, которое может опираться на помощь некоммерческого сектора [7].

Заключение. Таким образом, рассмотрение европейского опыта показывает, что осуществление молодежной политики в регионе чаще всего носит трехуровневый характер. Он позволяет более эффективно проводить работу с молодежью и охватывать более широкие ее слои. В ряде стран имеется разработанное законодательство, для управления молодежной сферой созданы специализированные государственные органы, образованы молодежные объединения. Позитивно влияет на улучшение работы с молодыми людьми конструктивное взаимодействие государственных и общественных структур.

Региональный уровень позволяет использовать возможности и дополнительные ресурсы, возникающие при объединении усилий групп государств, а также учесть особенности того или иного территориального пространства для решения молодежных проблем. Для его функционирования исключительно важна роль государств. Данный вывод можно аргументировать тем положением, что реализация мероприятий в рамках регионального уровня структурами национального уровня во многом осуществима благодаря интеграции государств в мировое сообщество, расширению ими международного сотрудничества с учетом значимости молодого поколения в жизни общества. Это актуализирует деятельность различных международных организаций, специальных структур, осуществляющих «связку» как внутренних компонентов молодежной сферы, так и регионального уровня молодежной политики в целом. Открываются дополнительные возможности расширять взаимодействие юношей и девушек, сочетать новейшие тенденции в молодежной работе с собственным опытом и национальными особенностями, успешнее развивать формы молодежной политики, выходящие за пределы одного государства. В свою очередь, активизация молодежного сотрудничества является хорошим подспорьем для укрепления взаимодействия государств, международных структур, повышения эффективности их деятельности.

Список использованной литературы:

1. Все разные, все уникальные: Бюро ЮНЕСКО по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республики Молдова и Российской Федерации в Москве / UNESCO. - Москва: НП «Издательская фирма ЮниПринт», 2005. – 72 с.

2. Молодежная стратегия ООН «Молодежь - 2030» [Электронный ресурс] : Молодёжная стратегия ООН 2030. – UNESCO, [2018]. – Режим доступа: http://un.by/images/news/2018/UN_Youth_Strategy-Russian.pdf.

3. Соколов А.В. Современные институты молодежной политики в Европе: история становления и развития / А.В. Соколов // Вестник международных организаций. – 2009. - № 1. – С. 84-99.

4. Грачев Е. Молодежная политика в Европейском Союзе / Е. Грачев // Международные процессы. – 2016. - № 4 (14). – С.133-142.

5. Борко Ю.А. Молодежная политика. Европейский опыт: Доклады ИЕ РАН № 163 / Борко Ю.А., Тимошенкова Е.П., Кавешников Н.Ю. и др. – М.: ИЕ РАН 2005. – 61 с.

6. Анализ опыта молодежной политики в наиболее конкурентоспособных зарубежных странах, а также в странах, входящих в БРИКС [Электронный ресурс] : «Studopedia.org» - общедоступный информационный портал для студентов разных предметных областей. – 2019. – Режим доступа : https//studopedia.org/4-155496.html.

7. Государственная молодежная политика в Эстонской Республике [Электронный ресурс]:«Academic.ru» — интернет-сервис для поиска информации по базе словарей, энциклопедий, книжных магазинов и фильмов. – 2019. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/631214; Молодежная политика [Электронный ресурс] : Министерства образования и науки Эстонии. – 2017. - Режим доступа : //https:www.hm.ee/ru/meropriyatiya/molodyozhnaya-sfera/molodyozhnaya-politika.

References:

1. All different, all unique: UNESCO Office for Azerbaijan, Armenia, Belarus, Georgia, the Republic of Moldova and the Russian Federation in Moscow / UNESCO. - Moscow: NP "Publishing firm UniPrint", 2005. - 72 p.

2. UN Youth Strategy " Youth-2030 "[Electronic resource]: UN Youth Strategy 2030 – - UNESCO, [2018]. - Access mode: http://un.by/images/news/2018/UN_Youth_Strategy-Russian.pdf.

3. Sokolov A.V. Modern institutes of youth policy in Europe: the history of formation and development / A.V. Sokolov // Bulletin of International Organizations. - 2009. - No. 1. - pp. 84-99.

4. Grachev E. Youth policy in the European Union / E. Grachev / / International Processes. – 2016. - № 4 (14). – P. 133-142.

5. Borko Yu. A. Youth policy. European experience: Reports of the IE RAS No. 163 / Borko Yu. A., Timoshenkova E. P., Kaveshnikov N. Yu. et al. - Moscow: IE RAS 2005. - 61 p.

6. Analysis of the experience of youth policy in the most competitive foreign countries, as well as in the BRICS countries [Electronic resource] : "Studopedia.org" - a public information portal for students of different subject areas. – 2019. - Access mode : https//studopedia.org/4-155496.html.

7. State youth policy in the Republic of Estonia [Electronic resource]:"Academic.ru" - online service for searching information on the database of dictionaries, encyclopedias, bookstores and movies – - 2019. - Access mode: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/631214; Youth Policy [Electronic resource] : Ministry of Education and Science of Estonia. – 2017. - Access mode : //https:www.hm.ee/ru/meropriyatiya/molodyozhnaya-sfera/molodyozhnaya-politika.

УДК 323.2 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.19
МРНТИ 11.15.25.

Т.Панияз[1], Қ.Д. Жанпейісова[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: toleu@inbox.ru, zhanpeisova73@mail.ru
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ӨҢІРЛІК САЯСАТТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТЛЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Саясаттың қайсыбірі болмасын тұрғындардың жеке мүдделеріне қарай алға қойған және орындалатын мақсат-міндеттерден, осы мүдделерін қорғайтын әдіс-тәсілдерден, құралдардан, қоғамдық-мемлекеттік институттарынан тұрады. Ірі мемлекеттердің аумағындағы табиғи-климаттық, жағырапиялық, әлеуметтік-экономикалық, саяси-этникалық және басқа да ерекшеліктеріндегі айтарлықтай айырмашылықтарға қатысты өңірлерге бірыңғай көзқарас қалыптастыру өте қиын.

Мақалада өңірлік саясат мазмұнының теориялық аспектілеріне салыстырмалы талдау жасалынады және қазіргі өңірлік саясат, өңірлік саясатты әзірлеу мен іске асырудың теориялық-

әдістемелік алғышарттары мен мәні, өңірлік саясаттың теориялық қалыптасу үрдістері, себептері баяндалған. Өңірлік саясат ұғымы мен маңызын анықтау түрлі зерттеушілердің көзқарасы тұрғысынан қарастырылады. Қазіргі кезеңдегі өңірлік саясаттың негізгі мақсат-міндеттері, бағыттары мен жүргізу әдістерінің мазмұны ашылады. Жалпы өңірлік саясатты жүзеге асыру тиімділігін арттыру үшін қорытындылар мен ұсыныстар жасайды.

Түйін сөздер: *мемлекеттік өңірлік саясат, тиімді өңірлік саясат, өңірлік саясаттың мақсат-міндеттері, өңірлік даму бағыттары, өңірлік теңгерімсіздік, орталықсыздандыру, жергілікті басқару, өңірлік дамуды мемлекеттік басқару.*

Т.Панияз[1], К.Д. Жанпеисова[2]
[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

Любая политика состоит из целей и задач, поставленных частными интересами населения, методами, средствами защиты интересов, общественно-государственными институтами. Трудно сформировать единую точку зрения на регионы в отношении существенных различий в климатических, географических, социально-экономических, политических и этнических и других особенностях на территории крупных государств.

В статье дается сравнительный анализ теоретических аспектов содержания региональной политики, а также излагается текущая региональная политика, теоретико-методологические основы и последствия для разработки и реализации региональной политики, процессов формирования и теории региональной политики. Определение понятия и значимости региональной политики рассматривается с точки зрения разных исследователей. Раскрыто содержание основных целей, направлений и методов региональной политики на текущий период. Формирует выводы и предложения по повышению эффективности региональной политики в целом.

Ключевые слова: *государственная региональная политика, эффективная региональная политика, цели и задачи региональной политики, направления регионального развития, региональный дисбаланс, децентрализация, местное самоуправление, государственное управление региональным развитием.*

T.Paniyaz[1], K.D. Zhanpeisova[2]
[1]Eurasian National University. L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan
[2]Eurasian National University. L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

COMPARATIVE ANALYSIS OF THEORETICAL ASPECTS OF REGIONAL POLICY

Abstract

Any policy consists of goals and objectives set by the private interests of the population, methods, means of protection of interests, public-state institutions. It is difficult to form a single point of view on the regions with respect to significant differences in climatic, geographical, socio-economic, political and ethnic and other features in the territory of large states.

The article provides a comparative analysis of the theoretical aspects of the content of regional policy, as well as the current regional policy, theoretical and methodological foundations and consequences for the development and implementation of regional policies, processes of formation and theory of regional policy. The definition of the concept and significance of regional policy is considered from the point of view of different researchers. The content of the main goals, directions and methods of regional policy for the current period is disclosed. Forms conclusions and proposals to improve the effectiveness of regional policy as a whole.

Keywords: *state regional policy, effective regional policy, goals and objectives of regional policy, directions of regional development, regional imbalance, decentralization, local self-government, state management of regional development.*

Кіріспе. Ауқымды аймақ, өңірлерге ие мемлекеттер үшін өңірлік саясат ерекше орынға ие. Өңірлік саясат деп қазіргі кезеңде өңірлік процестердің табиғатын, жай-күйін есепке алатын әдіс-тәсілдерге негізделген, өңірлерге байланысты мемлекеттің жалпы мүддесін және өңірлердің өзіндік мүдделерін іске асыратын ұмтылыстар мен іс-қимылдар кешенін айтамыз.

Өңірлерде айқындалған және атқарылатын өңірлік саясат белгілі бір аумақта және жергілікті жағдайларды есепке ала отырып, сол аумақтағы жекеленген салалардың күллі жүйелерімен келісіліп және өзара үйлесімді дамуы жағдайына сәйкес іске асырылуы қажет.

Өңірлік саясаттың қоғамдық-әлеуметтік қажеттігіне орай, оны дайындап жүзеге асырумен мемлекет аумағындағы бірқатар мәселелерді шешуге болады. Атап айтқанда: өңірлердің әлеуметтік-экономикалық даралануын; орталық пен өңірлердің мемлекеттік құрылымдарымен қатынасындағы өңірлердегі орталықсыздандыру мәселесін, жүргізілетін саяси, әлеуметтік-экономикалық реформаларды; ұлттық-этникалық және діни мәселелермен оқшаулану қаупін; қоғамдық-саяси әлеуметтік-мәдени өңіраралық алуантүрлілікті; әлеуметтік-экономикалық дамудағы өңірлік негіздерін жолға қоюды; экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету және өңірлер арасындағы өзара теңгерімсіздікті қысқарту, дамудың өзге де қажеттіліктерін; өзіндік мәртебесі бар өңірлердің мәселен, еркін экономикалық зоналардың, мемлекеттік қорғалатын аумақтардың, экологиялық апатты өңірлердің және т.б. бөлініп шығуы мен бағдарламаларының жүзеге асуына қажетті алғышарттарды жасау.

Мақсаты. Мақалада осы кезеңдердегі мемлекеттердегі өңірлік саясаттың аспектілері әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан теориялық негізде жан-жақты зерттеліп сипатталған. Зерттеудің мақсаты - жүргізілетін өңірлік саясатты тұжырымдамалық мән-мағынасын ұғыну, себеп-салдарлық негіздемелерді айқындау, қазіргі кезеңдегі өңірлік саясаттың дамуының теориялық үдерістерін талдау, саяси, әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын анықтау.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің әдіснамалық негіздері өңірлік саясатты зерттеушілердің өңірлік саясатты анықтаудағы теориялық тұжырымдамалары мен көзқарастарынан тұрады. Мақалада зерттеудің теориялық негіздерді мен аспектілерін саралауға арналған индуктивті және дедуктивті тәсілдерді пайдаланған теориялық салыстырмалы талдау әдісін айтуға болады.

Нәтижелерді талқылау.

Өңірлік саясат дегеніміз мемлекет субъектілерінің тиімді дамуын басқаруды қамтамасыз етуге бағытталған өңіралық және жалпы мемлекеттік сипаттағы мемлекеттік билік органдарының бірлескен қызметін айтамыз. Өңірлік саясаттың теориялық аспектілеріне шолу жасамас бұрын, қолданылатын негізгі ұғымдардың мазмұнын қарастырамыз.

Өңірлік саясаттағы негізгі түсініктер «аумақ (территория)», «кеңістік», «өңір (аудан)», «стратегия» және басқалар.

Аумақ-бұл мемлекеттің және оның кез-келген бөлігінің міндетті атрибуты, оны белгілі бір саяси құбылыс алып жатқан жер бетінің бөлігі ретінде анықтауға болады.

Сондай-ақ, саяси регионалистикада географиялық кеңістіктің туындысы болып табылатын «кеңістік» ұғымы қолданылады. Бұл аумаққа қарағанда біршама «көлемді» ұғым. Кеңістік дегеніміз – белгілі бір жолмен бір-біріне қатысты орналасқан объектілердің, олардың арасындағы қатынастардың жиынтығы.

Кеңістік – бұл жер бетінің белгілі бір бөлігінің «жалпақ» аумағы емес, позициялар мен қашықтық-тардың «көлемді» жиынтығы. Сонымен қатар, іс жүзінде «кеңістік» және «аумақтық» ұғымдары жиі синоним болып табылады. [1].

Э.Б. Алаевтың сөздігінде «өңір» сөзі латынның «regio" сөзінен шыққан, «аймақ, өңір, өлке, ел» деген мағынаны білдіреді [2].

Кеңес дәуірінде «өңір» ұғымы екі жолмен қабылданды: бір жағынан, белгілі бір маманданумен ерекшеленетін белгілі бір аумағы бар халық шаруашылығының біртұтас бөлігі ретінде; екінші жағынан, өзінің ерекшелігі мен мамандануы, тармақталған ішкі байланыстары бар мемлекет ішіндегі өндірістік жүйе ретінде.

Саяси регионалистикада өңірді тар және кең мағынасында қарастырады.

Тар мағынада, өңір – бірінші субұлттық деңгейдегі саяси-әкімшілік бірлік болса, кең мағынада, белгілі бір саяси қасиеттермен сипатталатын мемлекеттік аумақтың бөлігі [3].

Саясаттануда саяси өңірді идеялар, көзқарастар, саяси институттар мен күштер жиынтығы арасындағы өзара іс-қимыл кешені ретінде анықталады. Жалпы алғанда, өңір белгілі бір аумақта жұмыс істейтін, мемлекет аумағының бөлігі болып табылатын институт немесе ұйымдар жүйесі ретінде қарастыруға болады. Саяси мәселелер тұрғысынан өңір ұғымы мен мәні саясаттың деңгейі де, субъектісі болып табылады.

Сонымен, «өңір» ұғымының әмбебап анықтамасы жоқ, кеңістікті өңірлерге бөлу зерттеу саласына және тұжырымдалған міндеттерге байланысты деуге болады.

Ал стратегия ұғымы ежелгі гректің «stratēgós» сөзінен алынған әскери саладағы басқару теориясы, онда ол жауды жеңуді қамтамасыз ету үшін жауынгерлік операцияларды әзірлеу және жүзеге асыру шараларын білдіреді. Алайда, егер әскери істе «стратегия» ұғымы біздің заманымызға дейінгі бірнеше жүз жыл бұрын қолданылған болса, экономикалық салада ол алғаш рет 1950 жылдардың екінші жартысында ұзақ мерзімді жоспарлаудың синонимі ретінде қолданыла бастады.

Былайша айтқанда әскери ғылым саласынан сөзбе-сөз аударғанда стратегия дегеніміз әскерлерді ұрысқа орналастыру ғылымы мен өнері деген мағына береді [4]. Қазіргі уақытта стратегия ұғымының жалпыға бірдей танылған анықтамасы жоқ. Атап айтқанда, ол ойын теориясында кеңінен қолданылады. Американдық экономист В.Глак старатегия ұғымына мынадай анықтама ұсынады: «стратегия – бұл мақсаттарғаа қол жеткізуге сенімді болатындай етіп жасалған біртұтас, интеграцияланған және түсінікті жоспар» [5] десе, басқару ғылымының классигі Г.Минцберг:«болашақ шешімдер мен қызметтердің ағымындағы іс-әрекеттердің моделі» дейді [6].

Стратегиялық басқару ғылымының негізін қалаушылардың бірі И.Ансофф: «стратегия – бұл ұйым өз қызметінде басшылыққа алатын шешім қабылдау ережелерінің жиынтығы» деген анықтаманы береді [7]. Кеңес ғалымы К.С. Фиоктистов стратегияны нақты ұзақ мерзімді белгілі бір мақсатқа жету жоспары, ал стратегияны әзірлеу – бұл белгілі бір мақсатты табу және ұзақ мерзімді жоспар құру процесі. Бұл тәсіл барлық пайда болатын өзгерістерді болжауға болатындығына негізделген ортада детерминистік сипатқа ие және толық бақылауға және басқаруға мүмкіндік береді, сонымен қатар, стратегия дегеніміз даму процесіне қатысты ұзақ мерзімді, сапалы анықталған бағыт және оның қызметінің салалары, құралдары мен нысандары, ішкі жүйелері, қатынастары, сондай-ақ, оның қоршаған ортадағы позициясы» дейді [8].

В.Е. Ланкиннің пікірінше, стратегия – бұл ұйымның ұйымдастырушылық міндеттері мен мақсаттарына жету үшін экономикада қолданылатын ұйымдастырушылық әрекеттер мен басқару тәсілдерінің жиынтығы [9].

Ал саясатта стратегия саяси процесті басқару пен жоспарлаудың деңгейін білдіреді және саяси партиялар мен элитаның бағдарламалары, идеологиялық теориялары мен манифестері арқылы жүзеге асатын мақсаттар мен оған жетудің қағидалары мен тәсілдері ретінде қарастырылады [10].

Осы анықтамалар мен оларды қолдану аясындағы мәні мен мазмұнына қарап стратегия – бұл дамудың барлық элементтерін іске асыруда объективті, жүйелі, болашақтаға аса маңызды, үнемі дамып жетіліп отыратын басым бағыттарының жүйесі деп анықтама беруге болады. Былайша айтқанда стратегия статистикалық мағынада емес, ғылымның динамикалық категориясын білдіреді.

Еуроодақ елдерінде өңірлік саясат соғыстан кейінгі жылдары төтенше сипаттағы іс-шаралар түрінде пайда болып тұрақты факторлық сипатқа ие болды. Өңірлік саясат өңірлік дамудағы сәйкессіздіктерді жою қажеттілігі ретінде емес, экономикалық дамуды оңтайландырудың маңызды шарттарының бірі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге, жетілген мемлекетаралық интеграциялық одақтардың, атап айтқанда Батыс Еуропаның ортақ нарығының (ЕО) қызметі жағдайында, жекелеген мемлекетішілік өңірлер қазіргі ұлттық мемлекеттер алдында басымдыққа ие болу құқығын сәтті қорғаған кезде, «өңірлік» ұғымы ұлттықтан жоғары мағына ие болады.

Бұл жерде түбегейлі айырмашылықты атап өту өте маңызды: егер Еуропалық Одақ елдерінде өңірлік саясат экономикалық сипаттағы қызмет болса (яғни өңірлік экономикалық саясат – regional policy), ресейлік зерттеушілер, әдетте, бұл терминді басқаша қолданады, оған келесі мазмұнды енгізеді: «өңірлерге қатысты саясат» немесе «саяси процестің өңірлік өлшемі» [11].

Ал саясаттанудағы өңірлік саясаттың мазмұндық аспектілеріне тоқтала кетейік. Өңірлік саясат ішкі саясаттың басқа бағыттарымен қиылысады, жеке бағыт ретінде оқшаулауға келмейді. Сонымен қатар, оның мазмұны бойынша өңірлік саясат ішкі саясаттың басқа бағыттарымен сәйкес келуі мүмкін, яғни оның «жиынтығы» басқа «жиындардың» бірқатарымен қиылысады. Мысалы, өңірлердің экономикалық даму мәселелерін реттеу оны экономикалық саясатқа, көші-қон процестерін басқаруы-демографиялық саясатқа жақындатады және т.б.

Өңірлік саясат ол қолданатын шаралардың «салалық» мазмұны бойынша емес, «орталық – өңірлер» тепе-теңдігін реттеуге байланысты мақсаттары бойынша айқындалады [12].

Өңірлік саясат көбінесе тар мағынасында яғни ұлттық билік құрылымдарының қызметін, атап айтқанда мемлекеттік басқару ретінде түсіндіріледі. Ал кең мағынасында өңірлік саясат - ұлттық деңгейдегі кез-келген саяси құрылымдардың өңірлік компоненттеріне қатысты басқарушылық шешімдер жүйесі және орталықтың өңірлік және жергілікті билік органдарына қатысты қызметі деп тұжырымдауға болады.

Мемлекеттерде өңірлік саясаттың аумақтық мәселелерін зерттеген ресейлік ғалым Р.Ф. Туровский өңірлерді құрушы субъектілер кеңістіктерді бақылау мен игеру негізінде өңірлік үдерістері қалыптастырады және осы үдерістердің даму жолы мен бағыты өңірлік саясатты жасауға негіз болады дейді [13, 30 с.]. Қазіргі уақытта аумақтық мәселелердің күллі маңызына қатысты мемлекеттерде өңірлік саясаттың мәнмазмұнын, құрылымдарын және ұғымдарына қатысты анықтауда бірыңғай, әмбебап әдіс-тәсілдер жоқ деп айтуға болады. Өңірлік мәселелерді шешуді іске асыруда олардың жұмыс істеуі белгілі бір аумақтарға қатысты болғандығына қарамастан барлық деңгейлердегі мемлекеттік институттар атсалысады.

Өңірлердің және олардың белгілі бір мүдделеріне қатысты ішкі, сыртқы, экономикалық, ұлттық және т.б саясаттың әрбір аспектісінен өңірлерге қатысты нақты дәлелдемелерді көруге болады. Өңірлік саясат, белгілі бір саясат сияқты, кез келген мүдделердің болуына негізделеді. Осыған байланысты мемлекеттің өңірлік саясатының негізгі бағыты әрбір субъектінің мүдделерін есепке алып, экономикалық және саяси мәселелерін құрайтын өңірлердің күллі кешендері мен институттарының экономикалық әлеуетін жоспарлы дамыту болып табылады.

Бұл пікірде өңірлік саясат толықтай алғанда елдің мүдделерін қорғайды, дегенмен орталықтандырылған жоспарланған экономика жағдайында өңірлер оның объектісі бола алады. Жалпы өңірлік саясаттың қағидалық айырмашылығы мемлекеттік сипатының болуында жатыр. Онда ең негізгі нәрсе өңірлердің әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін есепке алу, ресурстық базаларды орналастыру, жалпы мемлекеттік алға қойған міндеттерін жүзеге асыру.

Зерттеушілер өңірлік саясат ұғымының мазмұнын түрлі мәнде қарастырады. Бірі өңірлік дамудағы қажетті әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер мен теңгерімді дамудағы көрсеткіштердің айырмашылықтарын қысқартуға бағытталған жалпымемлекетттік саясаттың бір бөлігі ретінде қарастырса [14, 17 с.], енді бірі өңірдің жеке әлеуметтік-экономикалық жағдайына әкелетін елдің бірыңғай кешеніндегі орталық биліктің, басқа да жергілікті өңірлердегі мемлекеттік билік органдарының, басқару институттарының мақсатты ұстанымдары ретінде қарастырады [15, 158 с.]. Бір топ отандық зерттеушілер З.А. Сальжанова, Е.Б. Жайлауов, Н.Н. Гелашвили өңірлік саясатты өнімді күштерді ұтымды орналастырудан және ел өңірлері арасында әлеуметтік және экономикалық теңгерімсіздікті деңгейлестіретін заңнамалық, экономикалық және әкімшілік іс-шаралар кешеніне негізделген мемлекеттік реттеудің маңызды бөлігі деп анықтама береді [16, 4 с.].

Тағы бір ресейлік ғалым С.М. Васин мемлекеттік өңірлік саясат дегеніміз өңірлік даму мақсаттарын, мемлекеттің басқару істерін, шешімдер мен әрекеттерді жүзеге асыруға бағытталған нормативтік-құқықтық актілер мен бағдарламаларда әзірленген мақсаттар мен құндылықтар жүйесі дейді [17, 38 с.].

Өңірлік саясаттың негізгі мақсаты жергілікті жерлердегі ресурстарды толық пайдалану, өңіраралық айырмашылықтарды теңестіруге ұмтылу, өсу орталықтарын дамыту, өңірлердегі бірыңғай әлеуметтік-экономикалық кеңістікті дамыту, өңірлердің шаруашылық-кәсіпорындары мен азаматтардың нарыққа шығуы үшін қолайлы жағдайлар жасау, олардың ерекше мүмкіндіктері мен аумақтық ерекшеліктерін есепке алу және дамыту болып табылады [18, 65 с.].

Сонымен өңірлік саясат мемлекеттің әлеуметтік - экономикалық дамуының стратегиялық мақсаты мен міндеттеріне жүзеге асыруда шаруашылық жүргізудің аумақтық факторын тиімді қолдануға, өңірлік өзін-өзі басқаруды жүйелі түрде қалыптастыруға бағытталған орталық биліктің кешенді шараларының жиынтығы болып табылады деген ой түйіндеуге болады.

Өңірлік саясаттың мақсаттарын былайша топтап қарастыруға болады:

1. Әлеуметтік мақсаттар. Әлеуметтік негізделген нарықтық қатынастарды өңірлерде дамыту, нарықтық қатынастарды дамытуға көмектесетін жергілікті кәсіпкерлікті дамытуға жағдай жасау; тұрғындарды әлеуметтік жағынан қолдау және әлеуметтік институттуар мен инфрақұрылым нысандарын құру және дамыту;

2. Экономикалық мақсаттар. Мемлекет әр өңірдің ерекше ерекшеліктерін есепке отырып шаруашылық нысандарының өңірлердегі жағдайын жан-жақты қолдау; мемлекеттің барлық өңірлерінде бәсекелестік орта қалыптастыру; монополияға қарсы саясат жүргізу; орта және шағын кәсіпорындардың дамуында табиғи ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру; шекаралық өңірлерді дамыту, еркін экономикалық өңірлердің дамуын жолға қою, өңірлердегі экономиканың басым бағыттарын қолдау; өңірлерге тиімді келісім-шарттар негізінде отандық бизнес пен шетелдік инвесторларды тарту;

3. Экологиялық мақсаттар. Экологиялық қалдықсыз таза технологияларды әкелу, экологиялық-экономикалық тепе-теңдікті өңірлерде қалыптастыру; табиғатты қорғау шараларын жүзеге асыру.

Сонымен өңірлік саясаттың саясаттың жалпы мақсаттары салалық тұрғыдан сан түрлі екендігін және өңірлердегі мәселелерге байланысты өңірлік мүдделердің де әртүрлі екендігін көреміз.

Өңірлік саясат мынадай міндеттерден тұрады:

- мемлекеттің барлық аумағында теңгерімді әлеуметтік-экономикалық саясат жүргізу;
- әлеуметтік-экономикалық дағдарыстағы өңірлерге жан-жақты жәрдемдесу;
- мемлекеттің аумақтық тұтастығын, конституциялық тұтастығын сақтау;
- мемлекет аумағында бірыңғай құқықтық кеңістікті құру;
- өңірлердің ерекшеліктерін, артықшылықтарын, мүдделерін есепке алатын тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету;
- өңірлердің өндіріс-шаруашылық кешендеріндегі өзара бәсекелестікті жолға қою;
- өңірлерде тиісті әлеуметтік-экономикалық институттар мен инфрақұрылымдық жүйелер кешенін құру;
- өңірлерде өндіріс-шаруашылық кешендеріндегі дағдарысты жағдайларды дер кезінде еңсеруге жәрдемдесу.

Өңірлік саясаттың міндеттеріне мыналар да кіреді:
- тұрғындардың өмір сүру деңгейлерін көтеру және теңестіру;
- өңірлер арасында өзара терең көлденең байланыстар орнату;
- өзара өңіраралық еңбек нарығын жұмыспен қамтамасыз ету;
- дағдарысты жағдайларды еңсеру;
- әлеуметтік-экономиканылық реформаларды жүргізу;
- өңірлердегі саяси, әлеуметтік-экономиканылық тұрақсыздықты еңсеру;
- дінаралық және этносаралық шиеленістердің алдын алу, болдырмау және т.б. міндеттерді жүзеге асырады деп есептейміз.

Осылайша қазіргі уақытта ең өзекті деген өңірлік саясаттың мақсат-міндеттерін былайша сараптап талдауға да болады:

1. Өңірлерде орта тапты қалыптастыру мен тұрғындарды әлеуметтік жағынан қорғауды жетілдіру жүйелерін жасау, медициналық қызмет көрсету мен білім беру сапасын арттыру;
2. Өңірлерде халықтың демографиялық өсімін молайту, отбасын әлеуметтік қолдау, әлеуметтік жағынан аз қамтылған азаматтарды, әртүрлі топтарды, жастарды қолдаудың әлеуметтік механизмдерін қалыптастыруда азаматтық қоғам институттарын, бизнес қауымдастықтарын жұмылдыру;
3. Өңірлерде тиісті әлеуметтік-мәдени инфрақұрылымды қалыптастыру;
4. Өңір тұрғындарының өмір сүруіне қолайлы экологиялық, қауіпсіз жағдайлармен қамтамасыз ету;
5. Өңір экономикасын әртараптандыру, кешенді шаруашылық-өндірістік құрылымдар мен нысандарды құру, шетел инвестицияларын тарту және инновациялық бастамалар мен жобаларды, технологияларды қаржыландыру және ынталандыру;
6. Өңірлік нарықтық қатынастарды одан әрі дамыту, өңірлерді өңірлік өндірістерден шыққан сапалы тауарлармен қамтамасыз ету, бәсекеге қабілетті қызмет көрсетуді жолға қою;
7. Әр өңірде ауылдық, аудандық ауыл шаруашылық жерлерін пайдалану мен қоныстанудың тірек схемасын жасау, қалалық аумақтарды дамытудың картасын жасау;
8. Өңірдің табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, табиғат қорларын сақтау және пайдалануда экологиялық тепе-теңдікті бұзбау;
9. Өңірлік бюджеттерді тиімді, мақсатты жұмсау, бюджеттің жұмсалуын бақылау;
10. Өңірлерде жергілікті өзін-өзі басқару институттарын қалыптастыру, өңірлік басқару құрылымдарының жұмыс істеу сапасын арттыру;

Енді өңірлік саясаттың жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыру бағыттарын төмендегідей толықтыруға болады:
- өңірлерде жергілікті өзін-өзі басқару институтарының құқықтық негіздерін жасау мен жетілдіру;
- өңірлердегі әрбір жергілікті өзін-өзі басқару құрылымдарының әлеуметтік-экономикалық дамуының жақын және ұзақ уақытқа есептелген даму болжамдарын дайындау, мониторинг жасау;
- өңірлердегі жергілікті өзін-өзі басқару институттары мен орталық билік органдары институт-тарының бөлімшелерінің қызметін нормативтік, құқықтық жағын әдістемелік қамтамасыз ету;
- мемлекеттегі әкімшілік-аумақтық бөлініске сай жергілікті өзін-өзі басқару құрылымдарының елдің саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуындағы өзгерістерге уақыты бейімделуі мен ұтымды басқарылуын қамтамасыз ету.

Сонымен өңірлік саясат пен өңірлік даму мақсат-міндеттерін, бағыттарын салыстырып мынадай аспектілерде талдап қарастыруға болады:
- мемлекеттің әкімшілік-аумақтық картасындағы өңірлік дамудың болжамды-кеңістіктік дамуы;
- өңірлік бюджет, салықтар, өңірлік саясаттағы инвестициялар;

- өңірлерде мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы өңірлік саясаттың міндеттерін шешуде мемлекет субъектілерінің әкімшілік басқару құрылымдары мен орталықтарының рөлі;
- өңірлерде жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту және өңіраралық ынтымақтастықты жетілдіру, ерекше мәртебесі бар аумақтарды дамыту, технопарктерді, әлеуметтік-экономикалық кешенді жобаларды дамыту;
- өңірлердегі моноқалаларды дамыту;
- артта қалған өңірлерді дамыту, дағдарысты өңірлерді қолдау;
- өңірлердегі көші-қон мәселелерін шешу мен реттеу, шекаралық аумақтарда теңгерімді қоныстандыруды шешу;
- өңірлерде мемлекеттің сыртқы экономикалық ынтымақтастығын дамытуға атсалысу;
- өңірлік дамуды мемлекеттік тиімді басқару;
- орталықта өңірлік мақсатты бағдарламаларды даярлауға қатысу және іске асыру.

Мемлекет осы бағыттардың әрқайсысының іске асуына қатысты іс-шаралар кешенін жүзеге асырады және осылардың барлығы белсенді өңірлік саясатты жүргізетін барлық дамыған елдерге тән екенін айтуымыз керек [19, 135 с.].

Өңірлік саясатты жүргізу әдістеріне келетін болсақ, мұнда тікелей және жанама әдістер бар. Бірінші әдісте мемлекет өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуын жетілдіруге бағытталған күрделі шараларға атап айтқанда, өсу полюстарын, өнеркәсіптік технопарктерді, арнайы экономикалық зоналарды құруға, дамытуға атсалысады. Екінші әдісте қаржы, салық, кеден, жүйелері арқылы орталық мемлекеттік билік белгілі бір өңірлерде қажетті әлеуметтік-экономикалық жағдайларды құруға белсенді араласады.

Тікелей мемлекеттік араласу орталық мемлекеттік биліктің құқықтық өктемдігіне негізделген және рұқсат беру, тыйым салу және мәжбүрлеу сынды әдістерді қолданатын әкімшілік ресурстарды қолдану арқылы да жүзеге асырылады [20, 22 стр].

Өңірлердің дамуына ықпал ететін тікелей әдістердің бірі реттіндегі әкімшілік әдістің құрамына экономикалық тұрғыдан мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылатын мемлекеттік өңірлік бағдарламалар мен инвестициялық жобаларды жүзеге асыру, проблемалық өңірлерді қолдау, мемлекеттік тапсырыстарды орындау кіреді.

Жанама реттеу әдісі түрлі шаралар жолымен іске асырылады:
- әртүрлі өңірлік мәселелерді шешу үшін қаржы ресурстарын шоғырландыру;
- өңірлерде күрделі дағдарысты жағдайдағы шаруашылық-кәсіпорындар үшін арнайы саясат ұстану;
- өңірлерге отандық және шетелдік инвесторларды әкелу үшін тиісті құқықтық базаны жасау;
- күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайлары бар аудандарда орналастырқан өндірістік шаруашылықтарды қолдау, мемлекеттік түрлі жеңілдіктер жасау;
- табиғи ресурстары сарқылған өңірлерге салық жеңілдіктерін беру;
- қатаң табиғи жағдайлары бар аудандарда орналасқан шаруашылықтар мен кәсіпорындарға мемлекеттік дотациялар мен жеңілдіктер енгізу;
- өңірлерде қоршаған ортаны ластайтын шаруашылықтар мен кәсіпорындар үшін арнайы мемлекеттік санкциялар енгізу [21, 140 стр].

Дегенмен өңірлік саясатты жүзеге асыруда зерттеушілер бірыңғай әмбебап әдістер топтамасы жоқ екендігін немесе тікелей және жанама әдістерді нақты бір өлшем ретінде барлық жағдайда қолдана беруге болмайтындығын айтады [22, 18 стр].

Қорытынды. Сонымен өңірлік саясаттың іргелі әдістері деп оның мазмұнын, мағынасын және барлық тараптар үшін өңірлік даму мүдделерін қамтамасыз ететін тиісті саяси, әлеуметтік-экономикалық, құқықтық базаны қалыптастыратын процестерді айтуға болады. Жоғарыда айтылғандарды сараптай келе бүгіндері кез келген мемлекет үшін өңірлік саясаттың өзекті екендігін байқауға болады.

Өңірлік саясат өңірлер мен жергілікті жерлердегі саясаттың өте маңызды құрамдас бөлігі және мемлекеттің берік дамуының қалыптасқан іргетасы. Ұлттық деңгейдегі бағдарламалық құжаттарды және өңірлік бағдарламаларды әзірлеуде қызмет етуге, құқықтық актілер мен нормативтермен бірге оларды іске асырудың экономикалық шарттарын айқындауда маңызды болып табылады [23, 33 стр].

Жүргізіліп жатқан мемлекеттік өңірлік саясат мемлекеттің даму болашағымен тығыз байланысты және мемлекеттің өңірлер мен халықтың мүдделерін ескеріп жүзеге асырылатын біртұтас, кешенді өңірлік саясаты мемлекетті дамыған, алдыңғы қатарлы елге айналдыра алады деп айтуға болады.

Сондықтан Қазақстанда түрлі әлеуметтік-экономикалық реформаларды ғана емес, сондай-ақ кешенді өңірлік реформаларды түбегейлі жүргізуге бетбұрыс жасау қажет. Болашақта өңірлік реформалар

бірыңғай мемлекеттің саясатты жүргізуде өңірлердің өзара даму деңгейлерін теңестіруге, халықтың өмір сүру сапасын көтеруге, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайын дамытуға, Қазақстанды дамыған әлеуметтік мемлекетке айналдыруға үлес қосары анық. Өңірлік саясатты жүзеге асыруда күшті мемлекет-күшті өңірлер қағидасын әрқашан басты назарда ұстаған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов. – Изд. 2-е. – М.:ГУ ВШЭ, 2001. – с 105 стр.

2 Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с. 58 стр.

3 Бусыгина И.М. Политическая регионалистика: Учебное пособие. – М.:Московский государственный институт международных отношений (Университет), Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. 224 стр.

4 Фатхутдинов Р.А. Стратегический менеджмент. – М.:Бек, 2011. – 18 стр.

5 Чесноков А.С. Инвестиционная стратегия и финансовые игры. – М.: Изд-во ПАИМС, 1994. – 17 с.

6 Минцберг Х., Макхью А. Формулировка стратегии в адхократии. – М., 1985. – 15 стр.

7 Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. – М.: Армада, 2000. – 58 стр.

8 Фиоктистов К.С. Стратегическое планирование: теория и методология//Развитие менеджмента в России. – Красноярск, 2008. – Вып.1 –15 стр.

9 Менеджмент организации / под ред. В.Е. Ланкина. – Таганрог: из-во ТРГУ, 2006. – 119 стр.

10 Стратегия и тактика в политике. Электронды ресурс https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/219/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%8F (қаралған уақыты 15.02.21 ж.)

11 Штанько М.А. Политическая регионалистика: учебное пособие. – Томск: Изд-во ТПУ, 2006. – 45 с.

12 Медведов Н.П. Политическая регионалистика: Учебное пособие. – М.:Альфа-М., 2005. – 447 с.– 54 с.

13 Туровский Р.Ф. Политическая регионалистика. /Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению подгот. "Политология". – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 787с., 30 с.

14 Николаев М.А., Махотаева М.Ю. Региональная экономика и управление территориальным развитием. /Учебное пособие. – Псков : Псковский государственный университет, 2014. – 256 с. -17 стр.

15 Митрофанова, И. В. Батманова В. В. Региональная экономика и политика. /Учеб. пособие. Волгогр. гос. ун-т, Каф. мировой и регион. экономики. – Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2012. – 378 с.-158 стр.

16 Сальжанова З.А., Жайлауов Е.Б., Гелашвили Н.Н. Оценка результативности региональной политики Республики Казахстан. //Саясат. – 2017. - №7 – 4 стр.

17 Васин С. М. Дисбаланс социального и экономического развития региона: вопросы измерения и проблема противоречия. // Региональная экономика: теория и практика. - 2013. - № 19. – 38 стр.

18 Швецов А.Н. Совершенствование региональной политики: концепции и практика. – М.: Красанд, - 2010. - 320 стр. -65 стр.

19 Гурьянова Л.С. Моделирование сбалансированного социально-экономического развития регионов. //Монография. -Бердянск: ФОП Ткачук О.В., -2013. - 406 стр. -135 стр.

20 Ларина Н.И. Мировой опыт региональной политики. – М.: Норма, - 2006. - 315 стр. - 22 стр.

21 Боев, В.Ю. Эффективный механизм формирования системы приоритетов устойчивого развития производственной сферы регионов. // Вестник Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова. -2017.- № 5 (95). -140 стр.

22 Бакуменко, В.Д. Механизмы выравнивания асимметрии регионального развития в условиях глобализации. // Публичное управление. - 2008. - 18 стр.

23 Досмагамбетова Г.И., Жексембекова В.А. Роль региональных органов власти в процессе обеспечения устойчивого развития территории. //Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Социологические и политические науки». -2016 г. - №3(55). – 33 стр.

References

1 Granberg A.G. Osnovy regionalnoi ekonomiki: uchebnik dlя vuzov. – İzd. 2-e. – M.:GU VŞE, 2001. – s 105 str. [in Russian]

2 Alaev E.B. Sosialno-ekonomicheskaя geografiя: ponяtiino terminologicheskii slovar. – M.: Mysl, 1983. – 350 s. 58 str. [in Russian]

3 Busygina İ.M. Politicheskaя regionalistika: Uchebnoe posobie. – M.:Moskovskii gosudarstvennyi institut mejdunarodnyh otnoşenii (Universitet), Rossiiskaя politicheskaя ensiklopediя (ROSSPEN), 2006. 224 str. [in Russian]

4 Fathutdinov R.A. Strategicheskii menedjment. – M.:Bek, 2011. – 18 str. [in Russian]

5 Chesnokov A.S. İnvestisionnaя strategiя i finansovye igry. – M.: İzd-vo PAİMS, 1994. –17 str. [in Russian]

6 Minsberg H., Makh A. Formulirovka strategii v adhokratii. – M.: 1985.-15 str [in Russian]

7 Ansoff İ. Novaя korporativnaя strategiя. – M.: Armada, 2000. -58 str [in Russian]

8 Fioktistov K.S. Strategicheskoe planirovanie: teoriя i metodologiя//Razvitie menedjmenta v Rossii. – Krasnoяrsk, 2008. – Vyp.1 –15 str. [in Russian]

9 Menedjment organizasii / pod red. V.E. Lankina. – Taganrog: iz-vo TRGU, 2006. –119 str. [in Russian]

10 Strategiя i taktika v politike. Elektrondy resurs https://dıc.academıc.ru/dıc.nsf /polıtology/219/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%8F (qaralğan uaqyty 15.02.21 zh) [in Russian]

11 Ştanko M.A. Politicheskaя regionalistika: uchebnoe posobie. Tomsk: İzd-vo TPU, 2006. -45 str. [in Russian]

12 Medvedov N.P. Politicheskaя regionalistika: Uchebnoe posobie. – M.:Alfa-M, 2005. - 447 s. - 54 str. [in Russian]

13 Turovskii R.F. Politicheskaя regionalistika. /Ucheb. posobie dlя studentov vuzov, obuchaihsя po napravleni podgot. "Politologiя". – M.: İzd. dom GU VŞE, 2006. - 787str, - 30 str. [in Russian]

14 Nikolaev M.A., Mahotaeva M.. Regionalnaя ekonomika i upravlenie territorialnym razvitiem. /Uchebnoe posobie. – Pskov : Pskovskii gosudarstvennyi universitet, 2014. - 256 s. -17 str. [in Russian]

15 Mitrofanova, İ. V. Batmanova V.V. Regionalnaя ekonomika i politika. /Ucheb. posobie. Volgogr. gos. un-t, Kaf. mirovoi i region. ekonomiki. – Volgograd : İzd-vo Volgogr. gos. un-ta, 2012. - 378 s.-158 str. [in Russian]

16 Saljanova Z.A., Jailauov E.B., Gelaşvili N.N. Osenka rezultativnosti regionalnoi politiki Respubliki Kazahstan. //Saяsat. – 2017. - №7 – 4 str. [in Russian]

17 Vasin S. M. Disbalans sosialnogo i ekonomicheskogo razvitiя regiona: voprosy izmerenия i problema protivorechiя. // Regionalnaя ekonomika: teoriя i praktika. - 2013. - № 19. -38 str. [in Russian]

18 Şvesov A.N. Soverşenstvovanie regionalnoi politiki: konsepsii i praktika. – M.: Krasand, -2010. - 320 str. - 65 str. [in Russian]

19 Guryanova L.S. Modelirovanie sbalansirovannogo sosialno-ekonomicheskogo razvitiя regionov. //Monografiя. -Berdяnsk: FOP Tkachuk O.V., -2013. - 406 str. -135 str. [in Russian]

20 Larina N.İ. Mirovoi opyt regionalnoi politiki. – M.: Norma, -2006. -315 str. -22 str. [in Russian]

21 Boev, V.. Effektivnyi mehanizm formirovaniя sistemy prioritetov ustoichivogo razvitiя proizvodstvennoi sfery regionov. // Vestnik Rossiiskogo ekonomicheskogo universiteta im. G.V. Plehanova. -2017.- № 5 (95). -140 str. [in Russian]

22 Bakumenko, V.D. Mehanizmy vyravnivaniя asimmetrii regionalnogo razvitiя v usloviяh globalizasii. // Publichnoe upravlenie. - 2008. - 18 str. [in Russian]

23 Dosmagambetova G.İ., Jeksembekova V.A. Rol regionalnyh organov vlasti v prosesse obespechenия ustoichivogo razvitiя territorii. //Vestnik KazNPU im. Abaя, seriя «Sosiologicheskie i politicheskie nauki». - 2016 g. - №3(55). – 33str. [in Russian]

УДК 327 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.20
МРНТИ 11.25.91

Tazhibayev R.[1] , Abdunazarov B.A.[2]

[1]Yrd. Doç., Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi,
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
[2]Yüksek Lisans Öğrencisi, Siyaset Bilimi ve Çatışma Yönetimi Anabilim Dalı

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

DEVLETLERİN DIŞ POLİTİKA STRATEJİLERİNE TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Özet

Devletler, gerek programlı bir şekilde kendi dış politika amaçlarına yönelik hareket etmiş olsun gerekse diğer devletlerin politikalarına hedef olsun belirli bir dış politika stratejisine ihtiyaç duyarlar. Belirlenen stratejiler çerçevesinde devletler uluslararası arenada var olma mücadelesinde izledikleri yöntemler dört ana başlık çerçevesinde toplanmıştır. Bu stratejiler: Tarafsızlık, izolasyonizm, bağlantısızlık ve ittifak oluşturma şeklinde sıralanmaktadır. Örneğin soğuk savaş boyunca iki güçlü aktör arasında yaşanan ve 1991'de SSCB'nin dağıl-ması ile sona erdiği iddia edilen rekabet, 2000'li yıllarla birlikte eski sovyet coğraf-yasında farklı bir biçimde kendini göstermiştir. ABD ve Rusya arasında yenilenmiş bir Büyük Oyun şeklinde gerçekleştiği düşünülen bu rekabetin en açık şekilde görüldüğü devletlerin başında ise Gürcistan gelmiştir. 1990'lı yıllar, Gürcistan için ekono-mik ve politik istikrarsızlıklar ve iç savaşlar dönemi olmuştur. 2003 Gül Devrimi ile yeni bir dönemin kapılarını aralayan Gürcistan üzerindeki ABD-Rusya rekabetinin çeşitli nedenlerle dönem dönem farklılaştığı görülmüştür. Bu farklılaşmaya neden olan kırılma noktaları ve olaylar, tarafların bir sonraki dönem politikalarına da yön vermiştir.

Anahtar kelimeler: *Dış Politika, Strateji, Tarafsızlık, İzolasyonizm, İttifak Oluşturma.*

Р.И. Тәжібаев[1] , Б.А. Абдуназаров[2]

[1] PhD, доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

[2]Саясаттану және конфликтология мамандығының II-курс магистранты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ СЫРТҚЫ САЯСИ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мемлекеттер өздерінің сыртқы саяси мақсаттары үшін бағдарламалық түрде әрекет еткеніне немесе басқа мемлекеттердің саясатына бағытталғанына қарамастан, белгілі бір сыртқы саяси стратегияны қажет етеді. Белгіленген стратегиялардың аясында мемлекеттердің халықаралық аренада тәуелсіздіктерін қорғау үшін күрес әдістері үш негізгі стратегия аясында зерттелді. Бұл стратегиялар: бейтараптық, оқшаулану және одақ құру. Мысалы КСРО ыдырауынан кейін АҚШ және Ресей сынды екі держава арасындағы бәсекелестік 2000 жылдан бастап бұрынғы КСРО геосаяси аумағында арта түсті. Грузия, екі алып ел арасындағы үлкен ойынның айқын көрінісіне айналды. 1990 жылдары Грузия үшін экономикалық және саяси тұрақсыздық пен азаматтық соғыстардың кезеңі болды. 2003 жылғы Раушан төңкерісімен жаңа дәуірдің есігін ашқан Грузияда АҚШ пен Ресейдің бәсекелестігі күшейді. Осының салдарынан Грузияның АҚШ пен Ресейге деген сыртқы саяси ұстанымы айқындалып, екі алып елмен жаңа қарым-қатынасының негізі қаланды.

Түйін сөздер: *Сыртқы саясат, стратегия, бейтарап, оқшаулау, одақ құру.*

Тәжібаев Р.И.[1] , Абдуназаров Б.А.[2]

[1]PhD, и.о. доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.

[2]Магистрант II-го курса по специальности Политология и конфликтология Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ ГОСУДАРСТВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Государства нуждаются в определенной внешнеполитической стратегии, независимо от того, действует ли они программно в своих внешнеполитических целях или нацелены на политику других

государств. Государства в борьбе за существование на международной арене в основном придерживаются три основные стратегии во внешней политике. Эти стратегии: нейтралитет, изоляционизм и создание альянса. К примеру соперничество между двумя державами как США и Россия отчетливо проя-вилось на пост-советском пространстве к 2000-м годам. Грузия является под-тверждением того, что борьба за влияния в Южном Кавказе обострилась до предела. 1990-е годы были периодом экономической и политической нестабильности и гражданских войн для Грузии. Борьба за влияния между США и Россией в Грузии привело к революции роз в стране в 2003 году. После революции приоритеты внешней политики Грузии были направлены на укрепления связи с США, ЕС и НАТО.

Ключевые слова: *Внешняя политика, стратегия, нейтралитет, изоляционизм, создание альянса.*

Tazhibayev R.[1] , Abdunazarov B.A.[2]
[1] Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
[2]Second Year Master's Student in Political Science and Conflict Studies, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

FOREIGN POLICY STRATEGIES OF STATES: THEORETICAL AND CONCEPTUAL ANALYSIS

Abstract

States need a certain foreign policy strategy, regardless of whether they act programmatically for their own foreign policy goals or are aimed at the policies of other States. States in the struggle for existence in the international arena generally adhere to three main strategies in foreign policy. These strategies are: neutrality, isolationism and the creation of the alliance. Rivalry between two power during the Cold War which is asserted that it has ended by dissolution of USSR, has reemerged distinctly on the former Soviet geography by 2000's. Georgia, is one of the most overtly seen states of this rivalry which has been assertedas a renewed Great Game between US and Russia. 1990's was a period of economic and political instability and civil wars for Georgia. US-Russia rivalry on Georgia, which opened the doors of a new era by the 2003 Rose Revolution, has emerged in different areas. The breaking points and events that caused this distinction has directed the next term policies of the parties.

Key words: *Foreign Policy, Strategy, Neutrality, Isolationism, the Creation of the Alliance.*

Tarafsızlık

Hukuki nitelik taşıyan tarafsızlık kavramı "bir devletin iki veya daha çok devlet arasında çıkmış olan bir savaşta kendisini fiili ve hukuki bakımlardan savaş hali dışında tutması ve muharip devletlerin de onu böyle saymaları" anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla tarafsızlık, tarafsızcılıktan çok daha başka anlama karşılık gelmektedir [1]. Zaman zaman devletlerin birtakım sebeplerden ötürü bu hukuki durumun sorumlulukları üzerlerine almaları avantaj sağlasa da diğer bazı zamanlar belirli problemlerin ortaya çıkmasına da sebebiyet verebilmektedir. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki durumu verilebilecek örnekler arasındadır. Türkiye savaş dışı kalmış ve benzer bir tutum izlemiştir [2].

Dış politikada tarafsızlık stratejisinin yürütülmesi için sadece savaş durumunun olması gerekmez. Aynı zamanda savaş dışı dönemlerde de devletler bu stratejiye başvurmaktadırlar. Savaş dışı durumlarda tarafsızlık ise askeri ittifaklara katılmama anlamına gelmektedir. Belirtmek gerekir ki devletlerin çok taraflı anlaşmalarla da tarafsızlaştırılmış devlet statüsüne sokulması mümkün olup buna sürekli tarafsızlık statüsü denir. Örnek olarak 19. Yüzyılda Avrupa'nın güçlü devletleri tarafından İsviçre 1815'te, Belçika 1831'de ve Lüksemburg 1867'de tarafsız devlet statüsüne sokulmuştur [3]. İslam Kerimov yönetiminde Özbekistan dış politikasında zaman zaman Rusya ve ABD arasında diğer zamanlarda ise birtakım ittifaklarda yer almak için girişimlerde bulunması tarafsızlık politikasını izlemediği göstermektedir.

Tarafsızlık statüsü ise "askerden veya silahtan arındırma"yı içermemektedir. Bu bağlamda devletler varlıklarını korumak için gerekli gördüğü durumlarda yardım talep etme haklarına sahiptirler. Herhangi bir devletin tarafsızlık statüsüne sokulması genelde özel bir yarar sağlamamakta fakat hepsine benzer ölçülerde yarar sağlamaktadır.

İzolasyonizm

Tanım itibariyle İzolasyonizm, uluslararası arenadaki sorunlara alt düzeyde katılımın yanında siyasal birimler de dahil olmak üzere askeri girişimlerde bulunma veya ayrıcalık tanıma konusunda en alt düzeyde diplomatik veya ticari ilişkilere karşı isteksizliktir [4]. Fakat küreselleşme ile birlikte karşılıklı bağımlılığın artmasıyla izolasyonizm stratejisinin izlenmesi pek mümkün olamamaktadır. Sosyal hayatın bütününü kapsayan siyasal, ekonomik, askeri ve kültürel gibi alanların hepsinde bu stratejilerin izlenmesi daha çok tarihsel bir olgudur. Fakat kısmen de bu olsa günümüzde bu stratejiyi izleyen devletler arasında sayılabilecek olanlar şunlardır: Myanmar, Küba, Kuzey Kore, İran. Bu bağlamda, dönem dönem değişen politikaları da dikkate alındığında genel anlamda Kerimov'un izalosyon stratejisi izlediğini söylemek zordur.

Devletlerin bu strateji kapsamında dış politikalarını belirlemesini etkileyen birtakım faktörler söz konusudur:

i. Dışarıdan gelebilecek herhangi bir etkiyle sosyal sistemin bozulması endişesi dolayısıyla izolasyonist tutumun sergilenmesi. 1965'teki "Kültür Devrimi"den 1971'de Birleşmiş Milletlere üye olup dış dünya ile ilişkilerini yoğunlaştırana kadar Çin Halk Cumhuriyeti'nin izlediği strateji sosyal sistemin korunması için örnek teşkil etmektedir. Diğer bir örnek ise 1960'tan 1990'lara kadar izolasyon stratejisini sürdüren Yugoslavya'dır. (Bu örnekte etnik sorunlar önemlidir)

ii. Ekonomik ve sosyal bakımdan kendi kendine yetebilme izolasyonist stratejiyi kolaylaştırıcı faktörler arasında yer almaktadır [5]. İzolasyonizm, ABD'nin uzun yıllar kısmen sürdürdüğü bir politikadır. Fakat belirtmek gerekir ki bazı durumlarda devletler kendi kendilerine ekonomik ve sosyal anlamda yeterli olmasalar bile bu stratejiyi tercih etmektedirler.

iii. Kamuoyu tercihi diğer bir faktör olarak belirmektedir.

iv. Tam anlamıyla bir dünya sistemi haline gelemeyen uluslararası sistemde güç dağılımlarının bulunduğu durumlarda tercih edilmektedir.

v. Coğrafi ve topoğrafik koşullar bu stratejinin tercihini ve uygulanmasını etkilemektedir. İki farklı şekilde söz konusu olabilmektedir. Müdahale ve istila hareketlerine karşı coğrafi ve topoğrafik özelliklerin rol oynaması; ülkedeki toplumun dışa karşı içe dönük, şüphe ve kuşku beslemesi şeklindedir. Dağlarla çevrili Arnavutluk veya bir takım ada ülkesi olarak Japonya gibi ülkeler zaman zaman bu stratejiyi uygulamışlardır.

İttifak Oluşturma

Dış politika stratejileri arasında adından en çok söz edilen ise ittifaklardır. Devletler arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında ittifak oluşturma stratejisinin tarihi eskilere dayanmaktadır. Hindistan ve Çin başta olmak üzere Antik Yunan'daki şehir devletleri arasındaki mücadelelerde aralarında ittifaklar oluşturdukları bilinmektedir. Devletlerin Orta Çağ'da ittifak oluşturma örnekleri görülmüş ve 17., 18. Yüzyıl ve sonrasındaki dönemde bu strateji önemini korumaya devam etmiştir [6].

İttifak terimi uluslararası ilişkilerde devletlerin aralarındaki işbirliği-dayanışma gibi politikalarını adlandırmak için kullanmakla beraber başka tanımlamalarda mevcuttur. Bunlar arasında Koalisyon, pakt ve blok sayılabilir. Uluslararası ilişkiler literatüründe bu tanımlamaların birbirlerinin yerlerine kullanılmaları çok yaygındır. Aynı zamanda Bu stratejinin tercih edilmesinin perde arkasında devletlerin sahip oldukları imkanlara göre iki temel sebep yatmaktadır: Birincisi, güvenlik odaklı olup ortak bir amaç çerçevesinde değerlendirilmesine karşın kaynaklara ulaşım ve kaynakların kullanımı konusunda çeşitli sebeplerden ötürü devletlerin tek başlarına yetersiz kalmasıdır. Bu bağlamda devletler kendilerine yönelik hakimiyet kurmayı ve kaynaklarına ulaşmayı arzulayan diğer bazı devletlere karşı ittifak arayışına girmek için motivasyon oluşturur [7]. Örnek olarak 19. Yüzyılda İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya'nın Napolyon yönetimindeki Fransa'ya karşı oluşturduğu birlik verilebilir. Varlıklarını korumak isteyen devletler ittifak oluşturarak güvenlik adına riskleri minimum düzeye indirmeyi amaçlamaktadırlar. İkincisi ise devletler kaynaklara ulaşım ve kaynakların kullanımı konusunda kendileri yeterli olsalar dahi ittifak kurma stratejisine başvurmaktadırlar [8]. Bu stratejinin benimsenmesindeki amaçlar arasında hedefe ulaşmada maliyeti minimuma indirmek, süreci kısaltmak, meşruiyeti sağlamak veya diğer başka devletleri etkisi altına almak istemesidir. Örnek olarak İkinci Dünya Savaşı sırasındaki ABD'nin tutumu verilebilir. Bilindiği gibi ABD Japonlara karşı savaşı kazanacağı ortaya çıkınca Yalta Konferansı'nda SSCB'nin de Japonlara karşı savaşa girmesini istemiştir. Burada maliyeti azaltmak ve süreci kısaltmak esas amaç olarak belirmiştir [9]. Yine meşruiyetin sağlanması için ittifak kurulması son derece önem arz etmektedir. Örnek olarak ABD'nin Güney Kore'nin yanında Kuzey Kore'ye karşı savaşa gireceği kesinleşince bunu BM çatısı

altında gerçekleştirmesi söz konusu eylemine meşruiyet kazandıracaktı. Son olarak ittifak oluşturmanın hakimiyet ve denetim boyutu söz konusudur. ABD ve SSCB'nin güçlerini arttırmak ve rakiplerine karşı avantajlı konumda bulunmak adına diğer devletlerle ittifak kurmaları örnek olarak verilebilir. Bu bağlamda İslam Kerimov yönetimindeki Özbekistan sahip olduğu kaynakların yetersiz olması sebebiyle zaman zaman ittifak kurmak veya ittifaklar içerisinde yer almak için girişimlerde bulunmuştur.

İttifak türlerini ve ittifakların işlerliğini etkileyen faktörlere gelince bunlarında sınıflandırılması gerekmektedir. Diğer bir değişle ittifakların amaçları bakımındanözdeş, tamamlayıcı veya ideolojik; taraflara getirdiği yükümlülükler açısından karşılıklı veya tek taraflı; kapsamları açısından genel ve sınırlı, kapsadıkları süre açısından sürekli veya geçici olarak sınıflandırmak mümkündür [10].

References:

1. Gönlübol Mehmet, "Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar-Kurumlar", Ankara, Atilla Kitabevi yayınları, 1993, S. 95-96

2. İlhan Suat, Jeopolitik duyarlılık, İstanbul, Ötüken yayınları, 2003, S. 15

3. Özdağ Ümit, Erol Mehmet Seyfettin, "XXI. yüzyılda Türk dünyası jeopolitiği", Ankara, ASAM yayınları, 2003, S. 186-187

4. Aleksandr Dugin, Rus jeopolitiği: Avrasyacı yaklaşım, çev. Vugar İvanov, İstan-bul, Küre yayınları, 2003, S. 239-245

5. Dugin Aleksandr, Osnovy geopolitiki: geopolitcheskoe budushee Rossii: mıslit prostranstvom (Jeopolitiğin esasları: Rusya'nın jeopolitik geleceği: mekânla düşünmek), Moskova, Arktogeya yayınları, 2000, S. 159

6. Dugin Aleksandr, Evraziiskaia missiya Nursultana Nazarbaeva (Nursultan Nazarbayev'in Avrasyacı misyonu), Moskova, ROF Evraziia yayınları, 2004, S. 74

7. Erol, M. S., Tunç Ç., Eylül Sonrası ABD'nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya". Avrasya Dosyası: Küresel Değerlendirme Özel, 9 (3), 2003, S. 24-28.

8. Sönmez, Sait, Güvenlik Sorunları ve Bağımsızlaşma Kıskacında Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2013), Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (28), 2013, S. 320-323

9. Dawisha, A. I., Dawisha K., The Making Of Foreign Policy İn Russia And The New States of Eurasia (Vol. 4). ME Sharpe Inc., 1995, S. 107-109

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гөнлубол Мехмет, "Улусларарасы политика, Илкелер-Каврамлар-Курумлар", Анкара, Атилла Китабеви яйынлары, 1993, с. 95-96

2. Илхан Суат, Jeopolitik duyarlılık, Стамбул, Ötüken yayınları, 2003, S. 15

3. Өздаг үміт, Эрол Мехмет Сейфеттин, " XXI. yüzyılda Türk dünyası jeopolitiği", Анкара, ASAM yayınları, 2003, S. 186-187

4. Александр Дугин, орыс джеополитиги: Аврасяжы яклашым, чев. Вугар Иванов, Истан-буль, күре яинлары, 2003, б. 239-245

5. Дугин Александр, геосаясат негіздері: Ресейдің геосаяси болашағы: әлем кеңістігі (Джеополитигин эсаслары: Руся ' нын джеополитик гелекеги: мек Кан дүшүнмек), Мәскеу, Арктогея яйынлары, 2000, С. 159

6. Дугин Александр, Нұрсұлтан Назарбаевтың Еуразиялық миссиясы (Аврасячи мисенюдегі Нұрсұлтан Назарбаев), Мәскеу, Еуразия ЯИНЛАРЫ РОФ, 2004, Б. 74

7. Эрол, м. с., Тунч ч., Эйлүл Сонраси Абдин Куресель Гюч Мукаделесинде Орта Ася". Avrasya Dosyası: Küresel Değerlendirme Özel, 9 (3), 2003, S. 24-28.

8. Sönmez, Sait, Güvenlik Sorunları ve Bağımsızlaşma Kıskacında Özbekistan-Rusya Ilişkileri (1991-2013), Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (28), 2013, S. 320-323

9. Давиша А.и., Давиша к. Ресей мен Еуразияның жаңа мемлекеттерінің сыртқы саясатының қалыптасуы (4-Том). ME Sharpe Inc., 1995, S. 107-109

УДК 94(574)
МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.21

Кенжебаев Д.А.[1]

[1]*доктор философии (PhD), начальник кафедры Основ военной радиотехники и электроники Военно-инженерного института радиоэлектроники и связи, г. Алматы, Казахстан*

СКОТОВОДЧЕСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КАЗАХОВ НА РУБЕЖЕ XIX-XX ВЕКОВ. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

В данной статье на основе выявленного исторического источника приводится ряд фактов, раскрывающих особенности кочевого скотоводства казахов на рубеже XIX-XX веков. Приведенные в статье материалы позволяют понять, как строились экономические взаимоотношения между Россией и Казахстаном, что являлось их основным предметом в рассматриваемый временной интервал, какие характерные черты и особенности были им присущи. Рассмотрена структура функционирования рынков сбыта продукции, выявлены ключевые фигуры торговых отношений. Показана смена парадигмы меновой торговли на товарно-денежные отношения. Раскрыты особенности действия степных ярмарок. Выявлена их роль в обеспечении жизнедеятельности степных хозяйств коренного населения Казахстана. В целом констатируется большое значение кочевого скотоводства на обеспечение мясом, салом и разнообразным сырьем России и ряда зарубежных стран.

Ключевые слова: *история Казахстана, кочевое хозяйство, скотовод, степные ярмарки, Сибирская железная дорога.*

Д.А. Кенжебаев [1]

[1]*философия докторы (PhD), Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институт әскери радиотехника және электроника негіздері кафедрасының бастығы, Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ XIX-XX ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДА. ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТ

Аңдатпа

Бұл мақалада анықталған тарихи дерек негізінде XIX-XX ғасырлар кезіндегі қазақтардың көшпелі мал шаруашылығының ерекшеліктерін ашатын бірқатар фактілер келтірілген. Мақалада келтірілген материалдар Ресей мен Қазақстан арасындағы экономикалық қатынастардың қалай құрылғанын, қарастырылып отырған уақыт аралығында олардың негізгі тақырыбы не болғанын, оларға қандай белгілер мен ерекшеліктер тән екенін түсінуге мүмкіндік береді. Өнім нарықтарының жұмыс істеу құрылымы қарастырылып, сауда қатынастарының негізгі тұлғалары анықталды. Айырбастау саудасының тауар-ақша қатынастарына ауысуы көрсетілген. Дала жәрмеңкелерінің ерекшеліктері ашылды. Олардың Қазақстанның байырғы тұрғындарының дала шаруашылықтарының тіршілік әрекетін қамтамасыз етудегі рөлі анықталды. Жалпы алғанда, көшпелі мал шаруашылығының Ресей мен бірқатар шет елдерді етпен, саломмен және түрлі шикізатпен қамтамасыз етуге зор маңызы бар екендігі айтылады.

Түйін сөздер: *Қазақстан тарихы, көшпелі шаруашылық, малшы, дала жәрмеңкелері, Сібір темір жолы.*

D.A. Kenzhebayev [1]

[1]*doctor of philosophy (PhD), chief of department of Bases of military radio technique and electronics of Military and engineering institute of radio electronics and communication, Almaty city, Kazakhstan*

PASTORAL ECONOMY OF THE KAZAKHS AT THE TURN OF THE XIX-XX CENTURIES. ECONOMIC ASPECT

Abstract

In this article, based on the identified historical source, a number of facts are presented that reveal the features of nomadic cattle breeding of the Kazakhs at the turn of the XIX-XX centuries. The materials presented in the article allow us to understand how the economic relations between Russia and Kazakhstan were built, what was their main subject in the time interval under consideration, what characteristic features and features were inherent in them. The structure of the functioning of product sales markets is considered, the key figures of trade relations are identified. The change of the paradigm of exchange trade to commodity-money relations is shown. The features of the action of steppe fairs are revealed. Their role in ensuring the vital activity of steppe farms of the indigenous population of Kazakhstan is revealed. In general, the great importance of nomadic cattle breeding for the provision of meat, fat and various raw materials in Russia and a number of foreign countries is stated.

Keywords: *history of Kazakhstan, nomadic economy, cattleman, steppe fairs, Siberian Railway.*

Введение.

Казахская степь, представлявшая на рубеже XIX-XX веков средоточие разнообразия видов растительности и ландшафта в первом приближении условно могла быть разделена на южную и северную области. Почвенный покров южной области был относительно беден (для организации земледелия требовалось искусственное орошение), естественными источниками воды являлись ключи и мелкие речки, растительный покров редок, в составе травы преобладали полынь и солянки, покосов – мало, зима менее продолжительна, а весь скот круглый год содержался на подножном корме. В местности северной области большую часть занимали равнины, почва которых была богаче по своему составу (местами чернозем), в ней же располагались озера и болота, произрастал ковыль, изобиловали покосы, скот в зимнее время года кормился сеном (лошади отгонных табунов могли оставаться на подножном корме) [1].

В этих условиях основным видом хозяйствования коренного населения являлось кочевое скотоводство, имевшее огромное значение и определявшее жизненный уклад казахов. Таким образом, в содержании данной статьи предлагается рассмотреть экономические аспекты вышеуказанной деятельности.

Методология.

В основу настоящего исследования были положены принципы истины и конкретности, что определило целью изложенной работы выявление фактической конъюнктуры рассматриваемых исторических явлений, в признании уникальности сложившихся особенностей в скотоводческом хозяйстве казахов на рубеже XIX-XX веков.

Кроме того, использование принципов историографической традиции и опоры на исторические источники обусловило возможность рассмотрения изучаемых общественных явлений с позиции исследователей – современников описываемых исторических событий.

В целом проведенное исследование позволило констатировать наличие нового малоизвестного исторического источника, материалы которого представляют информативную ценность для отечественной исторической науки.

Обсуждение.

Рассматриваемый в настоящей статье социально-культурный феномен, а именно экономический аспект кочевого хозяйства казахов на рубеже XIX-XX веков ранее в той или иной степени уже изучался рядом исследователей. В данном русле работ можно выделить исследования таких авторов, как: Д.Клеменц [2], Л.Чермак [3] и других. В числе современных ученых рассматривавших указанную проблематику наиболее известны такие, как: Ж.Артыкбаев [4], С.Толыбеков [5], Н.Масанов [6] и другие. В этой связи невозможно отрицать факт наличия обширного пласта знаний накопленных к настоящему моменту в данном секторе научного поиска в области отечественной истории. Однако ряд выявленных свидетельств раскрываемых далее дает основания констатировать наличие новизны в материалах проведенного автором настоящей статьи исследования.

Основные результаты исследования.

Состав стада кочевых скотоводческих хозяйств коренного населения казахской степи в зависимости от места проживания его владельцев менялся применительно к природно-климатическим условиям местности, но в любом рассматриваемом случае оказывался оптимально подобранным в контексте соответствия им и получения максимальной результативности от содержания тех или иных видов животных.

Как отмечал профессор Московского сельскохозяйственного института К.А. Вернер: «Кочевое хозяйство, с его выносливым нетребовательным верблюдом и грубошерстной курдючной овцою удивительно целесообразно приспособлено к местным условиям… Если под именем рационального

хозяйства понимать только такое, которое построено в строгом соответствии с местными условиями и дает возможность без истощения извлекать наибольшую пользу из почвы, то нельзя не признать, что киргизское (считать казахское – прим. автора) кочевое хозяйство, при данных условиях, вполне рациональное хозяйство» [7].

При этом нельзя не отметить, что исходя из обилия получаемых продуктов и неприхотливости в вопросах разведения и содержания – фундаментом кочевого быта казахов являлось овцеводство, что также наглядно явствует в приводимой статистической диаграмме (Рисунок 1).

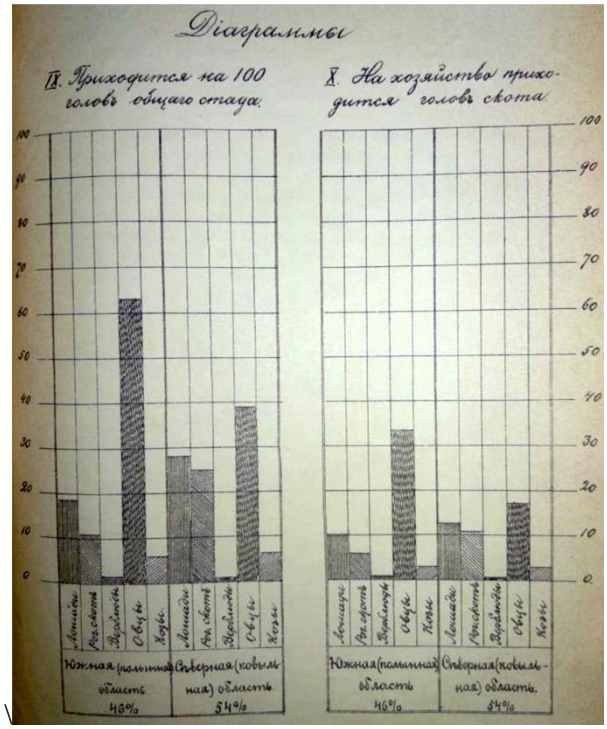

Рисунок 1. Сравнительные диаграммы распределения скота в скотоводческих хозяйствах Южной и Северной областях Казахстана [8].

Таким образом, скот и продукты кочевого скотоводства становились основным содержанием торгово-рыночных отношений сложившихся в казахской степи рассматриваемого исторического периода, выразившихся в организации порядка 90 ярмарок Акмолинской и Семипалатинской областей, отличавшихся при этом разной степенью масштабности, крупнейшими из которых были пять: Куяндинская-Ботовская, Чарская, Петровская (в Атбасаре), Константиновская (в Акмолинске) и Таинчинская (в Петропавловском уезде). Функционировали они на протяжении до полутора месяцев в первой половине лета, совпадая с массовым перегоном скота с юга на север при перекочевке с зимних на летние пастбища. При этом фактические сроки открытия и закрытия ярмарок в первую очередь обуславливались метеорологическими условиями предыдущей зимы и последующей за ней весны. Смысл последнего заключался, прежде всего, в возможности массового падежа скота или увеличении длительности его восстановления и набора веса весной, происходивших вследствие бескормицы или «джута», когда зимние холода сковывали гололедом степи затрудняя травоядным животным прокорм [9].

Географически ярмарки размещались на больших скотопрогонных и торговых маршрутах, соединяющих собой Туркестанский край и Монголию с Тобольской и Оренбургской губерниями, что объясняло их в достаточной степени значительную удаленность от населенных пунктов (Чарская – в 78 верстах от г. Семипалатинск, Куяндинская – в 48 верстах от г. Каракаралинск, Таинчинская – в 110 верстах от г. Петропавловск) [10]. Кроме того, ярмарки зачастую располагались в непосредственной близости от главных летних кочевок скотоводов – районов, объединявших значительное количество скота и людей с удаленных и близлежащих областей, становясь, таким образом, средоточием торговли товаром, идущим с северных границ Китая, из Семиречья и Туркестана, а также и местом организации внутреннего товарооборота [11].

В этой связи необходимо отметить, что с течением времени интенсивность функционирования и объемы продаж ряда ярмарок тенденциозно снижались, что явилось следствием, во-первых, роста

глубины проникновения в степь скупщиков скота из Оренбургской и Пермской губерний, а во-вторых – проведением Сибирской железной дороги (1897 г.). В этих условиях изменилась сеть торговых взаимоотношений, исключивших необходимость отдельных ее элементов (Таинчинская ярмарка) [12]. Кроме того, огромный спрос на баранину потребителями южных областей казахской степи (Туркестан, Ташкент) определил собой рост значения и соответственно предпочтение в месте реализации товара ташкентского рынка, как результат чего – снижение объемов и качества реализуемой продукции скотоводства на Куяндинской и Акмолинской ярмарках [13].

Другой характерной чертой, проявившейся в степном хозяйстве казахов рассматриваемого исторического среза стало повышение спроса на козлину, рост объемов реализации которой позволил судить о приобретении данным видом деятельности самостоятельного торгового значения [14].

Смысл вышеуказанного обстоятельства кроется в том, что исторически козоводство не получило сколько-нибудь значительного распространения в скотоводческих хозяйствах казахов, заметно проявляясь лишь в исключительно наибеднейших семьях.

Интерес к разведению коз, возникший в степи на рубеже XIX-XX веков в первую очередь был обусловлен двумя причинами:

1) последующая перепродажа продуктов козоводства российскими скотопромышленниками зарубеж. В частности, в 1899 году отмечался «небывалый» спрос на козлину, которая через Петербург и Казань вывозилась в Берлин и Париж [15];

2) наметившееся разрушение устоев степного скотоводства, определяющее собой общее повсеместное обеднение хозяйств коренных жителей [16].

В противовес ярмаркам, имевшим сезонный порядок работы, с 1900 года получают растущее значение ряд городов степного края, где скотовладельцы могли сбывать свою продукцию круглогодично. К наиболее крупным скотопромышленным рынкам того времени относились расположенные в таких городах, как Петропавловск, Омск и Семипалатинск. В то же время, необходимо отметить, что интенсивность ярмарочной торговли обуславливалась не только скотом разводимым казахами, сюда также пригонялись гурты и из северо-западной Монголии (города Чугучак, Кобдо и др.). На пример, на Чарской ярмарке доля монгольского скота доходила до 18 %. Кроме того, помимо реализации скота, на ярмарках казахи закупали необходимые предметы обихода, осуществляли уплату податей, здесь же проводились съезды народных судей, а волостными управителями проводилось административное делопроизводство [17].

Отличительной характеристикой рассматриваемого исторического промежутка может быть названо обусловленное российской скотопромышленностью зарождение товарно-денежных отношений на территории казахской степи постепенно вытеснивших меновую форму торговли. В этих условиях в обществе появилось новая градация деятелей – так называемые «алыпсатары» или перекупщики скота. Как свидетельствует источник, первоначально роль посредников между российским рынком и казахстанским производителем в торговле скотом осуществляли представители татарской национальности. Знание языка, территории и некоторая близость культур позволили им занять прочную посредническую нишу. Продавая в кредит скот и разнообразное сырье, скупая их же за бесценок в периоды нужды, они смогли нажить солидные капиталы, чтобы обосновавшись в степи организовать достаточно широкую сеть агентов, проникая вглубь степных районов, в Среднюю Азию и Китай на поиск новых рынков сбыта мануфактуры и скупки скота. Однако с течением времени, используя те же приемы (язык, знание местности, неприхотливость в быте в степных условиях) эту же функцию стали с неменьшим успехом выполнять и представители коренной национальности, при этом для простого населения указанное обстоятельство положительного фактора не сыграло. Рос процент находящихся в долговой яме, а сама ценовая политика на скот зависела и определялась алыпсатарами, стремившимися получить максимальную выгоду от перекупки – низкие закупочные цены для производителей и некоторое повышение их для российских скотопромышленников [18].

Таким образом, в рассматриваемый период в казахской степи сосуществовали два способа торговли: меновой и товарно-денежный. И тот и другой активно использовались мелкими скупщиками скота с большей для себя прибылью по мере удаления от крупных городских рынков. Скот обменивался на мануфактурный и мелкий галантерейный товар. Так, например одного барана могли обменять на 20-30 аршинов ситца, причем скот отдавался весной, что освобождало скупщика от хлопот по зимнему содержанию животных. Если торговец отказывался по каким-либо причинам забрать скот, он мог получить свой долг сырьем (кожа, шерсть). С другой стороны, необходимость уплаты податей, в частности нехватка денег у скотоводов в период зимнего и осеннего сбора (весенний сбор податей приурочивался к проведению ярмарок, когда существовала возможность подзаработать на продаже скота) – обуславливала

необходимость ссуживания денег у ростовщиков на самых невыгодных для простого населения условиях: цена на скот максимально занижалась, а на предлагаемый к обмену товар завышалась. Ростовщики, занимавшиеся ссудами денег под скот и сырье получили в народе название «саудыгур» [19].

Наряду с меновым и товарно-денежным расчетом при купле-продаже скота в рассматриваемом хронологическом отрезке широкую практику в степной торговле получили также и кредитные сделки, в частности кредиты на векселя сроком на 6 – 10 месяцев, преимущественно затрагивающие крупные партии. Учет векселей велся местными (Семипалатинский, Петропавловский) отделениями Государственного и Сибирского банков. Кроме того, как в случае с Каркаралинской ярмаркой, существовали и выездные особые временные отделения Государственного банка [20].

Степные ярмарки обыкновенно располагались вдали от населенных пунктов на равнинах вмещавших порядка 100 тысяч голов скота. Основными требованиями к их размещению были наличие естественных источников воды и достаточное количество подножного корма, что обуславливалось необходимостью прокорма большого скопления животных; при этом длительность данных торгов ограничивалась в 5-10 дней. В это время, сюда сгонялись стада как крупных, так и мелких хозяйств. Российские скотопромышленники приезжали со своими приказчиками и гуртовщиками, располагались в юртах на ярмарочной площади, к которой скотоводы-продавцы небольших партий пригоняли свои стада, а для осмотра крупных партий выезжали в специально отведенные для их размещения местности. Первоначальная сезонная цена на скот и сырье устанавливалась алыпсатарами, которые еще до начала ярмарки занимались их скупкой в целях дальнейшей перепродажи. Кроме указанных выше продавцов-скотоводов, алыпсатаров, покупателей-скотопромышленников и саудыгуров в рассматриваемых торговых взаимоотношениях активное участие принимали и так называемые «маклеры», основным родом деятельности которых являлся сбор сведений о количестве и качестве скота, откуда и куда он перегонялся, его владельцах и т.п. Маклеры (обыкновенно татары) сводили продавцов и покупателей между собой получая при этом вознаграждение от обоих и помогали последним оформить сделку купли-продажи [21].

Выводы.

Таким образом, выявленные факты свидетельствуют, что продукты кочевого скотоводства казахов играли наиважнейшую роль в экономике не только Российской империи, но и ряда зарубежных государств. Данное обстоятельство обусловило организацию торговых отношений в казахской степи в промышленных масштабах, что в числе прочего послужило и немаловажной предпосылкой строительства Сибирской железной дороги.

С целью централизации купли-продажи скота и сырья были организованы степные ярмарки, крупнейшими из которых являлись Куяндинская, Чарская, Атбасарская, Акмолинская и Таинчинская. На них осуществлялись как непосредственно сбыт продуктов животноводства, так и проводились административные дела (суды, сбор податей и т.п.); кроме того на них кочевники приобретали мелкий галантерейный товар. В то же время в силу того, что ярмарки имели сезонный и краткосрочный характер они не могли удовлетворить имевшийся спрос на объемы купли-продажи скота и сырья.

Растущий противовес в торговых отношениях продуктами скотоводства степным ярмаркам составили круглогодично функционировавшие рынки крупных городов Петропавловск, Омск и Семипалатинск. В последствии эти города и стали отправными точками для дальнейшей транспортировки товара в Россию и зарубежные страны.

Кроме всего прочего, необходимо подчеркнуть, что сформированная веками традиционная казахская система кочевого скотоводства взаимобоусловленная и взаимоувязанная с цикличностью времен года в рассматриваемом хронологическом срезе отечественной историии явила собой образец наиболее рационального и оптимального способа ведения хозяйства. Логическим следствием вмешательства в сложившиеся устои которой явилось снижение ее результативности и демаграфический кризис численности коренного населения выразившийся в бедствии казахского народа 1931-1933 годов [22].

Список использованной литературы:

1 Заключение. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 95.

2 Клеменц Д. Заметки о кочевом быте // Сибирские вопросы. – 1908. – № 49–52. – С. 18–57.

3 Чермак Л. Киргизское хозяйство в Степном крае // Район железной дороги Петропавловск-Спасский завод в экономическом отношении. – СПб., 1912.

4 Артыкбаев Ж.О. История Казахстана: Учебник для студентов вузов. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 312 с.

5 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата, 1971. – 633 с.

6 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Изд. 2-е, дополненное. – Алматы: Print-S, 2011. – 740 с.

7 Заключение. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 94-95.

8 Заключение. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 97.

9 Общая характеристика ярмарокъ. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговлѣ мелким скотомъ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 103-104.

10 Скотопрогонные тракты и отношеніе къ нимъ главнѣйшихъ ярмарокъ. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговлѣ мелким скотомъ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 104-106.

11 Отношеніе главнѣйшихъ ярмарокъ къ лѣтнимъ перекочевкамъ киргизъ. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговлѣ мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 104-106.

12 Измѣненіе въ значеніи нѣкоторыхъ ярмарокъ въ послѣдніе годы. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговлѣ мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 108-109.

13 Ташкентскій рынокъ по сбыту барановъ. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговлѣ мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 110-111.

14 Ростъ торговли козами. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговлѣ мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 112.

15 Торговля козлиной. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговлѣ мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 151.

16 Составъ овечьяго и козьяго стада. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 29.

17 Раіоны пригона мелкаго скота на ярмарки. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговле мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 115.

18 Посредники въ доярмарочной скупкѣ скота. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговле мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 122-125.

19 Мѣновая форма степной торговли. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговле мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 125-126.

20 Мѣновая торговля и кредитныя сдѣлки. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговле мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 136-137.

21 Скупка скота на ярмаркѣ. III. Ярмарки Степного края и ихъ отношеніе къ торговле мелким скотомъ // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 127-129.

22 Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX века. - URL: https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239/ (дата обращения 07.02.2021).

Список литературы на английском языке / References in English

1 Zakljuchenie. II. Ovcevodstvo v Stepnom krae [Conclusion. II. Sheep breeding in the Steppe Territory] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – № 1. – p. 95. [in Russian]

2 Klemenc D. Zametki o kochevom byte [Notes on nomadic life] // Sibirskie voprosy. – 1908. – № 49–52. – p. 18–57. [in Russian]

3 Chermak L. Kirgizskoe hozjajstvo v Stepnom krae [Kyrgyz economy in the Steppe Territory] // Rajon zheleznoj dorogi Petropavlovsk-Spasskij zavod v jekonomicheskom otnoshenii. – Spb., 1912. [in Russian]

4 Artykbaev Zh.O. Istorija Kazahstana: Uchebnik dlja studentov vuzov [History of Kazakhstan: Textbook for university students]. – Almaty: Қазақ universiteti, 2006. – 312 p. [in Russian]

5 Tolybekov S.E. Kochevoe obshhestvo kazahov v XVII – nachale XX veka. Politiko-jekonomicheskij analiz [Nomadic society of Kazakhs in the XVII - early XX centuries. Political and economic analysis]. – Alma-Ata, 1971. – 633 p. [in Russian]

6 Masanov N.Je. Kochevaja civilizacija kazahov: osnovy zhiznedejatel'nosti nomadnogo obshhestva [Nomadic civilization of Kazakhs: foundations of life of nomadic society]. Izd. 2-e, dopolnennoe. – Almaty: Print-S, 2011. – 740 p. [in Russian]

7 Zakljuchenie. 2. Ovcevodstvo v Stepnom krae [Conclusion. II. Sheep breeding in the Steppe Territory] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – № 1. – p. 94-95. [in Russian]

8 Zakljuchenie. 2. Ovcevodstvo v Stepnom krae [Conclusion. II. Sheep breeding in the Steppe Territory] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – № 1. – p. 97. [in Russian]

9 Obshhaja harakteristika jarmarok. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [General characteristics of fairs. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 103-104. [in Russian]

10 Skotoprogonnye trakty i otnoshenie k nim glavnejshih jarmarok. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [Cattle trails and the attitude to them of the main fairs. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 104-106. [in Russian]

11 Otnoshenie glavnejshih jarmarok k letnim perekochevkam kirgiz. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [Relation of the main yards to the summer migrations of the Kyrgyz. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 104-106. [in Russian]

12 Izmenenie v znachenii nekotoryh jarmarok v poslednie gody. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [Change in the meaning of some fairs in recent years. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 108-109. [in Russian]

13 Tashkentskij rynok po sbytu baranov. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [Tashkent market for the sale of sheep. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 110-111. [in Russian]

14 Rost torgovli kozami. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [Goat Trade Growth. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 112. [in Russian]

15 Torgovlja kozlinoj. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [Goat trade. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 151. [in Russian]

16 Sostav ovech'jago i koz'jago stada. II. Ovcevodstvo v Stepnom krae [Composition of sheep and goat herds. 2. Sheep breeding in the Steppe Territory] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – № 1. – p. 29. [in Russian]

17 Raiony prigona melkago skota na jarmarki. III. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovl melkim skotom [Areas of pouring small cattle at fairs. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 115. [in Russian]

18 Posredniki v dojarmarochnoj skupke skota. III. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovl melkim skotom [Intermediaries in the pre-fair cattle purchase. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 122-125. [in Russian]

19 Menovaja forma stepnoj torgovli. III. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [The menus form of steppe trade. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 125-126. [in Russian]

20 Menovaja torgovlja i kreditnyja sdelki. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovl melkim skotom [Exchange trading and credit transactions. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 136-137. [in Russian]

21 Skupka skota na jarmarke. 3. Jarmarki Stepnogo kraja i ih otnoshenie k torgovle melkim skotom [Cattle buying at the fair. 3. Steppe area fairs and their ratio to small cattle trading] // Materialy po jekonomicheskomu obsledovaniju rajonov Sibirskoj zheleznoj dorogi. Zhivotnovodstvo. – 1904. – Vypusk 1. – p. 127-129. [in Russian]

22 Golod sredi kazahov i massovye otkochevki naselenija v nachale 30-h godov XX veka [Famine among Kazakhs and mass migrations of the population in the early 30s of the XX century]. - URL: https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239/ (data obrashhenija 07.02.2021). [in Russian]

МРНТИ 03.01.17 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.22

Кулумжанова А.М. [1]

[1]*Докторант 2 курса, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилев, г. Нур-Султан, Казахстан*

ЭВОЛЮЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС РЕВОЛЮЦИЙ В СТРАНАХ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ

Аннотация

В данной работе излагается история и диалектическая закономерность политических и социальных перемен в виде революционно-освободительной борьбы народов Латинской Америки, а также их противодействие империализму США. Детально описана доктрина империалистической идеологии в виде замаскированной агрессии интервенционистского характера политического курса США в Латинской Америке, проведен анализ возрастающей роли в мировой политике тех стран континента, где происходят прогрессивные, демократические перемены, а также стран, правящие круги которых отказываются от ориентации США.

***Ключевые слова**: Латинская Америка, Аргентина, Венесуэла, Бразилия, революция и контрреволюция, империализм, социально-политические реформы.*

А.М. Кулумжанова[1]

[1]*2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ЛАТЫН АМЕРИКАСЫНДАҒЫ РЕВОЛЮЦИЯЛАРДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСІ

Аннотация

Бұл жұмыста Латын Америкасы халықтарының революциялық-азаттық күресі түріндегі саяси және әлеуметтік өзгерістердің тарихы мен диалектикалық үлгісі, сондай-ақ олардың АҚШ империализміне қарсы тұруы көрсетілген. Латын Америкасындағы АҚШ-тың саяси бағыты интервенциялық сипаттағы бүркемеленген агрессия түріндегі империалистік идеологияның доктринасы егжей-тегжейлі сипатталған, прогрессивті, демократиялық өзгерістер болып жатқан континент елдерінің, сондай-ақ басқарушы шеңберлері АҚШ-тың бағытынан бас тартқан елдердің әлемдік саясаттағы рөлінің өсуіне талдау жасалынған.

***Түйінді сөздер:** Латын Америкасы, Аргентина, Венесуэла, Бразилия, революция және контрреволюция, империализм, әлеуметтік-саяси реформалар.*

A.M. Kulumzhanova[1]

[1]*2 year doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

THE EVOLUTIONARY PROCESS OF REVOLUTIONS IN LATIN AMERICA

Abstract

This work outlines the history and dialectical patterns of political and social changes in the form of the revolutionary liberation struggle of people in Latin America, as well as their opposition against US imperialism. The doctrine of imperialist ideology in the form of a disguised aggression of the interventionist nature of the US political course in Latin America is described in detail, an analysis is made of the growing role in world politics of those countries of the continent where progressive, democratic changes are taking place, as well as of countries whose ruling circles refuse the US orientation.

Keywords: *Latin America, Argentina, Venezuela, Brazil, revolution and counter-revolution, imperialism, socio-political reforms.*

Введение. Агрессивный курс Вашингтона, постоянное вмешательство во внутренние дела латиноамериканских стран, игнорирование неравноправных торгово-экономических отношений, а также попытки взвалить на плечи этих стран тяготы финансовых и политических неурядиц – все это порождает растущее отчуждение Латинской Америки от США, в результате глубокие и непримиримые противоречия между ними нарастают как снежный ком. США становится все труднее удерживать страны, добившиеся определенного уровня экономического развития и международного статуса. Благодаря историческому прогрессу революционных движений социального и национального освобождения, сложно заставлять их покорно довольствоваться незавидной ролью сателлитов своего северного «доброго» соседа. На сегодняшний день у США мало надежд на то, что им все-таки удастся вернуть ОАГ (Организация Американских Государств) на путь слепого идеологического курса и строго следовать проамериканского курса, заставить Мексику, Аргентину, Бразилию, Венесуэлу отказаться от защиты своих национальных интересов, от политики солидарности и развитии многовекторных связей [1]. Дни когда ОАГ функционировал в качестве «министерства колонии США», где вынесение угодных США решений в отношений революционных движений латиноамериканцев, уходят в прошлое. Нельзя не видеть и того, что пройдя суровые испытания, критически переосмыслив идейно-политические концепции, народы этих стран находятся на значительно высоком витке исторической спирали. И уже нынешнее политическое сознание народных масс, радикализация их позиций, оказывают большое давление на политику правящих кругов. Ушли в прошлое те времена, когда послушно следуя приказам США, эти правящие круги с готовностью приносили в жертву суверенитет своих стран. Высокий потенциал революционной энергии масс, подъем борьбы прогрессивных сил- все это вселяет уверенность в торжество идеалов свободы и социального прогресса в этом многострадальном регионе. Стоит отметить, что решающие бои на континенте за полную свободу и демократию политической жизни еще впереди. На этом пути встретится немало трудностей, вызванные мощными рычагами экономической и политической мощи Вашингтона. Позиция американского монополистического капитала настолько всеобъемлющая, что руководители латиноамериканского региона вынуждены учитывать их, и признавать тщетность попытки борьбы с выходом из империалистической кабалы. Тем самым, укрепляя позиции «послушного марионеточного режима» США, изо дня в день укрепляет зависимость латиноамериканских стран, где США, наращивая свой монополистический капитал путем финансовых «подачек», осуществляя «тайные операции», вооруженные агрессии, подавляет освободительное движение народов, создает препятствия их борьбе за права, независимость и социальный прогресс.

Одной из главных задач работы заключается в том, чтобы проследить диалектические закономерности политических и социально-экономических перемен, их глубокие корни между революциями и их историческую преемственность. Опыт каждой революции, даже если на данный момент потерпела поражение, никогда не обесценивается, а наоборот, развивается и оставляет глубокий след в национальном сознании.

Материалы и методы исследования. В связи с комплексным и многоаспектным факторам изучаемого явления данное исследование большей степени придерживается междисциплинарного подхода с использованием политических, исторических и социальных наук. Методологической основой данной статьи является как структурный, так и функциональный подход. Для выявления специфики эволюции революций в странах Латинской Америки используется сравнительный анализ. Исторические предпосылки, а также идейные основы радикальных революций требует внимание методам анализа документов (традиционный анализ). Методы исследования представлены научным поиском, сравнением, сопоставлением, систематизацией, а также историческим анализом революций на территории стран Латинской Америки.

Обсуждение. Процесс исследования проблем и противоречивых процессов демократическо-политических институтов были изучены динамики активности ультрареволюционных, ультролевых

движений в латиноамериканских странах с различными типами политических режимов. Особое значение данного исследования имели работы У.Авилеса, Г.Хелмке и С.Левитски, в которых затрагивается проблема низкой эффективности демократических институтов в регионе, которые тем самым способствуют деградации и коррозии политической системы в регионе, что приводит к периодическим революциям как в XIX, XX и XXI веков.

Война за независимость в Латинской Америке была одним из величайших исторических событий XIX в. Она разрушила колониальную систему европейских держав, которой был уже нанесен ощутительный удар образованием США, на огромной территории двух континентов и на острове Гаити. За небольшим исключением, в новых государствах сразу же был установлен республиканский строй. А в это время монархи Европы всеми средствами изгоняли из своих стран «республиканского беса». Они хотели затушить обжигавшие их угли, которые оставила повсюду французская революция. А в Западном полушарии горел новый революционный пожар. Поэтому, несмотря на дальность расстояний, отделявших великие державы от Америки, они не могли отнестись равнодушно к шедшей там войне, как не могли быть спокойны и США, расширявшие тогда свою экспансию в Западном полушарии.

Как только ни называют Латинскую Америку политологи, ученые, - «вулканическим» и «пылающим» континентом, зоной «ураганов», «смятений» и «дестабилизаций», землей «надежд» и «светлого будущего». Все эти эпитеты соответствуют реальной действительности, верно передают то состояние постоянного брожения и революционных бурь, которое уже ни одно десятилетие присуще Латинской Америке. Неоколонистская экспансия приобрела особый акцент в эпоху империализма. Британский, португальский, французский, а затем американский капитал обвил всю латиноамериканскую экономику сетью финансовой зависимости.

В странах этого «горящего» континента, в подавляющем большинстве своем, более полутора веков назад завоевавших политическую эмансипацию, но и поныне остающихся в тисках экономической кабалы от империализма, динамично нарастают антиимпериалистические, революционные движения.

Борьба за демократию, борьба за насущные структурные преобразования и за переход к социализму неразрывно связана с борьбой против монополий и империализма, которые не только держат в своих руках богатства стран, но и поддерживают олигархию и их правительства и рьяно помогают им.

Интенсивно нарастает борьба латиноамериканцев против агрессивной, интервенционистской политики империалистических кругов США, за свержение навязанных Вашингтоном диктаторских режимов, за осуществление давно назревших социально-экономических преобразований, демократию и социальный прогресс. Некоторые из них имели не только национальное и региональное, но и международное звучание. Так, например, упорные боевые выступления масс подточили позиции империалистических ставленников, вынудили реакционную военщину, правившую до последнего времени в ряде латиноамериканских стран, отступать, соглашаться на проведение выборов, возращение власти гражданским правительствам. За 60 лет – с 1910 - по 1980 гг., революция представляет собой концентрированный характер внутренних проблем региона. Среди революций есть такие, что впитали в себя опыт многих революций и приобрели поистине международное значение. Несомненно, мексиканская с 1910-1917 гг., гватемальская с 1914-1954 гг., боливийская в 1952 г., кубинская в 1959 г., чилийская с 1970-1973 гг., и никарагуанская в 1979 г [2]. Одна за другой рухнули реакционные военные диктатуры в Боливии и Аргентине. Был положен конец многолетнему правлению генералов в Бразилии, Уругвае, а затем в Гватемале. Потерпела крах наследственная тирания Дювалье на Гаити. Опираясь на мощную поддержку трудящихся всего мира, вели мужественную борьбу за свержение военно-фашистской диктатуры Чили, активизировались действия демократических сил Парагвая. Значительных успехов в демократизации политической жизни добились народы Перу, Колумбии, Эквадора. В этот период нарастали массовые выступления протеста против диктата международных валютно-финансовых организаций, контролируемых империализмом того времени, против подчинения национальных интересов политике, навязываемой Международным валютным фондом (МВФ). Стремление к переменам, охватившее широкие слои населения латиноамериканских стран, зачастую проникало в ряды вооруженных сил и в церковные круги, прежде неизменно служившие оплотом реакции.

Не гаснут волнения и по сей день. Так за 20 лет - с 1998 - по 2010 гг. в четырнадцати странах Латинской Америки произошли революционные перевороты: Венесуэла, Аргентина, Боливия, Чили, Бразилия, Эквадор, Мексика, Коста-Рика, Перу, Никарагуа Уругвай, Панама, Гватемала, Сальвадор [3].

Нарастают массовые выступления против диктата МВФ организаций, против подчинения национальных интересов политике.

Несмотря на старания Вашингтона удержать страны Латинской Америки под своим военно-политическим и экономическим контролем, изолировать от магистральных тенденций в мире, они все смелее отстаивают политическую самостоятельность, защищают национальный суверенитет. Как это бывало и в прошлом, укрепление сил мира, демократии и социального прогресса, подъем освободительных, революционных движений сопровождаются активизацией реакционных сил. Империализм пытается переходить в контрнаступление, стремится взять реванш за понесенные поражения. Проводя политику неоколониализма, империализм стремится теснее привязать к себе эти страны, чтобы свободнее распоряжаться их богатейшими сырьевыми и энергетическими ресурсами и использовать их территории в своих стратегических целях.

Развитие международных политических отношений в странах Латинской Америки вот уже на протяжении XX- и начало XXI веков показывает, что главным двигателем исторически-хронологического прогресса, главной скрипкой, позволяющая преодолевать кризисные события и давать значительный толчок идти вперед, являлись революции. Чем больше было в них участие рабочего класса, что в 1910 - 1980гг. и в 1998-2020 гг., тем глубже были социальные и политические изменения, тем более широкий простор открывался для прогрессивного сдвига в производственных отношениях. С каждой новой революцией все громче проявлялась ведущая роль среднего рабочего класса в обществе и все более отчетливее становился антиимпериалистический настрой в историческом развитии стран Латинской Америки [4].

Через весь XX – XXI вв. тонкой красной нитью проходит задача искоренения зависимости от империализма, борьбы за свободу и демократию и социальный прогресс. В некоторых субрегионах (Карибский бассейн и Центральная Америка) революции оставались преобладающим; для ряда стран национально-освободительные движения и до настоящего времени остается таковыми. Однако, по мере развития капиталистических отношений на континенте, тема и мотив революций претерпела принципиальные изменения. От классических задач - с достижением политической свободы, народы континента переходят к борьбе против остатков колониализма, которые проявлялись в различных формах интервенционистского подчинения. Стоит отметить, что для наиболее развитых стран континента положение радикально меняется. Капиталистические социальные отношения в них безусловно становятся господствующими, где рабочий класс постепенно наращивает мышечную массу и превращается в самую многочисленную группу населения и целенаправленно достигает высокого уровня организованности и способности к борьбе за независимость. И уже главными и определяющими противоречиями социального развития являются труд и капитал.

В некоторых странах формируются влиятельные коммунистические партии, которые совместно с другими революционными силами выступают за реализацию своей стратегической цели – построение свободного социалистического общества. Одновременно с этим империализм в целом модернизирует правила господства в латиноамериканских странах экономическими методами и формами эксплуатации и интервенций. Борьба латиноамериканского народа против этих форм неоколониализма полностью сливается с антикапиталистической борьбой.

Необходимо подчеркнуть, что ни одна революция XX-XXI вв. в Латинской Америке, за исключением никарагуанской и кубинской, не получила завершенного результата. Им в наследство остались целый ряд нерешенных задач буржуазного и освободительного характера. Эти накопленные проблемы вплетаются в основное русло, определяющее суть и накал революционного характера на современном этапе, при этом сохраняя свой исконный исторический посыл. Революции существенно видоизменились под воздействием последующего развития. Все эти проблемы нарастали как снежный ком и превратились в единый острейший социально-экономический и политический конфликт, где бок о бок отражены проблемы внутреннего и внешнего характеров.

Вся соль социального конфликта латиноамериканцев состоит в том, что накопленный за пройденный исторический путь опыт объективных возможностей развития нации сталкивается со сложившейся структурой общественных отношений, а именно: его противоречие капиталистических общественно-производственных отношений между трудом и капиталом. Помимо этого есть еще и транснациональный монополистический капитал, который как клещ впивается прочно в самую плоть латиноамериканского капитализма.

Антиимпериалистическая борьба состоит из двух существенных аспектов: первый - внутренний, он связан с противоречиями с действующими транснациональными компаниями и местными монополиями, с одной стороны и рабочим движением - с другой, второй - внешний, определен столкновением между

национальными интересами и мировой системой империалистического господства-американским империализмом. На практике оба аспекта антиимпериалистической борьбы тесно переплетены между собой.

Быстро набравший силу транснациональный монополистический капитал активно подминает под себя и монополизирует целые отрасли производства: рынки сырья и рабочей силы, технологии, инфраструктуру и т.д.

В 1960-1980 гг., Латинская Америка была активным субъектом транснационализации. При помощи займов и других финансовых закабалений, путем создания морских и воздушных военных баз на территории Латинской Америки, империалисты США еще больше подчинили этот регион и рассматривали их как важнейший источник стратегических материалов и продовольствия.

Господство американских монополий имеет губительные последствия для экономики латиноамериканского региона в целом, так как империалисты создавали препятствия их индустриализации. Латиноамериканский регион в мировых капиталистических отношениях выступает как вторичная или ретроградная система господства монополистического капитала, что в результате формировалась в подчиненную форму в мировом масштабе. Чтобы внедрить политику государственного монополистического капитализма необходимо решить вопросы присоединения отсталых экономических регионов и довести до уровня, когда возможен новый виток транснационализации. В этом смысле формы развития капитализма в Латинской Америке вновь сталкиваются с общественно-исторической концепцией «отсталости» и «второго эшелона».

Необходимо отметить, что интерес к Латинской Америке всегда был не только как к источнику применения ретроградных форм капиталистических организаций, но также как и к экспериментальной лаборатории-внедрение новых экономических, социально –политических опытов. Транснациональный сектор «отыгрался» на всех национальных экономиках латиноамериканского региона.

Заключение. Рост империалистического гнета, несущий в себе политический и социальный авторитаризм, обостряет демократические и антиимпериалистические движения народных масс. В обстановке обострившегося кризиса и в поисках антикризисных решений все больше и больше открываются возможности для победы революционных сил и поиска той «вакцины», которая в последующем приведет в новую нормальность экономическо-политическое состояние данного региона. Модели регулирования общественных отношений, реализованные за предшествующий исторический период, по сей день снова приобретают актуальность в нынешней ситуации. И здесь опять проявляется очевидная латиноамериканская ценность- опыт исторической встряски, которую она периодически испытывает и переживает в период транснационализации, что приводит к новому узлу противоречий между транснациональными корпорациями и национально-государственной формой политической организации общества, что особенно остро и непримиримо воспринимается Латинской Америкой по настоящее время. В результате чего привило к крупным социальным потрясениям в XXI в [5].

Вместе с тем, экономическая депенденция и наличие раннекапиталистических форм производственной деятельности оказывают сильное влияние на формирование субъективного фактора революции. Субъективный аспект в социалистической революции заключается в том, что он постепенно вызревает в националистической и мелкобуржуазной почве и в итоге приобретает мелкобуржуазные, буржуазные и пролетарские представления о нем, где противоречия капитализма достигают критической остроты и порождают антикапиталистическую ментальность. Это сильно воздействует на общественное сознание. Таким образом, можно сделать вывод, что в современных условиях в Латинской Америке возможны два типа антиимпериалистических революций: демократическая, плавно перерастающая в социалистическую, и социалистическая проходящая через демократический и социалистические этапы переходного периода.

Латинская Америка пережила в XX в. бурный процесс социальных и политических изменений. Можно сказать, что воистину это был век больших социальных перемен, революций. В XXI в. латиноамериканский народ вступает уже обогащенным опытом сражений против империализма. Выросло их классовое и политическое сознание, ментальность, все более ограничились средства контрреволюций со стороны империализма по отношению к латиноамериканскому региону, и все меньше у них средств противостоять уже нынешним народным революциям.

Мир XXI века – это мир сложнейших альтернатив, пропитанный противоборствующими тенденциями и полных противоречий. Несомненно, латиноамериканские революции принесли бесценный опыт, обогатили теоретическую категорию и расширили просторы и открыли новые горизонты разработки тактики и стратегии революционного движения. Изменения расстановки сил на международной арене, солидарность и поддержка стран социалистического содружества позволили выстоять многим

латиноамериканским революциям, развить и развернуть строительство социализма. Исторический опыт Латинской Америки показал, что ее политическое и социально-экономическое развитие идет бок о бок по пути революционных преобразований, борьбы за демократию и социальный прогресс.

Список использованных источников:

1. *Королев Ю.Н., Кудачкин М.Ф. Латинская Америка: революции XX века. – М.: Политиздат, 1986. – 350 с.*
2. *Бушуев В.Г. Латинская Америка – США: революция и контрреволюция. – М.: Международные отношения, 1987 г. – 280 с.*
3. *Альперович М.С., Лев Ю.С. Образование независимых государств в Латинской Америке (1804-1903) – М.: «Просвещение», 1966. – 242 с.*
4. *Мартынов Б.Ф. История международных отношений стран Латинской Америки и Карибского бассейна (XX- начало XXI в.): Учебник. – М.:Издательство «Аспект Пресс», 2019. – 320 с.*
5. *Кедров А.И. Новые тенденции в дипломатии латиноамериканских стран. – М.: Международные отношения, 1979. – 152 с.*

References:

1. Korolev Yu. N., Kudachkin M. F. Latin America: revolutions of the XX century. - Moscow: Politizdat, 1986. - 350 p.

2. Bushuev V. G. Latin America-USA: revolution and counterrevolution. - Moscow: International Relations, 1987-280 p.

3. Alperovich M. S., Lev Yu. S. The formation of independent states in Latin America (1804-1903) - Moscow: "Enlightenment", 1966. - 242 p.

4. Martynov B. F. History of international relations in Latin America and the Caribbean (XX-beginning of the XXI century): Textbook. - M.: Publishing house "Aspect Press", 2019. - 320 p.

5. Kedrov A. I. New trends in the diplomacy of Latin American countries. - Moscow: International Relations, 1979. - 152 p.

ҒТАМР 03.20.01 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.23

Е.И. Исибаева[1]

[1]*т.ғ.к. доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті Ақтөбе қ., Қазақстан*

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖЕРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалануды ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесі туралы баяндалған. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер құқықтық қатынастардың объектісі ретінде тиісінше пайдаланылмаған кезде сарқылатын және олардың құнарлылығын қалпына келтіруге үлкен шығындарды талап ететін бірегей табиғи ресурс болып табылады. Сондықтан ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды құқықтық қамтамасыз ету мұндай жерлерге қатысты жеке және қоғамдық мүдделердің болуын ескеруге, олардың тепе-теңдігін қамтамасыз етуге арналған. Жер заңнамасының жекелеген нормаларын қолдануға мораторий жағдайындағы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтық ережелері қарастырылады. Қазақстанда және шет елдерде қолданылатын ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды қамтамасыз ету құралдарын салыстырмалы құқықтық талдау осы жерлердің сапалық және сандық жағдайын сақтауды қамтамасыз ететін қолданыстағы, бірақ пайдаланылмайтын құқықтық тетіктерді анықтауға және оларды отандық заңнамаға енгізу перспективасын талдауға мүмкіндік береді. Ұлттық заңнама деңгейінде ауылшаруашылық жерлерін басқарудың басым нысаны анықталды - шаруа немесе фермерлік шаруашылық, оның қызметіне қойылатын негізгі талап-жерді пайдалану кезінде экологиялық талаптарды сақтау. Осыған сүйене отырып, ауылшаруашылық өндірушіні қолдау және оның артында

ауылшаруашылық жерлерін сақтау бойынша шаралар әзірленуде. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, ауылшаруашылық жерлерін тұрақты пайдалану кезеңінде мұндай құқықтық құралдар өте тиімді және фермерлердің ауыл шаруашылығын жүргізуге мүмкіндік беру ниетін анықтауға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығы өндірушілеріне қайта бөлуге бағытталған оларды пайдалану мен айналымын мемлекеттік реттеу есебінен қол жеткізіледі. Шет елдердің ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды қамтамасыз етудегі құқықтық тәжірибесінен алынған.

Әрине, ауылдағы жер қатынастарының даму тарихын, әлеуметтік ерекшеліктерін, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалануға бағытталған құқықтық жүйені әзірлеу үшін қазіргі экономикалық жағдайларды ескеру қажет.Осылайша, ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен олардың айналымын реттеудің шетелдік тәжірибесі едәуір дәрежеде отандық заңнамада ескерілген.

Түйін сөздер: *жер, ауыл шаруашылығы, шаруашылық, құқықтық жүйе, тәжірбие.*

Исибаева Е.И.[1]
[1]*к.и.н., доцент Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова г. Актюбе. Казахстан*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ В СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВЕ

Аннотация

В статье рассказывается о зарубежном опыте организации использования сельскохозяйственных земель. Земли сельскохозяйственного назначения являются уникальным природным ресурсом, истощаемым при ненадлежащем использовании в качестве объекта правоотношений и требующим больших затрат на восстановление их плодородия. Поэтому правовое обеспечение правильного использования земель сельскохозяйственного назначения призвано учитывать наличие частных и общественных интересов в отношении таких земель, обеспечивать их сбалансированность. Рассматриваются правовые положения земель сельскохозяйственного назначения в условиях моратория на применение отдельных норм земельного законодательства. Сравнительно-правовой анализ применяемых в Казахстане и за рубежом средств обеспечения правильного использования сельскохозяйственных земель позволяет выявить действующие, но не используемые правовые механизмы, обеспечивающие сохранение качественного и количественного состояния этих земель, и проанализировать перспективы их внедрения в отечественное законодательство. На уровне национального законодательства определена приоритетная форма управления сельскохозяйственными угодьями-крестьянским или фермерским хозяйством, основным требованием к деятельности которого является соблюдение экологических требований при землепользовании. Исходя из этого, разрабатываются меры по поддержке сельхозпроизводителя и сохранению за ним сельскохозяйственных угодий. Зарубежный опыт показывает, что в период постоянного использования земель сельскохозяйственного назначения такие правовые инструменты весьма эффективны и позволяют определить намерение фермеров разрешить ведение сельского хозяйства. Перераспределение сельхозпроизводителей достигается за счет государственного регулирования их использования и оборота. Конечно, необходимо учитывать историю развития земельных отношений на селе, социальные особенности, современные экономические условия для разработки правовой системы, направленной на эффективное использование земель сельскохозяйственного назначения. Таким образом, зарубежный опыт регулирования использования и оборота сельскохозяйственных земель в значительной степени учтен в отечественном законодательстве.

Ключевые слова: *Земля, сельское хозяйство, хозяйство, правовая система, практика.*

E.I. Isibaeva[1]
[1]*Candidate of historical sciences, Aktobe regional state University named after Zhubanov Kazakhstan, Aktobe*

FOREIGN EXPERIENCE IN ORGANIZING THE USE OF AGRICULTURAL LAND

Abstract

The article describes the foreign experience of organizing the use of agricultural land. Agricultural land as an object of legal relations is a unique natural resource that is depleted when not properly used and requires high costs to restore their fertility. Therefore, legal support for the proper use of agricultural land is designed to take into account the existence of private and public interests in relation to such land, to ensure their balance. Legal provisions of agricultural land in the conditions of a moratorium on the application of certain norms of land legislation are provided. A comparative legal analysis of the tools used in Kazakhstan and abroad to ensure the proper use of agricultural land allows us to identify existing, but not used, legal mechanisms that ensure the preservation of the qualitative and quantitative state of these lands, and analyze the prospects for their introduction into domestic legislation. At the level of national legislation, the priority form of agricultural land management is defined - peasant or farm farming, the main requirement for its activities is compliance with environmental requirements when using land. Based on this, measures are being developed to support the agricultural producer and preserve the agricultural land behind him. Foreign experience shows that during the period of sustainable use of agricultural land, such legal instruments are very effective and allow us to determine the desire of farmers to provide an opportunity to conduct agriculture. It is achieved through state regulation of their use and turnover, aimed at redistribution to agricultural producers. Borrowed from the legal practice of foreign countries in ensuring the proper use of agricultural land. Of course, it is necessary to take into account the history of the development of land relations in rural areas, social features, and current economic conditions for the development of a legal system aimed at the effective use of agricultural land.Thus, foreign experience in regulating the use and turnover of agricultural land is largely taken into account in domestic legislation.

***Key words**: land, agriculture, economy, legal system, practice.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тәуелсіздік алған сәттен бастап мемлекеттіліктің іргелі негіздері қаланды, қоғамдық дамуды реттеуге және бағыттауға қабілетті бірыңғай мемлекеттік билік қалыптасты. Мемлекет халықтың қоғамдық және мемлекеттік өмірінің барлық саласындағы жасампаздық қызметінің аса маңызды құралы болып табылады [1, 61 б.].

Бұрын айтылғандай, Қазақстан ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды сақтаудың қолданыстағы тетігін қалыптастыру міндетіне тап болады. Тиісті жер саясатын әзірлеу кезінде заң шығарушыларға ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалануды реттеу бойынша қолда бар шетелдік тәжірибені ескерген жөн.

Көптеген Еуропа елдерінде жер қатынастары дамыған құқықтық қатынастардың бір түрі ретінде танылады. Олар тұрақтылықпен, нарықтық институттардың дамуымен, жер иелерінің құқықтары мен кепілдіктерінің тұрақтылығымен сипатталады. Бұл елдердің қазіргі заманғы аграрлық саясаты, негізінен, жердің сапасын сақтау мен жақсартудың, жер ландшафтын сақтаудың экологиялық проблемаларымен, ең бастысы, фермерлердің құқықтарын қорғайтын, оларды жерді жақсартуға инвестициялауға ынталандыратын және ауылдық аудандарды дамытуды ынталандыруға бағытталған жер пайдалану кепілдіктерін қамтамасыз етумен байланысты. Жалпы, шетелдік практикада жерді қорғауды және оны өнімді, экологиялық қауіпсіз және үнемді пайдалануды қамтамасыз ететін, бюджеттен бөлінетін шығындарды талап ететін ұлттық экономикалар мүддесінде жер қатынастарын мемлекеттік реттеу тетіктерін қалыптастыратын шаралар кешені қалыптасты.

Г.А. Горбунов атап өткендей, экономикалық дамыған елдердің көпшілігінде жерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету үшін мемлекет егемендік ретінде ұқсас принциптерге негізделген жер саясатын жүргізеді. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің еркін нарықтық айналымын реттейтін, мемлекеттік реттеудің қажетті шараларымен шектелген жалпы құқықтық құралдардың ішінде Г.А. Горбунов жерге деген сұранысты зерттеуді, жердің пайдалы қасиеттерін жан-жақты пайдалануды қамтамасыз етуді, құнарлы топыраққа теріс антропогендік әсердің алдын алуды, ауылшаруашылық жерлерін кейінгі ұрпақтардың мүддесі үшін резервтеуді қамтитын жерді жоспарлы пайдалану принципін анықтайды. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұзақ мерзімді перспективаға пайдалануды жоспарлау осы санаттағы жерлерді тиісінше пайдалануды қамтамасыз етудің маңызды және пәрменді тәсілі болып табылады. Ауылшаруашылық мақсатындағы жерлерді жоспарлы пайдалану қағидатын іске асыру, ресейлік шындыққа бейімделген кезең-кезеңмен, құқықтық нормалардың көмегімен құрылымдалған, жақын болашақта топырақ құнарлылығының сақталуын қамтамасыз етеді [2, 201б.].

Шетелдік құқықтардың жер саясатының ұқсас принциптерінен басқа, жер қатынастарын мемлекеттік реттеуге көзқарастардың ортақтығы тенденциясының бар екенін атап өткен жөн. Әлемдік практикада жер қатынастарын мемлекеттік реттеудің мынадай құралдары белгіленеді: жер пайдалануды реттеу және

есепке алу, нысаналы мақсатына сәйкес жер санаттарын айқындау, жер кадастрын жүргізу, жер учаскелерін беру және алып қою, жерге орналастыру жұмыстарын жүргізу, жердің пайдаланылуын бақылау, жерді мелиорациялауды және рекультивациялауды ұйымдастыру, жылжымайтын мүлікке құқықтарды және онымен жасалатын мәмілелерді мемлекеттік тіркеуді жүзеге асыру, жер пайдаланудың ақылылық қағидатына сәйкес сараланған жер төлемдерін белгілеу.

Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен нарықтық айналымын реттеудің әлемдік тәжірибесі мемлекет тарапынан жеке меншік иелерінің қолда бар жер ресурстарын жариялы мүдде пайдасына билік ету жөніндегі мүмкіндіктерін біртіндеп шектеу жолымен қалыптасқанын атап өткен жөн. Бұл XIX ғасырдың екінші жартысында басталған табиғи эволюциялық процесс болды. Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мәселелерін құқықтық реттеуді күшейту үрдісі шет елдердегі ауыл шаруашылығы алқаптары меншік объектісі ретінде емес, шаруашылық жүргізу объектісі ретінде көп дәрежеде қарастырылатындығына байланысты. Жер ресурстарының шектеулігіне және ауыл шаруашылығы алқаптарының ерекше, теңдесі жоқ табиғи-ресурстық маңыздылығына байланысты әлемдік қоғамдастық алдында олардың алаңы мен құнарлылығын сақтау, өнімді ауыл шаруашылығы жерлерін аграрлық өндірістен шығаруға жол бермеу міндеті тұр. Аталған міндетті шешуге ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді сақтау мен ұтымды пайдалануға байланысты мәселелерді нарықтық қатынастар үшін теңдессіз мемлекеттік реттеу есебінен қол жеткізіледі. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің тиісінше пайдаланылуы мен айналымын реттеуге бағытталған шет елдердің жер саясаты шетелдік тәжірибе үшін жалпыға мәлім және әрбір ел үшін айрықша комбинацияда қолданылатын бірқатар әкімшілік және экономикалық шараларды заңнамалық бекіту жолымен қамтамасыз етіледі. Әкімшілік мемлекеттік реттеуге ауыл шаруашылығы жерлерін аймақтарға бөлу және пайдалануды жоспарлау,осы пайдалану мен жер бұруды бақылау жатады. Сондай-ақ, бұл жерде нысанасы ауыл шаруашылығы жер учаскесін иеліктен шығару болып табылатын мәмілелер үшін рұқсат алу міндеттілігін, сондай-ақ қатаң лимиттелетін ауыл шаруашылығы алқаптары ауыл шаруашылығы емес мақсаттарға берілген жағдайда рұқсат алуды атап өту қажет [3, 14 б.].

Бұл шаралардың барлығы ең алдымен өнімді ауыл шаруашылығы алқаптарын ауыл шаруашылығы өндірісінен шығаруды шектеуге бағытталған. В.И. Назаренко атап өткендей, мұндай жер саясаты үш деңгейде жүзеге асырылады: мемлекеттік деңгейде ауылшаруашылық жерлерін ғана емес, сонымен бірге жалпы ауылдық жерлерді де сақтау бойынша жалпы саясат қалыптасады, табиғатты сақтау мен қоршаған ортаны қорғауды ескере отырып, қала құрылысы мен өнеркәсіптің кіруіне тыйым салынады, әсіресе тарихи ландшафттар туралы айтатын болсақ; өңірлер деңгейінде бірінші деңгейдегі шешімдерді ескере отырып, жер пайдалану аймақтары бөлінеді, жерді трансформациялау карталары мен жоспарлары жасалады, жалпы мемлекеттік жер саясаты аймақтық жағдайларға байланысты; аудандар немесе муниципалитеттер деңгейінде жер учаскелері картаға түсіріледі, жер бөлінеді, ауылшаруашылық жерлерін қорғау ережелері анықталады.Көптеген дамыған елдердің заңнамасы ауылшаруашылық жерлерін сатуға мүмкіндік береді. Бұл жер нарығы ауыл шаруашылығы өндірісінің өсуін ынталандырудың қуатты құралы болып табылатындығына, ауыл шаруашылығы өндірісіне инвестициялар тартуға ықпал ететіндігіне байланысты. Алайда, жер айналымы жер ресурстарын тиімді пайдаланушылардың қолына шоғырландыруға ықпал етуі үшін мемлекет заңнамалық нормаларды әзірлеу арқылы жер қатынастарын бақылайды, жерді меншікке сатып алу кезінде айтарлықтай шектеулер енгізеді.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақаланың теориялық әдіснамалық негіздерін тарихи құқықтық жағынан зерттеудің жалпы ғылыми әдістерінің жиынтығымен қатар тарихи талдауға тән таным таным теориясы заңдалықтары құрайды. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын құқықтық нормативті актілер мен осы тақырып төңірігінде басып шығарылған Отандық тарих ғылымында ғылыми еңбектер мен ғылыми әдебиеттер жатады.

Талдау. Қазіргі Қазақстандағы жер заңнамасын дамытудағы негізгі тенденциялар мен онын перспективаларын талданды. Бұл ретте көптеген ғалымдар мен әлеуметтанушылар мен тарихшылар құқықтанушылардың еңбектерін талдап атап көрсеттік.

Зерттеу нәтижелері. Табиғи ресурстарға деген қоғам қажеттілігін қанағаттандырудың жаңа талаптарына сайкес бүгінде жерді қорғауға, жер заңнамасын дамыту және оның перспективалары жерді пайдалануға пайдалануға және жерді қалпына келтіруге қатысты құқықтық мәселелер, ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалануды ұйымдастырудың шетелдік тәжірбиесі жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Қоғамдық ғылымдар саласында, отандық әдебиеттерде жер ресурстарын қорғау және пайдалану мәселесінің құқықтық және тарихи аспектілерін Б.Ж. Абдраимов, А.Т. Ащеулов, Д.Л. Байдельдинов, С.Б. Байсалов, А.Е. Бектурганов, А.Е. Еренов, Л.К. Еркинбаева, Ж.Х. Косанов, С.Т. Культелеев, Н.Б. Мухитдинов, М.С. Сахипов, А.С. Стамкулов, К.А. Шайбеков, А.Х. Хаджиев, С.М. Дүсипов сынды т.б. Ал Түркия Республикасында Ф.Ерен, У.Башпынар, Е. Пекжанытез, О.Аталай сынды ғалымдар

тарапынан қолға алынған. Жоғарыда аталған зерттеулерде жер саласындағы қазіргі заманғы құқықтық қатынастардың мәні мен мазмұнының жалпы теориялық аспектілері; жер заңнамасын дамыту заңдылықтары мен тенденциялары; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану құқығының ерекшеліктері; жер ресурстарын ұтымды пайдалануды және қорғауды ынталандыру, жер құқығын бұзушылық әрекеттерге барғандарды ескерту және заңдық жауапкершілікке тарту шараларын тиімді қолдану механизмдері және т.б. қарастырылған.

Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен нарықтық айналымын реттеудің әлемдік тәжірибесі мемлекет тарапынан жеке меншік иелерінің қолда бар жер ресурстарын жариялы мүдде пайдасына билік ету жөніндегі мүмкіндіктерін біртіндеп шектеу жолымен қалыптасқанын атап өткен жөн. Бұл XIX ғасырдың екінші жартысында басталған табиғи эволюциялық процесс болды. Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мәселелерін құқықтық реттеуді күшейту үрдісі шет елдердегі ауыл шаруашылығы алқаптары меншік объектісі ретінде емес, шаруашылық жүргізу объектісі ретінде көп дәрежеде қарастырылатындығына байланысты [4, 76 б.]. Жер ресурстарының шектеулігіне және ауыл шаруашылығы алқаптарының ерекше, теңдесі жоқ табиғи-ресурстық маңыздылығына байланысты әлемдік қоғамдастық алдында олардың алаңы мен құнарлылығын сақтау, өнімді ауыл шаруашылығы жерлерін аграрлық өндірістен шығаруға жол бермеу міндеті тұр. Аталған міндетті шешуге ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді сақтау мен ұтымды пайдалануға байланысты мәселелерді нарықтық қатынастар үшін теңдессіз мемлекеттік реттеу есебінен қол жеткізіледі. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің тиісінше пайдаланылуы мен айналымын реттеуге бағытталған шет елдердің жер саясаты шетелдік тәжірибе үшін жалпыға мәлім және әрбір ел үшін айрықша комбинацияда қолданылатын бірқатар әкімшілік және экономикалық шараларды заңнамалық бекіту жолымен қамтамасыз етіледі. Әкімшілік мемлекеттік реттеуге ауыл шаруашылығы жерлерін аймақтарға бөлу және пайдалануды жоспарлау,осы пайдалану мен жер бұруды бақылау жатады. Сондай-ақ, бұл жерде нысанасы ауыл шаруашылығы жер учаскесін иеліктен шығару болып табылатын мәмілелер үшін рұқсат алу міндеттілігін, сондай-ақ қатаң лимиттелетін ауыл шаруашылығы алқаптары ауыл шаруашылығы емес мақсаттарға берілген жағдайда рұқсат алуды атап өту қажет.

Зерттеудің ерекшелігін ескере отырып, олардың тиісті пайдаланылуын қамтамасыз етуге бағытталған ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық реттеудің шет елдер жинақтаған тәжірибесін зерделеу өте қызықты болып көрінеді. Біздің ойымызша, Қазақстанда және шет елдерде қолданылатын ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды қамтамасыз ету құралдарын салыстырмалы құқықтық талдау осы жерлердің сапалық және сандық жағдайын сақтауды қамтамасыз ететін қолданыстағы, бірақ пайдаланылмайтын құқықтық тетіктерді анықтауға және оларды отандық заңнамаға енгізу перспективасын талдауға мүмкіндік береді. Сарапшылардың пікірінше, дамыған жер заңнамасы бар Германия мысалында жерді пайдалану мәселелері бойынша дәйекті жер саясатын әзірлеу қажеттілігіне көз жеткізуге болады.

Қазақстанның Германиядан айырмашылығы, мемлекеттің жер саясаты деңгейінде ауылшаруашылық жерлерін басқарудың басым нысаны анықталған жоқ. Біздің пікірімізше, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерде шаруашылық жүргізудің басым нысанын әзірлеу және ғылыми негіздеу мемлекеттік деңгейде ғана мүмкін болады, аталған мәселе шешілгеннен кейін ауыл шаруашылығы алқаптарын неғұрлым тиімді ауыл шаруашылығы өндірушілеріне беруге мүмкіндік беретін неғұрлым нақты құқықтық тетіктерді әзірлеуге болады. Еуропалық жер заңнамасы барлық жерде дерлік ауылшаруашылық жерлерінде шаруашылық қызметті жүргізудің оңтайлы нысаны ретінде шаруа қожалығын анықтайды, бір жағынан латифундиялардың пайда болуына жол бермейді, екінші жағынан осы жерлерді шоғырландыру рәсімдерін реттейді. Жер бетінде шаруашылық жүргізудің басым нысаны айқындалғаннан кейін ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін пайдаланылатын жер учаскелерінің негізделген оңтайлы ең жоғары және ең төменгі мөлшерін белгілеуге мүмкіндік туады. Германияда осы пікірлерден басқа, ферма топыраққа ұқыпты қарауды қамтамасыз ететін және экологиялық тепе-теңдікті бұзбайтын жер бетіндегі шаруашылық нысаны ретінде қарастырылады. Ел аумағында ауылшаруашылық жерлерін аумақтық жоспарлау жүзеге асырылады, бұл федералды жер заңнамасында көрініс табатын осы жерлерді басқа пайдалану үшін аударуды шектейді. Тікелей жер бұру белгіленген ауылшаруашылық аймақтары аясында муниципалды деңгейде жүзеге асырылады.Ауыл шаруашылығы жерлерінің нысаналы мақсатын сақтауды қамтамасыз ету мақсатында оны нысаналы мақсаты бойынша пайдаланбаған жағдайда экспроприациялау мүмкіндігі Заңмен бекітілген. Германияда ауыл шаруашылығын тұрақтандыру үшін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жалға алу шарттары заңды түрде реттеледі, осы салада арнайы соттар жүйесі құрылды.

Францияда, Германия сияқты, ауылшаруашылық жерлерін мақсатты пайдалануды сақтауға бағытталған дамыған көп деңгейлі жер заңнамасы бар. Жерді пайдалануды жоспарлау ауылшаруашылық емес қызмет түрлеріне тыйым салынатын Ауылшаруашылық аймақтарын анықтау және бөлу арқылы

жүзеге асырылады. Елде ауыл шаруашылығы жерлеріне құқықтардың ауысуы бойынша мәмілеге рұқсат талап етіледі, бұл олардың мақсатты пайдаланылуын сақтауды, сондай-ақ ауыл шаруашылығы жерлерінде шаруашылық жүргізу нысаны ретінде "отбасылық фермаларды" сақтау басымдығын ескере отырып, жердің ең жоғары немесе ең төменгі ауданын ұтымды негізсіз өзгертуден қорғауды қамтамасыз етеді. Алайда, сонымен бірге жер саясаты ұсақ шаруашылықтарды неғұрлым экономикалық тиімді болып табылатын ірі шаруашылықтарға біріктіруге бағытталған. Жаңа фермерлік шаруашылықты құру кезінде фермерге жұмыс тәжірибесі мен тиісті біліктілігі бойынша талаптар қойылады. Қолданыстағы Қазақстан заңнамасында ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне осындай арнайы талаптар жоқ. Елде жерді пайдалануды дамытумен және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарымен айналысатын арнайы ұйымдар құрылды. Бұл ұйымдар ең тиімді фермерлерді, сондай-ақ ауылшаруашылық жерлерінің көп бөлігін сататын бастапқы капиталды қажет ететін жас фермерлерді анықтайды. Біздің ойымызша, ауылшаруашылық өндірушілеріне көмек көрсететін мамандандырылған ұйымдар құру тәжірибесі біздің елде қолдану үшін пайдалы болар еді. Италияда ауылшаруашылық жерлерін пайдалану және қорғаудың мемлекеттік институттары құрылмады, бұл тарихи түрде елдің солтүстігі мен оңтүстігіндегі табиғи жағдайлардың айырмашылығына және сол жерде болған жер өзгерістеріне байланысты болды. Ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды құқықтық реттеудегі аумақтық ерекшеліктерді ескеру қажеттілігі қазіргі Ресейге де тән. Италияның жалпы еуропалық тенденцияларының арасында отбасылық фермалар түрінде ауыл шаруашылығы үшін жағдай жасалуда. Ауыл шаруашылығы жерлерін тиісінше пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында жер нысаналы мақсатын бұза отырып пайдаланылса және оның құнарлылығы нашарласа, неғұрлым тиімді пайдаланушыларға экспроприациялау және беру мүмкіндігі Заңмен бекітілген. Ұлттық қауіпсіздік мақсатында шетелдіктерге шекара маңындағы жерлерді жеке меншікке сатып алуға тыйым салынады.

Мамандардың айтуынша, Данияда жерді пайдалану мен ауылшаруашылық мақсатындағы жер айналымын мемлекеттік реттеудің дамыған жүйесі бар. Алайда, ресейлік шындықтан айырмашылығы, Даниядағы ауылшаруашылық жерлерінің иелерінің экономикалық істеріне мемлекеттік араласудың шегі өткір пікірталас мәселесі емес, өйткені бұл жағдайда ұлттық мақсат - ауылшаруашылық өндірісінде осы жерлерді сақтау көзделеді. Бір қызығы, Дания Заңы бойынша ауылшаруашылық жерлерінің иесі тек жеке тұлға бола алады, оған қатысты нақты талаптар қойылады - экономиканы өз бетінше жүргізу, ауылшаруашылық білімі бар және ферма аумағында немесе фермаға жақын жерде тұру. Біз қазіргі уақытта фермерлерге қосымша біліктілік талаптарын енгізу уақтылы емес екенін атап өттік. Алайда, шетелдік тәжірибе көрсеткендей, ауылшаруашылық жерлерін тұрақты пайдалану кезеңінде мұндай құқықтық құралдар өте тиімді және фермерлердің ауыл шаруашылығын жүргізуге мүмкіндік беру ниетін анықтауға мүмкіндік береді [5, 65 б.]. АҚШ ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды қамтамасыз ету үшін көп деңгейлі мемлекеттік саясат жүргізуде. Федералдық заңдармен реттеледі жалпы мемлекеттік саясаты бойынша топырақ қорғау, бақылау нысаналы мақсаты бойынша жерді пайдалану аясында ауыл шаруашылығы аймақтардың қарамағында штаттардың иелігінде болады.Мұндай функционалды бөлу мемлекеттердің әртүрлі табиғи және әлеуметтік сипаттамалары жағдайында жер мәселелерін шешу қажеттілігін ескере отырып, өте орынды болып көрінеді. Жалпы алғанда, АҚШ заңнамасы ауылдық қауымдастықтарды сақтауға, ауылдық урбанизацияны шектеуге және жерді ауылшаруашылық емес пайдаланудың алдын алуға бағытталған. Дәл осы мақсатта штат аумақтарында ерікті ынталандыру, субсидиялау мемлекеттік бағдарламалары, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өндірушілеріне салық салу бойынша қосымша жеңілдіктер іске асырылуда. Көптеген Штаттарда жерді ауылшаруашылық өндірісінен шығаруға жол бермеу үшін фермерлерге жер беруге тыйым салынады, олар пайдаланатын жердің ең аз мөлшері белгіленеді. Елде ауылшаруашылық жерлеріне қатысты жер саясатына үлкен көңіл бөлінетіні анық-мақсаттар мемлекеттік деңгейде тұжырымдалады және оларға қол жеткізу үшін ғылыми негізделген практикалық шаралар кешені әзірленуде. Бұл тәсілдің тиімділігі сөзсіз. 1981 жылы АҚШ-та ауылшаруашылық жерлерін қорғау саясаты туралы Акт қабылданды, онда ауылшаруашылық алқаптарын сақтау және басқа мақсаттарға негізсіз ауысуға жол бермеу үшін федералды деңгейде шаралар қабылдау қажеттілігі негізделді. АҚШ-та ауылшаруашылық жерлерін мақсатты пайдалану ережелері, экологиялық ережелер қатаң сақталады, жерді пайдалану ережелері бұзылған жағдайда жауапкершілік анықталады. Ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуды, жерді ұтымды пайдалануды бақылауды, жер иелерінің барлық міндеттемелерін орындауды қамтамасыз ететін іс-шараларға көп көңіл бөлінеді, ол үшін арнайы ауылшаруашылық соттары бар. Айырмашылығы, бұрын-соңды болмаған бюджет қаражаты топырақ құнарлылығын сақтау және қалпына келтіру үшін бөлінеді, бұл мұндай мемлекеттік қаржыландырудың қажеттілігі мен баламасыздығын тағы бір рет растайды.

Қорытынды.

Ауыл шаруашылығы алқаптарын өзге санаттарға негізсіз ауыстыруды болдырмау мақсатында жер пайдалану түрін өзгерту үшін арнайы рұқсат талап етіледі, сондай-ақ мұндай жерлер мақсатсыз пайдаланылған кезде оларды алып қою мүмкіндігі белгіленген. Бір қызығы, ағылшын жер заңнамасында, Ресейдегідей, ауылшаруашылық жерлерімен мәмілелерді бағалауды, есепке алуды және тіркеуді олардың дұрыс пайдаланылуын реттемеуге құқықтық реттеуге көп көңіл бөлінеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сатбаева Қ., Сидорова Н.В. //«Ғылым» «Қазақстанның тәуелсіздігі мен мемлекеттілігінің қалыптасуындағы конституциялық реформалар рөлі» 2020 №1. – 61-63 б.

2.Боголюбов С.А. «Жер құқығы»: Учебник для бакалавров. 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство "Юрайт", 2013.

3.Киселев С. Земельный вопрос // Юрист. - 2007. - №3. – С.14-17.

4.Певницкий С. Приобретение права на земельные участки при инвестиционно-строительной деятельности.// Хоз. и право. - 2007. - №11. – С.76-84.

5.Сыроедов Н. А. Возникновение прав на землю //Гос. и право. – 2004. – №10. – С.65-72.

References:

K, Satbaeva.N.Sidorova// «Xilim» «Kazakstannin tawelsizdigi men memleketiliginin qaliptaswindagi konstitwtsiylik reformalar roli» 2020 №1. – 61-63b.

Bogolyubov S.A. «Jer quqy ǵy»: Ýchebnık dlıa bakalavrov. 5-e ızd., pererab. ı dop. [«Land rights»: Textbook for bachelors. 5th ed., reprint].– Moscow: «Yurayt» Publishing House, 2013[in Russian].

Kiselev S. Zemelny vopros [Land issue].– Yurist. 2007. No.3. p. 14-17 [in Russian].

Pevnitsky S. Priobretenie prava na zemel'nye uchastki pri investitsionno-stroitel'noj dejatel'nosti [Acquisition of the right to land plots in investment and construction activities and right].– Hoz. i pravo. 2007. - No. 11. p. 76-84 [in Russian].

Syroedov N. A. Vozniknovenie prav na zemlju//Gos. i pravo [The Emergence of land rights//State and law].– 2004. - No. 10-p. 65-72[in Russian].

УДК 327 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.24
МРНТИ 11.25.91

R.Tazhibayev [1] , B.A. Abdunazarov [2]

[1]Yrd. Doç., Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi,
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
[2]Yüksek Lisans Öğrencisi, Siyaset Bilimi ve Çatışma Yönetimi Anabilim Dalı
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

KÜRESEL GÜÇLERİN ÖZBEKİSTAN POLİTİKALARI

Özet

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Sovyetler Birliği dağılmış ve Orta Asya'daki eski Sovyet Cumhuriyetleri de bağımsızlığını kazanmıştır. Orta Asya Cumhuriyetleri içerisinde Özbekistan, güçlü demografik yapısı, zengin tarihi ve kültürel mirası ile bölgenin istikrarı için olduğu kadar, bölgede rekabet halinde bulunan başat aktörler için de kilit öneme sahiptir. Bağımsızlığının hemen ardından ulus inşa sürecine hız veren Özbekistan sınır sorunları ile radikal dini örgütlerin yol açtığı istikrarsızlıklarla karşı karşıya kalmıştır. Rusya'nın bölgede eski hâkimiyetini sürdürmek istemesi ise Özbekistan'ın güçlü müstakil dış politika yürütmesine yol açmıştır. Soğuk savaş sonrası bölgenin yeni aktörü olarak ortaya çıkan ABD ile ilişkiler Özbekistan için büyük bir fırsat olarak görülmüştür. Özbekistan, dış politikası üzerindeki Rus ve Çin etkilerini ABD ile dengelemek istemiştir. Bu süreçte İslam Kerimov önderliğinde bağımsızlığını kazanan bir ülke olarak Özbekistan'ı da görmekteyiz. Kerimov yeni Özbekistan'ın kurulma aşamasında milli politikaları benimsemiş ve bu stratejisine uygun politikalar geliştirmiştir. İslam Kerimov yönetimindeki Özbekistan, bağımsızlığı ve bağımsız politika

üretmeyi en önemli unsur olarak amaç edinmiştir. Aynı şekilde İslam Kerimov'un liderlik anlayışı da Özbekistan dış politikasına yüksek düzeyde etki etmiştir. Bu çalışmada Özbekistan'ın bağımsızlık ve kuruluş aşamasında küresel güçler ile olan ilişkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Özbekistan, Rusya, ABD, Dış Politika, Küresel Güçler.*

Р.И. Тәжібаев[1] , Б.А. Абдуназаров[2]
[1] PhD, доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
[2]Саясаттану және конфликтология мамандығының II-курс магистранты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

АЛЫП ЕЛДЕРДІҢ ӨЗБЕКСТАНҒА ҰСТАНҒАН САЯСАТТАРЫ

Аңдатпа

Қырғи қабақ соғыстың аяқталуымен КСРО ыдырап, Орталық Азия мемлекеттері тәуелсіздік алған болатын. Осы орайда Өзбекстан елі де тәуелсіздікке қол жеткізді. Демографиялық ерекшелігі мен бай тарихи-мәдени мұрасы бар Өзбекстан, өңірдің тұрақтылығы және өңірлік державалар үшін маңызды орынға ие. Тәуелсіздік алғаннан кейін Өзбекстан сыртқы саясатын алып елдерге тәуелді болмауға негіздеуге барлық күш жігерін салды. Алайда радикалды діни ұйымдар туындатқан өңірдегі тұрақсыздық және шекаралық мәселелерін шешу үшін Өзбекстанның алып елдермен байланыстарын ұлғайтуға тура келді. Осыған қарамастан Өзбекстан тәуелсіздік алғаннан кейін Ресейге, Қытайға және АҚШ-қа қатысты салмақты және теңгерімді сыртқы саясатты жүргізуден бас тартпады. Суық соғыстан кейін аймақта жаңа ойыншы болған АҚШ-пен қарым-қатынас Өзбекстан үшін негізгі теңгеруші күштердің бірі ретінде қарастырылды. Өзбекстан Ресей мен Қытайдың ықпалын Еуропалық және АҚШ векторлары арқылы сыртқы саясатында теңдестіруге ұмтылуда. Тәуелсіздік жылдарында елдің тұңғыш президенті Ислам Каримов ұлттық саясатты қабылдады және осы саясатқа сәйкес сыртқы саяси стратегия қалыптастырды. Ислам Керимовтың басшылығымен Өзбекстан тәуелсіздікке ұмтылып, тәуелсіз саясатқа басымдық берді. Мақалада Өзбекстанның тәуелсіздік жылдарында алып елдермен қарым-қатынастары зерттелген.

Түйін сөздер: *Өзбекстан, Ресей, АҚШ, Сыртқы саясат, Алып елдер.*

Тәжібаев Р.И.[1] , Абдуназаров Б.А.[2]
[1]PhD, и.о. доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
[2]Магистрант II-го курса по специальности Политология и конфликтология Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави

ПОЛИТИКА ГЛОБАЛЬНЫХ ДЕРЖАВ В ОТНОШЕНИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

С окончанием холодной войны СССР распался, и государства Центральной Азии получили независимость. Одним из государств Центральной Азии была Республика Узбекистан. Узбекистан с сильной демографической структурой и богатым историко-культурным наследием играет ключевую роль как для стабильности региона, так и для региональных держав в регионе. Сразу после обретения независимости Узбекистан ускорил процесс государственного строительства, но столкнулся с проблемами пограничных вопросов, переплетенных с нестабильностью, вызванной радикальными религиозными организациями. Узбекистан с обретением независимости стремиться вести взвешенную и сбалансированную внешнюю политику в отношении России, Китая и США. Отношения с США, ставшие новым игроком в регионе после холодной войны, рассматривались как один из основных балансирующих сил для Узбекистана. Узбекистан стремиться сбалансировать влияние России и Китая на свою внешнюю политику через Европейский и США векторы. За годы независимости первый президент страны Ислам Каримов принял национальную политику, и в соответствии с этой политикой сформировал внешнеполитическую стратегию. Под руководством Ислама Каримова Узбекистан

стремился укрепить независимость страны, и отдавал приоритет именно независимой политике. В статье исследованы отношения Узбекистана со странами-державами за годы независимости.

Ключевые слова: *Узбекистан, Россия, США, Внешняя политика, Державные страны.*

Tazhibayev R.[1] , Abdunazarov B.A.[2]
[1] Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
[2]Second Year Master's Student in Political Science and Conflict Studies, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

GLOBAL POWERS' POLICY TOWARDS UZBEKISTAN

Abstract

With the end of the cold War, the USSR collapsed and the Central Asian states gained independence. One of the Central Asian states was the Republic of Uzbekistan. In the Central Asian Republics of Uzbekistan with a strong demographic structure, a rich historical and cultural heritage has a key role for the stability of the region as well as for the principal actors in the region. Immediately after the independence, Uzbekistan has speed up the nation-building process but it has faced the problems of border issues intertwined with the instability caused by radical religious organizations. Because of the fact that Russia intended to continue its previous dominance in the region, Uzbekistan could maintain independent foreign policy. The relations with the US that became a new player in the region following the Cold War were seen as a big chance for Uzbekistan. Uzbekistan tried to balance the Russian and Chinese pressure on its foreign policy with USA. During the years of independence, the first president of the country, Islam Karimov, adopted a national policy, and in accordance with this policy, formed a foreign policy strategy. Under the leadership of Islam Karimov, Uzbekistan sought to strengthen the country's independence, and gave priority to an independent policy. The article examines the relations of Uzbekistan with the countries-powers during the years of independence.

Key words: *Uzbekistan, Russia, USA, Foreign Policy, Great Powers.*

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra başat güçlerin stratejik ve doğal kaynak zengini Avrasya coğrafyasına olan ilgileri artmıştır. Özbekistan'ın bulunduğu coğrafya olan Avrasya, Brzezinsky'ye göre gelecekte dünyanın en değerli bölgesi olacaktır ve bütün devletler bu coğrafyada etki alanını genişletmek için mücadeleye girecektir. Avrasya'ya olan ilgi, şüphesiz ki bölge devletlerinden olan Özbekistan üzerinde de siyasi amaçlar doğurmaktadır. Başta Rusya olmak üzere ABD, Avrupa Birliği ve Çin Özbekistan'la ilişkilerini geliştirme sürecine girmiştir. Bağımsız politika izlemekte kararlı olan İslam Kerimov ise ikili ilişkilerini asgari düzeyde tutmayı tercih etmiştir. Öncelikle Küresel güçlerin Özbekistan'a yönelik politikalarını belirtmekte fayda vardır. Daha sonrasında ise İslam Kerimov'un siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerinin nasıl şekillendirdiği analiz edilecektir.

Rusya'nın Özbekistan Politikası

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra birliğin içerisinden Rusya ile birlikte 15 bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletlerden bazıları yakın çevrede bulunması sebebiyle hayati derecede önemlidir. Hem eski Sovyet topraklarının içerisinde bulunuşuyla hem de Afganistan'a sınırının bulunması ve radikal grupların Orta Asya'ya yayılması tehlikesine karşı önemli bir konumda bulunmasıyla Özbekistan Rusya için önemli bir konuma sahiptir.

Rusya Federasyonu içerisinde dış politika anlamında genelde iki farklı uç görüş bulunmaktadır. Bunlar Atlantikçiler ve Avrasyacılardır. Atlantikçiler Rusya'nın hızla batılılaşması gerektiğinin altını çizip Avrupa'yı Rus dış politikasının temeline koymaktadır. Avrasyacılar ise aynı şekilde Doğu bölgelerinin yanında Türkistan'ı Rus dış politikasının temeline koymaktadır. Türkistan üzerinde Rusların tarihi bir hakkı olduğu Avrasyacılar tarafından iddia edilmektedir. Bu sebeple Rusya Orta Asya'daki Özbekistan gibi devletlere daha fazla ilgi göstermektedir [1].

Rusya'nın Türkistan coğrafyasında etkisini arttırabilmesi için dış politikada birtakım argümanlar ortaya koymaktadır. Söz konusu devletler askeri açıdan Rusya'ya bağlıdır. Üretim ve ekonomi açısından Rusya'ya bağımlılık büyük boyuttadır. Ayrıca Rus istihbaratının ve Rus kültürünün Orta Asya devletleri üzerindeki etkisi yüksektir [2]. Özbekistan gibi ülkelerdeki bu durum, en azından ilk başlarda, Rus etkisinden çıkmayı mümkün kılmamakta veya zorlaştırmaktadır.

Özbekistan uzun yıllar boyunca Rus egemenliğinde kalmış bir ülkedir. Orta Asya'daki cumhuriyetlerin ve Özbekistan'ın bağımsızlıktan sonra Rusya'dan uzaklaşma politikası izlemesi, Rusya'nın bölgedeki etkinliğine

kısmen de olsa engel teşkil etmiştir. Bunun sebebi bölgenin coğrafi, kültürel, ekonomik olarak Rusya'nın yakın çevresinde bulunması ya da diğer bir tabirle arka bahçesi konumunda olmasıdır. Dolayısıyla Rusya'nın Orta Asya'da ve Özbekistan üzerinde 1992'den sonra başta ekonomik olmak üzere siyasi ve askeri etkisini arttırma yoluna gitmiştir [3].

Rusya'nın bu yaklaşımının temelinde "Yakın Çevre Doktrini" olarak adlandırılan yaklaşım sebep olmuştur [4]. Bu doktrine göre Rusya, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleriyle olan ilişkilerini geliştirmelidir. BDT ülkeleri ortak savunma mekanizması oluşturmalıdır. BDT ülkelerinin bulunduğu alan ulusal güvenlik sahası olarak tanımlanmıştır. BDT ülkeleri arasında "Kolektif Güvenlik Anlaşması" imzalanmıştır [5].

Rusya ile Özbekistan arasındaki askeri ve ticari ilişkiler, Sovyet sonrasında değişiklikler göstermiştir. Bu konuda Tacikistan ve Afganistan'daki çatışma ortamı, iki devlet arası ilişkilerde büyük değişime yol açmıştır. Terörist hareketlerin Tacikistan ve Afganistan'da yükselmesiyle Özbekistan'da da güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır. Terörist hareketlere karşı olan Rusya'da, terörist akımların yayılmasına engel olmak için Özbekistan'la geniş çaplı işbirliği kurulmuştur. Bu işbirliği çerçevesinde o dönemki Rusya Başkanı Boris Yeltsin, Kerimov'la görüşmek üzere Özbekistan'a gitmiştir. Bu ziyaret sonrasında Ekim 1998'de "Ortak Savunma Anlaşması" imzalanmış ve iki devletten birine saldırı halinde ortak savunma konusunda işbirliği yapacaklarını resmiyete kavuşturmuşlardır.

Özbekistan tarihindeki en önemli olaylardan biri olan Andican Olayları sırasında yaşanan gelişmeler sonrasında ABD başta olmak üzere batılı devletlerin olaya müdahil olmak istemesi sonucunda Rusya ile Özbekistan arasında yakınlaşma olmuştur. 2005 yılında Putin ile Kerimov arasında "Müttefik İlişkiler Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Özbekistan'a üçüncü bir ülkenin saldırması durumunda Rusya'nın askeri koruma sağlaması kararlaştırılmıştır [6].

Özbekistan askeri alanda sadece Rusya ile işbirliği yapmaktan kaçınmış ve Avrasya'nın NATO'su olarak değerlendirilen "Kollektif Güvenlik Anlaşmasını" imzalamıştır. Bu antlaşma Özbekistan'ın başkentinde yapılmıştır. Bu bağlamda Kerimov yönetiminin Rusya merkezli örgütlenmelere yönelik uluslararası ilişkiler teorileri kapsamında 'Sarhoşun Yürüyüşü' Modeline benzetilebilecek bir yaklaşım içinde olduğu görülmektedir. Diğer bir değişle, katılımda sağlayabilir, uzakta durabilir. Aynı zamanda tarafsız şekilde yerinde hareketsizde durabilirdi.

Özbekistan'ı Rusya için önemli yapan bir diğer neden ise sahip olduğu zengin enerji kaynaklarıdır. Putin'le beraber Rusya enerji konusunda da Özbekistan ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Bu amaçla Putin 2007 yılında Orta Asya ülkelerini ziyaret etmiş, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'la enerji anlaşmaları imzalamıştır. 2006 yılında da Rusya Özbekistan'la ayrı bir ikili anlaşma imzalamıştır. Bahsedilen anlaşmalardan sonra Özbekistan'ın enerji sektörü üzerinde Rus yatırımları bir buçuk milyar dolar civarında seyir etmiştir. Bu yatırımların yanı sıra Rusya Özbekistan'ın enerji kaynaklarına ulaşmak için 2008 yılında yeni bir boru hattı projesi imzalamıştır [7]. Bu bağlamda Rusya'nın Özbekistan politikalarını etkilemesini üç açıdan ele almak mümkündür. Birincisi Çarlık ve SSCB döneminden kalma bölgedeki etkin olma politikalarıdır. İkincisi ise güvenlik odaklı olup terörün olabildiğince Rus topraklarından uzak durmasıdır. Üçüncüsü ise ekonomik amaçlı etkileridir.

ABD'nin Özbekistan Politikası

1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra dünyanın farklı bölgelerinde güç boşluğu oluşmuştur. ABD ise bu güç boşluklarını doldurmak için harekete geçmiştir. 1997 yılına kadar süren birinci Clinton döneminde dış politika anlamında öncelik Rusya olmuştur. Rusya'da yönetimde bulunan Boris Yeltsin'de ABD'nin kendisine yaklaşmasına karşı sessiz kalmamış ve olumlu adımlar atmıştır. 1998 yılına kadar "Önce Rusya" politikasıyla hareket eden ABD, 1998 yılından sonra bölgede etkisini arttırma yoluna gitmiştir. ABD'nin Özbekistan ile olan ilişkisi de bu dönemden sonra gelişmeye başlamıştır.

ABD Orta Asya'daki devletlerle ilişkilerini arttırmak için batı tarzı politikaları araç olarak kullandı. ABD bölgeye erişebildiği takdirde zengin enerji kaynaklarına ulaşım sağlamayı amaçlamıştır. Ayrıca bölgede kendisine zıt olan gelişmelere karşı da politika izlemiştir. Silah ve uyuşturucu kaçakçılığını önleme ve serbest piyasa ekonomisini Orta Asya'da yayma girişimlerine başvurduğu da iddia edilmektedir [8].

1999 yılında ABD Kongresi'nde "İpek Yolu Yasası" geçmiştir. Bu politikayla beraber ABD yönetimi Orta Asya'da bazı öncelikler belirlemiştir. Bunlar, bağımsızlığın, demokrasinin ve insan haklarının arttırılması, ırkçılığın ve Yahudi düşmanlığının azaltılarak diplomasi kanallarının yaygınlaştırılması, bölgesel problemlerin çözülmesi, pazar merkezli ekonomik ilkelerin daha çok uygulanması olarak sıralanmaktadır [9]. ABD bu politikaları uygulamaya karar verdikten sonra bölgede kendisine ortak aramaya başlamıştır. Bağımsız bir politika izlemek amacıyla Rusya ile ilişkilerinde dikkatli olan Özbekistan'da iyi bir aday olarak ortaya çıkmıştır. Ancak

ileride de bahsedileceği üzere, ABD'nin demokrasi, insan hakları gibi konularda kendi politikasını baz alması, 1997'de çıkan yasanın ne kadar geçerli olduğunun tartışılmasına yol açmıştır.

ABD ve Özbekistan'ı birbirine yaklaştıran birçok sebep mevcuttur. Kerimov, bölgede kaçakçılığın ve terörist faaliyetlerin azaltılması yönünde bir dış politika tercih etmiştir. Çünkü bu durum Özbekistan'ın ekonomik ve politik durumunu etkilemekteydi. Aynı durum ABD için de geçerli olmakla birlikte ABD bölgede Rus etkisini azaltmak istemiştir. Bunun için Türkistan'daki devletlerle yakın ilişki kurma yolunda ilerlemiştir. Aynı şekilde Kerimov da ülkesinde Rus etkisinin azaltılmasını istemiştir. Özbekistan için dış politikada yeni alternatifler oluşturmak istemiştir.

Bu anlamda 1994'de Özbekistan NATO'nun BİO (Barış İçinde Ortaklık) programına katılımı söz konusudur. Bu dönemde Rusya için önemli olan BDT'den de ayrılan Özbekistan, ABD'ye iyice yaklaşmıştır. 1999 yılında iki ülke arası ilişkilerde bir adım daha atılmış ve Özbekistan Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'nın bulunduğu GUAM'a üye olmuştur. Özbekistan'ın ABD eksenine kaymasındaki bu adımlara karşı olarak ABD'de Özbekistan hakkında uluslararası alanda olumlu ifadelere yer vermeye başlamıştır. Bu konuda ABD eski savunma bakanı William Perry'nin Özbekistan hakkında istikrar adası ifadesini kullanması önemlidir.

Aynı dönemde ABD'nin İran'a karşı yaptırımlarını onaylayan tek Orta Asya ülkesi Özbekistan olmuştur. ABD'nin ilk başlarda eleştirdiği Özbekistan'ın demokrasiye verdiği önem ve insan hakları konularındaki tutumu da zamanla dile getirilmemeye başlamış ve 11 Eylül saldırısı sonrasında, artan ikili ilişkilerle beraber neredeyse tamamen unutulmuştur. Bu durum şüphesiz ki devletlerin çıkarlarının kendi değerlerinin önünde olduğunun göstergesidir. Kerimov'un ABD'ye yaklaşması, Rusya ve ülke içerisindeki kısıtlı muhalefet tarafından Bush'un adamı olarak yorumlanmasına yol açmıştır. ABD yönetimi de Kerimov'un yakın tutumuna karşın ve Hanabad askeri üssünü kullanmasına izin vermesi karşılığında beş yüz milyon dolar yardımda bulunmuştur. Ayrıca Özbekistan'ı demokrasi, insan hakları gibi konularda eleştirmeyi bırakmış ve dini özgürlüklerin baskı altında olduğu ülkeler listesinden çıkarmıştır.

İki ülke arası ilişkiler 11 Eylül sonrasında zirveye ulaşmış, 2005 yılındaki Andican Olayından sonra ise giderek azalmaya başlamıştır. Andican Özbekistan'ın Fergana bölgesinde yer alan bir şehirdir. 2005 yılında "Ekremiler" olarak adlandırılan gruba üye oldukları gerekçesiyle tutuklanmalara tepki olarak çıkan protestolar sonucunda sivil halka ateş açılmış ve Özbekistan hükümetine göre 187 kişi; Özbekistan Ulusal Güvenlik Kuvvetlerine göre ise 500'den fazla kişinin öldürüldüğü iddia edilmiştir. Kerimov'un ABD ile olan ilişkilerini gözden geçirmesinin sebebi, Özbek yöneticilerin ABD'nin bu olaylara sebep olduğu düşüncesine sahip olmasıdır. Bu olaydan sonra Kerimov tekrar Rusya ve Çin ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Rusya ve Çin de Özbekistan'ın isteklerine cevap vererek Avrasya'daki politik mücadeleyi arttırmıştır. Bir süre sonra Özbekistan, ABD'nin askeri üssünün kapatılmasına karar vermiştir. Sonrasında ise ABD, Özbekistan'ı demokrasi ve insan hakları gibi batı değerlerine uymama konusunda sürekli eleştirmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi İslam Kerimov'un bağımsızlık sonrasında iç politikadaki baskı politikası, Amerika'nın eleştirdiği bir konu olmuştur.

ABD ve Özbekistan arasında olan ilişkinin karşılıklı çıkara dayalı olduğu görülmektedir. Bu iki ülke arasında olan ilişkinin neorealizm ile açıklanması mümkündür. Yeni kurulmuş bir ülkenin egemen bir ülke ile ilişkilere girmesi ve kendini güçlendirmesi kendisi açısından olumlu bir gelişmedir. Aynı şekilde Avrasya açısından jeopolitik olarak güçlü bir konumda bulunan ve yeni kurulmuş bir ülke ile ilişkilerin geliştirilmesi ABD gibi bir devletin o bölgedeki politikalarını uygulayabilmesini kolaylaştırabilecek bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak ABD'nin Orta Asya'ya yönelik politikaları kapsamında Özbekistan ile ilişkilerinde İran, Afganistan, Rusya ve bölgedeki diğer devletlere karşı bir müttefik sağlamak amacıyla gerçekleştirmiş olduğunu söylemek mümkündür.

References:

1. Tanrısever O. F., Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: Yakın Çevre Doktrini'nin İflası. Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I), 2006, S. 43-68.

2. Soltan, E., Rusya ve Kırgızistan: Asimetrik İlişkilerin Sürekliliği. Avrasya Dosyası, 7(4), 2001-2002, S. 184

3. Aydın M., New Geopolitics of Central Asia And The Caucasus. Ankara: Center for Strategic Research, 2000, s. 9-10

4. Valdez J., The Near Abroad, The West, And The National Identity. The Making of Foreign Policy in Russia and The New States of Eurasia, ME Sharpe, Inc, 1995, S. 84-86.

5. Dawisha, A. I., Dawisha K., The Making Of Foreign Policy İn Russia And The New States of Eurasia (Vol. 4). ME Sharpe Inc., 1995, S. 107-109

6. Sönmez, Sait, "Güvenlik Sorunları ve Bağımsızlaşma Kıskacında Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2013)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (28), 2013, S. 318-339

7. Torbakov I., The West, Russia And China İn Central Asia: What Kind of Game is Being Played İn The Region. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, (02), 2006, S. 27-37.

8. Erol, M. S., Tunç Ç., Eylül Sonrası ABD'nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya". Avrasya Dosyası: Küresel Değerlendirme Özel, 9 (3), 2003, S. 5-28.

9. Mikhail Alexandrov, Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet Era 1922-1997, London, Greenwood Pres, 1999, S. 155-202

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Танрысевер О. Ф., Руся Федерасйонунун Орта Ася-Кафкася Политика: Якын Чевре Доктрини'нин Ифласы. Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I), 2006, S. 43-68.

2. Солтан Э., Руся ве Кыргизистан: Азиметрик Илишкилерин Сюреклилиги. Аврасия Досьяси, 7(4), 2001-2002, С. 184

3. Айдын М. Новая геополитика Центральной Азии и Кавказа. Анкара: Центр стратегических исследований, 2000, с. 9-10

4. Вальдес Дж., Ближнее Зарубежье, Запад И Национальная Идентичность. Формирование внешней политики в России и новых государствах Евразии, ME Sharpe, Inc, 1995, S. 84-86.

5. Давиша А. И., Давиша К. Формирование внешней политики России И Новых государств Евразии (Том 4). ME Sharpe Inc., 1995, S. 107-109

6. Sönmez, Sait, "Güvenlik Sorunları ve Bağımsızlaşma Kıskacında Özbekistan-Rusya Ilişkileri (1991-2013)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (28), 2013, S. 318-339

7. Торбаков И., Запад, Россия И Китай В Центральной Азии: Какая Игра Ведется В Регионе. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, (02), 2006, S. 27-37.

8. Эрол, М. С., Тунч Ч., Эйлюл Сонраси Абд'нин Кюресель Гюч Мюкаделесинде Орта Ася". Avrasya Dosyası: Küresel Değerlendirme Özel, 9 (3), 2003, S. 5-28.

9. Михаил Александров, Непростой союз: Отношения между Россией и Казахстаном в постсоветскую эпоху 1922-1997 гг., Лондон, Гринвуд Прэс, 1999, С. 155-202

МРНТИ 03.01.17 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.25

Сембаева Ж.С. [1]

[1] *докторант 3 курса КазУМОиМЯ имени Абылай хана,*
кафедра международных отношений и регионоведения,
г. Алматы, Казахстан, saya.sembayeva@mail.ru

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ НА ПУТИ К ИНТЕГРАЦИИ: ПОСТПАНДЕМИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация

Сейчас Казахстан и Узбекистан переживают новый этап сотрудничества. Тому свидетельствуют последние события, происходящие в двух государствах. Изменения вектора внешней политики Узбекистана с приходом на власть Шавката Мирзеева можем считать «новой отправной точкой» для этих стран.

Особое внимание мы уделим дальнейшему укреплению многовековой дружбы, отношений добрососедства, стратегического партнерства и взаимного доверия с государствами Центральной Азии. Это является приоритетом нашей внешней политики. Сложные условия пандемии еще раз продемонстрировали, насколько мы взаимосвязаны.

В данной статье рассмотрены вопросы интеграции центрально- азиатского региона в частности Казахстана и Узбекистана. В статье дан анализ на исследования пост пандемического периода, а именно по экономическим и политическим обстоятельствам региона и их взаимодействие на пике пандемии COVID-19 и действия по направлению восстановления экономики и их перспективы влияния на

будущее региона. Также в статье анализированы статьи зарубежных исследователей Аннет Бор, Джеймса Гранта и Ариела Кохена про Центральную Азию.

Ключевые слова: *Узбекистан, Казахстан, Центральная Азия, консолидация, региональная интеграция, национальные интересы, COVID-19.*

Ж.С. Сембаева [1]
[1]Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӘТУ-нің 3 курс докторанты, халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан, saya.sembayeva@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ БІРІГУ ЖОЛЫНДА: ПАНДЕМИЯДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢ

Аңдатпа

Қазір Қазақстан мен Өзбекстан ынтымақтастықтың жаңа кезеңін бастан кешуде. Бұған екі мемлекетте болып жатқан соңғы оқиғалар дәлел бола алады. Шавкат Мирзеевтің билікке келуімен Өзбекстанның сыртқы саясат векторындағы өзгерістерді осы елдер үшін "жаңа бастама" деп санауға болады.

Біз Орталық Азия мемлекеттерімен көпғасырлық достықты, тату көршілік қарым-қатынастарды, стратегиялық әріптестікті және өзара сенімді одан әрі нығайтуға ерекше назар аударамыз. Бұл біздің сыртқы саясатымыздың басымдығы болып табылады. Пандемияның қиын жағдайлары біздің қаншалықты өзара байланысты екенімізді тағы бір көрсетті.

Бұл мақалада Орталық Азия өңірінің, атап айтқанда Қазақстан мен Өзбекстанның интеграциясы мәселелері қаралды. Мақалада пандемиядан кейінгі кезеңдегі зерттеулерге, атап айтқанда, аймақтың экономикалық және саяси жағдайларына және олардың COVID-19 пандемиясының дәл ортасында өзара әрекеттесуіне және экономиканы қалпына келтіру және олардың аймақтың болашағына әсер ету перспективаларына талдау жасалады. Сондай-ақ, мақалада шетелдік зерттеушілер Аннет Бор, Джеймс Грант және Ариел Кохеннің Орталық Азия туралы мақалалары талданады.

Кілт сөздер: *Өзбекстан, Қазақстан, Орталық Азия, бірігу, аймақтық интеграция, ұлттық мүдде, COVID-19.*

Zh.S. Sembayeva [1]
[1] 3d year doctoral student, Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablay khan, Department of International Relations and Regional Studies, Almaty, Kazakhstan. saya.sembayeva@mail.ru

CENTRAL ASIA ON THE WAY TO CONSOLIDATION: POST-PANDEMIC PERIOD

Abstract

Now Kazakhstan and Uzbekistan are experiencing a new stage of cooperation. This is evidenced by the recent events taking place in the two states. Changes in the vector of Uzbekistan's foreign policy with the coming to power of Shavkat Mirzeyev can be considered a "new starting point" for these countries.

We will pay special attention to further strengthening the centuries-old friendship, good-neighborly relations, strategic partnership and mutual trust with the Central Asian States. This is a priority of our foreign policy. The complex conditions of the pandemic have once again demonstrated how we are interconnected.

This article discusses the issues of integration of the Central Asian region, in particular Kazakhstan and Uzbekistan. The article provides an analysis of post-pandemic research, namely on the economic and political circumstances of the region and their interaction in the pic of the COVID-19 pandemic and actions towards economic recovery and their prospects for influencing the future of the region. The article also analyzes the articles of foreign researchers Anette Bohr, James Grant and Ariel Cohen about Central Asia.

Key words: *Uzbekistan, Kazakhstan, Central Asia, consolidation, regional integration, national interests, COVID-19.*

Введение

Все мы свидетели того, что всемирная пандемия COVID-19 повлиял на все сферы жизнедеятельности и в то же время отчетливо показал все проблемы былого времени. Своим же наступлением он повлиял на регион Центральной Азии.

Центральная Азия это пять государств обретавшие независимость после распада СССР. Сейчас спустя после почти 30 лет спустя мы говорим об интеграции этого региона и надеясь на консолидированную работу всех пяти государств.

В развитии и становлении того или иного государства важно не только установить связи с глобальными большими странами и взаимодействовать в мировых организациях, но и установить тесные и прочные связи со своими соседними государствами. Вопрос об объединении стран региона Центральной Азии следует рассматривать как один из наиболее давно обсуждаемых тем, но на самом деле фактически не осуществленный процесс.

Защита национальных интересов каждого государства, будь то информационные войны, кибербезопасность, пандемия COVID-19, который процветает во всем мире, ставит своей задачей различные процессы, происходящие в современном мире глобализации. Но, рассматриваемый нами центральноазиатский регион имеет свою специфику. Это общая история, культурная идентичность, территориальная близость. Учитывая эти проблемы, центрально-азиатские государства имеют большие возможности для совместного реагирования и противодействия многогранным проблемам и угрозам в мире. Наличие шагов к близости между этими государствами, которые могут служить доказательством, осуществляется со стороны каждого государства. Казахстан и Узбекистан проделали большую работу в данном контексте. Сравнительно с другими государствами независимые государства Центральной Азии очень молодые, у которых есть все возможности для развития как отдельно взятых и как целостного интегрированного региона в целом. Приведя факты можно задаться вопросом: Какие же страны считаются развитыми? Государства где есть стабильно развитая экономика с высшим доходом ВВП, без каких-либо конфликтов с внешними факторами.

Сейчас Казахстан и Узбекистан переживают новый этап сотрудничества. Тому свидетельствуют последние события, происходящие в двух государствах. Изменения вектора внешней политики Узбекистана с приходом на власть Шавката Мирзеева можем считать «новой отправной точкой» для этих стран. В последних встречах глав государств было поставлена цель в торгово-экономической сфере дойти до 5 миллиарда долларов. В этом и можно увидеть часть ясности в отношениях стран. Затем все мы свидетели того, что на весь мир обрушился новый беспрецедентный случай под названием каронавирус, также не стоит забывать о порыве дамбы в Сардобинского водохранилища. Как мы и ранее знаем Узбекистан в трансформации своей внешней политике дал место Центрально-азиатскому региону приоритетное. То есть, что мы исследуем в этой статье еще раз констатирует его актуальность и будем рассматривать постпандемический период стран Центральной Азии и их выходы от беспрецедентного случая.

Материалы и методы

В статье использованы методы анализа для выявления и оценки перспективы сотрудничества государства Центральной Азии, также в статье сравнительно-политический и сравнительно-сопоставительные методы, в контексте сравнительного анализа отношения и взаимосвязи Казахстана и Узбекистана в период пандемии и до него.

Результаты исследования

Эти двум странам Центральной Азии отведено роль быть локомотивом в регионе, и оно в данное время проявляется во всех сферах деятельности двух государств. 13 февраля этого года Министры Республики Узбекистан и Казахстан Сардор Умурзаков и Бахыт Султанов провели встречу и обсудили расширение сотрудничества двух государств. В ходе встречи сторонами была подчеркнута взаимная готовность к дальнейшему укреплению многопланового сотрудничества двух стран. Были обсуждены вопросы реализации «Дорожной карты» по расширению и углублению сотрудничества между Республикой Узбекистан и Республикой Казахстан, согласованной в ноябре прошлого года в г.Ташкенте. Стороны определили механизмы по активизации взаимодействия профильных министерств, ведомств и предпринимателей двух стран для продвижения утвержденных мероприятий и проектов. Также были обсуждены совместные меры по наращиванию объемов взаимной торговли, в частности, конкретные мероприятия по развитию приграничного взаимодействия и ход проработки проекта создания Международного центра торгово-экономического сотрудничества «Центральная Азия» (МЦТЭС). По итогам переговоров стороны пришли к договоренности об ускорении реализации данного проекта, а также наметили дальнейшие совместные действия по решению актуальных вопросов двустороннего инвестиционного и торгово-экономического сотрудничества. [1]

Особое внимание мы уделим дальнейшему укреплению многовековой дружбы, отношений добрососедства, стратегического партнерства и взаимного доверия с государствами Центральной Азии. Это является приоритетом нашей внешней политики. Сложные условия пандемии еще раз продемонстрировали, насколько мы нужны друг другу и взаимосвязаны. Для всестороннего последовательного изучения таких позитивных процессов в этом году в Ташкенте был создан Международный институт Центральной Азии. В следующем году в Ташкенте состоится Международная конференция высокого уровня по взаимодействию нашего региона с Южной Азией. Наряду с этим планируется проведение совместно с ЮНЕСКО международной конференции «Центральная Азия на перекрестке мировых цивилизаций» в городе Хиве. [2] Так Глава государства Узбекистана Шавкат Мирзиеев в своем послании в Олий Мажилисе отметил, что страны Центральной Азии являются приоритетным во внешней политике Узбекистана, и кооперация со своими соседними государствами в регионе остается важным во внешней политике Республики Узбекистан.

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев 18 января 2021 года встретился с главой Министерства Иностранных Дел Республики Узбекистан Абдулазизом Камиловым. В ходе встречи были обсуждены вопросы по региональному сотрудничесвту двух стран Центральной Азии и их перспективы на будущее. Абдулазиз Камилов вручил Главе государства Послание от Президента Узбекистана Шавката Мирзиёева с просьбой поддержать инициативу по проведению в Ташкенте международной конференции «Центральная Азия и Южная Азия: региональная взаимосвязанность. Вызовы и возможности». В ходе встречи обсуждены текущее состояние и перспективы дальнейшего укрепления казахско-узбекского стратегического партнерства, основанного на крепких узах дружбы и добрососедства. Касым-Жомарт Токаев подчеркнул, что, несмотря на сложную ситуацию в мире и пандемию, отношения между Казахстаном и Узбекистаном традиционно находятся на высоком уровне и демонстрируют высокую устойчивость к современным вызовам. [3]

По исследовательским данным доктора Ариела Кохена и Джеймса Гранта в их работе Иностранные инвестиции в Центральной Азии определили пять стратегии для возврата повышения уровня роста и обозначили тот факт Казахстан и Узбекистан, хотя и не застрахованы от этих условий, все же демонстрируют положительные тенденции в конкурентоспособности и инновационности по сравнению со своими соседними государствами. То есть, по проведенным анализом:

1. Добавить инвестиционные проекты "зеленого роста" в программы развития энергетического сектора (при сохранении инвестиций в перспективные углеводороды, полезные ископаемые и металлы, в том числе необходимые для обеспечения энергетического перехода);

2. Инвестиция в человеческий капитал через образование и профессиональную подготовку; улучшение набора навыков в государственной службе;

3. Ускорить регуляторные и политические реформы для поддержки иностранных и внутренних инвестиций; приватизировать государственные предприятия; массово сократить бюрократическую волокиту; бороться с коррупцией;

4. Развивать наукоемкие услуги (например, казахстанский МФЦА);

5. Массовая оцифровка, как аппаратная, так и инновационная практика работы, включая “виртуальное правительство;” дистанционное образование; и дистанционная работа. [4]

Данная статья является важной в экономической литературой Центральной Азии и представляет собой всестороннее исследования стран центрально-азиатского региона после пандемии COVID-19 и его положение в мировой арене XXI века.

А в своей статье Эрнест Галло пишет, что будущее этих республик остается неопределенным. Однако у них есть основные сильные стороны, которые частично восходят к советской эпохе: высокий уровень грамотности, приемлемое качество здравоохранения, достойная инфраструктура и централизованные, хотя и авторитарные политические системы, которые обеспечивают хоть какую-то стабильность. Создавая свои соответствующие постсоветские государства, Казахстан и Узбекистан прагматично реагировали на вызовы, а не следовали современному всеобъемлющему генеральному плану. [5] Как мы и ранее писали, что Казахстан и Узбекистан являются драйверами в регионе и имеют вес, также этим государствам важно объединить силы для видения будущего интегрированного региона.

Разумная реиндустриализация и воссоздание в пределах устойчивых взаимосвязей стран макрорегиона замкнутых технологических цепочек представляется оптимальным сценарием развития. Кризис высвечивает перспективные точки реиндустриализации. Каждой из стран региона необходимо заявить приоритет новых отраслей промышленности, поскольку старые физически исчезли, кроме отдельных предприятий, получающих технологическое перевооружение. Новые промышленные

направления потребуют значительных инвестиций и координации действий участников общего и макрорегионального единого рынка. [6] В аналитическом докладе который предоставил политологический центр «Север-Юг» и экспертная платформа «Большая Евразия» прописаны альтернативные варианты развития ситуации в центрально-азиатском регионе. То есть, распад единой глобализированной системы на несколько крупных регионов и неизбежная макрорегионализация мира, в этом контексте государствам Центральной Азии важно понять и взаимодействовать как регион способный принять решения самостоятельно, вне участия других стран. Интеграция региона не подразумевает оставаться вне и отдалятся от больших стран как Россия и Китай, а держать в балансе всесторонние действия.

Исследователь Аннет Бор в своей статье Сотрудничества с другими государствами Центральной Азии пишет, что укрепление связей Казахстана с Узбекистаном, сопровождающееся частыми переговорами между руководством двух стран, постепенно положило начало региональному сотрудничеству в целом. Сдвиг в региональной политике Узбекистана, пока еще находящийся на ранних стадиях, улучшил диалог между центральноазиатскими государствами и может постепенно привести к осознанию выгод от расширения торговли и сотрудничества в ключевых сферах. Такое сотрудничество потенциально позволит государствам формулировать совместные решения региональных проблем, таких как водные ресурсы и энергетические вопросы, проблемы безопасности и наркотрафика; выработать общие позиции по политике внешних держав, прежде всего Китая и России; и, что не менее важно, избежать дальнейшего вытеснения в "сырьевую периферийную зону глобальных экономических процессов". [7] Постоянные переговоры и встречи Глав государств Центральной Азии в целом, а также Республик Узбекистана и Казахстана есть и главные первые шаги к консолидации региона. Но все встречи Глав государств всегда оставались на уровне Консультативных встреч. Первая Консультативная встреча в Нур-Султане и также вторая в Ташкенте. Для более углубленного и назвать это консолидацией всего региона будет рано. То есть для интеграции еще потребуется более длительное время и усиленное сотрудничество во всех сферах.

Как мы и ранее отметили, что пандемия каронавирусной инфекции и его последствия очень сильно повлияли на рассматриваемый нами регион и по исследованиям Организации Экономического сотрудничества и развития, пандемия COVID-19 и последовавший за ней экономический кризис – это уже третье внешнее потрясение, с которым сталкиваются страны Центральной Азии в течение чуть более десяти лет. В ходе восстановления после каждого из двух предыдущих потрясений показатели, наблюдаемые ранее, достигнуты не были. Если дело будет обстоять так же и в этот раз, грядущее десятилетие окажется мрачным. Жизненно важно, чтобы поддержка восстановления соответствовала долгосрочным структурным потребностям, т. е. была направлена на восстановления динамики развития стран Центральной Азии, способствуя стабильному, уверенному и всеобъемлющему росту. [8]

Если рассмотреть современное состояние взаимоотношений государств Центральной Азии под влиянием различных обстоятельств в современном мире, крупные государства региона Казахстан и Узбекистан взяли курс направленный именно на Центральную Азию, в связи с чем предпринимаются и успешно реализуются многочисленные действия. И эти действия считаются и можно согласиться с тем фактом, что сотрудничества во всех сферах было долгосрочным и имел за собой хорошие показатели.

Заключение

В заключении статьи можем отметить, что государствам Центральной Азии после пандемии COVID-19 также продолжающиеся по сей день, хоть и не в таком уровне как это было в 2020 году во всем мире, но страны региона все еще борются с последствиями данного случая и выходят из ситуации как-то исходя от своих сил и мощи. Анализируя все события, происходившие в государствах Центральной Азии сегодня твердо можно сказать, этим странам важно находить ответы на внешние угрозы и содействовать вместе, поддерживать такие же темпы развития сотрудничества.

Очевидно, что государства Центральной Азии, несмотря на имеющиеся проблемы перешли к действиям, не забывая о том, что они являются братскими государствами и как регион Центральная Азия остается особым. Различные угрозы в современном глобальном мире затрагивают со всех сторон и не обходит стороной и Центральную Азию. Он находит свое место во всех сферах, будь то борьба с терроризмом, национальная безопасность, экономическое развитие. То есть главной целью стран региона Центральной Азии является консолидированный ответ на эти вызовы и проблемы, в свою очередь COVID-19 отчетливо дает шанс понять и уловить все пробелы и предотвратить их в будущем времени. При хороших перспективах государства Узбекистана и Казахстана имеют все шансы для содействию и расширению дальнейших действий и у остальных государств проявятся все шансы, которые приведут к интеграцию полноценного региона.

Список использованной литературы:

1. https://mift.uz/ru/ *(дата обращения 15.02.2021 г.)*
2. https://president.uz/ru/lists/view/4057 *(дата обращения 19.02.2021 г.)*
3. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/ *(дата обращения 19.02.2021 г.)*
4. *Ариел Кохен, Джеймс Грант: Иностранные инвестиции в Центральной Азии: Акторы и драйверы. Международный налоговый и инвестиционный центр, 2020.*
5. *Эрнст Галло: Глобализация, Авторитаризм и Пост Советские страны Казахстан и Узбекистан, Европейские-Азиатские исследования, DOI:10.1080/09668136.2020.1761297, (2020)*
6. *Центральная Азия: Сценарии развития после пандемии.,. Аналитический доклад// Север-Юг политологический центр, Большая Евразия экспертная платформа. – Москва, (2020)*
7. *Аннет Бор. Отношения с другими государствами Центральной Азии, (2019)*
8. *COVID-19 в странах Центральной Азии: последствия и ответные политические меры. OECD, (2020)*

References

1. https://mift.uz/ru/ *(data obrashcheniya 15.02.2021)*
2. https://president.uz/ru/lists/view/4057 *(data obrashcheniya 19.02.2021)*
3. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/ *(data obrashcheniya 19.02.2021)*
4. *Ariel Cohen, Ph.D. James Grant: Foreign Investment in Central Asia: Actors and Drivers. International Tax and Investment Center. (2020)*
5. *Ernesto Gallo: Globalisation, Authoritarianism and the Post-Soviet State in Kazakhstan and Uzbekistan, Europe-Asia Studies, DOI:10.1080/09668136.2020.1761297, (2020)*
6. *Central'naya Aziya: Scenarii razvitiya posle pandemii. Analiticheskij doklad// Sever-YUg politologicheskij centr, Bol'shaya Evraziya ekspertnaya platforma. Moskva, (2020) [in Russian]*
7. *Annette Bohr. Relations with Other Central Asian States. (2019)*
8. *COVID-19 v stranah Central'noj Azii: posledstviya i otvetnye politicheskie mery. OECD, (2020) [in Russian]*

УДК 327 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.26
МРНТИ 11.25.91

А.М. Нысанбаева[1] , Г.Ж.Сыздықова[2]

[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Халықаралық қатынастар кафедрасының доцент м.а., с.ғ.к.
[2]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Саясаттану және конфликтология мамандығының II курс магистранты

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨҢІРІНДЕГІ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ СУ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Экологиялық қауіпсіздік жүйесінде су мәселесі ерекше орын алады: су ресурстарының тапшылығы, ластануы, тұрғындарды ауыз сумен қамтамасыз ету, трансшекаралық өзендерді пайдалану. Орталық Азия аймағының тұрғындарының негізгі ауыз су көзі болып табылатын трансшекаралық өзендерді тарату және пайдалану мәселесі шешілмеген. XX ғасырдың басынан бастап біздің планетамыздың халқы 1 миллиард адамды құрайды. Тиісінше 6 миллиардқа дейін өсу жан басына шаққандағы су мөлшерін 6 есеге азайтты, қазіргі кезде әлемнің 80 елі су ресурстарының тапшылығын сезінуде. Бұл жағдайды өзендердің трансшекаралық табиғаты одан әрі ушықтыра түседі. Әлем халқының 40% трансшеғаралық мәртебесі бар 300 өзен массивінде тұрады.

Орталық Азия елдері үшін қазіргі кезде су тапшылығы проблемасы бар. Егер бұл мәселе бірге шешілмесе, мәселе одан әрі ушығуы мүмкін. Егер әр мемлекет бұл мәселені эгоистикалық тұрғыдан қарастыруға және шешуге ұмтылса, жағдай одан әрі ушығып кетеді.

Кілт сөздер: *су, қауіпсіздік, трансшекаралық өзендер, Орталық Азия аймағы*

Нысанбаева А.М.[1] , Сыздықова Г.Ж.[2]
[1]PhD, и.о. доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
[2]Магистрант II-го курса по специальности Политология и конфликтология
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави

ВОДНАЯ ПОЛИТИКА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ПО ВОПРОСАМ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Особое место в системе экологической безопасности занимают водные вопросы: дефицит водных ресурсов, загрязнение, обеспечение населения питьевой водой, использование трансграничных рек. Не решен вопрос о распределении и использовании трансграничных рек, которые являются основным источником питьевой воды для населения Центрально-азиатского региона. С начала XX века население нашей планеты составляет 1 миллиард человек. Рост до 6 миллиардов соответственно сократил количество воды на душу населения в 6 раз, и в настоящее время 80 стран мира испытывают дефицит водных ресурсов. Эта ситуация еще больше усугубляется трансграничным характером рек. 40% населения мира проживает на территории 300 речных массивов, имеющих статус трансграничных. Для стран Центральной Азии в настоящее время существует проблема нехватки воды. Если эту проблему не решить вместе, проблема может усугубиться. Если каждое государство стремится рассматривать и решать этот вопрос с эгоистической точки зрения, ситуация ухудшается.

Ключевые слова: *вода, безопасность, трансграничные реки, Центрально-азиатский регион*

A.M. Nysanbayeva [1], Syzdykova G.Zh.[2]
[1] Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
[2]Second Year Master's Student in Political Science and Conflict Studies, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

WATER POLICY OF THE CENTRAL ASIAN COUNTRIES ON TRANSBOUNDARY RIVERS IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Abstract

Water issues occupy a special place in the system of environmental security: water resources deficit, pollution, provision of drinking water to the population, use of transboundary rivers. The issue of distribution and use of transboundary rivers, which are the main source of drinking water for the population of the Central Asian region, has not yet been resolved. Since the beginning of the twentieth century, the population of our planet is 1 billion. Growth to 6 billion, respectively, has reduced the amount of water per capita by 6 times, and currently 80 countries of the world lack water resources. This situation is further aggravated by the transboundary nature of rivers. 40% of the world's population lives on the territory of 300 river massifs that have a cross-border status. For the countries of Central Asia, there is currently a problem of water scarcity. If this problem is not solved together, the problem may become worse. If each state does seek to consider and resolve this issue from an egoistic point of view,the situation becomes worse.

Keywords: *Water, security, transboundary rivers, Central Asian region*

Кіріспе

Мақаланың өзектілігі: Орталық Азия елдеріне жататын Қазақстан, Қырғыстан, Түркіменстан, Тәжікстан және Өзбекстан ұзақ жылдар бойы су ресурстарының тапшылығын көріп отыр. Өңірдің сонау ғасырлардан бері келе жатқан негізгі кәсібіне егін және мал шаруашылығы болса, ал су – негізгі шектеулі фактордың бірі болды. Орталық Азияның бұрынғы республикаларының тәуелсіздік алғаннан кейін өздерінің барлық күштерін ел экономикасын көтеру мен мемлекеттің жаңа институттарын құруға бағыттады. Осы кезде ең өзекті мәселелердің бірі – өңірдің мемлекеттері арасындағы трансшекаралық өзендердің су ресурстарын бөлу шешусіз қалды. Ірі трансшекаралық өзендердің беттік ағынының құрылуы өзіне экономикалық, су – энергетикалық, экологиялық және саяси мәселелерді біріктіретін кешенді сипатқа ие.

Орталық Азияның ерекшелігі – су ресурстарын бөлудің біркелкі еместігі. Облыс мерзімді құрғақшылыққа бейім ауданда орналасқан, оның әсері бірінші кезекте ауыл шаруашылығы дақылдарының өндірісіне әсер етеді, оны өсіру суаруға негізделген. Тәуелсіздігін жариялап, нарықтық мемлекеттер құру жолына түскен Орталық Азия елдері су ресурстарын бақылау және бөлу саласында тәуелсіз саясат жүргізе бастады. Су-энергетикалық ресурстарды пайдалану жөніндегі мемлекеттік жоспарлары бірінші орынға шықты. Орта Азия мемлекеттерінің әрқайсысы өздерінің су ресурстарын басқару саясатын жүзеге асыра отырып, ұлттық мүдделерді қолдана бастады, оларды көршілердің мүдделерімен қалай байланыста болатындығы және жалпы аймақтағы жағдайға қалай әсер ететіндігі туралы аз ойланды.

Орталық Азия елдерінің саясатына олардың экономикалық дамуы мен әлеуметтік процестеріне байланысты факторлар үлкен әсер етеді. Демографиялық жағдай Орталық Азия үшін негізгі проблема болып қала береді. Судың жетіспеуімен халықтың өсуі елдер арасындағы келіспеушілікті тудырып, аймақ мемлекеттері арасындағы бәсекелестікті күшейтеді. Орталық Азия елдеріндегі су ресурстары экономиканың көптеген салаларының және ең алдымен ауыл шаруашылығының жағдайын анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Су тапшылығы және өзен ағыны сапасының төмендеуі әлеуметтік-экономикалық және экологиялық мәселелерді шешуді қиындатады. Осы себепті су ресурстарына тұрақты қол жетімділік мәселесі аймақ елдері үшін басымдықтардың біріне айналды.

Елдер арасындағы қарым – қатынастың ушығуының негізгі себебі жоғарғы (Тәжікстан, Қырғыстан) және төменгі ағыстардағы (Қазақстан, Түркіменстан) трансшекаралық өзендердің су ағынының режимі. Қазақстан және Өзбекстан мұнай, газ және өзге де ресурстардың қоры орналасқан өндірістік дамушы мемлекет. Бұл мемлекеттер өңірдегі елдер арасында халық саны жоғары. Төменгі ағыста орналасқандықтан, олар жоғарғы ағыстағы Қырғыстан және Тәжікстан секілді мемлекеттерге тәуелді.

Орталық Азя мемлекеттерінің саясатына климаттың өзгеруі де әсер етіп отыр. Орталық Азя аймағын суы аз жылдар көптеп болып, келешекте бұл қалыпты жағдай болуы да мүмкін. Орталық Азия республикаларының 2025 жылға қарай халық санының артуы, қосымша су ресурстарының қажет ететіні сөзсіз. Су ресурстары әлеуметтік – саяси, этно – ұлттық және халықаралық қақтығыстардың потенциалды көзіне айналды. Бұл трансшекаралық өзендердің жоғарғы және төменгі ағыстарындағы мемлекеттердің саяси ұстанымдарымен байланысты болды. Тәжікстан мен Қырғыстан түрлі бағалаулар бойынша өңірдегі барлық беттік су қорларының 80% бақылайды, электроэнергия өндіру үшін су ресурстарын жазда ғана емес қыс мезгілдерінде де суды тастап отырады. Нәтижесінде күшті иінтірекке ие бола отырып, шекаралас – Қазақстан, Өзбекстан және Түркіменстан мемлекеттеріне әсер ете алады. Осыған байланысты Орталық Азия мемлекеттері үшін негізгі міндеттердің бірі әрбір мемлекеттің ұлттық мүддесін есепке алатын механизмді іздеп, көп жақты негізде өңіраралық қарым – қатынасты және тұрақты экономикалық даму жағдайы үшін өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің алғышартын құру болып табылады. Орталық Азия аймағы су ресурстарының шектеулілігімен, оларды пайдаланудың маусымдық және аумақтық біркелкілігімен сипатталады. Төменгі Орталық Азия елдері ағынның жоғарғы жағындағы пайдаланушыларға тәуелді. Өз кезегінде, ағыстағы елдердің сұраныстарына байланысты ағынды елдер қиындықтарға тап болуы мүмкін. Судың тапшылығы мен ластануы аймақ экономикасының алдында тұрған ең күрделі проблемаға айналуда. Өсіп келе жатқан су тапшылығы халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілу деңгейін және жұмыспен қамтылуын төмендетеді, бұл аймақ елдеріндегі кедейлікпен күрес мәселесін шешуді қиындатады. Су ресурстарының сарқылуы мен ластануы экологиялық жағдайдың нашарлауын да анықтайды. Суды пайдаланудың ағымдағы және келешектегі қажеттіліктерін тең және тұрақты қамтамасыз ету Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің су бөлімдері қолданыстағы мемлекеттік шекаралармен сәйкес келмейтін трансшекаралық су ресурстарын басқару саласындағы экономикалық өзара әрекеттесуін талап етеді. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жалпы су ресурстарының болуы халықаралық қақтығыстардың себебі де, көрші елдердің интеграциясы үшін қосымша экономикалық негіз бола алады. Қалыптасқан

жағдай су ресурстарын бірлесіп басқарудың сенімді механизмін әзірлеуді және осы саладағы ынтымақтастықтың тұрақтылығын арттыруға және аймақ елдерінің экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ететін мемлекетаралық институттарды қалыптастыруға бағытталған экономикалық саясатқа тиісті түзетулер енгізуді талап етеді. Орталық Азия аймағы шеңберінде бүгінгі таңда энергетикалық ресурстарға, ең алдымен, мақала тақырыбының өзектілігін анықтайтын өзара экономикалық қатынастардың су компонентіне ерекше назар аударылатыны кездейсоқ емес.

Ғылыми маңыздылығы. Мақалада қарастырылған ғылыми мәселе өте көлемді және күрделі. Мәселенің ауқымдылығы мен маңыздылығы қазіргі кезде Орталық Азия аймағында трансшекаралық су ресурстарын пайдалану проблемаларын жан-жақты зерттейтін жұмыстар әлі де аз деп айтуға мүмкіндік береді. Осы тақырып бойынша жарияланған қол жетімді жұмыстардың көпшілігі негізінен Орталық Азия аймағындағы су проблемаларының құқықтық немесе экологиялық аспектілерімен шектелген. Сонымен бірге, аймақтағы трансшекаралық су ресурстарын пайдаланудың саяси-экономикалық құрамдас бөлігіне айтарлықтай аз көңіл бөлінді. Мұны, атап айтқанда, соңғы бірнеше жыл ішінде қорғаған экономика ғылымдарының кандидаты мен докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялар тақырыбы бойынша Жоғары аттестаттау комиссиясының мәліметтерін талдау дәлелдейді, бұл осы тақырыпқа арнайы жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігін көрсетті.

Мәселенің даулы сипаты, тұжырымдамалық және әдістемелік тәсілдердің жеткіліксіз дамуы, туындаған проблемалардың өзектілігі, Орта Азия елдер үшін маңызды трансшекаралық өзендердің ортақ су қорларын басқарудың жаңа механизмін ғылыми қолдау қажеттілігі Азия аймағы, зерттеу тақырыбын таңдауды, оның мақсаттарын және міндеттерін тұжырымдауды қажет етті.

Орталық Азиядағы су ресурстарының жай-күйін олардың саны мен сапасының параметрлері аймақ мемлекеттері арасында туындайтын су қатынастары жағдайында саяси-экономикалық қауіпсіздікті камтамасыз етуін зерттеу, сондай-ақ су ресурстарын пайдалануға қатысты Орталық Азия аймағында туындаған проблемалардың барлық спектрін жан-жақты зерттеу, сондай-ақ осы негізде Орталық Азия аймағындағы трансшекаралық ынтымақтастықтың жаңа механизмін әзірлеу.

Орталық Азия аймағындағы су ресурстарын кешенді басқару арқылы суды бірлесіп пайдалануды жақсарту бойынша ұсыныстар беру.

Жұмыстың мақсатына сәйкес келесі міндеттер қойылды:

Орталық Азия аймағы елдеріндегі трансшекаралық су бассейндерінің жағдайын бағалау;

трансшекаралық су ресурстарын пайдалану саласындағы Орталық Азия аймағының қазіргі проблемалары туралы толық түсінік беру;

жалпы су ресурстарын пайдалануды оңтайландыру мақсатында су проблемаларын шешудің бар мүмкіндіктерін ашып, трансшекаралық ынтымақтастықтың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу;

өңірдің су тапшылығының саяси-экономикалық проблемасын зерттеу және оны жою бойынша қабылданған шараларды талдау;

су саласындағы қатынастар проблемасы және олардың аймақтың дамуына әсері тұрғысынан Орталық Азия аймағының су әлеуетін бағалау;

Орталық Азия аймағының Су стратегиясына ұсыныстар әзірлеу және су заңнамасының қалыптасу процесін талдау;

суды үнемдеу және консервативті пайдалану құралы ретінде су ресурстарына баға белгілеу институтын енгізу қажеттілігін дәлелдеу;

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі: жүйелі және салыстырмалы талдау, бұл құжаттық және ғылыми дереккөздер, ақпарат, статистикалық материалдар, сонымен қатар ғалымдар мен мамандардың тұжырымдамалық әзірлемелері негізінде объектіні және пәнді зерттеуге мүмкіндік берді. Орталық Азия аймағының су ресурстарын күрделі және динамикалық зерттеулер, маңызды элементтер мен олардың өзара байланыстарын анықтау.

Зерттеу нысаны: Орталық Азия аймағындағы трансшекаралық су ресурстарын олардың тапшылығы жағдайында бірлесіп пайдалану мәселелері.

Мақаланы дайындау барысында Воропаев Григорий Васильевич, Данилов-Данилян Виктор Иванович, Духовный Виктор Абрамович, Кадыров Абрар Асрарович, Кожаков Асан Егинбаевич, Новиков Руслан сияқты Ресейден және Орта Азия аймағындағы танымал зерттеушілердің еңбектеріне сүйенді. Юрьевич, Понамарева, Елена Григорьевна Пірімбетов Серік Достанұлы, Рудов Георгий Алексеевич, Рыбалкин Валерий Евгеньевич, Сәрсембеков Төлеген Тәжібайұлы, Усубалиев Турдакун

Усубалиевич және шетелдік сарапшылардың, мысалы, Асит Бисвас, Джером Делли Присколи, Мұстафа Халил, Малин Фалкенмарк, Питер Глейк және басқалардың еңбектері зерттелді.

Зерттеу әдістемесі. Зерттеуді жүргізу барысында зерттелетін мәселеге негізгі факторды анықтайтын және даму заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік беретін талдау және салыстыру жүйесінің әдістері қолданылады.

Мақала көптеген ресми құжаттар мен ақпараттық материалдармен ұсынылған дереккөздердің кең базасы негізінде жазылды: әлем лидерлерінің сөйлеген сөздері, конвенциялар мен халықаралық шарттар, ТМД, ЕурАзЭҚ, ШЫҰ құжаттары, аймақ мемлекеттерінің сыртқы істер министрлігі ақпараттық-анықтамалық материалдары Ресей мен Орта Азия мемлекеттерінің агенттіктері. Сондай-ақ монографиялар, жинақтар, отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері, мақалалары, ТМД елдерінің мемлекет және саяси қайраткерлерінің сөздері, БАҚ материалдары қолданылады.

Табиғи тұрғыдан алғанда, Орталық Азия – бұл біртұтас территория, бұл бірлікті, ең алдымен, Амудария, Сырдария, Шу, Талас өзен жүйелері қамтамасыз етеді. Қазіргі кезде Орта Азияның бұрынғы одақтас республикаларының шекаралары мемлекеттік шекараларға айналды. Көптеген табиғи ресурстар әр елдің шекарасында біркелкі таралмай, оларды тиімді және ұтымды пайдалану үшін жаңа заманауи ережелерді қажет етіп отыр. Орталық Азия елдерінің ынтықмақтастығына тәуелді негізгі үш мәселе бар [1].

Орталық Азия аймағындағы су ресурстарын басқару біртұтас тәсілді қажет етеді. Аумақтың су, өндіріс, энергия мен экожүйені, саяси және экономикалық секторын біріктіретін ұлттық қауіпсіздік пен өңірдің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін ажырамас байланыс ретінде қарастыру керек.

Орталық Азиядағы су-энергетикалық қауіпсіздікті жақсартуға ықпал ететін шешуші фактор - барлық мүдделі тараптардың экономикалық мүдделерін ескере отырып және сонымен бірге қазіргі геосаяси мүдделерге жауап бере отырып, су мен энергияны бөлудің тұрақты аймақтық механизмін құру екендігі жасырын емес [2].

Өткен жылдың қазан айында Астанада трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы БҰҰ ЕЭК Конвенциясы Тараптарының кеңесі өтті. Тараптар Кеңесі өзінің сегізінші сессиясында 2019-2021 жылдарға арналған жұмыс бағдарламасын мақұлдады, оның ішінде 3.3 тармақ «трансшекаралық контекстте су ресурстарының тұрақты және әділ бөлінуіне қолдау көрсету» бар. Қолданыстағы тәжірибеге сүйене отырып, трансшекаралық контекстте су ресурстарын жер үсті және жер асты суларына, сондай-ақ экологиялық ағындарға тұрақты және әділ бөлудің негізгі аспектілеріне қатысты «трансшекаралық өзендердің су ресурстарын бөлу жөніндегі нұсқаулықты» әзірлеу қарастырылған.

Нәтижелерді талқылау. Аумақтың су-энергетикалық ынтымақтастықты дамыту қажеттілігі жоғары саяси деңгейде талқыланды. Осылайша, 2018 жылдың тамыз айында Түркменбашы қаласында өткен IFAS Саммитінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Орталық Азияның Халықаралық су-энергетикалық консорциумын құру мәселесіне қайта оралудың маңыздылығын атап өтті. Қырғыз Республикасының Президенті Сооронбай Жээнбеков 1998 жылғы Сырдария өзені бассейнінде су-энергетикалық ресурстарды пайдалану туралы келісім бойынша ынтымақтастықты қайта бастауды ұсынды[3].

Бірінші мәселе. Орталық Азияның егеменді мемлекеттері арасында қалыптасып келе жатқан нарықтық қатынастар кезеңінде Кеңес заманында әзірленген және қабылданған кешенді пайдалану сызбалары және суды бөлу туралы ережелер қалды. Бұл сызбаалар мен ережелер өзен бассейндеріндегі су қорларын бөлу мен пайдалануды реттейтін нормативтік құжаттар болды. Осы схемаларға сәйкес әр республиканың контекстінде су алу көлемдеріне, суару нормаларына және суармалы жерлерге квоталар белгіленді. Қазіргі уақытта Қырғызстан мен Тәжікстан үшін су ресурстарын пайдалануға мұндай көзқарас сәйкес келмейді, өйткені ол осы мемлекеттердің мүдделерін шектейді, олардың аумағында іс жүзінде аймақтың барлық жер үсті ағындары қалыптасады. Қазақстан трансшекаралық сулар конвенциясының қағидалары мен ережелеріне сүйене отырып, елдер арасындағы трансшекаралық су ағындарын бірлесіп басқару бойынша ынтымақтастықты арттыруға ниетті.

Екінші маңызды мәселе – мемлекетаралық суды пайдаланудың саяси және экономикалық принциптерінің болмауы. Барлық салаларда нарықтық экономикаға көшіп, белгілі себептермен су шаруашылығы ескірген күйде қалды. Өздерінің (тұрмыстық) су пайдаланушылары үшін сумен жабдықтау қызметтері үшін ақы енгізу арқылы ОА мемлекеттері көрші мемлекеттердің аумағынан алынған суға төлем жасаудың нарықтық механизмін мүлдем елемеді және су қоймаларын күтіп-ұстау мен пайдалану үшін ешқандай шығындарды өтемей, оны әлі де ақысыз пайдаланады. Сонымен қатар, трансшекаралық өзендер ағынын пайдалануда өзара тиімді қатынастарды орнатуда кейбір жағымды

жақтар бар. Осылайша, Шу мен Талас өзендерінің бассейндері үшін 2000 жылы Қырғызстан мен Қазақстан үкіметтері арасында мемлекетаралық су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы екіжақты келісім жасалды. Суды тарату көлемін және Қазақстан Республикасының үлестік қатысуына жылдық қаржылық субсидияларды анықтайтын тұрақты комиссия құрылды. Жарты ғасырдан астам уақыт бұрын салынған барлық суды реттейтін және суды тасымалдайтын құрылымдардың қауіпті техникалық жағдайда екендігі және қирау, істен шығу қаупі төніп тұрғанын және бұл тек Қырғызстан үшін емес, өзендердің төменгі ағысында орналасқан жазық көршілес Өзбекстан мен Қазақстан мемлекеттер үшін апат қаупі бар екенін атап өткен жөн. Мұндай жағдайда барлық мемлекеттердің ортақ қатысуымен ғана мемлекетаралық гидротехникалық құрылыстардың сенімді жұмысының арқасында, демек, кепілдендірілген сумен қамтамасыз етілуі мүмкін.

Үшінші мәселе. Қырғызстан мен ойпат аймағындағы мемлекеттер Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы су дауларын ың басты себебі - гидроэнергетика мен суландыру арасындағы салалық мүдделер. Суды пайдаланудың жыл сайынғы кестесі облыстың таулы және ойпатты аудандары үшін әр түрлі. Қырғызстан мен Тәжікстанның таулы аймақтары едәуір гидроэнергетикалық ресурстарға ие (бұл ретте басқа энергия тасымалдаушыларының ресурстары шектеулі). Қырғызстан суық мезгілде электр энергиясын айтарлықтай өндіруге мүдделі, бұл Тоқтағұл су қоймасынан айтарлықтай су жіберуді қажет етеді, ал су ресурстарының едәуір бөлігі қыста пайдаланылады. Орасан зор суармалы аудандары бар ойпатты республикалар су ресурстарын суару үшін пайдаланады, суға деген сұраныстың артуымен жылы мезгілге сәйкес келеді. Тоқтағұл су электр станциясының энергетикалық режимде жұмыс істеуі үшін жазда судың жиналуы және қыста тұтынуы, ал көршілес елдерде - су ресурстарының қыста жинақталуында және оларды жазда суару үшін тұтынуда су жиналуы қажет. Бұл қайшылықтар Орталық Азия елдері арасындағы «кедергі» болып табылады. Субсидияланған жеткізілімдердің тоқтатылуымен және республикадағы энергетикалық дағдарыстың басталуымен Төменгі-Нарын гидроэлектростанциясы каскадының меншікті гидроэнергетикалық қуаттарын тиімді пайдалану қажеттілігі туралы мәселе туындады. Егер Тоқтағұл су қоймасында жинақталған су ресурстарының жылдық көлемінің 50%-ы қысқы энергетикалық режимге сәйкес іске қосылса, онда қыста өндірісті 2,2 млрд кВт / с-қа арттыруға болады деп есептелді. Қырғыстан Республикасы бұл нұсқаны қолдана алмайды, өйткені ол қолданыстағы шарттарға сәйкес вегетациялық кезеңде судың төменгі жағындағы мемлекеттерге су беру жөніндегі міндеттерін орындайды. Қысқы кезеңдегі энергия шығыны ЖЭО-ның күшейтілген жұмысымен қамтамасыз етіледі. Жылу электр станциясында энергия ресурстарының жетіспеушілігі байқалған кейбір жылдары ғана Қырғыстан қосымша электр қуатын алу үшін Тоқтағұл су қоймасынан қысқы ағындылар көлемін ұлғайтты. Су қоймасынан қысқы су ағыны салдарынан көрші мемлекеттердің жағымсыз реакциясын тудырды, оған Қырғыз елі Қазақстан мен Өзбекстанға қыста электр энергиясының толық өндірілмегендігінің орнын толтыруды ұсынды (ақшалай немесе энергия тасымалдаушылары түрінде). Келісімнің талаптары қабылданған және сақталған жағдайда, Тоқтағұл су қоймасы осы мемлекеттер талап еткен суару режимінде жұмыс істейді. Төменгі-Нарын ГЭС каскадының суару режимімен жұмыс істеуіне байланысты жалпы шығынға мыналар кіреді:

1) 2,2 млрд. квт/сағ қысқы электр энергиясының толық өндірілмеуі;

2) ЖЭО жұмысына байланысты қоршаған ортаға зиян (ауаның ластануы);

3) Тоқтағұл су қоймасын салу және пайдалану кезіндегі ауылшаруашылық жерлерін су басудан және су басудан болған зиян. Нәтижесінде жылдық жалпы шығын шамамен 154,9 миллион долларын құрайды (2002 жылғы есептеулер). Орталық Азияның барлық деңгейдегі өкілдері көптеген ресми кездесулерде бұл мәселені барлық мемлекеттердің үйлестірілген бірлескен іс-қимылдары арқылы ғана шешуге болатындығын мәлімдейді [4].

Орталық Азиядағы су мәселелері бойынша жалпы ұлттық диалог, бірақ, өкінішке орай, бұл келісімдердің барлығы негізінен қағаз жүзінде хаттамалар мен қаулылар түрінде қалады, өйткені әзірге өңірдің мемлекеттері өз мүдделерін көздеуден басқа ешнәрсе жасамайды. Су ресурстарын пайдалану саласында келісімді талап ететін ең үлкен проблема – бұл су ресурстарын мемлекеттер арасында бөлудің келісілген ережелері мен процедураларын әзірлеу. Бұл мәселе барлық елдердің мүдделерін ескеруді ғана емес, сонымен қатар өзен бассейндеріндегі экологиялық тепе-теңдікті сақтауды қажет етеді. Мәселе бүкіл аймақ үшін бірден шешілуі мүмкін емес. Ол әрбір халықаралық өзен бассейні үшін бассейнді біртұтас тұтас – су ресурстарын біріктірілген басқару (СРББ) ретінде басқару қажеттілігін түсінген кезде және таулы да, жазық да аумақтардың мүдделерін ескерген кезде шешілуі тиіс Орталық Азияның су-энергетикалық секторындағы ағымдағы жағдайға байланысты СЭМИ трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану саласындағы Қырғыз Республикасының Ұлттық саясат тұжырымдамасының

жобасын әзірледі. Тұжырымдамада барлық Орталық Азия елдерімен ынтымақтастықта жаңа нарықтық қатынастарда Орталық Азияның мемлекеттер мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігі ескерілген. Бұл ұлттық дамудың мемлекеттік мәселелерін шешудің және су ресурстарын пайдалану саласындағы мемлекетаралық қатынастарды реттеудің құқықтық негізі болуға арналған.

Барлық Орталық Азия елдерінің үкіметтері осы тұжырымдаманың негізгі ережелерін мойындағаннан және қабылдағаннан кейін ғана су ресурстарын интеграцияланған басқаруға (БСЖБ) ауысуға болады, өйткені оларды трансшекаралық өзендерді бассейндік басқару принципі тиімді және ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді. Әрине, әр ел өзінің ұлттық мүдделерін қорғауға және өз аумағында суды пайдалануға тырысады, экономиканың дамуына ең көп пайда әкеледі. Ұжымдық мүдделерге басымдық бере отырып, трансшекаралық өзендерді пайдалану саласындағы ынтымақтастықтың маңыздылығы мен қажеттілігін түсіну өте маңызды. Ал дәл осы қағида трансшекаралық су ресурстарын бөлуге жаңа көзқарастың негізін қалауы керек [6].

Зерттеу нәтижесі.Орталық Азия елдері әлі күнге дейін су саласындағы қалыптасқан мемлекетаралық қатынастарды жақсарту үшін ғана емес, сонымен қатар оларды жоғары сапалық деңгейге көтеру үшін, сондай-ақ ұзақ мерзімді тығыз ынтымақтастықтың негізі бола алатын суды пайдаланудың өзара қолайлы тетіктерін құру үшін мүмкіндіктер мен қажетті әлеуетке ие екенін атап өткен жөн. Шынында да, тәжірибе көрсетіп отырғандай, бұл барлық елдердің бассейндегі мүдделерін ескеру негізінде, сондай-ақ халықаралық су құқығының нормалары мен қағидаларына негізделген ұзақ мерзімді және өзара қолайлы негізінде құрылған өзара тиімді ынтымақтастық болады. Өзбекстанда және аймақтағы су ресурстарын басқару саласындағы проблемалық мәселелерді шешу үшін келесі шараларды қабылдауды әзірлеу ұсынылады:

1. Су бассейндерінің шекарасында су ресурстарын бірлесіп басқаруды, аймақтағы трансшекаралық су ресурстарын басқарудың өзара қолайлы тетіктерін құруды, суды бірлесіп пайдаланудың экономикалық талдауларын, Амудария өзендерінің бассейндерінде бірлескен есепке алу мен ақпарат алмасу үшін практикалық іс-әрекеттерді әзірлеуді көздейтін су ресурстарын ұтымды пайдаланудың аймақтық бағдарламасын әзірлеу және қабылдау. Сырдария, шығындар мен пайданы бөлу принципіне негізделген су-энергетикалық жобаларды бірлесіп жүзеге асыруды зерттеу. Жоғарыда аталған «Арал өңірі - экологиялық инновациялар мен технологиялар аймағы» халықаралық конференциясы қарсаңында 2019 жылдың 25 қазанында Нукус қаласында Орталық Азия өкілдерімен Өңірлік бағдарлама жобасын сараптамалық талқылауды ұйымдастыру жоспарлануда [3].

2. Суару және суды үнемдеу жөніндегі аймақтық ғылыми-өндірістік орталығын құру, оның қызметі аймақ елдеріне ауыл шаруашылығы, коммуналдық, өндірістік және басқа салаларда су ресурстарын пайдаланудың тиімділігін арттыруға, суды үнемдейтін ирригациялық технологияларды қолдану мен дамытуға, ирригациялық жүйелерді жетілдіру мен модернизациялауға бағытталады және мелиорация, суды үнемдеудің ғылыми әзірлемелері мен заманауи технологияларын әзірлеу мен енгізуге қолдау көрсету.

3. Аймақ елдері арасындағы трансшекаралық су ресурстарын бірлесіп басқару туралы келісімдерге қол қоюды, сондай-ақ аймақтағы трансшекаралық өзендердің жоғарғы ағысында ірі гидротехникалық құрылыстар салуда ынтымақтастықты әзірлеу. Орталық Азия аймағындағы тұтынушыларды электр және сумен қамтамасыз етуде кешенді шешім табу керек, яғни, су-энергетика мәселелерін бөлек емес, су-энергетикалық мәселелерді бірге қарастыру. Трансшекаралық өзендердегі ұзақ мерзімді реттеу су қоймалары бар, біртұтас елдің емес, бүкіл өңірдің пайдасына өзен ағынын қайта реттей алатын және қайта құруы мүмкін ірі гидроэлектростанциялардың құрылысын ескере отырып, орынды: – осы объектілерді салуға мүдделі тараптардың бірлесіп қатысуы; – ұзақ мерзімді реттеу гидроэлектростанцияларының жұмысына қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін заң жүзінде бекітуі керек жоғары және төменгі елдердің қатысуымен көпжақты келісім жасау. Су мәселелерін талқылау және аймақтың трансшекаралық өзендерінің ресурстарын пайдаланудың өзара тиімді шешімдерін табу мақсатында Өзбекстан тарапы көрші елдермен белсенді жұмыс істейді. Атап айтқанда: «Өзбекстан Республикасы Ауыл және су ресурстары министрлігі мен Түрікменстанның Ауыл және су ресурстары министрлігі арасындағы су ресурстарын басқару мәселелері бойынша ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойылды;

– Қазақстан, Түркіменстан және Тәжікстанмен суды пайдалану мәселелері бойынша жұмыс топтары құрылды;

– Сырдария өзенінің бассейнінде қоршаған ортаны қорғау және судың сапасы бойынша өзбек-қазақстандық бірлескен жұмыс тобы жұмыс істейді;

– Өзбекстан мен Қырғызстан арасында Біріккен екіжақты су комиссиясын құру туралы келісімге қол жеткізілді. Жоғарыда аталған факторлар көрсеткендей, соңғы жылдары аймақ елдері арасындағы су қатынастары едәуір күшейе түсті, трансшекаралық суды пайдалануды шешуде оң динамика байқалады [7].

Алайда, қазірдің өзінде атап өткендей, біздің алдымызда тұрған үлкен экологиялық проблемалар аймақтағы барлық елдердің біріккен және интеграцияланған өзара іс-қимылын талап етеді. Индустрияландыру, жоғары демографиялық өсу және урбанизация деңгейі, сондай-ақ азық-түлікке сұраныстың артуы жағдайында табиғи ресурстарға деген қажеттілік жылдан-жылға артып келеді. Осылайша, қазіргі уақытта облыста 72 миллионнан астам адам тұрады, ал БҰҰ болжамдары бойынша 2050 жылға қарай халық саны 94 миллионға жетеді. Сонымен қатар, Орталық Азия экологиялық апаттарға жиі ұшырайтын аймақтардың қатарына кіреді. Атап айтқанда, Дүниежүзілік банктің бағалауы бойынша, егер XXI ғасырдың аяғында қолданыстағы мөлшерлемені сақтай отырып, әлемдегі орташа температура Цельсий бойынша 4 градусқа көтерілсе, онда Орталық Азияда өсім 7 градус болады. Сонымен бірге ауа температурасының жоғарылауы Арал маңында болады деп күтілуде. Осыған байланысты Орталық Азияда төтенше жағдайлар мен табиғи апаттардың жоғары тәуекелдері сақталады, бұл аймақтық қауіпсіздікке үлкен қауіп төндіреді. Осылайша, аймақ елдері су тасқыны, тау көлдерінің жарылуы, көшкін, сел, қар көшкіні, шаңды дауыл сияқты қауіпті құбылыстарға осал болып қала береді. 300 альпі көлдері әлі күнге дейін жаңалық ашады. Мамандардың есептеулері бойынша орташа жылдық температураның 2-4 градусқа жоғарылауымен Орталық Азиядағы тау мұздықтарының көлемі 78% -ға дейін төмендеуі мүмкін. Сонымен қатар, аймақ елдерінің күш-жігері негізінен апаттардың салдарын жою жөніндегі жұмыстарға бағытталған, ал халықаралық тәжірибеде табиғи апаттарды бақылау, болжау және алдын-алу жүйелерін жетілдіру бойынша жұмыс басым болып табылады [8].

Қорытынды. Дүние жүзі тұрғындарын су ресурстарымен қамтамасыз ету проблемасы өзекті болып саналады. БҰҰ-ның пікірінше, су проблемалары барлық континенттерге әсер етіп, экожүйелердің тұрақтылығына және әлеуметтік-экономикалық дамуға қауіп төндірді. Бұл әлемнің 40-тан астам елінде тұратын 2 миллиардтан астам адамға әсер етеді. 2030 жылға қарай ғаламшардағы ғаламдық су тапшылығы 40% жетуі мүмкін. Модельдеу негізінде судың болашақ қажеттілігін бағалау қазіргі кезде суландыру және экологиялық қажеттіліктерге арналған суға деген сұраныстың қанағаттандырылмай отырғанын көрсетті, ал климаттың өзгеруі жағдайында Орталық Азиядағы су ресурстарының тапшылығы едәуір күшейеді. Мысалы, 2040 жылдарға қарай Әмудария мен Сырдария бассейндеріндегі өзендер ағынының ұлғаюы жағдайында да Өзбекстанда суаруға арналған жалпы су тапшылығы, бағалау бойынша, 8%, тұрақты ағынмен - 15%, ағынның азаюымен су тапшылығы 33% жетуі мүмкін. Сонымен қатар, су-экологиялық мәселелері туралы айтқан кезде Арал мәселесін ескермеуге болмайды, бұл суды пайдалану, қоршаған орта және стратегиялық қауіпсіздік мәселелерінің өзара әсерінің сенімді дәлелі. Бүгінгі күні Арал теңізінің құрғақ бөлігінде ауданы 5,5 миллион гектардан асатын жаңа тұзды шөл пайда болды, оны жыл сайын 90 күннен астам уақыт бойы шаңды дауылдар басып, атмосфераға жыл сайын 100 мың тоннадан астам шаң мен улы тұздарды алып жүрді. Арал теңізінің құрғап кетуінің жағымсыз салдары еліміздің ғана емес әлемдік мәселелік сипатқа ие болды. Осыған байланысты, Өзбекстан, Қазақстан, Түркіменстан және басқа да аймақ елдері Арал теңізінің кеуіп кетуінің жағымсыз салдарын жою және Арал аймағындағы экологиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдайды жақсарту бойынша жүзеге асырып жатқан ауқымды шараларды атап өту қажет. Мысалы, 2019 жылдың соңына дейін Орталық Азия елдері Арал теңізінің құрғап қалған түбінде 500 мың гектарға қорғаныс ретінде орман отырғызуды жоспарлап отырмыз. 2028 жылға дейін 1,2 миллион гектарға дейін орман өсіру күтілуде. Сонымен қатар, Арал өңірі үшін БҰҰ-ның Адам қауіпсіздігі жөніндегі серіктестік сенім қоры құрылды, оның негізгі мақсаттары денсаулық сақтау, экономикалық даму, экологиялық ахуал, әлеуметтік қорғау және басқа аспектілерді қоса алғанда, Арал аймағындағы халықтың өміріне байланысты өзекті проблемаларды шешуге үйлестірілген тәсілді қамтамасыз ету болып табылады. Сондай-ақ, қор Өзбекстан үкіметінің, БҰҰ агенттіктері мен донорлар қауымдастығының күш-жігерін біріктіру, аймақтың дамуына техникалық және қаржылық ресурстарды жұмылдыру және оның тұрақты дамуы үшін аймаққа жаңа білім, инновациялық технологиялар мен тәсілдерді тарту арқылы Арал өңірін дамытуға кешенді көмек көрсетумен айналысады. Қор ХАҚҚ қызметін қайталамайтынын, бірақ бүкіл аймақтың мүдделері үшін қаражат жинауға бағытталған құрылым екенін ерекше атап өтуге болады.

Ұсынылып отырған **тұжырымдаманың** негізгі ережелері:

- суды пайдаланудың экономикалық механизмін қабылдау, яғни су ресурстарын нарықтық қатынастарға сәйкес келетін бағасы бар тауар ретінде тану;
- барлық ОА мемлекеттері үшін суды басқару саясатында өзара тиімді шарттарды қабылдау;

- су ресурстарының қалыптасуы мен пайдаланылуын бақылаудың тиімділігін арттыру, сондай-ақ қауіпті гидрологиялық құбылыстар мен олардың салдарларын мемлекетаралық деңгейде болдырмау және азайту мақсатында трансшекаралық өзендердің бірлескен мониторингі;
- гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігін мемлекеттік қадағалау жүйесін құру;
- өзен бассейндерінде қолайлы экологиялық жағдайды қамтамасыз ету.

Жоғарыда аталған факторларды ескере отырып, Орталық Азиядағы су-экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамудың кепілі болып табылатын бірнеше тармаққа аударғым келеді. Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдалану және экологиялық ахуалды жақсарту мәселелерін шешу аймақ елдері үшін ортақ міндет болып табылады және тек бірлескен күш-жігердің арқасында ғана біз аймақтағы барлық елдердің мүдделерін ескере отырып, нақты нәтижелерге қол жеткізе аламыз. Бүгінгі күні сындарлы және өркениетті диалогты алға жылжытатын құқықтық құралдарды қабылдау арқылы аймақтық келісімге қол жеткізуден басқа бұл мәселелерді шешудің басқа баламасы жоқ [9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Жильцов С.С. Постсоветское пространство: тенденции развития. – М.: Эдель-М., 2001. – 199 с.*
2. *Гриняев С.Н., Фомин А.Н. Актуальные вопросы применения механизма биржевой торговли для решения водно-энергетических проблем стран Центральной Азии. Аналитический доклад. – М.: Центр стратегических оценок и прогнозов, 2009. – С. 3.*
3. *Сырлыбаева Б.Р. Управление водными ресурсами как фактор обеспечения безопасности Центральноазиатского региона // Актуальные проблемы безопасности и сотрудничества в Каспийско-Центральноазиатском регионе: материалы XI Ежегодной Алматинской конференции (г. Алматы), 20 июня 2013 г.). – Алматы: КИСИ. 2013. – С. 119-148.*
4. *Жильцов С.С., Зонн И.С. Борьба за воду // Индекс безопасности, 2008, № 3. – С. 49-62.*
5. *Пикулина М.Л. Проблема трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр, 2013, № 1. – С. 31-42*
6. *Искандархонова Б.А. Правовое регулирование использования трансграничных рек в Центральной Азии // Московский журнал международного права, 2007, № 3. – С. 140-153.*
7. *Борисова Е. Таджикистан – Узбекистан: борьба за водные ресурсы//История и современность, март 2011. – С. 93-106*
8. *Петров Г. Конфликт интересов между гидроэнергетикой и ирригацией в Центральной Азии. Его причины и пути преодоления // Центральная Азия и Кавказ, 2010, № 3. – С. 59-72.*
9. *Диалог по водным вопросам в Центральной Азии: через национальное к общерегиональному: Материалы Второго Центральноазиатского экспертного форума (Нур-Султан – Бурабай, 5-6 сентября 2019 г.) / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой – Нур-Султан: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2019. – 232 с.*

References:

1. Zhiltsov S. S. post-Soviet space: tendencies of development. Moscow: Edel-Moscow, 2001 – - 199 P.

2. Grinyaev S. N., Fomin A. N. topical issues of application of the exchange trade mechanism to solve the water and energy problems of Central Asia. Analytical report. Moscow: Center for Strategic Assessments and forecasts, 2009. - P. 3.

3. Syrlybayeva B. R. management of water resources as a factor in ensuring safety in the Central Asian region // actual problems of safety and cooperation in the Caspian-Central Asian region: material of the XI annual Almaty conference (Almaty), June 20, 2013). - Almaty: kisi. 2013. - pp. 119-148.

4. Zhiltsov S. S., Zonn I. S. Borba for water / / index of safety, 2008, No. 3, pp. 49-62.

5. Pikulina M. L. problem of Transcontinental water resources in Central Asia / / spectrum of Kazakhstan, 2013, No. 1, pp. 31-42

6. Iskandarkhonova B. A. law regulation of the use of transboundary rivers in Central Asia // Moskovsky Journal of international law, 2007, No. 3, pp. 140-153.

7. Borisova E. Tajikistan-Uzbekistan: struggle for Water Resources/ / history and modernity, March 2011. - pp. 93-106

8. Petrov G. conflict of interest between hydropower and irrigation in Central Asia. Its advantages and ways of overcoming // Central Asia and the Caucasus, 2010, No. 3, pp. 59-72.

9. dialogue on water issues in Central Asia: through the National national: material of the second Central Asian expert forum (Nur-Sultan – Burabay, September 5-6, 2019) / under general. Ed. Shaukenova Z. K.-Nur-Sultan: Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the president of the Republic of Kazakhstan, 2019. – 232 P.

ГРНТИ 03.01.45 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.27

Р.Т. Наралиева [1], А.К. Бегалиева [2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары

ОНЛАЙН ОҚЫТУ ФОРМАТЫ – ЖАСТАРҒА БІЛІМ МЕН ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДА БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ТҰЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ ҮШІН ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ АЛУҒА МҮМКІНДІК БЕРЕТІН ЖҮЙЕ

Аңдатпа

Біздің ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы онлайн режимде күндізгі оқу үдерісінің толыққанды білім форматын қамтамасыз ететін онлайн оқыту платформасының оқу әдістемесіне бейімделген оқу-өндірістік материалдық базаны құруды жоспарлап отыр. Бұл жұмыстың өзектілігіжүргізіліп жатыр. Еңбектің өзектілігі біздің ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы да Ұлт жоспары мен университеттің стратегиясына сай кафедра тыңдаушыларына – шетелдегі этникалық қазақ жастарына қашықтықтан оқыту саласында сапалы білім беружұмыстарын қамтамасыз етуінде болып табылады.

Мақала авторларының мақсаты дайындық курсы бойынша қашықтықтан оқыту платформасын қалыптастыруда отандық білім беру барысында кездесетін өзекті мәселелерді зерттеу болып табылады.

Кілт сөздер: *қашықтықтан оқыту, инновациялық технология, шетелдегі этникалық қазақ жастары, дайындық курстары.*

Наралиева Р.Т.[1], Бегалиева А.К.[2]
[1]Старшие преподаватели Казахского национального университета имени аль-Фараби
Казахстан, Алматы
[2]Старшие преподаватели Казахского национального университета имени аль-Фараби
Казахстан, Алматы

ФОРМАТ ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЯ – ЭТО СИСТЕМА, КОТОРАЯ ПОЗВОЛЯЕТ МОЛОДЫМ ЛЮДЯМ ПОЛУЧАТЬ ДИСТАНЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ, ЧТОБЫ СТАТЬ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫМИ ЛЮДЬМИ НА РЫНКЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ТРУДА

Аннотация

Наша кафедра довузовской подготовки планирует создать методику адаптирующие к платформе онлайн образования учебно-производственной материальной базы всех нужных функций для обеспечения полноценного формата дневного учебного процесса в онлайн режиме. Аутуальность данной работы – в организаций дистанционного обучения для слушателей кафедры в соответствии с планом Нации и стратегией университета по эффективной и успешной работе в процессе обеспечения научно-инновационных исследовательских работ, в обеспечении качественным образованием этнической казахской молодежи зарубежом.

Целью авторов статьи является анализировать формирование платформы по дистанционному обучению по подготовительному курсу этнической казахской молодежи, в рамках исследований актуальных вопросов в сфере отечественного образования.

Ключевые слова: *дистанционное обучение, инновационная технология, этническая казахская молодежь зарубежом, подготовительные курсы.*

Naraliyeva R. T.[1], Begalyeva A. K.[2],
[1]Senior Lectors Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
[2]Senior Lectors Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE ONLINE LEARNING FORMAT IS A SYSTEM THAT ALLOWS EOUNG HTJHLE TO RECEIVE DISTANCE EDUCATION IN ORDER TO BECOME COMPETITINE IN EDUCATION AND LAVOR MARKETS

Abstract

In accordance with the plan of the Nation and the strategy of the university, our department of pre-university training also plans to carry out effective and successful work to provide quality education to students of the department - ethnic Kazakh youth abroad, scientific and innovative research. In this regard, measures have been taken to adapt the online learning system to the online educational platform with all the necessary functions, training, production and material base to ensure a full-fledged educational process of full-time education.

The authors of the article is to form a distance learning platform for training courses for ethnic Kazakh youth abroad in the framework of the study of topical issues in the field of domestic education.

Keywords: *distance learning, innovation tech,ology, ethnic Kazakh youth abroad, training courses*

Кіріспе. Қазақ елінде жоғары білім ордасының «қара шаңырағы» атанған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде 2020 жылы 1 қыркүйекте жарияланған Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауын іске асыру барысында жоғары мектептерде білім беру сапасын арттыруға бағытталған игі іс-шаралар ұйымдастырып жатыр. Әлемдік үздік университеттеріне қатарына еніп, QS рейтингінде 165-орынды иеленген, ұлттық рейтингтік лидері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде елімізде жүргізіліп жатқан инновациялық жобаларға сәйкес сандық технологиялар жүйесіне толықтай көшу, қашықтықтан білім беру саласының бірегей платформасын құру, соны ғылыми-практикалық жобаларды, технологияларды білім мен өндіріс-тің бар салаларына енгізу жұмыстары жүргізіліп жатыр. Еңбектің өзектілігі біздің ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы да Ұлт жоспары мен университеттің стратегиясына сай кафедра тыңдаушыларына – шетелдегі этникалық қазақ жастарына қашықтықтан оқыту саласында сапалы білім беруді, ғылыми-инновациялық зерттеу жұмыстарын қамтамасыз ету барысында нәтижелі де табысты жұмыстар атқару шараларын жүргізуді жоспарлап отыруында. Осы бағытта онлайн оқыту жүйесі күндізгі оқу саласына, толыққанды оқу үдерісін қамтамасыз ету үшін қажетті барлық функцияларды, оқу-өндірістік, материал-дық базаны онлайн білім беру платформасына бейімдеу шаралары алдын ала жүргізілді.

Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты отандық білім беру саласындағы өзекті мәселелерді зерттеу аясында, шетелдегі этникалық қазақ жастарына дайындық курсы бойынша қашықтықтан білім беру платформасын дамыту жолдарын талдау болып табылады.

Ғылыми зерттеу жұмысының міндеттері **–** дайындық курсын қашықтықтан оқыту мәселелерін талдау асыру барысында Қазақстан Республикасында білім алғысы келетін шетелдік қазақ жастарына мемлекеттік тілде оқытудың қысқа мерзімді дайындық курсын ашу, академиялық топтар мен қашық-тықтан білім берудің дербес сайтын құру.

Ғылыми зерттеу жұмысының басымдығы әлемдік және отандық қашықтықтан білім беру саласы-ның озық үлгілерін ғылыми және практикалық тұрғыдан сараптай отырып, шетелдік этникалық қазақ жастарына қашықтықтан білім берудің инновациялық технологиясын қалыптастыруында болып табы-лады. Жұмыстың ғылыми маңызы мен тәжірибе жүзінде әлемдік деңгейге сәйкестігіне тоқталсақ, дүниежүзінде сарапшы мамандар қашықтықтан білім беру саласының болашағы зор екендігін айтып отыр. Пандемия кезінде дәстүрлі оқу үдерісімен білім беру мүмкіндігі болмаған тұста, онлайн оқуға көмекке келді. Ағылшынша EdTech немесе білім беру саласындағы технология бұл мәселенің қаншалықты өзекті екенін көрсеткендей. Қазір мамандар онлайн оқыту саласының қарқынын 165 млрд долларға бағалап отыр, ал бес жылдан кейін бұл көрсеткіш екі есе өсетінін алға тартады. Жалпы онлайн курстар нарығы көптеген елде қатар дами бастады.

Зерттеу жұмысының әдістемесі отандық білім беру саласындағы қашықтықтан оқыту жүйесі алыс және таяу шет елдердің озық тәжірибелерін салыстыру, саралау, зерделеу, жинақтау әдістеріне сүйене отырып, осы бағытты іске асыру үшін оқу үдерістерін талдау жасап көрсету арқылы жүргізіледі. Мәселен, 2012 жылы АҚШ-та Coursera платформасы пайда болды. Сол жылдары көршілес Ресейде де қазір халықаралық дәрежеде мойындаған жобалар іске қосылды. ...Қытай Мен Үндістанның технологиялық

жетістіктеріне әлем таңғалуда. Электрондық оқытуға Африка елдері де бет бұра бастады. Бұл әлемдік үрдіс біздің елімізді де айналып өтпеді. Биылғы оқиғалар елдегі онлайн оқыту саласының төмен деңгейін ашық көрсетті [1, 4]. Елімізде дайындық курсынан жылдық, тілдік курстардан қысқа мерзімді арнайы онлайн оқыту платформасын құру қажеттілігі туындап отыр. Ғылыми зерттеу жұмысының *өзектілігі* – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың таяу және алыс шетелдердегі қазақтарды атамекеніне қайтарып, оларды еліміздің демографиялық ахуалын жақсартуға, еліміздің тәуелсіздігін тұғырлы ету үшін, адал қызмет етуге, экономикалық әлеуметтік әлеуетін арттыруға қатысты көтерген кемел бастамасын жүзеге асыруда тиімді жолдардың бірі – оларға тарихи отанында ана тілінде білім алу үшін мемлекеттік стандартқа сай жалпы орта білім деңгейін меңгертетін қарқынды оқытудың онлайн дайындық курстарын ұйымдастыруды ұсынады. Сапалы білімді саналы тәрбие ісімен ұштастырып, тарихи Отаны туралы жағымды оң азаматтық-әлеуметтік көзқарасты қалыптастыра отыра, атамекенін тарихи Отаным деп танып, Қазақстан Республикасының интеллектуальдық әлеуетінің артуына, экономикасының дамуына оларды өз үлестерін қосуға баулуды көздейді.

Қашықтықтан оқыту жүйесі отандық білім беру саласындағы инновациялық бағыт болып табылады. Алайда бүгін ғана пайда болған үдеріс емес. Қашықтықтан оқыту үдерісі қазіргі уақытта қанатын кең жайып келе жатқан жаңа бағыт. Осы бағытта біздің университет те қарқынды жұмыс істеуде. Арнайы департамент құрылған. Бұл департамент әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, МООК-тің өзіндік бағдарламасын жасаған. «МООК – это новый способ удовлетворить потребности в образовании» [2,1] атты айдармен әртүрлі мамандық салалары және жекелеген пәндер бойынша ашық онлайн курстар жүйесі университет сайтында ұсынылған. Онлайн курсты ұйымдастырушылар, қашықтықтан оқу бағдарламасын жасау жұмысы 2013 жылдан басталған, оқу үдерісіне 2015 жылы енгізілді дей келе, онлайн курстарды дайындауға тілек білдірген, оқуға сұраныс білдірген адамдарға техникалық және әдістемелік көмек көрсетуге және келелі кеңес беруге әзір екендігін мәлімдеп, мекенжайларын көрсетіп қойған. Онлайн жүйеге географиялық мекенжайына тәуелсіз кез келген жерден тіркеліп, қалаған курсын оқи алады. Қашықтықтан оқыту жүйесі – бұл бұрынғы сырттай оқу бөлімін толықтай алмастыра алатын және мазмұнды білім бере алатын қолайлы жүйе. Сондықтан да уақытын ағымынан қалмау үшін біздің факультетке өте қажетті жүйе. Қазіргі уақытта қашықтықтан оқыту жүйесі қарқынды түрде дамып келеді. Себебі оқу орындарынан қай жерде, қандай шалғайда тұрсаң да, кез келген пән бойынша толыққанды білім алу үлкен мәселе емес. Онлайн оқыту саласының дәстүрлі оқыту жүйесінен өзіндік артықшылықтары бар. Мысалы, білім алушы жеке дара оқи алады, белгіленген уақытта, қатып қалған сабақ кестесі бойынша емес, қалаған кезінде, бос уақытында оқи алады, тілек білдірушілердің – оқығысы келетіндердің бәрінің қол жететін оқу жүйесі, әлеуметтік жақтан өзге білім алушылармен бірдей тең құқыққа ие. Біріншіден, тыңдаушы шалғайда тұрып та, білімнің қажетті ресурстарын пайдалана алады, сонымен қатар оқытушымен тікелей байланыса алады, оқу барысында түсінбеген сабақтың тұстарына қатысты сол сәттеақ сұрақтарын қоя алады, оқуға қатысты туындаған түйткілді мәселелерді бірлесе отырып шеше алады. Сабақты онлайн және офлайн түрде ұйымдастыруға болады. Мысалы, қыс кезінде еліміздің кейбір аймағында табиғаттың қаталдығына байланысты және тағы да басқа себептермен мектептерде оқу кейде уақытша тоқтатылып қалатыны баршамызға аян. Осындай кездерде де сабақты үзбей онлайн жүйесімен оқытуға болар еді. Әрине, бұл үдеріс, мемлекет пен билік тарапынан материалдық-моральдық тұрғыдан қолдауды қажет ететін шара.

Онлайн оқыту жүйесін тиімді түрде пайдаланып жүрген білім ордаларын, мен, Наралиева Р.Т. (жұмысты зерттеу барысында «Өрлеу» орталығында мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарында дәріс оқығанмын және осы орталық ұйымдастырған ғылыми-әдістемелік конференцияларға қатысқанмын) атап айтсам, мысалы, республикалық «Өрлеу» біліктілікті арттыру орталығы мен оның филиалдары болып табылады. Мұғалімдердің біліктілікті арттырудың үш айлық курстың екі айы күндізгі оқыту үдерісі және бір айы қашықтықтан оқыту жүйесі бойынша жүзеге асырылса, қазіргі карантин кезінде тек қашықтықтан оқыту үдерісі бойынша ұйымдастырылуда. Сонымен қатар Ресейдің технологиялық университетінің Қазақстандағы филиалы да оқу барысын қашықтықтан оқыту жүйесімен жүзеге асырады. Студенттер апта немесе ай сайын не апта сайын бір рет онлайн жүйеде алған білімдері бойынша тапсырма орындайды, сынақтар тапсырып отырады. Сынақ және бақылау жұмыстары, тапсырмаларға белгілі бір мерзімде мөлшерленген уақыт беріледі. Оқу курсы толық аяқталған соң емтихан тапсырады.

Зерттеу жұмысының нәтижесі. Бұл оқу үдерісінде жекелеген және жалпы пәндерден білім алумен қатар білім алушы өзінің білімін тереңдете отырып, өзін-өзі өсіру, жеке тұлға ретінде дамыту мүмкіндігіне қол жеткізе алады. Онлайн оқытудың басты ерекшеліктері: 1) оқытудың онлайн форматы, 2) практикаға бағытталуы, 3) өзіндік ізденіске жетелейтін бағдар беруі болып табылады. Қазіргі уақытта

Қазақстанда тәжвирусына байланысты төтенше жағдай жарияланды. Еліміздегі жоғары және арнайы орта білім беру мекемелері мен жалпы орта білім беретін мемлекеттік және шағын жинақты мектептер қашықтықтан оқыту жүйесіне көшті. Мектептер ағымдағы 6 көкектен бастап ҚОЖ бойынша балаларға білім беру үдерісін бастады. Бұл жүйеге толықтай көшер алдында елімізде байқау сабақтары жүргізіліп, білім ордаларының дайындығы алдын ала тексерілді. Тексеру нәтижесіне байланысты ғаламтор жүйелері, мессенджер арқылы ұстаздар оқушыларды оқыта бастады. Сонымен қатар теледидарда белгіленген кесте бойынша дәрістер көрсетіледі. Және «bilimland», «aimektep», «daryn» секілді республикалық порталдар да онлайн, оффлайн өз қызметтерін ұсынып, ұстаздарға көмекке келді. Мынадай карантиндегі күрделі жағдайда мен өзімнің ғана емес, білім алушыларымның да көңіл-күйі көтеріңкі болуына әсер ететін логикалық тапсырмалар мен жұмбақтарды уатсап арқылы ортақ чатқа жіберіп отырамын. Бұл қашықтықтан оқыту жүйесінде ZOOM бағдарламасы мен уатсапты пайдаланамын. ZOOM бағдарламасы балалармен онлайн сабақты жүзбе-жүз экран алдында кездесу арқылы жүзеге асырылады. Қашықтықтан оқыту жүйесі кейде бүкіл топ тыңдаушыларының көзінше тақта алдына шығуға қысылатын білім алушыларға өзін еркін ұстауына қолайлы болды. Кәдімгі сабақта енжар отыратын білім алушы онлайн режимінде белсенділік танытып жүр. Қашықтықтан оқыту жүйесінің басты артықшылығының бірі – уақытты үнемдей алатын болдым. Осы үнемдеген уақытымды өзімнің кәсіби деңгейім мен шеберлігімді арттыруға жұмсаймын. Сабақтың қызықты болуына көңіл аударамын. Сабақтың тақырыбына қарай қосымша тың мәліметтерді таныстырып, оқушылардың қызығушылығын ояту үшін білім сайысын, пікір алмасу, пікірталастар ұйымдастыру арқылы олардың белсенділігін арттыруға тырысамын.

Онлайн оқыту жүйесінің дәстүрлі оқыту саласынан артықшылықтарына тоқталсақ, адам жас ерекшелігіне қарамастан өзінің мүмкіндігіне қарай және қалауына қарай таңдаған пәні, мамандығы бойынша білім ала алады.

Қашықтықтан оқыту жүйесі басты екі сала бойынша жүзеге асырылады. Онлайн және оффлайн жүйелері бойынша оқу бағыты ұйымдастырылады. Енді осы екі оқу жүйесінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталсақ. «Онлайн» термині ағылшын тілінің «to be on line» – желіде болу деген мағынаны білдіретін сөзінен шыққан [3,52]. Бұл термин ғаламтор жоқ кезде-ақ, яғни компьютер коммутаторлық телефонмен немесе желілік модем қосылатын уақытта пайда болған. Бұндай электронды (BBS) тақтаға осылайша қосылып, өздеріне жіберілген хабарламаны оқып, оған жауап беретін және пікір алмасатын еді. Байланыс үзілген жағдайда (BBS) тақтасын пайдаланушылар оффлайн жағдайына ауысатын.

«Онлайн» термині барлық жағдайда екіжақтың тікелей байланысуы, пайдаланушылардың ғаламторда ашық қарым-қатынасқа түсуі болып табылады, ал оффлайнда бұндай мүмкіндік жоқ. Онлайн оқытуда адам бойындағы әлдебір ерекшеліктеріне қарамастан шектеусіз білім ала алады. Меңгере алмаған тақырыбын өз қалауынша бірнеше рет қайталап оқиды.

Онлайн оқыту. Адам қалауына қарай: кез келген уақытта, кез келген жерде оқи алады, тек ғаламтор ғана қажет. Арнайы бейімделген сайт ресурсы білім алушының қондырғысының рұқсатымен орналастырылады және сан алуан дидарлармен/дисплейлермен қолайлы жұмыс істеуді жүзеге асыра алады.

«Оффлайн» термині де ағылшындардың «off line» сөзінен шыққан, мағынасы желіден үзілген, автономды деген мағынаны білдіреді. Мысалы, оффлайн – периферияльық қондырғы, ол пайдаланушының компьютеріне қосылмаған. Бірақ сайттың қажетті ақпаратын, парағын өз компьютеріне сақтау арқылы, ғаламторға кірмей-ақ, автономды – оффлайн жүйеде қолдануға болады. Арнайы оффлайн-браузерлер бар, бұндай браузерлер сайтты толығымен жүктеп алуға мүмкіндік береді. Оффлайн түрінде оқыту дегеніміз – сабақты алдын-ала жазып дайындап, сайтқа, білім порталына салып қою.

Онлайн жүйесі әрқашан ғаламтордың болуын қажет етеді. Ғаламтор жоқ жерде оқи алмайсыз. Оффлайнның артықшылығы ғаламтордың үнемі болуын қажет етпейді. Оффлайн сабақ алдын-ала дайындалады, сондықтан ұйымдастырудың барлық сәттерін ұтымды ету мүмкіндігіне ие, алайда, байланыс тікелей емес.

Қашықтықтан оқытудың онлайн мен оффлайн салаларымен толық танысқан соң, сабақты ұйымдастырушылар мен білім алушылар өздеріне оқудың қолайлы түрін таңдай алады.

Онлайн оқыту жүйесін салыстырмалы түрде қарастыру бағытында көрші ел – ресейлік ресурстарымен толығырақ танысып, оқыту жүйесі туралы ақпаратты тереңірек білгілеріңіз келсе, «Разработка → 27+ ресурсов для онлайн-обучения» сайтына кіріп танысуға болады.

Қазақстан Республикасында қазіргі таңда ЖОО-ға шетелдегі этникалық қазақ жастарын дайындайтын ұлттық университеттерде дайындық бөлімдері жұмыс істеуде. Дайындық бөлімдерге мектепті аяқтаған құжаттар арқылы қабылданады. Дүние жүзі бойынша елімізден сырт жерлерде 5,5 млн-ға жуық қазақ өмір сүрсе, жыл сайын дайындық курсына бар-жоғы 1 мыңға жуық қазақ жастары келеді. Ал ана

тілінде білім алғысы келетін шетелдегі қандастарымыздың бәрінің бірдей тарихи отанында білім алуға мүмкіндігі жоқ. Отандық білім беру саласындағы өзекті мәселелерді зерттеу аясында шетелдегі этникалық қазақ жастарына дайындық курсы бойынша қашықтықтан білім беру платформасын қалыптастыру қазіргі кезеңде кезек күттірмейтін негізгі мәселе болып табылады.

Мемлекеттік білім беру стандартына сай жасалған дайындық курсының типтік оқу жұмыс бағдарламалары, оқу жоспары бойынша әрбір пән бойынша академиялық онлайн сабақтың дедлайны белгіленеді. Сабақтың жаңартылған мазмұны даярланады, оқытушы құрамының бекітілген санақ жазбалары жасау үшін отандық және әлемдік білім беру саласындағы жетістіктер мен олқылықтарға сараптама жұмысын жүргізу, зерделеу керек. Қашықтықтан сапалы да қолжетімді білім беру жолында оқу саласының методикасы мен жұмыс мазмұны инновациялық технологиялық жүйеге бойынша жаңа структура бойынша құрылуы тиіс.

ЖОО-ға дейінгі білім беру курстары бойынша қашықтықтан оқыту үдерісін тәзірлеудің алғышарттарын талдау барысында зерттеу мүшелері ең алдымен отанымыздағы қазақтар мен шетелдегі этникалық қазақтардың ұлттық мүддесінің, мәдениетінің сабақтастығы уақыт пен кеңістіктің аясында айқындап, шетелдегі этникалық жастардың зияткерлік-интеллектуальдық әлеуеті, елімізге қосар үлесі, тек демографиялық өсуімізге ғана емес, Қазақстанның экономикасының дамуына және интеллектуальдық әлеуетінің артуына қосатын олардың өзіндік үлестері ғылыми-теориялық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылып, ғылыми негізде практикалық тұрғыда негізделді, дәйектелінді. *Елбасымыздың бастамасына* орай оларды атамекенге тартудың тиімді механизмі анықталып, ғылыми-теориялық талдаулар жасалып, шетелдік қазақ жастарын туған еліне тартудың, туған халқына қызмет етуге шақырудың ұтымды жолы – оларды атамекенінде білім алуға шақыру екені анықталды. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында сөйлеген сөзінде «...Мен әлемнің әр қиырындағы қазақ жастарын атамекенге оқуға және қазақ еліне қызмет етуге шақырамын! Қазір жаңа дәуірге қадам басқан Қазақстанға отаншыл, білімді жас мамандар аса қажет. Жас қыздар мен жігіттер келіп оқитын болса, осында оқу бітіріп, мамандық алып, кейін ата-аналарын шақырып алатын шығар. Ол да қажет....» [4, бб.2-9] деген еді. Сонымен қатар кафедрада тұрақты түрде «Жас талант» атты студенттер бизнес инкубаторы (ары қарай – СБИ) жобасы жұмыс істеп келеді. Жоба жетекшілері филология ғылымдарының кандидаты Ж.Ибраимова мен М.Ибрагимованың жетекшіліктерімен СБИ жоба аясында тыңдаушылар бірнеше ғылыми жобалар жасап, университет және республика көлемінде жүлделі орындарға ие болды. Мысалы «Көпмедиялы құлып», т.б. жобалар жасалды. Кафедрамызда білім алушы жастарға болашақ мамандығы туралы кәсіби бағдар, кеңес берудің тиімді жолдары қарастырылады. Қазіргі уақытта М.Ибрагимова «ЖанатБақыт» сән үйімен бірлесе отырып, «Meruertbrend» атты шағын бизнес кәсіпкерлігі құру бағытында жұмыс істеп жүр. «Бүгінгі білімді студент – ертеңгі білікті маман» ұранымен Жоба аясында «Мамандығың – өмірлік серігің», Кәсібің – нәсібің», «Мың түрлі мамандық» атты кәсіби-танымдық шаралар және «Білім жәрмеңкесін», көрме өткізу істері ұйымдастырылады. Өз мамандығын дұрыс таңдау жастарға үдкен өмір жолын сәтті бастауына себеп болары айқын. Әрбір білімді де білікті маман еліміздің экономикасының артуына, еліміздің гүлдене беруіне өзіндік үлесін қосатыны абзал.

Еңбекте әлемдік және отандық қашықтықтан білім беру саласының озық үлгілерін ғылыми және практикалық тұрғыдан сараптай отырып, шетелдік этникалық қазақ жастарына қашықтықтан білім берудің инновациялық технологиясын қалыптастыру жолдары – қазіргі ақпараттық құралдардағы деректер мен әртүрлі қоғамдық пікірлерді [5, 16] саралай отыра, оларды ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеп, талдап, мүмкіндіктерді қарастырып, шетелдегі этникалық қазақ жастарының менталитетін ескере отырып, оларға атамекенінде білім алудың жеке тұлғаға бағытталған білім берудің бейімделген оңтайлы әдісін, виртуальды саяхат жасату арқылы отандық ғылыми әлеуетін таныту, қашықтықтан білім беру мен кәсіби бағдар туралы онлайн кеңес беруді ұсынуында болып табылады.

Отандық онлайн оқу-әдістемелік бағытының республикада, таяу және алыс шетелдердегі маңызы, күтілетін нәтиженің әлемдік деңгейге сәйкестігіне тоқталсақ, *оқшаулану кезеңінде қашықтықтан оқыту үдерісінің ғылыми және практикалық маңызы зор.* Әлем елдеріндегі, Германия, Ресей, Израиль [6, P. 31-60] секілді мемлекеттердің этникалық топтарына қатысты тәжірибелері мен өз еліміздегі атқарылып жатқан шараларды саралай отырып, таяу және алыс шетелдегі этникалық қазақ жастарын атамекенге тартудың маңызы зор екендігін теориялық тұрғыдан талдап зерттей отыра, практикалық мәнін айқындады. Мысалы, елімізге келіп, туған халқына қалтқысыз қызмет етіп, Тәуелсіздігіміздің рәмізі – мемлекеттік нышандарымыздың авторларының бірі – Ж.Мәлібеков және қазақтың ән өнерін әлемге паш етіп, Еуропада, Ла-Скалада ән шырқап жүрген Майра Керей, қазақ халқының ұлттық би өнерін дамытуға өз үлесін қосқан биші Шұғыла, «Қара жорға» биін Гиннестің кітабына енгізіп, ұлттық брендіміз еткен

Қытайдан және тағы да басқа шетелдерден келген шетелдегі этникалық қазақ жастарымыз бен туған халқына аянбай қызмет етіп жүрген, қоғам қайраткері Бекболат Тілеухан сынды жеке тұлғалармен қатар, «Гүлбахар», т.б. секілді кәсіпорындарды ашқан шетелден келген қандастарымыз жеке кәсіпкерлікпен шұғылданып, отандық өндірістің, ұлттық қолөнерімізді, ұлттық бұйымдарымыздарды шығарып, мемлекетіміздің экономикасы мен интеллектуальдық әлеуетінің артуына өзіндік үлестерін қосып жатыр. Болашақта елімізде білім алған шетелдегі этникалық қазақ жастары тәуелсіз де жас Қазақстан Республикасын тарихи отаным деп танып, атамекенге оралып, олар да еліміздің өркендеп өсуіне өз үлестерін қосады деген мақсатпен шетелдегі этникалық қазақтарын тарихи отанында білім алуды ұйымдастырады.

Жұмыстың перспективасы заманауи ақпараттық технологиялық құралдарды пайдаланып, жиналған мәліметтерді, деректер мен әртүрлі қоғамдық пікірлерді талдап, жиналған материалдарды [7,79-81; 8, P.79-816; 9, P.80] ғылыми-теориялық тұрғыдан қарастырып, тұжырымдар жасау арқылы, таяу және алыс шетелдерде, әсіресе Еуропа елдерінде өмір сүріп жатқан қазақ жастарының менталитетін ескере отырып, оларға атамекенінде білім алудың жеке тұлғаға бағытталған [10, 82-89] білім берудің бейімделген оңтайлы және отандық жастарға қашықтықтан ЖОО-ға дейінгі білім берудің қарқынды оқыту әдістерін [11, 63-69] ұсынуында болып табылады.

Елбасымыздың шетелдегі этникалық қазақ жастарын атамекеніне қайтаруға шақырған парасатты бастамасын жүзеге асыру жолында Тәуелсіз Қазақстан Республикасының инттелектуальдық әлеуетін арттыруға шетелдік қазақ жастарын тартудың тиімді жолдарының бірі – оларға тарихи отанында ана тілінде білім алу үшін мемлекеттік стандартқа сәйкес жалпы орта білім беру бойынша дайындықтан өткізетін қашықтықтан қарқынды оқыту курстарын ұйымдастыруды ұсынады. Қазақтың дәстүрлі төл тарихымен, жәдігерлерімен, мәдениетімен, әдебиетінің негіздерін [13, стр.82-89] анықтап бойларына сіңірту, сырттан келген басқа да діни ағымдардың ұлт болмысына ықпалының қаншалықты зиянды екенін көрсету, таным мен зерттеудің ғылыми тәсілдерін қалыптастыра отырып, шығармашылық-кәсіби ойлау дағдысын қалыптастыру керек.

Қорытынды. Осы мақалада қашықтықтан оқыту үдерісін жүзеге асыруға қатысты онлайн білім беру саласын кешенді түрде іске асыру технологиясы мен әдістемесі ұсынылады. Отандық және әлемдік білім кеңістігіндегі озық тәжірибелерге сүйене отырып, авторлар мысалы, Германия мемлекетінің неміс диаспорасын, Израиль елінің еврей диаспорасын тарихи отанына тарту жолында қолданылған және өз елімізде атқарылып жатқан әртүрлі игі шараларды сараптай отырып, қашықтықтан оқыту жүйесін жүзеге асыруда 1-кезеңде теориялық мәселелерді, оқу жұмыс жоспарын, оқу бағдарламаларын жасау, қашықтықтан қарқынды оқыту дайындық курсына қажетті материалдармен жабдықтау істерін ұйымдастыру қарастырылады. Жұмыстың 2-кезеңінде практикалық жағын – мемлекеттік стандартқа сай қашықтықтан жалпы орта білім беру шараларын, кәсіби бағдар беру, оқу үдерісін ұйымдастыру, академиялық дайындық курстарын, Қазақстан Республикасының қазіргі әлеуметтік жағдайына бейімдеу мақсатында тәрбиелік мәні зор мәдени-танымдық шараларды ұйымдастырып, жүзеге асыру қолға алуды ұсынады.

Адамдардың жемісті табысқа жетуінің басты кілті – білім. Бақыттың басты кілтіне ие болудың негізгі оқу десек, қайда болсаң да қалаған мамандығың бойынша білім алу мүмкіндігіне қол жеткізетін қолайлы жол – онлайн оқу жүйесі. Біздің кафедрада шетелдегі этникалық қазақ жастарымен қатар, қалауы бойынша отандық жастарға да дайындық курсының қашықтықтан оқыту платформасы құру жоспарланып отыр. Дайындық курсының мақсатты тұтынушылары: *ҰБТ сынағын тапсыратын* еліміздің мектеп бітіруші жастары, отандық талапкерлер, отанында білім алғысы келетін шетелдегі этникалық қазақ жастары, тыңдаушылар, мемлекеттік тілде іскағаздарды жүргізуді меңгергісі келетін еліміздің азаматтары, әртүрлі әлеуметтік топ өкілдері жалпы білім беру деңгейін меңгергісі келетін білім алушылар болып табылады. Шетелдегі этникалық қазақтарды тарту мүмкіндіктерінің тиімді жолының бірі – шетелдік қазақ жастарын атамекенінде білім алуға шақыру, туған халқын құрметтеуге, ұлтжандылыққа тәрбиелеу мақсатын жүзеге асыру болғандықтан осы салада елімізде және әлемде атқарылып жатқан шараларды, деректерді жан-жақты талдап, жүйелі түрде қарауға мүдделі болды. Ағымдық оқу жылдарында білім мониторигі жүргізіледі, аралық бақылау сынақ жұмыстары мен семестрлік, жылдық емтиханның қорытындысы бойынша дайындық курсын оң нәтижемен тәмамдаған тыңдаушыларға сертификаттар табыс етіледі. Бұл сертификаттар оларға ҰБТ тапсырып, отандық Жоғары оқу орындарының гранттарын иелену барысында шетелдегі этникалық қазақ жастарына бөлінген жеңілдіктерді пайдалануға мүмкіндік береді.

Мақала авторлары, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары Наралиева Р.Т., Бегалиева А.К., ғылыми еңбекті зерттеп, жинақтап, жазу барысында бізге қажетті кеңес беріп, жұмыс барысында өз сын-пікірлерін білдірген ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының ұстаздар ұжымына және өз тараптапынан осы ғылыми жұмысты нақты іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін біздің университетіміздің басшылығына алғысымызды білдіреміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Меруерт Бүркітбай. Жастарға керек заманауи білім. / «Egemen Qazaqstan», №186(29915)/2020, 30 қыркүйек – 14 б.; Http//www.kaznu.kz. сайты. Б.1.; Мир науки и техники / 3-06, 2013. – 19-52 бб.

2 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – дүниедегі әр қазақтың қастерлі құбыласы. / Алтын бесік. Еларалық қоғамдық-саяси, әдеби-көркем журнал. №3, 2011. –2-9 б.

3 Ахметова Г.К. Современное образование Казахстана в поисках идеала./ Творческая педагогика. Информационно-методический журнал. №2, 2012. – 16 с.

4 Engilsh as a Second Language. School and Education Resources / International Educftion, 2012. – 31-60 p.

5 IELTS with answers./Examination papers from University of Cambridge ESOL examinations: English for Speakers of Other Languages, Cambridge University Press, UK, 2007. – 79-81 p.

6 Egexcel IGCSE English as a Second Language./School and Education resources. / Inernational Education: Cambridge University Press, 2012. – 79-80 p.;

7 Сәрсенбаева А.А. Мобильное обучение иностранным языкам как одно из основнных направлений в системе автономного образования. / Научный мир Казахстана. №1(29), 2010. – 82-89 с.

8 Қиябаева З.Н. Интерактивті тақтамен жұмыс әдістемесі. – Алматы:«Арман-ПВ», 2011. – 63-69 бб.

10 Киргизов М.Р. Педогогические аспекты использования интернет-технологий при обучении студентов-юристов. Научный ми

11 р Казахстана. №1 (29), 2010. – 82-89 с.

10 Шильенко О. Образование: качество, качество и еще раз качество. / Современное образование. 4(80), 2010. – С.8-12 с.

11 С.Сәтенова. Мәдениаралық байланыс және оның тілге ықпалы. / Тіл және Қоғам. Альманах. №4 (28), 2011–19 б.

References:

1 Meruert Burkitbay. Modern education is necessary for young people. / "Egemen Qazaqstan", №186(29915)/2020, 30 September-14 p.; Http / / www.kaznu.kz. website. P.1. ; the world of Science and technology / 3-06, 2013. - pp. 19-52.

2 Nazarbayev N. A. Kazakhstan is a sacred phenomenon of every Kazakh in the world. / Golden Cradle. International socio-political, literary and artistic magazine. No. 3, 2011. –2-9 p.

3 Akhmetova G. K. modern education of Kazakhstan in search of ideals./ Creative pedagogy. Information and methodological Journal. No. 2, 2012. - 16 p.

4 Engilsh as a Second Language. School and Education Resources / International Education, 2012. - 31-60 P.

5 IELTS with answers./ Examination papers from University of Cambridge ESOL examinations: English for Speakers of Other Languages, Cambridge University Press, UK, 2007. – 79-81 P.

6 Egexcel IGCSE English as a Second Language./School and Education resources. / Inernational Education: Cambridge University Press, 2012. – 79-80 P.;

7 Sarsenbayeva A. A. mobile training of foreign languages as one of the main directions in the system of autonomous education. / Scientific world of Kazakhstan. №1(29), 2010. – 82-89 C.

8 Kiybaeva Z. N. methods of working with an interactive whiteboard. - Almaty: "Arman-PV", 2011. – PP 63-69.

10 Kirgizov M. R. pedagogical aspects of using internet technologies when training students-lawyers. Scientific brain

11 p Kazakhstan. №1 (29), 2010. – 82-89 C.

10 Shilenko O. education: quality, quality and yet again quality. / Modern education. 4(80), 2010-pp. 8-12.

11 S. Satenova. Intercultural communication and its impact on language. / Language and society. The almanac. No. 4 (28), p.2011-19.

ГРНТИ 03.01.17 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.28

А.Е. Шаикова[1], А.Н. Жолдасбекова[2]*

*[1]Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің халықаралық қатынастар факультетінің докторанты, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, *e-mail: a.shaikova@yandex.kz*

[2]саяси ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің профессоры,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

«БІР БЕЛДЕУ - БІР ЖОЛ» БАСТАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ КЕЗЕҢІНДЕГІ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕР

Аңдатпа

2017 жылғы 14-15 мамырда Бейжіңде өткен «Бір белдеу – Бір жол» форумында ҚХР көшбасшысы Си Цзиньпин «жаһандануды қытайлық жаңа көзқарасының» негізгі принциптерін тұжырымдады. Бұл егемендікті, аумақтық тұтастықты, әлеуметтік жүйені құрметтеу және жол бойындағы барлық елдердің мүдделерін сақтау принциптері. Қарама-қайшылық емес диалог, бәсекелестік емес серіктестік. Жоба аясында қытай ынтымақтастық үшін ашық платформа, қолайлы инвестициялық орта құруда. Жаһандану мен экономикалық өсудің маңызды құрамдас бөлігі сауда болып табылады. Дәл осы алғышарттарға сүйене отырып, Қытай көпжақты сауда қатынастарын қорғауға, кедендік және транзиттік рәсімдерді жеңілдетуге шақырады. «Сырттан» салынған инвестициялар Қытайға экспорт нарығын едәуір кеңейтіп қана қоймай, Қытай валютасын интернационалдандырудың дәлелді дәлелі болуға мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, әңгіме еуразиялық кеңістіктегі интеграциялық процестерді Қытайдың ұлттық экономикасын дамыту үшін барынша пайдалану туралы болып отыр.

Сонымен бірге, Қытай алғаш рет құрлықтағы сауда жолын құрудың стратегиялық бағдарламасын ұсынды, ол құрлықтағы сауда процестерін толығымен қайта форматтауға, мүлдем жаңа геосаяси және геоэкономикалық байланыстарды құруға бағытталған.

Жаһандану процестері біртіндеп «теңізге шыға алмайтын ел» ұғымын «құрлықтағы көлік артерияларымен байланысқан ел» анықтамасына айналдырады.

Түйін сөздер: *«Бір белдеу, Бір жол» бастамасы, Жаһандану және өңірлендіру, Еуразиядағы сауда қатынастарын дамыту, халықаралық көлік дәліздері, ұлттық жобалармен ұштасу.*

A.Shaikova[1], A.Zholdasbekova[2]*

[1] PhD Student, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

**e-mail: a.shaikova@yandex.kz*

[2] PhD in Pedagogy, Professor, L. N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

KEY TRENDS DURING THE IMPLEMENTATION OF THE "ONE BELT AND ONE ROAD" INITIATIVE

Abstract

At the "One Belt and One Road" forum held in Beijing on May 14-15, 2017, Chinese Leader Xi Jinping formulated the basic principles of the "Chinese new vision of globalization". These are the principles of respect for sovereignty, territorial integrity, social order and respect for the interests of all countries along the way. Dialogue, not confrontation, partnership, not rivalry. Within the framework of the project, China is creating an open platform for cooperation and a favorable investment environment. The most important component of globalization and economic growth is trade. It is on the basis of these assumptions that China calls for protecting multilateral trade relations and facilitating the simplification of customs and transit procedures. Investment "outside" will allow China not only to significantly expand the export market, but also to become a strong argument for the internationalization of the Chinese currency. In general, we are talking about maximizing the use of integration processes in the Eurasian space for the development of China's national economy. At the same time, China for the first time provided a strategic program for the creation of a land trade route, aimed at completely reformatting trade and economic processes on the continent, creating completely new geopolitical and geo-economic ties.

The ongoing processes of globalization are gradually transforming the very concept of "landlocked country" into the definition of"country connected by land transport arteries".

Keywords: *"One Belt, One Road" initiative, Globalization and regionalization, development of trade relations in Eurasia, international transport corridors, integration with national projects.*

Шаикова А.Е. [1], Жолдасбекова А.Н. [2]*

*[1] докторант, факультета международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, *e-mail: a.shaikova@yandex.kz*

[2] к.п.н., профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПЕРИОД РЕАЛИЗАЦИИ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС И ОДИН ПУТЬ»

Аннотация

На форуме «Один пояс и Один путь», состоявшимся в Пекине 14-15 мая 2017 года лидер КНР Си Цзиньпин сформулировал основные принципы «китайского нового видения глобализации». Это принципы уважения суверенности, территориальной целостности, социального строя и соблюдения интересов всех стран вдоль пути. Диалог, а не противостояние, партнёрство, а не соперничество. Китай в рамках проекта создаёт открытую платформу для сотрудничества, благоприятную инвестиционную среду. Важнейшей составляющей глобализации и роста экономики является торговля. Именно исходя из данных предпосылок, Китай призывает защищать многосторонние торговые отношения, способствовать упрощению таможенных и транзитных процедур. Инвестиции «вовне» позволят Китаю не только значительно расширить рынок экспорта, но и стать веским аргументом интернационализации китайской валюты. В целом речь идёт о максимальном использовании интеграционных процессов на евразийском пространстве для развития национальной экономики Китая. При этом, Китай впервые предоставил стратегическую программу создания сухопутного торгового пути, направленную на полное переформатирование торгово-экономических процессов на континенте, создание совершенно новых геополитических и геоэкономических связей.

Происходящие процессы глобализации постепенно трансформируют само понятия «страна, не имеющая выхода к морю» в определение «страна, связанная сухопутными транспортными артериями».

Ключевые слова: *Инициатива «Один пояс, Один путь», Глобализация и регионализация, развитие торговых отношений в Евразии, международные транспортные коридоры, сопряжение с национальными проектами.*

Кіріспе. «Бір белдеу – Бір жол» (БББЖ) – сауда, көлік, мәдени халықаралық байланыстарды дамытуға, инвестициялық ағындарды жандандыруға қатысты жаһандық стратегиялық мегажоба. Ертеден келе жатқан Жібек жолының дәстүрлі бағыттары Еуразиялық кеңістіктің жаңа көліктік болмысын құрудың негізі болды. БББЖ бастамасы «Жібек жолының экономикалық белдеуі» ретінде белгіленген құрлық магистральдарын құруды және «21 ғасырдағы Теңіз Жібек жолы» шеңберінде жаңа су бағыттарын құруды қамтиды.

Бастаманың мәні Еуразия құрлығында ынтымақтастықтың жаңа модельдерін құру және «саяси байланыстарды ұлғайту, бірыңғай жол желісін, сауда байланыстарын, валюта ағындарын және халықтық байланыстарды салу арқылы» Батыс Қытай мен Еуропаны байланыстыратын өнімді көлік дәліздерін қалыптастыру болып табылады.[17] Бұл ретте әңгіме тек көлік инфрақұрылымын дамыту туралы ғана емес. Басым салалар ретінде энергетика (оның ішінде ресурс өндіруші және құбыр желісі салалары), ауыл шаруашылығы (оның ішінде қайта өңдеу өндірістерін құру), тұрғын үй және коммуналдық инфрақұрылым құрылысы аталады. Білім беру мен медицинаға, шағын және орта бизнесті қолдауға ерекше көңіл бөлінеді.

«Бір белдеу – Бір жол» бастамасы қазірдің өзінде Азия, Африка және Еуропаның 60-тан астам елін қамтиды. Елдердің басым көпшілігі дамушы елдер санатына жататындығына қарамастан, Қытай инвестициялары арқылы даму перспективаларын сарапшылар оң бағалайды. БББЖ бастамасының ашық форматы кез келген елге кез келген кезеңде және кез келген ынтымақтастық нысанында осы жобаға қосылуға мүмкіндік береді. «Бір белдеу – Бір жол» бастамасының тағы бір маңызды бөлігі-Қазақстандағы «Нұрлы жол», Түркиядағы «Орталық дәліз», Моңғолиядағы «Даму жолы», Вьетнамдағы «Екі дәліз, бір шеңбер», Польшадағы «Янтарь жолы», Ресейдегі Еуразиялық экономикалық одақ, Ұлыбританиядағы «Northern Powerhouse» стратегиясы және т. б. қатысушы елдердің ұлттық жобаларымен саяси және экономикалық ұштасу болып табылады. БББЖ бастамасын іске асыру аясындағы түйісу процестері Еуразия үшін бұрын-соңды болмаған геосаяси феномен болып табылады. Бастапқыда саяси мүдделердің қарама-қарсы полюстерінде болған ЕАЭО мен Қытай саяси және экономикалық өзара іс-қимылда мейлінше көп түйісу нүктелерін және барынша перспективалы бағыттарды табуда. Қытайдың Еуропаның ішкі нарықтарына экспансиясына қатысты белгілі бір алаңдаушылық бар. Қытайда, өз кезегінде, бірыңғай кедендік тарифті енгізу кезінде ЕАЭО құру кезінде шиеленіскен сәттер болды, онда Қытай билігі ҚХР-мен еркін

[17] Жаңа Ұлы жібек жолындағы ауқымды ынтымақтастық // «Жэньминьжибао» онлайн. 2013. Қыркүйек. URL: http://russian.people.com.cn/95181/8393331.html

саудадан жабу әрекеттерін көрді. Бұл қарама-қайшылықтар көп жағдайда ЕАЭО пен БЖБ-ның (белдеу жол бастамасы) түйісу туралы декларациясына қол қойылғаннан кейін еңсерілді, бұл өңірдегі экономикалық процестердің тұрақтануына едәуір дәрежеде әкелді.

Қаржылық және институционалдық қолдауды Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі мен Жібек Жолы Қоры жүзеге асырады.

Азия Инфрақұрылымдық Инвестициялар Банкі ресми жұмысын 2016 жылдың қаңтарында бастады. Оны құру туралы шешім 2013 жылдың қазан айында АТЭЫ (Азия тынық мұхиты экономикалық ынтамақтастығы) саммиті кезінде жарияланды, сол кезде 21 ғасырдағы Теңіз Жібек жолы жобасының басталуы туралы жарияланды. Оның негізін қалаушылардың пікірінше, оның басты мақсаты - Азия өңірі елдерінің де, одан тысқары елдердің де экономикасын дамытудағы инфрақұрылымдық кедергілерді еңсеру. Банк экономиканың инфрақұрылымдық дамуына, оның ішінде энергетика, көліктік қамтамасыз ету, логистика және қалалық даму саласындағы жобаларға қаржылық қолдау көрсетуге ниетті. Қазіргі уақытта қатысушылар саны 57 елді құрайды[18]. Өз жұмысы барысында АИИБ (Азия инфрақұрылымдық Инвестициялар банкі) қажетті ұйымдық құрылымды қалыптастыра алды, жеті елдің аумағында бірнеше инфрақұрылымдық жобаларды мақұлдады және көпжақты халықаралық даму ұйымдары арасында салмақты имиджді қалыптастырды, бұл оны Қытай жүзеге асыратын ең перспективалы жобалардың біріне айналдырды.

Жібек жолы қорын 2014 жылғы 29 желтоқсанда ҚХР валюталық бақылау мемлекеттік басқармасы Қытай инвестициялық корпорациясымен, Эксим Банкімен және Қытай даму банкімен бірлесіп құрды. Шетелдік және халықаралық инвестициялауды тарту үшін Қор жобаларды қолдауды тек шетел валютасында (еуро, доллар) жүзеге асырады. Қордың басты міндеті – «Бір белдеу – Бір жол» бастамасы аясында ірі ауқымды жобаларға инвестициялық және қаржылық қолдау көрсету. Қолдау негізінен инфрақұрылымды дамытуға, ресурстық кен орындарын игеруге және Қытайда өндірілетін жоғары технологиялық өнімдерді сатуды қамтамасыз етуге бағытталған. Бұдан басқа, қор құрылтайшыларының өтініші бойынша салымдар орташа немесе ұзақ мерзімді перспективада ақша қаражатын қайтаруға кепілдік беретін жобаларды дамытуға ғана жүзеге асырылатын болады[19].

Қытай дереккөздеріне сүйенсек, *бастаманың негізгі мақсаттары*: өңір мемлекеттері арасындағы саясатты үйлестіру, өзара іс-қимылды кеңейту үшін инфрақұрылымдық мүмкіндіктер жасау, сауда және инвестициялық ағындарды ұлғайту, өңірлер арасындағы қаржылық және мәдени интеграцияға жәрдемдесу болып табылады[20].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында теориялық зерттеу әдістері қолданылды: жүйелік тәсіл, талдау, шегеру әдісі, жіктеу, нақтылау және нақтылау. Зерттеу нысаны ретінде Қытайдың «Бір белдеу – Бір жол» бастамасы таңдалды.

Тарихи және хронологиялық фактілерді жүйелеу жүргізілді. Қытайдың «Бір белдеу – Бір жол» бастамасы туралы ғылыми және медиа басылымдарға әдеби шолу жасалды.

Нәтижелерді талқылау. «Бір белдеу – Бір жол» бастамасының бастапқы мақсаты Орталық Азия өңірі елдерінің транзиттік проблемаларын жою және посткеңестік елдер арқылы көлік маршруттарының жетіспейтін буындарын салуды қамтамасыз ету, қазіргі заманғы порт құрылыстарын құру және интермодальдық тасымалдар жүйесін жетілдіру болып табылады. Қортындылай келгенде, бастаманы іске асыру жоғары сапалы теміржол қатынас жолдарын, автомобиль магистральдарын, инфрақұрылымдық нысандарды, телекоммуникациялық жүйелерді, мұнай және газ құбырларын, теңіз және өзен порттарын құруды қамтамасыз етті. Бірақ Қытайдың Синьхуа ақпарат агенттігінің мәлімдеуінше, жобаның мақсаттары жылдам және тиімді көлік дәліздерін құрудан әлдеқайда асып түсті. Бейжін негізгі салалардағы жобаға қатысушы елдерге, олардың көпшілігімен экономикалық үйлесімділігін баса көрсете отырып техникалық көмек ұсынады. Қытай тарапынан сауда және инвестициялық кедергілер мен шығындарды азайту, ақша-кредит саясатын үйлестіруді жақсарту және қаржылық ынтымақтастықты тереңдету үшін белсенді іс-шаралар жүргізілуде. Қытай тарапынан сауда және инвестициялық кедергілер мен шығындарды азайту, ақша-кредит саясатын үйлестіруді жақсарту және қаржылық ынтымақтастықты тереңдету үшін белсенді іс-шаралар жүргізілуде. Басқа нақты мақсаттардың ішінде Қытайдың Еуропалық Одақ елдерімен экономикалық ынтымақтастығы мен интеграциясын кеңейтуге жәрдемдесу де ерекше орын алады.

[18] Overview Asian Infrastructure Investment Bank URL: https://www.aiib.org/en/about-aiib/who-we-are/our-work/index.html

[19] Overview Silk Road Fund URL: http://www.silkroadfund.com.cn/enweb/23775/23767/index.html

[20] Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road // National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, March 28, 2015. URL: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html

2014 жылы Еуропаға сапары кезінде, Си Цзиньпин ББББЖ-ның мақсаттарының бірі еуропалық және азиялық нарықтардың интеграциялық ынтымақтастығы және Қытай мен ЕО-ны жаһандық экономикалық өсу қозғалтқыштарына айналдыру екенін атап өтті[21].

Ресми айтылған, Қытай ББББЖ бастамасын жүзеге асыру арқылы қол жеткізуге тырысатын көптеген басқа (көбінесе одан да маңызды) мақсаттары бар.

Ең алдымен, бұл энергетикалық қауіпсіздік. Тұтынылатын энергияның үнемі өсуіне байланысты Қытай Ресейде, Таяу Шығыста және Африкада энергияның балама көздерін іздеуге мәжбүр.

«Бір белдеу - Бір жол» бастамасы сонымен қатар қытайлық өнеркәсіптік тауарлар үшін жаңа нарықтардың ашылуына, қытайлық компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, Қытайдың қатаң және жұмсақ күшін арттыруға, Қытайдың экономикалық және геосаяси ықпалын кеңейтуге, Азиядағы күштер тепе-теңдігін өзгертуге және Қытайды Ұлы мемлекет мәртебесіне көтеруге ықпал етеді. Сонымен қатар, жоба Қытайдың шеткі аудандарын дамыту және жарылыс қаупі бар Батыс көршілерімен қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін үлкен ішкі әлеуетке ие.

«Бір белдеу, бір жол» жобасы шеңберінде іске асырылатын бағыттар, қазіргі уақытта жиынтығында әлем халқының шамамен 63%-ы, ЖІӨ-нің 30%-ы және әлемдік сауда ағынының 35%-ы тиесілі Оңтүстік-Шығыс, Оңтүстік, Орталық және Батыс Азия, Таяу Шығыс және Еуропа өңірлеріндегі 60-тан астам елді қамтиды[22].

Зерттеу нәтижесі. Жобаны жүзеге асыру үшін қазірдің өзінде белгілі бір іргетас бар: біріншіден, Қытайдың экономикалық, ғылыми-техникалық, инвестициялық артықшылығы; екіншіден, еуразиялық елдердің экономикалық өрлеуге нық ұмтылысы; үшіншіден, экономикалық жаһандану және өңірлік интеграция нәтижесінде пайда болған жаңа мүмкіндіктер мен сын-қатерлер.

«Бір белдеу – Бір жол» бастамасы әлемдік қоғамдастықтың барған сайын қомақты қолдауына ие болуда. Орталық Азия елдері (Қазақстан, Түркіменстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан), Оңтүстік-Шығыс, Оңтүстік Азия және Таяу Шығыс елдері, Ресей, ЕО, Белоруссия, Түркия ББББЖ бастамасы шеңберінде жобаларды іске асыруға жәрдемдесуге өздерінің дайындығы туралы ресми түрде мәлімдеді.

Оңтүстік-Шығыс Азия бірқатар себептер бойынша Жаңа Жібек жолы құрылысының негізгі өңірлерінің бірі болып табылады: бұл географиялық жағынан Қытайға ең жақын өңір; оның елдері мен ҚХР арасында ежелден келе жатқан сауда, қаржы және іскерлік байланыстар белсенді дамуда; өңірде порт инфрақұрылымы іс жүзінде жоқ (Сингапур мен Малайзияны қоспағанда) және елдер оны құру үшін қажетті қаржылық және техникалық ресурстарға ие емес. Одан өзгеде, Оңтүстік-Шығыс Азия - бір жағынан Қытай, екінші жағынан Жапония мен АҚШ арасындағы геосаяси бәсекелестік аймақ.

Орталық Азияның «Бір белдеу - Бір жол» бастамасын іске асыру үшін бұдан кем емес маңызы бар. Қытай мен Орталық Азия елдері ежелден бері тек географиямен ғана емес, тарихымен, мәдениетімен және сауда қатынастарымен өзара байланысқан. Орталық Азияда орналасқан мемлекеттердің теңізге шығу жолы жоқ, бұл өңір елдері экономикаларының дамуын айтарлықтай тежейді. Жаңа Жібек жолын құру Орталық Азияны Азия-Тынық мұхиты өңірі мен Еуропаны жалғайтын ыңғайлы көлік хабына айналдырып қана қоймай, ОА елдерінің теңіз порттарына шығуды қамтамасыз ете отырып, сыртқы әлеммен байланысын кеңейтеді. Өз кезегінде, энергия тасымалдаушыларға бай Орталық Азия Қытай үшін өзінің географиялық жақындығына байланысты ғана емес, сонымен қатар Таяу Шығыстан келетін су бойымен экспорттың (Ормуз бұғазының жабылуы) және тұрақсыз жеткізілімдердің (Малакка бұғазындағы қарақшылық) саяси тәуекелдерінің болмауына байланысты ерекше қызығушылық тудырады.

Оңтүстік Азияда Қытайдың мүдделері Пәкістанмен дипломатиялық, ядролық және экономикалық қатынастарды дамыту саласында жатыр. Гвадар портына Қытай инвестициялары құбыр мен көлік магистралінің құрылысына инвестициялық құюмен қатар Таяу Шығыс мұнайын Қытайға жеткізу үшін құрылық бағытын құруды қамтамасыз етуге арналған. Мьянмадағы инфрақұрылымды дамытуға да аз емес көлемдегі инвестиция түсіп жатыр. Үнді-Қытай қатынастарына келетін болсақ, шешілмеген аумақтық дауларға байланысты олар шиеленісті болып қала береді, дегенмен кейінгі уақытта екі ел де жақындасуға ұмтылуда екендігінің нышандары көбірек байқалады.

Көптеген жылдар бойы Қытай екі жақты негізде де, Қытай-Африка ынтымақтастығы форумы аясында да ресурстарға бай Африка елдерімен экономикалық және саяси байланыстарды белсенді түрде

[21]Jinping Xi. Speech At the College of Europe, April 2014, Bruges. // Mission of the People's Republic of China to the European Union. URL: http://www.chinamission.be/eng/jd/t1143591.htm

[22]GaoHucheng. Deepening trade collaboration, creating new successes // People's Daily, July 2, 2014.

дамытып келеді. Сонымен қатар, Қытай бүгінгі таңда Африканың ең ірі сауда серіктесі және сыртқы инвесторы болып табылады, бұл осы өңірде БББЖ үшін үлкен әлеует береді. Қытай 2013 жылы ЕО-дан озып, оның ең ірі сауда серіктесі бола отырып, Таяу Шығыспен қарым-қатынасты сәтті дамытуда. Негізгі мүдделер сондай-ақ энергетика саласымен де байланысты. Мұнай әзірлемелерінен басқа, қытайлық компаниялар Таяу Шығыста порт және жер үсті инфрақұрылымын құруға, Израильде, сондай-ақ Суэц каналы аймағында темір жолдар мен порттарды дамытуға белсенді қатысады. Орталық және Шығыс Еуропа Қытайдан Еуропаға жер үсті бағыттарының қосылу нүктесі болып табылады.

Қорытынды. Жаңа Жібек жолы бастамасы елдердің өзара байланыстылығы мен инфрақұрылымдық дамуын дамытуға, нақты ережелерді құруға емес, жекелеген жобаларды іске асыруға негізделген. Негізгі басымдықтар ретінде Тұжырымдаманың бес негізгі құрамдас бөлігін бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, Орталық Азия мемлекеттері мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты ұлғайтуды, сондай-ақ өңірлік экономикалық интеграцияның стратегиясы мен тактикасын бірлесіп әзірлеуді (саяси және құқықтық аспектілер) көздейтін саяси келісімді жетілдіру. Екіншіден, Шығыс, Батыс және Оңтүстік Азияны қосатын бірыңғай жол желісін салу, ал одан әрі перспективада Шанхай ЫнтымақтастықҰйымымен белсенді ынтымақтасу арқылы Тынық мұхитынан Балтық теңізіне дейін үлкен көлік магистралін салу. Үшіншіден, «сауда кедергілерін жою, сауда мен инвестициялар шығындарын азайту, өңірдегі экономикалық операциялардың жылдамдығы мен сапасын арттыру»[8] әдісімен сауда байланыстарын күшейту. Төртіншіден, ұлттық валюталарда есептеу тактикасын қолдану географиясын кеңейту арқылы валюта ағынын күшейту. Әрине нәтижесінде, халықтық қолдау алу, серіктес елдер халықтарының достық байланыстарын жандандыру, басқаша айтқанда, аймақтық ынтымақтастық үшін берік әлеуметтік және қоғамдық база құру мақсатында халықтық байланыстарды нығайту[9].

Жобаның өзегі – көлік магистральдарын төсеуге келетін болсақ, Қытайды, Орталық Азияны, Ресей мен Еуропаны (Балтиканы) бірге байланыстыратын; Қытайды Орталық және Батыс Азия арқылы Парсы шығанағы және Жерорта теңізімен қосатын; Қытайды Оңтүстік-Шығыс Азиямен, Оңтүстік Азиямен және Үнді мұхитымен біріктіретін «Жібек жолы» Экономикалық белдеуін (ЖЖЭБ) іске асыру көзделеді. ЖЖЭБ-дан басқа, 21 ғасырдағы Теңіз Жібек жолы бастамасы аясында Қытай жағалауынан Еуропаға дейін Оңтүстік Қытай теңізі мен Үнді мұхиты арқылы көлік дәлізін құру жоспарлануда.

Құрлықта жаңа Еуразиялық құрлық көпірін салу және «Қытай – Моңғолия – Ресей», «Қытай – Орталық Азия – Батыс Азия» және «Қытай – Үндікытай түбегі» экономикалық дәліздерін дамыту жоспарлануда.

Теңізде бастаманы дамыту қауіпсіз және тиімді көлік дәліздерін: Қытай мен Пәкістан арасындағы экономикалық дәлізді және Бангладеш – Қытай – Үндістан – Мьянма экономикалық дәлізін құруға бағытталатын болады[7].

Жібек жолы Экономикалық белдеуінің идеологиялық құрамдас бөлігіне мынадай қағидаттар кірді: ұжымдық, үйлесімді және ғылыми дамуды жүзеге асыру; қосымша саяси алғышарттарсыз әлеуметтік-экономикалық дамуды ынталандыру; интеграциялық жоба шеңберінде алынған пайданы бірлесіп пайдалану және нәтижесінде «нөлдік ойынсыз» орнықты дамуға ұмтылу[7].

Сарапшылардың пікірінше, бұл Қытайдың «үлкен мемлекеттен күшті мемлекетке» көшу кезеңіндегі алғашқы нақты сыртқы саясат тұжырымдамасы. Кейбір мамандардың айтуынша, Бейжің тәсілінің бірегейлігі ұзақ мерзімді жоспарлау және саяси сипаттағы мәселелерді толығымен жою болып табылады[8].

«Бір белдеу – Бір жол» бастамасы Қытайдың жаңа сыртқы саяси стратегиясының маңызды құралы болып табылады. Ол үйлесімді әлем құру және Қытай арманына қол жеткізу идеяларына сәйкес қалыптастырылған және барлық деңгейлерде барлық қатысушы елдермен экономикалық өзара іс-қимылды нығайтуға және жан-жақты ынтымақтастықты, ең алдымен, сауда-экономикалық ынтымақтастықты бүкіл әлемге кеңейтуге бағытталған. «Бір белдеу – Бір жол» бастамасы шеңберіндегі жобаларды іске асыру Қытайдың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етіп қана қоймай, ҚХР-ның әлемдік экономика мен саясаттағы жаһандық процестерді басқаруға қатысуы үшін орнықты негіз жасайды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *GaoHucheng. Deepening trade collaboration, creating new successes // People's Daily, July 2, 2014.*
2. *Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road // National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, March 28, 2015.*

3. Азия Даму Банкі. Орталық Азия өңірлік ынтымақтастығы дәліздерінің тиімділігін өлшеу және мониторингілеу: болашаққа бағытталған Ретроспектива. / Мандалуйонг Сити, Филиппин: Азия Даму Банкі, 2014. – 134 б.

4. Барбашин А. Жаңа Жібек жолы // WorldEconomicJournal. Қаңтар. 2014.

5. ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің Назарбаев университетінде сөйлеген сөзі (толық мәтін). 16 қаңтар 2013 // Қазақстан Республикасындағы ҚХР Елшілігі. URL: http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm.

6. ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің Назарбаев университетінде сөйлеген сөзі (толық мәтін). 16 қыркүйек 2013 // Қазақстан Республикасындағы ҚХР Елшілігі. URL: http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm.

7. Денисов И. Батысқа саяхат // Ресей жаһандық саясатта. 2015. №1.

8. Ли Син. Жібек жолының экономикалық белдеуі: «Қытай арманын» жүзеге асырудың стратегиялық әрекеті // Еуразиялық интеграциядағы Ресей мен Қытай. Ынтымақтастық немесе бәсекелестік? – М.: СПб.: Нестор-История, 2015.

9. Лю Ижу, Е.Ф. Адокушин, «Бір белдеу, бір жол» жобасы 2.0 — Қытайдың жаһандық кеңеюін ынталандыру стратегиясы. / Жаңа экономика әлемі. 2019.

10. Жаңа Ұлы Жібек жолындағы ауқымды ынтымақтастық // «Жэньминьжибао» онлайн. 2013. Қыркүйек.

References:

1. GaoHucheng. Deepening trade collaboration, creating new successes // People's Daily, July 2, 2014.

2. Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road // National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, March 28, 2015.

3. Asian Development Bank. Measurement and monitoring of the effectiveness of the corridors of Central Asian regional cooperation: a retrospective for the future. / Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank, 2014. - 134 P.

4. Barbashin A. The New Silk Road / / WorldEconomicJournal. January. 2014.

5.speech by Chinese President Xi Jinping at Nazarbayev University (full text). January 16, 2013 // Embassy of the people's Republic of China in the Republic of Kazakhstan. URL: http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm.

6.speech by Chinese President Xi Jinping at Nazarbayev University (full text). September 16, 2013 // Embassy of the people's Republic of China in the Republic of Kazakhstan. URL: http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm.

7. Denisov I. journey to the West / / Russia in global politics. 2015. №1.

8. Lee Sin. Economic Belt of the Silk Road: a strategic attempt to realize the "Chinese dream" / / Russia and China in Eurasian integration. Cooperation or competition? - M.: SPB.: Nestor-History, 2015.

9. Liu Iju, E. F. Adokushin, One Belt, One Road Project 2.0-China's strategy for stimulating global expansion. / World of the new economy. 2019.

10. large-scale cooperation on the new Great Silk Road / / "Renminjibao" online. 2013.September.

УДК 94 (510)
МРНТИ 03. 91
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.29

Се Тянь[1], Жаркынбаева Р.С.[2]

[1] докторант, КазНУ им.аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы. e-mail: 0123xietian0123@gmail.com
[2] доктор исторических наук, профессор. КазНУ им.аль-Фараби.
Казахстан, г. Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ О ВЫСОКОКАЧЕСТВЕННОМ РАЗВИТИИ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ КНР

Аннотация

Проведя политику реформ и открытости, Китай пошел по уникальному пути развития. В настоящее время экономический спад, вызванный пандемией COVID-19, еще не прекратился, и развитие является наиболее актуальной задачей для всех стран мира. Эволюция концепций развития в прошлом и нынешняя концепция развития Китая может предоставить теоретическую поддержку развитию стран по всему миру.

В статье рассматривается эволюция понятия «развитие» в мировых академических кругах после Второй мировой войны. Изначально развитие отождествляли только с экономическим ростом, но вскоре эта концепция постоянно расширялась, добавляя социальные факторы и заботу о самих людях и, наконец, сформировалась в концепцию устойчивого развития.

Эволюция теорий развития в мире оказало большое влияние на концепции развития Китая, которые основаны на специфических национальных условиях Китая и перекликаются с основными мировыми концепциями. Высококачественное развитие – это последнее достижение теории развития в Китае, которое вызвало широкие дискуссии в китайском академическом сообществе. Исходя из основных социальных противоречий в стране, китайские ученые разъяснили содержание этой концепции, а также провели соответствующие дискуссии применительно к конкретным отраслям.

Ключевые слова: *теории развития, теория модернизации, Высококачественное развитие, развитие, Китай, Один Пояс и Один Путь*

Се Тянь[1], Жарқынбаева Р.С.[2]
[1] докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: 0123xietian0123@gmail.commapux ғылымдарының
[2] докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ. e-mail: r_seidali@mail.ru

ҚХР-ДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРІНІҢ САПАСЫ ДАМУ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аннотация

Реформа мен "есікті айқара ашу" саясаты нәтижесінде Қытай Халық Республикасы (ҚХР) дара әрі ерекше даму жолына түсті. Қазіргі уақытта COVID-19 пандемиясы экономикалық құлдырау салдарын келтіріп шығарып отыр, осындай ерекше жағдайда әлемдегі барлық елдер үшін даму ең өзекті мәселе болып табылады. Өткен жылдардағы даму тұжырымдамасының эволюциясын және ҚХР-дың даму тұжырымдамасын түсініп білу бүкіл әлем елдерінің дамуы үшін теориялық жақтан қолдау көрсете алады.

Бұл мақалада Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемдік академиялық айналымдағы «даму» тұжырымдамасының эволюциясы қарастырылған. Бастапқыда даму тұжырымдамасы тек экономикалық өсумен анықталды, бірақ көп ұзамай бұл тұжырымдама кеңейтілді яғни, әлеуметтік факторларды және халықтың жеке басына деген қамқорлығын қосты, нәтижесінде бұл нағыз лайықты даму тұжырымдамасына айналды.

Әлемдегі даму теорияларының эволюциясы ҚХР-дың ерекше ұлттық жағдайларына негізделіп және негізгі әлемдік тұжырымдамалармен қосыла отырып ҚХР-дың даму тұжырымдамаларына үлкен әсер етті. Жоғары сапалы даму - бұл ҚХР-дағы даму теориясының соңғы жетістігі және ҚХР академиялық қауымдастығының кең пікірталастарын тудырды. Елдегі негізгі әлеуметтік қайшылықтарға сүйене отырып, Қытай ғалымдары бұл тұжырымдаманың мазмұнын тұрақтандырды, сонымен қатар арнайы салаларға қатысты нақты талқылаулар жүргізді.

Түйінді сөздер: *даму теориясы, модернизация теориясы, жоғары сапалы даму, даму, Қытай, Бір белдеу – бір жол.*

Xie Tian [1], R.S. Zharkynbayeva [2]
[1] Doctoral Candidate, Kazakh National University named after al-Farabi.
Kazakhstan, Almaty. e-mail: 0123xietian0123@gmail.com

[2] Doctor of Historical science, Professor. Kazakh National University named after al-Farabi. Kazakhstan, Almaty.e-mail: r_seidali@mail.ru

THE CONCEPT OF HIGH-QUALITY DEVELOPMENT IN THE ONTEXT OF THE PRC'S SOCIAL AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS

Abstract

Through Policy of reform and opening up, China has followed a unique development path. Currently, the economic downturn caused by the COVID-19 pandemic has not yet ended, and development is also the most pressing challenge for all countries in the world. The evolution of the concept of development in the past and modern concept of China's development can provide theoretical support for the development of countries around the world.

The article examines the evolution of the concept of "development" in world academic circles after World War II. Initially, development was identified only with economic growth, but soon this concept was constantly expanded, adding social factors and concern for the people themselves, and finally formed into the concept of sustainable development.

The evolution of development theories in the world has had a great influence on the concepts of China's development, which are based on the specific national conditions of China and overlap with the main world concepts. High-quality development is the latest achievement in development theory in China and has provoked widespread debate in the Chinese academic community. Based on the main social contradictions in the country, Chinese scholars have clarified the content of this concept, and also had appropriate discussions in relation to specific industries.

Key words: *development theory, modernization theory, high-quality development, development, China, Belt and Road*

Введение

В настоящее время Китай стал крупнейшей экономикой мира и основным торговым партнером большинства стран мира. Китай успешно отреагировал на азиатский финансовый кризис в конце 1990-х годов и мировой финансовый кризис в 2008 году. За последние 40 лет, проводя политику реформ и открытости, Китай постоянно накапливал опыт и разработал уникальную модель развития.

В процессе развития Китая большую поддержку оказали теоретические исследования. В настоящее время концепция Высококачественного развития, вобравшая в себя основные международные теории развития, направляет развитие всех аспектов экономики Китая. Поэтому в данной статье дается обзор эволюции концепций развития во второй половине XX века, для того чтобы установить взаимосвязь между основными теориями развития и концепциями развития Китая.

Материалы и методы

После окончания Второй мировой войны развитие постепенно стало целью, которую преследовали все страны мира. Итак, что же такое развитие? Его определение варьируется в разные периоды литературы. В настоящей статье в качестве основной группы источников послужили труды западных и китайских теоретиков концепций развития, материалы выступлений, аналитические отчеты международных организаций. Проводимое исследование основывается на принципах объективности и историзма, которые предполагают рассмотрение эволюции концепции развития и ее влияние на дальнейшее развитие в Китае.

При изучении данного вопроса были применены следующие методы исследования: аналитический, конкретно-исторический, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический.

Обсуждение

Касательно теории развития David Harrison [1] и N. Yakubovska [2] обобщал ее эволюции. Китайские авторы тоже исследовали эволюции концепции развития и китайские взгляды на развитие [3], и обсудили китайскую концепцию развития исходя из эволюции концепции развития.

Высококачественное развитие – это новое выражение, впервые выдвинутое 19-м Национальным съездом КПК в 2017 году. С тех пор китайские эксперты и ученые постоянно совершенствовали теоретические основы концепции «Высококачественное развитие», и его обсуждения будем конкретно рассматривать в результатах исследования.

Результаты исследования

После окончания Второй мировой войны все страны мира столкнулись с проблемой экономического восстановления и развития. После более чем полувека эволюции понимание людьми развития продолжало расширяться, а теории развития постоянно дополнялись.

Обзор эволюции концепции развития

В 1950-х и 1960-х годах теории модернизации были сосредоточены на экономическом росте при изучении вопросов развития. Согласно теории модернизации, развивающиеся страны должны были копировать опыт развития Западных стран и осуществить переход от традиционного к современному обществу. Согласно точке зрения *W. Rostow,* можно выделить пять стадий экономического роста [4, С.4]. Развивающиеся страны могут достичь стадии развитых стран только после прохождения всех стадий. Причем, рассматривали экономический рост в качестве единственного критерия для измерения уровня развития страны, игнорируя другие, не менее важные критерии, как распределение доходов, рост населения, экологический кризис и т. д. Во второй половине 1960-х годов понимание о развитии расширилось, и оно не ассоциируется только с экономическим ростом. В 1966 году экономист H.W.Singer указал, что человеческие и социальные факторы, а также экономические факторы одинаково важны в вопросах развития [5, С.1] Шведский экономист G. Myrdal указывал, что развитие означает движение вверх социальной системы в целом. Это движение включает в себя условия производства, объем производства и доход, уровень жизни, отношение к работе, политический режим. Таким образом, необходимо учитывать экономические и внеэкономические факторы [6, С.355-356]

После 1970-х годов международные академические круги в целом считали, что экономический рост не означает развитие. Развитие – это системный предмет всестороннего и скоординированного развития всех аспектов экономики и общества. На этом этапе, ученые больше сосредотачивали на самом человеке, обратили внимание на удовлетворение потребностей людей и их собственное развитие. В 1971 году ученый D. Goulet указал на то, что основным содержанием развития являются выживание, самоуважение и свобода [7, C.viii]. Для реализации этих трех элементов необходим экономический рост. С тех пор в западных академических кругах стали проводиться более обширные дискуссии о значении развития. M.P. Toaro отметил: «Развитие – это не чисто экономическое явление. Оно должно охватывать материальные и экономические аспекты жизни людей. Поэтому развитие следует рассматривать как многомерный процесс, включающий реорганизацию и изменение направления экономики и общества» [8, С.63]. Также в этот период, с размышлениями об экономическом росте и заботе о человеческом развитии, концепция устойчивого развития постепенно вошла в поле зрения людей. В 1972 году Римский клуб опубликовал доклад «Пределы роста», который заставил людей обратить внимание на экологические проблемы, вызванные ростом. В отчете четко выдвинута идея «глобального равновесия» как попытка найти новое направление развития [9, С.171]. В том же году в Стокгольме, Швеция, была проведена Конференция по окружающей среде человека. На конференции была принята «Декларация Конференции ООН по окружающей среде человека» [10, С.3-5]. Это заставляет страны всего мира трезво оценить экологические проблемы, возникающие в процессе развития.

На официальном уровне термин «устойчивое развитие» впервые был использован в 1987 г. в докладе Международной комиссии по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее», более известной как Комиссия Брутланд, по имени ее председателя – премьер-министра Норвегии Гру Харлем Брутланд, известного общественного и политического деятеля, внесшей большой вклад в продвижение концепции устойчивого развития. В докладе официально была выдвинута концепция устойчивого развития, то есть «устойчивое развитие – это развитие, при котором удовлетворение потребностей нынешних поколений осуществляется без ущерба для возможностей будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности» [11, С.43]. Несмотря на то, что данное определение часто подвергалось критике за расплывчатость, именно оно содержит главную идею устойчивого развития – рассмотрение его как баланса между поколениями.

С тех пор концепция устойчивого развития стала распространяться во всем мире. В 1992 году ООН созвал Конференцию по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро, Бразилия. Конференция приняла Декларацию по окружающей среде и развитию [12] и Повестку дня на XXI век [13]. Конференция включила устойчивое развитие в глобальную стратегию развития. В Повестке дня решительно разъясняются варианты и планы действий, которые человечество должно сделать между защитой окружающей среды и устойчивостью, а также предлагается план действий в XXI веке, включая все соответствующие сферы устойчивого развития на земле.

На историческом Саммите ООН, 25 сентября 2015 года государства-члены Организации Объединенных Наций приняли Повестку дня в области устойчивого развития до 2030 года, в основу которой легли Цели устойчивого развития [14]. Повестка дня ставит своей целью достижение справедливого, основанного на правах, равноправного и инклюзивного мира. Она обязывает заинтересованные стороны работать вместе для продвижения устойчивого и инклюзивного экономического роста, социального развития и защиты окружающей среды к всеобщей выгоде, включая женщин, детей, молодежь и будущие поколения.

Эти дискуссии в мире повлияли и на взгляды Китая на развитие. В октябре 2003 года на третьем пленуме ЦК партии 16-го созыва было четко заявлено, что необходимо «придерживаться ориентированности на людей и выработать всеобъемлющую, скоординированную и устойчивую концепцию развития». Впервые в полной мере это нашло выражение в концепции Научного развития. В октябре 2007 года на Семнадцатом национальном съезде КПК были заложены основы концепции Научного развития. В докладе указывалось: «Концепция Научного развития: первый принцип – это развитие; ядро – ориентировано на людей; основное требование - всеобъемлющее, скоординированное и устойчивое развитие; а фундаментальный метод – это общее планирование». В то же время в съезде была принята резолюция о включении концепции Научного развития в Устав КПК [15], как руководство к действию и она была включена в повестку дня.

Концепция Высококачественного развития

Высококачественное развитие показывает, что экономика Китая перешла из стадии быстрого роста в стадию Высококачественного развития. В будущем построение современной экономической системы станет неотложным требованием для пересечения границы и стратегической целью национального развития [16]. С тех пор китайские ученые постоянно совершенствовали теоретические основы концепции «Высококачественное развитие».

Чэн Чэнпинь [17] и Чжан Цзюнько [18, С.1-7] считают, что есть два критерия для оценки Высококачественного развития: во-первых, что способствовать удовлетворению растущих потребностей людей в лучшей жизни, это фундаментальный критерий; во-вторых, рассмотреть остающиеся дисбалансы и нерешенные проблемы развития в экономическом и социальном развитии. С этой точки зрения, Высококачественное развитие означает решение проблем, включая разрыв в региональном развитии, двойную сегментацию между городом и деревней и разрыв в доходах между городом и деревней, разрыв в распределении доходов жителей и несбалансированное развитие в экономике, политике, культуре, обществе и экологии. Причем, необходимо также решить проблемы недостаточного развития, такие как нерациональная структура экономики и недостаточный инновационный потенциал.

Чжао Цзяньбо и др. [19, С.15-31] разработали содержание теории на основе предыдущих исследований и представляют Высококачественное развитие с трех точек зрения: системный баланс, экономическое развитие и народное благоденствие. То есть, это должно быть полное и сбалансированное развитие, и оно значит рост и улучшение методов, результатов развития, и совместного использования народами в средствах, и других аспектов.

Цинь Фанминь и др. [20, С.138-143] определили Высококачественное экономическое развитие как новую концепцию развития. Она предложена для удовлетворения потребностей национальных условий Китая в конкретный период за счет эффективного снабжения, для удовлетворения Высококачественных потребностей людей, с упором на координацию и справедливость, Зеленое развитие и высокую степень внешней открытости, чтобы заставить экономику работать здоровым и упорядоченным образом.

Приведенные выше точки зрения объясняют смысл Высококачественного развития, основанный на ключевых проблемах китайского общества. Основываясь на этих исследованиях, мы можем прийти к выводу, что суть Высококачественного развития заключается в удовлетворении растущих потребностей людей в лучшей жизни. Руководствуясь принципом «инновации, координация, экологическая культура, открытость и совместное использование», можно продвигать прогрессы в сфере общества и политики, экономики, культуры, экологии в направлении полноценного, сбалансированного, эффективного и устойчивого развития.

Некоторые ученые обсуждали значение Высококачественного развития для конкретных отраслей экономики. К примеру, Дай Сян и Сун Цзе [21, С. 22-31] считают, что основное содержание теории

Высококачественного развития в контексте внешней торговли Китая является то, что внешний рынок более диверсифицирован, а развитие внутреннего региона более скоординировано; необходимо создать более полную и более конкурентоспособную производственную цепочку, цепочку стоимости и цепочку качества; в то же время в равной степени обращается внимание на открытость обрабатывающей промышленности и отрасли услуг, а также на переход от пассивной адаптации к правилам к активному руководству процессами.

Ли Цзиньфэн [22, С.1-22] провел углубленный анализ и оценку процесса, проблем и путей реализации сотрудничества в сфере производственной мощности в рамках «Один пояс, один путь» в Центральной Азии, исходя из перспективы Высококачественного развития. Основными характеристиками перехода от сотрудничества в сфере производственной мощности в рамках инициативы к Высококачественному развитию является ориентирование на возможности долгосрочного развития принимающей страны, экологию, добросовестность, и добро к народу и сотрудничеству с третьим или странами.

Чжан Чунь [23, С.111-131] фокусируется на построении концепции Высококачественного развития по инициативе ОПОП и считает, что совместное строительство ОПОП должно в первую очередь обеспечить развитие на общие направления и общее развитие международного сообщества, особенно партнеров. Причем, на этой основе максимально постараются расширить влияние плоды нынешних усилий страны и международного сообщества, а также стимулировать и внедрять инновации в развитии. Совместное строительство ОПОП должно обеспечить правильное направление развития, повысить эффективность существующих усилий развития, обеспечить устойчивость и предоставить китайский опыт, решения и практики для международного развития при достижении Высококачественного развития.

Исходя из этого, мы считаем, что Высококачественное развитие в различных отраслях обусловлено инновациями, будет удовлетворять потребности людей, иметь высокий уровень производительности, способствовать защите окружающей среды на местах и является инклюзивным.

Заключение

Понимание развития в мировом научном сообществе постоянно меняется. В 1950-х и 1960-х годах концепция развития отождествлялась экономическому росту. Теория модернизации диктовала конкретный путь развития для развивающихся стран, при этом она фокусировалась лишь на изменении экономических показателей, игнорируя многие другие факторы и вызывала множество социальных и экологических проблем. После 1970-х годов удовлетворение потребностей людей и их собственное развитие постепенно привлекали внимание, и они рассматривались как часть концепции развития. В то же время концепция устойчивого развития постепенно стала объединять все страны мира и сыграла важную роль для всех стран. Китайская «Концепция Научного развития» и «Высококачественное развитие» основаны на национальных условиях Китая и не являются простым повторением западных теорий развития. Теория «Высококачественное развитие» отражает развитие с китайской инновацией. Все эти теории в целом имеют большое значение для будущего развития мира.

Список использованной литературы / References

1. *Harrison, D. Development theory and tourism in developing countries: what has theory ever done for us?. / David Harrison. // International Journal of Asia Pacific Studies. –2015 . –Vol. 11, Supplement 1. – P. 53-82.*

2. *Yakubovska, N. The evolution of development thinking: future of theory and practice. / N. Yakubovska // Юридичний Вісник. – 2013. № 2. – P.69-73.*

3. *黄红生. 发展观的历史演变与中国式的发展观. /黄红生, 邓诗泉// 理论探索. – 2005. – № 1. – P.25-27.*

4. *Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W.W. Rostow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1960. – 179 p.*

5. *Singer, H.W. The Notion of Human Investment / H.W. Singer. // Review of Social Economy. – 1966. – Vol.24, №1. – P. 1-14.*

6. *Myrdal G. Asian Drama: An Inquiry into the poverty of Nations (A Bridged in One Volume by Seth S.King) / G. Myrdal. – London: Pelican, 1977. – 388p.*

7. *Goulet D. The Cruel Choice: A New Concept in the Theory of Development / D. Goulet, – New York: Atheneum, 1971. – 357 p.*

8. Toaro, M.P. Economic development in the Third World / M.P. Toaro. – 4th ed. – New York & London: Longman. 1989. –698p.

9. Meadows D.H. The Limits to Growth / D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens III. – New York: Universe Books, 1972. – 205p.

10. Declaration of the united nations conference on the human environment: Report of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm, 5-16 June 1972. – New Yorks: United Nations, 1973. – 90 p.

11. World Commission on Environment and Development. Our Common Future. – New York: Oxford University Press, 1987. – 400 p.

12. Report of the United Nations Conference on Environment and Development [Electronic resource]. Rio de Janeiro, 3-14 June 1992. – URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration /generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf

13. United Nations Conference on Environment & Development. Agenda 21[Electronic resource]. Rio de Janeiro, 3-14 June 1992. – URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf

14. The Sustainable Development Agenda [Electronic resource].– URL: http://www.un.org /sustainabledevelopment/en/about/development-agenda/

15. 共和国的足迹——2003年：科学发展观– URL: http://www.gov.cn/test/2009-10/10/ content_1435066.htm

16. 习近平在中国共产党第十九次全国代表大会上的报告– URL: http://cpc.people.com.cn/n1 /2017/1028 /c64094-29613660-7.html

17. 程承坪, 高质量发展的根本要求如何落实– URL: http://www.qstheory.cn/2018-02/17/c_1122425127.htm

18. 张军扩. 高质量发展的目标要求和战略路径 / 张军扩, 侯永志, 刘培林, 何建武, 卓贤. // 管理世界（月刊）. – 2019. – № 7, – P.1-7.

19. 赵剑波. 高质量发展的内涵研究 /赵剑波, 史丹, 邓洲. // 经济与管理研究. – 2019. – Vol. 40, № 11. – P.15-31.

20. 秦放鸣. 经济高质量发展:理论阐释及实现路径 /秦放鸣, 唐娟. //西北大学学报(哲学社会科学版) . – 2020. – Vol. 50, № 3. – C.138-143.

21. 戴翔. 我国外贸转向高质量发展的内涵、路径及方略. / 戴翔, 宋婕//宏观质量研究. – 2018. – Vol.6, № 3. – P.22-31.

22. 李进峰. 中国在中亚地区"一带一路"产能合作评析：基于高质量发展视角 / 李进峰. //欧亚经济. – 2019. – № 6. – P.1-22.

23. 张春. "一带一路"高质量发展观的建构/ 张春 // 国际展望. – 2020. – № 4. – P.111-131.

References

1. Harrison, D. Development theory and tourism in developing countries: what has theory ever done for us?. / David Harrison. // International Journal of Asia Pacific Studies. – 2015 . – Vol. 11, Supplement 1. – P. 53-82.

2. Yakubovska, N. The evolution of development thinking: future of theory and practice. / N. Yakubovska // Legal Bulletin. – 2013. № 2. – P.69-73.

3. Huang, Hongsheng. Fazhanguan de lishi yanbian yu zhongguoshi de fazhanguan.[The historical evolution of the development view and the Chinese-style development view] / Huang Hongsheng, Deng Shiquan. // Theoretical exploration. – 2005. – № 1. – P.25-27. [in Chinese]

4. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W.W. Rostow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1960. – 179 p.

5. Singer, H.W. The Notion of Human Investment / H.W. Singer. // Review of Social Economy. – 1966. – Vol.24, №1. – P. 1-14.

6. Myrdal, G. Asian Drama: An Inquiry into the poverty of Nations (A Bridged in One Volume by Seth S.King) / G. Myrdal. – London: Pelican, 1977. – 388 p.

7. Goulet, D. The Cruel Choice: A New Concept in the Theory of Development / D. Goulet, – New York: Atheneum, 1971. – 357 p.

8. Toaro, M.P. Economic development in the Third World / M.P. Toaro. – 4th ed. – New York & London: Longman. 1989. –698p.

9. Meadows, D. H. The Limits to Growth / D. H. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens III. – New York: Universe Books, 1972. – 205 p.

10. Declaration of the united nations conference on the human environment: Report of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm, 5-16 June 1972. – New Yorks: United Nations, 1973. – 90 p.

11. World Commission on Environment and Development. Our Common Future. – New York: Oxford University Press, 1987. – 400 p.

12. Report of the United Nations Conference on Environment and Development [Electronic resource]. Rio de Janeiro, 3-14 June 1992. – URL: https://www.un.org/en/development /desa/population/ migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf

13. United Nations Conference on Environment & Development. Agenda 21[Electronic resource]. Rio de Janeiro, 3-14 June 1992. – URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf

14. The Sustainable Development Agenda – URL: http://www.un.org/sustainabledevelopment /en/about/development-agenda/

15. Gongheguo de zuji – 2003nian: kexue fazhanguan [Footprints of the Republic-2003: Scientific Outlook on Development] – URL: http://www.gov.cn/test/2009-10/10/content_1435066.htm [in Chinese]

16. Xi Jinping zai zhongguo gongchandang di shijiu ci quanguo daibiao dahui shang de baogao [Xi Jinping's report at the 19th National Congress of the CPC] – URL: http://cpc.people.com.cn/n1/2017/1028/c64094-29613660-7.html [in Chinese]

17. Cheng, Chengping. Gaozhiliang fazhan de genben yaoqiu ruhe luoshi [How to implement the fundamental requirements of high-quality development]. – URL: http://www.qstheory.cn/2018-02/17/c_1122425127.htm [in Chinese]

18. Zhang, Junkuo. Gao zhiliang fazhan de mubiao yaoqiu he zhanlue lujing [Target requirements and strategic path of high-quality development]/ Zhang Junkuo, Hou Yongzhi, etc. // Management world. – 2019. – № 7, – P.1-7. [in Chinese]

19. Zhao, Jianbo. Gaozhiliang fazhan de neihan yanjiu [Research on the connotation of high-quality development] / Zhao Jianbo, Shi Dan, etc. // Economics and Management Research. – 2019. – Vol. 40, № 11. – P.15-31. [in Chinese]

20. Qin, Fangming. Jingji gaozhiliang fazhan: lilun chanshi yu shixian lujing [High-quality economic development: theoretical explanation and realization path] /Qin Fangming, Tang Juan. // Journal of Northwest University (Philosophy and Social Sciences Edition). – 2020. – Vol. 50, № 3. – C.138-143. [in Chinese]

21. Dai, Xiang. Woguo waimao zhuanxiang gaozhiliang fazhan de neihan, lujing ji fanglue. [The connotation, path and strategy of my country's foreign trade shift to high-quality development]. / Dai Xiang, Song Jie // Macro Quality Research. – 2018. – Vol.6, № 3. – P.22-31. [in Chinese]

22. Li, Jinfeng. Zhongguo zai zhongya diqu "Yi dai yi lu" channeng hezuo pingxi: jiyu gaozhiliang fazhan shijia [Analysis of China's "One Belt One Road" capacity cooperation in Central Asia: Based on a high-quality development perspective] / Li Jinfeng. // Russian Central Asian & East European Market. – 2019. – № 6. – P.1-22.

23. Zhang, Chun, "Yi dai yi lu" gaozhiliang fazhanguan de jiangou ["One Belt One Road" high-quality development concept construction] / Zhang Chun. // International outlook. – 2020. – № 4. – P.111-131. [in Chinese]

УДК 349:502.51 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.30
МРНТИ10.59.43

Канагатов Ж.Ж. [1], Сеитова Г.А. [2], Есейқызы Ұ.[3], Ыдырыс Ә.[4], Омаров К.М. [5]

[1]*к.б.н., старший преподаватель, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган, Казахстан*
[2]*магистр, старший преподаватель, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган, Казахстан*
[3]*магистр, преподаватель, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган*
[4]*Доктор PhD,старший преподаватель Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*
[5]*доцент, к.п.н. КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ ТЕХНОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ г. ТАЛДЫКОРГАН

Аннотация

В статье было рассмотрено воздействие на природную среду (водного бассейна) г. Талдыкорган антропогенной нагрузки региона. Так же, в работе дана экологическая оценка состояния природной среды в динамике, выполнены расчеты и анализ экологической напряженности компонентов окружающей среды на территории водного бассейна города; проведена характеристика сточных вод сбрасываемых в водные объекты (динамика сбросов загрязняющих веществ в 2016-2019 гг.); выработаны рекомендации по поддержке экологического состояния региона.

В научной работе проработаны вопросы анализа основных видов деятельности промышленности города Талдыкорган, на уровне систематического подхода; ознакомления в полном объеме с технологиями производства с целью природоохранной деятельности предприятия; рассмотрения программы «Зеленый Мост» с позиции совершенствования и повышения эффективности «зеленых» технологии; полная оценка результативности и эффективности внедрения плана природоохранных мероприятий.

Ключевые слова: *экология, воздушный бассейн, сточные воды, альтернативные источники, загрязняющие вещества, канализационные системы.*

Ж.Ж. Канагатов[1], Г.А. Сеитова[2], Ұ.Есейқызы[3], Ә.Ыдырыс[4],Қ.М. Омаров[5]

[1]б.ғ.к., аға оқытушы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

[2]магистр, аға оқытушы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

[3]магистр, оқытушы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

[4]PhD докторы,аға оқытушы, әл-Фараби атындағы қазақ Ұлттық университеті, Алматы Қазақстан

[5]п.ғ.к., доцент, Абай атындығы ҚазҰПУ, Алматы қ. Қазақстан

ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫНЫҢ СУ РЕСУРСТАРЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ТЕХНОГЕНДІК ФАКТОРЛАР

Аңдатпа

Мақалада Талдықорған қаласының табиғи ортасына (су бассейніне) өңірдің антропогендік жүктемесінің әсері қарастырылды. Сондай-ақ, ғылыми жұмыста табиғи ортаның жай-күйіне экологиялық баға берілді, қаланың су бассейні аумағындағы қоршаған орта компоненттерінің экологиялық шиеленісіне есептеулер мен талдау жүргізілді; су объектілеріне ағызылатын сарқынды сулардың сипаттамасы жүргізілді (2016-2019 жылдардағы ластаушы заттар төгінділерінің динамикасы); өңірдің экологиялық жай-күйін қолдау бойынша ұсынымдар әзірленді.

Ғылыми жұмыста Талдықорған қаласы өнеркәсібі қызметінің негізгі түрлерін жүйелі тәсіл деңгейінде талдау; кәсіпорынның табиғат қорғау қызметі мақсатында өндіріс технологияларымен толық көлемде танысу; "Жасыл" технологияларды жетілдіру және тиімділігін арттыру тұрғы-сынан "Жасыл көпір" бағдарламасын қарастыру; табиғат қорғау іс-шаралары жоспарын енгізудің нәтижелілігі мен тиімділігін толық бағалау мәселелері пысықталды.

Тірек сөздер: *экология, ауа бассейні, ағынды сулар, балама көздер, ластаушы заттар, кәріз жүйелері.*

Zh.Zh. Kanagatov[1], G.A. Seitova[2], U.Eseykyzy[3], A.Ydyrys[4], K.M. Omarov[5]

[1] candidate of biology, Senior lecturer, Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan city, Kazakhstan

[2]Master, Senior lecturer, Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan city

[2]Master, lecturer, Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan city

[4]PhD doctor, Senior lectureral-Farabi Kazakh National university, Almaty city,Kazakhstan

[5]c.p.s., assistant professor, of KazNPU named Abai, city Almaty,Kazakhstan

MAIN TECHNOGENIC FACTORS AFFECTING water RESOURCES of TALDYKORGAN

Abstract

The article considers the impact on the natural environment (water basin) of Taldykorgan of the anthropogenic load of the region.The paper also provides an environmental assessment of the state of the natural environment in dynamics, calculations and analysis of the environmental intensity of environmental components

in the city's water basin; characterization of wastewater discharged into water bodies (dynamics of pollutant discharges in 2016-2019); recommendations for supporting the ecological state of the region.

In scientific work the issues of the analysis of the main industries of the city Taldykorgan, at the level of the systematic approach; review in full with production technologies with the objective of the environmental activities of the enterprise; consideration of the programme "Green Bridge" from the perspective of improving and enhancing the effectiveness of "green" technology; a full evaluation of the effectiveness and efficiency of the implementation of the environmental action plan.

Keywords: *ecology, air pool, waste water, alternative sources, pollutants, sewage systems.*

Введение. Основная цель для развитых стран и ведущих рынков это развивать экономику без ущерба окружающей среде. На фоне истрачивания природных компонентов, а также ухудшение экологии эта тема приобретает своеобразную актуальность. Внедрение «зеленых» технологии помогут обезопаситься от экологического кризиса. По подсчетам специалистов, внедрение «Зеленой Экономики» в Казахстане посодействует повышению энергоэффективности в стране на 40%-60% и уменьшить затраты водных ресурсов на 50%. Более того, к концу 2050 году переход на «зелёную» экономику позволит создать условие новым специалистам, также новым профессиям, необходимые предпосылки для создания современного безотходного производства, а также обеспечить экологическую безопасность для граждан Казахстана. В 2017 году величина производства промышленной продукции получило 646,7 млрд. тенге, индекс физического объема – 102,5%. Горнодобывающая промышленность и исследование карьеров овладевает 2,5% в общем объеме производства области, за отчетное время было произведено на 14,5 млрд. тенге, обрабатывающая промышленность – 83,5%, выпуск продукции было на 545,8 млрд. тенге. Общий объем снабжения электроэнергией, подачи газа, пара и воздушного охлаждения составил 14,1% общего объема промышленного изготовления в области (95,1 млрд. тенге), канализационной системы, водоснабжения, контроля над подготовкой, сбором, сохранением и распределением отходов, следовательно – 2,0% (7,1 млрд. тенге) [1].

За 2017 год валовой продукции сельского хозяйства произведено на сумму 584,5 млрд. тенге, что говорит об увеличении уровня 2016 года на 30,8 млрд. тенге. Посевы сельскохозяйственных культур были размещены на площади 937,4 тыс. га. Площади выкармливания и выращивания сельскохозяйственных культур с использованием новых технологии, которые требуют мало затрат воды доведены до 143,7 тыс.га (2016 г. – 139,7 тыс.га), водосберегающая технология - до 15,3 тыс.га (2016 г. – 10,9 тыс.га). Зерновые культуры (злаковые) культивируются во всех районах, регионах и областях и занимают 48% всех посевных площадей страны, общее количество урожая за последние годы превышает 1,5 млн. тонн (2017 г. – 1347,9 тыс.тонн). Каждый год поднимается объемы и количество производства свеклы сахарной, масличных культур, картофеля, плодов и ягод. В области функционируют 12 оригинаторов, 26 элитно-семеноводческих и 31 хозяйств по производству высоковоспроизводительных семян сельхозкультур. Имеется 17,1 тыс.га садов и 5,2 тыс.га виноградников в плодоносящем периоде. Ежегодно создается закладка плодового сада и виноградников. В 2017 году посажено 2123,5 га плодовых культур, из них яблони «Апорт» - на 24 га. Функционируют 415 теплиц на площади 72,7 га, из них в 2017 году введен ИП «Кусайнов» Енбекшиказахского района на 1,5 га, кроме того произведено расширение 4-х объектов на 7,1 га. Валовое хранение тепличных овощей в 2017 году составил 26,8 тонн, что на 9,5% больше, чем в 2016 году [2].

Энергокомплекс области делится на 2 региона: Алматинский и Талдыкорганский. В Талдыкорганском районе энергопередающей компанией является АО «ТАТЭК», в Алматинском регионе - АО «АЖК». Степень оснащенности централизованным снабжением электроэнергией показывает 99,9%. Количество сетей распределительных составляет 35,3 тыс. км, 7,7 тыс. единиц подстанций (изнащиваемость сетей 65%, убыток 15,5%). Объем потребления области за 2017 год составил 2,78 млрд. кВт, из которых производство области выработало 0,31 млрд. кВт, закуп из заграничных источников – 3,20 млрд. кВт. Сейчас как потенциал альтернативных источников энергии в регионе показаны 18 ГЭС с установкой с мощностью 754,1 МВт, одна солнечная электростанция с мощностью 3 МВт и 2 ветроэлектростанция. В частности, 2 больших – Капшагайская (365 МВт) и Мойнакская ГЭС (301 МВт), 16 средних ГЭС (88,2 МВт), 1 СЭС в городе Капшагай (2 МВт) и тепловая электростанция (4,6 МВт). В пределах программы «Развития регионов - 2020» продолжается реализация проекта в моногороде Текели «Строительство резервной линии электропередачи на водозаборе Кора и очистных сооружений в г.Текели» на общую сумму 335,7 млн. тенге. Кроме того, в рамках развития возобновляемых и

альтернативных источников энергии в 2017 году введена в эксплуатацию Лепсинская ГЭС 2 мощностью 17 МВт в Сарканском районе.

Материалы и методы. В Алматинской области централизованным водоснабжением обеспечены из 742 населенного пункта 622 населенных пунктов (84,7%), децентрализованным – 109 (14,0%) и 10 (1,8%) - привозной водой. В 2017 году в рамках исполнении программ «Развитие регионов до 2020 года», «Дорожная карта занятости 2020» 25 населенным пунктам было предоставлено централизованное водоснабжение, в 92 пунктах повысилось качество питьевой воды. В рамках программы «Нұрлы Жол» построено и восстановленно 3259 км водопроводных сетей, из которых в 2017 году 365,9 км, пробурено 91 новых скважин, эксплуатированно 35 насосных станций, 68 новых резервуара, также установлено 35 обеззараживающих устройств.

В области к природному газу подключены 110 населенных пункта, степень газификации составляет 23,7%. В текущем году в планах газифицировать еще 27 населенных пунктов, в последствии степень газификации должно быть 28,1%. Длина запроектированных сетей газоснабжения по городу Талдыкорган составил 1,5 тыс. км. В планах газоснабжением обеспечить 171,5 тыс. человек. Общая протяженность газопроводов по региону составляет почти 3,4 тыс. км. Готово строительство МГ «Алматы-Талдыкорган», проложены 265,85 км линейной части газопровода. Было построено АГРС «Балпык би» в Коксуском районе, АГРС «Акши» в Илийском районе, уже завершают свои монтажные работы АГРС «Талдыкорган». Ведется строительство 1, 2, 3 пусковых комплексов первой очереди внутри городских сетей газоснабжения г.Талдыкорган. Планируется начать строительство 2,3,4-ой очереди внутригородских сетей газоснабжения г.Талдыкорган. В текущем году начнется строительство магистрального газопровода до г. Текели. Кроме того, ведется создания проектно-сметной документации по газификации еще 15 населенных пунктов (табл.1).

Таблица 1. Темпы роста отраслей экономики Алматинской области (январь-сентябрь 2019 года к январю-сентябрю 2018 года, %).

Отрасль экономики	Индекс физического объема, %
Промышленность	104,3
Сельское хозяйство	101,6
Строительство	96,6
Торговля	107,2
Транспорт (грузооборот)	100,0
Связь	104,0

Таблица 2. Удельный вес в общем объеме, в процентах.

Отрасли промышленности	Январь-сентябрь 2018г. к январю сентябрю 2017г.	Январь сентябрь 2019г.
Промышленность, всего по региону	104,3	100,0
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	131,6	1,6
Обрабатывающая промышленность	103,7	84,2
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	104,2	13,2
Водоснабжение; канализационная система, контроль над сбором и распределением отходов	105,1	1,0

Рисунок 1. Структура обрабатывающей промышленности за 2019 год

ТОО «Кайнар АКБ» завод специализируется на выпуске стартерных аккумуляторных батарей для автомобильной и тракторной техники емкостью от 50А до 215А. ТОО «Кайнар – АКБ» расположено в южной промышленной зоне г. Талдыкорган. Согласно проведенной инвентаризации промышленной площадки ТОО «Кайнар – АКБ» выявлено 227 источников выбрасывания загрязняющих веществ, объединенных в 81 источников загрязнения воздушного бассейна, то есть организованных – 63 и неорганизованных источников – 17 выбросов вредных веществ в воздух. Выбросы поллютантов в атмосферу за 2017 год ТОО «Кайнар АКБ» составил 0,0628 тыс.тонн, что на 0,08 тыс.тонн нижу чем в 2016 году. Уменьшение объемов выбросов произошло за счет простоя предприятия около полугода. Предприятием в 2017 году на природоохранные мероприятия было выделено 10548,7 тыс.тенге.

Обсуждение: Существующие на современном этапе методы единого балла не глубокого загрязнения воды сознательно разделяет на 2 категории: 1 рассчитывают подходы, разрешающие проведение оценки свойств воды в соответствии с совокупностью гидрохимических, гидрофизических, гидробиологических, микробиологических характеристик; 2 группы-способы, сопряженные с поглощением групповых индексов загрязнения воды. В исходном случае, в соответствии с качеством влаги, она делится на игру с различными стадиями загрязнения. Согласно показателям внешнего загрязнения водоемы разделены на 6 компаний: очень очищенные, очищенные, достаточно очищенные, относительно очищенные, подозрительные, а также неплохие. В то время свойства характеристик были БПК5, окисление, аммоний, альбуминоид, а также встречный элемент, весовый элемент, галоген-частицы, а также сжиженный воздух. Кроме того, предусмотрено аромат, бледная вода, наличие или недостаток рыбы, тип растительного аква. Самое важное было отдано величине БПК. Исследование стала первой в этом направлении наиболее полной разработкой, принявший основы широко распространившейся шестибалльной шкалы классификации водных ресурсов[3]. Оценка качества воды осуществляется с использованием химических показателей (pH, содержание растворенного кислорода, БПК5, аммонийный азот, окисляемость, имеющие токсичные вещества); гидробиологических, а также бактериологических показателей (количество сапрофитных организмов, коли-титр, коли-индекс, сапробность и биологический показатель загрязнения, количество яиц гельминтов, или индекс Хорасавы, принятый в международном стандарте качества питьевой воды (1958 г.). Предыдущий показатель описывает отношение количества одноклеточных организмов, не содержащих хлорофилла (B), к общему количеству организмов, включая

содержащие хлорофилл (А), выраженное впроцентах: БПЗ = 100• В / (А + В); органолептических показателей (прозрачность, содержание взвешенных веществ, запах воды, внешний вид поверхности воды). Помимо этого, создатели акцентируют еще такого рода коэффициент, равно как радиоактивность. «Обнаружение радиоактивных элементов может стать общим β-динамическим признаком во взаимоотношениях, так как во взаимоотношениях этой установки существует наибольшее количество умственных материалов». Относительно водных объектов нашей республики таковым может являться содержание железа общего, меди, цинка, хрома. Каждому из показателей авторами данного метода придается приоритет – цифровое значение, соответствующее важности и значимости данного фактора. Если по различным показателям классификация водоема неоднозначна (одно и то же состояние воды по разным показателям может быть отнесено к различным классам качества, что является недостатком данных методов), то необходимо рассчитать общий показатель загрязнения путем усреднения числовых значений условных приоритетов.

Результаты исследования: Коэффициенты для подсчета общего показателя и группировка водоемов по сумме признаков приведены в таблице 2.

Таблица 2 – Система коэффициентов для выведения общего значения Показателя

Наименование показателям	Степень загрязнения					
	Очень чистые	Чистые	Умеренно загрязненные	Загрязненные	Грязные	Очень грязные
Азот аммонийный	0	1	3	6	12	15
БПК5 и токсические вещества	0	1	5	8	12	15
Радиоактивность общая	0	1	3	5	15	25
Титр кишечной палочки	0	2	4	10	15	30
Запах	0	1	2	8	10	20
Внешний вид	0	1	2	6	8	10
Средне-суммарный коэффициент загрязнения	0-1	2	3-4	5-7	8-10	>10

Несмотря на то, что с помощью данной классификации попытались дать оценку санитарного состояния воды водоемов (пока речь еще не идет о комплексной оценке качества воды), нельзя не признать удачным выбор приоритетных показателей: титр кишечной палочки, запах, БПК5, азот аммонийный и внешний вид водоема у места взятия проб (по степени загрязнения нефтью). Естественно, что почти за полвека, прошедших после появления данной классификации, расширились и знания в этой области и технические средства проведения мониторинга качества воды. Поэтому все перечисленные показатели можно взять лишь за основу при разработке комплексной оценки качества воды водоемов, и дополнив их, тем самым расширить рамки оценки качества воды. Одной из наиболее успешных в этой области является разработка комплексной оценки качества поверхностных пресных вод (ранний вариант), предложенная В.Н.Жукинским с соавторами [4]. Оценивается в ней степень загрязненности водоема с учетом эфтрофирования водоемов, что актуально для Прибалкашья. В данной классификации наряду с гидрохимическими показателями качества воды (pH, азот аммонийный, нитратный, фосфаты, процент насыщения воды растворенным кислородом, окисляемость перманганатная и бихроматная, БПК5) используются и бактериологические показатели: биомасса фитопланктона и нитчатых водорослей, индекс самоочищения. Вторую группу методов по оценке качества воды составляют методы, основанные на использовании обобщенных числовых характеристик -комплексных индексов качества воды. Одним из наиболее часто применяемых в системе оценки качества поверхностных вод является гидрохимический индекс загрязнения воды (ИЗВ). Этот индекс представляет собой среднюю долю превышения ПДК по строго лимитированному числу индивидуальных ингредиентов (как правило, их 6):

ИЗВ = ———

где С – концентрация компонента (в ряде случаев – значение физико-химического параметра); n – число показателей, используемых для расчета индекса, n = 6; ПДК – установленная величина норматива для соответствующего типа водного объекта.

Таким образом, ИЗВ рассчитывается как среднее из 6 индексов: О2, БПК5 и четырем загрязнителям, чаще всего превышающим ПДК. Вызвано это тем, что загрязнение водного объекта может быть обусловлено превышением ПДК одним-двумя веществами, а содержание других по сравнению с ними незначительно, и в результате усреднения мыможем получить заниженные значения ИЗВ. Для устранения этого недостатка надо учитывать именно приоритетные загрязнители водныхобъектов.

Одним из постоянных индексов при расчете ИЗВ является содержание растворенного кислорода. Оно нормируется с точностью до наоборот: вместо отношения С /ПДК подставляется обратная величина. В зависимости от величины ИЗВ участки водных объектов подразделяют на классы (таблица 3).

Таблица 3- Классы качества вод в зависимости от значения индекса загрязнения воды

№	Степень загрязнения	Оценочные показатели загрязнения водных объектов		
		по КИЗВ	по О2, мг/дм3	по БПК5, мг/дм3
1	нормативно чистая	≤ 1,0	≥4,0	≤3,0
2	умеренного уровня загрязнения	1,1÷3,0	3,1-3,9	3,1-7,0
3	высокого уровня загрязнения	3,1÷10,0	1,1-3,0	7,1-8,0
4	чрезвычайно высокого уровня загрязнения	≥10,1	≤1,0	≥8,1

При этом устанавливается требование, чтобы индексы загрязнения воды сравнивались для водных объектов одной биогеохимической провинции исходного типа, для одного и того же водотока (по течению, во времени и т.д.), а также с учетом фактической водности текущего года. Относительно последнего условия хотелось бы отметить следующее.

Числитель в данном выражении представляет собой наблюдаемый сток ингредиентов, вносящих основной вклад в загрязнение, а знаменатель – его предельно допустимый сток в средний по водности год. И если загрязненность зарегулированных речных систем может быть охарактеризованас помощью ИЗВ, то на реках, характеризующихся постоянным определениемрасходов, расчет степени загрязненности водного объекта за год должен идти с поправкой на водность в данном году.

Наблюдения показывают, что на реках, попадающих под основное влияние неорганизованных источников загрязнения, находящихся на водосборе, в многоводные годы и сезоны года (весна) ИЗВ превышает просто ИЗВ. Другая картина характерна для рек, принимающих организованные сбросы сточных вод или загрязненные притоки (для которых опять-таки основной источник загрязнения – организованное отведение стоков).

При анализе загрязненности воды водных объектов по кратности превышения нормативов отдельным загрязняющим веществом выделяются качественные характеристики загрязненности, которым присваиваются количественные выражения градаций в баллах. Сочетая первую и вторую ступени классификации воды по каждому из учитываемых ингредиентов, получаем обобщенные характеристики загрязненности, условно соответствующие мере их влияния на качество воды за определенный промежуток времени. Качественным обобщенным характеристикам присвоены обобщенные оценочные баллы Si, полученные как произведение оценок по отдельным характеристикам. Далее производится суммирование обобщенных оценочных баллов всех определяемых в створе загрязняющих веществ. Так как при этом учитываются различные комбинации концентраций загрязняющих веществ в условиях их одновременного присутствия, В.П.Емельянова с соавторами и назвали этот комплексный показатель комбинаторным индексом загрязненности[5].

Заключение (выводы): В заключение хочется подчеркнуть, что при разработке комплексных показателей качества воды надо исходить из особенностей гидрологического режима, климатических, почвенных условий водосбора, а также вида водопользования. Так, для водохранилища, являющегося источником питьевого водоснабжения, характеризующегося слабопроточным режимом и подверженного процессам эфтрофирования, необходима оценка качества воды, сочетающая гидрохимические,

бактериологические и гидробиологические показатели. В данном случае отдаем предпочтение методам первой группы.

Кроме всего прочего, оценка качества поверхностных вод также зависит и от целей исследования. Если мы хотим получить приближенную картину химического загрязнения природных вод, то нам действительно достаточно оценки качества воды с помощью ИЗВ. Если же перед нами стоит цель охарактеризовать водный объект как экосистему, то одних гидрохимических характеристик недостаточно, необходимо вводить и гидробиологические показатели. В завершение стоит заметить, что применение какой-либо выбранной комплексной оценки качества воды в каждом конкретном случае требует дополнительных исследований для более полной разработки практичной и универсальной системы оценки качества природных вод.

Список использованной литературы:

1 Гумарова Т.А. Интегрированное управление водными ресурсами. Учебное пособие / Т.А. Гумарова, Н.П. Ишкулова. – Алматы: Экономика, 2011. – 222 с.

2 Эбель, А. В. Охрана и рациональное использование природных ресурсов. Учебник / А.В. Эбель.- 2-ое изд. – Астана: Фолиант, 2011. – 432 с.

3 Константинов, В.М. Экологические основы природопользования. Учеб.пособ.для средних проф.учеб. заведений / В.М. Константинов, Ю.Б. Челидзе.- 3-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2004. – 208 с.

4 Лесной кодекс РК;Водный кодеск РК. Водный кодекс РК [Текст]: Официальный текст по состоянию законодательства на 1 марта 1995 г. – Алматы: Жеты жаргы, 1995. – 224 с.

5 Андасбаев, Е. Экологические особенности Или-Балхашского водного бассейна. Монография / Е.Андасбаев, М.Джетимов, Р.Халым. – Талдыкорган: ЖГУ им. И.Жансугурова, 2018. – 159 с.

References:

1 Gumarova T. A. Integrated water resources management. Textbook / T. A. Gumarova, N. P. Ishkulova. - Almaty: Ekonomika, 2011. - 222 p.

2 Ebel, A.V. Protection and rational use of natural resources. Textbook / A.V. Ebel.– 2nd ed. - Astana: Folio, 2011. - 432 p.

3 Konstantinov, V. M. Ecological bases of nature management. Studies.help.for secondary professional studies. institutions / V. M. Konstantinov, Yu. B. Chelidze.- 3rd ed., stereotype. - Moscow: Akademiya, 2004. - 208 p.

4 Forest Code of the Republic of Kazakhstan; Water Code of the Republic of Kazakhstan. Water Code of the Republic of Kazakhstan [Text]: Official text on the status of legislation as of March 1, 1995-Almaty: Zhety zhargy, 1995. - 224 p.

5 Andasbayev, E. Ecological features of the Ili-Balkhash water basin. Monograph / E. Andasbayev, M. Jetimov, R. Khalym. - Taldykorgan: ZhSU named after I. Zhansugurov, 2018. - 159 p.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 93/94 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.31
03.20-История Казахстана
№ AP08856940

Ахметова У.Т.[1], Исмаилов С.С.[2]

[1]д.и.н., ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова г. Атырау, Казахстан
[2] к.и.н., доцент Костанайского регионального университета имени А.Байтурсынова г. Костанай, Казахстан

ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГУЛАГ

Аннотация

В данной статье рассматривается историография вопроса формирования и функционирования тюремно-лагерной системы ГУЛАГ. Известно, что на территории Казахстана было создано более 20 лагерей, которые покрыли своей сетью почти все регионы республики. Большой интерес представляют исследования российских и зарубежных ученых, которые опираясь на большой архивный материал смогли провести тщательный анализ процесса создания и развития ГУЛАГа. Казахстанские исследователи внесли свой вклад в освещение данного вопроса, раскрывая особенности устройства и деятельности лагерной системы в территориальных пределах Казахстана. Необходимо отметить, что исправительно-трудовые лагеря в большой степени выполняли роль экономических субъектов, нежели учреждений перевоспитания преступных элементов. Помимо криминалитета, в 1920-1950-е годы лагерях находились люди, осужденные по ложным и надуманным обвинениям. Данная статья не является полным обзором по исследуемой проблеме и требует дальнейшего изучения.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта № AP08856940 «Прорвинский и Астраханский лагеря в системе ГУЛАГ: «история, память, наследие (1932-1950 гг.))».

Ключевые слова: *ГУЛАГ, лагерь, Карлаг, заключенные, тюремно-лагерная система, Казахстан, Прорвлаг, ОГПУ, НКВД, МВД, СССР.*

У.Т. Ахметова[1], С.С. Исмаилов [2]
[1]т.ғ.д., қауымдастырылған профессор, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК-ның аға ғылыми қызметкері Атырау қ., Қазақстан
[2] т.ғ.к., А.Байтұрсынов ат. Қостанай өңірлік университетінің доценті Қостанай қ., Қазақстан

ГУЛАГ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада ГУЛАГ лагерлері түрме жүйесінің қалыптасуы мен қызметінің мәселелерінің тарихнамасы қарастырылған. Қазақстан жерінде республиканың барлық облыстарын қамтыған 20-дан астам лагерьлер құрылғаны белгілі. Архивтік материалдарға сүйене отырып, ГУЛАГ-тің құрылуы мен дамуына тиянақты тоқтала талдау жасаған ресейлік және шетелдік ғалымдардың зерттеулері үлкен қызығушылық тудырады. Бұл мәселені жарыққа шығаруға қазақстандық зерттеушілер де өз үлестерін қосып, Қазақстанның бүкіл аумағында территориялық орналасқан лагерь жүйесінің құрылымы мен қызметтерінің ерекшеліктерін ашып көрсеткен. Айта кету керек, мәжбүрлі еңбек лагерлері едәуір

дәрежеде қылмыстық элементтерді қайта тәрбиелеу мекемелерінен гөрі экономикалық субъект рөлін атқарды. 1920-1950 жылдары лагерлерде қылмыскерлерден басқа жалған және ойдан құрастырылған айыптаулармен сотталған адамдар да болды. Бұл мақала зерттеліп отырған мәселенің тарихнамалық талдауының белгілі бір бөлігін ғана қамтиды және одан әрі зерттеуді жалғастыруды қажет етеді.

Мақала № AP08856940 «ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахань лагерлері: «тарих, естелік, тағылым (1932-1950 жж.)» атты ғылыми жобасын жүзеге асыру мақсатында даярланған.

Түйін сөздер: *ГУЛАГ, лагерь, Карлаг, тұтқындар, лагерлер түрме жүйесі, Қазақстан, Прорвлаг, ОГПУ, НКВД, МВД, КСРО.*

U.T. Akhmetova [1], S.S. Ismailov [2]
[1]d.i.n., Associate Professor, Senior researcher of the State Historical and Cultural Museum of the Saraishyk Nature Reserve
Atyrau, Kazakhstan
[1] c.h.s, Associate Professor of Kostanay Regional University named after A. Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan

QUESTIONS OF HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE GULAG SYSTEM

Abstract

This article examines the historiography of the formation and functioning of the GULAG prison-camp system. It is known that more than 20 camps were created on the territory of Kazakhstan, which covered almost all regions of the republic with their network. Of great interest are the studies of Russian and foreign scientists, who, based on a large archival material, were able to conduct a thorough analysis of the process of creating and developing the GULAG. Kazakh researchers also contributed to the coverage of this issue, revealing the features of the structure and activities of the camp system in the territorial borders of Kazakhstan. It should be noted that correctional labor camps to a large extent played the role of economic entities, rather than institutions for the re-education of criminal elements. In addition to criminality, in the 1920s and 1950s, there were people in the camps who were convicted on false and far-fetched charges. This article is not a complete overview of the problem under study and requires further study.

The article was prepared in the framework of the scientific project No. AR08856940 «Prorvinsky and Astrakhan camps in the GULAG system: history, memory, heritage (1932-1950))».

Keywords: *GULAG, the camp, the prisoners, the prison-camp system, Kazakhstan, Prorwa camp, OGPU, NKVD, MVD of the USSR.*

Одной из проблемных тем истории советского периода является существование системы лагерей, которые предназначались для отбывания наказания гражданами, которые совершили какие-либо преступления. С начала образования Советского Союза вопрос об организации системы исполнения наказания был под постоянным государственным контролем, так как только государство с имеющейся у него возможностями могло создать необходимую инфраструктуру для функционирования лагерной системы.

В СССР пенитенциарная система стала формироваться с приходом и установлением власти большевиков на подчиненной им территории, основой которой стала тюремно-ссыльная система, существовавшая в царской России. Первые лагеря стали формироваться в годы гражданской войны, так как обе противоборствующие стороны проводили собственную политику, в результате которой появлялись военнопленные и недовольные в регионах, в которых властью обладали представители большевиков или их политические противники. После окончания военных действий на территории бывшей Российской империи всей полнотой власти стали обладать представители «красного движения», которые установили собственную государственную систему управления, отличавшуюся от ранее существовавших в мире.

Вопросами истории формирования системы лагерей и тюрем на территории Советского Союза занимались многие исследователи, но тема создания системы ГУЛАГ была под идеологическим запретом. Наиболее широкое освещение данная тематика получила в перестроечный период, что было связано с политикой гласности и начала проведения демократических реформ. Наиболее полное освещение данный вопрос получил после открытия многочисленных архивных фондов, которые ранее были не доступны широкому кругу исследователей и здесь необходимо отметить роль комиссии по реабилитации и

деятельность общественных фондов по сбору и систематизации материалов по проблеме политических репрессий и связанного с ними функционирования исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ).

В этой связи необходимо отметить работу известного специалиста по проблеме деятельности ГУЛАГ Иванову Г.М. В своей работе «История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты», вышедшей в 2006 году, автор впервые в мировой и отечественной историографии исследует ГУЛАГ, как социально-экономический и политико-правовой феномен советского государства [1]. В монографическом исследовании проанализированы теоретические и правовые основы советской репрессивной политики, исследованы причины и нормативная база создания и деятельности ГУЛАГа как карательной системы нового типа. На основе ранее неопубликованных архивных материалов, включающих, в частности, бухгалтерско-финансовую документацию МВД СССР, изучен процесс становления и функционирования советского лагерно-промышленного комплекса. Впервые в исторической науке предметом исследования стали специальные лагерные суды, которые выносили собственные судебные решения по «преступной деятельности» лагерного контингента.

Следующая работа «ГУЛАГ», автором, который является Эпплбаум Э. освещает историю формирования и эволюцию пенитенциарная системы в СССР [2]. Монография, основанная на архивных документах и воспоминаниях очевидцев, раскрывает историю советской лагерной системы в развитии, от момента создания в 1918-м до середины восьмидесятых. Не менее тщательно, чем хронологию и географию ГУЛАГа, автор пытается восстановить логику палачей и жертв, пытается понять, что заставляло убивать и что помогало выжить. В книге засвидетельствовано подробное описание мира «тюремной зоны» с ее законами и негласными правилами, особым языком и иерархией.

Баберовский Й. является одним из исследователей сталинского периода, а его труд «Красный террор: история сталинизма», созданный на основе рассекреченных материалов российских архивов, воспоминаний политических деятелей и рядовых свидетелей и участников событий позволяет автору воссоздать в своей работе широкую панораму сталинской эпохи [3]. В результате преступной политики высшего советского руководства были допущены ошибки, влияние которых до сих пор ощущается в настоящее время.

В ряду крупных работ, рассматривающих проблемы репрессивной политики советского государства во второй половине 1930-х гг., монография В.Н. Хаустова и Л.Самуэльсона «Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг.» занимает особое место [4]. Ученые открыто поставили и успешно разрешили один из острейших и дискуссионных вопросов о роли Сталина в руководстве органами НКВД и его личном участии в репрессиях против советских и иностранных граждан в наивысший их период 1936-1938 годы. Данная монография написана не только о границах самостоятельности Сталина и Главного управления государственной безопасности НКВД СССР, но и о механизме этого взаимодействия, также не получивших достаточного освещения. Работа данных исследователей направлена на развенчивание исторического мифа о незнании «вождя всех времен и народов» о наличии подобных явлений в государстве.

Под началом международного авторского коллектива вышла в свет работа «ГУЛАГ: Экономика принудительного труда» [5]. Данный коллективный труд посвящен малоизученным вопросам экономики принудительного труда, использовавшегося в ГУЛАГе в 1930-х -1950-х годах. Авторы (ученые-историки из России, Великобритании, Германии и США) основывают свои исследования на больших массивах документов из ранее секретных архивных фондов советских карательных ведомств - ОГПУ, НКВД, МВД СССР. В первой части рассмотрены общие вопросы принуждения к труду в СССР в 1930-х-1950-х гг., масштабы и структура лагерной экономики, эволюция системы ее управления. Во второй части монографии экономика ГУЛАГа исследуется в региональных и отраслевых измерениях. Авторы исследуют вопросы организации принудительного труда, его производительности и степени эффективности на архивном материале крупнейших объектов ГУЛАГа, включая Беломорканал, Норильский никелевый комбинат, Дальстрой (золотые прииски Магадана), а также в сельском хозяйстве и на лесозаготовительных работах. Данный труд, несомненно, является одной из основополагающих работ по исследованию истории функционирования системы ГУЛАГ.

Бадмаева Е.Н. является исследователем одного сложных периодов советской истории 1920-1930-х годов [6]. В данное время в СССР проводились различные реформы, которые должны были улучшить жизнь советских людей. Определенная часть изменений позволила руководству страны поднять жизненный уровень населения, но другая часть преобразований обесценила все предыдущие достижения. Автором труда «Нижнее Поволжье: опыт и итоги реализации государственной политики в социально-экономической сфере (1921-1933 гг.)», предпринята попытка рассмотреть опыт и итоги реализации государственной политики в социально-экономической сфере в Нижнем Поволжье в 1921-1933 гг. Такое исследование, как нам представляется, дает более целостное представление об основных закономер-

ностях и специфических особенностях развития сельского хозяйства и промышленности, социальной сферы территорий макрорегиона в указанный период. Актуальность данной работы также определяется необходимостью глубокого исследования региональной и национальной (этнической) политики советского государства по отношению к некоторым народам в крупных территориальных пространствах страны, ныне соответствующих современным федеральным округам. Данный труд заслуживает изучения, как опыт регионального исследования во взаимосвязи с общегосударственными процессами.

Автором следующего комплексного исследования «Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа» является Нахапетов Б.А. [7]. Впервые на основе изучения секретных архивных документов ОГПУ-НКВД-МВД СССР детально проанализировано влияние условий быта труда и питания заключенных на их заболеваемость и смертность, подробно освещены вопросы врачебно-трудовой экспертизы и организации оказания медицинской помощи заключенным, сотрудникам охраны и членам их семей, а также проблемы обеспеченности медицинскими кадрами на разных этапах существования ГУЛАГа. Данный труд достаточно точно показал только одну из сторон жизнедеятельности огромный лагерной системы.

В Казахстане вопросами истории функционирования системы ГУЛАГ занимались многие исследователи, при этом необходимо отметить, что территория республики стала одной из основных мест, где были созданы лагеря, в которых отбывали наказание «враги народа» и члены их семей. Следует отметить, что большое количество казахов и казахстанцев стали жертвами экономических и политических экспериментов в советский период. Одним из известных исследователей истории формирования лагерно-тюремной системы является Дильманов С.Д. Его труд «ГУЛАГ НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства (30-50-е годы XX века)» является ярким подтверждением преступной политики советского руководства, которое экономические показатели ставило выше человеческих судеб [8]. Монография состоит из двух глав, где в первой главе рассматриваются вопросы историографии и характеризуются источники по данной проблеме. Вторая глава показывает процесс формирования и развития карательной политики Советской власти, а также структура правоохранительных органов. В работе исследователь раскрывает основные причины и факторы организации системы сталинских лагерей. Автором проанализировано достаточное количество различных трудов, которые затрагивают данную тематику. Приводится список зарубежных авторов, которые исследовали данную проблему: Э.Карр, Л.Белади, Т.Краус, Р.Такер, С.Коэн, А.Бофф и другие. Автор рассматривает вопрос формирования и развития карательной политики в Советском Союзе, которая привела к значительным потерям среди всех категорий советских граждан, при этом он коснулись как первых лиц государства, так и рядовых служащих, рабочих и крестьян. Необходимо отметить, что автором сделана попытка комплексного освещения проблемы организации системы ГУЛАГ на территории Казахстана, который стал только одним из многочисленных советских регионов в созданной лагерной системе. Данный труд является одним из крупных, посвященных проблеме функционирования исправительно-трудовых лагерей, когда освещены многие стороны данного вопроса.

Следующей работой данного автора является «Исправительно-трудовые лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-50-е годы XX века). Специальные лагеря НКВД-МВД СССР в 40-е годы XX века» [9]. Дильманов С.Д. в новом монографическом исследовании в первой главе рассматривает историографию проблемы, основную источниковую базу и представляет их подробную характеристика. Во второй главе автор освещает работу исправительно-трудовых лагерей на территории Казахстана. Данные лагеря выполняли функцию не только перевоспитания осужденных, но в первую очередь, как система бесплатной рабочей силы, которая использовалась при строительстве наиболее важных, трудоемких и тяжелых объектов, часто в суровых климатических условиях. Третья глава посвящена истории создания «Особых лагерей» НКВД–МВД СССР. Особыми лагерями считались следующие: Степной, Песчаный, Луговой, Дальний. Четвертая глава показывает деятельность лагерей специального назначения, а также лагеря для военнопленных. Эти лагеря создавались специально для данной категории заключенных. Известно, что определенные объекты были построены с использованием труда военнопленных. В данной работе рассматриваются вопросы содержания советских граждан в лагерях, которые были осуждены по различным статьям, многие были так называемые политические, уголовники, отдельно категория – военнопленные, в основном немцы, японцы, итальянцы, румыны, венгры и другие. Таким образом, монография раскрывает весь спектр проблем, связанный с формированием и функционированием системы ГУЛАГ НКВД-МВД СССР на территории Казахстана. По предположению автора, таких лагерей насчитывалось в Казахстане 21, а в масштабах всего СССР 476.

Одним из казахстанских ученых, рассматривавших вопрос деятельности системы исполнения наказания является Бастемиев С.К. Он является автором труда «Исправительные учреждения Казахстана

(историко-правовой аспект)» [10]. Монография состоит из пяти основных разделов, в которых последовательно в хронологическом порядке показан процесс формирования и функционирования исправительных учреждений. В первой главе исследователь освещает вопросы становления, развития и современное состояние тюрем Казахстана. Вторая глава посвящена деятельности системы исправительно-трудовых лагерей ОГПУ-НКВД-МВД СССР в 1930-1950-е годы. Бастемиев С.К. показывает процесс их становления, развития, правовые основы и другие аспекты жизнедеятельности. В третьей главе рассматривается вопрос становления, развития и современное состояние исправительных колоний Казахстана: трудовые колонии, их деятельность, эксперименты, проводимые при их создании и т.д. В четвертом разделе автор показывает становление, развитие и современное состояние воспитательных трудовых колоний для несовершеннолетних Казахстана. Последняя глава посвящена реформе системы исправительных учреждений в Республике Казахстан.

Следует отметить, что несмотря на проделанную большую работу научно-исследовательским сообществом имеются факты, события, учреждения и другие аспекты в функционировании системы ГУЛАГ, которые не получили своей достаточной огласки. Известно, что на территории современных Атырауской (Казахстан) и Астраханской (Россия) областей существовал Провинско-Астраханский лагерь в 1930-1950-е годы. В своих воспоминаниях «Аресты на мурманской биологической станции в 1933 году» В.С. Танасийчук пишет о Прорвинском лагере, в котором помимо преступников, отбывали наказания известные представители научной и творческой интеллигенции [11]. Среди заключенных находился советский зоолог, ихтиолог, заместитель Мурманской биологической станции Николай Парфентьевич Танасийчук.

В своей книге супруга ученого, доктор биологических наук, Вера Степановна пишет следующее: «В марте 1933 г. Николай Танасийчук и несколько сотрудников станции были арестованы по обвинениям во вредительстве, спустя четыре месяца освобождены, в августе вновь арестованы. Дело рассматривала тройка ОГПУ, по ст. 58 п. 7 УК РСФСР Николай Танасийчук получил три года лагерей, срок отбывал в Прорвлаге. Свое название это подразделение Гулага получило по острове Прорва на северо-востоке Каспия. Лагерь специализировался на рыбодобыче, заключенный Танасийчук работал приемщиком рыбы и в рыборазведке, во время работы на промысле он получил возможность заниматься изучением биологии промысловых рыб Каспия». Это одно из первых упоминаний о Прорвинском лагере, который находился в 1930-е годы в Казахстане.

Такие исследователи, как Садыков Т.С., Хасенова Ж.О. в статье «Практики реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане в 50-60-е годы XX века» рассматривают вопрос изучения одной из составных частей истории советского периода – реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане [12]. Основными причинами прекращения практики пересмотра дел и реабилитации жертв сталинских репрессий являлись административно-командные методы руководства, которые не изменились несмотря на период «оттепели».

Ученые Халидуллин Г.Х., Жанбосинова А.С. в статье «Великая Отечественная война и военнопленные в Казахстане» освещают положение военнопленных, работавших в лагерях на территории Казахстана [13]. В лагерях содержались представители различных европейских и азиатских народов, бывшие солдаты Германии, Японии и их союзники. В процессе деятельности лагерной системы возникали проблемы снабжения продуктами военнопленных, не были созданы приемлемые жилищные условия, что естественно повлияло на большой процент летальных исходов среди заключенных лагерей.

Автор статьи «Қазақстандағы лагерьлер тарихы» Уалиев М.Е. рассматривает историю формирования и функционирования лагерной системы на территории Казахстана [14]. Исследователем сделана попытка периодизации политических репрессий в годы правления И.В. Сталина. В работе показаны такие лагеря: Карлаг, АЛЖИР, Степлаг, Песчаный, Жезказганлаг, Дальний и другие. Однако, Прорво-Астраханский лагерь не упоминается. Такими образом, автором сделана попытка осмысления причин и факторов создания системы ГУЛАГ, которая покрывала огромные территории в СССР.

Газетные публикации также представляют интерес для исследования истории ГУЛАГа. Так в газете «Прикаспийская коммуна» вышла статья Н.Шильман «АстраханЛАГ в Гурьеве: новые страницы истории» [15]. Данная публикация основана на интервью местного краеведа Виктора Горбунова. В интервью краевед достаточно подробно рассказал о существовании на территории Атырауской области в 1930-1950 годы исправительно-трудового лагеря, который в различное время дислоцировался на землях Атырауской и Астраханской областях. Согласно данным статьи лагерь был создан Приказом № 858/с ОГПУ СССР от 05.09.1932 г. – сокращенно Прорвлаг. Управление находилось в Гурьеве, а его подразделения в различных местах. Наиболее крупное отделение находилось на острове Прорва, другие располагались в низовьях Волги и на Аральском море. 17 апреля 1940 года согласно приказу НКВД № 0156 переименован в Астраханлаг и управление перенесено в Астрахань с подчинением областному НКВД. Лагерь был закрыт в

9 февраля 1950 года по приказу №00107 МВД СССР. Количество заключенных в разные годы колебалось от 2000 до 10345 человек. Основная деятельность заключенных заключалась в рыболовстве, рытье каналов, строительстве необходимых объектов собственной инфраструктуры. В лагере содержались мужчины и женщины, численность последних составляла от 300 до 500 человек. В статье приводятся сведения о некоторых людях, которые являлись заключенными данного лагеря.

Одной из последних научных публикаций по вопросу политических репрессий в конце 1940-х в начале 1950-х годов является статья Ивановой Г.М. [16]. Автор на основе анализа архивных материалов приходит к выводу, что репрессивная машина продолжила своё дело и после победы в Великой Отечественной войне. Ученый, в качестве довода, приводит дело о неформальных молодежных организациях, которые были «выявлены» органами государственной безопасности в различных регионах Советского Союза. Молодежь, искавшая вопросы, на которые не было ответов, пыталась сама их найти и для себя обнаруживала все противоречия советского строя, когда декларируемые лозунги абсолютно не сочетались с действительностью. Большинство участников «подпольных, террористических организаций» были осуждены на большие сроки, а некоторым из них вынесли даже высшую меру наказания. Уже в период «хрущевской оттепели» многие осужденные были реабилитированы и вернулись к своим семьям. Подобная практика говорит, что система ГУЛАГ постоянно нуждалась в молодой рабочей силе, способной бесплатно совершать «трудовые подвиги».

Необходимо отметить, что в мае 2020 года на базе музея-заповедника «Сарайшык» в Атырауской области состоялась республиканская конференция, на которой была представлена статья Ахметовой У.Т., Муктар А.К., посвященная вопросу функционирования Прорвинского и Астраханского лагерей [17]. В данной публикации, авторы показали процесс формирования исследуемых исправительно-трудовых лагерей и показали их основную деятельность. В различные периоды существования лагерей численность постоянно менялась от 2000 до более 10000 заключенных. Центр управления находился в Гурьеве, потом был перенесен в Астрахань, а в период войны (1941-1945 годы) опять перенесен в Гурьев. Основной деятельностью ИТЛ была ловля рыбы на Каспии, а другая часть осужденных использовалась на строительстве необходимых объектов для лагерных нужд. Один из лагерных пунктов находился на Аральском море (более 800 км. от центра управления). В 1950-м году лагерь был закрыт приказом МВД СССР. Следует отметить, что в данных лагерях всегда отмечалась высокая смертность среди заключенных, что говорит о тяжелых условиях труда, а также частом распространении различных болезней.

Таким образом, вопрос формирования и функционирования системы ГУЛАГ исследован достаточно широко и представлен большим количеством работ, но и они не полностью охватывают все стороны жизнедеятельности «продукта сталинизма». В работе авторы представили только часть исследований по данной проблеме и продолжат работу в этом направлении.

Список использованной литературы:

1. *Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М: Наука, 2006. – 438 с.*
2. *Эпплбаум Э. ГУЛАГ. – М.: АСТ, 2017. – 688 с.*
3. *Баберовский, Й. Красный террор: история сталинизма. – М.: РОССПЭН, 2007. – 278 с.*
4. *Хаустов В., Самуэльсон, Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг. – М.:РОССПЭН, 2010. – 431 с.*
5. *ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. - 320 с.*
6. *Бадмаева Е.Н. Нижнее Поволжье: опыт и итоги реализации государственной политики в социально-экономической сфере (1921-1933 гг.). – Элиста, 2010. - 544 с.*
7. *Нахапетов Б.А. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. – 191 с.*
8. *Дильманов С.Д. ГУЛАГ НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства (30-50-е годы XX века). – Астана, Национальный университет обороны имени Первого Президента РК – Елбасы, 2018. – 627 с.*
9. *Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-50-е годы XX века). Специальные лагеря НКВД-МВД СССР в 40-е годы XX века. – Астана, 2019, – 644 с.*
10. *Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект). Монография. Павлодар: Кереку, 2009. – 258 с.*
11. *Танасийчук В.С. Аресты на мурманской биологической станции в 1933 году. Репрессированная наука. – СПб.: Наука,1994 -Вып. 2. – 320 с.*

12. Садыков Т.С., Хасенова Ж.О. Практики реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане в 50-60-е годы XX века. Вестник университета Яссави № 1, 2019 г. – С.18-29.

13. Халидуллин Г.Х., Жанбосинова А.С. Великая Отечественная война и военнопленные в Казахстане. Вестник КазНПУ им. Абая серия Исторические и социально-политические науки. №1 (44) 2015 г. – С.43-52.

14. Уалиев М.Е. Қазақстандағы лагерьлер тарихы. Вестник Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова. №4, 2015 г. – С.10-15.

15. *Шильман Н. Астрахан ЛАГ в Гурьеве: новые страницы истории. Прикаспийская коммуна. От 11 августа 2017 года, С.12-13.*

16. Иванова Г.М. Советская молодежь под ударом сталинских репрессий (конец 1940-х-начало1950-х гг.) // Сборник материалов международной online-конференции на тему «Казахстан: политика исторической памяти» в рамках XI международного проекта «Память во имя будущего», посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода. -Павлодар: Типография «Парасат», 2020. – 412 с. - С.370-380.

17. Ахметова Ұ.Т., Мұқтар Ә.Қ. Прорва еңбекпен түзету лагері тарихынан (1932-1950 жж.) //II Туған өлкені зерттеу: оның маңызы және басым бағыттары: Республикалық онлайн ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (15 мамыр, 2020 жыл) / Жалпы ред. басқ. Ә.Қ.Мұқтар. – Атырау-Сарайшық, 2020. – 142 б.

References:

1. Ivanova G. M. History of the GULAG, 1918-1958: socio-economic and political-legal aspects. - Moscow: Nauka, 2006. - 438 p.

2. Applebaum E. GULAG. - M.: AST, 2017 – - 688 p.

3. Baberovsky, J. Red terror: the history of Stalinism. - Moscow: ROSSPEN, 2007. - 278 p.

4. Khaustov V., Samuelson, L. Stalin, the NKVD and the repressions of 1936-1938-Moscow: ROSSPEN, 2010. - 431 p.

5. GULAG: The economy of forced labor. - Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2005. - 320 p.

6. Badmaeva E. N. Lower Volga region: experience and results of the implementation of state policy in the socio-economic sphere (1921-1933). - Elista, 2010. - 544 p.

7. Nakhapetov B. A. Essays on the history of the GULAG sanitary service. - Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN); Foundation of the First President of Russia B. N. Yeltsin, 2009. - 191 p.

8. Dilmanov S. D. GULAG of the NKVD-MVD of the USSR in the punitive system of the Soviet state (30-50 - ies of the XX century). - Astana, National Defense University named after the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, 2018. - 627 p.

9. Dilmanov S. D. Correctional labor camps of prisoners of war of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30-50 - ies of the XX century). Special camps of the NKVD-the Ministry of Internal Affairs of the USSR in the 40s of the twentieth century. - Astana, 2019 – - 644 p.

10. Bastemiev S. K. Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect). Monograph. Pavlodar: Kereku, 2009 – - 258 p.

11. Tanasiychuk V. S. Arrests at the Murmansk biological station in 1933. Repressed science. - St. Petersburg: Nauka,1994-Issue 2. - 320 p.

12. Sadykov T. S., Khasenova Zh. O. Rehabilitation practices of victims of political repression in Kazakhstan in the 50-60s of the XX century. Bulletin of the University of Yassavi No. 1, 2019-p. 18-29.

13. Khalidullin G. Kh., Zhanbosinova A. S. The Great Patriotic War and prisoners of war in Kazakhstan. Bulletin of KazNPU im. Abaya series of Historical and socio-political sciences. No. 1 (44) 2015-p. 43-52.

14. Ualiev M. E. Kazakstandagy lagerler tarikhy. Bulletin of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov. No. 4, 2015-p. 10-15.

15. Shilman N. Astrakhan LAG in Guryev: new pages of history. The Caspian commune. Dated August 11, 2017, p. 12-13.

16. Ivanova G. M. Soviet youth under the blow of Stalinist repression (late 1940s-early 1950s) / / Collection of materials of the international online conference on the topic "Kazakhstan: the politics of historical memory" in the framework of the XI international project "Memory for the Future", dedicated to the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine. - Pavlodar: Printing house "Parasat", 2020 – - 412 p. - p. 370-380.

17. Akhmetova U.T., Muktar A.K. Prorva enbekpen tuzetu lageri tarikhynan (1932-1950 lj.) //II Tugan olkeni zertteu: onyn manyzy zhane basym bagyttary: Republikalyk online gylym-tazhiribelik konferentsiyasynyn materialdar zhynagi (15 mamyr, 2020 zhyl) / Zhalpy ed. bask.A.K. Muktar. – Atyrau-Saraishyk, 2020. – 142 b.

УДК 433.93
МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.32

D.D. Yessimkhanov[1], Zh.S. Begimbayeva[2]

[1] Master's degrees student 2nd course Aktobe regional university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, E-mail: good_treiser.97@mail.ru
[2]c.h.s., associate professor of the Aktobe regional university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, E-mail:shibek_07@mail.ru

PROCEEDINGS OF THE «SOCIETY FOR THE STUDY OF THE KAZAKH REGION» AS A SOURCE FOR RESEARCH HISTORY AND GEOGRAPHY OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article is devoted to the study of the «Works» of the Society for the study of the Kazakh region. The «Society for the study of the Kazakh region» existed as a Scientific Society and was the direct successor of the Orenburg scientific archival commission and the Orenburg department of the Russian geographical society. For the entire period of his scientific activity (1920-1932) The society was engaged in a comprehensive study of Kazakhstan and the Kazakh people. In the «Works» of the Society there are a number of works devoted to the study of geographical features of the regions of Kazakhstan, historical events of the second half of the XVIII-early XIX centuries. The «Works» of the Society for the study of the Kazakh region» made a huge contribution to the development of local history in Kazakhstan.

Keywords: *archive business, library, society, department, bibliographic essay, chairman, academic commission.*

Д.Д. Есімханов[1], Ж.С. Бегимбаева[2]
[1]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «Тарих» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан, E-mail: good_treiser.97@mail.ru
[2]т.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, Ақтөбе, Қазақстан, E-mail:shibek_07@mail.ru

«ҚАЗАҚ ЖЕРІН ЗЕРТТЕУ ҚОҒАМЫНЫҢ» ЕҢБЕКТЕРІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕН ГЕОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақала Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының «Еңбектерін» зерттеуге арналған. «Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы» ғылыми қоғам құқығымен жұмыс істеді және Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы мен Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің тікелей мұрагері болды. «Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы» өзінің ғылыми қызметінің барлық кезеңінде (1920-1932 жылдары) Қазақстан мен қазақ халқын жан-жақты зерттеумен айналысты. Қоғамның «Еңбектерінде» Қазақстан өңірлерінің географиялық ерекшеліктерін, XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың басындағы тарихи оқиғаларды зерттеуге арналған бірқатар жұмыстар бар. «Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының» «Еңбектері» Қазақстандағы өлкетанудың дамуына үлкен үлес қосты.

Кілт сөздер: *мұрағат ісі, кітапхана, қоғам, бөлім, библиографиялық очерк, төраға, ғылыми комиссия.*

Есимханов Д.Д.[1], Бегимбаева Ж.С.[2]
[1]магистрант 2 курса специальности «История», Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан, E-mail: good_treiser.97@mail.ru
[2]к.и.н., доцент Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан, E-mail:shibek_07@mail.ru

ТРУДЫ «ОБЩЕСТВА ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКОГО КРАЯ» КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И ГЕОГРАФИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Это статья посвящена изучению «Трудов» Общества изучения Казахского края». «Общество изучения Казахского края» существовало на правах Ученого общества и являлось прямым преемником Оренбургской Ученой архивной комиссии и Оренбургского отдела Русского географического общества. За весь период своей научной деятельности (1920-1932 годы) Общество занималось всесторонним изучением Казахстана. В «Трудах» Общества имеется ряд работ посвященных изучению географических особенностей регионов Казахстана, историческим событиям второй половины XVIII – начало XIX веков. «Труды» Общества изучения Казахского края» внесли огромный вклад в развитие краеведения в Казахстане.

Ключевые слова: *архивное дело, библиотека, общество, отделение, библиографический очерк, председатель, ученая комиссия.*

Introduction:

The "Society for the Study of the Kazakh Region" existed as a Scientific Society and was the direct successor of the Orenburg Scientific Archival Commission and the Orenburg Department of the Russian Geographical Society. In the "Works" of the Society for the Study of Kazakhstan, the main emphasis is on the holistic study of the Kazakh people and Kazakhstan.

Materials and methods:

In the course of research work, methods of analysis and synthesis, historical method, historical-comparative, historical-spatial, historical-system method, historical-genetic methods of historical research were used. A particularly important role in the course of the study was assigned to the comparative method, which allowed the author to obtain scientific results on their reliability as a result of a comparative analysis of sources. The work also used the methods of source studies-specific analysis, interpretation and retrospection.

Discussion:

The "Proceedings" of the Society for the Study of Kazakhstan as a historical source contain valuable material on the history of Kazakhstan. The pages of the "Proceedings" of the Society for the Study of Kazakhstan reflect the issues of colonization of Kazakhstan, the course and results of various military expeditions directed by the tsarist government, and the protest movement of the Kazakh people against colonization.

Research results:

The scientific "Works" of the Society for the Study of Kazakhstan are of great value for geography, as they clearly set out the geographical descriptions of the territory of Kazakhstan. It also reflects the history of the development of education, the history of the origin and development of periodicals in the Orenburg Region, the issues of the formation and development of the scientific study of Kazakhstan, the economic development of the region, there are materials on historical geography, toponymy.

In 1919, at the headquarters of the Kazakh Military Commissariat (KMC), a historical and statistical department was founded with the «strictly scientific purpose of studying the long and recent past of the Kazakh territory and the Kyrgyz people in geographical, historical and ethnographic terms», which lasted less than six months. On April 10, in connection with the formation of civil government bodies, the historical and statistical department was transferred to the Department of Public Education of the Kazakh Revolutionary Committee (Kazrevkom) and became known as the Scientific commission [1, p.135].

In January 1920, through the efforts of A.P.Chuloshnikov, a scientific commission was formed at the Department of Public Education of the VRK, whose tasks included «drawing up instructions on archival affairs and saving ancient monuments, programs for collecting ethnographic materials» [2, p.42].

On October 15, 1920, the founding meeting of the «Society for the study of the Kazakh region» (OIKK) was held in Orenburg. The Society existed as a Scientific society and was a direct successor of the Orenburg scientific archive commission (OAC) and the Orenburg department of the Russian geographical society (RGS) until the resumption of their activities. A.P.Chuloshnikov was elected the first Chairman of the Society. The Society consisted of three sections: ethnographic, historical-archaeological and natural-geographical [3].

On November 1, 1920, the «Society for the study of the Kazakh region» was registered. The scientific Department Kanakanak approved its Charter. According to the Charter, the «Society for the study of the Kazakh region» existed on the rights of a scientific society and was a direct receiver of the UAC and the Orenburg department of the RGS until the resumption of the activities of these societies [1, p.138].

The main task of the OIKC was «a comprehensive study of issues related to the Kyrgyz people» (including outside the Kazakh Republic), mainly in three areas, which corresponded to three departments (sections): historical-archaeological, ethnographic and natural-geographical. Section going is rarely due to busy service

members OCC [4, p.100-101]. Over time, the historical and archaeological department was merged with the ethnographic department. According to the Charter of the Company, the Board is a voter for one year. A.P.Chuloshnikov was elected Chairman, and A.P.Gra, a former honorary member of the UAC, was elected Deputy Chairman. Secretary of the Board became I.M.Rastorguev, became head of the ethnographic Department – M.S. Petrov, natural geography – Vladimir Telezhnikov [1, p.140].

At the general annual meeting of the Company, held on December 23, 1923, on the basis of paragraph eighteen and nineteen of the Charter, the Board of Directors was elected for 1924, and the following were elected: Chairman of the Board K.K. Makovsky, Comrade of the Chairman M.I. Batalov, members of the Board: A.L. Melkov, V.V. Telezhnikov, A.P. Loshkarev. At the elections held on February 17, 1924, M.I. Rozhanets, Comrade of the Chairman P.A. Vorontsovsky and Secretary N.N. Banasevich were elected as the Chairman of the Department of natural science and geography. In the historical and ethnographic department, S.M. Petrov, Comrade of the Chairman Telzhan Shonanov and secretary E.A. Choglokov were elected chairman of the department at the elections held on February 5, 1924 [5, p.295]. The researcher P.Stepanov noted that the activity of the Society for twelve years can be divided into three periods not only by location, but by the nature of its activity into three periods: Orenburg (1920-1925), Kzyl-Ordinsky (1925-1929) and Almaty (since 1929) [1, p.140]. The department of history and ethnography in 1924 had seven meetings, at which reports were heard on the following topics: A.F. Pishchulin. Revolutionary movement of the 80s of the XIX century in the Orenburg region, A.P.Chuloshnikov. New data in the science of the Peasant war under the leadership of Emelyan Pugachev and his reports of 1875. A.P. Chuloshnikov's report on the topic «On the question of the oldest Russian relations with the Kazakh Horde from the end of the XV to the beginning of the XVIII century» was heard at three meetings of the society.

Researcher A.F. Ryazanov prepared reports «Echoes of the Pugachev uprising» (Sultan Dosali, E.Pugachev in Berdakh) and «General outline of the Pugachev uprising and Kazakh Khanin». The first report was decided to be published in the «Proceedings» of the Society. The following reports are in a special collection dedicated to the memory of E.Pugachev, and the third report «take note» [5, p. 297-298].

Researcher A.F.Ryazanov in the essay «Sultan Dosali» considered the participation of the Kazakh people in the Peasant Uprising of 1773-1775 under the leadership of E. I. Pugachev. The author noted that only Sultan Dosali, the nephew of the Younger Zhuz Nurali Khan, «recognized the power of the new sovereign and gave E.Pugachev his son's amanats. «The latter's declared support for the «legitimate» sovereign (Pugachev), according to the author, was a tactical move for «dynastic and selfish purposes» [6, p.197].

In 1924, «Society for the study of the Kazakh land» finished the publication and circulated to all learned societies and institutions, to share with the public his edition of the I issuance V volume of «Proceedings» of the Society. In this issue was published the work of A.P. Chuloshnikov «Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes» [5, p.299]. The author gave examples that characterize the economic activities of Kazakhs not only as exclusively nomadic pastoralists, but also familiar with settled life, agriculture. A.P. Chuloshnikov the conditionality of these activities is natural, geographical factors that are diverse on the vast territory of Kazakhstan. In the historiography of the problem of studying the ethnogenesis of the Kazakh people, several important applications were gradually crystallized. A.P. Chuloshnikov adhered to the idea that the nomadic way of life and cultural isolation of the Kazakhs is directly due to the type of their economy. Thus, the idea of the leading role of economy and lifestyle in the process of ethnogenesis was formulated [1, p. 141-142].

The second issue of this volume (issue 2 volume V), is already finished printing. It contains the following works: I.M. Krasheninnikov «Vegetation cover of the Kyrgyz Republic» (with a map and illustrations), S.E. Rozhanets – Kucherovskaya "Vegetation of the Semipalatinsk province" part 1, history of research, P.A.Vorontsovsky «To the biology of Acridodea» and "Small News", A.F. Ryazanov «Khiva raids into the Kyrgyz steppe in 1818», Gr. Serbarinov «Isatay Taimanov» (Essay of the people's movement in the Bukeev Horde in 1837-1838), A.L. Melkova «Materials of Kyrgyz ethnography», Report of the Society for the study of the Kirghiz region for 1923 [5, p. 299].

In 1925, the «Society for the study of the Kyrgyz territory «was transformed into the» Society for the study of Kazakhstan», it was separated from the scientific department of Kaznarkompros. The new Society, as a scientific institution, was engaged in a comprehensive study of Kazakhstan and neighboring regions in historical-archaeological, natural-geographical, and economic relations [7].

In the VI volume of «Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan» for 1925, the Department of history and ethnography publishes the works of A.F.Ryazanov «Echoes of the Pugachev uprising in the Urals, the Kirghiz-Kaisat Small Horde and in the Volga region» and Professor A.N.Filippov «Moscow and Pugachev in July and August 1774» [8, p. 299]. Ryazanov A.F. in his work concerning the Younger zhuz, using archival materials

of the Central archive of KazASSR, describes the movements of the «invisible» or «Kok-temir» (1925). Riazanov reports that the Orenburg governor Reinsdorp I. A. sends in the Younger zhuz their ambassadors marching as the captain he was born Adhamova and Raimkul Ibraeva. They, in turn, visited the reception of the Sultan of Dusali, and later in the village of the «invisible man» himself [8, p. 233-234]. Riazanov writes about the «invisibles»: «The «Holy invisibles, who points himself out as a boisterous bull, a kind-hearted father and the most holy light», as Sultan Dusali calls him, was none other than «the Kyrgyz wife Sapara, who was possessed by an unclean spirit from childhood. Fiction and superstition have created a ridiculous and strange legend around this woman. Sultan Dosali and his children used it for their own selfish purposes. They resorted to the witchcraft of the cleric Sapara to inspire the people, to excite wild fanaticism in them and to raise them for raids on the Russian borders. For them, it was very profitable, as they received prey-people and cattle. The dark, superstitious Kyrgyz masses simply believed in the invisible saint. Popular rumor about him spread to all the ulus of the Kyrgyz Horde. From all sides, the Kirghiz people flocked to the saint. His commands were obeyed as the will of a supreme being. «Sultan Dosali, being at enmity with the Khan of the Younger zhuz Nurali, uses the «invisible» for his own purposes to fight the Russian Empire [8, p. 235-236].

The department of natural science and geography held six meetings in 1924, at which the following scientific reports were heard: M.I.Rozhanets «Soils of the Pavlodar district», K.K. Sakovsky «Results of the survey of animal husbandry in the Orenburg province», N.A. Mokeev «Climatic sketch of the Orenburg Mountains», M.I. Rozhanets «The role of V.V.Dokuchaev in soil science (to the 20th anniversary of his death)», I.P. Slovokhodov «Scientific merits of Kirchhoff (to the 100th anniversary of his death)», A.S. Bludorov «Natural laws of morality» [5, p. 297-298].

In 1925, in the VI volume of «Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan», the Department of natural science and geography published the works of V.I. Baranov «The southern border of the chernozem steppes in the Kustanai province» and P.A.Vorontsovsky «Materials for the study of the fauna of the Odonata of the environs of Orenburg according to observations of 1922», as well as the work of N.A. Mokeev «A Brief climatic review of the Orenburg region for a long period (1886-1924)» [8, p.3]. Mokeev N.A. when starting to compile his essay of the Orenburg region, he had at his disposal mainly sources that do not give a complete description of the climate, in view of which he had to limit himself to the average monthly data. But since the latter in themselves do not give a clear picture, he took as a basis the method of identifying various abnormal deviations, the so-called climate stability. He was able to describe the atmospheric pressure, temperature, cloud cover, and humidity for the period 1886-1924 [8, p. 3-5].

Soon etomology Vorontsov P.A. will publish in the magazine «Soviet Kyrgyzstan» a number of articles, namely: 1) Local history and the Central museum of the KSSR, 2) Enemies of the field economy of the KSSR and the fight against them, 3) Medical insects Kirra, 4) Mechanical chemical methods of agricultural pest control, 5) Dependence of yields and locust reflection on the state of sunspots; 6) On the issue of studying «locusts» [5, p. 301].

In his work «Materials for the study of the fauna Odonata of the environs of Orenburg according to observations of 1922», Vorontsovsky P.A. describes his first excursion made on May 27 along the banks of the Myakutina Pit and lakes between the Pit and Lake Bukhara, where he caught 10 species of dragonflies. He gives descriptions of the length of the body parts of this insect, as well as what color they have [8, pp. 78-80]. In the third issue of «Works» in honor of the 50th anniversary of the birth of Akhmet Baitursynov, the works of Ildes Omarov «The scientific activity of A.B.Baitursynov» and the bibliographic essay of Mirzhakip Dulatov «Akhmet Baitursynovich Baitursynov» were published [1, p.149].

The linguist Baitursynov A.B. wrote a number of textbooks and manuals on Kazakh literature, literature and cultural history. The scientific work has a creative character and is a contribution of great value to the treasury of the Kazakh people. Akhmet Baitursynov also worked in the Scientific Council of the People's Commissariat of education [5, p. 301]. In the «Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan» for 1922, an essay by Mirzhakip Dulatov was published, in which he describes the life of Akhmet Baitursynov: «Akhmet Baitursynovich with great difficulties and hardships after completing the course of the Turgay school, in 1891 he plans to enter Orenburg to continue his education». The pedagogical activity of Akhmet Baitursynovich begins in 1895. In the period from 1895 to 1909, he taught in aul, volost and two-class schools in Aktobe, Kustanai and Karkaraly counties. The author noted that «Akhmet Baitursynov is a publicist and creator of the school of Kyrgyz (Kazakh) literary literature. As a publicist, Akhmet Baitursynov had almost no money, in early 1913 he founded the first Kazakh newspaper in the full sense of the word «Kazakh» in Orenburg, on the pages of which he boldly put forward the needs of the Kazakh people.

The newspaper «Kazakh» in the history of the young Kazakh press took the first place of honor. After the February Revolution, Akhmet Baitursynov was drawn into the maelstrom of social and political life. He was elected as a member of the All – Russian Constituent Assembly-from the Turgay region on the list of the nationalist party «Alash». Akhmet Baitursynov worked as a teacher of the Kazakh Institute and chairman of the

Scientific and Literary Commission under the People's Commissariat of Education and Honorary Chairman of the Society for the study of the Kazakh Region. As a result of the scientific and pedagogical works of Akhmet Baitursynov, we have the Kazakh alphabet, phonetics, syntax and etymology of the Kazakh language, the theory of literature and the history of culture [9, p. 24-25].

In the second issue of the VII volume of «Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan», which was published in 1926 in the city of Kyzyl-Orda, the Department of history and ethnography publishes the work of A.F.Ryazanov «Forty years of struggle for the national independence of the Kazakh people (1797-1838)». In his works, he describes in detail the political events that took place in the Younger zhuz [10, p.3]. He also tells about the abolition of the khan's power in the Younger zhuz: «After the death of Khan Abulkhair, who had accepted citizenship, a candidate who was pleasing to the government was always held for the khan's position, and the Kyrgyz congress, under pressure from the Russian military force or through bribing influential people in the Horde, agreed to the election of the candidate designated by the government. It was impossible to establish peace and order in the horde by haphazard military expeditions. It was necessary to abandon the border management system and create government authorities within the horde itself, which would allow covering the Kyrgyz masses and carrying out government activities in their thickness» [10, p. 152-152].

In 1929, the X volume «Labor Society for the study of Kazakhstan» was published in Almaty. In this Department of natural science and geography published work: Tomaszewski I. "Natural-historical conditions Kirghiz-kaisak environment», Pallone of L.I. «Lake Charkhal in the Ural provinces», Naumov S.P. and Spangenberg E.P. «Results of field biological surveys sandy the squirrel in the Northern Kyzyl-Kum and Aral Kyzyl-Kum», Ivanov P.V. «Jute 1927\1928 G. in Syrdarya province», Alexander P., «Tuberculosis of the Cossacks», but in the same article Larina, I. V., «The memory of S.S.Neustruev» [11, p. 2].

Researcher Larin I.V. in his article «In Memory of S.S.Neustruev» describes a brief biography, and also reveals the significance of S.S.Neustruev's works for Kazakhstan. So Larin I. V. wrote: «In the works of Sergei Semyonovich Neustruev», not only the soils were described, but also the general geographical characteristics and division of counties into natural areas were published. He also noted that «there was one trait in Sergei Semyonovich, he never showed his students his constant scientific superiority» [11, p. 7-8].

In the «Works» of the Society for the study of Kazakhstan, the main emphasis is on the holistic study of the Kazakh people and Kazakhstan. The scientific «Works» of the Society for the study of Kazakhstan are of great value for geography, as they clearly set out the geographical descriptions of the territory of Kazakhstan. Employees of the Society published a number of interesting works related to the political situation in the Younger zhuz, which gave a complete picture of historical reality, the period of the Emelyan Pugachev uprising and the "invisible" movement. Representatives of the artistic intelligentsia, who were employees of the «Society for the study of Kazakhstan», were the authors and publishers of the first books in the Kazakh language. For all the years of its scientific activity, the «Society for the study of Kazakhstan» has become one of the centers for the dissemination of culture.

Conclusion:

For the entire period of his scientific activity (1920-1932) The Society was engaged in a comprehensive study of Kazakhstan and the Kazakh people. In the "Works" of the Society there are a number of works devoted to the study of geographical features of the regions of Kazakhstan, historical events of the second half of the XVIII – early XIX century. "The works of the" Society for the Study of the Kazakh Region " made a huge contribution to the development of local history in Kazakhstan.

References:

1. Begimbayeva Zh.S. Scientific Societies for the study of Kazakhstan in the second half of the XIX-30s of the XX centuries, Aktobe: «Zhubanov University», 2019. – 384 p.

2. Tugai T.I. Orenburg regional studies in the preservation of historical and cultural monuments (1917-1930), Orenburg: IPK «Universitet» LLC, 2016. – 132 p.

3. Electronic resource access mode: http://1743.ru/news/41116-v-oblastnom-centre-otkryli-obshchestvo-dlya-izucheniya-kirgizskogo-kraya

4. Proceedings of the Society for the study of the Kyrgyz region, Orenburg, 1921. – 110 p.

5. Report of the Society for the study of the Kyrgyz region for 1924. Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan (Kirghiz region), Orenburg 1925. – 295 p.

6. Safronov D.A. Essays on historiography of Orenburg history, Orenburg: Publishing House «Orenburg Province», 2005. – 296 p.

7. Electronic resource access mode: https://myaktobe.kz/archives/39606

8. Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan (Kyrgyz region) Volume VI, Orenburg, 1925. – 313 p.
9. Proceedings of the Society for the study of the Kyrgyz region. Issue III, Orenburg, 1922. – 195 p.
10.Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan (Kyrgyz region) Volume VII, Kzyl-Orda, 1926. – 294 p.
11. Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan (Kyrgyz region) Volume X. – Alma-Ata, 1929. – 215 p.

Список литературы:

1. *Бегимбаева Ж. С. Научные общества по изучению Казахстана второй половины XIX-30-х годов XX веков, Актобе: «Университет имени Жубанова», 2019. – 384 с.*
2. Тугай Т. И. Оренбургское краеведение в сохранении памятников истории и культуры (1917-1930 гг.). Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2016. – 132 с.
3. Режим доступа к электронным ресурсам: http://1743.ru/news/41116-v-oblastnom-centre-otkryli-obshchestvo-dlya-izucheniya-kirgizskogo-kraya
4. Труды Общества изучения Киргизского края, Оренбург, 1921. – 110 с.
5. Отчет Общества по изучению Киргизской области за 1924 год. Труды Общества изучения Казахстана (Киргизская область), Оренбург, 1925. – 295 с.
6. Сафронов Д. А. Очерки по историографии истории Оренбурга, Оренбург: Изд-во «Оренбургская губерния», 2005. – 296 с.
7. Режим доступа к электронным ресурсам: https://myaktobe.kz/archives/39606
8. Труды Общества изучения Казахстана (Киргизской области) Том VI, Оренбург, 1925. – 313 с.
9. Труды Общества по изучению Кыргызского региона. Выпуск III, Оренбург, 1922. – 195 с.
10.Труды Общества изучения Казахстана (Кыргызская область) Том VII, Кзыл-Орда, 1926. – 294 с.
11. Труды Общества изучения Казахстана (Кыргызская область) Том X. – Алма-Ата, 1929. – 215 с.

УДК 930.25(574) https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.33
МРНТИ 13.71.91

Т.Д. Маканбаев[1], Г.А. Сексенбаева[2]

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс докторанты, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: talgat.makanbai@gmail.com
т.ғ.д., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры Алматы қ., Қазақстан, E-mail: seksenbaevaguzira@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРХИВ САЛАСЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Жиырмасыншы ғасыр Қазақстан тарихында және оның құрамдас бөлігі ретінде жалпы отандық архив ісінің тарихында оқиғаларға ең қанық кезең болды. Олар мемлекеттік, саяси, қоғамдық, экономикалық және мәдени өмірдің барлық жағына түбегейлі түрде әсер етті. Соғыстар, революциялар, саяси құрылыстың ауысуы, КСРО қалпына келтірілуі және ыдырауы – жиырмасыншы ғасыр осылай бастау алды және аяқталды.

Бұл мақала Қазақстандағы көп жылдық архив процесінің барысы мен жеке көріністерін түсіну талпынысы болып табылады. Отандық архив ісінің кеңестік кезеңінің барлық тарихы мемлекеттік саяси жүйесінің тарихымен, бір партиялық идеологияның монополиялық өктемдігімен, архив бөлігі болатын адамның рухани саласында әкімшілік қысыммен тығыз шырмалған.

Архив ісінің дамуының жаңа орамы КСРО ыдырағаннан кейін орын алды: архивтер жүйесі дербес болды. Тәуелсіз Қазақстан архив ісін демократияландыру үшін бірқатар архив реформаларын жүргізді. Аталған түрлендірулер нәтижесінде архивтерді басқарудың жаңа жүйесі қалыптастырылды. Архив ісі еліміздің мәдени мұрасының бөлігіне айналды.

Мақалада архивтің құрылуындағы басым бағыттарды анықтауға және отандық архив ісін жүргізудегі негізгі мәселелерге басты назар аударылады. Жеке архивтердің тарихтарына көп көңіл бөлінбейді, себебі оның жалпы фактографиялық бөлігі қазақстандық авторлардың монографияларында, оқу құралдарында және көптеген мақалаларында жеткілікті түрде толық көрсетілген.

Түйін сөздер: *архивтер, архивтерді орталықтандыру, архивтерді басқару жүйесі, мемлекеттің саяси жүйесі, архив реформасы, архив заңнамасы.*

Маканбаев Т.Д.[1], Сексенбаева Г.А.[2]
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
докторант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии, г. Алматы, Казахстан
E-mail: talgat.makanbai@gmail.com
д.и.н., доцент, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан, E-mail: seksenbaevaguzira@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АРХИВНОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Двадцатый век в истории Казахстана в целом и в истории отечественного архивного дела как ее составной части оказался наиболее насыщенным событиями. Они коренным образом повлияли на все стороны государственной, политической, общественной, экономической и культурной жизни. Войны, революции, смены политического строя, восстановление и распад СССР – так началось и так закончилось двадцатое столетие.

Данная статья является попыткой осмыслить ход и отдельные аспекты многолетнего архивного процесса в Казахстане. Вся история отечественного архивного дела советского периода тесно переплетена с историей политической системы государства, с монопольным господством однопартийной идеологии, с административным нажимом в духовной сфере человека, частью которой являются архивы.

Новый виток развития архивного дела произошёл после распада СССР: система архивов стала самостоятельной. Независимый Казахстан провел ряд архивных реформ по демократизации архивного дела. В результате указанных преобразований была сформирована новая система управления архивами. Архивное дело становится частью культурного наследия страны.

Главный акцент в статье делается на выявление ведущих тенденций в архивном строительстве и узловых проблем в отечественном архивоведении. Меньше внимания уделяется истории отдельных архивов, поскольку в целом ее фактографическая часть достаточно полно отражена в монографиях, учебных пособиях и многочисленных статьях казахстанских авторов.

Ключевые слова: *архивы, централизация архивов, система управления архивами, политическая система государства, архивная реформа, архивное законодательство.*

Talgat Makanbaev[1], Gulzira Seksenbayeva[2]
2st year doctoral degree study Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan, E-mail: talgat.makanbai@gmail.com
Associate professor, Doctor of historical sciences Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan, E-mail: seksenbaevaguzira@gmail.com

SOME ASPECTS OF THE ARCHIVAL INDUSTRY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The twentieth century turned out to be the most eventful for the history of archiving, and for the history of Kazakhstan as a whole. This has profoundly affected all aspects of the state, political, social, economic and cultural life. Wars, revolutions, changes in the political system, the restoration and collapse of the USSR - this is how the twentieth century began and ended.

This article is an attempt to understand the course and certain feature of the long-term archival process in Kazakhstan. The entire history of archives of the Soviet period is closely intertwined with the history of the political system of the state. The history of archives is related to the monopoly rule of one-party ideology, with administrative pressure in the spiritual sphere of man, including pressure over archives.

A new milestone in the development of archiving took place after the collapse of the USSR, so the archive system became independent. Independent Kazakhstan has carried out a number of reforms to democratize archival activities. As a result of these changes, a new archive management system was formed. Archives become part of the country's cultural heritage.

The article focuses on identifying the leading trends in the formation of archives and key problems in the domestic archival science. Less attention is paid to the history of individual archives, since in general this is fully reflected in monographs, textbooks and numerous articles of Kazakhstani authors.

Keywords: *archives, centralized archives, archive management system, political system of the country, archival reform, archival legislation.*

Кіріспе

Кеңес билігі орнағаннан кейін 1919 ж. 10 шілдеде РКФСР ХКК Декретімен әскери-азаматтық басқару органының сипатына ие болған Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару бойынша Революциялық комитет ұйымдастырылды. Қырревком РКФСР құрамында астанасы Орынбор қ. Қырғыз (Қазақ) Автономиялы социалистік Кеңес республикасын қалыптастыру бойынша жұмыстарды бірден бастады. Автономиялы республика дәрежесі заңды түрде 1920 ж. 26 тамызда заңды түрде рәсімделді. Қазақстан Ресей Федерациясының құрамына кіргендіктен, өлкелік архив қорын құруға РКФСР архив ісінің Бас басқармасының өкілдері белсенді түрде қатысқан. Автономиялы республикаға арнайы комиссия заңнамалы және тәжірибелік салада архив құрылысының тәжірибесін тарату үшін жіберілді [Максаков, 1969, б. 57, 121-122]. РКФСР Орынбор губерниясы бойынша Бас архивтің бірінші әкілі Александр Петрович Михайлов құжаттарды тіркеу бойынша жұмысты бірден бастады. Сол уақыттардағы газеттерде өткен жылдардың құжаттарын мемлекеттік сақтауға жіберу қажеттілігі туралы архив ісі бойынша барлық декреттер басылған. Барлық үкіметтік және қоғамдық мекемелерге, жеке тұлғаларға қараусыз қалған архивтерді қорғау бойынша іс-шаралар қабылдау, қолдарындағы барлық баспа материалдарды: газеттерді, брошюраларды, үнпарақтарды және т.б., сондай-ақ жеке архивтерді сақтау және архивке беру туралы үндеулер жарияланды [ЦГА РК, ф. 544, оп. 1, д. 5, л. 2-3].

Ұзақ жылдар бойы кеңестік республикалардың бірі болған Қазақстанда архив саясаты ресейлік үлгі бойынша және соған ұқсатылып құрастырылды. Қазақстан және онымен бірге барлық мемлекеттік органдар жалпы кеңестік аппараттың бөлігі ретінде қарастырылды, және қандай да бір сұрақтың шешімі «жоғарыдан», Мәскеуден жүргізілді.

1930 жылдың желтоқсанында ҚАКСР Орталық архив басқару туралы Ереже бекітілді. Алайда, республиканың мемлекеттік архив қоры РКФСР ММҚ құрамына кірді. Оның барлық қызметі РКФСР Орталық архив басқармасының директиваларының негізінде құрылды. Құжаттардың құндылығын орнату, сақтау мерзімін анықтау, оларды пайдалану қатаң түрде РКФСР ОМБ рұқсатымен жүргізілді. 1936 ж. конституция Қазақстанның архив органының қызметіне айтарлықтай өзгерістер енгізген жоқ. Республиканың РКФСР құрамынан шыққанына қарамастан, барлық архив қызметі КСРО, РКФСР және ҚазКСР үшін ортақ бірыңғай архив заңнамасының негізінде болды және жұмыс істеді. Қазақстан архивтерінің осындай дәрежесі 1991 жылы КСРО ыдырағанға дейін сақталды.

Мақсаты. Мақалада 1918-1991 жылдар аралығындағы Қазақстандағы архив органдарының қызметі сонымен қатар заманауи кезеңдегі архивтар мен құзіреттілігін архив құжаттарын кеңінен ғылыми айналымға тарта отырып зерттеу, ғылыми негіздеу және объективті түрде ашып көрсету басты мақсаты ретінде қойылды. Осыған сәйкес мынадай міндеттерді шешу назарға алынды:

- архив мекемелерінің қалыптасу тарихы мен кезеңдері анықтау;
- кеңестік кезеңдегі архив ісі
- заманауи кезеңдегі архивтер

Материалдар мен әдістер: Аталған Қазақстандағы архив саласының кейбір аспектілері атты мақалада нақтылық принциптері басшылыққа алынады. Төл деректерге басымдылық беру, жалпығылыми және жалпытарихи әдістер қолданылып, тарихи үдерістерді сипаттау және тақырыпқа қатысты әртүрлі фактілерді жан-жақты талдап, тарихи шынайылыққа жақындау үшін объективтілік және тарихилық, сондай-ақ, жүйелілік қағидалары басшылықта ұсталды.

Нәтижелерді талқылау.

Тәуелсіз алғаннан кейінгі уақытта тарихшылар тарапынан және де архив саласы бойынша еңбек жазып, қызмет жасап жүрген азаматтар тарапынан сонау кеңестік дәуірдегі архив

органдарының қызметіне көңіл бөліне бастады. Әрине Кеңес тарихнамасында да бұл мәселе қарастырылды, атап айтар болсақ.

Белгілі ғалым В.В. Максаков өзінің "Архивное дело в первые годы Советской власти" атты зерттеуінде 1918 жылы қабылданған "лениндік декреттің" РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесі мүшелерінің арасында талқылануға салынғандығы туралы айта келіп, бұл декреттің ұйымдастырушысы тарихшы, Халықатқару комиссарының орынбасары М.Н. Покровский болғанын жазады.

С.Н. Валк "О тексте декретов Октябрьской Социалистической революции и необходимости научного их издания" деген мақаласында "лениндік декрет" түпнұсқасымен оның жарияланған текстінің арасындағы айырмашылыққа әкелді дейді. Мысалы, декреттің үшінші пунктінің түпнұсқасында: "...күнделікті қызметке қажетті істер, осы ведомствоның қарауында қалады, бірақ архив ісінің жоғарғы басқармасының қарамағына кіріп өз қызметін жалғастырады", жарияланған тексте - "...осы ведомство бөлімінде қалып, архив ісінің жоғарғы қарамағына өтпейді" делінген. Мұндай айырмашылықтар қарама-қайшы талқылауға негіз болды: түпнұсқада - істер ведомстволық уақытша қолдануға қалтырылады, жарияланған тексте - істер Мемлекеттік архив қорына мүлдем түспейді. Бұндай қарама-қайшылыққа алғаш рет 1939 жылы С.Н. Валк назар аударып осының негізінде мақала жариялады.

В.Введенский "Архивное строительство в Казахстане" деген зерттеуінде 1921 жылы қаражаттың жетіспеуі мен аштық жергілікті жерлердегі архив ісінің ұйымдастырылуына кері әсерін тигізді дейді, архив құжаттары алып- сату көзіне айналды және көптеген орталық мекемелердің архивтары табиғат апаттарынан жапа шеккендігі туралы айтады.

Архив ісінің маманы, тарихшы И.Л. Маяковский революцияға дейінгі бай-помещниктердің жеке иеліктерінің қорларында мұражайлар мен кітапханалар жене банк сейфтарында сақталуға берілген тарихи - әдеби материалдардың мәселесі таласқа түскендігіне "архив, кітапхана, мұражай" деген мақала жариялады.

М.Ф. Петровская "Состав государственного архивного фонда Союза ССР и комплектование государственных архивов документальными материалами" атты зерттеуінде учаскелік сайлаушылар комиссиясының сайлаушылар бюллетені, дауыс беру хаттамалары кеңестердің атқару комитеттерінде сақталатын болды, бұдан кейін бұл құжаттық материалдар Қазақ ССР Ішкі Істер Министрлігінің қарамағына сақтауға жіберілетіндігі туралы айтады.

Сондай - ақ тәуелсіз Қазақстан жағдайында архив ісінің маманы М.С. Хасанаев өзініңарнайы зерттеуінде "Лениндік деген ғылыми айналымға енген 1918 жылғы декрет оның міндеттеріне әртүрлі түсінік берді. "Орталықтандыру" түсінігін құнды құжаттарды сақтап қалу мақсатында деп емес, керісінше "басқаруды орталықтандыру" деп қабылдады дейді.

Ахмет А. «Қазақсатндағы архив ісінің тарихы (1918-1991 жж.)» атты моногорафиясында Қазақстан-дағы архив ісіні қалыптасу тарихы кеңінен

қарастырылды деп жазылған, мен зерттеу жүргізіп отырған тақырып архив органдарының қызметі жайлы болмақ, бұл мәселе жоғарыда айтылған еңбектің 2 тарауы 1 тармақшасында айтылады бірақ бұл мәліметтер әлі де болса толықтыруларды сонымен қатар өіндік тұжырымдамаларды қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, мынадай тұжырымға келдім. Қазақстанда Архив бас басқармасының қызметі мен басқару жүйесі отандық архивтану ғылымында арнайы зерттелмеген. Сондықтан да архивтану ғылымында бұл мәселенің тереңірек зерттеле түсуі қажеттігі көрінеді .

Зерттеу нәтижесі: Кеңестік кезеңдегі архив ісі

Революциядан кейінгі кезеңде Қазақстандық архив ісі жеті онжылдықтан астам уақыт бойы кеңестік режимнің болған кезінде РФКСР ХКК өкілі В.И. Ленин қол қойған 1918 ж. 1 маусымдағы «Архив ісін қайта ұйымдастыру және орталықтандыру» декретіне сәйкес құрастырылды. Декрет жаңа кеңестік мемлекетте архив ісі реформасын жүзеге асыру үшін заңды негіз болды. Декрет идеясы архив ісін радикал қайта ұйымдастыру мен орталықтандыру бойынша бірінші тәжірибелік іс-шаралардың негізіне қаланды. Ол жеткілікті жалпы түрде елдегі архив ісінің жаңа ұйымының мағынасын көрсететін қысқаша бағдарламалық тезистерден тұратын декларация түріне ие болды.

Кеңестік мемлекетте архив саласының ары қарай жұмыс істеуі үшін осы құжаттың мағынасы мен ролі Патриция Гримстед Кеннедидің «Lenin's Archival Decree of 1918: The Bolshevik Legacy for Soviet Archival Theory and Practice» мақаласында жеткілікті түрде мазмұндалған [Grimsted P.K., American Archivist, 1982]. Патриция Гримстед Кеннедидің кеңестік архив ісінің белсенді, қызығушылық танытқан зерттеуші екендігін айта кету керек. Негізінен оның зерттеулері Ресейдің мемлекеттік архивтеріне қатысты мәселелерді қарастырады [Grimsted P.K., American Archivist, 1971,1973, 1989,1991].

Большевиктік билік архивтерді өзінің бақылауына алу бойынша жұмыстарды бірден бастаған. Бұл ең алдымен ірі архив қоймаларын құрудан көрінді. Орталықтандыру идеясының мағынасы (БММҚ – Бірыңғай мемлекеттік архив қоры) жалпы мемлекеттік көлемде орталықтандырылған архив жүйесін қалыптастырудан тұрады.

Қазақстанда архивтерді ерекше басқару қалыптасқанға дейін, декретті жүзеге асыруды құзыреттілік-тері кең Орталықтардың құзыретті комиссарлары іске асырған. Осы жұмыстарға негізінен ең алдымен архив қызметінің басқару көріністерін шешкен коммунисттер қатыстырылды.

1922 ж. 24 қаңтарында республиканың Халық ағарту комиссариатының коллегиясымен Қазақ АКСР Орталық өлкелік архиві туралы бірінші ресми ереже бекітілді [Архивное строительство…, 1980, б. 26-27]. Архив Қазақстан аумағында бас қойма дәрежесін алды. Архив мемлекеттік мекемелердің, сонымен бірге қоғамдық ұйымдар мен жеке тұлғалардың ғылыми-тарихи маңызы бар құнды және маңызды құжаттарын талқылау мен ретке келтірумен айналысты. Архив материалының сипаты бойынша өлкелік архив бірнеше секцияларға бөлінді: революция архиві, революцияға дейінгі құжаттар секциясы, ғылыми-анықтамалық кітапхана.

1925 жылдың 3 ақпанында Орталық архив коллегиясы жаңа «РКФСР ББМҚ ұйымдастыру туралы Ережені» бекітті. Құжат ББМҚ «мемлкетке тиесілі және РКФСР Орталық архивінің іс жүргізуіндегі ресми және жеке қолдағы барлық архив материалдарының жиынтығы» ретінде анықтады. Осылайша, барлық құжаттардың қай жерден шыққандығына, меншігіне және мазмұнына тәуелсіз оларды толық мемлекеттендіру бойынша негіздер заң жүзінде қалыптасты [Сборник руководящих материалов, 1961. б. 109-111].

Осы «Ереже» революциядан кейінгі кезеңнің архив қорын ұйымдастырудағы жаңа кезеңді ашты. Онда барлық материалдарды уақыт бойынша революцияға дейінгі кезеңге (тарихи архивтер) және революциядан кейінгі кезеңге (Қазан революциясының архивтері) бөлудің анық қағидасы орнатылды. Және соңында БММҚ барлық архив материалдары орталықтағы материалдар (яғни жоғарғы және орталық мекемелердің қорларының, сонымен бірге қоғамдық – РКФСр көлемінде жұмым істейтін кәсіби, ұжымдық және басқа ұйымдардың) және жергілікті материалдар (яғни жергілікті мекемелердің, ұйымдардың және кәсіпорындардың материалдары) болып бөлінді.

Орталық ведомстволардың құжаттары және тарихи-революциялық материалдардың белгілі бір санаты басымдылыққа ие болды. Сондай ақ жеке архивтердің және қатардағы, біртуар емес тұлғалардан жиналған құжаттарына және «төменгі деңгейдегі» жергілікті архивтерге және т.с.с. назар аударылмады. Қорлардың құрамы өте қатаң түрде регламенттелді.

Одан да қатаң іс-шаралар «кеңес билігінің жауларына» қатысты қолданылды. РФКСР ХКК 1923 ж. 2 тамызындағы декретіне сәйкес осындай материалдардың барлығы БММҚ саяси секцияларына жіберілуі керек болған. Кейіннен жергілікті деңгейде ол ООК және ҚАКСР ХКК 1928 ж. 8 қыркүйектегі «Қазақ орталық архивіне тарихи-революциялық қызығушылыққа ие баспа және көрнекілік материалдарды, фотосуреттер мен кинофильмдердің негативтерін, сондай ақ бұрынғы хан, сұлтандардың, белсенді қайраткерлердің және Алаш Орданың бұрынғы үкіметінің жақтастарының және басқа «архив материалдарын» өткізу туралы» қаулысымен толықтырылды [Архивное строительство…, 1980, б. 60-64].

Жалпы «Ереже» архив ісін орталықтандыру қағидаларын бекітуге бағытталған. Ол барлық архив органдарын бірыңғай жалпы ресейлік органға – РКФСР Орталық архив басқармасына бағындыру ретінде түсінілді. Оның қарамағында құжаттардың құндылығын сараптау үшін құрамына партиялық және кеңестік органдардың өкілдері қосылған сенімдеу комиссиялары құрылды. Олар архив қызметкерлеріне қарағанда көп құзыреттіліктерге ие болды.

Сонымен қатар, ведомстволарға өздерінің материалдарын өздігімен құпиялылығын тексеру және осылайша еркін түрде оларға тұтынушылардың қолжетімділігін шектеу құқығы берілді. Анықтамалар, үзінді көшірмелер және көшірмелер жеке және мүлік құқықтарына қатысты сұрақтар бойынша және мемлекеттік немесе қоғамдық ұйымдарға ұсыну үшін ғана беріледі.

Негізінен «архив мекемелерінің бірінші кезекті міндеті» «архив қорларын реттеу міндеті» болды, ал оларды пайдалану мәселесі екінші орынға қойылды. ОМБ 1936 ж. 29 қарашадағы директивасында барлық кеңестік, республикалық, өлкелік және облыстық архив мекемелерімен құжаттарды талдауға, сипаттауға және тексеруге архив мекемелерінің жұмысшыларының барлық күші тағайындалды [Архивное строительство…, 1980, б. 109-110].

1938 ж. бастап заңды архив органдар толықтай тоталитарлық басқару құрылымына біріктірілді, ол архивтерді Ішкі істердің халық комиссариатының (ІІХК) жүргізуіне беруде көрінді. 1938 ж. барлық архив жүйесін ІІХК (1946 ж. бастап – Ішкі істер министрлігі (ІІМ)) алуы архивтерді жаппай саясаттандыру және мемлекеттендіру курсының логикалық аяқталуы болып табылды.

Архив ісін жаппай барлық жерде саясаттандыру олардың қоғамды басқарудың команда-әкімшілік, ведомстволық басқару жүйесіне біртіндеп біріктірілуіне, одан кейін құрылған режиммен толықтай жұтылуына алып келді.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін архив материалдарын пайдалану үлкен көлемге ие бола бастады. Архивтердің құрамында ғылыми-баспа бөлімдері құрылады. Ғылыми-баспа бөлімінің қызметіне архив құжаттарының барлық жинақтарына жаппай цензураны жүзеге асыру, сондай ақ

авторларды, редакторларды және рецензенттерді іріктеу, қорытындыларды дайындау және елдегі барлық баспаларда архив жарияланымдарын жазуға және басып шығаруға дайындықты толық бақылау кірді. Кеңес республикаларының архив қызметтерінің барлық бастықтарына 1959 ж. 31 тамыздағы архив анықтамалықтарын құрастыру тәртібін қайта қарастыру туралы жабық хатта ішкі және сыртқы саясат бойынша және экономика бойынша материалдардың мазмұнын ақталмаған кеңінен ашу туралы көрсетілген ...».

КСРО ІІМ ММБ нұсқауы бойынша архивтердің жөнсілтерлері «Кеңес Одағының қызығушылықтарына қарсы пайдаланылуы мүмкін» құжаттардың аннотацияларына қосылмауы керек. Ғылыми-анықтамалық аппаратты жасау бойынша барлық жұмыс арнайы құрылған комиссияның қатаң бақылауына алынды.

ММБ басқа бөлімдерінің жұмысы туралы (ұйымдастырушылық-инспекторлық; архив қорларын жинақтау, сараптама және тіркеу; ғылыми-әдістемелік) архившілер кез келген деңгейдегі маманның әр қадамын регламенттеуге бағытталған барлық мүмкін болатын нормативті актілердің тұрақты түрде өсетін ағыны бойынша пікір алды.

Онжылдықтар барысында архившілердің ғылыми дербестігінің қалдықтарын жоюда, олардың өлкетану ұйымдарымен және шығармашылық ойлайтын тарихшылармен байланысын үзуде және соңында олардың партиялық – мемлекеттік диктатураға бағындырудың қатаң жүйесін орнатуда көрінген архивтерді өзіндік «милитарландыру» жүрді.

КСР Одағының және КСР орталық мемлекеттік архивтері торабының Мемлекеттік архив қоры туралы 1958 ж. 13 тамыздағы жаңа Ережесі қорлардың қажеттілігінің негізгі қағидасын растағанымен, бірақ елдегі архив мекемелерінің жүйесінде басымдылық жағдайды пайдаланған ведомстволардың архив дәрежесін жойған жоқ (кеңес республикаларының ҒА, КСРО ІІМ, КСРО Геология министрлігінің жалпы кеңестік геология қоры, Гидрометеорологиялық құжаттардың мемлекеттік қоры және тағы кейбір басқалары. Тізімде КОКП ОК, ІІМ, КСРО ҚМ және басқаларының архив қорлары аталмаған) (Советские архивы, 1978, № 3, б.21).

Жеке ведомстволармен құжаттарды тұрақты сақтауға құқық заңды түрде бекітілді және ол белгілі бір құрылымдардың архивтеріне қолжетімділікті шектеді. 1958 ж. ММҚ туралы Ережеде арнайы қорлар туралы айтылмаған («ерекше», «құпия» архивтер және жеке ведомстволардың заңды дербес архивтері), алайда олар тәжірибеде болған. ММҚ туралы жаңа Ережеде (1980) «Жалпы ережелер» концептуалды бөлімінде мемлекеттік архивтермен бірге тұрақты мемлекеттік сақтау орны «салалық ведомстволық қорлар және басқа ведомстволық архивтер» аталады [Архивное строительство…, 1980, б. 208].

КСРО МК 1960 ж. 13 қаңтардағы Қаулысымен ІІМ ММБ КСРО Министрлер Кеңесіндегі Бас архивке түрлендірілді [ЦГА КазССР, ф.544, оп.1, д.1836, л.43].

ІІХК-ІІМ органдары жүйесінен архивтердің шығуы архившілердің жұмысында қандай да бір түбегейлі өзгерістерге алып келген жоқ. Енді ММБ министрліктердің ағымдағы іс жүргізуі мен КСРО ведомстваларының құжаттық бөлігінің қойылымын ғылыми-әдістемелік басқару қызметтері бекітіледі. Осылайша, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1964 ж. 6 қаңтардағы қаулысында елдегі іс жүргізудің қараусыз жағдайы, «еңбекшілерді коммунисттік тәрбиелеу және коммунисттік құрылыс мәселелерін шешу үшін» архив қорларын пайдаланудың күрделі кемшіліктері туралы көрсетілді [Архивное строительство…, 1980, б. 164-166].

Енді архивтер мен архившілер партиялық-бюрократиялық аппараттың қуатты және тармақталған құрылымының тікелей бақылауында болды. КОКП ОК архивтерді ең алдымен өзінің агитациялық-жарнамалау арсеналының бөлігі ретінде қарастырды.

Министрлер Кеңесі архившілерді іс жүргізуді ұйымдастыру бойынша арнайы мамандарға айналдыру үшін барлығын істеді және архив ісінің кәсіби мамандарының қызмет саласын тек басқарма, ведомствалық саласымен шектеді.

Талдаулар көрсеткендей, тоталитаризм аясында жеке тағдыры жоқ. Шешімдер жеке әлеуметтік феноменнің ішкі өздік даму заңдарын, сондай ақ оның айрықшылығын, рухани мағынасын, мәдени көріністерін және т.б. ескермейтін ішкі органдармен қабылданады және мәжбүрленеді. 90-шы жылдардың басында архивтер мен архившілер тура осындай жағдайда болды.

Архив ортасы құрылған саяси жүйенің бөлігі бола отырып тоталитаорлы мемлекетте қолданылатын нормалар мен құндылықтарда жұмыс істей алмады. Қоғам тіршілігінің басқа салалары сияқты ол да саясаттандырылды, және архивтердің қолжетімділігі және ашықтылығы сияқты мәселелер идеологиялық дұрыстылыққа байланысты олар пайда болған сәттен бастап өзекті болып қалды. Осылайша, 20-шы жылдары қызығушылық танытқан ақпаратты алуда жеке тұлғалардың құқықтарын шектейтін ережелер

қабылданды: оларға жеке құқықтарына қатысты анықтамалар ғана берілді. Сол кезде зерттеушілер толық мәтіндер мен жеке құжаттарды архив органдарының ерекше рұқсатынсыз жариялау құқығынан айырылды, барлық үзінді көшірмелердің барлығын міндетті қарау талаптары енгізілді. Сонда қабылданған архив құжаттарын пайдалануға қатысты тыйым салу іс-шаралары Қазақстан архивтерінде сақталған көптеген ақпараттың барлығына пайдаланушылардың қолжетімділігінен ұзақ жылдарға айырды. Идеологиялық себептер бойынша бүтін құжаттық кешендерге, ресми бекітілген сызбалар бойынша архив көздерінің жарияланымдарына қолжетімділікті шектеу жүргізіліп жатқан процестерді бейтарап зерттеудің болмауына және тарихты түсіну мен тануға біржақты тәсілдің қалыптасуына алып келді.

Архивтер тарихын тек «қара бояулармен» көруге болмайды. Кеңестік мемлекеттің бірінші және келесі әрекеттері жасалған уақытына тәуелсіз құжаттық байлықты сақтауға бағытталды. Архив органдарының санкцияларынсыз архив істерін сату және жоюға тыйым салынды, мекемелермен құжаттарды беру тәртібі бекітілді, сақтауға түскен ақпарат көздерімен кәсіби негізделген жұмыстар басталды.

Саяси және идеологиялық пайдалылыққа байланысты кеңестік мемлекет құрылған алғашқы жылдардан бастап архивтердің міндетті түрде болуы керектігін мойындады. 1918 жылдың 1 маусымында декреттің шығуына байланысты архив ісі мемлекеттік деңгейде дербес құрылым ретінде танылды. Мақсатты, орталықтандырылған бюджет архив қоймаларын ұйымдастыруды және дамытуды, оларды техникалық жабдықтауды, біліктілігі жоғары кадрларды дайындауды дұрыс жолға келтіруге мүмкіндік берді. Архивтердің құрылған жүйесі ең алдымен жүз жылдықта жинақталған құжаттарды сақтауда өзінің тиімділігін көрсетті және архив қоймасына тарихи көздердің жүйелі түрде келуін, сақталатын архив құжаттарының пайдаланылуын қамтамасыз етті. Саяси себептер, идеологиялық мақсаттар құжаттамалық кешендердің сақталуына өз ізін қалдырғанымен, қазіргі сәтте алдыңғы кезеңдегі тарихтың берік және көп жақты архив-көзді базасына ие екендігі анық болып табылады.

Нормативті-әдістемелік әзірлемелермен нығайтылған ұйымдастырушылық шешімдер жиынтығының арқасында архив ісін қалдық қаржыландыру қағидасының тұрақты әрекет ету және осы жүйенің кейде түбегейлі қайта құрылу жағдайында архивтер өздерінің негізгі қызметтерін жүзеге асыра алды – тарихи көздерді жинақтау, сақтау және пайдалану. Сондай ақ архивтер құжатты басқару идеясын жүзеге асыра алды, оның нәтижесінде жалпы мемлекеттік көлемде құжаттар ағынын ұйымдастыру мен құжаттандырудың бірыңғай негізі құрылды.

Қазіргі күнгі көзқарас бойынша біз архив жүйесіне тән кемшіліктерді көреміз. Тоталитарлы мемлекет құрылымдарының бірі бола отырып, ол осы мемлекеттің қызығушылықтарынан тыс қызмет ете алмады. Архив ісінің саясаттандырылған және идеологияландырылған бөлігі архивтердің барлығы ғылыми-ақпараттық әрекеті, әсіресе құжаттарды сипаттау, пайдалану, жариялау әдістемесінде, ғылыми-анықтамалық аппаратты жасауда анық көрінген әрекеттері болды. Архивтің жариялылығының, ашықтылығының демократиялық қағидалары бұзылды, оның салдары архивтерге қолжетімділікті шектеу болды.

Сонымен бірге идеологиялық қысымға қарамастан, архив ісінің көптеген бағыттары сәтті дамыды және архив әдістемелерінің жеткілікті түрде тиімді құралдарын жасады. Осылай, кеңестік архив жүргізудің талассыз жетістігі қоғамның құжаттық мұрасын толықтыру үшін құнды құжаттарды іріктеу теориясы болып табылады, ал мемлекеттік қоймалардың құжаттары бойынша іздеу құралдарының жүйесі әлі күнге дейін ақпаратты тиімді іздеуді қамтамасыз етеді. Идеологиялық қалыпты қоспағанда архив процестерін реттейтін нормативті-әдістемелік құралдар жүйесі жалпы кәсіби көрсеткіштерге жауап береді. Ол уақыт бойынша тексеруден өтті және қазіргі уақытқа дейін архив тәжірибесінде кеңінен пайдаланылады.

Осылайша, қызметінде қолданыстағы саяси жүйенің басқару қағидалары мен механизмдері көрініс тапқан архивтің құрылым ретіндегі әрекеті аяқталды.

Заманауи кезеңдегі архивтер

Елде болған мемлекеттік-құқықтық және әлеуметтік-саяси түрленулер архив ісін ұйымдастыру қағидаларына және архив мекемелерінің жұмысының негізіне айтарлықтай әсер етті. Кеңестік архив саласымен сабақтастығын сақтай отырып жаңа архив ісін жүргізу бірқатар жаңа, одан түбегейлі маңызды ерекшеліктерге ие болды.

Саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің әсерімен мемлекеттік архив қызметінің мазмұнының түрі өзгереді, оның ролі мен қызметінің түсінігі түбегейлі жаңартылады.

Тиімді жұмыс істеген архивтердің орталықтанған жүйесінің бірқатар ұстанымдары қоғаммен құрылған тарихи көздердің сақталуын бақылауды жүзеге асырумен және архивтерді осындай көздермен мақсатты түрде жинақтауды ұйымдастырумен құрылады. Алдыңғы кезеңнің архив ісіне деген үйлесімді

және бүтін жүйесін қамтамасыз еткен архившілерінің теориялық зерттеулері, әдістемелік және методикалық жұмыстары бүгінгі күнде де өзінің өзектілігін сақтайды.

Өткен жүзжылдықтың 90-шы жылдарының басында қабылданған жаңа саяси негізі және экономикалық қағидалары архив ісінің қызмет етуіне тікелей түрде әсер етті. Бұл сала 1998 жылдың соңына дейін кеңестік кезеңде қалыптасқан заңнамалық база негізінде жұмыс істеді. 90-шы жылдардың басында Қазақстанның үкіметімен коммунисттік және жастар ұйымдарының архив кеңесіне, архив ақпаратының құпиясын ашуға, архив істерінің жеке санаттарына қолжетімділікті ашуға қатысты бірқатар қаулылар қабылданғанымен, оларды өзгерген жағдайдағы архив саласын реттейтін әрекет ретінде анықтауға болмайды.

Жаңа заңнамалық базаның ұзақ уақыт бойы болмауы архив саласының қызмет етуінің көптеген қиындықтарына алып келді. Бұл ең алдымен қаржыландыруда, материалды-техникалық базада, осы салада білікті мамандардың жеткілікті мөлшерде болмауында көрінді.

1991-1998 жылдардағы Қазақстанның архив ісінің дамуы туралы аналитикалық шолуда осы кезеңдегі ҚР архив саласын қаржыландырудың өте төмен болғандығы туралы қорытынды алынады. Республикада архив қоймаларының құрылысы мен жөндеу жұмыстары жүргізілмеген, ал материалды-техникалық жабдықтау өте төмен деңгейде болды. Құжаттарды сақтаудың: өртке қарсы, температура-ылғалды, санитарлы-гигиеналық, жарық сияқты нормативтік параметрлері ғана жартылай орындалған және құжаттардың сақталуына үнемі қатер тудырып отырды [http://archives.ru/documents/methodics/review-archival-delo-sng.shtml].

Бұрынғы экономикалық қатынастарды бұзу жағдайында мемлекет тарапынан қаржылық және техникалық қолдау өте төмен болғаны соншалықты, архивтер өткенді шолу құжаттамасының сақталуын қамтамасыз ететін архив жұмыстарының міндетті кешенін әрең жүргізуге тура келді. Техникалық мүмкіндіктер архивтерге сақталатын құжаттардың сақталуы және пайдаланылуы бойынша жұмыстарды тиімді жүргізуге мүмкіндік бермеді. Архивтердің жабдықтары мен техникасы сапалық және материалды ескірген.

Тиімді басқаруды ұйымдастырудағы қиындықтар білікті кадрлық құрамының жеткіліксіз мөлшерінен, қызметкерлер санының қысқаруынан және еңбекақының төмен болуына байланысты жұмыстан кету пайызының жоғары болуынан туындаған.

Осы кезеңде қысқаруы 29,5% құраған архивтерді жинақтау процесі күрделі болып қалды. Архивтерді толыққанды жинақтауға әсер ететін факторлардың арасында мекемелер мен ұйымдарды жою, тарату немесе олардың меншік түрін ауыстыру ғана емес, сонымен бірге архив қорларын толықтырудың құқықтық негіздерінің, жинақтау стратегиясының болмауы да көрсетіледі.

Жаңа саяси және экономикалық жағдайлар және қоғамды ақпараттандыру процесі Қазақстан архивтерінің жұмыстарына елеулі түзетулер енгізді. Архивтер халықтың материалдық және рухани өмірін көрсететін және елдің тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылатын құнды құжаттаманың сақтаушысы ретінде өзінің дәрежесін сақтап қалды. Архивтердің қызметтері тарихи бөлікті сақтаумен шектелген жоқ. Олар сонымен бірге ведомстволық сақтау мерзімі аяқталғаннан кейін жинақтаудың негізгі көздерімен құжаттаманы жүйелі және міндетті түрде беру есебінен толықтырылып отырған өзекті бөлімді қалыптастыруды жалғастырды.

Архив құжаттамасымен негізгі жұмыстардың әдістемесіндегі бұрынғы дәстүрлер және орындау технологиялары да сақталды. Сонымен бірге жаңа ақпараттық технологияларды енгізу архив көздерімен жұмыстың көптеген шараларына әсерін тигізді. Дәстүрлі жинақтау әдістемесінен ауытқу, архивтің өткенді шолу базасын сақтау және пайдалану саласына инновациялық технологияларды енгізу архивтер қызметіне айтарлықтай өзгерістерді енгізді.

Қоғамда әр түрлі мемлекеттік емес құрылымдардың пайда болуымен байланысты архив өз қызметінде күрделі қиындықтарға тап болды. Құжаттармен жұмысты нормативті-құқықтық қамтамасыз етудің ұзақ уақыт болмауы қоғам үшін құнды көзлермен жинақтауға жағымсыз әсер етті.

Түбегейлі маңызды ережелер бекітілген Қазақстан Республикасының «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңы 1998 жылдың желтоқсанында ғана пайда болды [https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z980000326].

Архив заңнамасы әр түрлі меншік түрімен ведомстволық архивтердің жағдайын, жүргізілуін және сақталуын мемлекеттік бақылау қағидасын ұстанады. Сондай ақ архивтердің сақталуына жауапкершілік архив органдарының тарапынан міндетті бақылаумен мекеменің өзіне немесе олардың иесіне жүктеледі. Архив өз тарапынан мекемелерге ғылыми-әдістемелік, анықтамалық, ақпараттық көмек көрсету керек.

Архивтер туралы заңмен:

- архив ісінде және құжат айналымында бірыңғай мемлекетті саясатты қамтамасыз ету;

- Ұлттық архив қорын (ҰМҚ) және Құжаттардың көшірмелерінің мемлекеттік сақтандыру қорын қалыптастыру және олардың қызмет етуі;
- ҰМҚ құжаттарын орталықтандырылған мемлекеттік тіркеуді қамтамсыз ету;
- ҚР тарихы бойынша шет елдегі архив құжаттарын жинау және қайтару;
- архив ісі мен құжаттарды жүргізуді мемлекеттік дамыту бағдарламаларының жобаларын әзірлеу және жүзеге асыру;
- ҰМҚ құжаттары бойынша ақпараттық желіні және мәліметтер банкін құру;
- ҰМҚ құжаттарын басып шығару және оларды пайдалану;
- архив жүргізу және құжаттану саласында ғылыми-зерттеу және ғылыми-әдістемелік әрекетті дамыту қарастырылды.

Заңнама Қазақстанның архив қызметінің жаңа концепциясын қалыптастырды. Онда заңды түрде Қазақстанның мемлекеттік мекемелер жүйесінде архив қызметінің орны мен ролі рәсімделді. Заңда архив саласында пайдаланылатын негізгі түсініктермен байланысты сұрақтар кешені көрініс тапты. Қазақстан халықтарының тарихи-мәдени мұрасының бөлігі ретінде ұлттық игілігі ретінде қарастырылған Ұлттық архив қоры түсінігі алғаш рет енгізіледі. Заңға сәйкес Ұлттық архив қоры – бұл қалыптастыру негізі мемлекеттік және жеке меншік архивтер болатын бірыңғай және бүтін жүйе (физикалық және заңды күштердің және олардың бірлестіктерінің). Пайда болған, сақтау орнына тәуелсіз онымен бірдей шамада құқықтық қорғау кепілдендіріледі.

Осылайша, Ұлттық архив қорының құрамына меншік түріне тәуелсіз қоғам үшін құндылық танытатын барлық құжаттар қосылған. Еліміздің архив қоры оның халықтарының материалды және рухани өмірін көрсететін тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени маңызға ие және Қазақстан халықтарының тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылатын құжаттар жинағы ретінде анықталған.

Қабылданған құжатта қоғам мен мемлекеттік ақпаратқа қажеттіліктерін қанағаттандыруда, архив көздерін пайдалануға біздің еліміздің азаматтарының құқықтары мен заңды қызығушылықтарын жүзеге асыруда Ұлттық архив қорының ролі ерекше көрсетіледі.

Заңда архивтің барлық түрлері үшін жалпы қабылданған құжаттарды орталықтандырылған мемлекеттік тіркеу, сақтау, сақталуын қамтамасыз ету бойынша міндеттер көрініс тапты.

Бүгінгі күні қоғам мен мемлекеттің өмірінде ақпараттың шынайы ролі талассыз өсіп келеді. Архивтер құжаттары белсенді және көлемді түрде пайдаланылатын ақпараттық жүйенің бөлігіне айналып келеді. Архивтік құжаттардағы ақпаратты заң мемлекеттік интеллектуалды меншігі ретінде қарастырады. Архив құжаттамасының пайдаланушыларының құқықтары мен қызығушылықтарын кепілдендіре отырып, нормативтік актте әлемдік тәжірибеде ұсталынатын ақпараттық қауіпсіздік те реттелінеді. Ең алдымен ұлттық қауіпсіздікке, жеке өмір құпиясына зардап тигізуі мүмкін ақпарат туралы айтылады.

Осы заңнамалық акт елдік тарихи мұрасын сақтауда жағымды роль атқарғанымен, бүгінгі таңда құқықтық архив ортасының кемшіліктері анық. Ақпарат саласындағы заңды күші бар көптеген нормативтер архив саласының қызығушылықтарын ескермейді, бұл архивтер мен мекемелерді арасындағы өзара қарым-қатынастың қиындығын тудырады. Осылайша, мысалы, еліміздің 1996 жылдың 10 маусымдағы «Авторлық құқық және аралас құқықтар туралы», 1999 жылғы 23 шілдедегі «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңдарында аудиовизуалды құжаттардың сақталу, іріктелу және мемлекеттік архивтерге сақтауға берілу сұрақтары қарастырылмайды [http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005798]. Аудиовизуалды құжаттарды жасайтын көптеген мекемелердің тарихи маңызға ие өткенді шолу кешендерін мемлекеттік архивтерге бергісі келмеуі және сақтау мен пайдаланудың режимдік жағдайын қалыптастыруы қазіргі таңда анық жағдай болып табылады.

Біздің еліміздің архив заңнамасы архивтерде сақталатын ақпаратты алуға әр азаматтың құқығын кеңінен декларациялайды. Ол жалпы ақпаратты алу, құпия ақпаратты қорғау және ақпаратқа тең қолжетімділік құқығы сияқты маңызды қағидалармен құрастырылатын мемлекеттегі ақпаратқа қолжетімділіктің жалпы саясатымен анықталады. Архив құжаттарына қолжетімділік мәселесі өзекті болып қалады.

80-ші жылдардың екінші жартысында архивтерге құпияларға қоғамдық қызығушылықтың белсенді болуының әсерінен біздің тарихымыздың жеке жағдайларын «жергілікті құпиясын ашу» және олардан «мемлекеттік құпия» бүркеуін алу жүргізіледі. Архивтердегі құпиясын ашуға жатқызылатын құжаттар санатына саяси күреспен; партия ішінде индустрияландыру, ұжымдастыру, мәдениетті дамыту жолдары туралы пікірталастарға; мүлікті тәркілеуге; ашаршылықпен; партия саясатының бүлінуінен туындаған қарулы қақтығыстармен; 1930-1950-шы жылдардағы жаппай репрессиялармен; арнайы жер аударылғандармен; тың және тыңайған жерлерді меңгеру салдарымен байланысты ақпараттар жатқызылды.

Архив ақпаратын пайдаланудың маңызды көріністерінің бірі оның қолжетімділігі, ашықтылығымен бірге ақпараттық қауіпсіздікті сақтау болып табылады. Еліміздің архив заңнамасында архив ақпаратына қолжетімділік құқығының кең декларациясымен бірге ресми құжаттардың белгілі бір санатын пайдалануда шектеулер де орнатылады. Қорғаныс қабілетіне, ұлттық қауіпсіздікке, еліміздің экономикалық және саяси қызығушылықтарына қатысты ақпарат мемлекеттік құпия санатына жатқызылған. Осындай ақпарат иегерлері оларды белгілі бір мерзімге құпияландыруға құқылы.

Халықаралық архивтерге Кеңесінің (ХМК) ұсыныстары біздің еліміздің архив заңнамасына белгілі роль атқарды және 30 жылмен есептелетін қолжетімділік мерзімін қысқартуды енгізуге септігін тигізді.

Қорытынды

Архивтер мемлекеттік институттар бөлігі ретінде құрылған саяси жүйе нормаларына сәйкес қызмет етті. Осы себепті архив жұмысының идеологияландырылған сегменті архив көздерін пайдалану болды. Кеңес билігімен декларацияланған архивтердің ашықтылығына қарамастан, қоғам көптеген онжылдықтарға архив ақпаратының айтарлықтай көп бөлігіне қолжетімділік құқығынан айырылады.

Идеологиялық көрсеткіштер бойынша архив ақпаратын пайдалану, тарихи тақырыптар бойынша жүзеге асырылатын жобалардың тапсырыс сипаты, құжаттарды ресми бекітілген сызба бойынша жариялау ұлттық тарихи ғылымның пайда болу көзі мен ақпараттық базасының тарылуына алып келді.

Құжаттамалық тарихты сақтайтын мекемелер болған тарих аралығында архив ақпараттың архивіне қарым-қатынас әр түрлі болды. Көбінесе ол мемлекеттік нақты даму сатысында архивтерге қандай роль берілгендігіне байланысты болды. Осылайша, кеңестік билік тарихи өткен уақыттың сақталуы туралы ойлаудан басқа, оны саяси және идеологиялық мақсаттарда белсенді түрде пайдалан бастайды. Архивтік құжаттар кеңес биілігінің қолында бұқараның санасына әсер ететін қуатты құралға айналады және бірнеше ондаған жылдар бойы архив құжаттарының саяси және идеологиялық ролін кеңінен пайдаланады. Архивтер негізгі міндеті бұқара санасына сол уақыт сәтінде талап етілетін саяси және идеологиялық нұсқауды енгізуге келтірігне құжатты көздерін пайдаланудың әр түрлі тәсілдері мен әдістері меңгеріледі.

Бүгінгі таңда Қазақстанның архивтері оның үлкен ақпараттық әлеуетімен еліміздің бірыңғай ақпараттық кеңістігіне кіруге ұмтылады. Бұл ақпараттық ресурстарды қалыптастырумен және пайдаланумен ғана емес, сонымен бірге ақпаратқа қолжетімділіктің құқықтық, интеллектуалды, этикалық, физикалық және басқа көріністерін сақтаумен және оны қорғаумен байланыстырылады.

«Архивтер – 2025» мемлекеттік бағдарламасында архивті ақпараттық саясаттың басымдылықтары анықталған. Олар архивтердің ақпараттық ашықтылық қағидаларын бекітеді. Бағдарлама ережелері негізгі міндет ретінде келесілерді ұсынады: ақпараттық қызмет нарығын бақылау негізінде архив ақпаратын пайдалану; бұрын қолжетімсіз болған архив ақпаратының толық құпиясын ашу; қоғамды архивтік құжаттар туралы Ғаламторда web-парақшалар арқылы ақпараттандыру; архив қызметінде электронды технологияларды пайдалану және т.б. Бұл құжаттың орталық идеясы – архивтердің заманауи көрінісін еліміздің бірыңғай ақпараттық кеңістігінің ажырамас бөлігі ретінде қалыптастыру.

Осы концепцияны ұстана отырып, архивтер өзінің функцияналды міндеттері ретінде өткенді шолу көздерін кеңінен пайдалану үшін ақпараттық және техникалық инфрақұрылымды құрастыру деп есептейді.

Соңғы онжылдықта ақпараттық ортадағы архивтердің нақты ролі өлшемсіз өсіп келеді. Бүгінгі күні біз архивтерді ақпараттық процестерден тыс елестете алмаймыз, олар бірыңғай ақпараттық кеңістіктің ажырамас құрамдас бөлігіне айналуда. Архивтердің жалпы ақпараттық ортаға «қосылуы» көптеген мәселелерді ашып көрсетті және ең алдымен оның құқықтық көріністерін, сапалы ақпараттық-іздеу құралдарын, физикалық қолжетімділік және т.б.

Демократиялық құндылықтарды ұстанатын кез келген қоғамда ақпаратты, соның ішінде архивтік ақпаратты пайдалану құқықтық шеңберде реттелінеді. Біздің көзқарасымыз бойынша, архив заңнамасының негіздері мемлекеттік архивтерге ұйымдастырушылық-құқықтық түріне тәуелсіз барлық құрылымдардың тарихи маңызды өткенді шолатын құжаттамалық қорларының жағдайын бақылау мүмкіндігін беру бағытында жетілдірілуі керек. Үкіметтің осындай әрекеттері дұрыс ақпарат көзінің базасы қалыптастырылатын ұлттық архивке ведомстволық архивтердің жеткілікті жоғары деңгейде біріктірілуін қамтамасыз ете алатын еді.

Архивтер, жалпы архив ісі деңгейінде жинақталған тәжірибені зерттеу, талдау және жалпыландыру заманауи уақыттың өзекті міндеті болып қалады.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. *Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.). Сборник законодательных и руководящих документов. – Алма-Ата, 1980. – 233 с.*

2. *Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917-1945). – М., 1969. – С. 57, 121-122*

3. *Grimsted P.K. Lenin's Archival Decree of 1918:The Bolshevik Legacy for SovietArchival Theory and Practice American Archivist/Vol. 45, No. 4/Fall 1982, pp.429-443.*

4. *Grimsted P.K Archives in Soviet Union: Their Organization and the Problem of Access // American Archivist. 1971. Vol. 34. No. 1 (Jan.). P. 27-41, Grimsted P.K. Regional Archival Development in the USSR: Soviet Standards and National Documentary Legacies //American Archivist. 1973. Vol. 36. No. 1 (Jan.). P. 43-46.*

5. *Grimsted P.K. Glasnost' in the Archives ? Recent Developments on the Soviet Archival Scene // American Archivist. 1989. Vol. 52. No. 2 (Spring). P. 214-236, Grimsted P.K. Perestroika in the Archives? Further Efforts at Soviet Archival Reform //American Archivist. 1991. Vol. 54. No. 1 (Winter). – P. 70-95*

6. *Grimsted P.K. Beyond Perestroika: Soviet-Area Archives After the August Coup // American Archivist. 1992. Vol. 55. No. 1 (Winter). – P. 94-124.*

7. *Архивное строительство…, 1980. – С. 26-27.*

8. *Сборник руководящих материалов по архивному делу (1917 – июнь 1941 гг.). – М., 1961. – С. 109-111.*

9. *Советские архивы, 1978, № 3, с.21.*

10. *Архивное строительство…, 1980, с. 208.*

11. *Архивное строительство…, 1980, с. 164-166.*

12. *ЦГА РК. Ф. 544. Оп. 1. Д. 5, л. 2-3.*

13. *ЦГА КазССР, ф.544, оп.1, д.1836, л.43.*

14. *http://archives.ru/documents/methodics/review-archival-delo-sng.shtml.*

15. *https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z980000326_*

16. *http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006;*

17. *https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005798*

References:

1. archival construction in the Kazakh SSR (1918-1980).). Collection of legislative and guiding documents. - Alma-Ata, 1980. - 233 P.

2. Maksakov V. V. history and organization of archival affairs in the USSR (1917-1945). MOSCOW, 1969. - PP. 57, 121-122

3. Grimsted P.K. Lenin's Archival Decree of 1918:The Bolshevik Legacy for SovietArchival Theory and Practice American Archivist/Vol. 45, No. 4 / Fall 1982, pp.429-443.

4. Grimsted R. K. Archives in Soviet Union: Their Organization and the Problem of Access // American Archivist. 1971. Vol. 34. No. 1 (Jan.). P. 27-41, Grimsted P.K. Regional Archival Development in the USSR: Soviet Standards and National Documentary Legacies //American Archivist. 1973. Vol. 36. No. 1 (Jan.). P. 43-46.

5. Grimsted P.K. Glasnost' in the Archives ? Recent Developments on the Soviet Archival Scene // American Archivist. 1989. Vol. 52. No. 2 (Spring). P. 214-236, Grimsted P.K. Perestroika in the Archives? Further Efforts at Soviet Archival Reform //American Archivist. 1991. Vol. 54. No. 1 (Winter). – P. 70-95

6. Grimsted P.K. Beyond Perestroika: Soviet-Area Archives After the August Coup // American Archivist. 1992. Vol. 55. No. 1 (Winter). – P. 94-124.

7. archival construction..., 1980, pp. 26-27.

8.collection of archival materials (1917 – June 1941).). MOSCOW, 1961. - PP. 109-111.

9. Soviet archives, 1978, No. 3, p. 21.

10. archival construction..., 1980, p. 208.

11. archival construction..., 1980, pp. 164-166.

12. TSGA RK. F. 544.Op. 1. D. 5, L. 2-3.

13. TSGA Kazssr, F. 544, op.1, D. 1836, L. 43.

14. http://archives.ru/documents/methodics/review-archival-delo-sng.shtml.

*15. https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z980000326_*

16. http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006;

17. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005798

МРНТИ 03.01720 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.34

Бегалиева А.К.[1], Косанбаев К.[2], Косанбаев С.К.[3]

старший преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби. E-mail: Aysha1958@mail.ru
[2]д.филос.н., профессор университета «Мирас». г. Шымкент.
к.и.н., доцент ЮКУ им. М.О. Ауэзова. г. Шымкент.

НЕКОТОРЫЕ ФАКТЫ О ЖАНКОЖЕ НУРМУХАМЕДОВЕ

Аннотация

В статье на основе привлечения многочисленных первоисточников прослеживаются эпизоды важнейших боевых операций восставших казахов под руководством легендарного батыра Ж.Нурмухамедова в борьбе против хивинцев, кокандцев и царской России. Прослеживаются наиболее значимые в истории периоды борьбы казахов за свободу и независимость.

Авторы приходят к выводу, что национально-освободительное движение казахов под руководством Жанкожи Нурмухамедова приобрело массовый характер и было направлено против колониальной экспансии царских колонизаторов. В составе повстанцев были не только род шекти, но и казахи других родов, в частности, карасакал и торткара. В восстании участвовали не только оседлое население Сырдарьи, но и кочевые отделения и общины из районов Казалы и Аральскому моря.

Ключевые слова: *Подвиги Ж.Нурмухамедова, Сырдарья, борьба за свободу и независимость, штраф, хивинские агрессоры.*

А.К. Бегалиева [1], К.Косанбаев [2], С.К. Косанбаев [3]
[1]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, аға оқытушысы. Алматы қ.
[2] Филос.ғ.док., «Мирас» университетінің профессоры, Шымкент қ.
[3]т.ғыл.к., М.О. Әуезов атындағы ОҚУ доценті, Шымкент қ.

Ж. НҰРМҰХАМЕДОВ ТУРАЛЫ КЕЙБІР ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада көптеген бастапқы дереккөздерді тарту негізінде хиуалықтарға, қоқандықтарға және патшалық Ресейге қарсы күресте аты аңызға айналған батыр Ж.Нұрмұхамедовтің басшылығымен көтеріліске шыққан қазақтардың маңызды әскери операцияларының эпизодтары баяндалады. Мақалада қазақтардың бостандық пен тәуелсіздік үшін күресі тарихындағы ең маңызды кезеңдері сипатталады.

Авторлар Жанқожа Нұрмұхамедов жетекшілігімен болған ұлт-азаттық қозғалыс ел ішінде жаппай сипат алды және патша отаршыларының экспансиясына қарсы бағытталды деген қорытынды жасайды. Көтерілісшілер құрамында тек шекті руы болған жоқ, басқа да қазақ рулары болды, мысалы, қарасақал және төртқара. Көтеріліске Сырдарияның отырықшы тұрғындары ғана қатыспай, Қазалы мен Арал теңізіне жақын жерлердегі аудандардың да көшпелі бөлімі мен қауымының адамдары қатысты.

Түйін сөздер: *Ж.Нұрмұхамедовтын ерліктері, Сырдария, тәуелсіздік пен бостандық үшін күрес, айып, хиуалық агрессорлар.*

A.K. Begalieva [1], K.Kosanbaev[2], S.K. Kosanbaev[3]
[1]senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty c.
[2]Dr of philosofy, professor of the Miras university, Shymkent c.
[3]PhD in History, Associate Professor of SKU named after M.O. Auezova

SOME FACTS ABOUT Zh. NURMUKHAMEDOV

Abstract

In this publication, based on the involvement of numerous primary sources, episodes of the most important military operations of the insurgent Kazakhs under the leadership of the legendary batyr Zh.Nurmukhamedov in the struggle against the Khivans, Kokands and Tsarist Russia are traced. The most significant periods in history of the Kazakhs' struggle for freedom and independence are traced.

The authors come to the conclusion that the national liberation movement of the Kazakhs under the leadership of Zhankozha Nurmukhamedov acquired a mass character and was directed against the colonial expansion of the tsarist colonialists. The insurgents included not only the Shekti clan, but also Kazakhs of other clans, in particular, Karasakal and Tortkara. The uprising was attended not only by the sedentary population of the Syr Darya, but also by nomadic divisions and communities from the Kazaly regions and the Aral Sea.

Keywords: *feats of Zh. Nurmukhamedov, Syrdariya, the struggle for freedom and independence, fine, Khiua agressions.*

Введение. Каждая историческая эпоха, отражавшая реальные исторические события прошлого, выделяла на историческую арену своих отважных и бесстрашных национальных героев, которые ради достижения свободы и независимости пожертвовали своей жизнью, успешно сражаясь с иноземными захватчиками. Таких истинных патриотов, героев, горячо любящих свою Родину в Великой степи было немало. Имя легендарного батыра Ж.Нурмухамедова дорого каждому казаху. Человек большого мужества, гордости, борец за свободу своего родного народа в истории он и по сей день остался в доброй памяти будущих поколений. Ж.Нурмухамедов был выдающийся исторической личностью, чья сложная и яркая жизнь являются примером высочайшего мужества, самоотверженности, доблести и чести защитника Отечества. Его жизненный боевой путь был трудным, сложным и тернистым, полный борьбы за независимость и свободу своего народа.

К сожалению, в условиях господства жесткой советской тоталитарной системы, когда намеренно искажалась по идеологическим соображениям реальная историческая картина прошлого, жизнь и деяния ряда выдающихся исторических личностей, боровшихся с царскими колонизаторами за свободу и независимость своего народа намеренно фальсифицировалась, или умалчивалась в советской историографии.

С провозглашением независимости за последние годы в исторической науке Казахстана произошли огромные позитивные изменения, связанные с новыми подходами к изучавшимися ранее проблемам и формирования правдивого отношения к еще не изученным. Наиболее острая из них – правдивое и объективное освещение многогранной деятельности выдающегося борца казахского народа за свободу и независимость своего родного народа, легендарного батыра Ж.Нурмухамедова, воевавшего за интересы простых казахов с хивинцами, кокандцами, с регулярной русской армией.

Ж.Нурмухамедов был образованным человеком, обладал недюжинным умом, был прекрасным оратором, пользовался огромным уважением в среде своих сородичей. В своих благих намерениях он руководствовался стремлением к единению народа, в защите от посягательств внешних агрессоров.

Между тем его драматическая и интересная насыщенная важными историческими событиями жизнь и многогранная деятельность во благо народа еще не до конца получила в достаточной степени освещения в Отечественной историографии.

Методологическую основу стати составили: а) принцип историзма, при помощи которого стало возможным осуществление характеристики национально-освободительного движения под руководством Ж. Нурмухамедова. б) В статье были применены историко-сравнительный, системно-аналитический и статистический методы, что обеспечило решение поставленных задач.

Основная часть. Как отмечает известный казахстанский исследователь У.Х. Шалекенов: «В последнее время в литературе и на страницах периодической печати много говорится о героических сыновьях – исторических деятелях, которые силой руки и острием копья защищали нашу Родину и землю от внешних врагов. Это желательно и необходимо как для истории, так и для воспитания молодого подрастающего поколения. Жанкожа – безусловно, национальный герой, возглавивший национально – освободительное движение против Хивы, Коканда и царской России, пытавшихся поработить земли сырдарьинских казахов. К сожалению, роль Жанкожи в защите своей страны от внешних врагов все еще не недооценивается» (Шалекенов У.Х., 2002: 262).

Мы разделяем точку зрения У.Х. Шалекенова, ибо считаем, что и по сей день роль и вклад Ж.Нурмухамедова в укреплении территориальной целостности Казахского государства не получила в достаточной степени научного освещения в Отечественной историографии.

Как отмечает известный дореволюционный российский исследователь А.И. Макшеев: «Возведение Раимского укрепления возбудило сильное недовольство хивинцев, беспрекословно собиравших до этого времени подати с киргиз, кочевавших в низовьях Сырдарьи, и пошлины с караванов, ходивших из Бухары в Оренбург. 20 августа 1847 года, то есть через месяц после основания русского укрепления на Сыре, явилось около хивинской крепости Джанкала, находившейся на левом берегу реки, 70-ю верстами выше Раима, сборище хивинцев, силой до 2000 человек, под начальством хивинского бека – Ходжа Нияза и киргизских султанов Джангазы Ширгазиева, называвшего себя ханом, и Ирмухамедова Илекея Касымова. Часть скопища переправилась на правую сторону Сыра, разграбила более 1000 семейств, из 21 семейства забрала с собой женщин, стариков и детей, бросила 30 младенцев в воду, умертвила 4 караульных батыра Джанходжи, известного по своему влиянию на чиклинский род и по своей непримиримой ненависти к хивинцам, и после этих неистовств возвратилась на левую сторону реки к крепости. Начальник Раимского укрепления, подполковник Ерофеев, осведомившись от Джанходжи о неистовствах хивинцев, явился против Джанкалы 23 августа с отрядом в 200 казаков и солдат, посаженных на лошадей при двух орудиях. К нему присоединился батыр Джанходжа с 700 киргиз и сюда же плыл по Сыру поручик на шхуне Николай вооруженный двумя орудиями. Подполковник Ерофеев немедленно ответил сильнейшим ружейным и картечным огнем в ответ хивинцам, те приведенные в ужас, бросились в бегство. Тогда батыр Джанходжа с 250 киргизами переправился вплавь через реку, очистил Джанкалу и преследовал бегущих до Кувандарьи. Поспешное бегство хивинцев навело ужас на Хиву, что тамошняя чернь ожидала русских, но результаты поражения хивинцев ограничились только тем, что пленные киргизы были освобождены и часть награбленного скота 3000 верблюдов, 500 лошадей, 2000 рогатого скота и 50.000 баранов возвращена хозяевам» (Макшеев А.И., 1890: 174-175).

Безусловно, Жанкожа Нурмухамедов в своих действиях руководствовался благими намерениями и широко используя свой боевой опыт и тактику освободил от хивинцев Джанкалу и возвратил пленных казахов.

Немало ценных сведений о многогранной жизни и деятельности Ж.Нурмухамедове содержится в труде известного дореволюционного российского исследователя И.В. Аничкова «Киргизский герой Д.Нурмухамедов», опубликованной в Казани в 1894 г. В ней на наш взгляд, автор сумел дать свою оценку роли и вкладу Ж.Нурмухамедова в национальной освободительной борьбе казахов против внешних агрессоров.

Особенно запечатлен в данном труде период борьбы казахов против хивинских агрессоров. Как пишет вышеупомянутый автор И.В. Аничков: « В деле под Джанкалой русские встретили в батыре Джанходже верного союзника, который после дела пожертвовал даже на продовольствие Раимского гарнизона из своей добычи 100 баранов. За содействие в преследовании хивинцев, батыр получил по Высочайшему повелению чин есаула, при весьма лестном письме от военного губернатора Обручева, в котором он назван почетнейшим бием, батыром и прочее, другие киргизы из его приближенных и сородичей за дело 21 августа были также награждены медалями, халатами и денежными подарками. Очевидно, что в это время русским удалось привлечь на свою сторону батыра, враждовавшего с хивинцами, после убиения последними его старшего брата Акмурзы. Чтобы воспользоваться добрым расположением к нам батыра и укрепить его дружбу, показав всем туземцам, что мы ценим их преданность, он был назначен начальником, то есть управляющим всеми киргизами, кочующими по правую сторону Сырдарьи, в Каракумах и Барсуках, как это видно из следующей выписки из письма начальника Аральского укрепления форта на Раиме подполковника Матвеева командиру отдельного Оренбургского корпуса 9 апреля 1848 г.: Я осмеливаюсь полагать, что возведение бия Джанходжи в звание правителя здешней орды и вследствие того назначение к нему двухсотенного отряда были бы мерами благодетельными. На это последовало предписание Оренбургского военного губернатора Обручева от 4 мая 1848 г. за № 610: «вследствие тех сведений, какие сообщены мне вашим высокоблагородием от 9 минувшего апреля о батыре кишкене – чиклинского рода есаула Д.Нурмухамедове я предложил вместе с сим Оренбургской пограничной комиссии назначить его управляющим всеми

киргизами, кочующими по правую сторону реки Сырдарьи, в Каракумах и песках Барсуках, и вообще в окрестностях укрепления на Раиме, и вместе с сим определить батыру Джанходже ежегодное содержание по 200 рублей серебром из штатных сумм комиссии» (Аничков И.В., 1894).

Очевидно, что царская администрация рассчитывало использовать авторитет и влияние Д.Нурмухамедова в своих корыстных целях, выделяя ему ежегодное жалование и чин есаула.

Как отмечает Ф. Лобысевич: «Джанходжа Нурмухамедов долгое время управлял сырдарьинскими киргизами (казахами – авторы), был в в большой милости у генерала Обручева, получил чин султана, крест святого Георгия за храбрость, золотую медаль, почетный кафтан, назначение жалованья 200 рублей и представлен был в эсаулы, но прибывший в край новый генерал – губернатор граф Перовский, желая показать, что он не нуждается в постороннем влиянии по управлению степью, дал делу другой оборот, и когда Джанходжа по религиозным убеждениям уклонился от принесения присяги по случаю производства его в эсаулы, то граф Перовский отнял от него управление сырдарьинскими киргизами (казахами – авторы), а вскоре отнял и чин эсаула, вследствие чего из вернейшего России человека Джанходжа стал явным ей врагом» (Лобысевич Ф., 1891: 11).

Говоря об обстоятельствах смерти старшего брата Ж.Нурмухамедова Акмурзы И.В. Аничков отмечает: «Но самым смертельным врагом батыра стали хивинцы, подчинив себе киргиз по левую сторону Сыра, собирали с них в пользу хана зякет и усур, притесняли их, и кроме того, требовали с каждой кибитки барана – иноходца, назначали сердарей и биев и построили несколько крепостей. В это время сам батыр летовал в Каракумах, зимовал на Илеке, а на Сыре оставался его старший брат Акмурза, аул которого кочевал в местности Алайгир. Киргизы на причиняемые им притеснения стали жаловаться батыру. Бывший в то время от Хивы беком Уваисбай, узнав об этом и боясь батыра, просил хана Аллакули прислать ему помощь, последний прислал туркменского батыра Аймухаммеда с другими батырами и войском, как только Аймухаммед приехал, Уваисбай, чтобы устрашить киргиз и наказать Акмурзу, подговорившего своих сородичей, не платить хану, подати и просить помощи у Джанходжи, велел Акмурзу схватить, умертвить и бросить в Дарью. Вслед за этим, Уваисбай уехал в Хиву вместо него был прислан беком Бабаджан, приказавший Аймухаммеду строго наказать киргиз за ослушание ханской воле, сделать на них набег, а батыра Джанходжу схватить и убить. Аймухаммед со своими батырами и джигитами поехал разыскивать Джанходжу, они встретились на Иргизе. Джигиты киргизского батыра сначала оробели, но он, чтобы показать пример им, первым бросился на Аймухаммеда, свалил его пикой с лошади и сразил, после чего хивинцы бежали, батыр их преследовал, приехал на Сыр, поднял всех киргиз и напав на город Бабаджана, разгромил его, а самого Бабаджана с сыном Карабеком убил в отмщение за убиение Акмурзы» (Аничков И.В., 1894: 6-7).

Как пишет И.В.Аничков: «Недалеко от города Казалинска, верстах 15-20, среди озера Каракуль находится песчаный бугор, на котором стоят мазарки, по имени Утегень и Нурумбет, где находятся могилы ближайщих сородичей батыра, нет только могил его, так как он находится в Кызылкумах, по дороге в Даукару, недалеко от того места, где он был убит, вблизи Аральского моря, Джаугачара, убитого во время какой то баранты, Акмурзы, брошенного хивинцами в Дарью и Бикбаули, по имени, которого названа вторая станция от города, по Орско – Казалинскому почтовому тракту, отправленного в Хиву по приказанию хана, отец Нурумбета и Утегеня Киикбай погребен в другом месте и по его имени зовется довольно большая местность, верстах 10-15 от города, по дороге в Каракумы. Сын батыра еще находящийся в живых, тоже называемый батыром Итчемис, 80-летний старик, кочует на местности Акгирек и в Каракумах, не имеет большого состояния, но пользуется большим почетом среди всех киргиз, у него есть потомство от нескольких жен, в память своего отца заплетает в косичку свою седую бороду» (Аничков И.В., 1894: 23).

Говоря о происхождении Д.Нурмухамедова И.В. Аничков пишет: «Джанходжа не был белой кости, он был простой киргиз, выделившийся своими личными подвигами и всю жизнь положивший на защиту своих сородичей и на борьбу с их врагами, то он гонит каракалпаков с Яныдарьи, то воет с кокандцами и мстит жестоко хивинцам за насилия, то вступает в неравную борьбу с русскими и платится своей жизнью. Насколько он пользовался уважением среди киргиз, может служить лучшим примером следующий случай, который с точки зрения киргизского адата наиболее рельефно характеризует его престиж. Как то батыр Джанходжа встретился с султаном – правителем одной части Малой орды полковником русской

службы Джанарыстаном, невзирая на то, что последний был султанского рода белой кости и имел такой заметный чин, он, увидев батыра, слез с лошади и сделал ему «селям» первый» (Аничков И.В., 1894: 12).

Этот факт свидетельствует о том, что в Великой степи каждый казах, не взирая на социальное происхождение и статус всегда приветствовали друг друга.

Отмечая о поводе национально-освободительного движения казахов под руководством батыра Ж.Нурмухамедова Шоинбаев Т.Ж. пишет: «недовольство среди казахов росло с каждым годом, и, наконец, вылилось в открытое выступление. Поводом к выступлению послужили произвол и самоуправство чиновника Сырдарьинской линии переводчика Ахмерова. Он жил в форте Казалы, считался помощником Осмоловского и от его имени управлял казахами ближайщих к форту районов, всячески обирая их. В 1856 году г.Ахмеров решил притеснить батыра Джанходжу. Он послал в аул Нурмухамедова своих приспешников, приказав собрать там так называемые «подарки». Но батыр не позволил производить сбор, заявив, что подобный сбор ни в коем случае не должен иметь места по российскому закону и выпроводил их из аула. Рассерженный Ахмеров явился в аул сам и стал взыскивать в виде штрафа за сопротивление его приказаниям 6 лошадей и столько же халатов. Это переполнило чашу терпения старого батыра. Он решил, чтобы избавиться от сих гонений в отвращение худших последствий, могших произойти через такое управление, поднять восстание и завладеть Казалинским фортом. События развертывались значительно быстрее, чем предполагали чиновники Сырдарьинской линии. Весь район Казалы охватило восстание, в котором приняли участие почти все казахи, живущие в низовьях Сырдарьи» (Шоинбаев Т.Ж., 1982: 146).

Таким образом, национально-освободительное движение казахов под руководством батыра Ж.Нурмухамедова приобрело массовый характер и было направлено против колониальной экспансии царских колонизаторов.

К середине декабря 1856 года у Джанходжи было уже до 1500 вооруженных казахов. База их находилась вблизи бывшей крепости Джан – Кала. Нурмухамедов организовал несколько подвижных отрядов. Джанходжа приказал казахам готовить оружие, боеприпасы и запасать продукты. Во все концы степи он разослал есаулов, чтобы призвать к участию в восстании казахские общины, еще стоявшие в стороне от движения. Общепринято, что в восстании, руководимом Джанходжой Нурмухамедовым, участвовали лишь кишкене – шектинцы. Однако это неверно. Среди повстанцев были казахи и других родов, в частности, карасакал и торткара. В восстании участвовали не только егинши, оседло живущие на Сырдарье, но и кочевые отделения и общины из ближайших к Казалы и Аральскому морю районов. К повстанцам присоединились несколько сот казахов, пришедших из Барсуков. Это были в основном казахи рода шекты, управляемого батыром Есетом Котибаровым» (Шоинбаев Т.Ж., 1982: 147).

События, развернувшиеся вблизи форта, встревожили оренбургские пограничные власти. В Оренбургскую пограничную комиссию от начальника Уральского укрепления, от начальника форта № 1 и с Сырдарьинской линии приходили донесение за донесением. Это заставило генерал – губернатора Перовского принять решительные меры. Он отдал распоряжение командующему Сырдарьинской линией генерал – майору Фитингофу выступить в поход для подавления восстания. Получив распоряжение Перовского, генерал – майор Фитингоф выступил из Акмечети и 1 января 1857 года уже был в форте № 2 Кармакчи. В его отряде насчитывалось 265 солдат при двух орудиях. В качестве подсобной силы к Фитингофу присоединился Елекей Касымов с отрядом казахов в несколько сот человек (Шоинбаев Т.Ж., 1982: 150-151).

Как отмечает И.В. Аничков: «Под Арыкбалыком 9-10 января 1857 года скопище батыра состояло из 3000 человек и белый значок во время дела он держал сам, потери русских были незначительны, отряд Фитингофа состоял из 300 человек казаков, 320 человек пехоты, 3 орудий и 3 ракетных станков, отряд преследовал батыра в Кызылкумы, почти до колодцев «Каска», но он успел бежать сначала вглубь Кызылкумов, к Буканским горам, а оттуда на Даукару в хивинские владения» (Аничков И.В., 1894: 19).

Таким образом, национально-освободительное движение казахов под руководством батыра Ж.Нурмухамедова было жестоко подавлено. Тяжелая участь постигла аулы участников движения. Было конфисковано, как пишет Т.Ж. Шоинбаев 1400 голов крупного рогатого скота. В результате карательных мер егинши остались без рабочего скота и коров. Скот забирали даже в аулах, не принимавших участия в восстании, что вынуждены были отметить пограничные власти. Генерал-губернатор Катенин,

назначенный вместо Перовского, писал 4 сентября 1857 года председателю Оренбургской пограничной комиссии: «При наказании неминуемо пострадала большая часть невинных и к тому же беднейших киргиз» (Шоинбаев Т.Ж., 1982: 152).

Как отмечает Л.Ф. Мейер: «В том же году я имел случай убедиться, что на всем низовье Яныдарьи, почти весь скот был уничтожен, и люди, умирая с голоду, тащились пешком к линии, надеясь около русских фортов, чем нибудь прокормиться. Другая часть несчастных ограбленных ушла в Хиву. Характеризуя личность Ж. Нурмухамедова и его роли и места в истории казахского народа он пишет: «Личность Джанходжи есть почти единственное светлое явление в истории киргизского народа. Хотя круг его действий не был столь обширен, но его можно смело поставить наряду с султаном Арынгазы. Настоящее поколение сырдарьинских казахов считает его святым и должно полагать, время еще укрепит это понятие. В народе идет молва, что для его могилы 400 верблюдов возили строительные материалы. Правда это или нет, нам все равно, но, во всяком случае, это показывает какой славой и уважением пользовался этот человек между киргизами» (Мейер Л.Ф., 1870: 85).

На наш взгляд оценки Л.Ф. Мейера вполне правдивы, обоснованы и аргументированы и соответствуют исторической действительности. Безусловно, Ж.Нурмухамедов – яркая историческая личность, его жизненный путь был полон драматическими и историческими событиями того времени, выразитель интересов народных масс, он по праву занимает достойное место в истории своего народа.

Заключение

Таким образом, современное поколение казахстанской молодежи должны особо помнить и почитать тех легендарных героев защитников Отечества, которые пожертвовали своей жизнью за свободу и будущее казахского народа. Несмотря на трагическую гибель Ж.Нурмухамедова его благородные потомки сохранили память о нем и по сей день, в настоящее время памятник, где он был захоронен отреставрирован и стал местом поклонения. Будущее поколение как отмечал не раз Глава Государства Н.А. Назарбаев должно быть воспитано в духе патриотизма и любви к Родине и земле, которую на протяжении ряда столетий горячо и стойко защищали наши мудрые предки национальные герои – батыры Ж.Нурмухамедов, Е. Котибаров, К. Касымов и др.

Список использованных источников

1. *Макшеев А.И. (1890). Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб. – 120 с.*
2. *Аничков И.В. (1894). Киргизский герой Ж. Нурмухамедов. – Казань. – 105 с.*
3. *Лобысевич Ф. (1891). Киргизская степь Оренбургского ведомства. – М. – 110 с.*
4. *Шоинбаев Т.Ж. (1982). Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата. – 250 с.*
5. *Мейер Л.Ф. (1870). Киргизская степь Оренбургского ведомства // Туркестанский сборник. – Т.22. - СПб. – С. 60-90.*
6. *Шалекенов У.Х. (2002). Оседлая цивилизация тюрков. – Алматы. – 280 с.*

References:

1. *Shalekenov U.H. (2002). Osedlaia tsivilizatsiia tiurkov. [Sedentary civilization of the Turks]. - Almaty. – 280 s. [in Russian].*
2. *Maksheev A.I. (1890). Istoricheskii obzor Turkestana i nastupatelnogo dvijeniia v nego russkih [Historical overview of Turkestan and the offensive movement of the Russians into it]. - SPb. - 120 s. [in Russian].*
3. *Anichkov I.V. (1894). Kirgizskii geroi J. Nurmuhamedov [Kyrgyz hero Zh. Nurmuhamedov]. – Kazan. - 105 s. [in Russian].*
4. *Lobysevich F. (1891). Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva [Kyrgyz steppe of the Orenburg department]. – M. – 110 s. [in Russian].*
5. *Shoinbaev T.J. (1982). Dobrovolnoe vhojdenie kazahskih zemel v sostav Rossii [Voluntary entry of Kazakh lands into Russia]. - Alma-Ata. – 250 s. [in Russian].*
6. *Meier L.F. (1870). Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva [Kyrgyz steppe of the Orenburg department] // Turkestanskii sbornik. – T.22. - SPb. – S. 60-90. [in Russian].*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘӨЖ: 903.18 (574.52) https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.35
ХҒТАР: 03.41.91

Е.Ш. Ақымбек[1], М.С. Шагирбаев[2]

[1] PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері
Алматы қ., Қазақстан, eralyakymbek@gmail.com
[2] Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері
Алматы қ., Қазақстан, mambet_87@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚОСҚҰДЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚАҚПАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Шу өңірінде орналасқан ортағасырлық Қосқұдық қаласының топографиялық орналасуы, мерзімделуі, шаруашылығы және қақпасына жүргізілген қазба жұмыстары қарастырылады. Ескерткіш туралы алғашқы мәліметтер 1980 жылдардың аяғында ғылыми айналымға енгенімен, нақты қазба жұмыстары жүргізілмеген. 2018 ж. ортағасырлық Қосқұдық қаласының шығыс бұрышына таман шурф және 2019 ж. солтүстік-шығыс қақпасы орнына Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шу археологиялық отряды (жетекшісі Е.Ш. Ақымбек) қазба жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштің мерзімделуі, фортификациясы, шаруашылығы туралы құнды ақпараттар алады. Мақала авторлары ашылған қала қақпасының негізінде, Шу өңіріндегі ортағасырлық қақпа құрылымдары, жалпы қақпа атауының этимологиясына назар аударады. 2018 ж. салынған шурфтан алынған ағаш көміріне радиокөміртекті талдау жүргізіліп, қаланың XI–XII ғг. (1043-1104(41.1%) calAD; 1117-1211(54.3%) calAD) жататындығы анықталады. Қақпа орнынан табылған керамика кешенінде асханалық ыдыстар басым екендігі айқындалады. Табылған қыш бұйымдардың сазының құрамында қандай минералдар барын анықтау мақсатында асүйлік және асханалық ыдыстардың бір-бір данасына рентгенодифрактометриялық талдау жұмыстары жүргізіледі. Нәтижесінде ыдыс сынықтарының сазының құрамдарындағы минералдар мен басқа да қоспалар жалпы бірдей болып келгенімен, проценттік үлестерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар екендігі белгілі болады. Қақпа жолынан бүтін жерленген ит және жартылай бүтін сақталған жылқы қаңқалары табылады. Ал, қазбадан анықталған басқа да остеологиялық материалдарға археозоологиялық талдау жүргізіліп, үй жануарларының (ірі қара және ит) экстерьерлік пішіндеріне салыстырмалы зерттеулер жүргізіледі.

Түйін сөздер: *Шу өңірі, орта ғасыр, Қосқұдық қаласы, топография, фортификация, қақпа, ор, керамика, остеология, археозоология.*

Акымбек Е.Ш. [1], Шагирбаев М.С.[2]
[1]PhD доктор, ведущий научный сотрудник Института археологии им А.Х. Маргулана
г. Алматы, Казахстан, eralyakymbek@gmail.com
[2]Научный сотрудник Института археологии им А.Х. Маргулана
г. Алматы, Казахстан, mambet_87@mail.ru

ВОРОТА СРЕДНЕВЕКОВОГО ПАМЯТНИКА КОСКУДУК

Аннотация

В статье рассматриваются топографическое расположение, периодизация, хозяйство и результаты исследований средневекового городища Коскудук, расположенного в Шуйской долине. Хотя первые сведения о памятнике были введены в научный оборот в конце 1980-х годов, детальные раскопки не проводились. Шуйский археологический отряд (руководитель Е.Ш. Акымбек) Института археологии

им. А.Х. Маргулана в 2018 г. в восточном углу средневекового городища Коскудук был заложен шурф и в 2019 г. на месте северо-восточных ворот проводит раскопки и получает ценную информацию о периодизации, фортификации, хозяйстве средневекового города. Авторы статьи обращают внимание на этимологию названия ворот в целом, средневековых воротных сооружений в Шуйском долине, основанных на открытых городских воротах. Проведен радиоуглеродный анализ древесного угля из шурфа в 2018 г., и установлено, что городище относится к XI-XII вв. (1043-1104(41.1%) calAD; 1117-1211(54.3%) calAD). В комплексе керамики, обнаруженном на месте ворот, преобладает столовая посуда. С целью определения того, какие минералы содержатся в глине обнаруженных керамических изделий, проводится рентгенодифрактометрический анализ одного экземпляра кухонной и столовой посуды. В результате получается, что хотя минералы и другие примеси в составе глины обломков посуды в целом одинаковы, в процентных долях имеются существенные различия. У ворот найдены целые погребенные скелеты собак и частично целые сохранившиеся скелеты лошадей. Кроме того, был получен результат археозоологического анализа других остеологических материалов, выявленных в раскопках, а также сравнительные исследования экстерьерных форм домашних животных (крупного рогатого скота и собак).

Ключевые слова: *Шуйская долина, средневековье, городище Коскудук, топография, фортификация, ворота, ров, керамика, остеология, археозоология.*

Y.Sh. Akymbek[1], M.S. Shagyrbaev[2]
[1]Doctor, Leading Researcher Researcher Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan, eralyakymbek@gmail.com
[2]Researcher Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan, mambet_87@mail.ru

THE GATE OF THE MEDIEVAL SITE OF KOSKUDUK

Abstract

The article considers the topographic location, chronology, economy and excavations of the medieval site of Koskuduk, located in the Shui Valley. Although the first information about this site entered scientific circulation in the late 1980-th, accurate and scale excavations were not carried out. The Shui archaeological detachment (head Y.Sh. Akymbek) of the Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan in 2018 in the eastern corner of the medieval site of Koskuduk was organized the test pit, shurf and in 2019 on the site of the North-Eastern gate excavates and receives valuable information about the periodization, fortification, the economy of medieval city. The authors of the article draw the special attention to the etymology of the names of the gates in general, medieval gate structures in the Shui Valley, based on researched of other city gates. The radiocarbon analysis of charcoal from pit was carried out in 2018, and it was established that the site dates back to the XI-XII centuries (1043-1104 (41.1%) calAD; 1117-1211(54.3%) calAD). The ceramics complex, discovered at the gate site, is dominated by tableware. The X-ray diffractometric analysis of one instance of kitchen and dining utensils was carried out in order to determine which minerals are contained in the clay of the detected ceramic products. As the result, although the minerals and other impurities in the clay composition of the dishes are generally the same, there are significant differences in percentages. There are number of whole buried skeletons of dogs and partially entire preserved skeletons of horses were found at the gate zone. In addition, archaeozoological analysis of other osteological materials identified in the excavations was carried out, as well as comparative studies of the external forms of pets (cattle and dogs).

Keywords: *Shui Valley, Middle Ages, Koskuduk settlement ruins, topography, fortification, gate, moat, ceramics, osteology, archeozoology.*

Кіріспе. Шу өзенінің бойы – орта ғасырларда қалалық мәдениеттің қалыптасып, дамыған өңірлердің бірі болып есептеледі. Өңірде ірі саяси-экономикалық дәрежеде қызмет еткен бірнеше ортағасырлық үлкен қалалардың қиранды орындарының қалдықтары сақталған. Тіпті, Шу өзеніне жақын орналасқан ескерткіштер де бар. Олардың қатарында үлкен үйінді төбелер болып жатқан қалалар – Сортөбе, Қысмышы, Қақпатас, Қорғаншы, Бірлік ескерткіштері және т.б. бар. Бірқатар ортағасырлық ескерткіштер Шу өзеніне құятын өзендердің бойында болса, келесі бір тобы ескі арналарына жақын орналасқан. Сондай бірнеше ескі арналардың бойында Ақтөбе деп аталатын ескерткіштер тобы жатыр. Аталған ескерткіштердің барлығы да Шу өзенінің қазіргі немесе бұрынғы арналарына өте жақын жайғасқан. Су көздерінен біршама қашықтау орналасқан ортағасырлық ескерткіштер де кездеседі. Сондай ескерткіштің

бірі, Шу өзенінің сол жағасынан 4,5 км қашықта орналасқан – Қосқұдық қаласы. Ескерткіштің құмды далада, өзеннен біршама жырақта орналасуы және орта ғасырларда қандай кәсіппен немесе шаруашылықтың түрімен айналысқандығы қызығушылық тудырады.

Ескерткіштің сипаттамасы

Қосқұдық қаласы Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы Бірлік ауылынан 9 км оңтүстік-батыста, Шу ауданы Ақтөбе ауылынан 17 км солтүстік-батыста, Қарақатты (Қорағаты) өзенінің Шу өзеніне құяр жеріне жақын, Шу өзенінен сол жағасынан 4,5 км жерде құмды алқапта орналасқан (сурет 1).

Қосқұдық деген атау осы маңға қазылған екі құдықпен байланысты шыққан сөз. Кейінгі уақыттарға дейін қызмет етіп келген бұл құдықтар бүгінде көміліп қалғанымен, орындары сақталған.

Сурет 1. Қазақстан картасы. Қосқұдық қаласының орналасқан жері

Көлемі 200х200 м келген, бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған қаланың қатты шөгіп кеткен қабырғаларынан қалған жалының биіктігі, сыртындағы орынан есептегенде 0,8-1,8 м, ішкі жағынан – 0,1-0,5 м биік жатыр. Бұрыштары мен қабырғаларының бойынан мұнара іздері байқалады. Мұнаралардың ізі солтүстік-шығыс қабырға бойынан анық көрінеді. Қабырға сыртын айнала ор қоршап жатыр. Ордың ені 15-20 м, тереңдігі 0,2-0,4 м. Ескерткіштің солтүстік-шығыс қабырғасы басқа жақтарына қарағанда биіктеу және қабырғасының орта жағы сай болып жатыр. Бұл сай ескерткіштен солтүстік-шығыс бағытта, Шу өзеніне қарай, дәлірек айтсақ, Шу өзенінің оң жағасындағы жарқабақтың үстінде орналасқан ортағасырлық Бірлік қаласы бағытында кеткен. Осы солтүстік-шығыс қабырғасы ортасындағы сай ішкі бөлігін оңтүстік-батыс қабырғасы бағытында қиып өтеді. Ескерткіштің орта тұсында да көлденеңнен жатқан болмашы сай білінеді. Бұл сай орта ғасырлардағы көшенің орны болуы мүмкін деп есептесек, онда екі қабырғаның ортасында қақпа болғандығы анық. Жалпы ескерткіштің тегістеу алаңды болып келген орта жағы барлық жағына қарағанда төмендеу жатыр. Кеңес уақытында ескерткіштің маңайына бақша шаруашылығын жүргізу барысында, ескерткіштің үстінен шығыс бұрышынан оңтүстік-батыс қабырғасының орта тұсын қиып өтетін арық қазылған. Жүргізілген арықты биіктету үшін екі жағындағы мәдени қабатты сүріп, арықтың екі жағына үйген.

Ескерткіштің үстінде сырсыз қыш бұйымдардың сынықтары, біршама мөлшерде металл бұйымдардың қалдықтары кездеседі. Сонымен қатар, кей бөліктерінен шлактар мен қождардың қалдықтарын да кездестіруге болады.

Зерттелу тарихы

Қосқұдық қаласын алғаш болып 1987 ж. бұрынғы С.М. Киров атындағы ҚазМУ-дың (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) филология факультетінің 3-курс студенті Жұмағұлов Серік анықтап, университеттің археология және этнография кафедрасының оқытушыларына хабар берген [1, с. 21-22].

1988 ж. аталған кафедраның археологиялық экспедициясының мүшесі М. Елеуов басқарған барлау тобы Қосқұдық қаласына зерттеу жүргізеді. Қаланың схемалық жоспарын түсіріп, сол кездегі жай-күйі

бойынша толық сипаттамасын беріп, үстінен жиналған археологиялық материалдар нәтижесінде ескерткішті VIII–XII ғ.ғ. мерзімдейді. Қаладан шығысқа қарай 4,5 км жердегі, Шу өзенінің оң жағасында орналасқан Бірлік қаласымен жоспарлануы өте ұқсас екенін де айтып өтеді [1, с. 21-22].

М.Елеуовтің ескерткіштің көлемі, өлшемдері және мерзімделуі туралы мәліметтері Жамбыл облысының 2002 ж. шыққан Тарих және мәдениет ескерткіштері жинағында Шу ауданы көлеміндегі ескерткіштердің тізімінде беріледі [2, с. 321].

Ескерткіштің жанынан Мойынқұм және Шу аудандарының шекарасы өткенімен, территориялық жағынан Мойынқұм ауданы аумағында орналасқан. Бірақ 2012 ж. қайта жарыққа шыққан Жамбыл облысының Шу және Мойынқұм аудандарының жекелеген Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағында екі ауданның да тізіміне енбей қалған.

2018 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шу археологиялық отряды (Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шағырбаев) Қосқұдық қаласына барлау жүргізіп, ескерткіштің схемалық жоспарын түсіріп, қазіргі жай-күйін анықтап, өлшемдерін алып, бетіндегі қыш сынықтары мен металл бұйымдардың қалдықтарын жинастырады. Үлкен көлемді алып жатқан қаланың мәдени қабатына назар аударып, қаланың шығыс бұрышына таман шурф-қазба салады [3, б. 322-334].

Көлемі 1×1 м шурф 1,35 м тереңдікке, табиғи жерге дейін қазылады. Қалыңдығы 1,35 м болатын мәдени қабатынан бір ғана құрылыс горизонты анықталады. Шурф қазылған орын құрылыстың үстіне емес, бос жерге немесе жолдың шетіне түсуін біркелкі қатпарлы топырақ қабаты дәлелдейді. Тек материктің үстінен көкшіл тартқан саз ғана шығады. Қазба барысында анықталған керамикалар IX–XII ғ.ғ. жатса, барлау кезінде табылған қытайлық тиын X ғ. аяғымен (995-997 жж.) мерзімделеді [3, б. 327-328].

2018 ж. далалық маусымда жүргізілген зерттеу жұмыстарында қаланың орналасқан жері, топографиялық құрылымы көңіл аудартатындығы, ал үстінен табылған және қазылған шурфтан алынған материалдар зерттеу керектігін айқындап берді. Себебі, жазық далада орналасқан ескерткіштің қорғаныс жүйесінен қалған қалдықтарына қарап қандай қызмет атқарғандығын, қандай кәсіппен немесе шаруашылықтың қандай түрімен айналысқандығын анықтау тек кешенді зерттеу жұмыстарынсыз мүмкін еместігін көрсетті.

Қазба жұмыстары

2019 ж. далалық маусымда жоғарыда аталған Шу археологиялық отряды ескерткіштің арнайы аспап арқылы топографиялық жоспары мен әуеден фотосуретін түсіреді (суреттер 2-3) және қазба жұмыстарын жүргізеді.

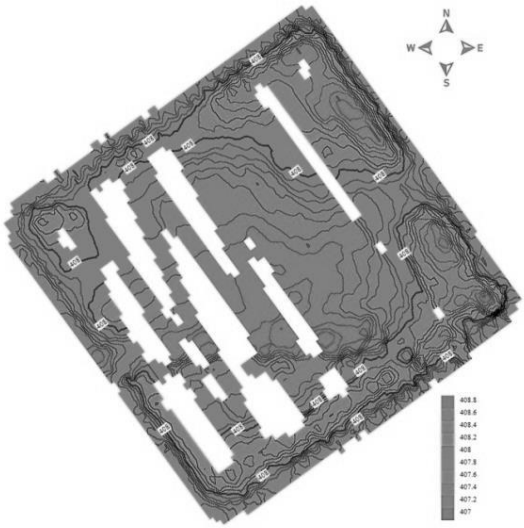

Сурет 2. Қосқұдық қаласы. Топографиялық жоспары. Е.Ақымбек түсірген

Сурет 3. Қосқұдық қаласы. Әуеден түсірілген суреті. М.Шагирбаев түсірген

Археологиялық қазба жұмыстары солтүстік-шығыс қабырғасының орта жағындағы сай болып жатқан жердегі қақпа орнын, жоспарын және құрылыс материалын анықтау мақсатында жүргізіледі. Алғашында қақпа орны болуы мүмкін деген тұсына қабырға бойымен, сайдың орта жағына ұзындығы 10,5 м, ені 1 м траншея-қазба жүргізіледі. Нәтижесінде, шым қабатының астынан, яғни 0,2-0,3 м тереңдіктен сайдың екі жағынан қабырға қалдықтары, 0,5-0,6 м тереңдіктен жолдың табаны анықтала бастайды. Осыған байланысты қақпа орнын толық ашу мақсатында қазба жұмыстары жалғасып, көлемі кеңейтіледі. Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс бағытында, сайдың бойымен салынған қазбаның көлемі: 10,5х4,5-5 м. Нәтижесінде қала ішіне қарай өткен жол және оның екі жағынан пақсадан тұрғызылған қақпа қабырғалары мен қақпа тіреулерінің орны толығымен анықталады (сурет 4).

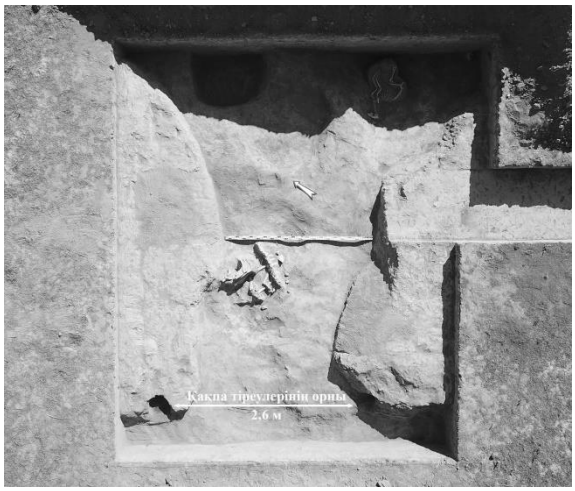

Сурет 4. Қосқұдық қаласы. Солтүстік-шығыс қақпасы. М.Шагирбаев түсірген

Қақпаның екі жақтауындағы қабырғалар бірдей дәрежеде болмашы ирелендеп орналасқандықтан, жол да соған қарай икемделіп, қиғаш өткен. Қабырғаларының қалыңдығы, оңтүстік-шығысындағысы – 4,5 м, солтүстік-батысындағысы – 5 м, қабырғаларының сақталған биіктігі 0,25-0,35 м (сурет 5). Жолдың ең тар тұсының ені 1,9 м. Қақпаның екі жағындағы, өртеніп кеткен қақпа тіреулерінің орны жолдың ішкі жағынан, қабырғаларының бұрышына таман анықталды. Өртенген екі қақпа тіреуінің ізі қабырға бұрыштарынан ойық күйінде байқалса, өртенген ағаш қалдықтары айналасында және қақпа жолының ортасына таман жатыр. Қабырғаға жартылай кіріп тұрған қақпа тіреулерінің арасы 2,6 м. Солтүстік-батысындағы тіреу орнының диаметрі – 30х34 см, қабырғадағы ізінің сақталған биіктігі 28 см, оңтүстік-шығысындағысының диаметрі – 28х30 см, сақталған ізінің биіктігі 20 см. Қақпаның екі жақтауындағы тіреулер, шамасы жуан бөренелер болған, бірақ олар қозғалмай бір орнында тұрған секілді. Себебі тіреудің астына ешқандай қатты зат қойылмаған. Бөренелер қабырға ішіне, жалпы толықтай кіріп тұрған болуы керек. Қақпа есігі топса арқылы бекітілгенге ұқсайды. Дегенмен, қақпаның айналасынан темір бұйымдар шықпады.

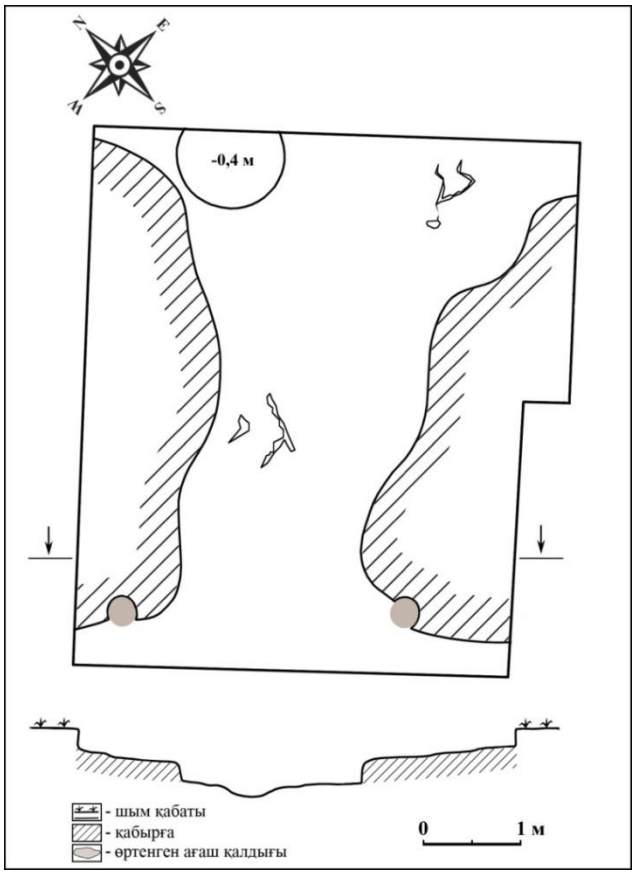

Сурет 5. Қосқұдық қаласы. Қақпаның жоспары. Е.Ақымбек сызған

Қақпаның солтүстік-батыс қабырғасының сыртқы бұрышынан анықталған шұңқырдың диаметрі – 1,05 м, тереңдігі 0,4 м. Шұңқырдың іші болмашы күл аралас бос топыраққа толып қалған.

Қақпаның алдынан, еден деңгейінен иттің қаңқа қалдығы, қақпа жолының орта тұсынан жылқының қаңқа қалдықтары шықты. Иттің яқтары қақпа сыртына қарай созылып жатыр. Жылқының негізінен омыртқа сүйектерінің басым бөлігі ретімен жатуы да қызық жағдай (сурет 6).

Сурет 6. Қосқұдық қаласының солтүстік-шығыс қақпасы.
Ит пен жылқының қаңқа сүйектері. Фотосуретті Е.Ақымбек түсірген

Қосқұдық төрткүлінен жалпы саны 359 дана әртүрлі материалдар табылды. Оның ішінде 85 дана керамика сынықтары, 250 дана жануар сүйектері, 19 дана тандыр ошақ бөлшектері, 1 дана металл сынығы және 3 дана шлак сынықтары анықталды.

Табылған заттар кешені. Табылған қыш бұйымдары негізінен асүйлік, асханалық және аз шаруашылық мақсатта пайдаланылған ыдыстардың сынықтарына жатады (сурет 7). Сынықтар өте ұсақ немесе маңызды емес бөлшектері болғандықтан, ешқандай ыдыстың толық пішінін алу мүмкін болмады. Ыдыс сынықтары: қақпақ, ернеу, түп, тұтқа және қабырға бөлшектері. Тек бір ғана сынапкөзенің ұсақ қабырға сынығы анықталды.

Керамикалардың көзеші шарығында жасалынғандары 36 дана, қолмен жапсырылып жасалғандары 49 дана.

Асүйлік ыдыс сынықтары 21 дана, оның ішінде 8 ернеу, 1 қақпақ, 3 түп, 1 тұтқа және 8 қабырға сынықтары.

Асханалық ыдыс сынықтары 59 дана, оның ішінде 2 ернеу, 2 тұтқа, 54 қабырға сынықтары және 1 ангоб жағылған ыдыс сынығы.

Шаруашылық-тұрмыстық мақсаттағы ыдыс сынықтарының жалпы саны 5 дана, оның ішінде 1 ернеу, 1 қақпақ және 3 қабырға сынықтары.

Сурет 7. Қосқұдық қаласы. Қақпа. Қыш кешені

Ернеулер. Ернеулердің жалпы саны 11 дана. Жоғарыда көрсетілгендей 8 дана асүйлік ернеу қазанға тиесілі. Сыртында оттың күйген іздері сақталған. Жақсы иленген саздан жасалып, сапалы күйдірілген. 2 дана ернеу асханалық және шаруашылық мақсатта пайдаланылған. Қазан ернеулерінің диаметрлері 21-22 см аралығында ауытқиды. Қабырғаларының қалыңдықтары 0,5-0,6 см аралығында. Саптыаяқ ернеуі көлденең қимасынан сынып, жартылай сақталған. Тұтқасы ернеуден 2,2, см төменнен тік шыққан. Тұтқаның сақталған ұзындығы 3 см, жалпақтығы 2,6 см, қалыңдығы 1,2-2,2 см аралығында ауытқиды. Хұмның ернеуі жартылай сынып сақталған. Ернеуінде саусақпен батырылған іздер байқалады. Отта сапалы күйдірілген. Қабырғасының қалыңдығы 2 см.

Қақпақ. Асүйлік қыш ыдыстың қақпағы, саздан қолмен жапсырылып жасалынған. Отта сапалы күйдірілген. Қақпақтың қалыңдығы 0,9-1,1 см құрайды.

Сынапкөзе (сфероконус) 1 дана. Тек түп қабырға жағы ғана сақталған. Жалпы Қосқұдық төрткүліне жүргізілген барлау және қазба жұмыстары барысында сынапкөзенің кездесуі бірінші рет орын алып отыр. Түсі көкшіл сұр болып келген сынапкөзе отта сапалы күйдірілген. Сыртында ешқандай оймышты немесе бедерлі сызықтар байқалмайды.

Түптер. Түптердің жалпы саны 3 дана, оның 2-інің сыртында күйе сақталған. Осыған қарағанда асүйлік ыдыстардың түбі болғанға құсайды. Түптердің жасалу әдістерінде бірқатар айырмашылықтар

байқалады. Қабырғасы сақталмаған түптің шеті 90°-та қайтарылған, қалыңдығы 1,7 см құрайды. Екінші отта сапалы күйдірілген түптің шеті аздап ішке қарай иіліп кірген. Үшінші түптің шеті аздап сыртқа қайтарыла шығарылған. Алғашқы екі түптің өлшемдері бір-біріне жақын. Үшінші түптің қабырға қалыңдығы мен түбінің қалыңдығы 1,1 см құрайды.

Тұтқалар. Тұтқалардың екеуі асханалық ыдысқа тиесілі. Біреуі қазанға тиесілі. Қазанға тиесілі тұтқаның шетіне өткір құралмен сызықты өрнек түсірілген. Асханалық ыдысқа (құмыра) тиесілі тұтқалардың көлемі үлкен.

Ангоб жағылған ыдыс сынығы 1 дана. Түсі сарғыш-қоңыр келген, шарықта жасалынған. Асханалық ыдысқа (құмыраға) тиесілі. Сыртында аққан қызыл түсті ангоб сақталған. Сазы тығыз, әрі отта сапалы күйдірілген. Қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,7 см аралығында ауытқиды.

Қыш ыдыстың қабырға сынықтары. Жалпы саны 65 дана. Жоғарыда атап көрсеткендей 8 данасы асүйлік ыдысқа тиесілі. Ас үйлік ыдыс сынықтарының көпшілігінің сыртында аздаған күйе іздері сақталған. Асханалық ыдыс сынықтарының саны 54 дана. Қолмен жапсырылып жасалғандары 37 дана, шарықта жасалғандары 28 дана. Қабырға сынықтарының ішінде 18 дана қазан сынығы бар. Оның ішінде 10 данасы бір қазанға тиесілі. Қалған 8 данасы әртүрлі қазандардың сынығы. Қазан сынықтарының ішінде 15 данасы қолмен жапсырылып жасалған, 3 данасы арнайы шарықта жасалған.

Тандыр ошақ сынықтары. Қазба барысында жалпы 19 дана тандыр ошақтың сынықтары, көпшілігі шұңқырдың ішінен табылды. Барлық бөлшектер қазба аумағынан табылғандықтан, бір тандыр ошаққа тиесілі болуы мүмкін. Кейбір бөлшектерінің ішкі жағында қатты затпен батырылып сызылған сызықтар бар.

Металл сынығы. Жалпы қазба барысында табылған бір дана металл сынығының пішіні жалпақ әрі аздап қайтарылып келген. Қабырға қалыңдығы 0,5-0,9 см аралығында ауытқиды.

Шлак. Шлак қалдықтарының саны 3 дана. Түстері көкшіл-сұр келген шлактың біреуінің құрамында ауа көпіршіктері көп, әрі салмағы да жеңіл. Қалған екі шлактың салмағы ауыр, мүмкін қандай да бір металл қорыту үдерісінен қалуы мүмкін. Жалпы Қоскұдық қаласынан металл сынықтары өте жиі кездеседі.

Қазба барысында табылған қыш бұйымдардың сазының құрамында қандай минералдар барын анықтау мақсатында асүйлік және асханалық ыдыстардың бір-бір данасына рентгенодифрактометриялық талдау жұмыстары Геологиялық ғылымдар институтының зертханасында жүргізілді. Нәтижесінде екі түрлі мақсатта пайдаланылған ыдыстар сазының құрамына қосылған минералдар анықталды (кестелер 1-4, суреттер 8-9).

Асүйлік және асханалық ыдыс сынықтарының сазының құрамдарындағы минералдар мен басқа да қоспалар жалпы бірдей болып келгенімен, проценттік үлестерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар.

Асүйлік ыдыс (қазан?) сынығының құрамындағы минералдардан кварц 49.8%, тальк 17.9%, ПШ (альбит) 12.1%, КПШ (дала шпаты) 7.0%, кальцит 7.9%, слюда 5.3% құраған болса (кестелер 1-2; сурет 8), асханалық ыдыстың (құмыра?) сынығындағы минералдардан кварц 35.3%, тальк 23.4%, ПШ (альбит) 13.6%, КПШ (дала шпаты) 12.7%, кальцит 8.0%, магнетит 6.9% (кестелер 3-4; сурет 9) құрап отыр. Екеуінде де минералдар бірдей болып келгенімен, асүйлік ыдыс сынығында слюда, ал асханалық ыдыс сынығында магнетит бар. Екі сынықтағы қалған минералдар проценттік үлесі бойынша бір-біріне жақын болса, кварцтың проценттік үлесінде айтарлықтай айырмашылық бар. Асүйлік ыдыста 49.8%, асханалық ыдысты 35.3%. Асүйлік ыдысқа арнайы басқа да қоспалар қосқандығы анық. Себебі, кварц ыдыстың отқа беріктігін арттырады. Бұл орта ғасырлардағы көзешілердің қыш жасау технологиясын жетік меңгергендігін көрсетеді.

Кесте 1. Асүйлік керамика 1. Үлгінің жазықтық аралық қашықтығы мен фазалық құрамы

d, Å	*I* %	минерал
10.07805	8.2	слюда
9.34795	10.4	тальк
6.42411	6.7	ПШ
4.51348	10.5	слюда
4.26155	23.9	кварц
4.03591	7.6	ПШ
3.77243	11.6	КПШ
3.67477	10.0	ПШ
3.34697	100.0	кварц

3.24368	20.7	КПШ
3.19436	29.1	ПШ
3.03223	16.3	кальцит
2.45798	10.7	кварц
2.28321	11.3	кварц
2.23738	8.7	кварц
2.12636	11.8	кварц
1.98163	9.0	кварц
1.81887	13.4	кварц
1.67333	8.2	кварц

Кесте 2. Асүйлік керамика 1. Кристалдық фазаға жүргізілген жартылай сандық ренгенофазалық талдаудың нәтижелері

минерал	формула	концентрация, %
кварц	SiO2	49.8
тальк	Mg3(OH)2Si4O10	17.9
ПШ (альбит)	Na(AlSi3O8)	12.1
КПШ (дала шпаты)	KAlSi3O8	7.0
кальцит	Ca(CO3)	7.9
слюда	KAl2(AlSi3O10)(OH)2	5.3

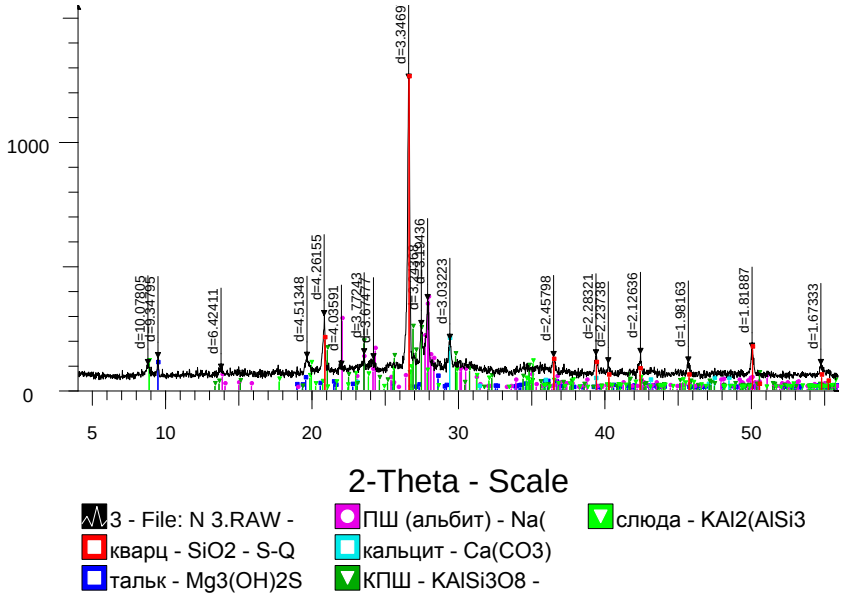

Сурет 8. Асүйлік керамика 1. Үлгінің дифрактограммасы

Кесте 3. Асханалық керамика 1. Үлгінің жазықтық аралық қашықтығы мен фазалық құрамы

d, Å	*I* %	минерал
9.33940	16.5	тальк
6.44689	18.9	ПШ
4.25942	31.6	кварц
3.34489	100.0	кварц
3.23516	50.4	КПШ
3.19762	45.8	ПШ
3.10691	19.8	тальк
3.03000	23.7	кальцит
2.51710	19.9	магнетит
2.45815	20.5	кварц
2.28125	17.3	кварц
2.23533	13.7	кварц
2.12524	16.6	кварц
1.81870	19.8	кварц

Кесте 4. Асханалық керамика 1. Кристалдық фазаға жүргізілген жартылай сандық рентгенофазалық талдаудың нәтижелері

минерал	формула	концентрация, %
кварц	SiO2	35.3
тальк	Mg3(OH)2Si4O10	23.4
ПШ (альбит)	Na(AlSi3O8)	13.6
КПШ (дала шпаты)	KAlSi3O8	12.7
кальцит	Ca(CO3)	8.0
магнетит	Fe0.65Fe1.81Mg0.42Al0.1Ti0.03O4	6.9

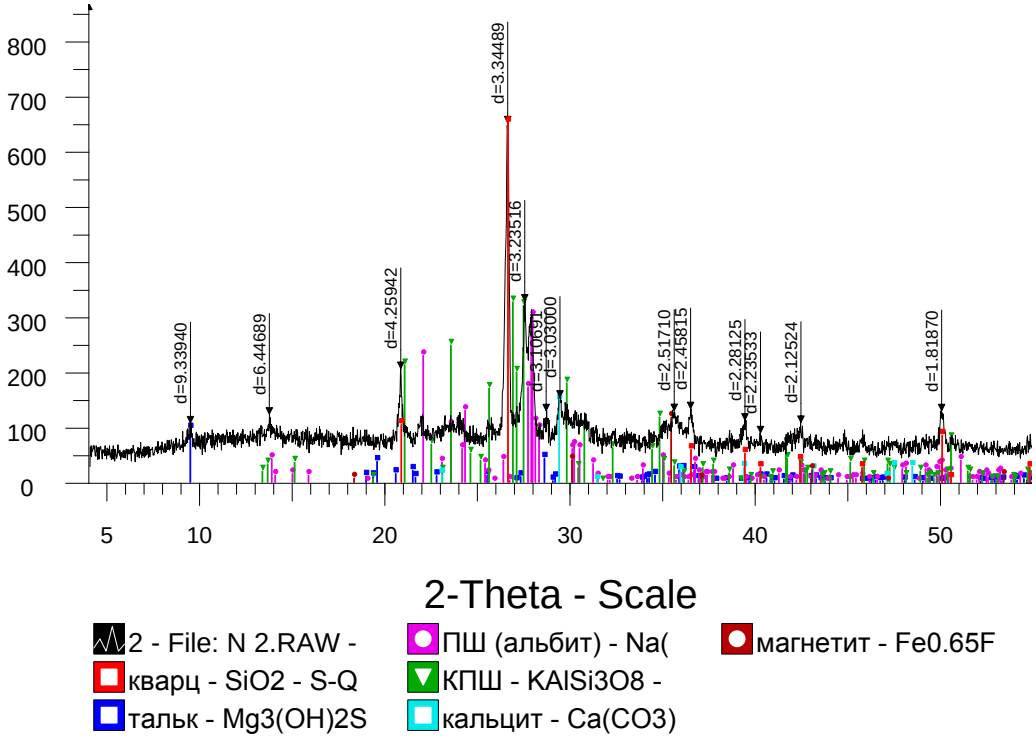

Сурет 9. Асханалық керамика 1. Үлгінің дифрактограммасы

Остеологиялық материалдар

Остеологиялық материалдардың барлығы ортағасырлық Қосқұдық қаласының қақпасына жүргізілген қазба барысында табылды. Материалдардың жалпы саны 250 дана[23]. Остеологиялық материалдарды жануар түрлеріне қарай ажыратуда ірі қара, қой, ешкі, жылқы, ит және құс сүйектері анықталды. Жануар сүйектерінің симметриялы элементтерін салыстырмалы талдау нәтижесінде остеологиялық материалдар орташа 10 бас жануар мен 1 құсқа тиесілі екендігі анықталып отыр (кесте 5).

Материал және зерттеу әдістері

Материалдарды зерттеуде стандартты археозоологиялық әдістері басшылыққа алынды. Остеологиялық материалдар жануар түрлеріне және қаңқа элементтеріне қарай ажыратылып, әрбір жануардың бүтін сақталған бөліктеріне остеометриялық зерттеулер жүргізілді. Жануар түрлерін және қаңқа элементтерін өзіндік белгілері мен ерекшеліктеріне қарай ажыратуда А.И. Акаевскийдің жануарлар анатомиясына арналған әдістемелік еңбегі [4, с. 103-124], сүтқоректі жануарлардың сүйек қалдықтарының сақталу дәрежесі мен бөлшектену үдерісін сипаттауда Н.Г. Ерохин және О.П. Бачураның әдіснамасы [5, с. 62-69] пайдаланылды. В.И. Цалкиннің зерттеу әдістері негізінде жануар сүйектерінің эпифиздерінің жетілу үдерістері бойынша жануарлардың жасы [6, с. 114-121], ірі қараның метаподиясы негізінде жота биіктігі [7, с. 119] анықталды. Қосқұдық қақпасынан табылған иттің бүтін элементтерін салыстырмалы түрде талдап, жота биіктігін анықтауда Е.П. Секерскаяның зерттеулері негізге алынды [8, с. 149.]. Жылқы сүйектерінің остеометриялық өлшемдерін салыстырмалы талдау жасауда, В.О. Виттің Пазырық обаларынан табылған жылқы сүйектерін зерттеудегі әдіснамасы мен коэфициенттері пайдаланылды [9, с. 173-174].

Кесте 5. Қосқұдық қаласынан табылған жануар сүйектерінің сан және түр бойынша құрамы

Жануар түрі	Сүйек саны	Жануар саны
Ірі қара – *Bos taurus L.*	28	4
Уақ мал – *Ovis aries L.*	38	2
Ешкі – *Capra hircus L.*	1	1
Жылқы – *Equus caballus L.*	29	1
Canis sp.	54	2
Құс – *Aves indet.*	1	1
Сүтқоректілер (анықтауға келмейтін)	99	-
Барлығы:	250	11

Жануар түрлеріне сипаттама

Ірі қара – *Bos taurus L.*

Ірі қараға жалпы 28 дана сүйек тиесілі. Қаңқа элементтерінің ішінде қабырға және омыртқа сүйектері басым. Ірі қара сүйектерінің 21 данасы бөлшектенген, жеті данасы бүтін күйінде кездесті. Бүтін сүйектерге куб тәріздес аралық *(ossa tarsi)*, тілерсек *(calcaneus)* және фалангалар *(phalanx 1-3)* жатады. Ірі қараның бүтін сақталған бөліктеріне жүргізілген биометриялық зерттеулер келесі нәтижелерді көрсетіп отыр: жамбас *(os coxae)* сүйегінің ұршық ойығының сыртқы ернеуімен қоса алғандағы ұзындығы (LA) – 65,6 мм, ұршық ойысының ұзындығы (LAR) – 56,1 мм. Тілерсек *(calcaneus)* сүйегінің жалпы ұзындығы (GL) – 129,5 мм және 133,3 мм, тілерсектің өсіндісінің *(tuber calcanei)* ені (GB) – 34,6 мм. Дистальды бөлігі сақталған метаподияның ені (Bd) – 64,4 мм. 1-ші фаланганың *(phalanx proximalis)* саггитальды ұзындығы (GLpe) – 60,9 мм, жалпы ұзындығы (GL) – 63,1 мм. 2-ші фаланганың *(phalanx media)* саггитальды ұзындығы (GLpe) –39,2 және 37,7 мм, жалпы ұзындығы (GL) – 49,3-36,7 мм.

Сиырлардың жасы біркелкі емес, екі дана тілерсек сүйегінің *(calcaneus)* проксимальды өсіндісі *(tuber calcanei)* біреуінде толық жетілген, екіншісінде синостоз жағдайы аяқталмаған. Жартылай бүтін сақталған метаподияның дистальды эпифизінде синостоз жағдайы аяқталған. Ал, сан жіліктің *(femur)* проксимальды және дистальды эпифиздері бөлініп қалған. Сүйектердің синостоз жағдайының осындай сипатына қарап, ірі қаралар орташа 2-3 жас аралығында сойылғандығын байқаймыз. Ірі қара сүйектерінің ішінде кәрі жануарларға тиесілі сүйектердің кездеспеуіне байланысты, жоғарыда сипатталған сиырларды бірінші кезекте ет өнімін алу мақсатында шаруашылықта пайдаланғанын көруге болады. Дегенмен, бұл тұжырым қолда бар материалдардың негізінде жасалып отырғанын ескертеміз. Ірі қараға тиесілі сүйек материал-

[23] Қақпаның аузына жерленген жылқы мен ит қаңқасының сүйектері жалпы сүйектердің тізіміне енгізілген жоқ.

дардың ішінде бас сүйек элементтерінен бастап, ұсақ фалангаға дейін кездесуіне қарап, жануарларды қала аумағында сойып, пайдаланған деп тұжырым жасауға болады. Мақала авторларының 2018 ж. Қоскұдық қаласына жүргізілген барлау жұмыстары барысында, ескерткіштің шығыс бұрышына салынған шурфтан анықталған ірі қараға тиесілі метаподияға *(плюсна-metatarsus)* жүргізілген остеометриялық зерттеулер, ірі қараның жота биіктігін *(высота в холке)* анықтауға мүмкіндік беріп отыр (кесте 6).

Кесте 6. Қоскұдықтан табылған сиыр метаподиясының өлшемі мен пропорциясы

№	Белгі атауы	Сиыр (n-1)
		(мм)
1	Метаподияның *(metatarsus)* жалпы ұзындығы (GL)	226
2	Жоғарғы бөліктің ені (Bp)	48,38
3	Диафиз ені (SD)	25,8
4	Индекс 2:1	21,4
5	Индекс 4:1	11,4
Ескерту: өлшем бірліктердің аббревиатурасы – А.Дриш еңбегінен алынды		

Жоғарыдағы өлшемдерді белгілі палеозоолог В.И. Цалкиннің шөлейтті далада кеңінен таралған қалмақ тұқымдасына жататын сиырлардың сирақтарына сәйкес жасаған тәжірибелік зерттеулері барысында анықтаған мәліметтермен [7, с. 119] салыстыру арқылы, Қоскұдық сиырының жота биіктігі (высота в холке) – 120≈125 см болатыны анықталды.

Қой – *Ovis aries L.*

Қой сүйектері басқа жануарларға қарағанда аздаған артықшылыққа ие. Қазба барысында анықталған жануар сүйектерінің жалпы саны 38 дана. Оның ішінде жартысынан астамын жекелеген тістер құрайды. Остеологиялық материалдардың құрылымына қарап, барлық сүйектер кемінде екі жануардан тарайтынын көруге болады.

Қойдың жамбас *(os coxae)* сүйегінің ұршық ойығының сыртқы ернеуімен қоса алғандағы ұзындығы (LA) – 36,1 мм, ұршық ойысының ұзындығы (LAR) – 28,6 мм. Жауырынның *(scapula)* буын ойысының ұзындығы (LG) – 27,9 мм, буын ойысының ені (BG) – 26,6 мм. Тоқпан жіліктің *(humerus)* төменгі блогының ені (BT) – 31,4 мм, дистальды эпифиздің ені (Bd) – 33,9 мм. 1-ші фаланганың *(phalanx proximalis)* саггитальды ұзындығы (GLpe) – 34,2 мм, жалпы ұзындығы (GL) – 38,1 мм.

Қойдың сүйектерінің құрамында қаңқа элементтерінің бас сүйектен бастап, ұсақ тірсек *(calcaneus)* сүйектеріне дейін кездесуіне қарап, аталған жануарларды қала аумағында сойып, пайдаланғанын байқай аламыз. Қойлардың жас мөлшерінде ортақ заңдылық байқалмайды. Мысалы, қойдың сан жіліктерінің *(femur – 2 дана)* проксимальды эпифиздері *(ұршық сүйегі – caput ossis femoris)* толық жетілген, синостоз жағдайы аяқталған. Бір дана асықты *(tibia)* жіліктің дистальды эпифизінің синостоз жағдайы толық аяқталмаған. Егер В.И. Цалкиннің зерттеулеріне сүйенетін болсақ [6, с. 114-121], онда сан жіліктегі эпифиздерге қарап, қойлардың жасын үш жастан жоғары деп айтуға негіз бар. Ал, асықты жіліктің эпифиздерінің ерекшеліктері, осы сүйек тиесілі қой 15-20 ай аралығында сойылғанын көрсетеді.

Ешкі – *Capra hircus L.* Қоскұдық табылған уақ мал сүйектерінің арасында ешкі сүйектері аса көп емес. Оның үстіне остеологиялық материалдардың барлығы да ас үй қалдықтары болғандықтан, жануар түрлеріне қарай ажыратуда біршама қиындықтар туындады. Біздің мысалымызда қаңқа элементтерінің ішінде 2018 жылы бір дана, 2019 жылы бір дана ешкіге тиесілі тоқпан жіліктің дистальды эпифиздері анықталды.

Жылқы – *Equus caballus L.*

2019 ж. қақпаға жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында қақпаның аузынан жартылай бүтін жерленген жылқы қаңқасы анықталды. Жануар сүйектері шамамен 50-60 см тереңдікте, басы *(ростральды – тұмсық жағы)* батысқа қаратылған және омыртқа жүйесі солтүстік-оңтүстік бағытында созылған қалпы табылды. Қаңқа элементтері толық емес, бас сүйектің тек төменгі жақ сүйектері ғана бар. Тірек-қимыл жүйесінде артқы бөлігінен жамбас (бір дана), асықты жілік және артқы сирақтың бір дана элементтері, алдыңғы бөліктен тоқпан жіліктен бір дана, кәрі жіліктен бір дана және метаподия мен фалангалар табылды. Жалпы жылқының элементтерінің бірқатарының (бас сүйек - *skeleton capitis*, мойын омыртқалары – *vertebrae cervicales*, кеуде омыртқалары – *vertebrae thoracicae,* жауырын – *scapula*, сан жілік – *femur,* сирақ сүйектерінің симметриялы элементтері – *metacarpus-metatarsus*, фалангалардың симметриялы элементтері – *osso digitorum manus-pedis*, құйрық сүйектері –

vertebrae caudalis) болмауы бізге түсініксіз қалпында қалып отыр. Жылқыға тиесілі жалпы элементтердің саны 32 дана, оның 14 данасы бүтін, 18 данасы бөлшектенген (кесте 7-10). Сүйектердің ішінде бір дана ірі қараға тиесілі сан жілік *(femur)* табылып отыр. Жылқы сүйектерінің бірқатарының проксимальды және дистальды эпифиздері толық жетілмегені анықталды. Анатомиялық қалпына орай сипаттайтын болсақ, төменгі жақ сүйектері толық, бел омыртқалары, алдыңғы аяқтарының бір жағы толық, артқы аяқтың бір жағы толық күйінде сақталған. Сүйектердің арасында тоқпан жілікте және асықты жілікте кесуден қалған сызықтық іздер сақталған (сурет 10).

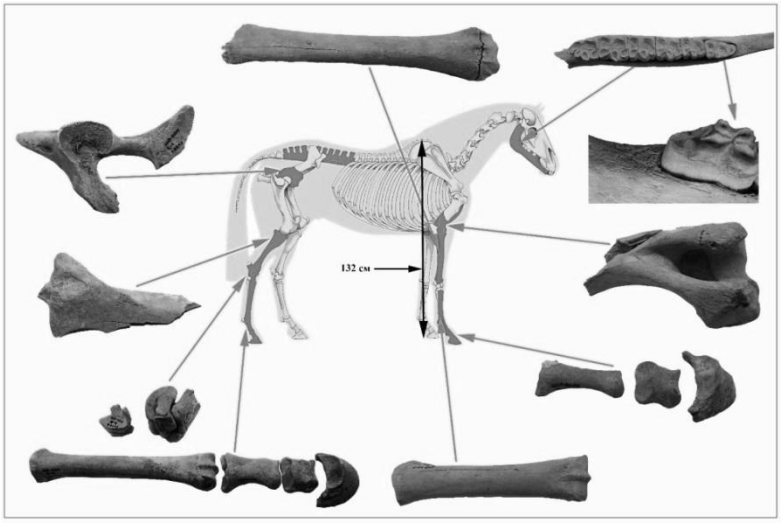

Сурет 10. Қақпадан табылған жылқы қаңқасының элементтері

Кесте 7. Қақпадан табылған жылқы және ит қаңқасының элементтері

Сүйек атаулары	Ит		Жылқы	
	Б*	Ф**	Б	Ф
Бас сүйек	0	9	0	0
Төменгі жақ сүйек	0	0	0	0
Тіс	0	0	1	0
Омыртқа	0	13	0	6
Эпистрофей	0	1	0	0
Қабырға	0	1	0	4
Төс	0	0	0	1
Тоқпан жілік	2	0	0	1
Шынтақ сүйегі	2	0	0	0
Кәрі жілік	2	0	0	2
Метаподия	0	0	2	0
Жамбас	0	1(4)	0	1
Құйымшақ	0	0	0	2
Сан жілік	2	0	0	0
Асықты жілік	2	0	0	1
Аралық сүйек	0	0	2	0
Тілерсек	2	0	1	0
Асық	2	0	2	0
Фаланга 1	16	0	2	0
Фаланга 2	20	0	1	0
Фаланга 3	0	0	2	0
БАРЛЫҒЫ (экз.):	50	41	14	18
	91		32	
	124			

Ескерту: Б* - бүтін сүйектер, Ф** - фрагменттер

Кесте 8. Қақпадан табылған жылқының төменгі жағының остеометриялық өлшемдері

Төменгі жақ сүйек										
3	5	6	6a	7	8	19	20	22c	22b	22a
98,86	22,91	144,40	140,63	67,91	55,61	175,11	160,09	49,88	66,42	86,88
Төменгі жақ сүйек альвеолярындағы тістер										
p 1		p 2		p 3		m 1		m 2		m 3
L	B	L	B	L	B	L	B	L	B	L
25,68	13,95	23.25	16.66	21.78	16.12	21.77	14.70	20.86	13.69	25.26
Ескерту: Аббревиатуралар – А.В. Дриш әдісі бойынша										

Кесте 9. Қақпадан табылған жылқы сүйектерінің морфометриялық өлшемдері

Аралық сүйек (ossa tarsi)				
GB (1)	GB (2)			
44,62	47,37			
Метаподия				
GL	Bd	Dp	CD	Жіңішкелік индексі
200,61	46,61	54,09	33.35	16.67
Метаподия				
240	44.63	46.64	26.85	11.18
Фаланга 1				
GL	SD	Bd	Bp	Саггитальды ұзынд.
77,99				
77,94	39,79	38,82	50,94	70,47
Фаланга 2				
45,02	38,71	43,65	46,94	41,88
Фаланга 3				
LF	GL	BF	GB	Ld
23,25	60,11	42,49	58,18	51,90
24,07	53,04	40,88	59,19	46,76
Асық (talus)				
GH	LmT	GB	BFd	
57,41	55,82	56,91	49,13	
50,98	52,34	51,73	43,30	
Ескерту: Аббревиатуралар – А.В. Дриш әдісі бойынша				

Кесте 10. Қосқұдық жылқысының метаподиясының биометриялық өлшемдері

№	БЕЛГІ АТАУЫ	Жылқы (n-1)
		Алдыңғы сирақ –metacarpus (мм)
1	Сирақтың жалпы ұзындығы (GL)	218
2	Жоғарғы бөліктің ені (Bp)	54,20
3	Төменгі бөліктің ені (Bd)	46,78
4	Диафиз ені (SD)	33,20
Индекс 2:1		24,86
Индекс 3:1		21,45
Индекс 4:1		15,22
Жота биіктігі (высота в холке)		132 см
БЕЛГІ АТАУЫ		*Артқы сирақ – metatarsus (мм)*
1	Сирақтың жалпы ұзындығы (GL)	251
2	Жоғарғы бөліктің ені (Bp)	46,33
3	Төменгі бөліктің ені (Bd)	43,90
4	Диафиз ені (SD)	26,55
Индекс 2:1		18,45
Индекс 3:1		17,49
Индекс 4:1		10,57
Жота биіктігі (высота в холке)		132 см

Ескерту: Аббревиатуралар – А.В. Дриш әдісі бойынша

Қосқұдық қақпасынан табылған жылқының алдыңғы және артқы сирақтарының остеометриялық өлшемдерінің салыстырмалы талдаулары, жануардың жота биіктігі (высота в холке) 132 см болатынын көрсетіп отыр. Егер белгілі ипполог В.О. Виттің талдауларына сүйенсек, Қосқұдық жылқысы бойы кіші жылқыға (малорослые) жататынын көреміз [9, с. 173-174]. Ал артқы сирақтың жіңішкелік индексі В.О. Витт көрсеткішінен төмен болып шықты. Яғни Қосқұдық жылқысы жіңішке сирақты (тонкокостность) болғанын байқаймыз.

Ит – *Ganis familiaries L.*

Қазба барысында итке қатысты жалпы 145 дана сүйек элементтер табылды. Сүйектердің симметриялық қаңқа элементтері екі жануарға (54/91 экз.) тиесілі екендігін көрсетіп отыр. Оның біріншісі қазба барысында әртүрлі тереңдіктен, шашылған қалпы және өте қатты ұсақталған күйінде кездессе, екіншісі бүтін анатомиялық қалыпта кездесті. Толық анатомиялық қалыпта жерленген иттің басы оңтүстік-батысқа қаратылған, тұмсығы *(ростральды бөлігі)* солтүстік-шығысқа қаратылып, аяқтары созылған қалпы (буындарынан аздап бүгілген) жерленген. Иттің кәрі жілігі *(radius)*, асықты жілігі *(tibia)* және шынтақ сүйектерінің *(ulna)* ұзындықтарын археозоологиялық зерттеулерден белгілі бірқатар коэфициенттер арқылы талдау негізінде орташа жота биіктігін анықтауға мүмкіндік туды. Дегенмен, мәліметтер шартты түрде алынып отыр және бір иттің бірнеше сүйектерін салыстырмалы түрде алып қарағанда, өзара ауытқушылықтар бар екендігін көреміз (кесте 11-12).

Кесте 11. Қосқұдық қақпасынан табылған иттің жота биіктігі

Сүйек	Radius	Ulna	Tibia	M
Ең үлкен ұзындығы (GL) мм	165	195	185	
Браунер коэффициенті	3,6	3,0	3,0	
Кудельки коэффициенті	3,22	-	2,92	
Браунер бойынша жота биіктігі (см)	59,4	58,5	55,5	57,8
Кудельки бойынша жота биіктігі (см)	53,1	-	54,0	53,5
Ескерту: (GL) өлшемі – А.В. Дриш әдісіне сәйкес				

Кесте 12. Қақпадан табылған ит сүйектерінің морфометриялық өлшемдері

Эпистрофей				Асықты жілік				
LAPa	LCDe*	H		Bp	Bd	Dd	SD	GL
51,20	40,85	35,44		36,01	21,79	16,31	11,53	18,51
Тоқпан жілік				36,256	21,90	15,70	11,65	18,52
SD	Bd	BT		Асық	Тілерсек	Жамбас		
11,92	20,43	29,51		GL	GL	LA		
12,43	20,30	29,43		26,35	45,51	22,73		
Шынтақ сүйегі				26,13	45,54			
SDO	DPA	GL		Фаланга 1				
19,31	25,15	19,61		GL	SD	Bp	Bd	
20,27	24,97	19,62		71,04	5,56	8,00	7,31	
Кәрі жілік				70,15	5,88	7,38	7,40	
BP	Bd	SD	GL	70,36	5,70	7,08	7,92	
16,06	23.27	12.64	16.90	68,01	5,54	5,19	7,23	
16,27	23,81	12,42	16,62	78,97	5,51	7,35	7,13	
				75,68	6,66	9,12	7,45	
				75,76	10,68	13,04	12,31	
Ескерту: Аббревиатуралар – А.В. Дриша әдісі бойынша								
Ескерту: *LCDe – белгісіндегі сүйек шеміршегі сынған. Өлшем шартты түрде алынды.								

Ganis sp. Қақпа аузындағы қазба барысында табылған ұсақ сүйектердің арасында жыртқыш жануарға тиесілі фрагменттер көп кездеседі (54 дана). Кейбір эпифиздері сақталған сүйектерге сәйкес, остеологиялық материалдар екі жануарға тиесілі болуы мүмкін. Өкінішке орай, сүйектердің нашар сақталуы, нақты жануар түрін анықтауға кедергі келтіріп отыр. Дегенмен, сүйектердің көлемі ит сүйектеріне

қарағанда екі есе кішкене болуына орай, түлкі *(Vulpes vulpes L.)* немесе қарсақ *(Vulpes corsac L.)* секілді дала жануарына тиесілі болуын жоққа шығармаймыз.

Құс – *Aves indet.* Құсқа тиесілі бір дана проксимальды эпифизі нашар сақталған, дистальды эпифизі жоқ сан жілігінің диафизі анықталды. Өкінішке орай сүйектің үй құсы не жыртқыш құсқа тиесілі екендігін анықтау мүмкін болмады.

Остеологиялық материалдардың қорытындысы

Қосқұдық қақпасына жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде, ескерткіш тұрғындарының көне дәуірдегі шаруашылығы мен ғұрыптық жоралғылары туралы қызықты мәліметтер алып отырмыз. Остеологиялық материалдардың құрамына сәйкес, тұрғындардың шаруашылығында төрт түліктің ішінде түйеден басқа жануарлардың барлығының болғаны анықталып отыр. Бірақ бұл түйе шаруашылықта болмады деген сөз емес. Себебі, Шу өңірінде орналасқан басқа ескерткіштерден (Маханды, Уақыт төрткүлдері) түйе сүйектері кездескен [10, б. 56-58]. Уақ мал шаруашылықта саны жағынан басым болған. Қосқұдық төрткүлінен табылған қой сүйектерінің ерекшеліктері, аталған жануарлардың жасы орташа 15 айдан басталып, үш жастан жоғары кезеңге дейін ауытқитынын көрсетіп отыр. Бұл қала тұрғындарының ет өніміне бір жастан асқан қойларды (тоқты) пайдаланғандығын растайды. Ешкі малы шаруашылықта болғанымен, саны жағынан әлдеқайда аз болған секілді. Себебі, уақ мал сүйектерінің арасында ешкіге тиесілі сүйектер өте аз мөлшерде кездесіп отыр (уақ малдың ішінде шамамен 4% құрайды). Зерттеу жұмыстарының барысында кәрі сиырға тиесілі сүйектер мүлдем кездеспеді. Шамасы ірі қара шаруашылықта көбіне ет өнімін алу мақсатында пайдаланылған секілді. Жалпы материалдардың ішінде жылқы сүйектері аз кездескенімен, жеке табылған жылқы сүйектері қызықты мәліметтер беріп отыр. Қақпа аузындағы жылқы қаңқасының омыртқаларының *(бел омырта – vertebrae lumbales)* анатомиялық қалыпта жатуы, алдыңғы және артқы тірек-қимыл сүйектерінің симметрия бір бөлігінің толықтай анықталуына қарап, жылқыны қақпаның аузына жерлеген деген болжам жасаймыз. Ал жылқы қаңқасының симметриялық екінші бөлігінің тірек-қимыл жүйесіндегі сүйектер, қабырғалары, мойын және кеуде омыртқалары толықтай, бас сүйектің болмауы – жануардың белгілі бір бөліктерін ғана қоятын ғұрыппен байланысты болуы мүмкін.

Қақпа аузынан жылқымен бірге табылған иттің бүтін қаңқасы да итті жерлеумен байланысты ғұрыптың болғанын растайды. Итті жерлеу ғұрпы және Қосқұдық қақпасынан табылған ит туралы зерттеулеріміз бұдан бұрын да жарияланғандықтан [11, б. 347-358], ол туралы арнайы тоқталмауды жөн санадық. Үй жануарларынан бөлек табылған жабайы жыртқыш жануар мен құс сүйектері әзірге нақты бір тұжырымдар жасауға жеткіліксіз болып отыр. Аталған жыртқыш жануар мен құсқа тиесілі сүйектер кейінгі уақытта ін қазып мекендеумен немесе басқа да табиғи жағдайларда тап болуы да мүмкін.

Талдау

Ортағасырлық қалалардың өмір сүруінің алғашқы шарты фортификация, яғни қорғаныс жүйесі болғандығы, соған орай қалаларды мүмкіндігінше, кемінде бір жағы табиғи қалқаға салуға тырысқандығы анық [12, с. 93]. Мұны Қосқұдық қаласына жақын орналасқан Бірлік қаласының оңтүстік бұрышы Шу өзеніне қараса, қалған жақтарын ор қоршап жатқандығынан да көруге болады. Шу өзенінің ескі арналарының бойында орналасқан ортағасырлық ірі қалалардың көбісі арнасының жағаларына орналасқан. Ал, Қосқұдық қаласы жазық жерде, батыс жағы сексеуіл өскен қалың құмның шетінде орналасса да, қабырғаларын айнала ор қоршап жатыр.

Орта ғасырларда қорғаныс құрылыстарын салуда негізінен пақса пайдаланылғандығы белгілі [12, с. 94]. Бұл қарапайым қам кірпішке қарағанда анағұрлым берік болды. Қосқұдық қаласының да қақпасының екі қапталындағы қабырғалардың пақсасы өте тығыз, берік әрі қабырғаларының қалың болып келуі және сыртындағы орына қарағанда фортификациясы мықты болғандығы анық.

Ортағасырлық жазба деректерде Қазақстан аумағындағы қалалардың қақпасы туралы жазылған мәліметтер өте сирек кездеседі. Тек белгілі бір аймақтың орталығы ретінде саналған үлкен қалалардың қақпасы туралы айтылып өтеді. Ибн Хаукаль мен әл-Мақдисидің шығармаларында Исфиджаб қаласы орталығында (мәдина) төрт қақпаның бары және олардың әрқайсысының атауы аталады [13, с. 79-80]. Сонымен бірге әл-Мақдисидің шығармасында Талас өңірінің орталығы болған Тараз қаласының төрт қақпасы, оры айтылады [13, с. 81]. Соған қарағанда орта ғасырларда қақпа және сыртындағы ордың болуы қорғаныс жүйесінің басты құрылысы болғандығын көреміз.

«Қақпа» туралы жазбалар көне руна жазба ескерткіштерінде де кездеседі. С.Маловтың еңбегінде Моңғолия жерінен табылған Кули-чур ескерткішінің шығыс бетіндегі жазуларда мынандай жолдар бар: «(16) . . . анта кä рӱ барып jінчӱ ӱ гӱ зӱ г кä чä Tämip kапыӊ ka тä зікка тä гі сӱ . . . ä kазӊ анды токуз оӊ узka jäті сӱ ӊ ӱ с сӱ ӊ ӱ сдӱ кдä », аудармасы «(16) . . . затем пойдя на запад и перейдя реку Жемчужную до Железных ворот и до тезиков (мусульман), сража . . . приобрел; семь сражений дали токуз-огузам» [14, с.27-29]. Мұндағы «kапыӊ » сөзі «қақпа» болып тұр. Бүгінде түркі халықтары «қақпа» сөзін әртүрлі атап

жүр: Түркиялық түріктер «kapısı, kapı» [15, с. 58], түрікмендер «дервезе» [16, с. 75], әзірбайжандар «дарваза», өзбектер «дарвоза, қопқа», қырғыздар «дарбаза, капка» [17, с. 66], ұйғырлар « » («дарваза») [18, с. 176].

Көне түркі сөздігінде де «қақпа» сөзі бірнеше нұсқада берілген:

«Qapaγ» – қақпа, есік (ворота, дверь) [19, с. 420].

«Qapïγ» – қақпа, есік (ворота, врата, дверь) [19, с. 420].

«Qapγa» – қақпа (ворота) [19, с. 420]

«Qapuγ» – есік, қақпа (дверь, ворота, врата) [19, с. 421].

Барлық нұсқаның негізгі түбірі бір екенін және көбі қақпа мен есік мағыналарында айтылғандығын көруге болады. Тек «qapγa» сөзі ғана «қақпа» мағынасында жазылған. Бүгінгі қазақ тілінің сөз қоры бойынша «қақпа» мен «есік» екеуінің қолданылуы бір мақсатта болғанымен, көлеміне қарай ажыратылып айтылады.

Ортағасырлық қалалар мен қоныстардың сыртында көп жағдайда ордың болуын өңірдегі бірқатар ескерткіштерден көруге болады. Сондықтан да «ор» сөзі де көне түркі тілінде кездесетіні анық.

«Qaram» – ор (ров) [19, с. 424]

«Oru» – шұңқыр, зындан (яма, темница) [19, с. 371-372]

Ортағасырлық ескерткіштердің сыртындағы оры ескерткіштің көлемі мен орналасқан жеріне қарай кең және терең болып келетіндігін далалық зерттеу жұмыстары көрсетіп келеді. Шу өңіріндегі көптеген ортағасырлық үлкенді-кішілі ескерткіштердің сыртында оры болғанымен, онда судың болған-болмағандығын тек зерттеу жұмыстары ғана көрсетеді. Қоскұдық қаласының да орында судың болған-болмағандығы бізге әзірге белгісіз. Бірақ, Кеңестік уақытта ескерткіштен 5,2 км оңтүстік-шығыстан, қала орналасқан жерге қарай Қорағаты (Қарақатты) өзенінің сол жағасынан тартқан арықтың ізі бүгінгі күнге дейін сақталған. Соған қарағанда қалаға орта ғасырларда да аталған өзеннен су жеткізілген. Сыртындағы орды сумен толтыруы да мүмкін.

Құрылысы үлкен келген кейбір ортағасырлық ескерткіштердің қақпа орындары да біршама күрделеніп келгенін көруге болады. Ескерткіштің қабырғасына қақпа жолы түзу емес орналасқан, алдында қосымша құрылыстар арқылы біршама күрделі жасалынған қақпалары бар, жоспары бойынша төртбұрышты келген төрткүлдерді Талас өңірінен кездестіруге болады. Осындай күрделі қақпа құрылыстары бар ескерткіштер басқа да аймақтардан кездеседі.

1937 ж. Г.Ф. Миллердің Орталық Азияға жасаған саяхатында Аргунь өзенінің бойындағы аласа келген таудың оңтүстік етегінен ежелгі бекіністің орнын анықтайды. Ескерткіш туралы былай деп жазады: «Укрепление окружено валом (вышиною в рост человеческий), обнимающим четырехугольное пространство приблизительно в 300 сажень, и рвом. По середине каждой линии вала – ворота, к которым можно пройти не прямо, а сбоку, так как они защищены полукруглой насыпью, которая с другой стороны соединяется с валом. По углам, а кое-где и по протяжению вала, находятся, несколько похожие нан аши бастионы» [20, с. 514].

Өңірдегі зерттеу жұмыстары жүргізілген Жазық төрткүлінің қақпа жолы қабырғасына көлденеңінен, ешқандай кедергісіз түзу орналасқан [21, б. 464]. Қоскұдық қаласынан көлемі бойынша 2,6 есе кіші болса да, қақпа жолының ені 2,5 есе үлкен.

1982 ж. М.Елеуов Шу өңіріндегі төртбұрышты келген құрылыстардың ең үлкені – Жаңа жол (Новый путь) қаласының батыс қақпасының сол қанатына қазба жұмыстарын жүргізеді. Нәтижесінде қорғаныс қабырғасының қалыңдығы 7 м екендігі анықталды [22, с. 29].

Қақпа мен оның жолының үлкен-кішілігі және қабырғаларының қалыңдығы мен қақпа алды құрылыстардың болуы ескерткіштің орта ғасырларда атқарған қызметтерімен тікелей байланысты болған секілді.

Қорытынды

XI-XII ғғ. Орта Азияның бірқатар қалаларының құрылысында екі негізгі көшенің крест тәрізді қиылысына негізделген тұрақты жоспарлау схемасы және сәйкесінше дәл немесе біршама тіктөртбұрышты жоспары болғандығы белгілі [23, с. 23]. Осыған байланысты әр көшенің басында, сыртқы қорғаныс қабырғада қақпа болғандығы анық. Қоскұдық қаласының ғарыштан немесе әуеден түсірілген суреттері және топографиясы бойынша, ескерткіштің ортасынан крест тәрізді сайды байқауға болады. Бірақ солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс қабырғаларының ортасы сай емес. Соған қарағанда крест түріндегі көшелер қаланы төртке бөліп тұрғанымен, екі қақпа ғана болған секілді.

А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович және О.Г. Большаковтың «Средневековый город Средней Азии» атты еңбектерінде Шу өңіріндегі қалалардың дамуына қатысты төмендегідей мәліметтерді береді: «Возникнув в VI-VII вв. на международном торговом пути из Средней Азии в Центральную и далее на восток, города Чуйской долины к X в. превратились в значительные торгово-ремесленные центры»

[24, с. 209]. Сонымен қатар, Шу өңіріндегі қалалардың ерекшелігі олардың егіншілікпен тығыз байланысты болғандығын, қалалардың өсуі XI-XII ғғ. байқалғандығын айтып өтеді [24, с. 209].

2018 ж салынған шурфтың 0,6 м тереңдігінен алынған ағаш көміріне ескерткіштің жасын анықтау мақсатында Канаданың Оттава қаласындағы «A.E. Lalonde AMS Laboratory» зертханасында радиокөміртекті талдау жүргізілді. Нәтижесінде қаланың шурфтан анықталған ағаш көмірі бойынша XI-XII ғғ. жататындығы анықталды (кесте 13, сурет 11).

Олай болса, Қоскұдық қаласының өмір сүрген уақыты Шу өңіріндегі қалалардың өсіп, дамыған кезіне тура келіп тұр. Ескерткіш орналасқан өңірде де, осы уақытта қалалардың сауда-қолөнер ісімен дамығандығын көреміз. Әсіресе мұны 1948 ж. Ә.Х. Марғұлан зерттеу жүргізген, Қоскұдық қаласына жақын орналасқан Бірлік қаласын металлургия ісімен байланысы бар деп есептеуімен түсіндіруге болады [25, с. 8-11].

Қорытындылай келсек, Қоскұдық қаласының топографиялық жоспары, қорғаныс жүйесі, ондағы қақпа құрылысы, орналасқан аумағы, табылған материалдары XI–XII ғғ. сауда-қолөнер орталығы болғандығын дәлелдейді. Сонымен қатар, қала тұрғындары егіншілік және мал шаруашылығымен айналысқандығын табылған материалдар көрсетіп отыр. Қаланың ірі орталықтың бірі болғандығын, қала өмір сүруін тоқтатқаннан кейін итті жерлегендігі және жылқының кейбір бөлшектерін арнайы жерге қойғандығы немесе көмгендігі растайды. Себебі, қала өмір сүруін тоқтатқаннан кейін де, қаланың орнын киелі жер деп есептеуінде жатыр.

Кесте 13. Қоскұдық қаласы. Ағаш көміріне жүргізілген радиокөміртекті талдау нәтижелері

Lab ID	Submitter ID	Material	Mat. Code	14C yr BP	±	F14C	±	cal AD/BC
UOC-9464	JKaz-20	Charcoal	AAA	896	23	0.8945	0.0026	1043-1104(41.1%)calAD 1117-1211(54.3%)calAD

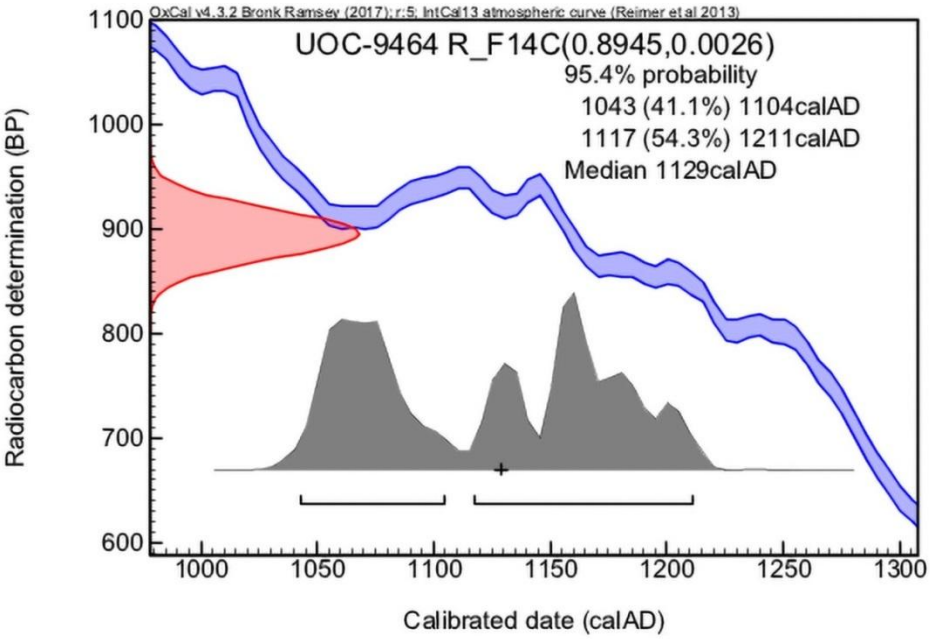

Сурет 11. Қоскұдық қаласы. Радиокөміртекті мерзімі

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Елеуов М.Е. Паспортизация средневековых памятников Меркенского, Чуйского районов Джамбулской области. Отчет. Археологическое исследование Чуйской долины (1988). – Алма-Ата, 1989. – С. 21-22.

2 Елеуов М.Е. Городище Коскудык // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы, 2002. – С.321.

3 Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. 2018 жылы Шу өңіріндегі Қоскұдық төрткүліне жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындысы // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саясиәлеуметтік ғылымдар» сериясы. – 2019. – №1(60). – Б. 322-334.

4 Акаевский А.И., Юдичев Ю.Ф., Селезнев С.Б. Анатомия домашних животных. – Москва, ООО «Аквариум-Принт». 2005. – 640 с.: ил.

5 Ерохин Н.Г., Бачура О.П. Новый подход к компьютерной формализации раздробленности костных остатков млекопитающих в археологических исследованиях // Методика междисциплинарных археологических исследований: сб. науч. ст. и метод.рекомендаций. – Омск: Омский государственный университет, 2011. – С. 62-69.

6 Цалкин В.И. Домашние животные Золотой Орды // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии. – 1967. – Т. 72 (1). – С. 114-121.

7 Цалкин В.И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии. – Москва, 1960. – Т. 65. (1). – С. 109-126.

8 Секерская Е.П. Особенности палеоэкономической стратегии населения Нижнего Дуная в эпоху позднего энеолита – ранней бронзы // Культурное пространство между Балканами и Великой степью в эпоху камня – бронзы. Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса: «СМИЛ», 2010. – Вып. 11. – С. 141-162.

9 Витт В.О. Лошади Пазырыкских курганов // Совесткая археология. – М.-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952. – Вып. 16. – С. 163-205.

10 Ақымбек Е. Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер (топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы) // Ғылыми-зерттеу жұмысы жөніндегі есеп. – Алматы, Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институты. 2020. – 107 б.

11 Шагирбаев М.С., Ақымбек Е.Ш. Итті жерлеу ғұрпы (2019 ж. ортағасырлық Қосқұдық қаласының материалы негізінде) // Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған «Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 562 б.

12 Воронина В.Л. Раннесредневековый город Средней Азии // Совесткая археология. – 1959. – №1. – С. 84-104.

13 Волин С. Сведения арабских источников IX–XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды ИИАЭ. – 1960. – Т. 5. – С. 72-92.

14 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Ленинград: «Изд-во АН СССР», 1959. – 111 с.

15 Большой русско-турецкий словарь. 250 000 слов и словосочетаний. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2009. – 608 с.

16 Краткий русско-туркменский словарь. – Ашхабад: Ылым, 1968. – 526 с.

17 Русско-киргизский гнездовой словарь. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 526 с.

18 Русско-китайско-английско-уйгурский словарь наиболее употребительных слов. – Пекин, 1994. – 1958 с.

19 Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969. – 677 с.

20 Миллер Г.Ф. О древних памятниках в уездах Селенгинском и Нерчинском / История Сибири. – М.-Ленинград: «Изд-во АН СССР», 1937. – Т.1. – 607 с.

21 Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Жазық төрткүлі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. – 2020. – №2 (65). – Б. 460-472.

22 Шалекенов У.Х. Научный отчет об археологических исследованиях кафедры археологии и этнографии за 1982 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1983. – Офис 2, дело 1957. – 117 с.

23 Хмельницкий С. Между саманидами и монголами Архитектура Средней Азии XI – начала XIII вв. – Берлин-Рига, 1996. – Часть I. – 336 с.

24 Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Лениенград: Наука, 1973. – 389 с.

25 Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1951. – Вып. 3. – С. 3-53.

References:

1 Eleuov M.E. Pasportizasia srednevekovyh pamiatnikov Merkenskogo, Chuiskogo raionov Djambulskoi oblasti [Certification of medieval monuments of the Merke and Chui districts of the Dzhambul region]. Otchet. Arheologicheskoe issledovanie Chuiskoi doliny (1988). – Alma-Ata, 1989. – S. 21-22. [in Russian].

2 Eleuov M.E. Gorodise Koskudyk [The Settlement Koskudyk] // Svod pamiatnikov istorii i kultury Respubliki Kazahstan. Jambylskaia oblast. – Almaty, 2002. – S.321. [in Russian].

3 Aqymbek E.Ş., Şagirbaev M.S. 2018 jyly Şu öŋirindegi Qosqūdyq törtküline jürgizilgen zertteu jūmystarynyŋ qorytyndysy [Results of research of tortkul Koskuduk in the Shu region for 2018] // Abai atyndağy QazŪPU-niŋ Habarşysy, «Tarih jäne saiasi-äleumettik ğylymdar» seriiasy. – 2019. – №1(60). – B. 322-334. [in Kazakh].

4 Akaevskii A.İ., Ydichev Y.F., Celeznev C.B. Anatomia domaşnih jivotnih [Anatomy of domestic animals]. – Moskva, OOO «Akvarium-Print». 2005. – 640 c.: il. [in Russian].

5 Erohin N.G., Bachura O.P. Novyi podhod k kompiuternoi formalizasii razdroblennosti kostnyh ostatkov mlekopitaychih v arheologicheskih issledovaniah [A new approach to the computer formalization of the fragmentation of mammalian bone remains in archaeological research] // Metodika mejdissiplinarnyh arheologicheskih issledovanii: sb. nauch. st. i metod.rekomendasii. – Omsk: Omskii gosudarstvennyi universitet, 2011. – S. 62-69. [in Russian].

6 Salkin V.İ. Domaşnie jivotnye Zolotoi Ordy [Pets of the Golden Horde] // Blleten Moskovskogo obestva ispytatelei prirody. Otdel biologii. – 1967. – T. 72 (1). – S. 114-121. [in Russian].

7 Salkin V.İ. İzmenchivost metapodii i ee znachenie dlia izuchenia krupnogo rogatogo skota drevnosti [Metapodia variability and its significance for the study of ancient cattle] // Blleten Moskovskogo obestva ispytatelei prirody. Otdel biologii. – Moskva, 1960. – T. 65. (1). – S. 109-126. [in Russian].

8 Sekerskaia E.P. Osobennosti paleoekonomicheskoi strategii naselenia Nijnego Dunaia v epohu pozdnego eneolita – rannei bronzy [Features paleoecological strategy of the population of the Lower Danube in the period of late Eneolithic – early bronze] // Kulturnoe prostranstvo mejdu Balkanami i Velikoi step v epohu kamnia – bronzy. Materialy po arheologii Severnogo Prichernomoria. – Odessa: «SMİL», 2010. – Vyp. 11. – S. 141-162. [in Russian].

9 Vitt V.O. Loşadi Pazyrykskih kurganov [Horses of Pazyryk mounds] // Sovestkaia arheologia. – M.-Leningrad: İzd-vo AN SSSR, 1952. – Vyp. 16. – S. 163-205. [in Russian].

10 Aqymbek E. Şu öŋirindegi ortağasyrlyq törtkülder (topografiiasy, stratigrafiiasy, hronologiiasy) [Medieval tortkul Shuy valley (topography, stratigraphy, chronology)] // Ğylymi-zertteu jūmysy jönindegi esep. – Almaty, Ä.H.Marğūlan at. Arheologiia instituty. 2020. – 107 b. [in Kazakh].

11 Şagirbaev M.S., Aqymbek E.Ş. İtti jerleu ğūrpy (2019 j. ortağasyrlyq Qosqūdyq qalasynyŋ materialy negizinde) [The rite of burial of a dog (based on the materials of the medieval city of Koskuduk 2019)] // Ğalym-etnograf B.K. Qalşabaevanyŋ 60 jasqa toluyna arnalğan «Ūly dala keŋistigindegi etnoarheologiialyq zertteuler men etnosaralyq qatynastar mäselesi» atty halyqaralyq ğylymi-ädistemelik konferensiia materialdary / jauapty red. R.S. Jumataev. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 562 b. [in Kazakh].

12 Voronina V.L. Rannesrednevekovyi gorod Srednei Azii [Early Medieval city of Central Asia] // Sovestkaia arheologia. – 1959. – №1. – S. 84-104. [in Russian].

13 Volin S. Svedeniia arabskih istochnikov IH–HVI vv. o doline reki Talas i smejnyh raionah [Information from Arab sources of the IX-XV centuries about the Talas River valley and adjacent areas] // Trudy İİAE. – 1960. – T. 5. – S. 72-92. [in Russian].

14 Malov S.E. Pamiatniki drevnetrkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii [Monuments of ancient Turkic writing in Mongolia and Kyrgyzstan]. – M.-Leningrad: «İzd-vo AN SSSR», 1959. – 111 s. [in Russian].

15 Bolşoi russko-tureskii slovar. 250 OOO slov i slovosochetanii [A large Russian-Turkish dictionary. 250,000 words and phrases]. – M.: OOO «Dom Slavianskoi knigi», 2009. – 608 s. [in Russian].

16 Kratkii russko-turkmenskii slovar [Short Russian-Turkmen Dictionary]. – Aşhabad: Ylym, 1968. – 526 s. [in Russian].

17 Russko-kirgizskii gnezdovoi slovar [Russian-Kyrgyz Nest Dictionary]. – Frunze: Mektep, 1979. – 526 s. [in Russian].

18 Russko-kitaisko-angliisko-uigurskii slovar naibolee upotrebitelnyh slov [Russian-Chinese-English-Uyghur dictionary of the most common words]. – Pekin, 1994. – 1958 s. [in Russian].

19 Drevnetrkskii slovar [Ancient Turkic Dictionary]. – Leningrad: «Nauka», 1969. – 677 s. [in Russian].

20 Miller G.F. O drevnih pamiatnikah v uezdah Selenginskom i Nerchinskom / İstoriia Sibiri [On the ancient monuments in the counties of the Selenga and the Nerchinsk]. – M.-Leningrad: «İzd-vo AN SSSR», 1937. – T.1. – 607 s. [in Russian].

21 Aqymbek E.Ş., Şagirbaev M.S. Ortağasyrlyq Jazyq törtküli [Medieval tortkul Zhazyk] // Abai atyndağy QazŪPU-niŋ Habarşysy. «Tarih jäne saiasi-äleumettik ğylymdar» seriiasy. – 2020. – №2 (65). – B. 460-472. [in Kazakh].

22 Şalekenov U.H. Nauchnyi otchet ob arheologicheskih issledovaniiah kafedry arheologii i etnografii za 1982 g. [Scientific report on the archaeological research of the Department of Archaeology and Ethnography for

1982] // Arhiv İnstituta arheologii im. A.H. Margulana KN MON RK. – Alma-Ata, 1983. – Ofis 2, delo 1957. – 117 s. [in Russian].

23 Hmelniskii S. Mejdu samanidami i mongolami Arhitektura Srednei Azii XI – nachala XIII vv. [Between the Samanids and the Mongols, the architecture of Central Asia in the XI-early XIII centuries.] – Berlin-Riga, 1996. – Chast I. – 336 s. [in Russian].

24 Beleniskii A.M., Bentovich İ.B., Bolşakov O.G. Srednevekovyi gorod Srednei Azii [Medieval city of Central Asia]. – Leniengrad: Nauka, 1973. – 389 s. [in Russian].

25 Margulan A.H. Tretii sezon arheologicheskoi raboty v Sentralnom Kazahstane [The third season of archaeological work in Central Kazakhstan] // İzvestiia AN KazSSR. Seriia arheologicheskaia. – 1951. – Vyp. 3. – S. 3-53. [in Russian].

МҒТАР 03.41.91
ӘОЖ 902.035
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.36

Қ.Арынов [1], М.Елеуов [2], Б.Сиздиков [3]

[1]Ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. e-mail: kuanish_85@mail.ru
[2] т.ғ.д., профессор әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. e-mail: madiareleyov@mail.ru
[3]PhD, аға ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛА ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ ҚЫШ КҮЙДІРЕТІН ПЕШ ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада ортағасырлық Қышқала қалашығында осы күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне тоқтала отырып, тарихи құндылықтарымыздың арасындағы алар орны қарастырылады. Сондай-ақ қаланың тарихи топаграфиялық құрлымы сипатталып, орталық бөлігі мен шаруашылық аймақтары жайында мағлұматтар берілді.

Ортағасырлық Қышқала қалашығының шаруашылық аймағы, соның ішінде қыш күйдіруге арналған пеш орнының аз зерттелуіне байланысты, аталмыш тақырып аясында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, анықталған пештің өзіндік ерекшелігін анықтап, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада Қышқала қалашығында 2019 жылы жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне тоқтала отырып, ескерткіштің шаруашылық аймағынан анықталған пештің архитектуралық ерекшелігіне, жасалу технологиясы мен құрлыс материалдарына талдау жасалынды. Сонымен қатар, ортағасырлық қалалардан анықталған қыш күйдіруге арналған пештермен салыстырмалы талдау жасалынып, қосымша ғылыми тұжырымдар айтылды. Қазба жұмысы барысында алынған заттай деректер негізінде Қышқала қалашығынан анықталған пештің мерзімі анықталды.

Түйінді сөздері: *Ортағасырлық Қышқала, пеш, археология, мәдени қабат, кесінді, керамика, аркалы қабырға, оттық камерасы, күйдірілген қыш.*

Арынов Қ.[1], Елеуов М.[2], Сиздиков Б.[3]
[1]Научный сотрудник, МКТУ имени А.Ясави, г. Туркестан. e-mail: kuanish_85@mail.ru
[2] д.и.н., профессор, КазНУ имени әл-Фараби, г. Алматы. e-mail: madiareleyov@mail.ru
[3]PhD, старший научный сотрудник, МКТУ имени А.Ясави, г. Туркестан. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

ПЕЧЬ ДЛЯ ОБЖИГА КИРПИЧЕЙ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КЫШКАЛА

Аннотация

В статье рассматривается роль средневекового городища Кышкала среди наших исторических ценностей, затрагивая результаты археологических исследований, проведенных по сей день. Также была описана историческая топаграфическая структура города, даны сведения о центральной части и хозяйственных зонах.

В связи с малой изученностью хозяйственной зоны средневекового городища Кышкала, в том числе места печи для обжига керамики, в рамках данной темы мы решили провести научно-исследовательскую работу, выявить специфику выявленной печи и ввести ее в научный оборот. В статье рассмотрены результаты археологических научно-исследовательских работ, проведенных в Городище Кышкала в 2019 году, проанализированы архитектурные особенности, технология изготовления и строительные материалы печи, выявленные в хозяйственной зоне памятника. Кроме того, был проведен сравнительный анализ с гончарными печами, обнаруженными в средневековых городах, и были сделаны дополнительные научные выводы. На основании вещественных данных, полученных в ходе раскопок, был определен срок нахождения печи в Городище Кышкала.

Ключевые слова: *Средневековый Кышкала, печь, археология, культурный слой, разрез, керамика, арычная конструкция, камера для обжига, жженый кирпич.*

K.S. Arynov[1], M.Eleuov[2], B.Sizdikov[3]
[1] Researcher, H.A. Yasavi İKTU. Kazakhstan, Turkestan. e-mail: kuanish_85@mail.ru
[2] Dr. Professor, al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty.
e-mail: madiareleyov@mail.ru
[3] PhD. Senior Researcher, H.A. Yasavi İKTU. Kazakhstan, Turkestan.
e-mail:bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

FURNACE FOR BURNING BRICKS OF THE MEDIEVAL TOWN OF KYSHKALA

Abstract

The article examines the role of the medieval settlement of Kyshkala among our historical values, touching upon the results of archaeological research carried out to this day. Also the historical topographic structure of the city was described, information about the central part and economic zones was given.

Due to the lack of knowledge of the economic zone of the medieval settlement of Kyshkala, including the place of the kiln for firing ceramics, within the framework of this topic, we decided to conduct research work, identify the specifics of the identified kiln and introduce it into scientific circulation. The article discusses the results of archaeological research work carried out in the Kyshkala Settlement in 2019, analyzes the architectural features, manufacturing technology and building materials of the furnace, identified in the economic zone of the monument. In addition, a comparative analysis was carried out with pottery kilns found in medieval cities and additional scientific conclusions were drawn. On the basis of material data obtained during the excavations, the period of the stove's location in the Kyshkala Settlement was determined.

Keywords*: Medieval Kyshkala, furnace, archeology, cultural layer, section, ceramics, irrigation ditch structure, kiln, burnt brick.*

Кіріспе

Ортағасырлық Қышқала қалашығы Қызылорда облысының Сырдария ауданындағы Қоғалыкөл ауылдық округінің жерінде, ауылға жақын жерде, Томарөткелге іргелес орналасқан. Бұл қаланы алғашқы рет 1889 жылы Перовск уезінде барлау жұмыстарын жүргізген В.А. Каллаур ашып, оны Кыс – қала (Гыш - қала) немесе Тасқала деп атап, оның Перовскден шығып Хиуа мен Бұқараға баратын жолдың 25 – 30 верстінде орналасқаны туралы жазған [1, 211].

1946 жылы С.П. Толстов басқарған Хорезм археологиялық – этнографиялық экспедициясы (ХАЭЭ) Қышқалада (С.П. Толстов бойынша Кыш - төбе) болып оның үстінде шашылып жатқан ыдыс сынықтарын, заттарды жинап, картада Қыштөбенің ортағасырлық Асанаспен Женттің аралығында орналасқанын көрсеткен [2].

1960 жылы Ә. Қоңыратбаев, Ғ.Мұсабаев Қышқалада зерттеу жұмыстарын жүргізген, ол туралы Ә.Қоңыратбаев былай деп жазған: «Қышқала демектің мағынасы онда қыштан салынған кішігірім Сарай (орда) болған.... 1960 жылы біздер (ішінде Ғ.Мұсабаев бар) бірер метр жерін қазып, күйдірілген кірпіштен жасалған бармақтай сырлы құмыра таптық. Ішіне 25 грамм су кетеді, тұтқасы сынған. Осы төбенің астынан күміс ақша табылған. Сол жерден 1960 жылы мен сор бетіне шығып қалған алтын теңге таптым» [3, 336: 4, 151]. Сонымен қатар, Ә.Қоңыратбаев Қышқаладағы моладан адамның, аттың сүйектері, сырланған көзелер сынығы табылғанын айта келіп: «Бірақ бұл жерде (Қышқаланы айтып отыр) қамалдың

ізіжоқ... «Қышқала» деген атау ел аузында жүрген кейінгі сөздер болса керек. Сыр бойында ондай қаланың аты жоқ» – дейді [3,336].

Қышқала (Т.Мәмиев бойынша Баршынкент) қаласында алғашқы археологиялық қазба жұмыстарына 1990 жылы Қызылорда мемлекеттік пединститутың Т.Мәмиев басқарған студенттер тобы мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінен арнайы шақырылған М.Елеуов пен Д.Талеев келіп қатысты [5, 27].

1990-жылдарда Қышқалада жүргізілген қазба жұмыстарының барысы, онан ашылған құрлыстар, табылған археологиялық заттар Т.Мәмиевтің «Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғг.)» тақырыбына тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазған диссертациялық жұмысында қысқаша жазылған [6, 64-69].

Жұмыста Баршынкентің қолдан сызылған жобасы, жүргізілген қазбалардың жобалары, кесінділері және олардан табылған сырлы қаптаманың суреті берілген [6, 64- 69].

2018 жылдан бастап ортағасырлық Қышқаладағы зерттеу жұмыстарын «Археолог» Халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» ЖШС (директоры, профессор М.Елеуов) Қышқала археологиялық экспедициясы Қызылорда обылысының мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының, Қызылорда обылысының тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі коммуналдық мемлекеттік мекемесінің қаржыландыруы бойынша жүргізе бастады (директоры С.Күзейбаев).

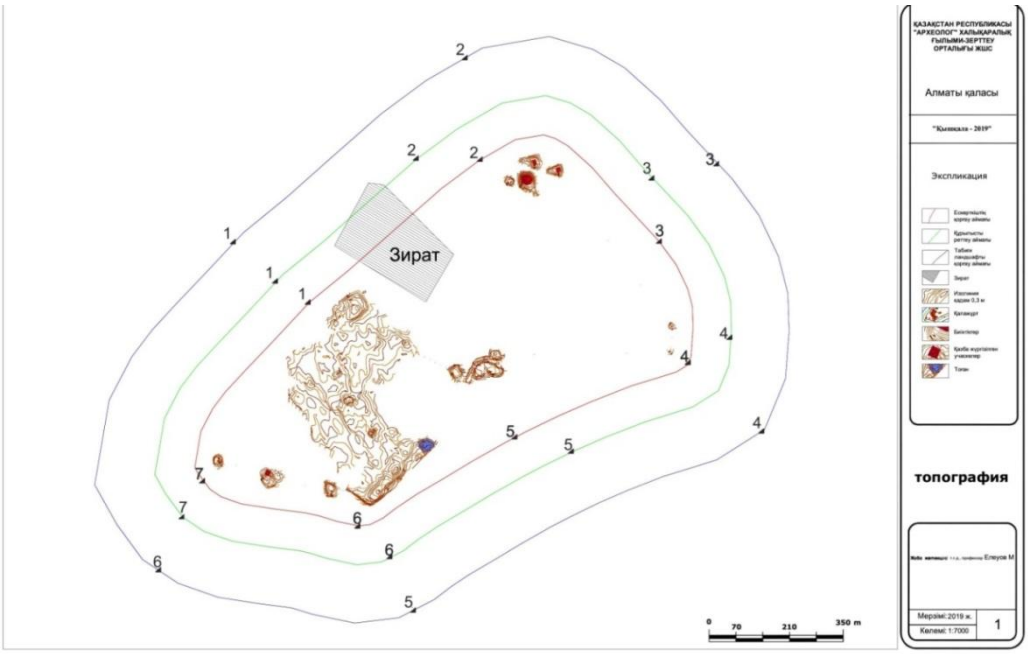

Сурет 1. Қышқала қалашығының топаграфиялық жобасы.

2019 жылы ортағасырлық Қышқала қалашығының 2018 жылы басталған жобасын түсіру жұмыстары жалғастырылды, оның нәтижесінде қалашықтың алып жатқан жер көлемі, топографиялық құрлымы, қорғау аймағы, құрлысты реттеу аймағы және табиғи ландшафты қорғау аймағы анықталды (Сурет 1).

Ортағасырлық Қышқала қалашығының тарихи топаграфиялық құрлымы орталық бөліктен және шаруашылық аймағынан тұрады. Қаланың орталық бөлігінің көлемі 450 х 350 м, биіктігі 0,5 – 2,5 м. Орталық бөліктің шығыс шетінде орналасқан су қоймасының көлемі 18х21 м. Орталық бөліктен шығыста, батыста солтүстік – батыста әр – түрлі құрлыс қалдықтары сақталған, олардың көлемі 30 х 30 м, 40 х 40м, 40 х 50 м, 60 х 150 м. Биіктігі 0,5 х 2 м, қалашықтың қорғау аймағы бойынша алып жатқан жер көлемі бойынша 70 га. Құрлысты реттеу аймағы 110 га. Табиғи ландшафты қорғау аймағы 180 га.

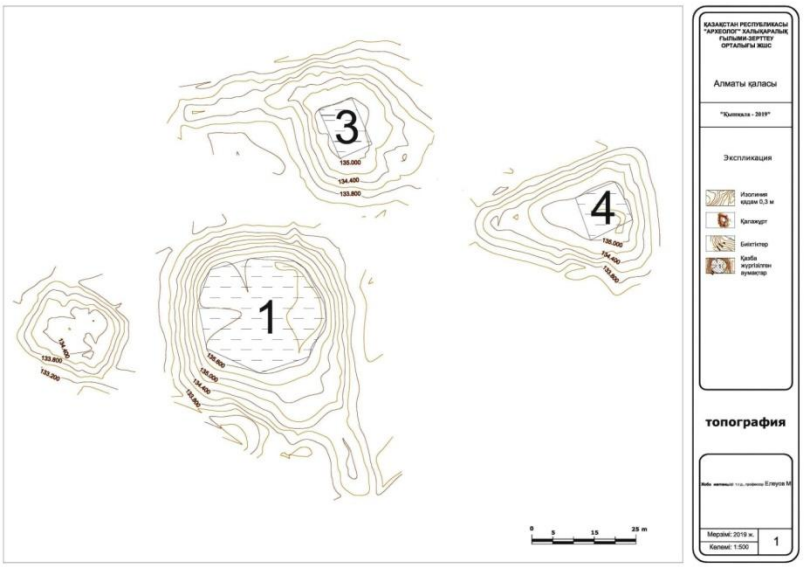

Сурет 2. Қышқала қалашығындағы №4 қазбаның топаграфиялық жобасы.

Қышқала қалашығындағы пештің анықталу барысы

Қазба жұмысы жобаның техникалық талаптарына сәйкес қалашықтың шығыс бөлігінде орналасқан құрлыс нысандарын анқтау мақасында 2018 жылы ашыла бастаған 2- қазабаның, яғни, сегіз қырлы кесененің солтүстік шығыс жағасында 30 м аралықта орналасқан аумағы 18х21 м, биіктігі 1,8 м төбенің үстінен салынды (№4 қазба). Қазбаның жалпы көлемі 14х16 м. Таңдап алынған төбенің қазбаға дейінгі суреті мен топографиялық жобасы түсірілді (Сурет 2).

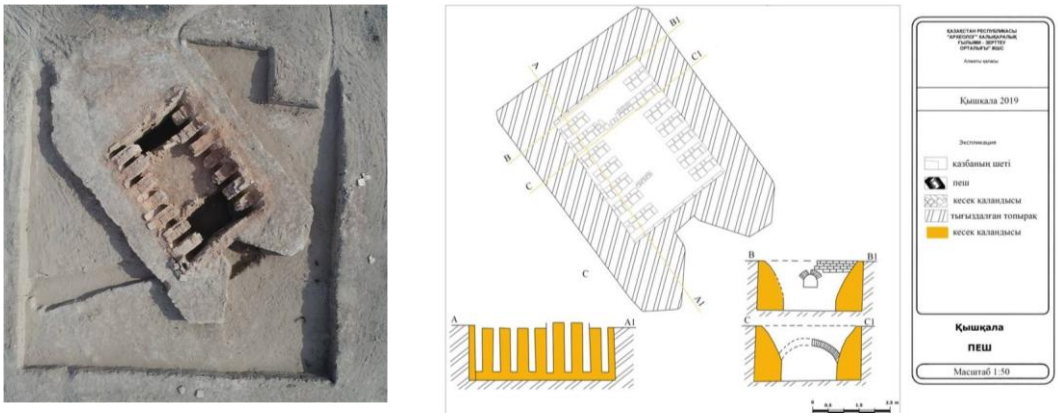

Сурет 3-4. Пештің жалпы көрінісі мен жобасы.

Аталмыш нысанда жүргізілген қазба жұмысы барысында, сыртқы ұзындығы 5,6 м, ені 4 м қыш күйдіруге арналған пеш анықталды (Сурет 3-4). Пеш қазба 2 – ден 30 м солтүстік – шығыста орналасқан аумағы 18х21 м, биіктігі 1,8 м құм төбенің үстінен қазылған көлемі 4х5,2 келетін шұңқырға салынған. Пештің сыртқы қабырғаларының қалыңдығы 1 м, олар көлемдері 44-46х24-26х8 см күйдірілмеген кесектен қаланған, сақталған биіктігі 1,8 – 2 м. Ашылған пеш оттық пен күйдіру камераларынан тұрады. Оттық камераның қабырғалары тік оның үстін жауып тұрған сегіз арканың иығына дейінгі биіктігі 1,2 м. Осы камераның табанында қалыңдығы 0,2 м күл жатыр, ал оның үстінде жатқан құландының құрамында бүтін, сынған қыш кесектер, шлакқа айналған қыш кесектер және бос топырақтың орналасқандығы анықталды.

Оттық камераның үстін жауып тұрған аркада ыстық ауа жүруге арналған 7 қуыс (канал) орналасқан, олардың табаны төменнен жоғары қарай (сыртқа) қиғаш етіп қаланған. Жүргізілген қазба жұмыстарының барысында, ыстық ауа жүретін қуыстың (каналдың) арасын бөліп тұрған қабырғалардың сақталған бөліктері ашылды (Сурет 5).

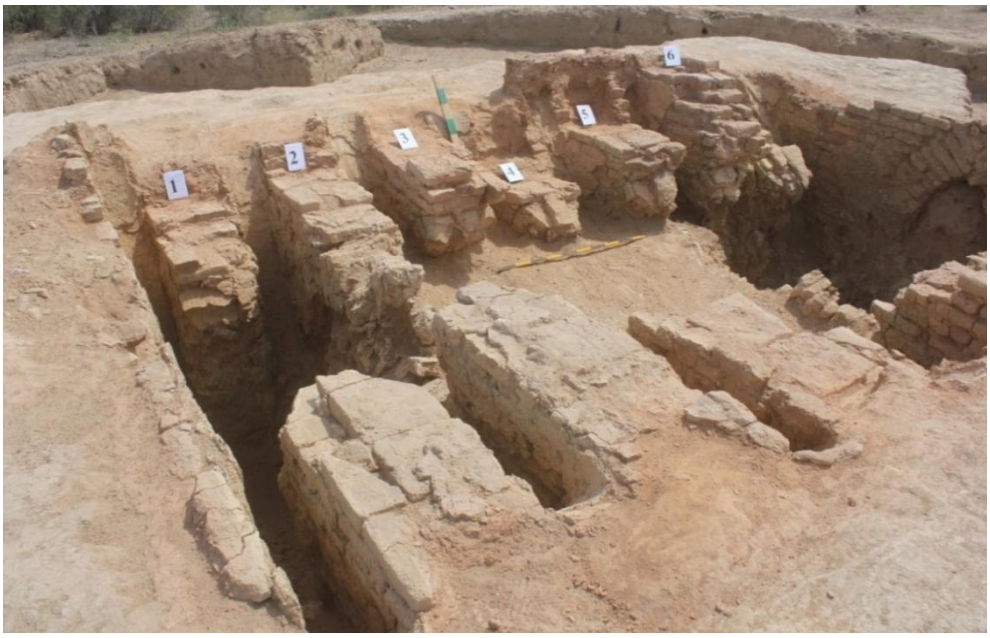

Сурет 5. Пеш камересындағы ауа айналатын куыстар.

Пеш құрылысының солтүстік қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созылып жатыр. Қабырғаның жоғарғы бөлігіндегі ұзындығы 3,5 м, еден деңгейіндегі ұзындығы 2 м, күйдірілген кесектен қаланған қабырғаның қалыңдығы 20 см, биіктігі 2 м. Қабырға сыртындағы сылағы жақсы сақталған және қалыңдығы 4-5 см. Қабырғаны бірнеше рет жөндеу жұмсыртары жүргізген. Қабырғаның еденнен жоғары қарай 1-1,2 м биіктікте қатты күйіп шлакқа айналып кеткен. От қызуымен осы аралықта төмен қарай сылақтың аққан іздері анық байқалып тұр. Ал жоғарғы бөлігі ақшыл көк түсте сақталған.

Қабырғаның дәл ортасында көлемі 50х50 см болып келетін есігі бар. Есіктің төбесінен қыштарды тігінен қалап, арка етіп қалаған. Есіктің астыңғы бөлігі еденнен 1 м биіктікте орналасқан. Есіктің аузын күйдірілген кесектермен қалап, жауып қойған.

Жобасы мен көлемдері жағынан Қышқала қалашығынан анықталған пешке ұқсас пештер ортағасырлық Сарайшық [13, 111-114], Жайық [14, 29-30], Отырар, Құйрықтөбе (Сурет 6) [15, 178-184], Ақтөбе, Сортөбе [17, 134-140] және Күлтөбе [18, 278-281] қалаларында жүргізілген археолгиялық қазба жұмыстары барысында анықталған. Сонымен қатар, 2019 жылы «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің М.Тұяқбаев басшылығындағы Түркістан Археологиялық Экспедициясы Түркістан маңындағы Қарашы өзенінің бойында жүргізілген археолгиялық қазба жұмыстары барысында бұзылу қаупінде тұрған кірпіш күйдіруге арналған пешті ашып зерттеген. Жоғарыда аталған ескерткіштерден анықталған пештердің барлығы төр бұрышты пішімді болып келуде және аркалы күмбезден және оттық камераларынан құралуда. Сонымен қатар, аталмыш пештердің барлығының құрлымы мен құрлысы бір-біріне өте ұқсас болып келуде.

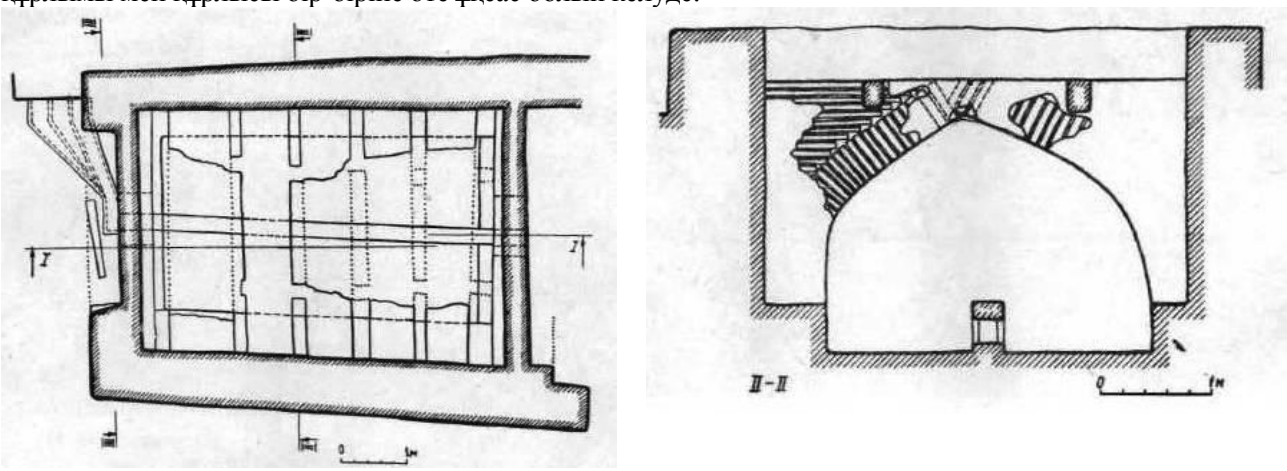

Сурет 6. Отырар және Құйрықтөбе қалаларынан анықталған пештің жобасы.

Жоғарыда аталған Сарайшық [13, 111-114], Жайық [14, 29-30], Отырар, Құйрықтөбе [15, 178-184] және Күлтөбе [18, 278-281] қалаларынан анықталған пештердің XIII - XV ғғ. жататындығы анықталды. Ал, Шу өңіріндегі ортағасырлық қалаларды жылдар бойы зерттеп келген Е.Ш. Ақымбек, Сортөбе қаласынан анықталған пешті XII-XIII ғғ, Ақтөбе қаласынан анықталған пешті XI-XII ғғ жататындығын анықтаған [17, 134-140]. Біз мақалады Қышқала қалашығынан анықталған пештен ішінен алынған саздан жасалған ыдыстарға салыстырмалы талдау жасай отырып, аталмыш пештің XIV-XV ғғ жататындығын анықтадық.

Ортағасырлық Қышқала қалашығындағы қыш күйдіретін пешті қазу барысында сүйектен жасалған бұйымдар мен саздан жасалған ыдыс сынықтары көптеп табылды. Табылған заттай деректердің хронологиясын өзге өңірлерден табылған ыдыстармен салыстыра келе XIV-XV ғғ жататындығы анықталды [16, 103,130]. Сондай-ақ, тұрмыстық жағдайда пайдаланған керамикалық ыдыстар шарықта жасылып, бірқалыпты күйдірілгі анықталды.

Қорытынды

Қыш күйдіретін пештер ортағасырлық қалалардағы маңызды шаруашылық нысандар болып табылуда. Себебі, қаладағы жекелеген құрлыс нысандарда аталмыш шаруашықыл аймақтарындағы пештерде күйдірілген кірпіштер пайдаланылған. Пайымдауымызша ортағасырлық қалаларда қыш күйдіруге арналған пештер көптеп шоғырланған болуы мүмкін. Өйткені, аталмыш кезеңге жататын қалаларда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында, күйдірілген кірпіштен қаланған құрлыс нысандар көптеп анықталуда. Дегенмен, осы күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында ортағасырлық ескерткіштерден қыш күйдіруге арналған пештердің орнындары аз анықталған. Алдағы уақытта ортағасырлық ескерткіштердің маңында барлау жұмыстарын күшейте отырып, қыш күйдіретін пеш орындарын анықтап зерттеудің арқасында қаладағы құрлыс нысандардың нақты уақытын анықтауға қосымша мүмкіндік туғызары әбден анық.

Ортағасырлық Қышқала қалашығынан анықталған қыш күйдіретін пеш өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар құрлыс болып табылады. Қышқала қалашығынан анықталған аталмыш пешті ортағасырлық Сарайшық, Жайық, Отырар, Құйрықтөбе, Ақтөбе, Сортөбе және Күлтөбе қалаларынан анықталған пештермен салыстырмалы талдау жасай отырып, пеш құрылымдарының ұқсастығы анықталды. Аталмыш қалалардан анықталған пештердің төр бұрышты пішімді болып келуі, пештердегі аркалы күмбездер мен оттық камераларының пішіндері аталмыш пештердің бір-бірімен ұқсастығын көрсетуде.

Қышқала қалашығынан анықталған пештің хронологиясына келер болсақ, қазба жұмыстары барысында алынған археологиялық деректерге сүйене отырып, пештің қолданыста болған уақытын анықтадық. Пеш орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында алынған саздан жасалған ыдыстарды негізге ала отырып, аталмыш пештің XIV-XV ғғ жататындығы анықталды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз-ханом 1219 г. / ПТКЛА. Приложения к протоколу от 7 февраля 1900.*

2. Елеуов М., Бахтыбаев М. М. Историко – культурные памятники Казахстан. –Туркестан, Туран, 2011. – С.447.

3. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва, 1948. – С.323.

4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және Туркология. – Алматы, 1987. – 368 б.

5. Қоңыратбаев Ә. Жент және Баршынкент // Қоңыратбаев Ә. Көп томдық щығармалар жинағы. –Алматы, Мер Сал Баспа үйі, 2004. Т. 2. – 518 б.

6. Мәмиев Т. Қызылорда облысының археологиялық ескерткіштері. – Алматы, ЖАҚ-тың редакциялық баспа орталығы. 2000. 48 б.

7. Мәмиев Т. Кейінгі орта ғасырлардағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғг.) // 07.00.06. Тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 1999. – 151 б.

8. Хмельинский С.Г. Между арабами и тюрками. Раннеисламская архитектура Средней Азии. – Берлин, 1992. – С.243.

9. Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой Орды. Часть I. Культовое зодчество: Монография. – Казань, Отечество, 2014. – С.228.

10. Hillenbrand R. Islamic Architecture. – New – York, 1994. – P.173

11. Тизенгаузен В.Г. Сворник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва, 1941. Т. 2. – С.308.

12. Болдырев А.Н. Зайнаддин Васифи. Таджикский писатель XVI в. (опыт творческой биографии). – Сталинабад. Таджикгосиздат, 1957 . – С.356.

13. Байпаков К.М. Древняя и средневеновая урбанизация Казахстана // По материалом Южно – Казахстанской комплексной археологической экспедиции. Книга III. Часть 2. – Алматы, 2014.

14. Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // Краткие сообщения, Института истории матераальной культуры. Выпуск 69. – Москва, 1957. – С.111-114.

15. Байпаков К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ғ.А. Ортағасырлық Жайық қала жұрты. – Алматы Credo, 2005. – 29-30 бб.

15. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б Отрар в XIII – XV вв. – Алма-Ата, 1987. – С.178 -184.

16. Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С. Сығанақ жәдігерлері. – Түркістан, Тұран, 2016. – 183 б.

17. Ақымбек Е.Ш. Шу өңіріндегі ортағасырлық кірпіш күйдіретін пештер // Археология ғылыми-зерттеу институтының 20 жылдығына орна «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы» атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материялдары. – Түркістан, 2017.– С.134-140.

18. Хазбулатов А., Ақылбек С.Ш. Күлтөбе қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебі. – Түркістан, 2019. – С.278-281.

References:

1. Kallaur V. A. The Drevny city of Saganak (Sunak), Ashnas or Ashnas (asanas) in Perovsky district, destroyed by Chingiz-Khanom 1219. / PTKLA. Application to the protocol from February 7, 1900.

2. Eleuov M., Bakhtybaev M. M. historical and cultural monuments of Kazakhstan. Turkestan, Turan, 2011. - P. 447.

3. Tolstoy S. P. on the path of military-patriotic civilization. Moscow, 1948. - P. 323.

4. Konyratbayev A. Kazakh epic and Turkology. Almaty, 1987. - 368 P.

5. Konyratbayev A. Zhent and Barshynkent / / collection of multi-volume works of Konyratbayev A.. - Almaty, Mer Sal publishing house, 2004. Vol. 2 – - 518 P.

6. Mamiev T. archaeological sites of Kyzylorda region. - Almaty, editorial and publishing center of CJSC. 2000. 48 p.

7. Mamiev T. cities of the Aral region in The Late Middle Ages (XIII-XVIII centuries.) / / 07.00.06.dissertation for the degree of candidate of Historical Sciences. Almaty, 1999. - 151 P.

8. Khmelinsky S. G. between Arabs and turkeys. Ranneislam architecture in Middle Asia. - Berlin, 1992. - P. 243.

9. Zilivinskaya E. D. Architecture Of The Golden Trench. Part I. cult zodiac: monograph. - Kazan, Otechestvo, 2014. - P. 228.

10. Hillenbrand R. Islamic Architecture. – New – York, 1994. – P.173

11. Tizenhausen V. G. Svornik material related to the history of the Golden Horde. Moscow, 1941. Vol. 2 – - P. 308.

12. Boldyrev A. N. Zainaddin Vasifi. Tajik writer XVI V. (experience of creative biography). - Stalinabad. Tajikgosizdat, 1957 . - P. 356.

13. Baypakov K. M. Drevnyaya and secondary urbanization of Kazakhstan / / on the material of the South – Kazakhstan complex archaeological expedition. Book III. Part 2. - Almaty, 2014.

14. Patsevich G. I. Pechzhig kirpich in the ancient city of Saraychik // Kratkiye shazh, Institute of history of material culture. Issue 69. - Moscow, 1957. - Pp. 111-114.

15. Baipakov K. M., Smagulov E. A., Akhatov G. A. medieval zhaiyk settlement. Almaty Credo, 2005. - pp. 29-30.

15. Akishev K. A., Baipakov K. M., Erzakovich L. B. Otrar in XIII-XV VV. - Alma-Ata, 1987. - P.178 -184.

16. zholdasbayev S., Zhetybayev K., Bakhtybayev M., Murgabayev S. syganak relics. - Turkestan, Turan, 2016. - 183 P.

17. Akymbek E. Sh. medieval brick-burning furnaces in the Shu region / / materials of the international scientific and theoretical conference "continuity of archaeological monuments in the Turkestan region" dedicated to the 20th anniversary of the Research Institute of Archaeology. - Turkestan, 2017. - Pp. 134-140.

18. Khazbulatov A., Akylbek S. Sh.report of archaeological excavations carried out in the kultobe settlement. - Turkestan, 2019. - Pp. 278-281.

МҒТАР 03.41.91 УДК 930.85 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.37
МРНТИ 03.61

С.С. Бекешов [1], А.А. Бекенжанова [2]

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан
[2]6М011400-Тарих мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі

ДӘСТҮРЛІ АҒАШ БҰЙЫМДАРДАҒЫ ОЮ-ӨРНЕКТІҢ БЕДЕРЛЕНУІ

Аңдатпа

Дәстүрлі ағаш ою өнері халқымыздың заттық және рухани мәдениетінің негізгі элементі болып табылады. Зерттеуде ағаш бұйымдардың көнеден сақталған түп нұсқалары мен ағаш шеберлердің XVIII және XX ғасыр басындағы қол өнер бұйымдары сараланады. Олардың шығармашылық мұралары – үй жиһаздары, ыдыс-аяқтар, арбалар, күймелер, ер-тұрмандар мен әдет-салтқа қатысты бұйымдар да көрініс тапқан. Осы жәдігерлер арнайы ізденіс пен ғылыми талдауға негіз болды. Маңызды зерттеу нысандарымен қатар ол бұйымдарда белгілі бір қалыпта сақталған ағаш оймыштаудың әдістері мен тәсілдері, шеберлердің құрал-саймандарын зерделеуден де туындап отыр.

Мақалада ағаш оймыштау өнері тұтас, қазақтың дәстүрлі мәдениеті ауқымында, оның дамуының басты салалары шаруашылық-тұрмыстық және өрнектеу, оймыштау тұрғысында қаралады.

Кілт сөздер: *ағаш, өрнектеу, оймыштау, қазақтар, қолөнер бұйымдары*

Бекешов С.С.[1], Бекенжанова А.А.[2]
[1]Кандидат исторических наук, доцент,
Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан
[2]магистр педагогических наук по специальности 6М011400-История

ТИСНЕНИЕ ПО ТРАДИЦИОННЫМ ИЗДЕЛИЯМ ИЗ ДЕРЕВА

Аннотация

В данной статье рассматриваются традиции казахского народа в древней резьбе по дереву. Речь идет о смысловой трактовке искусства орнамента и значимости в истории. В состав деревянной интерьерной мебели входят жастық ағаш,джукайак, кебеже, сандык, абдире, яглан, улдырык, абажа, а также техника (способ) обработки домашней утвари.

Историческая справка, философское осмысление символического значения каждой линии орнамента, обозначенного на фоне предмета художественной ценности деревянных изделий. Эта статья также важна для понимания генезиса всего казахского традиционного искусства резьбы по дереву, а также эволюции орнаментов, общего искусства ткачества (ковроткачество, украшения из дерева, кости и т. д.).

Научно проанализировано, что домашняя мебель и хозяйственный-бытовой орудия представляют собой целостную систему, полностью основанную на стилистической композиции.

Ключевые слова: *дерево, орнаментация, резьба, казахи, изделия ремесла.*

Bekeshov S.S.[1], Bekenzhanova A.A.[2]
[1]Candidate of historical sciences, associate professor, Yessenov University, Aktau, Kazakhstan,
[2] the academic degree of Master in speciality 6M011400-History

ORNAMENTS ON TRADITIONAL WOODEN PRODUCTS – EMBOSSING PATTERN

Abstract

This article examines the traditions of the Kazakh people in ancient woodcarving. It is about the semantic interpretation of the art of ornamentation and its significance in history. The composition of wooden interior furniture includes bed linen, pillows made of wood, dzhukayak, kebezhe, sandyk, abdire, yaglan, uldyryk, abazha, as well as a technique (method) for processing household utensils.

Historical background, philosophical understanding of the symbolic meaning of each line of the ornament, indicated against the background of the object of artistic value of wooden products. This article is also important for understanding the genesis of the entire Kazakh traditional art of wood carving, as well as the evolution of

ornaments, the general art of weaving (carpet weaving, jewelry made of wood, bone, etc.).

It has been scientifically analyzed that home furniture and household appliances represent a holistic system entirely based on stylistic composition.

Keywords: *wood, ornamentation, carving, Kazakhs, handicrafts.*

Кіріспе. Дәстүрлі ағаш ою өнері халқымыздың заттық және рухани мәдениетінің негізгі элементі болып табылады. Зерттеуде ағаш бұйымдардың көнеден сақталған түп нұсқалары мен ағаш шеберлердің XVIII және XX ғасыр басындағы қол өнер бұйымдары сараланады. Олардың шығармашылық мұралары – үй жиһаздары, ыдыс-аяқтар, арбалар, күймелер, ер-тұрмандар мен әдет-салтқа қатысты бұйымдар да көрініс тапқан. Осы жәдігерлер арнайы ізденіс пен ғылыми талдауға негіз болды. Маңызды зерттеу нысандарымен қатар ол бұйымдарда белгілі бір қалыпта сақталған ағаш оймыштаудың әдістері мен тәсілдері, шеберлердің құрал-саймандарын зерделеуден де туындап отыр.

Әдістемесі. Мақалада ағаш оймыштау өнері тұтас, қазақтың дәстүрлі мәдениеті ауқымында, оның дамуының басты салалары шаруашылық-тұрмыстық және өрнектеу, оймыштау тұрғысында қаралады.

Тақырыптың зерттелуі. Ұсынылып отырған мақала ең негізінен авторлық ізденістердің бірегей материалдарына, ең алдымен Алматы, Астана, Ақтау, Ақтөбе, Қарағанды, Көкшетау, Тараз, Орал, Форт-Шевченко, Шымкент, Өскемен, Семей, т.б. тарихи-өлкетану мұражайларының қорынан алынған,қалалық аудандық және басқа мұражайлардың қорлары мен жинақтарынан алынған материалға, сонымен бірге Батыс Қазақстанға жүргізілген этнографиялық экспедициялық материалдар (1998 ж.) негізделген. Мұражай қорында жинақталған көне бұйымдарды фотофиксация,бұйымдар өлшемдері,сақталу жағдайы қатерге алынды, сонымен бірге долбарлау (зарисовка) жұмыстары, бұйымдардағы ою-өрнек, оймыш түрлері қағазға сызылып алынды. Кейбір мәліметтерді музей қызметкерлерінің сұрап-жауап жүргізу арқылы таспа жазылды.

Мақаланы дайындауда профессор С.Е. Әжіғали, өнертанушы ағаш шебері Д.Шоқпарұлының матералдары, суретші Жалаледин Шайкен еңбектері алынды.

Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Востров В.В., Кауанова Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Осы аталған еңбектерде қазақ халқының ықлым заманнан келе жатқан ағаш өңдеу, ұқсату, оймыштау, ою-өрнектің мәнмағынасына ғылыми тұрғыда, дәйекті материалдармен зерттей отырып құнды еңбектер жариялаған.

Зерттеу нәтижелері: Қазақстандағы дәстүрлі ағаш оймыштау өнерін күнделікті тұрмыста қолданылған бұйымдарына қарай саралап, зерттеу тәжірибесі төмендегідей қорытындылар жасауымызға мүмкіндік берді.

Қазақ жерінде ағаш ұқсату көне дәуірден бастап-ақ қалыптасқан. Орасан зор аймақты мекен еткен қазақтың көшпелі тұрғындары алғаш көшіп-қонып жүруге қолайлы баспана - ағаш үйлерді ұқсата білді. Сыртқы тұрқы қарапайым болып келетін мұндай үйлерді өңдеуі де, оны ұқсату да, пайдаланған құрал-саймандары да тұрпайылау болған. Өз бастауын қола дәуірінен алатын киіз үйлер уақыт өте келе өңделіп, көркемделе түсті. Соған орай ұқсату,оймышта әдіс-тәсілдері мен құрал-саймандары түрлері кеңейіп дами түскен.

Қорытынды. Зерттеу жұмысындағы біз жинаған ғылыми материалдар мен иллюстративті фактілер, ғылыми тұжырымдар өз кезегінде этнографияның заттық мәдениет жөніндегі бөлімдеріне, тарих және басқа да ғылымдар үшін танымдық, ғылыми проблемаларды зерттеп, талдауға, сондай-ақ зерттеуші әріптестерге де қосымша дерек бола алады.

Халқымыздағы ағаш ұқсату өнері бүгінгі таңда біршама үзілістен соң қайта жаңғыруда. Сол себепті бұл мәселені қазақтың қолданбалы өнер жүйесінде кешенді зерттеуге мол мүмкіндік туып отыр.

Біздің зерттеуіміз ағаш оймыштау өнерінің қазақ халқы тарихының жарқын беттері екенін көрсетті. Ағаш оймыштау өнеріндегі образдар, олардың шығу тектері, типологиясы алдағы уақытта жалпы ғылыми, мәдени міндеттерді шешуге, тарихи-мәдени мұраларды сақтауға, халық өнерін қолдану мен насихаттауға үлкен ықпал етпек.

Қазақ халқының қолөнерінде ою-өрнек түрлері ғасырдан ғасырға сақталып келе жатқан асыл мұралардың бірі. Әсіресе қазақтың дәстүрлі ою-өрнек түрлері Қазақстанның барлық дерлік аймақтарында күні бүгінге дейін сақталған. Мұны біз тоқталып отырған үй жиһаздары мен ыдыс-аяқ, шаруашылық бұйымдарынан айрықша аңғаруға болады.Көне заманнан бүгінгі дейінгі қазақ даласында ою-өрнектің; геометриялық, зооморфтық, өсімдік және космогониялық түрлері кең таралған [1, 31-б.].

Ою-өрнек сан ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан бейнелеу өнерінің бір саласы болып табылады. Ою-өрнек негізгі бастапқы элементтері көне заманнан бастап-ақ пайда болған.Оған дәлел

археология қазба жұмыстары барысында табылған қыш ыдыстарда,қару-жарақ,жауынгерлердің бас киімдерінде, күзелерде кездесетін "тарақ", "сызық", "ноқат" түрлері ою-өрнектердің алғашқы нұсқалары деп түсінеміз. Қазіргі таңда да, ою-өрнектің шығу тарихы, мән-мағынасы және қолдану аясы ғалымдардың зерттеуінен тыс қалған жоқ. Мәселен, Л.Я. Штернберг бұл жөнінде мынадай пікір айтады: "Ою-өрнек адам баласының сана-сезімі, еліктеу, ойлау қабілетінің жоғары дәрежеде екендігінің белгісі. *"Первичный смысл орнаментальных мотивов приходится искать... в мотивах религиозных"* [2, 242 б.].

Бұл жөнінде В.Б. Мириманов өзінің "Алғашқы және дәстүрлі өнер" еңбегінде мынадай тұжырымдарға келеді: "Хотя указанные инстинкты "игры", "подражания", "украшения" и имеют связь с биопсихологическими корнями художественного творчества, однако ссылка на них не может решить проблему происхождения искусства, а указание л а наличие подобных инстинктов у животных служит доказательством недостаточности инстинктов для проявления искусства " [3,95-111 сс.].

Ою-өрнек мән-мағынасына қарай бес топқа бөлінеді. В. Ванслов өз еңбегінде оны мынадай топтарға бөледі: "Анализируя взаимосвязь содержания и формы в искусстве, выделил пять форм орнамента геометрический, растительный, животный, предметный и смешанный" [4,371 с.].

Т.К. Бәсенов қолөнер шеберлеріне арнайы көптеген ою-өрнектердің үлгілерін жинақтай келе, олардың қолөнер бұйымдарда қолданылуы аясына кеңінен тоқталады. Соңғы кезде ою-өрнектерді қолданудың мән-мағынасы жойылып кеткендіктен ою-өрнектерді орналастыру, қолдану "бес топқа" бөлінеді.

1-ші топқа — бұйымның жиегін және жолаққатты көркемдеуге арналған ою-өрнектерді,

2-ші топқа — дөңгелек ыдыс-аяқтарға, сонымен қатар розеткелі үлкен ауқымды бұйымдарды көркемдеуге арналған ою-орнектерді,

3-ші топқа - үлкенді кішілі жазықтықты (плоскостей) сәндеуге арналған ою-өрнектерді,

4-ші топқа — күміс және алтын жіптермен барқытты кестелеуге арналған ою-өрнектерді,

5-ші топқа — зергерлік бұйымдарға, тас және ағаш, басқа да бұйымдарды оймыштауға арналған ою-өрнектерді [5,35 б.] жатқызуға болады.

Енді өзіміздің Қазақстан мұражайларынан жинақталған ағаш бұйымдардағы ою-өрнектердің қолданылуына келейік.

Геометриялық ою-өрнек үй-жиһаздарында көбірек кездеседі. Бұл ою-өрнек жүкаяқ, сандық, кебеже, әбдіре, асадал, төсекағаш, абажа, киіз үйдің босағаларында көбірек көрініс табады. Геометриялық элементтер түзу, қисық, толқын сызық, штрих, торкөз, спираль, ромбы және розетка түрінде оймышталып түрлі-түсті бояулармен әрленеді.

Геометриялық ою-өрнек зооморфтық және өсімдік тектес өрнектермен қабаттасып күрделі композиция құрайды. Үй жиһаздарында аталған ою-өрнек элементтері тұтастырушы немесе бос тұстарын толықтырушы түрінде кездеседі. Сызықтар кейде әр бағытта орналасқан бір-бірін 40°-45° сүйір-ромбы, ирек, зиг-заг, тұмарша, үшбұрыш түрінде беріліп отырады. Геометриялық ою-өрнек басқа да қазақ халқының қолөнерінде, соның ішінде сырмақ, текемет, алаша, бау-басқұр, аяққап, тоқу өнерінде қисық сызық, сынық сызық түрінде кездеседі.

Б.Э. Петридің жорамалдауынша, ромбы “жебеге” көбірек үқсас [6,135-171 сс.] - “Жебе” түріндегі ою-орнекті жүк аяқтарда кездестіруге болады.

Зооморфтық ою-өрнек.

Осы ою-өрнектердің ішінде халық арасындағы белгілісі зооморфтық (жануарлар бейнесі) түрі. Зооморфтық ою-өрнегі бейнеленген бұйымдарда көбіне-көп жануарлардың сыртқы пішіні яғни мүйізі, тырнағы,тұмсығы,жиырылған бейнесі, табандарының іздері беріліп отырған. Мұны біз әр аймақтардағы мұражайларда сақталған үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтардан көруге болады.

Ою-өрнек үй жиһазының бетінде, соның ішінде кебеже, асадал, әбдіре, адалбақанның жиектері мен босағаларында және дәл орталықтарында “розетка” түрінде беріліп отырады. Сондай-ақ аталған бұйымдарда жүрекше, қошқар мүйіз, қырық мүйіз, сыңар мүйіз, текемет ою, бітпес, арқар мүйіз, су,толқын бейнесінде беріліп отырады. Үй жиһаздарына қарағанда ыдыс-аяққа ою- өрнек түсірудің өзіндік ерекшелігі бар. Шеберлер трафаретті кеңінен пайдаланады. Трафарет қатты қағазға немесе теріге ойылған ою-өрнек үлгісі [7,102 б.]. Мәселен бізге жайпақ табақтың сырт қабырғасына оймышталған ою-өрнек кездесті. Мұны біз әр аймақтардағы мұражайларда сақталған үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтардан кездестірдік. Мәселен, аталған ою- өрнектер кебеже мен жастық ағаштың босағаларында көбінесе тігінен оймышталып, бос аралықтарды толтырып отырса, ал төсекағаштарда белгілі бір ырғақпен біркелкі орындалған. Кейде шеберлер зооморфтық ою-өрнекті "розетка" түрінде бұйымның дәл ортасына болмаса қатарластырып беріп отырған.

Пішіні өте ұсақ болып келетін жануарлардың іздері жастық ағаш, кебеже, асадалдың көрнекті тұстарына беріліп отырған. Сондай-ақ бұл өрнекті үй жиһаздарының жиектері мен аралықтарынан кездестіруге болады.

Зооморфтық ою-өрнектерінде төрт түлік малдың абстракциялық пішіні де ерекше орындалады. Әсіресе бүгінде көпшілікке "қошқар мүйіз", "төртқұлақ", "түйетабан", "ботамойын", "түлкібас", "құсқанат және тағы басқалары мәлім. Төрт түлік малдың бейнелерінің бірі "қошқар мүйіз" ол қазақ халқының бүкіл тыныс-тіршілігінде көрініс тапқан. Соның ішінде жиһаздарында "қошқар мүйіз", "қырық мүйіз", "сыңар мүйіз", "арқар мүйіз" түрлері кеңінен қолданылған [8,24-23 сс.].

Үй жиһаздарында бейнеленген "қошқар мүйіз" өрнегі төрт тармақтан құрылып, кейде розетка түрінде тігінен я болмаса бұрышталып бейнеленеді. Ал "төрт құлақ"' өрнегі үй жиһаздарында кебеже безендіруде кеңінен орын алған. Жалпы наным-сенімге байланысты "қошқар мүйіз" молшылық, мал басының аман-дығы тұрғысында кеңінен қолданыс тапқан . Зооморфтың ою-өрнегінде - "Бота мойын" өрнегі топтан мойны оза иілген бота" бейнесінде. Мұндай өрнек ағаш бұйымдарының дәл ортасында иіліп беріледі. Кейде осы өрнекті "жүрекше" деп атайды [9, 9 б.]. "Бота мойын" өрнегі жеке-дара ұзына шұбатылып бірін-бірі қуалай беріліп белгілі ырғақты сақтайды,мұндай ырғақты композиция көбіне бұйымның жиектерінде я болмаса ыдыстардың ернеуінде көрініс табады. Маңғыстау қазақтары мұны кейде текемет, бау-басқұр, жел-бау да әрдайым қолданып отырады. Оны кейде "сынық мүйіз" деп те атайды.

Зооморфтық ою-өрнектің тағы бір белгілі түрі мысық, түлкі, иттің бас бейнесіне ұқсас сопақша, дөңгелек, кейде алмұрт іспеттес "түлкі бас" ою-өрнек. Ағаш бұйымдарда "ит табақ", "ит емшек", "қарақұс", "құс тұмсық", "көбелек", "шыбынның қанаты" деп аталатын түрлері кездеседі [10, 10-13 сс.].

Бұл аталған ою-өрнек элементтері ағаш бұйымдарда тілік, аласа шұқырлы, биік шұқырлы, оймыш түрімен қашалады.

Аталған ою-өрнек түрлі ыдыс-аяқтар,шаруашылық бұйымдарда да көрініс табады. Әсіресе "қошқар мүйіз" өрнегі астаудың, саптыаяқтың, ожаулардың тұтқалары есебінде аумақты оймышпен бедерленсе, оның сыртқы бетіне биік бедермен айшықталған.

Өсімдік тектес ою-өрнек.

Өсімдік тектес ою-орнектері кейде "ағаштың мотиві", "бұтақ", "жапырақ", "гүл", "сабақ", "өткізбе", "шиыршық", "тамыр" түрінде ағаш бұйымдарда, оның ішінде киіз үй есіктерде, жақтауларда, адалбақан, шаңырақтың шеңберінде, босағаларда тігінен түсіріледі.

"Ағаш үндес" ою-өрнек мәңгі тіршілік, өмірдің жалғасы деген наным-сенімнен туған. "Ағаш мотиві" элементтері көбіне тілік, үшқырлы оймыштармен түсіріліп, түрлі-түсті боялған [11, 30 б.].

Өсімдік өрнегінің ағаш бұйымдарда кең таралған келесі бір түрі "сабақ" деп аталады. Бұл өрнек элементтері тігінен, көлденең түрінде симметриялы беріліп отырған. Кейде шиыршықталып, ұшында жаңа бүр жарып келе жатқан "жауқазын" бейнелі осы элементтерді Маңғыстаудағы қорымдарда "құлпы тас", "сандық тас" беттерінде көруге болады [12,165 с.].

Өсімдік ою-өрнегінің тағы бір белгілі "гүл". Гүл өрнегі жүкаяқтың негізгі бөлігінде ұшырасса, ал адалбақандардың көбіне бетінде бояумен ақ, сары түстермен беріліп отырған. Бұл ою-өрнек түрі ыдыс-аяқтарда молынан кездеседі. Бізге ұшырасқан екі қатарлы және аласа бедерлі оймышпен әшекейленген күбідегі "жүрекше" өрнегі оның ернеуінде шауып түсірілген. Жалпы өсімдік тектес ою-өрнегі табиғат тынысын, қоршаған ортаны бейнелеген [13, 104 б.].

Қазақ халқының арасында кең таралған ою-өрнектің тағы бір түрі *космогониялық өрнек.* Шеберлер өз көркем өнер туындыларында аспан әлемімен тікелей байланыста болған. Жұлдыз, ай, күн элементтері наным-сенімге байланысты жол сілтеуші, ауа райын бағдарлаушы рөлін атқарған.

Үй жиһаздарында "жұлдыз", "ай" элементтері бұйымның дәл ортасында беріліп отырған. Кейбір аймақтарда осындай ою-өрнектің "жұлдыз", "балға мен орақ" түрлері орын алған.

Үй жиһаздарында космогониялық ою-өрнектің "шұғыла", "бітпес", "төрт құлақ", "шимай" түрлері де кеңінен қолданылған. Әсіресе жарты ай, жұлдыз, күн символы ретінде, "дөңгелек" дүниенің төрт-торабы ретінде "төртқұлақ" басым бейнеленеді.

Ортасында күннің нұр шашуы, жұлдыз, жарты ай белгілері бейнеленіп, сырт жағынан гүл жапырақ-тармен өрнектелген "шұғыла оюы" - өмір сүрудің қайнар көзі осылар деген ұғымды меңзейді.

Аталған ою-өрнектер үй жиһаздарында, ыдыс-аяқтарда бірнеше рет қайталанатын "ырғақ" заңды-лығы сақталынып, тіпті кейде негігі сұлбаны екі-үш қайтара 1,3-1,5 см аралықта терең тілік оймышпен жүргізілген.

Сонымен, біз қорыта келе ағаш бұйымдарда ою-өрнектердің қалай орналасатынына кеңінен тоқтал-дық. Ағаш бұйымдарда ою-өрнек белгілі бір тәртіппен "сырмақ өрнегі", "текемет өрнегі", "тұс киіз"

іспетті болып келеді.

Өкінішке орай, ою-өрнектің байырғы түрі бұзылып, көрші елдердің ою-өрнектерінің кейбір элементтері қолданыс аясында жүр. Қазіргі сән әлемінде ою-өрнекті бей-берекет, қалай болса солай ұлттық киімдерде қолдануда. Бұның өзі халқымыздың төл өнеріне қауіп төндіреді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Джанибеков У.Культура казахского ремесла. – Алма-Ата:Өнер, 1982. – С. 142.

2. Штернберг Л.Я.Первобытная религия в свете этнографии. – Иссл., статьи, лекции. – Л.: Институт народов Севера, 1936. – С. 573 с.с илл.

3. Мириманов В.Б.Первобытное и традиционное искусство. – М.: Искусство,1973. – С. 319 с. с илл.

4. Ванслов В.В.Содержание и формы в искусстве. – М.: Искусство,1956. – С. 371с.

5. Басенов Т.К.Прикладное искусство Казахстана. – Алма-Ата, 1958. – 47 с.: илл. 29.

6. Шнейдер Е.Р.Казахская орнаментика. Казаки.Антропологические очерк. – Л.,1927. – С.171.

7. Бекназаров Р.А.Традиционное камнерезное искусство казахов. Дисс...канд.ист.наук. – Алматы,1998. – С. 159.

8. Қасиманов С.Қазақ халқының қолөнері. – Алматы:Қазақстан, 1995. – 240 б., суреттермен

9. Әбдіғапрова Ұ.М.Қазақтың ұлттық ою-өрнектері.(Оқу құрал). – Алматы.Өнер.1999. – 152 б.

10. Жәнібеков Ө.Жолайырықта. Көкейкесті тақырыпқа сұқбат. – Алматы: Рауан,1995. – 112 б.

11. Қасиманов С Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан,1995. – 240-б., суреттермен

12. Муканов М.С.Казахская юрта. – Алма-Ата: Қайнар,1981. – С. 122.

13. Аджигалиев С.И.Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: Ғылым,1994. – С. 249.:

References

1.Janibekov U. Kul'tura kazahskogo remesla [Culture of Kazakh craft]. – Alma-ata: Art,1982. – p. 142 [in Russian].

2.Sternberg L.Y. Pervobytnaya religiya v svete etnografii [Primitive religion in the light of ethnography]. – L: Institute of the North Folks, 1936. - p. 573 [in Russian].

3.Mirirmanov V.B. Pervobytnoe i tradicionnoe iskusstvo [Primitive and traditional art]. – M: Art, 1973. – p. 319 [in Russian].

4.Vanslov V.V. Soderzhanie i formy v iskusstve [Content and forms in art]. – M: Art, 1956. – p. 371[in Russian].

5.Basenov T.K. Prikladnoe iskusstvo Kazahstana [Applied art of Kazakhstan]. – Alma-ata, 1958. – p. 47 [in Russian].

6.Shneider E.R. Kazahskaya ornamentika [Kazakh ornamentation]. - Cossacks. Anthropological sketch. L., 1927. – p. 171 [in Russian].

7.Beknazarov R.A. Tradicionnoe kamnereznoe iskusstvo kazahov [Traditional stone-cutting art of Kazakhs]. – Dissertation, Almaty, 1998. – p.159[in Russian].

8.Kasimanov S. Qazaq halqynyń qolóneri [Crafts of the Kazakh people]. – Almaty: Kazakhstan, 1995. – p.240. [in Kazakh].

9.Abdigapparova U.M. Qazaqtyń ulttyq oıý-órnekteri [Kazakh national ornaments]. – Almaty: Art, 1999. – p. 152.[in Kazakh].

10.Zhanibekov O. Jolaıyryqta. Kókeıkesti taqyrypqa suqbat [At the crossroads. Interview on a topical issue]. – Almaty: Rauan, 1995. – p.112.[in Kazakh].

11.Kasimanov S. Qazaq halqynyń qolóneri [Crafts of the Kazakh people]. – Almaty: Kazakhstan, 1995. – p.240[in Kazakh].

12.Mukanov M.S. Kazahskaya yurta [Kazakh yurt]. – Almaty: Kainar, 1981. – p. 122 [in Russian].

13.Ajigaliyev S.I. Genezis tradicionnoj pogrebal'no-kul'tovoj arhitektury Zapadnogo Kazahstana (na osnove issledovaniya malyh form) [The genesis of the traditional burial and cult architecture of Western Kazakhstan (based on the study of small forms)]. – Almaty: Science, 1994. – p. 249 [in Russian].

УДК 902/904 (574.51) https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.38
МРНТИ: 03.41.91

Бексеитов Г.Т.[1], Тулегенов Т.Ж.[2], Шарипов Р.К.[3], Сатаева Б.Е.[3].

[1] к.и.н., доцент кафедры Археологии, этнологии и музеологии Казахского Национального университета имени Аль-Фараби, директор Международной научно-исследовательской лаборатории «Геоархеология» г. Алматы, Казахстан, Email: bek_ok@mail.ru
[2]старший научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» г. Есик, Казахстан, Email: tur4ik_kz@mail.ru
[3] заведующий научно-исследовательским отделом Государственного историко-культурного и природного заповедника-музея "Танбалы" с. Узынагаш, Казахстан, Email: sharipovrinat1982@mail.ru
[3] научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» г. Есик, Казахстан, Email: botakozsatayeva@gmail.com

ПОГРЕБЕНИЕ ТЮРКСКОГО ВРЕМЕНИ МОГИЛЬНИКА КЕНСАЙ II

Аннотация

В полевом сезоне 2020 г. археологическая экспедиция международной научно-исследовательской лаборатории «Геоархеология» при КазНУ им. Аль-Фараби провела научно-исследовательскую работу на археологическом комплексе Кенсай Жамбылского района Алматинской области. В рамках экспедиции были предварительно обследованы и раскопаны разнообразные и разновременные памятники археологии – каменные ящики эпохи бронзы, курганы усуно-тюркских этапов и захоронение позднего средневековья. В данной статье авторы дают результаты исследований относящиеся к тюркскому времени. Анализируя данный объект, необходимо отметить, судя по обнаруженному сопроводительному инвентарю, исследованный курган относится к тюркскому периоду и является захоронением воина? с конем (погребение оказалось разграбленным, кости погребенного почти отсутствует). Предварительный анализ предметов данного воинского погребения локального района Жетысу наглядно демонстрирует погребальную обрядность и предметный комплекс развитотюркской культуры X-XI вв. н.э. Полученный результат является дополнительным аргументом в пользу продолжения комплексного археологического изучения региона Жетысу.

Ключевые слова: *Жетысу, археологический комплекс Кенсай, тюркская культура, курган, генезис, могильная яма.*

Г.Т. Бексеитов [1], Т.Ж. Тулегенов [2], Р.Қ. Шәріпов [3], Б.Е. Сатаева [3]

[1] т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Археологиия, этнология және музеология кафедрасының доценті, «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының директоры Алматы қ., Қазақстан, Email: bek_ok@mail.ru
[2] «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің аға ғылыми қызметкері Есік қ., Қазақстан, Email: tur4ik_kz@mail.ru
[3] «Таңбалы» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейінің ғылыми зерттеу бөлімінің меңгерушісі Ұзынағаш а., Қазақстан, Email: sharipovrinat1982@mail.ru
[3] «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің ғылыми қызметкері Есік қ., Қазақстан, Email: botakozsatayeva@gmail.com

ТҮРКІ ДӘУІРІНЕ ЖАТАТЫН КЕҢСАЙ II ЖЕРЛЕУ ҚОРЫМЫ

Аңдатпа

2020 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ті жанындағы "Геоархеология" халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының археологиялық экспедициясы Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Кеңсай археологиялық кешенінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Экспедиция аясында археологияның әр түрлі және түрлі кезеңдегі ескерткіштері – қола дәуірінің тас жәшіктері, үйсін-түркі кезеңінің қорғандары және кейінгі орта ғасырдың жерленген орындары зерттеліп, қазылды. Бұл мақалада авторлар түркі дәуіріне қатысты зерттеулердің нәтижелерін береді. Осы нысанды талдай келе,

табылған ілеспе қабір ішілік-заттарға қарағанда, зерттелген қорған түркі кезеңіне жатады және жауынгердің? жылқымен жерленген жері болып табылады (жерлеу орны тоналған болып шықты, марқұмның сүйектері мүлдем кездеспейді деуге болады). Жетісу аумағының осы әскери-ғұрыптық жерлеу нысандарын алдын - ала талдау нәтижелері б.з. X-XI ғг. дамыған түркі мәдениетінің заттық кешенін айқын көрсетеді. Алынған нәтиже Жетісу өңірін кешенді археологиялық зерттеуді жалғастырудың қосымша дәлелі болып табылады.

Түйін сөздер: *Жетісу, Кеңсай археологиялық кешені, түркі мәдениеті, қорған, генезис, қабір шұңқыры.*

Bexeitov G.T.[1], Tulegenov T.Zh.[2] Sharipov R.K.[3] Satayeva B.E.[3]
[1] Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of Al-Farabi Kazakh National University, director of the International scientific-research laboratory "Geoarcheology"
Almaty, Kazakhstan, e-mail: bek_ok@mail.ru
[2] Senior Researcher of State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"
Esik, Kazakhstan, e-mail: tur4ik_kz@mail.ru
[3] Head of the scientific-research department of the State Historical- Cultural and Natural Reserve-Museum "Tanbaly"
Uzynagash, Kazakhstan, e-mail: sharipovrinat1982@mail.ru
[3] Scientific-research of State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"
Esik, Kazakhstan, e-mail: botakozsatayeva@gmail.com

BURIAL MOUND OF TURKIC TIME KENSAI II

Abstract

In the field work of 2020, an archaeological expedition of the international scientific-research laboratory "Geoarcheology" at KazNU named after Al-Farabi carried out scientific-research work at the Kensai archaeological complex of the Zhambyl district of the Almaty region. Within the framework of the expedition, there were excavated archeological monuments of each period, stone boxes of the Bronze Age, mounds of the Uisun-Turkic period and burials of the late Middle Ages. In this article, the authors provide research results related to the Turkic time. When analyzing this object, it should be noted, judging by the found accompanying inventory, the investigated mound belongs to the Turkic period and is the burial of a warrior? with a horse (the burial turned out to be plundered, the bones of the human are almost absent). A preliminary analysis of the items of this military burial in the local region of Zhetysu clearly demonstrates the funeral rituals and subject complex of the developed Turkic culture of the X-XI centuries BC. The result obtained is an additional argument in favor of continuing the comprehensive archaeological study of the Zhetysu region.

Key words: *Zhetysu, Kensai archaeological complex, Turkic culture, mound, genesis, burial pit.*

***Введение*:** Глубинные истоки истории и культуры Казахстана лежат в земле, в археологических памятниках-свидетелях жизни наших предков, населявших просторы казахстанских степей и пустынь, горных ущелий и предгорий, долин рек и берегов озер.

В Жетысу звучали разные языки. Процветали многие религиозные конфессии. Хребты Иле Алатау и предгорный «культурный пояс» определяли направления межэтнических контактов и интеграции. Такие особенности региона определили характер и методы работ сотрудников международной научно-исследовательской лаборатории "Геоархеология" при КазНУ им. Аль-Фараби. Стремление выяснить динамику этнокультурных процессов в Жетысу в широком хронологическом диапазоне заставило создавать комплексную экспедицию. Ее задачей стало исследование древних и современных ландшафтов, их районирование, определение особенностей топографии археологических памятников от эпохи бронзы до поздней кочевой культуры.

Главной целью комплексных научно-исследовательских и археолого-реконструктивных работ являлось изучение памятников археологии в Кенсайском микрорегионе, и получение на этой основе нового археологического и историко-культурного материала по древней истории края Жамбылского района Алматинской области.

Материалы и методы. В настоящее время сотрудники лаборатории занимаются исследованием и анализом артефактов и датирующих материалов.

Археологический комплекс Кенсай расположен в 2 км к востоку от села Сункар Жамбылского района Алматинской области в предгорной зоне в северных склонах хребта Иле Алатау.

Микрорегион и близлежащий археологический комплекс Актерек впервые исследованы в 1985 г. Семиреченской археологической экспедицией под руководством К.А. Акишева. В 2004 г. работы по выявлению и документации памятников микрорегиона были продолжены и подробно описаны археологами Ю.А.Мотовым и А.А. Горячевым, в связи с выполнением планового задания по проекту: «Подготовка к изданию Свода памятников истории и культуры Алматинской области». На основе полученных материалов были выявлены многочисленные археологические памятники и комплексы от эпохи бронзы до позднего средневековья, были представлены отдельные проблемы становления номадизма и культурно-хронологической атрибуции памятников в данном микрорегионе [6, 80-87].

Топографически территория археологического комплекса типична: невысокие горные террасы с пастбищными угодьями богатым травостоем, плавно понижаясь, переходят в удобные долины. Каждая из террас еще в древности представляла собой удобное для проживания место: с одной стороны ландшафт выделялся ролью естественного заслона со стороны гор, наличие пастбищ и участков для земледелия, источник пресной воды – данная топоситуация давала все необходимые условия, благоприятствующие обитанию древнего населения. Неслучайно, что в Кенсайском микро участке в результате обследования выявлены памятники различных хронологических срезов довольно длительного отрезка времени: начиная с эпохи бронзы, включая объекты позднего средневековья, ведь пастбища этого микрорайона используются и поныне.

Могильник состоит из двух небольших курганов, насыпи из земли и камней. Курганы вытянуты компактно с юга на север. Конструкции курганов в основном расплывчаты, сильно задернованы и представляют собой округлые в плане, каменные наброски. Диаметр курганов от 12 м до 15 м, высота от 0,4 м до 0, 5 м. По внешним признакам памятник можно отнести к эпохи тюрков.

Объект II, курган №1 расположен на самом краю южной стороны цепочки (GPS – географические координаты: N 43º 21.955'; E 075º22.961'). Невысокий курган, насыпь трапециевидная, имеет панцирную облицовку насыпи, представляет собой небольшой, уплощенный холмик. Растительность с проплешинами, что можно объяснить гумусовой поверхностью. На насыпи впадин и воронок нет. По центру, по линии С-Ю была размечена бровка шириной в 50 см. Работы проводились вручную. Было решено снять западную половину насыпи кургана до уровня материковой поверхности. Произведена зачистка полученного таким образом разреза кургана по направления север-юг. Диаметр кургана –15 м, высота – 0,5 м.

После зачистки дернового слоя проявились контуры надмогильного сооружения в виде сегментосферы, диаметр основания которой составил 15 м., а высота 0,5 м. Периметр кургана обрамляла крепида (кольцо из крупного камня) характерный для того времени конструктивно-семантический элемент. От крепиды на «тело» кургана была выложена каменная кладка «рубашка», покрывающая 60 процентов конструкции.

Могильная яма погребенного имела подовальную форму, ориентация по длинной стороне С-Ю. Размеры могильной ямы составили 2 м х 1,3 м. Погребение имело довольно большую глубину, 2 м от древней поверхности. При углублении по контурам погребальной камеры выявлен деформированный керамический сосуд, а также на глубине 1,20 м - фрагменты железного палаша, корризированное железное изделие, наконечик стрелы из железа и продолговатая бронзовая бляшка, на оборотной стороне имеется шпеньки для крепления к ремню. Человеческие кости в могиле обнаружены фрагментарно, из за неоднократной разграбленности. Воинское погребение оказалось ограбленным. Кости воина лежали беспорядочно. Наиболее вероятное первоначальное положение погребенного на ЗСЗ.

При раскопках на глубине 2 м нами зафиксированы останки лошади, ориентированные с СЗ на ЮВ, они имели следующие размеры: в длину 180 см, в ширину 80 см. Лошадь положена с подогнутыми ногами, череп головы отсутствует. С дорсальной поверхности передние и задние ноги лошади с копытами захоронены под грудь.

Характеристика предметов сопроводительного инвентаря из исследованного погребения. Нами привлекаются в первую очередь те материалы, которые в той или иной мере могут быть использованы для хронологии.

Дадим краткое описание найденным находкам:

1. Наконечник ремня (Бронза). Подпрямоугольной формы, основание раздвоенное носик заострен. Орнаментирован позолоченным декором. С внутренней стороны имеется два шпенька. Длина 8 см, ширина 2 см. Длина шпенька 0,3-0,4 см, толщина 0,3 см (Сохранность хорошая, покрыта патиной). Железное изделие (диаметр-6,5 см), Наконечник стрелы из железа (длинна-5 см, ширина-1,5 см) (рис.1).

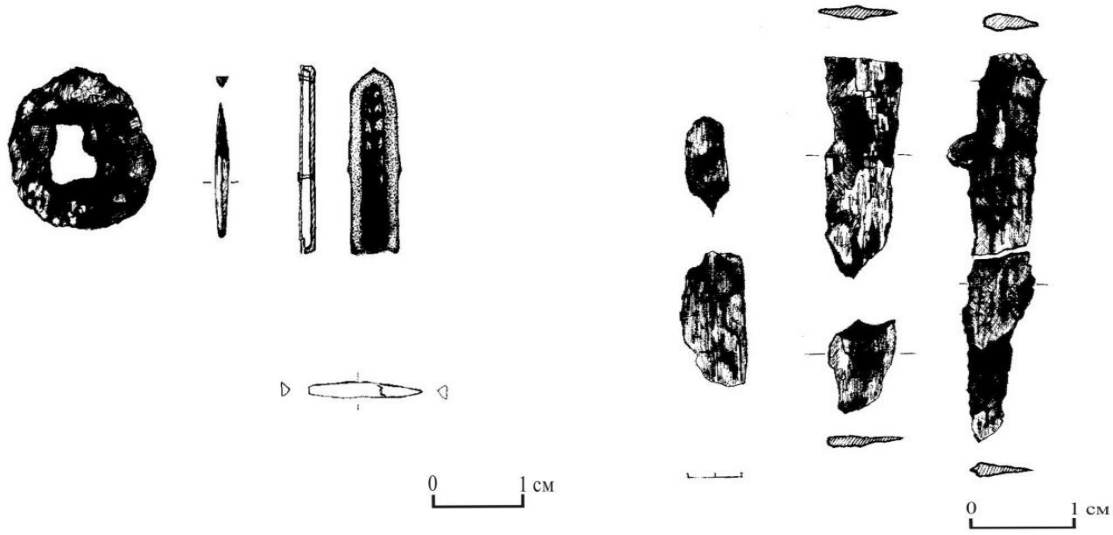

Рис.1.

Наконечник ремня, железное изделие инаконечник стрелы из железа
Рис.2. Фрагмент палаша

2. Фрагмент палаша (Железо). Линзовидной в сечении формы. Длина – 19 см, ширина 2,3-2,5 см, толщина 1,5-1,8 см (рис.2).

3. Керамический сосуд с шаровидным туловом, дно округлое. Венчик отделяется с еле заметным утолщением. На боковинах сосуда имеются две ручки и орнаменты ввиде петлевидных налепов. Высота 14 см, диаметр тулова-16 см, диаметр дна 14 см, толщина стенок 0,5 см (рис.3).

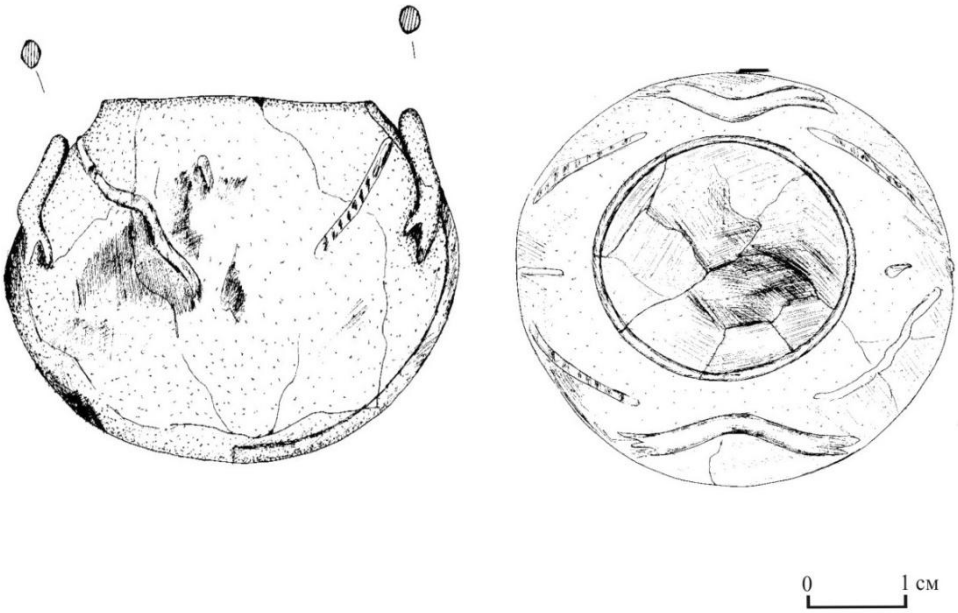

Рис.3. Керамический сосуд

Культурно-хронологическая атрибуция исследованных погребений. По результатам исследовательских работ можно отметить, что обряд тюркского захоронения воина с конем находит близкие аналогии в Центральном, Южном и Восточном Казахстане. Такой же обряд широко распространен на Алтае и в Туве. Погребение человека с конем определяется, как правило, начиная от раннего этапа (VI в.) до позднего времени (XII в.) Исследованные нами объекты представляют собой специфический тип сакральных памятников материальной культуры Юго-Восточного Казахстана в эпоху Тюркских государств VI- начала XIII вв.

Аналогичные захоронения относящиеся к древнетюркскому и ко времени поздних кочевников региона Жетысу, были исследованы в разные годы. В 1977 г. при земляных работах у юго-восточной

окраины центральной усадьбы бывшего совхоза Алатау, ныне вошедшего в состав г. Алматы, случайно было вскрыто одно погребение воина раннетюркского времени. Захоронение было исследовано археологом Ж.К. Курманкуловым, исследователь датирует памятник VI-VII вв. [4, 191-197].

Археологической экспедицией Центрального государственного музея РК под рук. Айткул Х.А. с 2014 по 2020 гг. на комплексном памятнике Актерек было исследовано 7 курганов тюркского периода. В публикациях автора во всех курганах были отмечены захоронения с лошадями [1,137-146].

В 2011 г. Государственным историко-культурным заповедником – музеем «Иссык» при аварийно-спасательных работ у юго-западной окраины (около 500 м) с. Жанатурмыс и в 30 м к усохшему оз. Коктума (река течет с запада на восток) было вскрыто одно погребение тюркского времени на территории современного мусульманского кладбища. Погребение было наполовину разобрано могильщиком, и часть находок от поясного набора собрано в отвалах земли. Поясной набор и конские сбруи изготовленные из бронзы, судья по этнографическим материалам Казахстана, аналогичны предметам настоящего времени. По обряду захоронения коня и типологии вещевого материала описанное погребение война следует датировать широким хронологическими рамками. Сузить эти рамки, на наш взгляд, может поясной набор, меч и сбруя, выполненные в высоком художественном стиле, датировка их определяется рамками VI-VIII вв. [8, 220-223].

Еще одним объектом исследования является захоронение с конем, обнаруженном в 2016 г. на западной окраине современного с.Узынагаш, среди новостроек. ТОО «Археологическая экспертиза» совместно с Государственным историко-культурным и природным заповедником-музеем "Танбалы" проводила археологические работы на погребении древнетюркского времени. В результате проведенных работ по вскрытию остатков погребальной камеры, была зачищена предположительно четвертая часть площади ямы, где были установлены края ее стенок, выкопанные в грунте (нижний подпочвенный слой) и материке, твердое лессовое основание, на котором формировались естественные и культурные слои.

Начало исследовательских работ в пределах археологического комплекса Кенсай, в особенности на исследованном кургане дали в целом сравнительно обширный объем информации, говорящий в пользу того, что культовые (поминальные) и погребально-поминальные сооружения тюрков, которые чаще располагаются вблизи от памятников ранних кочевников, показывают, что и в более позднее время Кенсайский микрорегион оставался священной для кочевников (тюрков) землей. Тюрки, видимо, осознавали в какой-то степени связь с прежними обитателями региона, поэтому строили свои погребально – поминальные сооружения рядом с курганами и городищами ранних кочевников [9].

Как отмечал в свое время академик Байпаков К.М.: комплекс тюркских изделии из раскопанных погребений с конем на территории Жетысу характеризует культуру древних тюрок Семиречья [2, 141].

В научной публикации российского археолога А.М. Илюшина приводится этноархеологическое исследование ритуальных захоронений коней средневекового населения Саяно-Алтая [3, 47-50]. В этом же работе упоминаются два довода советских ученых. Так Р.С. Липец пишет, что из эпоса тюрко-монгольских народов известно, что «убиваемый» «смертный» конь не является жертвой богам, предкам или покойному хозяину, а имеет «утилитарную» основу. Это, прежде всего транспортное животное, назначение которого - доставить хозяина в иной мир и служить ему там в таких же походах, перекочёвках, как и в земной жизни [5, 204-205). Исследователь С.П. Нестеров в работе, посвященной исследованию роли коня в культах средневековых тюркоязычных племен Центральной Азии, приводит наиболее полную сводку аналогичных, самостоятельных погребений коней под курганными насыпями или в насыпях более древних захоронений на территории Центральной Азии и Алтая в древнетюркское и монгольское время [7].

Заключение. Таким образом, анализ предметов погребального инвентаря из погребальных комплексов тюркских памятников Жетысу наглядно демонстрирует значение этих вещей в погребальной обрядности широкого хронологического диапазона. Таким образом, захоронение воина с конем в кургане №1 в могильнике Кенсай может датироваться 10-11 вв.

Список использованной литературы

1. Айтқұл Х.А. Мемлекеттік орталық музейінің 2014 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданына қарасты Ақтерек ауылдық округінде орналасқан археологиялық ескертқіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері // Материалы международной научно-методической конференции «VIII Оразбаевские чтения» «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования» приуроченной к 25-летию Независимости Республики Казахстан. Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 137-146 бб.

2. Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюргешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город: – Алматы: 2010. 398 с., илл.

3. Илюшин А.М. Ритуал захоронения коней как этнографо-археологический источник // Интеграция археологических и этнографических исследований. Омск: Изд-во «Наука-Омск», 2003. – С. 47-50.

4. Курманкулов Ж. Погребение воина раннетюркского времени // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1980. – С. 191–197.

5. Липец Р.С. Погребения с конем в эпосе тюрко-монгольских народов и в исторической действительности // Этногенез и этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1979. – С. 204-205.

6. Марьяшев А.Н., Мотов Ю.А., Горячев А.А., Потапов С.А., Бермагамбетов А.Ж. (2007). Свод памятников истории и культуры Алматинской области // Отчет об археологических исследованиях по программе «Культурное наследие». – Алматы,2007. – С.80-87.

7. Нестеров С.П., Конь в культах тюркоязычных племён Центральной Азии в эпоху средневековья. - Новосибирск, 1990. - 142 с.

8. Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Рахметов А.Н. Аварийно-спасательная деятельность заповедника-музея «Иссык» (итоги сезона 2011 г.) // Материалы ежегодной научно-практической конференции маргулановские чтения-2012. – Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х.Маргулана в г. Астана, 2012. – С.220-223.

9. Самашев З. Берел. Berel. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 с.

References:

1. Results of excavations of archaeological monuments of the Central State Museum of Aitkul H. A. in 2014 in Akterek rural district of Zhambyl District of Almaty region // material of the international scientific and methodological conference "VIII Orazbaevskie readings" "Archeology, Ethnology and museology in the system of modern higher education" dedicated to the 25th anniversary independence of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Kazakh university, 2016. - pp. 137-146.

2. Baypakov K. M. Zapadnotyurksky and Tyurgeshsky kaganate: tyurki and sogdiy, step and city: - Almaty: 2010. 398 P., ill.

3. Ilyushin a.m. ritual of burial of a horse as an ethnographic and archaeological source // integration of archaeological and ethnographic studies. Omsk: izd-Vo "Nauka-Omsk", 2003. – pp. 47-50.

4. Kurmankulov zh.burial of the warrior of ranneturk time // archaeological research of ancient and medieval Kazakhstan. - Alma-Ata: Nauka Kazssr, 1980. - Pp. 191-197.

5. Lipets R. S. burial with the end in the epic of the Turkic-Mongolian peoples and in historical activity-telness // ethnogenesis and ethnic history of Turkic-speaking peoples of Siberia and neighboring territories. Omsk, 1979. - Pp. 204-205.

6. Maryashev A. N., Motov Yu. A., Goryachev A. A., Potapov S. A., Bermagambetov A. Zh. (2007). Holy memory of history and culture of Almaty region // report on archaeological research under the Cultural Heritage program. - Almaty,2007. - Pp. 80-87.

7.Nesterov S. P., horse in the culture of Turkic-speaking countries of Central Asia in the Middle Ages. Novosibirsk publ., 1990. - 142 P.

8. Nurmukhanbetov B. N., Tulegenov T. zh., Rakhmetov A. N. accident-saving activity Museum "Issyk" (results of the season 2011) // material of the Annual Scientific and practical conference margulanovsky readings-2012.-Astana: Publishing Group branch of the Institute of Archaeology im. A. H. Margulana V. G. Astana, 2012. pp. 220-223.

9. Samashev Z. Berel. Berel. - Almaty: Taimas publ., 2011. - 236 p.

МРНТИ: 03.41.91 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.39

Б.А. Железняков [1], Г.Жумай [2], Д.С. Суатаева [3]

[1] Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері, PhD докторы Алматы қ, Қазақстан, Email: boriszheleznyakov@mail.ru

[2] «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің аға ғылыми қызметкері
Есік, Қазақстан, Email: jboti@mail.ru
[3] «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің ғылыми қызметкері
Есік, Қазақстан, Email: kabykbaeva.dinar@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАЛҒАР АУМАҒЫНДАҒЫ ЕСКЕРТКІШТЕР ТУРАЛЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Мақалада Ортағасырлық Талғар қалашығын зерттеу барысында белгілі болған археологиялық ескерткіштер туралы баяндалады. Осы күнге жеткен деректерге сүйенсек, қалашық маңында әлі де болса бекітілмеген елді мекендер бар екендігі айтылады. Зерттеулерлерге сүйенсек, ортағасырлық қала орналасқан аумақ айтарлықтай үлкен болған. Бұған Талғар қалашығынан әр түрлі қашықтықта табылған кездейсоқ олжалар дәлел. Алайда ол туралы тек сол кездегі зерттеушілердің еңбектерімен жазушылардың шығармаларында естеліктер ғана сақталған. Қалалық аумақ пен елді мекенді ондаған жылдар бойы зерттеу барысында сауда-саттық пен қолөнер жақсы дамығандығын осы уақытқа жеткен құнды заттардан көруге болады. Сырттан келген бұйымдар мен қалашық аумағынан табылған күміс тиындар қазіргі таңда еліміздің бірқатар музейлер мен қорық-музейлердің басты артефактілері болып тұр.

Ортағасырлық Талғар қалашығы Ұлы жібек жолының бойындағы халықаралық сауда, қарым-қатынас қарқынды дамыған орталық екендігі белгілі. Осындай қарым-қатынас нәтижесінде сырттан келген бұйымдар қазба барысында немесе кездейсоқ табылып отырған. Мақалада қазіргі таңда қалашық аумағынан тыс жердегі елді мекендер мен қоныстар зерттеуді қажет ететәндәгә айтылады.

Түйін сөздер: *Талғар, елді мекендер, ортағасыр, сауда-саттық, археологиялық ескерткіштер, артефактілер, қоныс, олжа, қалашық, аумақ, қолөнер.*

Железняков Б.А.[1], Жумай Г.[2], Суатаева Д.С. [3]
[1] старший научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Маргулана, докторант PhD
Алматы, Казахстан, Email: boriszheleznyakov@mail.ru
[2] старший научный сотрудник
Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык»
Есик, Казахстан, Email: jboti@mail.ru
[3] научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык»
Есик, Казахстан, Email: kabykbaeva.dinar@mail.ru

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ТАЛГАРСКОГО МИКРОРЕГИОНА ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассматриваются археологические памятники, ставшие известными при изучении средневекового городища Талгар. По имеющимся источникам, рядом с городищем есть не укрепленные поселения. Согласно исследованиям, территория на которой расположен средневековый город, была довольно большой. Тому доказательство обнаруженные вблизи городища различные находки. Кроме того, о городище сохранились упоминания в произведениях писателей и в трудах исследователей. Изучение городской округи и рядом расположенных поселений, выявило, тот факт, что в городище процветала торговля и ремесло. Привозные предметы и серебряные монеты, найденные на территории городища, сегодня являются основными экспонатами ряда музеев и заповедников-музеев страны.

Ключевые слова: *Талгар, поселения, средневековье, торговля, археологические памятники, артефакты*

B.A. Zheleznyakov[1], G.Zhumay[2], D.S. Suataeva[3]
[1] Senior Researcher, A.H. Margulan Institute of Archeology, PhD candidate
Almaty, Kazakhstan, e-mail: boriszheleznyakov@mail.ru
[2] Senior Researcher of State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"
Esik, Kazakhstan, e-mail: jboti@mail.ru
[3] Scientific-research of State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"

Esik, Kazakhstan, e-mail: kabykbaeva.dinar@mail.ru

MEDIEVAL MONUMENTS OF THE TALGAR MICROREGION ACCORDING TO ARCHEOLOGY

Abstract

The article deals with the archaeological sites that became known when studying the medieval settlement of Talgar. According to available sources, there are not fortified settlements near the settlement. According to research, the territory in which the medieval city is located was quite large. This is evidenced by various finds found near the settlement. In addition, mentions of the settlement have been preserved in the works of writers and in the works of researchers. The study of the urban area and nearby settlements revealed the fact that trade and crafts flourished in the settlement. Imported objects and silver coins found on the territory of the settlement are today the main exhibits of a number of museums and reserves-museums in the country.

Key words: *Talgar, settlements, Middle Ages, trade, archaeological sites, artifacts*

Кіріспе. Жетісу өңіріндегі ортағасырлық қалалардың қалыптасуы мен даму тарихына қатысты археологиялық зерттеулер мен деректер негізінде анықталған елді мекендер мен қалашықтар туралы айтамыз. Кейбір деректерге сүйенсек, әлі күнге дейін нақтыланбаған елді мекендер де жөнінде санаулы ғана ғалымдардың еңбектерінде ғана айтылып жүр. Қаншама жылдар бойы зерттеліп келе жатқан қалашықтардың ашылмаған деректері мен белгісіз тұстары әлі де болса зерттеушілердің назарын аударатындықтан, барлау, бақылау, зерттеу жұмыстары жалғасын табуды қажет етеді.

Мақсаты: Мақалада ортағасырлық Талғар қалашығы мен нақтыланбаған елді мекендер жөнінде теориялық негізде жан-жақты зерттеліп сипатталған. Зерттеудің мақсаты – Талғар қалашығы мен нақтыланбаған елді мекендер арасындағы мәдени байланыстар мен тығыз қарым-қатынастың болғандығын қазба барысында немесе кездейсоқ табылған заттай деректер негізінде анықтау.

Материалдар мен әдістер: Зерттеудің әдіснамалық негіздері ортағасырлық қалаларды зерттеген ғалымдар мен зерттеушілердің теориялық және археологиялық қазба барысында табылған заттай деректер негізінде айтылған пікірлері мен тұжырымдамаларынан тұрады. Мақалада зерттеудің теориялық негіздемесін саралауға арналған теориялық салыстырмалы талдау әдісі қолданылғанын айтуға болады.

Нәтижелерді талқылау.

Археологиялық зерттеу барысында елді мекен, қалашық, қалажұрттары, тарихи ескерткіштер орыны анықталынып, археологиялық деректер негізінде салыстырылып, сол дәуірдегі қала тұрғындарының айналысқан кәсібі, қарым-қатынасы, тіршілік аумағын қарастырыамыз. Осы орайда артефакт, елді мекен, қалашық, бекініс, мәдени қабаттар, тұрғын үй және басқа да ортағасырға тән негізгі түсініктер нақтыланады.

Қалашық - тарихи мәдени ескерткіштің бір бөлігі, аталмыш елді мекен тұрғындарының қалыптасу тарихы мен даму кезеңдерін, қарым-қатынастарын, халықаралық байланыстарын заттай деректер негізінде анықтауға болады. Сондай-ақ елді мекенге қатысты артефактілер арнайы жүргізілген археологиялық қазба нәтижесінде кей жағдайда кездейсоқ олжа болса, бертін келе кейбір заттай деректер жер бетілік материалдар болып қолданылады.

Зерттеу нәтижесі: Талғар қалашығын көзбен көру және ескерткішті зерттеу, барлау жұмысы 150 жылдан астам уақыт бойы жүргізіліп келеді, бұл дегеніміз ескерткіштің бірегейлігін көрсетеді. Ш.Ш. Уәлиханов аталмыш ескерткішті 1854 жылы анықтады. Алайда жер бетінен алғашқы табылған заттар жинақтала басталса керек, дегенмен ол туралы нақты ешқандай дәлел сақталмаған. Верный музейі алғашқылардың бірі болып артефактілерді жинаған. 1921 жылдың жазында В.Д. Городецкий өзен бойымен ағып өткен табиғи сел әсерінен бүлінген мәдени қабаттарды алғаш байқаған, осыдан кейін зерттеушілер қаланың батыс қабырғасының артында орналасқан, селмен шайылған үй-жайлар мен шеберханалардың орнын көрсетіп, ескерткішті сақтаудың ерекшеліктеріне сипаттама берді [5. 49-55]. 1955 жылы алғаш рет Талғар қалашығына И.И. Копыловтың жетекшілігімен археологиялық қазба жұмысы басталды. А.Х. Марғұлан Талғар қалашығын зерттеп, алғашқы ғылыми еңбегінде Талхиз дереккөздерін бірінші болып салыстырмалы түрде көрсеткен [9. 61] Қалашықтың мәдени қабаттарын ашу бойынша зерттеулерді Абай мемлекеттік университеті мен Тарих, археология және этнология институтының археологтары 65 жыл бойы (2020 жылы Т.В. Савельеваның жетекшілігімен) біраз үзілістермен жүргізіп келеді. Көрсеткіш бойынша Жетісу аймағындағы ең танымал ескерткіштерден де ұзақ зерттелді. Археологиялық қазу әдістері қалашықтың жеке аумақтары, тұрғын үй және шаруашылық орындарының бүлінген орындарын зерттеуге, орналасуын анықтауға айтарлықтай нәтиже берді. Алматы

қаласының музейлерінде Талғар қалашығынан табылған жәдігерлер негізгі витриналарға қойылған және музей қорларында сақталуда. Талғар және Қойлық қалашықтары Алматы облысының ортағасырлық қалалық мәдениетінің ең танымал және зерттелген ескерткіштері. Зерттеушілердің басым көпшілігі аталмыш қалашықтарды әлі күнге дейін Жетісудың тарихи-мәдени аймағы деп атайды. 1960 жылдан бастап К.М. Байпаковтың жетекшілігімен ескерткіштерге зерттеу жұмысы жүргізілді. Бұл аумақ Ұлы Жібек жолының Қастек пен Керімбайтөбеден (Ақтеректен) бастап, Қойлық пен Алакөлдің айналасындағы төртқұлына дейінгі аумаққа созылып жатыр. Алдыңғы кезеңдердегі ескерткіштермен қатар: ең құндылары ерте және орта қола дәуіріне жататын петроглифтер, Жетісу өңіріндегі патша қорғандары (сақ дәуірі) VIII-XIII ғасырлардағы қалалық мәдениеттің гүлдену кезеңінен бастау алған қоныстар, елді мекендер - туризмді дамытуға негіз болды. Ферғана мен Шу алқабы арқылы өтетін негізгі жолдың солтүстік тармағы болғандықтан, Жібек жолы маршруттарының 600 км-ден астам маңызды бөлігін құрады. Алматы және Жамбыл облыстарында орналасқан Талғар, Қойлық және басқа да алты ескерткіш маңыздылықтарымен 2014 жылы «Жібек жолы: Чаньань Тянь-Шань дәлізінің маршруттық желісі» трансшекаралық номинациясына енді. Қазіргі уақытта Талғар қалашығын қорғау және таныстыру үшін ескерткіш аумағының антропогендік даму сатысын сақтау қажет. 20-шы жылдардың басындағы біріктіру кезеңі - қалашықтың сақталу тарихын бұзды. Содан кейін, В.Д. Городецкий мен М.Е. Массон қаланың орталық бөлігі мен оңтүстігін сақтап қалды. Аталмыш аумақ қазір таңда ЮНЕСКО-ның қорғауына алынған ескерткіштер қатарына кірген. Алайда, Талғар қалашығына жүргізілген зерттеу жұмыстары бір ғасырдың көлеміне жетті. Олардың кейбіреулері белгілі бір тарихнамада жинақталған. Қазіргі уақытта ҚР Мемлекеттік Орталық музейінде сақталған ортағасырлық сырттан келген заттар қалашықтың сыртқы қабырғаларынан, шығысқа қарай ондаған метр жерлерге суармалы арық төсеу кезінде табылған [13. 44-45]. Кейбір олжалар И.И. Копылов архив құжаттары мен ғылыми мақалаларда ғана танымал, ал жәдігерлердің өзі жоғалып кеткен [10. 122-136]. Талғар қаласынан кездейсоқ табылған заттар ортағасырлық Талхиз қалашығының (XI-XIII ғасырдың басында гүлдену кезеңі) аумағының едәуір үлкен болғандығын көрсетеді. Қала маңы абаттандырылмаған, елді мекеннің жоғарғы бөлігінде ауыл шаруашылығына ыңғайлы жерлер болғандығын білдіреді, алайда, XIX ғасырдағы заманауи Талғардың құрылысы сондай-ақ 50-жылдардағы жерді қарқынды пайдалану барысында қалашықтың біраз аумағы жойылып кеткен. Талхиз қалашығының аумағы кең болғандығын, қазба барысында анықталған шаруашылық орындары, шеберханалар, тұрғын үй орындары мен ерекше рельефті бекіністерден, тас жолдардан көруге болады.

1.Сурет. Талғар қалашығындағы археологиялық қазба И.И. Копылов жетекшілік еткен, XX ғасыр 50-60 жылдар архивтік фотосурет.

Жүргізілген зерттеу нәтижелеріне қарасақ, ортағасырлық Талғар қалашықтың өмірі 4 ғасырға созылған. Стратиграфиялық шұңқырда ерте қабаттар (VIII ғ.) байқалды. Жоғарғы мәдени қабат, кездейсоқ және зерттеу барысында табылған олжалар қалпына келтіріліп, хронологиясы нақтыланды.

Ортағасырлық Талғар қалашығы орналасқан табиғат адамның дамып жетілуіне өте қолайлы болғандығы белгілі, мәселен, су көздерінің көптігі, сондай-ақ жұмсақ климат егіншілік пен бау-бақшаның дамуына жақсы ықпал етті. Неолит дәуірінде адамдардың осы алқапты мекендегендегені анықтады. Қазақстан-Америка экспедициясы барлау барысында қалашықтың шығыс бөлігіндегі егістік алқаптарынан неолит дәуіріне тән бұрғыланған саңылаумен (раковинамен) өңделген тастар сияқты құнды

артефактілерді тапты [14]. Егер соңғы онжылдықтағы антропогендік фактор болмағанда, теңіз деңгейінен 1000-1500 м биіктікте орналасқан аңғарда археологиялық орындар көп болар еді. Алайда, топырақтың түзілуі, жер сілкінісі мен селдің жиі жүруі секілді табиғи апаттар ежелгі ескерткіштерді іздеу, барлау жұмыстарын қиындатты. Талғардың оңтүстігі мен солтүстігі түйіскен жерлерінде ежелгі түркі дәуіріне тән көпшілікке мәлім емес ортағасырлық қорымдар бар. Топырақтың қарқынды түзілуінен немесе заманауи тұрғын үйлердің астынан ежелгі ескерткіштер қалдығы жиі табылуда. В.Д. Городецкийдің пайымдауынша жерлеу орындары қалашық аумағынан бастап, солтүстікке қарай созылып жатыр [5. 52]. Алайда, шағын аудандарда ортағасырлық қалашық пен отырықшы егіншілік мәдениеттің ескерткіштері де бар. В.Д. Городецкий Талғар қалашық аумағының едәуір жойылғандығын деректер келтіре отырып, табылған кейбір жәдігерлер туралы өз еңбегінде көрсетеді. В.Д. Городецкий оңтүстіктен солтүстікке (қазіргі суармалы арық ағып жатқан жерде) су құбырлары, қаланың батыс қабырғаларының астында орналасқан шеберханалар туралы жазған. Қалашықтың орталығында диаметрі 25 м болатын маусымдық ағынды су қоймасы болуы мүмкін деген деректер келтіреді [5. 52]. Городецкийдің пайымдауынша қалашықтың солтүстік-шығыс қоршауынан 70 метр жерде өлшемі шамамен 160х180 м болатын шаруашылықтың орны болған, қазіргі уақытта жекеменшіктің аумағына өтіп кеткен деген дерек келтіреді [5. 53]. Қазіргі уақытта қалашықтың осы аумағы елді мекеннің солтүстік-шығыс қабырғасынан төмен орналасқанын Google Earth картасынан көрінеді. В.Д. Городецкийдің мәлімдеуі бойынша бұл Талғар қалашық қабырғаларының негізгі төртбұрышының солтүстігінде орналасқан тік бұрышты қоныс (төрткүл) болуы мүмкін. Өткен ғасырдың 20-жылдардың басында ортағасырлық Талғар оазисінің алғашқы қалалық орталығының нығайтылған бекіністері сақталған дейді. Демек, дәл сол жерде ертедегі қала өмірі шоғырланған VIII-X ғғ. дейін жалғасқан деген болжам жасауға айтарлықтай негіз бар. Археологтар анықтайтын екі алғашқы кезең (үшеуінен), әсіресе Жетісудың солтүстік-шығыс қыштары, қалалары мен қоныстары үшін (VIII-X ғғ. мен X-XIII ғғ. басында), (XIII-XIV ғғ.) деп болжау қисынды болар еді [3. 353-354]. Бұл кезеңді салыстырмалы түрде қарағанда барлық материалдық және рухани мәдениетке әсер еткен қуатты саяси оқиғалармен белгілі. X ғ. басы мұсылман мәдениетінің рухани және материалдық тұрғыдан таралуы, қараханидтер мен қарлұқ хандығы мемлекетінің құрылуы, XIII ғ. Моңғол мемлекетімен Шағатай ұлысы мәдениетінің біртұтас бейнесінің қалыптасуы. Жергілікті қарлұқтар мен қараханид әулеті арасындағы қарым-қатынастың мәні әлі күнге дейін толық зерттелмеген. Дегенмен, бұл әулеттің ұрпақтары өте аз уақыт билік құруымен байланысты болуы мүмкін (XII ғасырдың аяғынан бастап 1209 жылға дейін) [12. 82-92]. 1213 ж. Гурхан қайтыс болған соң, екі жыл бұрын күшін жоғалтқан Күшілік Жетісу мен Тянь-Шанда бүкіл билікті иелене бастады. VIII ғ. соңымен IX ғ. басындағы Талғардағы шурфтан табылған қыштар қалашықтың сыртқы қабырғаларының салыну мерзімін нақты көрсетпейді, тек тиісті кезеңдерге тән мәдени қабаттар ғана анықталынды. «Археологиялық сараптама» ЖШС археологтарының Талғар қалашығының қабырғасына жүргізген соңғы үлкен зерттеулері қабаттар мен табылған заттарға толық сипаттама берген, бірақ төменгі қабаттарының мерзімі туралы ештеңе айтпайды. Мысалы, солтүстік қабырғасы мен солтүстік-шығыс мұнарасы сияқты зерттеу жүргізілген орындары жайлы айтылған [4. 50]. Талғар қалашық аумағындағы кездейсоқ олжалардың көптігі қараханид дәуіріндегі қала өмірінің өркендеуі туралы соның ішінде бірегей сырттан келген артефактілер, оазистің құрылымын, халықтың бірнеше елді мекенге қоныстанғанын және егіншіліктің сипатын айғақтайды. XI ғ. аяғымен XIII ғ. басында ислам тек қалалық жерде ғана емес, Іле алқабының кең аумағындағы көшпелі және жартылай көшпелі қараханид тұрғындарының арасындағы шаруа құлдарына да ене бастады: IX ғасырдың соңында Талас пен Шу алқабынан бастап Арыста қаладан тыс жерлерде тұрғындардың өмір қауіпсіздігі туралы қамтылды [7. 191-192]. Қазақтардың дәстүрлі тұрмыстық мәдениетін қолдау туралы белгілі монографиямен салыстыра отырып, Жетісудағы кейіңгі қарлұқ, қараханидтер мен моңғол тарихының кезеңдерінде ауыл шаруашылығы мен түрлі қолөнер қызметтеріне иемденген, мал өсірумен қатар, қалалар, қоныстар мәдениеті терең тамыр жайғанын сеніммен айтуға болады. [1. 62-109]. Бұл дегенміз негізгі қаланың мәдени қабатымен алғашқы материалдардың әлсіз тұсын салыстырмалы түрде көрсету. Алайда, ескерткішті жеке дара зерттеу мүмкін емес. Бұл белгілі бір оқиғаларға қатысты басталуы мүмкін, мысалы, X ғ. екінші жартысында ескі орталықтың қирауы, халықтың көбеюі немесе биліктің орталықтандырылуы. Қазіргі уақытта бұл аймақ қоршалған және жеке меншікке жатады. Дегенмен, Талғар қалашығының негізгі қонысы жеке меншіктің территориясына кірмеген де қирамаспа еді дегенде ой келеді.

Тунк/Тонк. Талхиз қалашығы даму кезеңінен бұрын да (XII-XIII ғғ. басында) тарихи-географиялық шежіреге енген. Бұл кезең олжалар мен мәдени қабаттардың гүлдену кезі еді. Парсы географы 982 жылғы «Худуд ал-әлем» (Әлемдер шекарасы) еңбегінде Ұлы Жібек жолын саяхатшылар тоғысқан нүкте ретінде

көрсеткен. Аталмыш еңбектегі елді мекендердің ішінде Талхиз қалашығы көрсетілген. Географтың пайымдауы бойынша «елді мекен түркі тайпалары чигил мен қарлұқтар арасындағы шекарада таулардың арасында орналасқан. Қалашық тұрғындары жауынгер, батыл, ержүрек» деп сипаттаған. Талхизге жақын жерде Тунк елді мекені өзеннің сол жағалауында қарама-қарсы орналасқан. И.И. Копылов «Талғар» атауы ежелгі түріктің «Талқығы» - «ер» - түйенің өркешіне ұқсайтын тауда пайда болуы мүмкін деп жазды, «Тун» атауы «бейбітшілік» дегенді білдіреді. «Худуд ал-әлемде» алғаш рет «Талхиз» атауы кездесетінін А.Х. Марғұлан салыстырмалы түрде көрсеткендігін И.И. Копылов өз еңбегінде айтқан. [9. 61-62]. И.И. Копылов 1966 жылы «Өркештау» тауының етегінен Алматы қаласына дейінгі аралықты мұқият зерттеген. Өкінішке орай, сол уақыттағы жерді тегістеу жұмысы барысында қалашықтың орталық бөлігі толығымен жойылды. Тек сол кездегі зерттеушілердің еңбектерімен жазушылардың шығармаларында естеліктер ғана сақталған. Жұмысы барысында бақша қызметкерлері шикі және тастан жасалған қираған үйінділердің іздерін, қыштан табылған заттардың көптігін, оның ішінде ірі хумдар, сондай-ақ, сүйектерді, жануарлардың, адамдардың жерленген іздерін де, күйдірілген кірпіштің көптеген сынықтарын атап өтті. Демек, аталмыш аумақ қалашық орны болып саналады. И.И. Копыловтың пайымдауы бойынша «Маточкин» мен «Коллекционер» бақтардың арасындағы 6 га жер қалашық аумағы болып саналады деп көрсеткен. Терең жүргізілген сараптама қорытындысы бойынша қалашық аумағының ортасында екі пеш пен қыш бұйымдар жасайтын шеберхана қалдықтары табылған [6. 63]. «Тунк» елді мекенінен IX ғ. басынан XIII ғ. дейін И.И. Копылов қыш ыдыстардың қалдықтарын тапқан. Қыш фрагменттерінің көп мөлшерде табылуы бұл жерде ортағасырлық қоныстың болғандығын көрсетеді. Сондай-ақ, ұзындығы 60 см болатын су құбырларда табылған [6. 63]. Демек, Тунк елді мекеннің болғандығы жайлы, оның аумағының оқшаулағандығын И.И. Копылов көрсете келе, 20-жылдары төменгі жағының қатты көтерілу салдарынан солтүстік-шығыс қабырғалары қираған делінген. XX ғ. елді мекеннің мәдени қабаттары жеке меншік территорияның аумағында тегістелген жердің астында қалған. Тунк, Талғар I елді мекендері Т.В. Савельеваның оқшауланыумен сәйкес келеді екен [16. 34]. 940 жылдардың басында қарлұқ тайпалары қоныстанып, қарлұқ қағанаты хандыққа айналғаннан кейін қалашық аумағы едәуір қысқарғаны белгілі болды. Талғар қалашығында қарлұқтар мекендеді, осы күнге жеткен деректер бойынша олар жауынгер болған, ортағасырлық дереккөздерге қарасақ X- XIII ғғ қала тұрғындарының тығызданғаны байқалады. Қалашық аумағының жоғарғы бөлік топографиясынан (Талғар қонысынан 1,5 км төмен) сақ қорғаны көрінеді. В.Д. Городецкий 1921 жылы Талғар қалашығындағы бос жерлермен әр түрлі дәуірлерге жататын басқа қорғандар болғанын атап өткен. Зерттеуші сонымен қатар елді мекен аумағынан арық құбырларының көптігін айтқан [5. 51]. Алайда, қалалық аумақ пен елді мекенді ондаған жылдар бойы зерттеу барысында сауда-саттық пен қолөнер жақсы дамығандығын осы уақытқа жеткен құнды заттардан көруге болады. «Есік» қорық-музейінің экспозициясына қойылған Қарахан дәуірінің тиындары Талғардағы сауда саттықтың қарқынды дамығандығының белгісі. Талхиз бен Тунка елді мекенінен басқа, Есік пен Талғар арасында орналасқан Рахат қалашығы бар. Сондай-ақ Т.В. Савельева өзінің монографиясында тағы бірнеше елді мекендер бар екендігін айтады. Талғар I елді мекені Тополевка өзенінің бойында Талғар қалашығының батысындағы нақтыланбаған. Тунк елді мекені Талғар/Талхиздің солтүстік-батысында өзеннен батысқа қарай 0,5-1 км жерде орналасқан. И.И. Копылов осы күнге жеткен деректер бойынша елді мекеннің орындарын егжей-тегжейлі зерттеген археолог.

Талғар II бекітілмеген елді мекен Талғардың шығыс жағында, Талғар қалашығынан солтүстік-шығыста 4 км жерде орналасқан. Қазір оны кірпіш зауытының құрылысы толығымен алып жатыр. Елді мекеннің ауданы шамамен 4 га құрайды (200 х 200 м), ал, елді мекен тау бөктерінде орналасқан, арықтармен қоршалған. Қоныстан табылған қыш ыдыстар X-XII ғғ. жатады.

Талғар III бекітілмеген елді мекен «Казстрой» (қазіргі Рыскулово) Талғар қалашығынан шығысқа қарай 5 км жерде орналасқан, көлемі 200х300 м, мәдени қабаттары 1 м дейін жетеді [16. 34-35].

Бекітілмеген Қайназар елді мекені Талғар қаласының орталығынан солтүстік-шығысқа қарай 12 км жерде, Талғар - Есік жолының солтүстігіне қарай 1-2 км жерде, Кайназаровка өзеннің жағасында орналасқан. Елді мекен шығыстан батысқа қарай 250-300 метрге, солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 метрге созылып жатқан аумақты алып жатыр. Елді мекеннің жоғарғы қабатының 30-50 см жерді жыртудың салдарынан бұзылған. Егістіктің бетінде қыш ыдыстардың сынықтары, қазанның сынықтары мен тұтқалары, құмыралар мен хумдардың мойны табылған. Бірнеше жыл бұрын ескерткішті зерттеуші, археолог А.Е. Рогожинский өткен ғасырдың 80-ші жылдарындағы материалдарды авторға тапсырып, табылған олжаларды бірлесіп сипаттап, «Есік» қорық-музейінің қорына өткізеді.

Қызыл Қайрат елді мекені қазіргі ауылдан батысқа қарай 0,5 км жерде орналасқан. Талғар қалашығынан солтүстік-батысқа қарай 6 км жерде, ағыстың оң жағалауында орналасқан. Сызба бойынша

төртбұрышты қалашықтың бұрыштары кардинальды нүктелерге бағытталған, әр жағының өлшемдері 60 м. Оны биіктігі 1-1,5 м, ені 5-5,5 м болатын үйінді қоршап тұр. Үйіндінің бұрыштарында дөңгелектелген мұнаралар бар, жалғыз кіреберіс солтүстік-шығыс қабырғаның ортасында орналасқан. Сонымен қатар, ортағасырлық Алатау, Бәйтерек (Новоалексеевка), Раздолье елді мекендері туралы деректер де бар. Ортағасырлық бұл қоныстардың барлығының жағдайы мониторинг жүргізуді, олжаларды есепке алуды, сондай-ақ әр түрлі тарихи кезеңдерде қаншалықты қолданыста болғандығын зерттеуді қажет етеді. (Савельева, 1994, 35-бет). Талғардан табылған айналар – құнды олжа. Интернет парақшаларында айнаға қатысты көптеген сілтемелер көп, олардың арасында танымал авторлар да бар. Мысалы, Талғардың «бақтарындағы» олжалар туралы жазбасында А.Г. Лухтанов, бұл жағдайдың 60-шы жылдары отбасының үй салуымен байланысты болғанын баяндайды. Сол кезде жалпақ металл зат «жайпақ табақ» табылыпты. Өкінішке орай, олжа уақыт өте келе жоғалып кеткен. Ал, автор оны қола айна болған деп болжайды. Талғар қалашығынан сырттан келген барлығы 7 қола айна табылып (2 - ирандық, 4 - қытайлық және 1 - ортаазиялық), бірнеше рет жарияланған. Өкінішке орай, айналардың нақты табылған орны көрсетілмеген. Мақалада олжалардың нақты табылған орны туралы деректер келтірілмеген (олардың тек қазба жұмыстары кезінде табылғаны айтылады). Олардың шығу тарихын, уақытын, интерпретациясы мәселелері зерттелуде [11. 37].

2.Сурет. XII - XIII ғасырдың басы Иранның қола айнасы, «жануарлар жарысы» рельефтік көрінісі және араб жазбасымен безендірілген. Талғар қалашығы.

Қазіргі таңда ЮНЕСКО-ның қорғауына алынған қалашықтың аумағы - шамамен 20 гектар толығымен темір қоршаумен қоршалған. Зерттеулерлерге сүйенсек, ортағасырлық қала орналасқан аумақ айтарлықтай үлкен болған. Бұған Талғар қалашығынан әр түрлі қашықтықта табылған кездейсоқ олжалар дәлел. Әзірге парсы тіліндегі «Әлем шекаралары» жазбасы Талхиз туралы археологиялық мағлұматтарды аз да болса толықтыратын жалғыз дерек көзі болып отыр. Талғар қалашығының солтүстік аумағы XIX–XX ғасырдың басындағы ғимараттармен бой көтерді. Белгілі болғандай, қалашықтан солтүстікке қарай 3 км жерде де құнды жәдігерлер табылды. Олардың кейбіреулері солтүстік қалалық қорымына тиесілі болуы мүмкін. Құнды олжалардың бірі - антропоморфтық жапсырмамен безендірілген үлкен су таситын құмыра. Онымен бірге ою-өрнектері мен уақыты ұқсас зооморфтық құмыра табылды. Қызғылт ангобпен қапталған, кең мойынды құмыра арнайы айналмалы қондырғымен, яғни, станокпен жасалған. Құмыраның биіктігі 65 см, мойынының биіктігі 25 см, денесінің диаметрі 40 см, мойынының диаметрі 10 см. Құмыраның мойны мен ернеуі адамның басына ұқсас: маңдайымен бір сызықты құрайтын түзу мұрны бар; мұрын тесіктеріне саздан сақина салынған; үздіксіз сызылған сызық түріндегі қастар, ал, аузы сұр шыны тәріздес шлак кесінділерімен белгіленген; көзі жоқ. Су ағызатын жиек үш тісті тәжді бейнелеп, асыл тастарды имитациялау үшін әйнек тектес үш жапсырмамен безендірілген. Ыдыстың тұтқасы желке тұсынан басталып, арқасына түскен (қабырғасына) өрілген қос бұрымға ұқсас. Ыдыстың сырты

қиылысқан қылқан жапырақты бұтақтардың рельефтік бейнелері бар үш үлкен жапсырма жапсырылған. Қабырғасындағы үшбұрышты тістер түріндегі екі жолақ, киімнің ою-өрнегіне ұқсайды. IX-XI ғғ. тиесілі антропоморфты құмыра - 1973 жылы Талғар қалашығынан солтүстікке қарай 3 км жерде кездейсоқ табылған. (Қазақ КСР Ғылым академиясының Талғар отряды бірнеше жыл жұмыс істеген). Бұл аумақ Т.В. Савельеваның ауызша кеңесте айтқан қонымды болжамына сәйкес, ортағасырлық Талхиздің төменгі некрополіне тиесілі болған. Атап айтсақ, шүмегі алға қарай созылған зооморфтық және антропоморфтық құмыралар Согд пен Чачта VI-VIII ғғ., Шу алқабы мен Талғарда VIII-X ғғ. кездеседі. [16. 16]. Сондай-ақ, Талғарлық осы екі ыдыстың ерте кезеңге жататындарын да кездестіруге болады. Құмыраның табылған жерін шамалап Талхиз қаласының солтүстік шетінің шекарасы, қаланың іргелес некропольдары деп белгілейді. Екінші құмыраның мойны тасбақаның басы тәрізді жасалған. [3. 466-467].

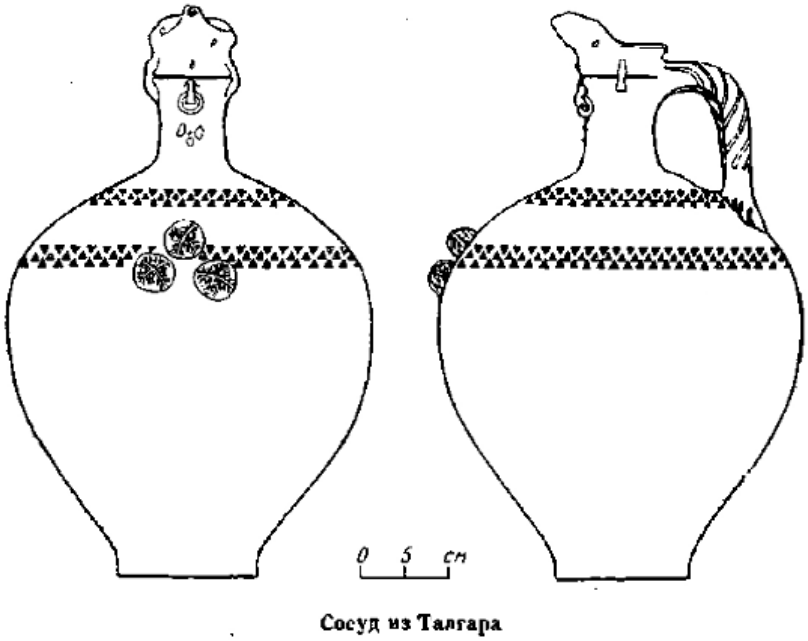

2 Сурет. IX-XI ғг. Талғардан табылған антропоморфты қыш ыдыс, Талхиздің солтүстік қорымы.

Қалашықтың шеткі бөлігінен тағы бір ерекше олжа табылды. 1941 жылы ҚР ҰММ Талғар қалашығының шығыс маңынан табылған бірегей қазына келіп түсті. Қазіргі таңда жеке қожалыққа (жылқы фермалары) алып жатқан көрінеді. Оған Қытайдың төрт фаянс кесесі, екі қоладан жасалған табақ, ерекше суреттелген ирандық бір ыдыс кіреді. Бүгінде олар осы музейдің археологиялық экспозициясына қойылған. Қалашықтан табылған ең керемет олжалардың бірі - қоладан жасалған табақ.

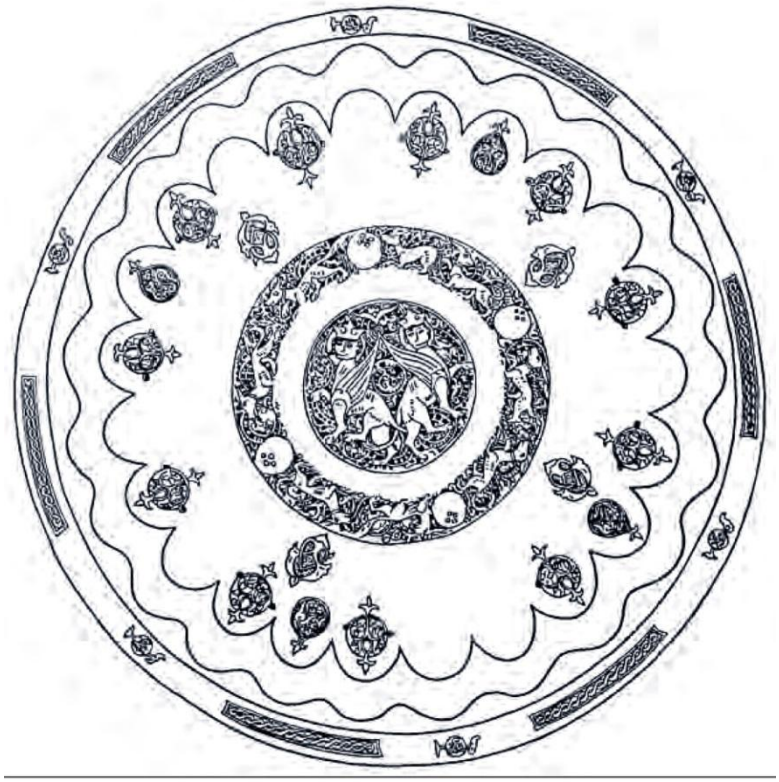

4. Сурет. Ирандық мифологиялық ою-өрнегі бар тағам, Талғар қалашығының шығыс маңы, XII-XIII ғасырдың басы.

Табақтағы сурет бір-бірінің үстіне сызылған бірнеше шеңберден тұрады. Оның дәл ортасында дөңгелек медальон орналасқан. Ішінде екі сфинкс: бет жүзі адам, денесі арыстан, қанатты тіршілік иелері бейнеленген. Олар геральдикалық қалыпта тұр: артқы аяқтарымен тұрған, бір-біріне арқаларын қаратып, құйрықтары айқастырылған. Денелері профиль, беттері – фас (алдыңғы жағынан бейнеленген). Фантастикалық кейіпкерлердің басында үш тісті тәждер орналасқан. Медальонның барлық бос тұстары өсімдік тәріздес өрнектермен жабылған. Келесі өрнектелген сақина - шеңберлермен бөлінген үш жұп ит пен екі түлкінің «жануарлар жарысы» кескіндерімен толтырылған. Иттердің барлығы қарқынды қимылда: аяқтарын созып, құлақтарын жымқырып алған. Қашып бара жатқан түлкілер артына қарайды. Өндіріс орны - Иран болуы ықтимал (XII-XIII ғасырдың басы). Осындай кездейсоқ немесе қазба жұмыстары кезінде табылған құнды бұйымдар мен артефактілердің едәуір бөлігін сырттан келген заттар құрайды [4. 374].

Қорытынды. VIII-XIII ғғ. Жетісу қалалық мәдениетінің өркендеуіне әсер еткен процестер, яғни, сақтар мен үйсіндердің гүлдену кезеңінен кейінгі мыңжылдыққа қарағанда, бұл аймақтың дамуы әлдеқайда күрделі болғаны анық. Қалалардың қалыптасу процестеріне мемлекеттің әсер ету факторларының қатарына ғалымдар мыналарды жатқызады: 1) саяси және идеологиялық бірлікті құру; 2) біртұтас экономикалық шаруашылық бірлігінің қалыптасуы; 3) сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету; 4) ең көп таралған қала типіне айналған бекіністі қалаларды қолдау және салу арқылы әскери маңыздылықты күшейту (Зиняков, 2019, б. 932) және басқа да бірқатар факторлар. Тау бөктерінде орналасқан қалашықтың тамаша табиғи көрінісі мен қала тұрғындарының санын, әл-ауқатын анықтау ғана емес, сонымен қатар сыртқы, геосаяси жағдайларын, елді мекен аумағына кірмейтін қала сыртындағы шаруашылық қауіпсіздігін - Талғар қалашығының даму тарихын зерттеу барысында қазіргі таңдағы үйінділер дәлелдейді. Жібек жолы бойындағы Жетісу, Іле Алатау бөктеріндегі қалалардың қалыптасуы мен дамуының алғышарттары туралы мәселелерді Н.М. Зиняков толық қарастырған [8. 934].

5. Сурет. Талғар микроаумағындағы ортағасырлық ескерткіштердің археологиялық картасы, X-XIII ғасырдың басы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.

2. Байпаков К.М. Антропоморфный сосуд из Талгара //Археологические открытия 1973 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1974. – С. 466-467.

3. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга II Урбанизация Казахстана в IX- начале XIII в. – Алматы: Хикари, 2013. – 516 с. с. 353-354.

4. Воякин Д.А. и др. Отчет о научно-исследовательской работе № AR-01/19. – Алматы, 2019. 50 с. + Приложения.

5. Городецкий В.Д. Талгарское городище // Известия Средазкомстариса. – Ташкент, 1928, Вып. 3. – С. 49-55.

6. Железняков Б.А. Об особенностях формирования городских рабадов в IX-X вв. на юге Казахстана (городища с длинными стенами) // Известия НАН МОН РК Сер. обществ. наук. № 1 (268). – Алматы, 2009. – С. 174-195.

7. Железняков Б.А. Мавзолеи и ханака средневекового Каялыка. О процессах исламизации в Северо-восточном Жетысу в XIII в. // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней). Сборник научных статей. – Алматы, 2016. – С. 154-178.

8. Зиняков Н.М. Исторические предпосылки образования и развития средневековых городов Семиречья и Южного Казахстана //Вестник Кемеровского государственного университета. Кемерово, 2019. № 21 (4). – С. 932-939.

9. Копылов И.И. О названии города на месте Талгарского городища // Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – С. 61–65.

10. Копылов И.И., Керекеша Л.И. Талкиг (Древний Талгар) – развилка Великого Шелкового пути // Археологические памятники на Великом Шелковом пути: межвуз. науч. сб. – Алматы, 1993. – С. 122-136.

11. Маркова К.Ю. Бронзовые зеркала северо-восточного Семиречья в эпоху развития городской культуры (конец VIII – начало XIV вв.)// Вестник КемГУ 2013 № 4 (56) Т. 2. Кемерово. – С. 36-40.

12. Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А., Тулегенов Т.Ж. Средневековая керамика поселения Рахат (по материалам исследований 2019-2020 гг.) // Археология Казахстана № 3, 2020. – С. 82-92.

13. Мякишева О.А. Японский фарфор период - Мейджи из коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан// Туған Олке – Родной Край № 1-2 (15-16). – Алматы, 2010. – С. 44-48.

14. Отчеты казахско-американской экспедиции в 1995 -2004 гг. (рук. Байпаков К.М., Чанг К.) // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.

15. Петров П. Н. Еще раз о монетной реформе Мас уд-бека 670/1271-1272 гг. в государстве Чагатаидов // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. 2008. № 1. – С. 201—213.

16. Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). – Алматы, 1994. – 216 с., с. 34-35.

References:

1. Alimbay N., Mukanov M. S., Argynbayev H. traditional culture of life of Kazakhs. Essays on theory and history. - Almaty: Filim publ., 1998. - 234 P.

2. Baypakov K. M. anthropomorphic sosud from Talgar //archaeological discoveries of 1973 / OTV. Ed. "I Don't Know," He Said. Moscow: Nauka Publ., 1974, Pp. 466-467.

3. Baypakov K. M. Drevnyaya and srednevekovaya urbanization of Kazakhstan. Book II urbanization of Kazakhstan in IX - beginning XIII V. – Almaty: Hikari, 2013. – 516 pp. 353-354.

4. Voyakin D. A. and Dr. Report on scientific research work No. AR-01/19.-Almaty, 2019. 50 p. + application.

5. Gorodetsky V. D. talgarskoe gorodishche / / Izvestia Sredazkomstarisa. - Tashkent, 1928, Vyp. 3. – C. 49-55.

6. Zheleznyakov B. A. about the peculiarities of the formation of the city of rabadov in IX-X BB. for yuge Kazakhstan (city with long lines) // Izvestia NAN Mon RK Ser. "no," she said. nook. № 1 (268). - Almaty, 2009. - Pp. 174-195.

7. Zheleznyakov B. A. mausoleums and khanaka srednevekovsky Kayalyk. On the processes of Islamization in North-Eastern Semirechye in XIII V. // cultural heritage of Eurasia (from the distance to our days). "I don't know," he said. - Almaty, 2016. - Pp. 154-178.

8.Zinyakov N. M. historical prerequisites for education and development of secondary cities of Semirechye and South Kazakhstan //Bulletin of Kemerovo State University. Kemerovo, 2019.No. 21 (4). - Pp. 932-939.

9.Kopylov I. I. on the name of the City at the site of Talgarskoe // issues of socio-economic history of revolutionary Kazakhstan. - Alma-Ata, 1978. - Pp. 61-65.

10. Kopylov I. I., Kerekesha L. I. talkig (ancient Talgar) – the development of the Great Silk Road // archaeological monuments on the Great Silk Road: mezhvuz. "no," I said. sat. Almaty, 1993, Pp. 122-136.

11. Markova K. Yu.Bronzovye mirror of the north-eastern Semirechye in the epoch of the development of the city culture (konets VIII – beginning of XIV VV.) / / Bulletin Of Kemgu 2013 No. 4 (56) Vol. 2. Kemerovo. - P. 36-40.

12. Mukhtarova G. R., Zheleznyakov B. A., Tulegenov T. zh.Srednevekovaya ceramics of the settlement of Rakhat (on materials research 2019-2020.) / / Archeology Of Kazakhstan No. 3, 2020, Pp. 82-92.

13.Myakisheva O. A. Japanese porcelain period - Meiji from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan// Tugap Olke – native Krai No. 1-2 (15-16). - Almaty, 2010. - Pp. 44-48.

14. reports of the Kazakh-American expedition in 1995-2004. (rUK. Baypakov K. M., Chang K.) / / archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," he said.

15. Petrov P. N. further Raz on the monetary reform of Mas ud-Beka 670/1271-1272 GG. in the state of Chagataidov / / Bulletin of Spbgu. Series 2. History. 2008. No. 1 – - pp. 201-213.

16. Savelyeva T. V. Osedlaya culture of Northern sklons of Zailiyskiy Alatau in VIII-XIII VV. (on the materials of the settlement Talgar and memory of its periphery). - Almaty, 1994. - 216 P., c. 34-35.

МРНТИ 03.61.91 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.40

A.A. Imanbekova [1]

[1]Kazakh National University al-Farabi Department of Archeology, Ethnology and Museology, PhD, Senior Lecturer, e-mail Imanbekova.alfiya@gmail.com

TRADITIONAL NOMADIC ECONOMY AND ISSUE OF CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS

Abstract

The article tells about the conceptual and categorical apparatus of cattle breeding and nomadism. The terminology is a key issue in any science, including ethnology. The author pays attention to the actual issues of

clarifying some concepts of the traditional nomad economy, which use synonymous terms and sometimes-different definitions.

The debate was raised in the Soviet ethnographic science in the late 70s and early 80s of 20th c., the discussion scope were terms such as: "cattle breeding", "nomadism", "pastoral nomadism", "sedentary pastoralism", types, kinds, and forms and etc. However, the enlarged discussion has not received a final unambiguous solution and the issue remains open to this day.

Key words: *traditional economy, cattle breeding, nomadism, nomadic pastoralism, nomads, sedentism, vagrancy, semi-sedentism, semi-wandering, economic activity.*

Иманбекова А.А.[1]
[1]*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, кафедра археологии, этнологии и музеологии, PhD, старший преподаватель*
e-mail Imanbekova.alfiya@gmail.com

ТРАДИЦИОННОЕ ХОЗЯЙСТВО НОМАДОВ И ПРОБЛЕМА ПОНЯТИЙНО-КАТЕГОРИАЛЬНОГО ИНСТРУМЕНТАРИЯ

Аннотация

В статье рассматривается понятийно-категориальный аппарат скотоводства и кочевничества. Терминология является ключевым вопросом в любой науке в том числе и в этнологической. Автор поднимает актуальные проблемы уточнения некоторых понятий традиционного хозяйства номадов, которые используют термины - синонимы, а иногда разные по значению дефиниции.

Дискуссия была поставлена в советской этнографической науке в конце 70-х начале 80-х гг. XX в., предметом дискуссии стали такие термины как: «скотоводство», «кочевничество», «кочевое скотоводство», «оседлое скотоводство», типы, виды и формы и др. Однако развернувшаяся дискуссия так и не получила окончательного однозначного решения и вопрос остается открытым по сей день.

Ключевые слова: *традиционное хозяйство, скотоводство, номадизм, кочевое скотоводство, кочевники, номады, оседлость, бродяжничество, полуоседлость, полубродячий, хозяйственная деятельность.*

А.А. Иманбекова[1]
[1]*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Археология, этнология және музеология кафедрасы, PhD, аға оқытушы, e-mail Imanbekova.alfiya@gmail.com*

КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ ДӘСТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ҰҒЫМДЫҚ-КАТЕГОРИЯЛЫҚ СИПАТТАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада мал шаруашылығы мен көшпеліліктің ұғымдық-тұжырымдамаларындағы анықтамалар мәселесі қарастырылады. Терминология кез-келген ғылымда, соның ішінде этнологияда да маңызды мәселенің бірі. Автор мақаласында түрлі терминдер мен синонимдердің және мағынасы жағынан түрлі дефинициялық терминдерді қолдана отырып, дәстүрлі көшпенділер шаруашылығының кейбір ұғым-дарын нақтылаудың өзекті мәселелерін көтеріп отыр. Әсіресе, XX ғасырдың 70-ші жылдардың аяғы мен 80-ші жылдардың басындағы кеңестік этнографиялық ғылымдағы «мал шаруашылығы», «көшпенділік», «көшпелі мал шаруашылығы», «отырықшы мал шаруашылығы», типтері, түрлері мен формалары және т. б. мәселелер қарастырылады. Дегенменде, термин мәселелері әлі күнге дейін өзінің жауабын таппай тұрған проблемалардың бірі болып отырғаны анық.

Түйін сөздер*: дәстүрлі шаруашылық, мал шаруашылығы, номадизм, көшпелі мал шаруашылығы, көшпенділер, номадтар, отырықшылық, кезбелік, жартылай отырықшы, жартылай көшпелі, шаруашылық қызмет.*

Introduction. The conceptual and categorical apparatus is a debatable general theoretical problem in nomadism, and today the historiographic study of this issue shows the unresolvedness and relevance in historical science. Conceptual maturity of science is determined by the quality of terminology elaboration. Animal husbandry and definitions related to nomadism are not uniform. This is one of the most significant theoretical and methodological problems in nomadic studies.

As it is known, a theory is a system of generalized, reliable knowledge that interprets and explains the field of research, giving it conceptual support and developing terminology.

The structural elements of the theory are concepts, principles, laws, and axioms. Since concepts reflect the subject in its essential features, they act as one of the initial foundations of any theory, since the theoretical understanding of historical phenomena and events is carried out primarily thanks to concepts. The famous Soviet ethnographer Yu.V. Bromley noted that being a generalized result of cognition of reality, essential properties, connections and relationships of objects and phenomena, concepts fixed in terms are the most important tool of scientific research [1, p.69].

A theory adequately reflects the historical reality, it must be based on an ideal conceptual apparatus. The linguistic expression of a concept is a term that must be the exact designation of a certain concept and have an unambiguous content and scope. A theoretical system must be internally consistent, this is the most important criterion for its scientific character. Therefore, a term cannot have synonyms, it must not be ambiguous, one cannot call different phenomena with one term, one and the same phenomenon with different terms. Since a concept fixed in a term is an important tool for any scientific research, the development of a conceptual and terminological apparatus is a necessary indicator of the methodological maturity of any science.

Yu.V. Bromley noted that the interpretation of the content of many ethnographic terms still causes discrepancies between specialists. Proceeding from the fact that in any theoretical system the most important role belongs to its concepts, which constitute, as it were, the supporting nodes of this system, it seems necessary ... to pay special attention to the conceptual and terminological apparatus, he considered it necessary to clarify and unify ethnographic concepts, and sometimes introduce new terms [2, p.7].

Research methodology. The work was based on the principle of historicism, and used the method of scientific knowledge, objectivity, mainly problem-chronological, perspective, comparative-historical and comparative methods are used. The work uses such modern research methods as a systematic approach that allows you to restore the general features of a nomadic cattle breeding economy in its integrity, and comparative, comparative historical and comparative methods make it possible to find out the specifics of cattle breeding and its conceptual and categorical apparatus.

Discussion. Scientists are unanimous in the understanding that scientific theory presupposes the presence of a clearly developed categorical apparatus expressed in terms that have a single meaning. According to G.E. Markov, the situation is especially unfavorable in the terminology of cattle breeding and nomadism. Suffice it to say that there is no generally accepted classification of types of cattle breeding and the corresponding definitions. The same types and forms of economic and social life of pastoralists are understood and denoted differently. Most of the terms are interpreted by the authors differently, and one term denotes different phenomena [3, p.83]. Therefore, his article “Cattle breeding. Definitions and terminology "G.Ye. Markov in 1981 initiated a discussion on the pages of the journal "Soviet Ethnography", in which the Soviet researchers G.E. Markov, I.Yu. Semenov, B.V. Andrianov, G.N. Simakov, V.M. Shamiladze. The subject of discussion was such terms as cattle breeding, "nomadism", "nomadic economy", "semi-nomadic cattle breeding", "semi-sedentary cattle breeding", "sedentary cattle breeding", types and forms of cattle breeding, etc.

Research results. The traditional economy of the Kazakhs as a subject of research also has its own set of ideas, views, generalized provisions, concepts, laws and principles, which creates a holistic view of its essence, patterns, structure, and development.

Initially, it is necessary to dwell on the definition of "traditional economy", which consists of two elements: the key word "economy" and its definition of "traditional".

The term "economy" is ambiguous, but in this case, we are talking about the system of social production that has historically developed within certain territorial boundaries to provide people and society with the necessary means for existence and development.

As for the term "tradition", it is also ambiguous, in our case it means "elements of social and cultural heritage, passed from generation to generation and preserved in certain societies and social groups for a long time" [4, p. 239].

Consequently, a semantically traditional economy is an economy with traditional foundations, which has preserved and preserves a set of economic traditions, knowledge, methods, and techniques of economic management, a historically established habitual way of life. Today the concept of "traditional economy" acts as an element of the system of traditional society, which is itself regulated by tradition, which is undoubtedly its most qualitative characteristic. In the system of a traditional society, the economy (household) is the economic component of his life.

The very concept of "traditional society" is associated with the history of tribes, ethnic groups, peoples, and civilizations that, as a result of great geographical discoveries, encountered Europeans and who are classified as agrarian, pre-industrial societies, thereby opposing them to modern, industrial societies. From here comes that shade of archaism, backwardness, immutability, opposition to innovations, progress, with which traditional

society is perceived. But after all, both tradition and tradition occupy a certain place in the spiritual and material life of modern society, ensuring its progressive evolutionary development.

The specificity of the traditional economy is objectively determined by the natural conditions within which it exists; there is clearly a close relationship between the production factor and natural conditions. Of course, in any society, a person relates to nature, since it provides the resources he needs, but a person in a traditional society is completely dependent on nature. So, the traditional economic activity of the Kazakhs was nomadic cattle breeding (nomadism), they led a nomadic, traditional way of life for them, because they were forced to adapt to the environment, live in unison with nature, since the nomads were directly dependent on it (loss of livestock, lack of food etc.)

According to A.M. Kuryshov dependence consists in the adaptation of economic activity to natural and climatic conditions, because of which acceptable "... resources to support life" are created [5, p.47]. “Economic activity is conditioned by natural expediency and has an objective character, i.e., does not depend on society as a whole or its individual members. ... The interruption of ties with nature, the acquisition of "autonomy from it marks the beginning of the collapse of the traditional economy" [5, p. 48].

This position can be shared by most researchers who have a whole list of features of the traditional economy, among which they consider significant. For example, the stagnation of its economic life and the scarcity of its forms. But A.M. Kuryshov proposes to discard these phenomena when defining the traditional economy, although he does not deny their connection. He does not accept the presentation of the traditional economy as a set of economic traditions, which appear as a combination of traditional methods, techniques, and customs. He considers the traditional economy as a system that presupposes the presence of an “integrative principle and a system-forming factor” [5, p.43].

He is interested in the essential features of a traditional society, i.e., those signs without which it cannot exist, and not those that take place, but are not systemic. Therefore, the conditionality of economic activity in a traditional society by natural expediency, which is widely known and emphasized by all researchers, A.M. Kuryshov considers the first and main feature of a traditional society.

The concept of a traditional economy, containing its definition and features, was so thoroughly, and most importantly, convincingly developed by A.M. Kuryshov.

The ethnographer considers the natural character of the economy to be the second feature of the traditional economy, which is noted by all researchers of the traditional economy [5, p.48].

The third sign of a traditional economy in A.M. Kuryshov stems from his careful attitude to nature, from the understanding of the need for the rational use of natural resources, since they must ensure the future of this society [5, p.49].

The purpose of the traditional economy is not the consumption of goods, but the satisfaction of basic needs. But when “there is a need for the consumption of goods that is not directly related to life support,” a departure from the traditional economy begins, which manifests itself in the priority of personal interests over public interests and the loss of control over the economic activity of a person by the clan or community [5, p.49-50].

Thus, the essential features of a traditional economy, features without which it ceases to be, are: a) dependence of the economy on natural and climatic conditions; b) the natural nature of economic activity; c) the presence of a set of environmental standards; d) create a minimum of benefits necessary for the reproduction of the population as the goal of economic activity; e) control of society over economic activities while recognizing the priority of public interests over individual [5, p.50].

It has already been noted that A.M. Kuryshov views the traditional economy as a system. According to the author, the system of traditional economy consists of elements that are represented by economic traditions, i.e., ways, techniques, and rules for obtaining material benefits [5, p.51]. The author emphasizes that these features characterize the traditional economy of any people (group, ethnic group).

For A.M. Kuryshov, the idea of the stagnation of the traditional economy, its inability to develop is unacceptable. As a result, according to A.M. Kuryshov, a traditional economy: “it is a set of economic phenomena that represent an integral self-organizing system, the formation factor of which is the way of using natural resources” [5, p.55].

N.E. Masanov, characterizing the traditional economy of the Kazakhs, also defined it as "an integral system of interaction and complementarity of various types of production activities, but the vital activity, which was determined by the leading branch of the economy - nomadic cattle breeding" [6, p. 295].

Of course, the definition of the traditional economy of N.E. Masanov, in comparison with A.M. Kuryshov, is narrower. This is quite understandable because for N.E. Masanov's theoretical aspects of this problem were not dominant in his research.

Pre-revolutionary and Soviet researchers have done a great deal of work to study the history and politics of nomadic peoples. However, it should be noted that scientists paid little attention to theoretical problems of typology, classification of nomadic pastoralism and comparative analysis with other types of economy. As a result of a systematic study of theoretical, methodological, and general problems of the socio-economic history of

pastoralists, scientists realized the importance of a more detailed classification of pastoralism, the absence of which led to inaccuracies in terminology and to confusion in the typology of pastoralism.

First of all, about the term "nomads". Often this term is applied to the entire non-sedentary, mobile population. Not only in everyday consciousness, but also in ethnographic literature, the way of life of nomads was perceived as vagrancy. For example, the famous dictionary of F.A. Brockhaus and I.A. Efron, at the end of the XIX century. defined nomads as "nomadic, wandering tribes", opposing them to sedentary, farmers. Back in 1934, D. Ford wrote that nomadism should be associated only with a shepherd's life, while simultaneously introducing the term “gatherers” [7, p. 43].

But even in the XX century, such an idea of nomads continued to exist. So, R. Capo-Rey writes in 1953 that “Nomads are people who move all year round in search of food for themselves or their herd. ... The life of a nomad is a constant movement” [8, p.192]. The first form of nomadic life, he calls hunting and gathering wild fruits, then he lists the nomadic fishermen, nomadic pastoralists, the participation of nomads in the caravan trade [8, p.192-197]. Yu.V. Maretin calls gatherers and hunters of eastern Sumatra nomads [1, p.41]. Yu.P. Averkieva - equestrian buffalo hunters, de Planol - Australian aborigines, and Lee and Di Wo - all hunters and gatherers [9, p.83]. Thus, the nomad appeared as a "wandering", and his way of life was opposed to the settled way of life.

Therefore, Yu.I. Semenov stated that “it is necessary to dwell on terminology. The fact is that the concepts of "settledness" and "vagrancy" do not have a clearly defined content. Different authors put in them far from the same meaning ... between complete settledness and a completely wandering way of life, there are a lot of transitional forms, which are evaluated differently by different researchers. The use of the terms "semi-sedentary", "semi-vagrant" also does not help much, because each of them, again, does not have a clearly defined content "[10, p.56].

As for the concept - “nomadism”, derived from the word “nomads”, it was interpreted in accordance with the understanding of the main term. In the "Great Soviet Encyclopedia", published in 1953, nomadism is presented as "a way of life (emphasis added by the author) of various peoples of the world, arising during the first social division of labor and associated with their production activities. Some forms of economic life of earlier stages of social development, with the dominance of gathering, fishing, and hunting, are also close to nomadism. The Prairie Indians, for example, roamed most of the year after herds of bison, the hunt for which was their main source of livelihood. ... The most typical forms of nomadism in cattle breeding” [11, p. 170 - 171]. Thus, the main feature of nomadism here was the nomadic way of life, however, it was recognized that this way of life was determined by their production activities.

As it is known, in the Soviet Union encyclopedic articles were considered canonical, their authors were the most famous scientists. In the 60s-70s. the author of the article on nomadism was G.E. Markov. First, in 1965 in the Soviet Historical Encyclopedia, and then in 1973 in the Great Soviet Encyclopedia, he proposed a fundamentally new approach, according to which the nomadic way of life was a consequence of the economic activity of the nomad. Here is his definition of nomadism: nomadism is “a special form of economic activity (emphasis added by the author) and the way of life associated with it. The term “nomadism” is mainly applied to the lifestyle of pastoralists in the arid (arid) zone, but sometimes it is also used in relation to the more archaic economic and cultural type of wandering hunters and gatherers ... Cattle breeding, which is the main occupation of nomads and semi-nomads, was combined with other types of activities: agriculture, trade, hunting. Quite often a part of this or that tribe roamed, and a part was sedentary” [12; 13, p.298]

So, G.E. Markov does not perceive nomadism as vagrancy, on the contrary, he defines it as a special form of economic activity, and their nomadic way of life is a consequence of this activity. An important sign of nomadism, in his opinion, is that, in addition to cattle breeding, people are engaged in other types of economic activities, thereby he allowed agricultural occupations among the nomads.

This approach to nomadism can be seen in A.M. Khazanov, who stated that nomadism is "a special kind of productive economy, in which the predominant occupation is extensive mobile livestock raising, and most of the population is involved in periodic migrations" [14, p.6]. This assignment of nomads to a producing economy absolutely excluded for hunters and gatherers engaged in appropriating economy the possibility of their inclusion in the community of nomads. For A.M. Khazanov's position on nomadism as a special kind of a producing economy was fundamentally important.

Unlike G.E. Markov, who simply stated the use of the term “nomadism” in the literature and in relation to more archaic wandering hunters and gatherers, A.M. Khazanov in his monograph "Nomads and the Outside World" again stated the fundamental impossibility of uniting hunters and gatherers, on the one hand, and mobile pastoralists, on the other, under the general name of "nomads" because the former lead an appropriating economy, the latter a producing one. A.M. Khazanov believed that the terms "nomads" - "nomads" are inapplicable to those who lead a mobile, but appropriating way of life, such as hunters and gatherers. He suggested calling them "stray". The term "nomadic", in his opinion, should be assigned to mobile extensive pastoralists, whose economy is of a productive nature.

At the same time, he did not accept too broad and vague use of the term "nomads", if we understand by them any mobile herders. In his opinion, nomadic pastoralism “from the economic point of view can be defined as a special type of producing economy, in which the predominant occupation is extensive mobile livestock breeding, and most of the population is involved in periodic migrations” [9, p.85]. Since, from the point of view of the author, cattle breeding has various forms, therefore A.M. Khazanov formulates specific features of nomadic cattle breeding.

They are as follows: “1) cattle breeding as the predominant type of economic activity; 2) its extensive nature with year-round grazing of livestock outside of the stall; 3) periodic mobility within grazing areas or between them (as opposed to migrations); 4) participation in the migrations of all or most of the population (as opposed to shepherd or distant pasture cattle breeding); 5) natural, i.e. the nature of the economy, aimed primarily at meeting the immediate needs ... ”. The last feature, according to the author, is no longer applicable, or partially applicable to some groups of modern nomadic pastoralists, although at an earlier time it was characteristic of nomadic pastoralists [9, p.84-85].

G.E. Markov also emphasized that the basis of nomadic pastoralism is extensive animal breeding, which is the main source of employment for the nomadic population and a means of livelihood [3, p.84], as well as the productive nature of the economy of nomadism, but over time it became fundamentally important for him that the concept “Nomadism” “presupposes not only economic, but also social characteristics (emphasis added)” [3, p.84]. For G.E. Markov “nomadism is a significant historical phenomenon, the essence of which is not just the way of doing the economy, but above all in the presence of a specific complex of socio-economic relations, tribal social organization, political structure” [3, p.86]. Nomadism has a characteristic socio-economic system and a specific communal - tribal structure.

G.E. Markov considered the definition of nomadism given by V.M. Shamiladze, according to which "the main characteristic features of nomadism are recognized as the nomadic way of life of the population and the conduct of an appropriate form of economy, which excluded the conduct of other sectors of the economy in conditions of settled life" [15, p.47]. As you can see, V.M. Shamiladze, considered the nomadic way of life to be the main characteristic of nomadism, completely denying, in contrast to G.E. Markov, the nomads' management of "other branches of the economy in the conditions of settled life." According to G.E. Markov, this definition by V.M. Shamiladze can be attributed to mountain cattle breeding, which he takes for "nomadic". G.E. Markov, several claims to the definition of the nomadism of V.M. Shamiladze, but the main thing is the lack of “characteristics of social relations and social structure of population groups defined as “nomads” [3, p.93].

A.M. Khazanov also notes that cattle breeding, of course, is a way of life, but for him, cattle breeding is, first of all, a way of life, and “it was unreasonable to deny that special specialization entails a special way of life, world views, cultural values, preferences and ideals "[14, p.10].

S.A. Pletneva represents nomadism "... in which the main productive economy is extensive cattle breeding with year-round grazing and participation in the nomadic movement together with the herds of a larger (or even overwhelming) part of the population" [16, p.5]. But for a complete description of nomadism, according to the author, it is necessary to consider all the features of the nomadic way of life - not only in the economy and social relations, but also in politics, everyday life, material culture, religion [16, p.5].

As it can be seen, different interpretations of the term "nomadism" were outlined in Soviet historiography. The definition of nomadism through its inherent type of economic activity has already become a commonplace. At the same time, the novelty of the conceptual approaches of G.E. Markova, A.M. Khazanova, S.A. Pletneva.

N.E. Masanov believed that nomadism is ecologically determined: “Nomadism is not only a person's adaptation to a given ecosystem through seasonal nomadism along certain routes in search of convenient pasture lands, but also such an organization of the material production system, which was aimed at the rational use of natural resources of the habitat by improving various elements and types of economic activities that can ensure not only the reproduction of the herd, but also the normal functioning of the ecosystem in question ”[17, pp. 32-33].

N. Alimbay proposes a completely different approach to nomadism that differs from the above. He opposed the scientific tradition of considering the nomadic community of Kazakhs as an oriented "economic determinism", i.e., against the idea “of the economic and economic structure of a nomadic society as an absolutely autonomous and the only possible basis for the life of nomads” [18, p.19]. The author presents nomadism as a type of sociality [18, p.28]. For him, the community is not only the only way of life of nomads, but a generalizing type of social relations, therefore, he believes, nomadism as a special type of sociality ceases to exist when the community disintegrates [18, p.26]. Hence, N. Alimbay makes an interesting conclusion: the stadial typology in relation to the Eurasian nomads is fundamentally inapplicable [18, p.26].

Against this background, the Russian textbook Ethnology (published in 2005) looks somehow strange, the definition of which of nomadism is identical to the concept of nomads in the Brockhaus and Efron dictionary (late 19th century). According to this textbook, the distinctive features of nomadism are “the absence of permanent places of settlement for pastoralists and their year-round migrations from one pasture to another, sometimes over long distances. This way of life contributed to the predatory moods in the society of nomads, who made predatory

raids on agricultural settlements" [19, p.132-133]. Here one does not see only the further conceptual development of the notion of nomadism, but even a simple acquaintance with the views of their predecessors.

G.E. Markov also tried to deal with such definitions as cattle breeding and animal husbandry. If in the reference literature animal husbandry is a branch of agriculture, and cattle breeding is a branch of cattle breeding, then in the historical literature cattle breeding was understood as an independent form of economic activity underlying certain economic and cultural types. G.E. Markov considered it necessary to establish the relationship between livestock and livestock raising with the economic and cultural classification. He proposed that the term "animal husbandry" encompass "all forms of animal husbandry, including the breeding of cattle and small ruminants, and transport animals, reindeer husbandry and animal husbandry. As a result, based on livestock farming, different economic and cultural types could arise" [3, p.83-84].

According to G.E. Markov, dealing with the definition of "cattle breeding" is difficult, since, firstly, there are various forms of cattle breeding, and secondly, different types of cattle breeding. Therefore, the author cautiously, relying on the word "apparently", believes that cattle breeding is "a type of economic activity based mainly on extensive breeding of animals and either completely defining the nature of the economic and cultural type, or constituting one of its most important signs ". Thus, according to G.E. Markov, the terms "cattle breeding" and "nomadic cattle breeding" differ from each other meaningfully. If "cattle breeding can be considered as a form of economy", then nomadic pastoralism is a specific socio-economic phenomenon based "not only on the nature of economic activity, but to an even greater extent on the features of the social structure and tribal social organization" [3, p.87].

As already noted, A.M. Khazanov did not accept too broad use of the term "nomads" when it meant any mobile herders. G.E. Markov also believed that the concept of "mobile livestock breeding" is a complex and comprehensive definition, which can characterize not one type, but several types of cattle breeding [3, p.91]. The varieties of "mobile livestock breeding are quite large, and there are significant differences between them in economic and social relations" [3, p. 90].

Conclusion. Thus, the traditional economy (nomadic pastoralism) and the concepts associated with it are not unified, and therefore, remaining the most important theoretical and methodological problem of nomadism, is subject to further development. Nomadic specialists need to introduce a unified terminology into scientific circulation, therefore, to develop the conceptual and categorical apparatus of nomadism and organize in scientific circles a single platform for discussing this debatable problem at joint symposia, conferences, round tables, etc.

References:

1. Bromley YU.V. Vazhnaya zadacha sovremennoy etnografii // Sovetskaya etnografiya. – 1983. - №5. – S. 69-72.

2. Bromley YU.V. Ocherki teorii etnosa. – M., 1983.– 418 s.

3. Markov G.Ye. Skotovodcheskoye khozyaystvo i kochevnichestvo. Definitsii i terminologiya // Sovetskaya etnografiya. - 1981. - №4. – S. 83-94.

4. «Kazakhstan» Natsional'naya entsiklopediya. / Gl. red. B. Ayagan. – Almaty: Glavnaya redaktsiya «K□azak□ entsiklopediyasy», 2006 – T.5. – 560 s.

5. Kuryshov A.M. Transformatsiya sistemy traditsionnogo khozyaystva korennykh narodov Pribaykal'ya na rubezhe XIX-XX stoletii. – Irkutsk: Izd-vo BGUEP, 2011. – 212 s.

6. Masanov N.E. Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva. – Izd. 2-ye, dop. – Almaty: Print-S, 2011. – 740 s.

7. Andrianov B.V. Neosedloye naseleniye mira: istoriko-etnograficheskoye issledovaniye. – M.: Nauka, 1985. – 285 s.

8. Kapo-Rey R. Frantsuzskaya Sakhara. Perevod s frants. – M.: Georgrafgiz, 1958. – 496 s.

9. Khazanov A.M. Kochevniki i vneshniy mir. - Izd. 3-ye, dop. – Almaty: Dayk - Press, 2002. -604 s.

10. Semenov YU.I. O materinskom rode i osedlosti v pozdnem paleolite // Sovetskaya Etnografiya. – 1973. - №4. – S. 52-65.

11. Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya. - M., 1953. - T.13. – S. 170-171.

12. Markov G.Ye. Kochevnichestvo // Sovetskaya Istoricheskaya Entsiklopediya. T. 7. – M., 1965. – S.1017-1019.

13. Markov G.Ye. Kochevnichestvo // Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya. - Izd. 3. – M., 1973. – T.13. – S. 298-299.

14. Khazanov A.M. Sotsial'naya istoriya skifov: osnovnyye problemy razvitiya drevnikh kochevnikov Yevraziyskikh stepey. – M., 1975. – 343 s.

15. Shamiladze V.M. Khozyaystvenno-kul'turnyye i sotsial'no-ekonomicheskiye problemy skotovodstva Gruzii. Istoriko-etnograficheskoye issledovaniye. – Tbili: Metsniyereba, 1979. – 348 s.

16. Pletneva S. A. Kochevniki srednevekov'ya. Poiski istoricheskikh zakonomernostey. – M.: Nauka, 1982. -188 s.

17. Masanov N.E. Problemy sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana na rubezhe XVIII-XIX vv. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 176 s.

18. Alimbayev N., Mukanov M.S., Argynbayev KH. Traditsionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazakhov. Ocherki teorii i istorii. – Almaty: Gylym, 1998. – 234 s.

19. Etnologiya / pod red. Mis'kovoy Ye.V., Mekhedova N.L., Pimenova V.V. – M.: Akademicheskiy proyekt; Izdatel'stvo «Kul'tura», 2005. – 624 s.

МРНТИ 03.41.01 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.41

А.Д. Қасенова[1], М.Қ. Сүйіндікова[1]

[1]Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asema_94@mail.ru
[1]Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: makpal1226@mail.ru

САРЫАРҚАНЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАС МҮСІНДЕРІ
(зертелу тарихы)

Жұмыс ҚР Ғылым және білім министрлігінің AP08957321 «Сарыарқаның ортағасырлық статуарлы ескерткіштері» гранты аясында дайындалды

Аңдатпа

Мақалада Орталық Қазақстаның ежелгі тас мүсіндерінің тарихы қамтылған. Сондай-ақ қазақ археологиясының атасы Ә.Х. Марғұланның Сарыарқа жеріндегі ежелгі монументалды ескерткіштерге арналған жұмыстары талданды. Жалпы меңгірлер, зооморфты стелалар туралы көп материалдар Ә.Х. Марғұланның еңбегінде талданған. Сол арқылы біз Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндерін анықтап, зерттеу жұмыстарын жүргіздік. Зоо және антропоморфты стелалар, бұғы тастар көптеп табылды. Нәтижесінде, бүгінгі күні Сарыарқаның ежелгі ескерткіштерінің қатары толықты. Далалық жұмыстармен негізінен қазырғы таңда Ж.К. Құрманқұлов пен А.З. Бейсенов жетекшілік еткен зерттеу тобтары айналысады.

Орталық Қазақстан аумағындағы тас мүсіннің дәстүрі әр түрлі хронологиялық топтардың ескерткіштерімен ұсынылған: менгирлер және әр түрлі дәрежеде зерттелген кейінгі қола дәуірінің зооморфтық стелалары. Далалық және теориялық деңгейлерде зерттеу жағдайын талдау кейінгі қола ескерткіштері аз зерттелгенін көрсетеді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта олардың саны Ә.Х. Марғұланның еңбектерінде жазылғандармен салыстырғанда айтарлықтай азайды.

Мақала авторлары жоғарыда аталған авторлардың еңбектерін талдай отырып Сарыарқаның бұғы тастары мен зооморфты мүсіндерінің қазіргі таңдағы және болашақтағы зерттелу мәселелерін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: *Орталық Қазақстан, археологиялық ескерткіштер, тас мүсіндер, меңгірлер, киелі ескерткіштер.*

A.D. Kasenova[1], M.K. Suyundikov[2]
[1]A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Kazakhstan, Almaty, e-mail: asema_94@mail.ru
[2] A. KH. Margulan. Kazakhstan, c Almaty. E-mail: makpal1226@mail.ru

ANCIENT STONE SCULPTURES OF SARYARKA
(history of the study)

The work was prepared within the framework of the grant of the Ministry of Science and education of the Republic of Kazakhstan AP08957321 "Medieval statuesque monuments of Saryarka

Abstract

The article deals with the history of ancient stone sculptures of Central Kazakhstan. The works of A.H. Margulan devoted to the ancient monumental monuments of Saryarka were also analyzed. In the work of A.H. Margulan, a large number of materials on menhirs and zoomorphic steles of "koytas"are analyzed. Thus, we identified and analyzed the ancient stone sculptures of Saryarka. As a result, to date, the ranks of the ancient

monuments of Saryarka have been replenished with field work under the leadership of Zh. Kurmankulov and A.Z. Beisenov.

The tradition of stone sculpture on the territory of Central Kazakhstan is represented by monuments of different chronological groups: menhirs and zoomorphic steles of the Late Bronze Age studied to varying degrees. The analysis of the state of knowledge both at the field and theoretical levels shows that the monuments of the Late Bronze Age are the least studied. Meanwhile, the number of them has now significantly decreased in comparison with the one recorded in the works of A.H. Margulan.

The authors of the article, analyzing the works of the above authors, reveal the problems of modern and prospective study of menhirs and zoomorphic sculptures of Saryarka.

Keywords: *Central Kazakhstan, archaeological sites, stone statues, menhirs, sacred monuments.*

Касенова А.Д. [1], *Суюндикова М.К.*[2]

[1] *Институт археологии им. А.Х.Маргулана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: asema_94@mail.ru*

[2] *Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: makpal1226@mail.ru*

ДРЕВНИЕ КАМЕННЫЕ СКУЛЬПТУРЫ САРЫАРКИ
(история исследования)

Работа подготовлена в рамках гранта Министерства науки и образования РК AP08957321 «Средневековые статуарные памятники Сарыарки»

Аннотация

В статье рассматривается история древних каменных скульптур Центрального Казахстана. Также были проанализированы работы А.Х. Маргулана, посвященные древним монументальным памятникам Сарыарки. В работе А. Х. Маргулана проанализировано большое количество материалов о менгирах и зооморфных стелах «койтасов». Тем самым мы выявили и проанализировали древних каменных скульптур Сарыарки. В результате на сегодняшний день ряды древних памятников Сарыарки пополнились полевыми работами под руководством Ж.Курманкулова и А.З. Бейсенова.

Традиция каменной скульптуры на территории Центрального Казахстана представлена памятниками разных хронологических групп: менгирами и зооморфными стелами позднего бронзового века, изученными в разной степени. Анализ состояния знаний как на полевом, так и на теоретическом уровнях показывает, что памятники позднего бронзового века наименее изучены. Между тем их количество в настоящее время значительно сократилось по сравнению с тем, которое зафиксировано в работах А.Х. Маргулана.

Авторы статьи, анализируя работы вышеуказанных авторов, раскрывают проблемы современного и перспективного изучения менгиров и зооморфных скульптур Сарыарки.

Ключевые слова: *Центральный Казахстан, археологические памятники, каменные изваяния, менгиры, сакральные памятники.*

Кіріспе. Зерттеушілердің пікірі бойынша ежелгі тас мүсіндерді қою дәстүрі қола дәуірінен бастау алады. Ғалым Ә.Х. Марғұлан Сарыарқаның мегалиттік ескерткіштердің ең ежелгі түріне меңгірлер жатады деп есептеді. Сондай-ақ олар діни кешен ретінде пайдаланылған, яғни, халықтың жиналып әртүрлі еске алу, құрбандық шалу рәсімдерін өткізетін ғибадатхана қызметтерін атқарған [1, с. 276]. Ә.Х. Марғұланның бақылауы бойынша қазақтар меңгір топтарын «қорғантас», «қанаттас», «самалатас» деп, ал, жекелеген меңгірлерді «сымтас», «серектас», «бағанатас», «аққойтас», «қарақойтас» деп атаған. Зооморфты меңгірлерді қазақтар «қойтас» – «қойдың тасы» деп те атаған [1, с. 277]. Осындай топонимдер Орталық және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның барлық аймағында дерлік таралған. Айта кететін жайт, бұндай халықтық атаулар өткеннен келе жатқан тарихи мұра болып саналады және жергілікті жердің топонимикасы зерттеуші ғалымдарға ежелгі кешендердің қай жерде шоғырланғандығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Мақсаты. Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндерін зерттеу тарихын жан-жақты талдау негізінде белгілі ғалым Ә.Х. Марғұланның алғашқы болып меңгірлерді топтық және жекелей деп екі топқа бөліп зерттеудің өзекті мәселелерін анықтау.

Материалдар мен әдістер: Меңгірлер тобы Қарағанды облысына қарайтын қазіргі Ақтоғай, Жанаарқа және Қарқаралы аудандарында және Павлодар облысының Баянауыл ауданының

территориясында тіркеледі. Ә.Х. Марғұлан бұл жердегі кейбір меңгір топтарынан 80-нен аса нысандарды анықтады [1, с. 278-280, рис. 200-202].

Ал ірі жекелеген меңгірлер Сарыарқаның кей аудандарынан – Ақтоғайдан (Аққойтас өзенінің аңғары), Жаңаарқадан (Ақсай өзенінің аңғары), Қарқаралыдан (Нұртай өзенінің аңғары) және Шеттен (Бұғылы тауы) кездеседі. Ә.Х. Марғұлан 30-ға жуық жекелеген меңгірлерді ғылыми айналымға енгізген [1, с. 281-282].

Ә.Х. Марғұлан меңгірлердің Сарыарқа жеріндегі орналасу ерекшеліктеріне қарай «меңгірлер тек ауылға жақын маңдағы үстірттерде және қола дәуірінің қорымдарында шоғырланған» деген өз пікірін айтады (Маргулан, 1979: 277). Сондай-ақ, ежелгі кен орындарының жанынан да кездесетінін атап өтеді [1, с. 281].

Сарыарқа жерінде меңгірлер шеңбер, аллея, қатар, доға тәріздес пішіндерде ерекше және өзгеше орналастырылған. Олардың пішіндері храналогиясына сәйкес екендігін көрсетеді. Автор меңгірлердің жиі кездесетін төрт түрін анықтады:

1 түр– біркелкі емес пішіндегі;

2 түр– қимасы тікбұрышты (квадрат тәріздес);

3 түр– кескіні зооморфты ұзын тегіс меңгірлер (стелалар);

4 түр– жоғарғы бөлігі жартылай шеңбер тәрізді кішкентай және орташа тегіс меңгірлер [1, с. 278, рис. 199–201; 2, с. 21; 3, с. 2019; 4].

«Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті» атты еңбегінде автор меңгірлердің типологиясын ұсынған, бірақ ескерткіштер бір жүйеге келтірмеген. Сол себепті біз меңгірлерді бірнеше түрлерге бөліп қарастырдық.

Бірінші түрге Қызыл-Шоқы шатқалынан (Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы) табылған меңгірлер жатады [1, с. 278, рис. 199-201]. Бұл жердің меңгірлерінің үстіңгі жағы табиғи үшбұрыш пішінді болып келеді де олар топталып аллея тәріздес етіп қойылған. Бұл топтағы ескерткіштерді Ә.Х. Марғұлан неолит және энеолит дәуірлерімен мерзімдейді. [1, с. 277]. Ал меңгірлердің қалған түрлерін қола дәуіріне жатқызды.

Сартабан өзенінің арнасында (Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданы) екінші және үшінші түрге жататын меңгірлер кездеседі. Сартабандық топтың меңгірлерінің жанынан тұрғын-жайдың орнын және рәсімдік қызмет атқарған жанған ағаш іздері анықталған [1, с. 280, рис. 205, 283, 284].

Үшінші, төртінші түрге жататын меңгірлер тобы Қызыл-Шоқы шатқалынан (Нұртай өзенінің сол жағалауы) табылды. Және олардың әрқайсысы үш меңгірден құрылған. Ә.Х. Марғұлан меңгірлердің арасындағы кеңістіктен от іздерін кездестіреді. Біздің пікірімізше, топта үш меңгірдің болуы– киелі екендігін білдіреді.

Ә.Х. Марғұлан меңгірлердің осы төрт түріне қосымша екі түрін қосты. Жекелеген меңгірлерді: зооморфты және антропоморфты деп бөлді [1, с. 294]. Ғалым жоғарғы бөлігі қиыстырылған меңгірлердің барлығын зооморфты деп есептеді.

«Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті» атты еңбегінде Ә.Х. Марғұлан отыз жекелеген меңгірдің тоғыз данасының жоғарғы бөлігі қиыстырылған түрде кездеседі деп айтады. Автор оларды қойтас деп атап, тастарда қойдың ғана емес, сондай-ақ аю, түйе, жылқы бейнелері де суреттелген деп баяндайды [1, с. 281].

Зооморфты кескіні бар жекелеген меңгірлер Бұғылы тауының етегіндегі Шопы өзенінің аңғарында (Қарағанды облысы, қазіргі Шет ауданы) кездеседі.

Осы секілді зооморфты мүсіндер Қарқаралы ауданы, Бесоба ауылы маңындағы Ақбастау өзенінің аңғарынан және Ақтоғай ауданы, Тоқырауын өзенінің сол жағалауынан да анықталған.

Сарыарқа жеріндегі зооморфты стелалардың ішіндегі ерекше қызығушылық тудырған Бұғылы тауының шығыс етегінен табылған аю бейнесіндегі тас мүсін [1, с. 291, рис. 213; 5, с. 11, рис. 2]. Бүгінгі күні ол ескерткіш Шет ауданы, Ақсу-Аюлы ауылында орналасқан Шет аудандық археологиялық-этнографиялық музейінде.

Біздің ойымызша, Ә.Х. Марғұлан тұжырымдаған кейбір зооморфты мүсіндік бейнелер табиғи тастар болуы мүмкін. Мысалы, ғалымның түйенің басы ретінде көрсеткен мүсін табиғи сеңнен кейін түзілген үйінді болуы әбден мүмкін? [1, с. 293, рис. 214].

Ә.Х. Марғұлан зооморфты деп есептеген жоғарғы бөлігі қиыстырылған меңгірлер ішінде де табиғи жолмен жасалған тас түрлері бар. Барлау жұмыстары барысында кескіні қолдан бейнеленген тәрізді табиғи плита тастарын кездестірдік. Оған Қойшоқы шатқалындағы ескерткіштер кешені дәлел бола алады.

Жекелеген меңгірлердің екінші тобына – антропоморфты мүсіндер жатқызылады. Ә.Х. Марғұланның пікірі бойынша олар андрон мәдениеті кезеңінде пайда болған. Бұл топтың ең ежелгі түрі Итмұрынды шатқалынан табылған антропоморфты мүсіндер [1, с. 294].

Ә.Х. Марғұланның 1979 жылы жарық көрген еңбегінде қола дәуірімен мерзімделетін басқа антропоморфты мүсіндер туралы мәліметтер жоқ.

Біздің есептеуімізше, Ә.Х. Марғұланның 1946-1974 жж. аралығында жүргізген жұмыстарының нәтижесінде 100-ден аса меңгірлер тіркелген болуы керек. Өкінішке орай, барлық меңгірлердің фотосуреті жарыққа шықпады, олардың сапасы төмен, ескерткіштердің суреттері мен жоспарлары салынбады. Дегенмен, Ә.Х. Марғұлан еңбектерінде бүгінгі күнге дейін сақталмаған меңгірлер туралы мәліметтер өте көп кездеседі. Сонымен қатар ол материалдардан ескерткіштердің жарты ғасыр бұрынғы фотосуреттері тіркелген. Бұл фотосуреттер арқылы құлаған немесе жойылу қауіпі бар кешендерді біртіндеп қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізуге болады.

2010 жылдан бастап, соңғы он жылдықта Сарыарқа даласындағы монументалды ескерткіштерге – меңгірлер мен зооморфты мүсіндерге (қойтастарға) зерттеушілердің қызығушылығы күшейді.

Қарастырылған кезеңнің деректік негізін құру әлі де өз жалғасын табуда. Біздің есептеуімізше, қазіргі таңда Сарыарқа жерінен 26 қойтас анықталды. Соңғы жылдары А.З. Бейсеновтың жетекшілігімен Сарыарқадағы меңгірлі құрылыстарға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілуде. Олар Талды-2, Нұркен-2, Таңдайлы-2, Назар-3 және «37 әскер қорғаны» [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. *А.З.* Бейсенов ерте темір дәуірінде меңгірлер жерлеу орындарымен қатар еске алу (құрбандық шалу) кезінде де қойылған деп есептейді [14, с. 18-21].

Нәтижелерді талқылау. 2010 ж. осы ескерткіштерді теориялық жағынан талдау жұмыстары жасалды. Ә.Х. Марғұлан жариялаған мәліметтерге сүйене отырып, С.А. Ярыгин 2011 ж. қойтастардың типологиясына меңгірлерді қосып қайта ұсынды. Біздің пікірімізше, С.А. Ярыгинның жасаған типологиясының негізін Ә.Х. Марғұланның еңбегіндегі ескерткіштердің жүйелеу типологиясы құрайды [1]. С.А. Ярыгин қойтастардың қойылуын екі түрге (жеке және топтық) және әр түрлі меңгірлердің орналасу ерекшеліктеріне қарай бірнеше тармақтарға бөлді [17, рис. 2]. Қойтастар беғазы-дәндібай мәдениетіне тиесілі деген Ә.Х. Марғұланның көзқарасын С.А. Ярыгин да қолдады. Сонымен қатар, ол сарыарқалық зооморфты қойтастарды жалпы еуразиялық түрге жататын бұғы тастардың пайда болуының негізі деп жария етті [17, с. 414]. Бірақ, біздің пікірімізше, С.А. Ярыгинның бұғы тастардың генезисіне байланысты гипотезасы әлі де толыққанды зерттеуді, басқа ғалымдардың көзқарасымен салыстыруды талап етеді [2, с. 22]. Мысалы, В.Д. Кубарев бұғы тастарды қою дәстүрі Алтайдың тостағанды тастарынан және окунев түрінің тас мүсіндерінен басталады деп есептейді [18, с. 112]. Ал А.А. Ковалевтың пікірін алатын болсақ, ол бұғы тастарды орнату рәсімі Ертіс өзенінен бастап оңтүстікке қарай таралған деген болжам айтады [19, с. 165].

Л.Н. Ермоленко мен А.Д. Қасенованың 2014 жылы жарыққа шыққан мақаласы Ә.Х. Марғұланның меңгірлерді зерттеудегі жетістіктерін талдауға арналды. Ол мақалада меңгірлер қойылуына, пішініне, қимасына және орналасу ерекшеліктеріне қарай бір жүйеге келтірілді [2, с. 20]. Л.Н. Ермоленко мен А.Д. Қасенованың пікірінше, Ә.Х. Марғұланның «қойтас», «тұлпартас», «аютас» деп атаған зооморфты мүсіндері жоғарғы жағы қиыстырылған стелалар ретінде анықталады [2, с. 21]. Мақала авторлары Ә.Х. Марғұлан еңбегінің құндылығын атап өтіп, меңгірлерге қазба жұмыстарын жүргізу және құжаттау жағының толық болуы қажет екендігін көрсетіп, олардың кезеңделуін дәл анықтауда жаратылыстану ғылымының әдістерін пайдалануды ұсынды.

2013 жылы Ж.Қ. Құрманқұлов, Л.Н. Ермоленко және А.Д. Қасенова барлау жұмыстарының нәтижесінде Ә.Х. Марғұлан енгізген Қойшоқы шатқалынан табылған қойтастардың қайта құжаты жасалды. Сонымен бірге олардың жалпы еуразиялық түрге жататындығын көрсететін қосымша белгілері анықталды [20, с. 341, рис. 1]. Бірнеше жылдан кейін А.З. Бейсеновтың басшылығымен Қойшоқы-5 қойтастар орнатылған кешенде зерттеу жұмыстары жүргізілді. А.З. Бейсенов ескерткішті б.з.б. X-VIII ғғ. мерзімделетін «мұртты» обаның қатарына жатқызады. Бұл хронология радиокөміртектік әдіспен де дәлелденді [21, с. 174].

Осы мақаланың авторлары 2014 және 2019 жылғы барлау жұмыстары кезінде Қойшоқы шатқалынан тас қашайтын орынды анықтады. Оның жанынан өңдеуді қажет етпейтін жоғарғы жағы қиыстырылған меңгірлер табылды, [3, с. 81]. Бұл пікірді А.З. Бейсеновте қолдады. А.З. Бейсенов осы тас қашайтын орыннан ескерткіш құрылысына қажетті, яғни, «мұртты» обаларға және меңгірлерді қашауға» арналған шикізатты алды деп есептейді [21, с. 167].

Зооморфты мүсіндер мен бұғы тастардың мәселесін Л.Н. Ермоленко 2018 жылы зерттеп, «қойтастарды» азиялық аймақтың батыс бөлігіндегі «бұғы тастардың қарапайым нұсқасы» ретінде қарастыруды ұсынды [22, с. 103].

Бірақ, авторлар қазақ далаларында таралған бұғы тастардың орналасу ареалының, генезисінің, семантикасының мәселелеріне қатысты сұрақтар әлі де терең зерттеуді талап етеді деп санайды.

Қорытынды: Ә.Х. Марғұланның антропоморфтық мүсін дәстүрінің меңгірлерден кейін бастау алғандығы туралы айтқан пікірі әлі де негіздеуді талап етеді. Біз атқарған жұмыстар нәтижесінде меңгірлердің ареалы Сарыарқаның ежелгі және ортағасырларға жататын тас мүсіндерінің таралу аймағымен сәйкес келетіндігі анықталды (Сурет-1).

Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндері (зооморфты стелалар, бұғы тастар) тарихының зерттелуімен талданылуы болашақта орындалатын негізгі мәселелермен тапсырмаларды айқындап берді. Негізгі атқарылатын тапсырмаларға тоқталсақ:

1. Ежелгі тас мүсіндерді анықтау жұмыстарын жалғастыру;

2. геодезиялық құралдар мен сандық технологияның көмегімен зооморфты стелалар, бұғы тастармен тас мүсіндердің құжаттарын жаңалау немес қайта толтыру;

3. тарихи мәдение ескерткіштер туралы электронды база құру.

Болашақта атқарылатын бұл шаралар Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндері жайлы білім көкжиегін кеңейтіп, тың мағұлматтар береді деп сенеміз.

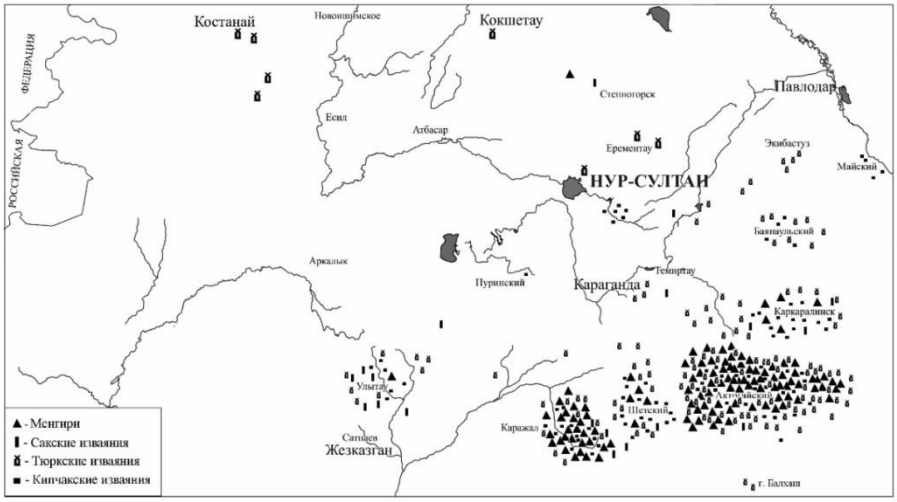

Сурет-1. Сарыарқадағы ежелгі және ортағасырлық тас мүсіндердің орналасу картасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, – 1979. – 360 с. С ил.

2. Ермоленко Л.Н., Касенова А.Д. Вклад А.Х. Маргулана в изучение древней каменной скульптуры Центрального Казахстана. Вестник Кемеровского государственного университета. – 2014. № 3 (59). Т. 2. – С. 20-23.

3. Касенова А.Д. История изучения древних и средневековых каменных изваяний Сарыарки. Дис. ... канд. Ист. Наук. Кемерово, – 2019. – 187 с.

4. Касенова А.Д. Изучение древних изваяний (зооморфных стел) и оленных камней Сарыарки // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2020. – № 2 (97). – С. 186 – 192.

5. Курманкулов Ж.К., Ермоленко Л.Н. Ежелгі Сарыарқа: тас мүсіндер. Древности Сарыарки: каменные изваяния. Saryarka Antiquites: Stone. – Караганды: «Credos Ltd C», 2014. – 168 с.

6. Бейсенов А.З. Предметы искусства ранних саков Сарыарки как свидетельства взаимодействия культур. Вестник Кемеровского государственного университета. – 2013. – № 3 (55). – Т. 4. – С. 13–17.

7. Бейсенов А.З. Центральный Казахстан в раннем железном веке. Исторические и археологические науки. – 2015а. – № 6 (2). – Т. 7. – С. 22–31.

8. Бейсенов, А.З. Памятники верховьев реки Атасу в Центральном Казахстане. Вестник Томского государственного университета. История. – 2015б. – № 3 (35). – С. 111-122.

9. Бейсенов А.З. Погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов». Вестник ЮУрГУ. Серия Социально-гуманитарные науки. – 2015в. – № 1. – Т. 15 – С. 6-12.

10. Бейсенов А.З. Около курганные жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры. Вестник Томского государственного университета. История. – (2015г) – № 4 (36). – С. 96-104.

11. Бейсенов А.З. Памятники раннего этапа тасмолинской культуры. Вестник ТомГУ. История. – 2016а. – № 1 (39). – С. 119-126.

12. Бейсенов А.З. Каменные изваяния и менгиры сакской эпохи. Вестник Хакасского государственного университета. – 2016б. – № 16. – С. 17-22.

13. Бейсенов А.З. Орталық Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеудегі көміртегілік анықтамалар. Новые методы исследования в археологии: матер. Междунар. Научн.-практич. Конф. – Алматы: Қазақ университеті. – 2016 г. – С. 13-21.

14. Бейсенов А.З. Курган с «усами» Центрального Казахстана. Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. Науч. Тр. Посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанскойархеологической экспедиции Академии наук Казахстана. – Алматы. – 2017. – Т. 2. – С. 31-37.

15. Бейсенов А.З., Китов Е.П., Дуйсенбай Д.Б. Ранние кочевники Центрального Казахстана по данным археологии и антропологии. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2017. № 3. – Т. 19. – С. 96-104.

16. Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. New research results of Turgay nomads' culture. Theory and practice of archaeological research. – 2017. № 2 (18). – S. 109-117.

17. Ярыгин С.А. «Койтасы» Центрального Казахстана эпохи поздней бронзы в контексте формирования раннесакских культур степной Евразии. Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: мат-лы Междунар. Науч. Конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы. – 2011. – Т. I. – С. 408-116.

18. Кубарев В.Д. Древние росписи Каракола. – Новосибирск: «Наука» СО. – 1988. – 173 с.

19. Ковалев А.А. О происхождении оленных камней западного региона. Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. М.: ГЕОС. – 2000. – С. 138 – 180.

20. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж. К. Оленный камень из урочища Койшокы. Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. – Астана: Сарыарка.– (2014). – С. 341-348.

21. Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш., Дуйсенбай Д.Б. Оленный камень на кургане с «усами» в долине Койшокы в Центральном Казахстане // Археологические вести. – СПб., 2020. Вып. 26. – С. 166 -177.

22. Ермоленко Л.Н. Каменные изваяния раннего железного века в западной части азиатских степей. Очерки первобытного искусства Южной Сибири и Центральной Азии (скифская эпоха): кол. Монография. – Кемерово: Изд-во КРИПКиПРО. – 2018. – 127 с.

References:

:

1. Margulan A.H. Begazy-dandybaevskaya culture of central Kazakhstan. - Alma-Ata: Nauka Kazssr, - 1979. - 360 c. From Il.

2. Ermolenko L. N., Kasenova A.D. Vklad A.H. Margulan studied the ancient stone sculptures of central Kazakhstan. Bulletin of Kemerovo State University. – 2014. № 3 (59). Vol. 2 – - C. 20-23.

3. Kasenova A.D. history of studying ancient and medieval stone studies of Saryarka. Dis. ... Kand. East. Nook. Kemerovo, – 2019. - 187 c.

4. Kasenova A.D. study of ancient monuments (zoomorphic stelae) and ancient stones of Saryarka // Bulletin of kaznu. The series is historical. – 2020. – № 2 (97). - P. 186-192.

5. Kurmankulov zh.K., Ermolenko L. N. ancient Saryarka: stone sculptures. "I don't know," he said. Saryarka Antiquites: Stone. - Karaganda: "Credos Ltd C", 2014 – - 168 P.

6. Beisenov A.Z. elements of the art of rannih Saks Saryarka as a kind of interaction of culture. Bulletin of Kemerovo State University. – 2013. – № 3 (55). - T. 4 – - C. 13–17.

7. Beisenov A."I don't know," he said. Historical and archaeological studies. – 2015a. – № 6 (2). - Vol. 7 – - C. 22–31.

8. Beisenov, A.Z. verkhovyov's memory is Reki Atasu in central Kazakhstan. Bulletin of Tomsk State University. History. – 2015B. - No. 3 (35). – C. 111-122.

9. Beisenov A.Z. Pogrebalno-memorial complex "Kurgan 37 warriors". News To Yuurga. A series of social and humanitarian Sciences. – 2015B. - No. 1. - Vol. 15-C. 6-12.

10. Beisenov A.Z. Okolo trained survivors as a variety of memory of tasmolinsky culture. Bulletin of Tomsk State University. History. – (2015) - № 4 (36). – C. 96-104.

11. Beisenov A.Z. memory of the previous stage of tasmolinsky culture. Tomgu's Herald. History. – 2016a. – № 1 (39). – C. 119-126.

12. Beisenov A.Z. Kamennye izvayaniya and mengirs of the Saxon epochs. Bulletin of Khakass State University. – 2016B. - No. 16. - C. 17-22.

13. Beisenov A.Z. definitions of carbon dioxide in the study of monuments of the early Iron Age of central Kazakhstan. New methods of research in archaeology: material. "No," I said. "No," I said."practical. Conf. - Almaty: Kazakh University. – 2016 G. – C. 13-21.

14. Beisenov A.Z. Kurgan with "Usami" of central Kazakhstan. Archaeological heritage of central Kazakhstan: study and preservation: SB. "No," I said. TR. Dedicated to the 70th anniversary of the organization of the central Kazakhstan archaeological expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan. - Almaty. – 2017. - Vol. 2 – - C. 31-37.

15. Beisenov A.Z., Kitov E.P., Duisenbay D. B. Rannie kochevniki of central Kazakhstan on the subject of Archaeology and anthropology. Izvestia of the Samarskoye science center of the Russian Science Academy. – 2017. No. 3. - Vol. 19. - C. 96-104.

16. Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. New research results of Turgay nomads' culture. Theory and practice of archaeological research. – 2017. № 2 (18). – S. 109-117.

*17. Yarygin C.A. "Koytasy" central Kazakhstan epochs of the autumn bronzes in the context of the formation of rannesak cultures of Steppe Eurasia. Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects: mat-ul-ul-ul

определение маршрутов кочевания. В статье собраны и анализируются все известные данные исторических источников, сообщающих об указанных местах. На основе документальных данных и историографического обзора излагаются вопросылокализации холмов Мартобе и Культобе. Данные археологии и сообщения представителей казахской интеллигенции XIX-нач. XX в. о рассматриваемых объектах вкупе с информацией русских исследователей, с результатами исследований современных историков позволяют более аргументировано локализовать местонахождение Культобе вблизи позднесредневекового г. Туркестана и Мартобе вблизи г. Сайрам, высказать предположение о хронологических рамках проведения общеказахских собраний на указанных местах.

Ключевые слова: *история, Казахстан, традиции степных народов, законы «Жети Жарги», хан Тауке, Мартобе, Культобе.*

М.Б. Кожа [1], К.М. Жетібаев [2]
[1] т.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті Археология ғылыми-зерттеу институты.
Түркістан қ. Қазақстан. E-mail: mukhtar_kozha@mail.ru
[2]т.ғ.к., профессор, Ахмет Ясауи университеті Археология ғылыми-зерттеу институты.
Түркістан қ. Қазақстан. E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ: МӘРТӨБЕ МЕН КҮЛТӨБЕ

Аңдатпа

Мақалада кейінгі орта ғасырлардағы қазақ тарихының қасиетті жерлері қарастырылады: Мәртөбе мен Күлтөбе ұлы дала халқы жылына бір рет (әдетте күзде) жиналып, мемлекеттк деңгейде көптеген мәселелерді шешетін тарихи орын болған. Мұнда, қақтығыстарды тоқтату, бейбітшілікті орнату, жайылымдарды қайта бөлу, көш бағыттарын анықтау және басқа да мәселелер шешілетін болған. Мақалада аталмыш ескерткіштерге байланысты тарихи жазба деректер жинақталып, ғылыми тұрғыдан талдау жасалынды. Сонымен қатар, жазба деректер мен тарихнамалық шолудың негізінде Мәртөбе мен Күлтөбе ескерткіштерінің орналасу мәселесі анықталды. Археологиялық деректер мен XIX-XX ғасырлардағы қазақ интеллигенциясы өкілдерінің жазбалары, орыс зерттеушілерінің хабарламалары және тарихшылардың зерттеу жұмыстарының нәтижелері берілді. Күлтөбе ортағасырлық Түркістан қаласының маңында, ал Мәртөбенің Сайрам қаласының маңында орналасқандығы айтылады және аталмыш ескерткіштерде күллі қазақ халқының белгілі бір уақыттарда кездесулер өткізгендігі жайында тұжырымдар жасалынды.

Кілт сөздер: *тарихы, Қазақстан, дала халықтарының дәстүрлері, «Жеті Жарғы» заңдары, Тәуке хан, Мәртөбе, Күлтөбе.*

M.B. Kozha [1], K.M. Zhetibaev [2]
[1] Doctor of historical sciences, professor, Research Institute of Archeology
of the International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasavi, Turkestan, Kazakhstan.
[2] Candidate of historical sciences, professor, director of the Research Institute of Archeology
of the International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasavi, Turkestan, Kazakhstan

THE SACRED PLACES OF THE KAZAKH HISTORY:MARTOBE AND KULTOBE

Abstract

The article discusses the sacred places of the Kazakh history of the late Middle Ages: Martobe and Kultobe - historical places where the steppe elite once a year (usually in the fall) gathered for a general meeting and resolved issues - the conclusion of peace, the declaration of war, the redistribution of pastures, and the determination of nomadic routes. The article has collected and analyzed all known data from historical sources reporting on these places.Based on documentary data and a historiographic survey, the localization of the Martobe and Kultobe hills is presented. Archeology data and messages from representatives of the Kazakh intelligentsia of the 19th and early 19th centuries. XX century together with information from Russian scholars and the results of research by modern historians, they can more reasonably localize the location of Kultobe near the late medieval city of Turkestan and Martobe near the city of Sairam, and make an assumption about the chronological framework for holding general Kazakh meetings in these places.

Key words: *history, Kazakhstan, traditions of the steppe peoples, laws of the "Jeti Zhargi", Khan Tauke, Martobe, Kultobe.*

Введение. История казахов позднего средневековья и начала нового времени занимает одно из главных мест в историографии Казахстана. Интерес к ней связан с тем, что в этот период казахи вели продолжительную борьбу с внешней экспансией сильных соседних государств, которая закончилась решительным изгнанием неприятеля со своей этнической территории. Именно в этот период в казахском обществе усилились интеграционные тенденции, укрепилась ханская власть.

По мнению А.И. Левшина годы правления хана Тауке (1672-1715)являются «золотым веком»: «Сей золотой век,о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана их Тявки, который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казачьих должен стоять наряду с Солонами и Ликургами. Усмирив волновавшиеся долго родыи поколения, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им законы» [1, 367].

Опираясь на народные предания Г.И. Спасский в 1820 г. в очерке о казахах указал, что «в прежние времена по наступлении летнего времени хан обще с почетными беями, выехав в средину подвластных ему киргизов, случающиеся между распри и несогласия разобрав, оказывал обиженной стороне удовольствие и выдворял тишину» [2, 41].

По данным Я.П. Гавердовского Тауке хан «один осенний месяц определил к всеобщему посреди степи собранию старейшин, султанов и хана для решения дел, до целого общества касающихся, и при случае смерти хана – для избрания оного» [3, 390]. Эти совещания «принимают вид сеймов. Тут уже являются все родоначальники, батыры, богачи и старейшины» [1, 366].

Однако в этих первых обобщающих работах о казахах отсутствует информация о местах, где проходили собрания казахской элиты. Указания конкретных мест общеказахских совещаний при хане Тауке впервые появились в научной литературе в последней четверти XIX в. Согласно данным П.И. Маковецкого, опубликованного в 1886 г., «хан Тауке собрал на уроч. Куль-Тюбе (в нынешней Сырдарьинской области) семь биев, в числе которых был знаменитый би Туле Алимбеков и эти бий соединили старые обычаи ханов Касыма и Ишима («Касым ханынъ касыкы джолъ, т.е. чистая дорога хана Касыма и «Исым ханынъ искы джолъ», древняя дорога хана Ишима) в новые дороги обычаи, называемые «джеты джарга» [4, с. II]. Эта же информация с указанием места принятия законов Жеты-Жаргы – «урочище Куль-Тюбе (в пределах нынешней Сырдарьинской области)» повторена в вышедшей в 1905 г. книге Л.А. Словохотова [5, 43].

Историческое место Мартобе впервые в научной литературе был упомянут в 1889 г. в первом томе книги Н.И. Гродекова, посвященной обычному праву казахов и киргизов Сырдарьинской области. В ней изложен рассказ биев - казахских судей, знатоков обычного права казахов об ежегодных собраниях казахской элиты в местности Мартобе [6, 25].Таким образом,из данных сообщений вытекает, что Культобе и Мартобе было местом проведения общеказахских собрании.

В 1924 г. М.Тынышбаев предложил локализовать Культобев Ташкентской области [7, 89]. В дальнейшем историки Казахстана опирались на сообщения Н.И. Гродекова и М.Тынышбаева. Издания 1943 г. и 1949 г. «Истории Казахской ССР» сообщало: «Осенние собрания происходили в горном районе близ Сайрама и Ташкента. Излюбленным местом съездов считалась возвышенность Куль-Тюбе» [8, 175; 9, 153]. Историк Н.Г. Аполлова, ссылаясь на Н.И. Гродекова указала, что проведениеобъединенных собрании трех жузов проходило на холме Мартуба (в горах около Сайрама), а местомпринятиязаконов Жеты Жаргыявляется холм Куль-Тобе [10, 108, 119-120].

В «Истории Казахской ССР» 1979 г. и в книге Т.И. Султанова было высказано сомнение относительно места сбора Тауке казахских биев: «Тауке, который будто бы собрал в урочище Куль-тобе биев - представителй трех жузов, и они соединили «старые обычаи ханов Касыма и Есима» в нормы, называемые Жеты-Жаргы» [11, 424; 12, 65]. Скорее всего, эти сомнениянич не аргументированы и вызваны господствующим в советский период скептическим отношением к казахских историческим преданиям.

В последнем академическом издании История Казахстанао местах проведения съездов казахской знати при Тауке отмечается следующее: «Он установил места проведения советов и время созыва съезда биев. Как важнейший орган хана совет биев проводился всегда в той или иной ставке Тауке-хана: в Битобе около Туркестана, Мартобе около г. Сайрам и Культобе вблизи г. Ангрена Сырдарьинской области» [13, с. 424]. Однако автор статьи о Культобе в Национальной энциклопедии Казахстана

С.Жолдасбаев считает, что до настоящего времени местонахождение исторического места Культобе не установлено [14, 120].

Историографический обзор литературы показал что нет специальных исследований по рассматриваемому вопросу. В ряде работ проведение ханом съездов казахской элиты в Мартобе и Культобе излагается как нововведение хана Тауке. В вопросе локализации Культобесуществуют различные версии. Одни предполагают, что Культобе располагалось в Сырдарьинской области, другие - в Ташкентской области, третьи – местонахождение неопределенным. Вработах по истории Казахстана, где указываются Культобе и Мартобе, используется ограниченный круг источников конца XIX -нач. XX в., не привлекаются сообщения представителей казахскойинтеллигенции XIX- нач. XX в. – носителей исторической памяти народа, данные археологии. Не определены хронологические рамки проведение собрании на указанных объектах.

Методы исследования. Для рассмотрения указанных выше вопросов были применены общеизвестные разработки ученых в области исторической науки. Применялся междисциплинарный подход, который воссоздает прошлое с использованием данных различных исторических дисциплин, подкрепляющих и дополняющих одна другую [15, 20-21].

Основная часть. В исторических источниках, в научной литературенами обнаружено ряд сообщении о проведении народных собрании на возвышенностях. Например, в конце апреля 1752 г. казахский хан Нурали (1711-1790) в письме к А.Тевкелеву сообщал, что «к урочищу Улутау и съезжатся положили, куда-де Большей, Средней и Меньшей орде знатные старшины съехаться и о всем том обстоятельный совет ... учинить» [16, 47]. Об устройстве праздника степной элиты в 1405 г. на моголистанском холме Культобе писал Мирза Хайдар Дулати: «Не раз я слышал от отца, ... что ранней весной в Кул Туба, в известной местности Моголистана, появился первый кумыс, и по древнему обычаю моголов в тот день устроили пир. Эмир Худайдад держал перед ханом чашу с кумысом ...» [17, 82]. Известный собиратель народных преданий М-Ж. Копеева приводит легенду о проведении основателем тюркского суфизма Ахмеда Ясави (умер 1166 г.) собрания своих учеников на холме вблизи р. Сырдарьи, после чего бугор был назван Маслихаттобе – «совещательный холм» [18, 45]. У киргизов была традиция выбирать «возвышенное место, на котором старейшины собирались для обсуждения общественных дел» [19, 102-106]. Таким образом, у казахов и других тюркских народов Центральной Азии еще до начала правления хана Таукеи после существовала традиция собираться на возвышенных местах для обсуждения различных вопросов, требующих общих решений. Поэтому проведение ханом съездов казахской элиты в Мартобе и Культобе не является инновацией Тауке.

В ряде сочинений представителей казахской интеллигенции второй половины XIX – начала XX в. (т.е. 150-200 лет после составления законов Тауке) мы нашли сообщения о Культобе. Великий казахский поэт Абай (1845-1904) в третьем слове «Назиданий» указывает, что судьям необходимо знание постановлений ханов. Старинное выражение касающееся конкретно законотворчества Тауке передано следующим образом: «Әз Тәуке ханның «Кул төбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек [20, 133 б.] - «надо знать «Жети жаргы» Тауке-хана, принятые после ежедневных собраний на Культобе». Схожая информация содержится и в трудах известных собирателей казахского народного фольклора. Поэт и историк Ш. Кудайберды-улы (1858-1931) в стихотворном сочинении 1883 г. и в книге «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий» (опубликованном в 1911 г.) указал на Культобе как место «каждодневных собраний» давших свод законов хана Тауке [21, 25, 52, 76]. «Култөбеде күнде кеңес» деген сөз - осы әз Тәуке заманында айтылған сөз» – «В Культобе каждый день совет» было сказано во времена Аз Тауке» писал М-Ж. Копеев (1858-1931) [22, 108 б.]. Данные казахоязычных источников совпадают с данными российских исследователей о Культобе как по о месте, где был принят свод законов Жети Жаргы. В указанных сочинениях нет географической привязки места Культобе. Однако в них есть очень важная деталь, которая может быть использована при локализации. Во всех упоминаниях казахских авторов Культобе особо отмечен как место «каждодневных собраний».

О местонахождении Культобе есть лаконичное указание в книге Н.И. Гродекова, основанного на показаниях жителей Южного Казахстана,где сообщается что оно располагается в Сырдарьинской области [6, 24]. Однако территория Сырдарьинской области была весьма обширна и состояла из Казалинского, Перовского, Туркестанского, Чимкентского, Аулие-Атинского, Ташкентского, Ходжентского и Жизакского уездов [23, 62]. Конкретное указание о локализации исторического места дана в публикации 1924 г. М.Тынышбаева «Киргиз-казаки в XVII-XVIII веках»: «Ежегодно осенью бии на 1-2 месяца собирались у ставки Тауке «Ханабад» на холме «Культобе» на левом берегу реки Ангрен в 40 верстах на

юг от Ташкента» [7, 89]. Однако, в работе М.Тынышбаева не указан источник информации о расположении ставки хана Тауке в Ханабаде и о собраниях на холме Культобе.

Другим важным источником в изучении вопроса об определении местонахождения Культобе служат исследования археологов, которые в ходе полевых работ фиксировали историческую память местного населения. Археолог М.Е. Массон, в 1934 г. в ходе археологической разведки в Ташкентской области опросил старожилов с. Культепе, находящегося близ с. Ханават (предполагаемой ставки хана Тауке) и зафиксировал отсутствие в памяти местных жителей каких-либо свидетельств о нахождении ставки Тауке в указанном районе и о проведении на Культобе собрании казахской элиты [24, 104].

Локализации Культобе в районе Ханабада также противоречат сообщения о том, что совещания по требованию хана должны были собираться «посреди степи» [3, 390] или же, «выехав в средину подвластных ему киргизов» [2, 41]. Скорее всего, место, где были приняты законы Тауке-хана, должно располагаться на территории Казахстана.

На территории Южного Казахстана и Семиречья выявлен целый ряд холмов, известных у местного населения как Культобе, что обозначает «зольный холм» или «холм пепла». Все известные на территории Южного Казахстана и Семиречья бугры, обозначенные местным населением как Культобе представляют собой археологические памятники. Только на территории Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области известны следующие археологические объекты: городище Культобе (X-XVIII вв.) в Сузакском р-не ЮКО [25, 12; 26, 179], поселение Культобе (VIII-XII вв.) в Арысский р-не ЮКО [27, 102], городище Культобе на месте впадения р. Келес в Сырдарью в Сарыагашском р-не (VI-VIII вв.) ЮКО [28, 3], городище Культобе (X-XVIII вв.) в Туркестанском р-не ЮКО [29, 268], городище Культобе (X-XII вв.) в низовьях р. Талас (Таласский р-н, Жамбылская обл.) [30, 268].

На наш взгляд, при локализации места принятия Жеты Жаргы необходимо учесть следующие обстоятельства. Как установлено И.В. Ерофеевой Тауке не позднее начала 1672 г. был провозглашен верховным правителем и скончался в первой половине 1715 г. В 50-60-х гг. XVII в. хан Тауке частично лишился обеих ног и,видимо, редко выезжал за пределы г. Туркестана. С 1710 г. из-за своего преклонного возраста не принимал активного участия в организации военных походов казахов против внешних неприятелей [31, 79-81].

По мнению Т.И. Султанова создание Жети Жаргы имело место в 70-х годах XVII в. и явилось ответным действием Тауке-хана и его окружения на решение сейма джунгарских тайш и законодательную инициативу Галдан-хунтайджия [32, 254]. Логичнее предполагать, что место регулярных собраний хана и совета биев в связи с болезнью казахского правителя проводились вблизи официальной столицы – г. Туркестана. На это указывают записи представителей казахской интеллигенции о совещании в Культобе, которые, как отмечаютособо, проводились «каждый день».

Этим требованиям, на наш взгляд, отвечает туркестанский Культобе. В XVII в. холм Культобе располагался за городской стеной г. Туркестана и представлял массивный бугор высотой 9 м [33, 82-113; 34, 69-70]. В случае опасности участники совещаний могли скрыться за укреплениями города, что немаловажно в период казахско-джунгарских войн второй половины XVII в.

Н.И. Гродеков, ссылаясь на сообщения казахских биев Султан и Халби, в книге, опубликованной в 1889 г., отмечал, что «Все три орды ежегодно собирались для совещания (маслагат) на холме Мартуба (в горах около Сайрама). Предметами совещаний служили вопросы о том, где зимовать, где летовать, как достигнуть спокойствия (буйтсек тынчыймыз) и как воевать. ... До нового собрания орд решения последнего собрания не нарушались (бузбейды). При Тауке-хане собрались семь биев, «джети джаргыш», вернее «джеты джаргы», то есть семь сотрудников (иш биттиретугун). В числе их было три знатных бия, по одному из каждой орды: из Великой – Туле, из Средней -Каз дауысты Казбек, т.е. Казбек с голосом гуся (звучным), из Малой – Айтеке» [6, 25].

Данное сообщение и другие сведения, были записаны знающим местные языки филологом А.Н.Вышнегорским, которого Н.И. Гродеков в 1886 г. с целью сбора материалов по обычному праву казахов и киргизов с заранее подготовленным вопросником направил к кочевникам Южного Казахстана. А.Н. Вышнегорский прожил среди казахов и киргизов целых семь месяцев и записал такой большой объем информации, что «на разбор его потребовалось около года». Один из информаторов, указавших на Мартобе как место проведения собрании представителей казахской знати Султан Канаев - являлся бием Чимкентского уезда (его портрет помещен в книге между страницами 100 и 101). В предисловии книги указанный би отмечен среди немногих лиц, предоставивших «наиболее ценные сведения» [6, V-IV].

Мартобе мы встречаем в одном из сочинений известного казахского поэта Бухар-жырау (1668-1781). В конце стихотворении после восхваления хана Абылая (1710-1780) как объединителя казахов, как правителя справедливого, храброго, поэт вопрошает:

Арманың бар ма, хан ием?
Мәртебелі төбеге,
Жауыңды алып, жайладың [35, 135].
- Есть ли у тебя еще мечта, хан,
разгромив врага, ты расположился
на холме Мартобе /перевод наш – М.Кожа/

Стихотворение относится к последнему периоду жизни Абылай-хана, ставшего старшим ханом с 1771 г. [31, 273-279]. Судя по этим строкам холм Мартобе был известен большому кругу казахов второй половине XVIII в. и олицетворял высокие достижения степного правителя.

Рис. 1. Сакральное место Мартобе. Фото М.Кожа. 2017 г.

Упоминание Мартобе как место собрания представителей трех главных судей хана Тауке в произведении поэта Майлыкожа (1835-1898) [36, 127] свидетельствует о том, что память об историческом месте стала локальной и сохранялась у южных казахов. Других известий или упоминаний о данной исторической местности в произведениях казахской литературы XIX- начала XX в. нами не обнаружено.

Политические, экономические и идеологические потрясения периода Советов оказали деструктивное воздействие на традиционную историческую память казахов. Позитивные стороны ханского периода истории Казахстана отрицаются, прошлое народа конструируется в угоду властей. Не только память, но исследовательский интерес о прошлых правителях становиться опасным. Вследствие этого в литературе отсутствует какая-либо информация о местности Мартобе. Историческое место не упоминается и в статье известного среднеазиатского археолога М.Е. Массона, посетившего в 1925 г. древности с. Сайрам и его округи. Однако Мартобе как бугор Мар-тепе нами обнаружен в составленном исследователем карте «Район Сайрама и следы его стен» [37].

Рис. 2. Входная арка сакрального места Мартобе. Фото М.Кожа. 2017 г.

В конце 70-х годов XX в. Мартобе подверглось разрушению. По указанию местных жителей только вмешательство археологов во главе с известным ученым К.А. Акишевым сохранило памятник от полного уничтожения землеройной техникой [38, 46]. Однако в публикациях К.А. Акишева не удалось выявить информацию о его вкладе в сохранении памятника Мартобе. В книге о государственности казахов К.А. Акишева говорится о «советах аксакалов (старейшин), биев и знати» при хане Тауке. Однако Мартобе как одно из мест таких собрании не упоминается [39, 161-162].

В 90-х гг. XX в. возрождается интерес к казахской истории, в частности и к Мартобе. В журнале областного значения «Жібек жолы» была опубликована статья историка Р.Бекназарова, где высказано мнение о соответствии расположенного вблизи Сайрама бугра Мартобе месту проведения собрании при хане Тауке [40, 6-7]. В 1992 г. в отмеченном журнале местный собиратель фольклора К.Ергобеков опубликовал рассказ старика, проживающего в Сайрамском районе, согласно которого на холме Мартобе проводились «советы биев» [41, 9]. Авторы книги о представителях традиционного ораторского искусства казахов пишут о проведении ханом Тауке ежегодных собрании на Мартобе [42, 5]. В своде памятников истории и культуры Южного Казахстана, подготовленном еще в советское время, Мартобе фигурирует только как средневековое поселение VIII-XII вв. [43, 208].

В 2017 г. один из авторов посетил холм Мартобе, что расположен в 5-ти км к северо-востоку от с. Сайрам, по дороге к с. Карамурт, на левом берегу р. Янгиарык (Сайрамский р-н Туркестанской обл. РК). Холм Мартобе высотой 7-8 м располагается на вершине большой естественной возвышенности к северо-востоку от с. Сайрам и занимает господствующее положение на местности (Рис. 1). Отсюда, на наш взгляд, и происходит название холма – Мартобе/Мәртебе, что означает «высокая ступень, высокое место, высокое положение». Слово мартобе заимствованное из арабского [44, 116]. Некоторые авторы считают, что пожелание «Мәртебең биік болсын! [45, 53] - «Будь на высоте!» родилось именно здесь, на вершине холма. Существуют ряд схожих казахских благопожеланий - Мәртебелі бол! Мәртебең өссін! Соответствие исторического места Мартобе бугру Мартобе вблизи Сайрама не вызывает сомнения. На территории прилегающего к Сайраму и вообще на территории Казахстана другого холма с аналогичным названием не зафиксировано.

Мартобе располагается в более чем в 170 км от г. Туркестана, что позволяет предполагать об использовании его как место общеказахских собрании ханом Тауке не в преклонного возрасте, а во второй половине XVII в. Сообщения об участии Толе би на этих собраниях позволяют сузить рамки проведения совещании на Мартобе. На основе сообщения китайских чиновников о встрече с Толе-би Алибекулы в 1758 г. и указания им своего возраста [46, 56] устанавливается, что Толе-би Алибекулы родился в 1675 г. На основе последних упоминаний в китайских и русских источниках можно предполагать, что Толе-би умер в 1760 г. в возрасте 85 лет [47, 120-123]. Согласно народным преданиям Толе-би Алибекулы уже являлся бием Старшего жуза в период правления Галдана (1671-1697) [48, 194-196]. С учетом этих обстоятельств и начала вторжения в начале 80-х гг. ойратских вторжений под командованием Галдана в

районы Южного Казахстана можно предположить, что хронологические рамки проведения собрании с участием Тауке и биев трех жузов на Мартобе могло быть в 70-ые гг. XVII в. Позже в связи с агрессией джунгар и состоянием здоровья Тауке такие собрания проводились вблизи г. Туркестана.

После обретения Казахстаном независимости возрождается интерес к памятным местам средневековой и новой истории. В настоящее время историческое место Мартобе - символизирует объединения казахского народа, представляет памятник степной демократии. В начале XXI в. у подножия бугра был поставлен памятный знак указывающий, что здесь во времена хана Тауке проводились собрания с участием представителей всех регионов Казахской степи. Рядом с холмом сооружена входная арка, благоустроена прилегающая местность (Рис. 2.). В честь исторического места были переименованы в Мартобе населенный пункт Красноводск [49, 198] и районная газета. Центральная улица г. Шымкента ныне носит имя хана Тауке. В настоящее время холм Мартобе стал местом проведения ряда официальных мероприятий областного и районного масштаба [50] и посещение его служит возрождению исторической памяти народа.

Заключение.

Привлечение широкого круга источников показывает,что у казахов и других степных народов Центральной Азии в средние века существовала традиция собираться для обсуждения различных вопросов на возвышенных местах. Проведение съездов казахской элиты в Мартобе и Культобе не является нововведениемхана Тауке. Анализ данных археологии и сообщений представителей казахской интеллигенции XIX- нач. XX в. отвергают предположение о нахождении Культобе – места принятия Жеты Жаргы в районе Ханабада. Указанные источники и информацияроссийских исследователей, результаты исследований современных историков позволяют более аргументировано локализовать местонахождение Культобе вблизи позднесредневекового г. Туркестана и Мартобе вблизи г. Сайрама. Скорее всего, собрания с участием Тауке и биев трех жузов на Мартобе проводились в 70-ые гг. XVII в. Позже в связи с вторжением джунгар и состоянием здоровья Тауке собрания казахской элиты начали проводить на холме Культобе вблизи г. Туркестана.

Использованная литература:

1. *Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы, 1996.*
2. *Спасский Г.И. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды // История Казахстана в документах и материалах. Альманах. Вып. 1. – Алматы, 2011. – С.12-71.*
3. *Гавердовский Я.П. Обозрение Киргиз-кайсакской степи или Описание страны и народа киргиз-кайсакского // ИКРИ-5. – Алматы, 2007. – С.283-495.*
4. *Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Выпуск I. – Омск, 1886.*
5. *Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды // Труды Оренбурской Ученой архивной комиссии. Вып.15. – Оренбург, 1905.*
6. *Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Т.I. Юридический быт. – Ташкент, 1889.*
7. *Тынышбаев М. Великие бедствия... (Актабан-Шубырынды). – Алма-Ата, 1992.*
8. *История Казахстана (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. издание 1943 г.). Алматы, 2011.*
9. *История Казахской ССР. Второе издание; исправленное и дополненное. Т. 1. – Алма-Ата, 1949.*
10. *Аполлова И.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. – Алма-Ата, 1948.*
11. *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Т.II. – Алма-Ата, 1979.*
12. *Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. – Москва, 1982.*
13. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т 2. – Алматы, 1997. С.10.*
14. *Жолдасбаев С. Күлтөбе // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.5. – Алматы, 2003. – 120 б.*
15. *Фебр Л. Бои за историю. М., 1991.*
16. *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в двух томах. Т. II. Составитель и ответственный редактор Е.И. Ерофеева. – Алматы, 2014.*
17. *Мирза Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, пер. с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Ташкент, 1996.*
18. *Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. Алматы, 2006.*
19. *Павлова Т.Г. О структуре и семантике киргизских топонимов // Ономастика Востока. – М., 1980. С.102-106.*
20. *Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2 том. – Алматы, 1977.*
21. *Кудайберды-улы Ш. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. – Алматы, 1990.*

22. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 8 т. – Алматы, 2008.
23. Жанаев Б.Т. Казахстан в колониальный период (вторая половина XIX-начало XX в.) // Историко-культурный атлас казахского народа. –Алматы, 2011. – С.59-65.
24. Массон М.Е. Ахангеран. Ташкент, 1953.
25. Жолдасбаев С. Позднесредневековые города на северных склонах Каратау. – Туркестан, 2012.
26. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. –Алма-Ата, 1972.
27. Подушкин А.Н. Поселение Культобе // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы, 1994. – С.102.
28. Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары. – Алма-Ата, 1968.
29. Смагулов Е.А. Городище Культобе // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы, 1994. – С. 268-271.
30. Елеуов М. Городище Культобе // Свод памятников истории и культуры РК. Жамбылская область. – Алматы, 2002. – С. 268.
31. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675-1821 гг. Т.I. Составитель и ответственный редактор Е.И. Ерофеева. – Алматы, 2014.
32. Султанов Т.И. «Семь установлений» - памятник права казахов XVII в. // Страны и народы Востока. Вып. 22. – М., 1980. – С. 252-262.
33. Смагулов Е.А., Грирорьев Ф.П., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. – Алматы, 1999.
34. Туякбаев М. Историческая топография и развитие городов и поселений туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.). – Алматы, 2009.
35. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы.– Алматы, 1982.
36. Майлықожа. Шығармалар. Жинап, зерттеп, жариялай жүріп құрастырған әдебиетші Ә.Оспанұлы. – Алматы, 2005.
37. Массон М.Е. Старый Сайрам // Известия среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып. 3. – Ташкент, 1928.
38. Қожа М. «Сіздерде де фараондар болған екен ғой» дегіздірген Кемел Ақышев // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. – Астана, 2014. – С. 45-47.
39. Акишев К.А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана. – Астана, 2013.
40. Бекназаров Р. Мәртөбе // Жібек жолы, 1990, желтоқсан. – 6-7 бб.
41. Ергөбеков Қ. «Мәртөбе» ме, Нартөбе ме? // Жібек жолы, 1992, №1-27 – 9 б.
42. Төреқұлов Н., Қазыбеков М. Қазақстанның би-шешендері. – Алматы, 1993.
43. Подушкин А.Н. Городище Мартобе // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы, 1994. – С. 208.
44. Бекмұхаметов Е.Б. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Түсіндірме сөздік. – Алматы, 1977.
45. Беркінбаев Е., Мірхалдаров М. Сайрамда бар сансыз бап. – Алматы, 2000.
46. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. III т. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. Қытай деректемелерін аударған, түсіндірмелері мен ескертулерін жазған Б.Ежанханұлы. – Алматы, 2006.
47. Қожа М.Б., Байсариева Г.О. Замандастары хан санағанТөле би // Төле би – қазақтарихының биігінде. – Шымкент, 2013. – 112-132 бб.
48. Байболұлы Қ. Төлебидің тарихы // Төле би. 2 т. – Алматы, 2013. – 139-287-бб.
49. Государственный каталог географических названий республики Казахстан. Т.8. Южно-Казахстанская область. – Алматы, 2007.
50. inform.kz http://www.inform.kz/ru/sobranie-aksakalov-na-holme-martobe-proshlo-v-yuko_a; : http://e-history.kz/ru/publications/view/2267

References:

1. Levshin A. I. Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisat, hordes and steppes. - Almaty, 1996.
2. Spassky G. I. Kirghiz-kaisaks of the Great, Middle and Small Horde // The history of Kazakhstan in documents and materials. Almanac. Vol. 1. – Almaty, 2011. – S. 12-71.
3. Potentials] J. P. review of the Kirghiz steppe kisikkoy or a description of the country and the people Kirghiz kazakskogo // ICRI-5. – Almaty, 2007. – Page 283-495.
4. Materials for the study of the legal customs of the Kyrgyz people. Issue I. - Omsk, 1886.

5. Slovokhotov L. A. Narodny sud uslovnogo prava kirghiz Maloy ordy [People's Court of Customary Law of the Kirghiz Maloy Orda]. Issue 15. - Orenburg, 1905.

6. Grodekov N. I. Kirghiz and karakirgiz of the Syrdarya region. T. I. Yuridicheskiy byt – - Tashkent, 1889.

7.Tynyshbayev M. Great disasters... (Aktaban-Shubyryndy). - Alma-Ata, 1992.

8. History of Kazakhstan (History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. edition of 1943). Almaty, 2011.

9. History of the Kazakh SSR. Second edition; revised and supplemented. Vol. 1. - Alma-Ata, 1949.

10. Apollova I. G. The accession of Kazakhstan to Russia in the 30s of the XVII century. - Alma-Ata, 1948.

11. History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. Vol. II. - Alma-Ata, 1979.

12. Sultanov T. I. Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV-XVII centuries. - Moscow, 1982.

13. History of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes. T 2. - Almaty, 1997. p. 10.

14. Zholdasbayev S. Kultobe // Kazakhstan. Ulttyk encyclopedia. Vol. 5. - Almaty, 2003. - 120 b.

15. Febr L. Boi za istorii. M., 1991.

16. Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite. 1675-1821. Collection of historical documents in two volumes. Vol. II. Compiled and edited by E. I. Erofeeva. - Almaty, 2014.

17. Mirza Muhammad Haidar. Tarikh-i Rashidi. Introduction, translated from the Persian by A. Urunbayev, R. P. Jalilova, and L. M. Epifanova. Tashkent, 1996.

18. Zhandarbek Z. Yasaui zholy zhane kazak kogamy. Almaty, 2006.

19. Pavlova T. G. On the structure and semantics of Kyrgyz toponyms / / Onomastika Vostoka. - M., 1980. pp. 102-106.

20. Kunanbayev A. Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagi. 2 vol. - Almaty, 1977.

21. Kudaiberdy-uly Sh. The genealogy of the Turks, Kirghiz, Kazakhs, and Khan dynasties. - Almaty, 1990.

22. Kopeyuly M. Zh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagi. 8 t. - Almaty, 2008.

23. Zhanaev B. T. Kazakhstan in the colonial period (the second half of the XIX-the beginning of the XX century) / / Historical and cultural atlas of the Kazakh people. - Almaty, 2011. - p.

59-65. 24. Masson M. E. Akhangeran. Tashkent, 1953.

25. Zholdasbayev S. Late medieval cities on the northern slopes of Karatau. - Turkestan, 2012.

26. Akishev K. A., Baipakov K. M., Erzakovich L. B. Ancient Otrar. - Alma-Ata, 1972.

27. Podushkin A. N. Poselenie Kultobe [Settlement of Kultobe]. South Kazakhstan region. - Almaty, 1994. - p. 102.

28. Maksimova A. G., Mershiev M. S., Vainberg B. I., Levina L. M. Antiquities of Chardary. - Alma-Ata, 1968.

29. Smagulov E. A. Gorodishche Kultobe / / The code of monuments of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. - Almaty, 1994. - p. 268-271.

30. Yeleuov M. Gorodishche Kultobe / / Svod of monuments of history and culture of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region. - Almaty, 2002. - p. 268.

31. Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite. 1675-1821, Vol. I. Compiled and edited by E. I. Erofeyev. - Almaty, 2014.

32. Sultanov T. I. "Seven institutions" - a monument to the law of the Kazakhs of the XVII century. / / Countries and peoples of the East. Vol. 22. - M., 1980. - p. 252-262

. 33. Smagulov E. A., Grigoriev F. P., Itenov A. Essays on the history and archeology of medieval Turkestan. - Almaty, 1999.

34. Tuyakbayev M. Historical topography and development of cities and settlements of the Turkestan oasis (XIII-XIX centuries). - Almaty, 2009.

35. XV-XVII gasyrlardagi kazak poeziyasy.- Almaty, 1982.

36. Mailykozha. Shygarmalar. Zhinap, zerttep, zhariyalai zhurip kurastyrgan adebiyetshi A.Ospanuly. - Almaty, 2005.

37. Masson M. E. Stary Sairam / / Izvestiya sredneaziatskogo komitet po delam muzey i okhraneniya pamyatnykh stariny, iskusstva i prirodnosti. Issue 3. - Tashkent, 1928.

38. Kozha M. "Sizderde de faraondar bolgan eken goy" degizdirgen Kemel Akyshev / / Dialog of cultures of Eurasia in the archeology of Kazakhstan. - Astana, 2014. - p. 45-47.

39. Akishev K. A. Ancient and medieval states on the territory of Kazakhstan. - Astana, 2013.

40. Beknazarov R. Murtobe / / Zhibek zholy, 1990, zheltoksan. - 6-7 bb.

41. Ergobekov K. "Murtobe" me, Nartobe me? // Zhibek Zholy, 1992, No. 1-27-9 b.

42. Torekulov N., Kazybekov M. Kazakstannyn bi-sheshenderi. - Almaty, 1993.

43. Podushkin A. N. Gorodishche Martobe / / The code of monuments of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. - Almaty, 1994. - p. 208.

44. Bekmukhametov E. B. Kazak tilindegi arab-parsi sozderi. Tusindirme sozdik. - Almaty, 1977.

45. Berkinbayev E., Mirkhaldarov M. Sairamda bar sansyz bap – - Almaty, 2000.

46. Kazakhstan tarikhy turaly kytay derektemeleri. III vol. Qin patshalyk dauirinin muragat kuzhattary. Kytai derektemelerin audargan, tusindirmeleri men eskertulerin zhazgan B. Yezhankhanuly. - Almaty, 2006.

47. Kozha M. B., Baysarieva G. O. Zamandastary khan sanaganTole bi / / Tole bi – kazaktarihynyn biiginde. - Shymkent, 2013 – - 112-132 bb.

48. Baiboluly K. Tolebidin tarikhy / / Tole bi. 2 vol. - Almaty, 2013. - 139-287-bb.

49. State catalog of geographical names of the Republic of Kazakhstan. Vol. 8. South Kazakhstan region. - Almaty, 2007.

50. inform.kz http://www.inform.kz/ru/sobranie-aksakalov-na-holme-martobe-proshlo-v-yuko_a; : http:// e-history.kz/ru/publications/view/2267

УДК 902/904 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.43
МРНТИ 03.41.01

Г.Б. Саргизова[1]

[1]Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының кіші ғылыми қызметкері
Алматы қ., Қазақстан

ТАЛДЫСАЙ ҚОНЫСЫНЫҢ ТЕРІ ӨҢДЕУ КӘСІБІНЕ АРНАЛҒАН ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада 1994 жылдан бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының қорында жиналып келген сүйек және мүйіз индустриясы қарастырылады. Талдысай қонысынан көптеген ірі қара және ұсақ малдың сүйектерінен жасалған құралдар мен бұйымдар табылған және олардың пайдалану мақсаттары да әртүрлі болған. Олар металл өңдеуде, қыш ыдыстарды өңдеуде, тері өңдеу кәсібінде кеңінен қолданылған.

Талдысай қонысы шаруашылық түрлері көп болғаны белгілі. Соның ішінде, тері өңдеу ісі де ежелгі тұрғындардың маңызды кәсібі болған. Мақалада тері өңдеу кәсібінде қолданылған сүйек құралдардың негізгі түрлері көрсетіліп, оларға жүргізілген трасологиялық зерттеу нәтижелері берілген. Трасологиялық зерттеу нәтижесінде қоныста табылған құралдардың басты түрлері мен сипаттамалары анықталды. Олар езгіштер, өңделген асықтар, қырғыштар мен біздер. Анықталған құралдар тобының жалпы және жекелеген сипаттамалары беріліп, олардың қолдану барысында функционалды қызметтері көрсетілді. Сүйек құралдардың типтеріне қарап, қола дәуіріндегі Талдысай тұрғындарының тері өңдеу әдісі бірнеше үрдістен тұрғандығын және олар сапа жағынан өте мықты тері өнімдерін дайындағанын байқауға болады. Ежелгі Талдысай мекендеушілер сойылған малдың етін жеп, сүйегін өңдеп, тұрмыстық жағдайда өз қажеттіліктеріне пайдалана білген.

Түйін сөздер: *Орталық Қазақстан, Талдысай қонысы, кейінгі қола дәуірі, сүйек және мүйіз индустриясы, тері өңдеу кәсібі.*

Саргизова Г.Б.[1]
[1]МНС Института археологии им. А.Х. Маргулана

КОСТЯНЫЕ ОРУДИЯ КОЖЕВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА ПОСЕЛЕНИЯ ТАЛДЫСАЙ

Аннотация

В статье рассматривается костяная и роговоя индустрия поселении Талдысай. В поселении Талдысай обнаружено много орудий и изделий из костей крупного рогатого скота и мелкого рогатого скота, и цели их использования были разными. Они широко применялись в металлообработке, в обработке керамики, в кожевенном производстве.

В бронзовом веке в поселений Талдысай было много видов хозяйств. В частности, обработка кожи было важным производством древних людей. В статье описаны основные типы костяных орудий, используемых в кожевенной производстве и результаты трасологической исследований. В результате трасологического исследования выделены и охарактеризован основные группы обнаруженных на

памятнике орудий: тупики, шлифованные астрагалы мелкого рогатого скота, скребки и проколки. Определены общие и специфические черты изготовления каждого из выделенных типов изделий, их функциональная принадлежность и особенности использования. Рассматривая типы костяных орудий, мы видим, что способ обработки кожи население Талдысай в эпоху бронзы состоял из нескольких процессов, и они производили кожаные изделия очень высокого качества. Древние жители Талдысая питались мясом забитых животных, обрабатывали их кости и использовали их для собственных нужд в повседневной жизни.

Ключевые слова: *Центральный Казахстан, поселение Талдысай, эпоха поздней бронзы, костяная и роговая индустрия, кожевенное производство.*

G.B. Sargizov[1]
[1]*Junior Researcher at the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan*

BONE TOOLS OF TANNING PRODUCTION OF TALDYSAY SETTLEMENT

Abstract

The article describes the bone and antler industry in the Taldysay settlement. In the settlement of Taldysai many tools and products from the bones of cattle and small ruminants were found, and the purposes of their use were different. They were widely used in metalworking, ceramics processing, and leatherworking.

In the late Bronze Age, there were many types of farms in the Taldysai settlements. In particular, leather processing was an important production of ancient people. The article describes the main types of bone tools used in the leather industry and the results of trasological research. The trasological (use wear analysis) analysis allowed the authors to distinguish and characterize the groups of the tools found in the settlement: puffins, polished astragals of small cattle, prosplitting, and scrapers. The general and specific features of each of the hand-made tools, their functions and applications. Considering the types of bone tools, we see that the method of leather processing by the Taldysai population in the Bronze Age consisted of several processes, and they produced leather goods of very high quality.

Keywords: *Central Kazakhstan, Taldysay settlement, the Late Bronze Age, bone and antler industry, tanning production.*

Кіріспе. Талдысай – Орталық Қазақстан жеріндегі қола дәуірі ескерткіші, ежелгі кеншілер мен металлургтар өмір сүрген елді мекен, металл балқыту ісі мен басқадай қолөнерлер өркендеген өз заманының ірі шаруашылық-өндіріс орталығы. Қазіргі уақытта шұңқыр пештері, металл өнімдері, құюшы-ұсталардың құралдары кеңінен зерттеліп, ғылыми айналымға енген [1, 127-б.; 2, 8-б.]. Талдысай қонысында археологиялық зерттеулер бірнеше жылдар бойы жүргізіліп келеді. Қоныстың ежелгі тұрғындарының шаруашылығын, тұрмыстық жағдайларын анықтауда сүйек және мүйіз құралдарын зерттеу маңызды болып табылады.

Материалдар және әдістеме. Мақалада 1994 жылдан бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының қорында жиналып келген сүйек және мүйіз индустриясы, оның ішінде тері өңдеу кәсібінде пайдаланылған құралдар мен бұйымдар қарастырылады. Қазіргі күнде көлемі 284 дм^3 болатын материалдар қаралып, сұрыпталды. Өңделген іздері сақталған құралдар саны 495 дана болды [3, 19-б.]. Құралдарды, жартылай дайындалған бұйымдарды, дайындамаларды және сүйек, мүйіз өңдеу жұмыстарының жабдықтарын жүйеленіп, классификациясы жасалынды.

Талдысай қонысының тері өңдеуге арналған құралдары мен бұйымдары С.А. Семеновтың трасологиялық әдістемесі бойынша зерттелді. Сүйектен жасалған өнімдер Levenhuk DTX 700 LCD сандық микроскопында қаралып, фотоға түсірілді. Нәтижесінде адам қолымен өңделген және пайдалану барысында пайда болған іздерді анықталды.

Талқылау. Орталық Қазақстанның қола дәуіріне жататын сүйек құралдары жөнінде Ә.Х. Марғұлан, М.Қ. Қадырбаев, Ж.Қ. Құрманқұлов, А.З.Бейсенов, В.В. Варфоломеевтің еңбектерінде сипаттама берілген. М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұловтың еңбегінде Атасу, Мыржық, Ақ Мұстафа, Ақмая ескерткіштері сүйек құралдары егіншілікте, тері өңдеуде, үй шаруашылығында пайданылғаны және әшекей бұйымдары ретінде қолданыста болғандығы жөнінде мәліметтер береді. Ескерткіштерден табылған құралдар мен бұйымдарға типологиялық сипаттама берген [4, 200-б.].

Сонымен қатар, Орталық Қазақстан кейінгі қола дәуірінің көрнекті ескерткіші болып табылатын Кент қалашығының сүйектен және мүйізден жасалған бұйымдарына трасологиялық сараптама

жұмыстары жүргізілген. Нәтижесінде, ескерткіштің сүйек бұйымдары сипатталып, функционалды қызметтері анықталды [5, 25-б.].

Зерттеу нәтижелері. Жалпы, Талдысай қонысы шаруашылық түрлері көп болғаны белгілі. Соның ішінде, тері өңдеу ісі де ежелгі тұрғындардың маңызды кәсібі болғандығын қоныстан табылған көптеген қырғыштар (езгіштер), біз, тескіштер және т.б. бұйымдар дәлелдейді.

Талдысай қонысында көптеген қола дәуірі ескерткіштеріндегідей, малдың жақ сүйектерінен дайындалған тері қырғыштары (езгіш, орысша «тупик», «мялка») көптеп кездеседі (1-сурет).

Сурет 1 Талдысай тері қырғышы

Бүтіндей және бөлшектенген түрлерін қоса алғанда, жалпы саны 150-ден асады. Тері өңдеуге арналған қырғыштар Талдысай қонысының сүйек және мүйізден жасалған жабдықтарының классификациялық матрицасында өндірістік әрекеттердің жабдықтары класына жатады [6, 164-б.). Тері өңдеуде негізгі өңдеуші құрал ретінде ірі қара (жылқы, сиыр) және ұсақ малдың (қойдың) астыңғы жақ сүйектері пайдаланылған. Жақ сүйектер бүтіндей және сынық, бөлшек түрінде де кездеседі. Олардың көпшілігі тері өңдеуде қолданыста болған, дайындама түрінде өте аз кездеседі. Қырғыштың технологиялық дайындалуы, жақ сүйектің табиғи қалпын өзгерту арқылы, яғни артық бөліктерін, тістері, сүйектер және т.б. бөліктерінен тазарты-лып, жұмыс аймағы дайындалуынан басталады. Одан кейін тазартылған құралдың жұмыс аймағын жону, үшкірлеу жұмыстары жүргізілген. Қола дәуірінің кейбір ескерткіштерінде астыңғы сол жақ сүйектері көптеп кездеседі.

Микроскопиялық зерттеулер негізінде малдың астыңғы жақ сүйектерінен жасалған езгіштер теріні шелдеу, жұмсарту, терісін сыпыру секілді үрдістерді орындауда пайдаланылған. Қырғыштардың жұмыс аймақтары теріні шелдеу барысында үнемі терімен жанасып, үйкелгеннің салдарынан жылтырланған, теріні қыру барысында әр бағыттағы сызықты іздер қалған. Мұндай белгілер бүтін сақталған езгіштерде кездеседі және олар ұзақ қолданыста болғандықтан, жұмыс аймағы бірте-бірте мүжіліп, кішірейе берген. Теріні жұмсартаруға арналған қырғыштар (езгіштер) жұмсақ терімен жанасқандықтан жылтырланған және олардың жұмыс аймағынан бір бағытты, көп жағдайда түзу іздері кездеседі (2-сурет).

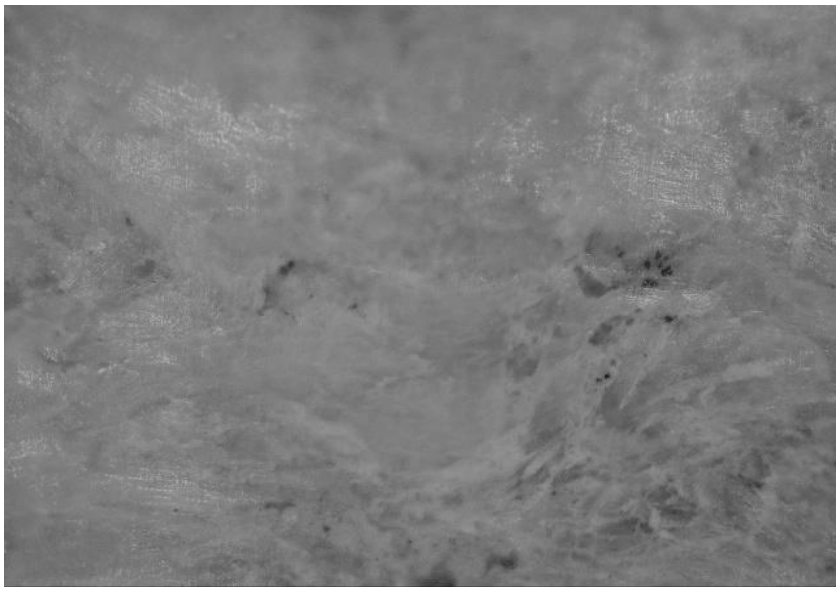

Сурет 2. 10-300х. Езгіштің жұмыс аймағындағы микроіздер

Талдысай қонысынан табылған сүйек құралдары көршілес аймақта орналасқан Кент қонысынан табылған тері өңдейтін құралдарға ұқсас. Жасалу технологиясы, пайдалану мақсаты да бірдей. Әртүрлі аймақтардағы көптеген кейінгі қола қоныстарында ірі қара малдың сол астыңғы жақ сүйектерінен дайындалған. Кент сүйек құралдары коллекциясында оң жақ сүйектердің ішкі (медиалды) бөлігі алынбай, сыртқы (латералды) бөлігі алынған. [4, 64-б.] Талдысайдың сүйек езгіштері Кент қонысының құралдары секілді бірдей шамада кездеседі, яғни сол, оң жақ сүйектері де қолданыста болған. Бір қызығы, аталған езгіш құралдар Талдысай қонысында көп жағдайда ошақ маңынан табылған және олардың бірқатары күйген. Мұндай езгіштер өте қатты жылтыр келеді, яғни ұзақ қолданыста болған және олар жартылай сынық күйде, бөлшектенген күйде табылған.

Бірқатар ғалымдардың тәжірибесінде ежелгі кезеңде тері өңдеу үрдісінің бірнеше әдістері болғандығы анықталып отыр [7, 144-б.; 8, 79-б.]. Соның бірі терінің ағаш негізге қойылатын жасалатын нұсқасы. Ағаш жерге 45º орнатылады. Жаңа сойылған малдың тері ағаш негізге орналастырылып, арнайы қоспаларды пайдалана отырып, теріге шелдеу, қыру жұмыстары жүргізіледі. Мұндай үрдіске жұмыс аймағы тік және шығыңқы келген құралдар қолданған. Кейін теріні кергілеу (керу) үшін төрт жағынан арнайы ағаш рамаға бекітіп, қосымша тазалау және беріктеу процестері жасалған. Барлық үрдістерді орындауда бірдей құралдар қолданылған, яғни теріні шелдеуде қолданылған құрал, тазарту, қыру жұмыстарына да қолданылған. Теріні су өткізбес үшін күйік қабаты пайда болғанша отқа күйдірген.

Тері өңдеудің тағы бір әдісі өте қарапайым болып келген. Жаңа сойылған малдың терісін жерге жайып қойып арнайы малманы дайындап, тазалап өңдейді. Бұл үрдіс киім дайындау, көрпеше, жамылғы дайындау үшін жеткілікті болған. Пайланылған құралдар тік, шығыңқы келген, көп жағдайда адам бір қолымен ұстауға ыңғайлы ұсақ құралдары пайланған [8, 80-б.].

Талдысай жағдайында тері қырғыштарының пайдаланылуы осы тері өңдеу әдісінің бірінші нұсқасы тері өңдеу құралдарының сипатына сәйкес келеді. Өйткені жақ сүйектері ағаш негізде екі қолмен жұмыс жасауға өте ыңғайлы. Жақ сүйектердің қоныстағы тері өңдеу үрдісінің негізгі құралдары болғанын санының көптігі дәлел бола алады. Сонымен қатар, бұл құралдардың біршамасы ошақ жанынан табылған және өте қатты күйген. Сондықтан, қола дәуіріндегі Талдысай тұрғындарының тері өңдеу әдісі бірнеше үрдістен тұрады және олар сапа жағынан өте мықты тері өнімдерін дайындаған деген тұжырым жасауға болады.

Талдысай қонысынан көптеген ірі қара және ұсақ малдың асықтары табылған және олардың пайдалану мақсаттары да әртүрлі болған. Олар металл өңдеуде, қыш ыдыстарды өңдеуде, тері өңдеу кәсібінде кеңінен қолданылған. Сондай-ақ, ойынға арналған асықтар да сақталған.

Тері өңдеу кәсібінде асықтың орны ерекше болған. Орталық Қазақстан жеріндегі қола дәуірі қоныстарында тері өңдеуде асықты көп жағдайда терінің беткі қабатын шелдеуде, тегістегіш, жылтырлатқыш ретінде пайдаланған. Талдысай қонысында жылтырлатқыш ретінде ұсақ малдың асықтары қолданылған. Тері өңдеуге арналған асықтар медиальды және латеральды жақтары абразивтің көмегімен тегістелген, нәтижесінде анық сызықты іздер қалған. Осылайша дайындалған асық теріні асықпен өңдеу барысында,

асықтың жұмыс аймағында әркелкі сызықты іздер қалған. Осындай белгілердің болуы және майлылықтың әсерінен болған жылтыр іздерінің болуы асықтың тері өңдеу ісінде, оның ішінде киім дайындау үшін қолданылған болуы мүмкін. Мұндай асықтар Атасу, Мыржық, Ақмұстафа қоныстарынан табылған. Сонымен қатар Алтай өңірінде орналасқан Жарково-3 кейінгі қола дәуірі ескерткішінде табылған асық сүйектері сипаттары, қолданылуы жағынан өте ұқсас [9, 233-б.].

Талдысай қонысында асық әмбебап бұйым болған. Қоныс коллекциясында түрлі жағдайда, өңделген, өңделмеген кездеседі және трасологиялық зерттеулер ежелгі тұрғындар асықты түрлі мақсатта пайдаланғандығын көрсетіп отыр. Тері өңдеу ісінде асық қосалқы, көмекші құрал ретінде пайдаланған және кейбір жағдайларда бір реттік қолданыста болған.

Талдысай қонысының тері өңдеу кәсібіне арналған бұйымдардың ішінде біздер (тескіштер, орысша «проколка») және қырғыштар өте аз көлемде кездеседі. Тері өңдеу кәсібінде бұл құралдар тас құралдармен бірге қосалқы құралдар қызметін атқарған. Орталық Қазақстан жеріндегі бірқатар ескерткіштерде (Атасу, Мыржық, Кент) біздер көптеп кездеседі. Олар жілік сүйектің диафизді сынық бөлігінен жасалынған [4, 171-б.; 5, 65-б.].

Ал қырғыштар жілік сүйектің сынық бөлігінен, малдың (ірі қара және ұсақ малдың) қабырғаларынан дайындалған. Бұл құралдар көп жағдайда арнайы шикізатты дайындамай, кездейсоқ сынған сүйек сынықтарына қосымша өңдеу жұмыстарын жүргізіп, пайдаланылған. Талдысай қонысынан табылған қырғыштардың жұмыс аймақтарында тісті іздер көп кездеседі. Бұл теріні қыру барысында тері қылдарынан болуы мүмкін. Ал қолдың ұстаған бөлігінде жылтырлау келген үйкеліс орны бар. Мұндай белгілер құралды шебер ұзақ, мақсатты пайдаланғаннан пайда болуы мүмкін. Жалпы, қырғыштар киім-кешек, үй жабдықтарын дайындауда кеңінен пайдаланылғандығын эксперименталды жұмыстар дәлелдеп отыр [10, 163-б.; 7,81-б.]. Сондықтан, қырғыштар тері өңдеуде маңызды рөл атқарған.

Талдысай қонысынан табылған біздер ұсақ малдың жіліктің диафизді сынығынан дайындалған. Металдың көмегімен біздің бір жақты ұшы ғана үшкірленген, кейін ұзақ қолданыста болғандықтан ұшының диаметрі дөңгеленген. Ұшындағы іздер бір бағытты, ұзынша келген, яғни жұмсақ затты (тері) өңдеуде қолданған (3-сурет). Жұмыс аймағында (ұшы) жылтырланған, яғни майлылықтың белгісі бар. Талдысай қонысындағы біздердің қатарында жілік сүйектің сынықтық бөлшектері өте аз кездеседі. Осындай біздер өте аз және жұмыс аймақтарында сызықты іздері анық емес немесе аз болып келеді. Мұндай құралдар дайындама түрінде де кездеседі. Дайындалған біздер өте аз қолданыста болған болуы мүмкін. Біздер тері өңдеу кәсібінде теріні тесу үшін пайдаланылған. Мұндай құралдар Оңтүстік Орал маңындағы Устье I қонысында кездескен [11, 342-б.].

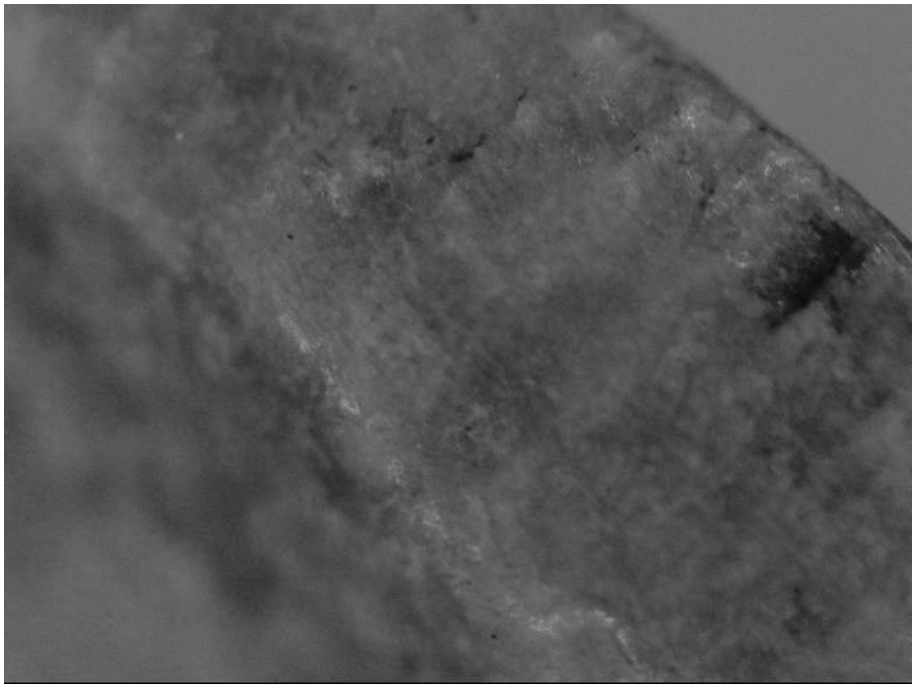

Сурет 3. 10-300х. Қырғыштың жұмыс аймағындағы микроіздер

Қорытынды. Талдысай қонысынан табылған сүйек құралдармен бұйымдардың бірсыпырасы осындай сипатта кездеседі. Құралдардың сипаттары басқа кейінгі қола дәуірі ескерткіштерінен табылған құралдарға өте ұқсас. Сондықтан, кейінгі қола дәуірінде Талдысай қонысының тұрғындары мал шаруашылығы, металл өңдеу, қыш өңдеу секілді шаруашылықтармен қатар, тері өңдеу кәсібінде жетік меңгерген және тұрмыста қолданған деп тұжырым жасауға болады. Қолдағы бар шикізаттарды тиімді пайдалану жолдарын білген. Сойылған малдың етін жеп, сүйегін өңдеп, тұрмыстық жағдайда құралдарға айналдыра білген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ермолаева А.С. Петровско-нуртайские жилища-мастерские на поселении Талдысай // Актуальные проблемы археологии Евразии: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 18-19 октября 2016 г.) / ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. – С. 126-141.

2. Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Талдысай – поселение древних металлургов. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. – 130 с.

3. Саргизова Г.Б. Трасология-сүйектен және мүйізден жасалған бұйымдарды зерттеу әдісі. «Қазақ тарихы» журналы. №4 (181) сәуір, 2020. – 19-21 б.

4. Панковский В.Б., Саргизова Г.Б. Кейінгі қола дәуіріндегі Талдысай қонысының сүйек және мүйіз индустриясын жүйелеу. Марғұлан оқулары – 2020: «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17-18 қыркүйек 2020 ж.). – Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2020. 1 том. – 504 б.163-168 б.

5. Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. Кент-город бронзового века в Центре казахских степей. – Астана. 2017. 337 с.

6. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. // Ленинград, «Наука» 1983. – 252 с.

7. Бейри С., Васильев С.А., Давид Ф., Карлен К., Дьяченко В.И., Чесноков Ю.В. Опыт реконструкции процесса обработки шкур (по материалам верхнепалеолитической стоянки Уй 1 на Енисее и этноархеологическим данным). // Археология, этнография и антропология Евразии. №2 (10) 2002. – 79-86 с.

8. Федорук А.С., Вальков И.А. Орудия кожевенного производства поселение Жарково-3 // Известия Алтайского государственного университета, (4/2(88).

9. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата. 1992. – 246 с.

10. Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). – Москва-Ленинград. 1957. – 239 с.

11. Усачук А.Н. Костяные изделия поселения Устье I. // Древнее Устье. Укрепленное поселение бронзового века в Южном Заурале. Коллективная монография. – Челябинск.2013. – 482 с.

References:

1. Yermolaeva A. S. Petrovsko-nurtaysky dwellings-Masters in the settlement of Taldysai / / actual problems of Archaeology of Eurasia: mater. "No," I said. "no," I said."practice. conf. (Almaty, October 18-19, 2016) / Ed. "I Don't Know," He Said. Almaty: Institute of Archaeology. A. H. Margulana, 2016. - Pp. 126-141.

2. Kurmankulov zh., Ermolaeva A. S., Yerzhanova A. E. Taldysay – settlement of drevnikh metallurgov. Almaty: Institute of Archaeology. A. H. Margulana, 2012 – - 130 P.

3. Sargizova G. B. Tracology-a method of studying bone and horn products. Journal "Kazakh history". No. 4 (181) April, 2020. - pp. 19-21.

4. Pankovsky V. B., Sargizova G. B. systematization of the bone and horn industry of the Taldysai settlement of The Late Bronze Age. Margulan readings-2020: materials of the international scientific and practical conference" within the framework of archaeological and interdisciplinary research of the Great Steppe " (Almaty, September 17-18, 2020). - Almaty: named after A. H. Margulan. Institute of Archaeology, 2020. Vol.1. - 504 P. 163-168 P.

5. Barfolomeev V., Loman V., Evdokimov v. settlement of the Bronze Age in the center of the Kazakh steppe. - Astana. 2017. 337 P.

6. Semenov S. A., Korobkova G. F. technology of the oldest production. // Leningrad, Nauka 1983. - 252 P.

7. Beyri S., Vasiliev S. A., David F., Karlen K., Dyachenko V. I., Chesnokov Yu.v. experience of the reconstruction process of shkur (on materials of upper and upper floors of House 1 in the largest and ethnoarchaeological data). // Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia. No. 2 (10) 2002. - pp. 79-86.

8. Fedoruk A. S., Valkov I. A. Orudia of leather production Zharkovo-3 settlement // Izvestia Altai State University, (4/2(88).

9. Kadyrbayev M. K., Kurmankulov zh.K. culture of drevnikh skotovodov and metallurgov Sary-Arki. - Alma-Ata. 1992. - 246 P.

10. Semenov S. A. First Technique (experience of studying the oldest discoveries and innovations in the course of work). - Moscow-Leningrad. 1957. - 239 P.

11. Usachuk A. N. Kostyanye izdelia settlement of Ustiye I. / / Drevnye Ustiye. Fortified settlement of the Bronze Age in Southern Zaural. Collective monograph. - Chelyabinsk.2013. - 482 P.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

ГРНТИ 03.01.07
ӘОЖ 930.2
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.44

С.Н. Апашева [1], С.Д. Мамраимов [2]

[1]Сырдария университетінің кафедра меңгерушісі тарих ғылымдарының кандидаты.
Қазақстан, Жетісай қ. Email: sabira66_66@mail.ru
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, Жетісай қаласы.
Қазақстан, Жетісай қ. Email: s_dauletuly@mail.ru

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН БАҚЫЛАУ МЕН БАҒАЛАУДЫҢ ОҢТАЙЛЫ ТӘСІЛДЕРІН АНЫҚТАУ

Аңдатпа

Дәстүрлі білім беру жүйесі мен қазіргі Жаңартылған білім беру бағдарламасына негізделген бағалау жүйесінің айырмашылығы мен өзгешеліктері жер мен көктей екенін аңғарамыз. Дәстүрлі білім беру жүйесі бойынша білімділік пен үлгерім деңгейі ғана бағаланса, қазіргі білім беру жүйесінде оқушының өз бетінше білімді меңгеру, іздену, өзін-өзі білімдендіру деңгейі, талпыныстары да бағаланады. Сондықтан қазіргі заманауи білім беру жүйесіндегі бағалау үрдісі өте күрделі үрдіс, өйткені қазіргі педагогикалық мәдениетте өзін-өзі бағалау, өзін-өзі білімдендіру, өз бетінше іздену іспеттес, ең бастысы өзін-өзі бағалау ұғымдары туралы түсініктер қалыптаспаған.

Мақалада Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясындағы Қазақстан тарихы сабағында оқушылардың білімін бақылау мен бағалаудың оңтайлы тәсілдері мен әдістері дәстүрлі білім беру жүйесіндегі 5-балдық (бағалық) жүйемен салыстыру арқылы жүзеге асырылып, жан-жақты қарастырлған.

Кілтті сөздер: *бағалау, бақылау, интеграция, инновация, формативті бағалау, суммативті бағалау, критерий.*

Апашева С.Н.[1], Мамраймов С.Д.[2]
[1]Заведующий кафедрой университета Сырдария, кандидат исторических наук.
г. Жетысай, Казахстан Email: sabira66_66@mail.ru
[2]Кандидат исторических наук, г. Жетысай, Казахстан
Email: s_dauletuly@mail.ru

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНЫХ СПОСОБОВ КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ

Аннотация

Мы видим различия между традиционной системой образования и системой оценивания, основанной на современной обновленной образовательной программе. По традиционной системе образования оценивается только уровень знаний и успеваемости, в современной системе образования оценивается уровень самообразования, поиска, самообразования, стремлений ученика. Поэтому процесс оценивания в современной системе образования является достаточно сложным процессом, так как в современной педагогической культуре не сформированы представления о понятиях самооценки, самообразования, самостоятельного поиска, а главное-самооценки.

В статье подробно рассмотрены оптимальные подходы и методы контроля и оценки знаний учащихся на уроках истории в рамках обновленной образовательной программы путем сравнения с 5-балльной (оценочной) системой традиционного образования.

Ключевые слова: *оценка, оценка, интеграция, инновация, формативное оценивание, суммативное оценивание, критерий.*

S.Apasheva[1], S.Mamraimov[2]
[1]Head of the Department at Syrdarya University, candidate of historical sciences.
Zhetisay, Kazakhstan Email: sabira66_66@mail.ru
[2]Candidate of historical sciences, Zhetisay,KazakhstanEmail: s_dauletuly@mail.ru

DETERMINATION OF OPTIMAL WAYS TO CONTROL AND EVALUATE STUDENTS' KNOWLEDGE IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN LESSONS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM

Abstract

We see differences between the traditional education system and the assessment system based on the modern updated educational program. In the traditional system of education is only the level of knowledge and progress in the modern education system evaluates the level of self-search, self-education, aspirations of the student. Therefore, the process of assessment in the modern education system is quite a complex process, since in modern pedagogical culture there are no formed ideas about the concepts of self-assessment, self-education, self-search, and most importantly-self-assessment.

The article describes in detail the optimal approaches and methods for monitoring and evaluating students ' knowledge in history lessons within the framework of the updated educational program by comparing it with the 5-point (evaluation) system of traditional education.

Keywords*: evaluation, evaluation, integration, innovation, formative evaluation, summative evaluation, criterion.*

Кіріспе. Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялану кезеңінде қазақстандық білім берудің бәсекеге қабілеттілігін дамытып, орта білім беруді түбегейлі жаңартудың қажеттілігі туындап отыр. Ол үшін «өмір сүру үшін білім алу» тұжырымынан «бүкіл өмір бойы білім алу» тұжырымына ауысудың да маңыздылығы зор.

Жаңартылған мазмұндағы білім беруді жүзеге асырудың нәтижесі ретінде жан-жақты «кемелденген» тұлғаны қалыптастырудағы білім беру ортасын құрастыру алға тартылады.

2015 жылдың 3 сәуіріндегі №159 «Жаңартылған білім беру контентін пилоттық енгізу туралы» бұйрығына сәйкес 2015-2016 оқу жылында 30 пилоттық мектептің 1-ші сыныбында бастауыш білім берудің мемлекеттік міндетті стандарты сыннан өтті. 2016-2017 оқу жылында барлық 1-сыныптарда Қазақстан Республикасы мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес жаңартылған оқу бағдарламалары мен оқу бағдарламаларын енгізу басталып кетті.

Бағалау жүйесі оқыту мен кері байланыс мәселелерін диагностикалаудың негізгі құралы болып табылады, сонымен қатар білім беру процесінің негізінде жатқан принцптерді жүзеге асырады. Оқушылардың оқу үлгерімі мен оқу жетістіктерін бағалаудың басты құралы болып табылатын бағалау жүйесі өзінің объективтілігі мен оқу үрдісін одан әрі жетілдіруі үшін оңтайлығынымен көзге түседі. Бағалау жүйесінің маңызды сипаты бағалау жүйесінің тек бағалау үшін ғана емес, сонымен қатар табысты білім беру үрдісін жүзеге асыру үшін оқушы мен мұғалім арасында, мұғалім мен ата-ана арасындағы бақылау-диагностикалық байланысты қамтамасыз етуінде болып табылады.

Қазіргі заманғы білім беру үрдісіндегі қарқынды өзгерістер мен жаңашылдықтар бағалау жүйесіне де өз әсерін тигізбей қоймайды. Қазірде бағалаудың жаппай әдістемесі мен принцптерін жасауға қатысты сұрақтар туындауда. Дәстүрлі білім беру жүйесінің мазмұны өзгеруде, егер дәстүрлі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты-оқушылардың пән бойынша білімі, қабілеттері мен икемділіктерін қалыптастыру болса, қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты-оқушының өз-өзін дамытуы мен өз бетінше тәуелсіздігін қамтамасыз ету, тәуелсіз оқу іс-әрекеттерінің ұйымдастырылуына жол ашу.

Материалдар мен зерттеу әдістері.ғылыми таны□мның 4 дәрежесін д□е қамтыған, оларға: арнайы-ғыл□ыми философиялық, жал□пы ғылыми, анық-пәндік.

Тарих сабақтарында оқушылардың білімін бақылаудың оңтайлы тәсілдерін анықтау тақыр□ыбын талдауда бі□з негізгі мате□риал ретінде тақы□рып аясындағы ғыл□ыми зерттеу жұмыс□тарын, мақалалар ме□н жариялымдарды, құжа□ттар мен Жаңартылған білім беру бойынша жарлы□қтар мен заңнам□аларды, тақырып шеңбер□індегі отандық, ТМ□Д аумағындағы жа□не де шете□лдік зерттеушілердің еңбек□терін негізге алд□ық.

Зерттеу жұмы□сын жазу барыс□ында келесідей ғыл□ыми әдістер қолда□нылды:

1) зерттеудің жал□пы-логикалық әдіс□тері: анализ жә□не синтез, жүйел□ілік, аналогия;

2) эмпри□калық зерттеу әдіс□тері: салыстыру, бақы□лау, сипаттама жас□ау. Сонымен қат□ар зерттеу жұмысында тар□ихи әдістерде қолда□нылды: Жаңартылған білім беру бойынша жарлық□тардың орындалуын зертт□еуде салыстырмалы-тарихи□лылық әдісі қолда□нылды.

Зерттеу жұмыс□ында ғылыми әдебие□ттерге талдау әді□сі, анализ жас□ау әдісі, салыс□тыру, байыту әдіс□тері де қолда□нылды.

Тақырыптың пән□дік ерекшеліктері зертт□еудің әдіснамалық негізд□еріне жүйелі түр□де әдістерді таң□дап алуға ықп□ал етті. Зертт□еудің әдістерін жүй□елі түрде таң□дап алу арқ□ылы Қазақстан тарихы сабақтарында оқушылардың білімін бақылаудың оңтайлы тәсілдерін анықтау проц□есін біртұтас жү□йе ретінде қараст□ыруға мүмкіндік бер□ді.

Ғылыми зерт□теу жұмысы барыс□ында автор өзі□нің тұжырымдарыме□н бірқатарда бақылау, салыстыру, іспеттес педагогикалық тәсілдерді де қолданды.

Талқылау. Оқушыларға бағытталған ұстаным екі ұғыммен тығыз байланысты, ол білім беру мен оқытуды саналы тұрғыдан ұғыну, жүзеге асыру. Критерийлі бағалау жүйесінің әдіснамалық негізі ретінде В.П. Беспальконың критерийлі-бағытталған оқыту технологиясы алынған (Беспалько, 1989: 30).

Американдық психолог Дж. Керолл мен Б. Блум оқытудың нәтижелерін тіркейтін әдістеме ұсынды. Ол бойынша берілген нәтижелік-критерий бойынша оқушылардың оқудағы жетістіктеріне қол жеткізу мақсатында оқытудың шарттары да өзгеріп отырады. Американдық психологтар мен орыс ғалымы В.П. Беспальконың зерттеулері негізінде қазірде критерийлі-бағытталған оқыту технологиясы жүзеге асырылуда. Технологияның негізгі тұжырымдамасы-оқушылар өзіне қажетті оқу материалын игеруге жағдай жасау.

Нығметова Б.Д. формативті бағалаудың маңыздылығын айта келе, бұл бағалаудың ұйымдастырылу жолдарын сипаттау арқылы, оқушылардың кері байланысқа шығуы арқылы оқуға деген ықыласы артатындығына тоқтала кетеді. Сонымен бірге оқушылардың кері байланысы тек оқушы үшін ғана емес, оқушының ата-анасына да маңыздылығы зор екендігі мәлім (Нығметова, 2019: 31).

Сарбасов Н. Сөз зерттеуінде оқушылардың оқу жетістіктерінде объективтілікті ұстану туралы бірер сөз келтірген. Мұғалім оқушыға баға қоярда өзінің субъективті тұстарынан емес, жан-жақты объективтілікті ұстану арқылы оқушыларға «сырт көзбен» қарау негізінде баға қойылуы абзал (Сарбасов, 2018: 31).

Критерийлік бағалаудың көкейтестілігін өз еңбектерінде атап өткендердің бірі – А.А. Шарипбаева. Автор критерийлік бағалаудың қазақстандық білім берудегі алатын рөлін айта келе, критерийлік бағалаудың басты артықшылығы-оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланыстың болуында деп меңзеді және де сабақта өтілген материалдың оқушының қаншалықты деңгейде меңгергендігін анықтау үшін мұғалім-оқушылар-ата-ана арасында кері байланыстың өз деңгейінде жүзеге асырылуы қажеттілігін ескертеді.

А.А. Шарипбаева қазіргі заман қазіргі заманғы білім берудегі жоғарыда аталған мәселелерді шешуде мектептегі оқу үдерісін оқушының өмір бойы өз-өзіне білім беруге және де оқушының оқу-танымдық құзыреттілігін өзін-өзі дамытудың негізі ретінде бағыттау арқылы қол жеткізуге болатындығын айта кетеді (Шарипбаева, 2015:127).

Нәтижелері. Соңғы он жылдықта білім беру саласында, әсересе білім берудің мазмұнында көптеген өзгерістер жүруде, бұрындары оқытудың негізге мақсаты ретінде оқушының өз пәні бойынша білім-ділігін, дағдысы мен икемділіктерін қалыптастыру болатын болса, қазіргі білім беру мазмұны бойынша мақсат-оқушылардың жалпы құзыреттіліктерін қалыптастыру мақсат етілуде. Нәтижесінде жүйелі түрде ұйымдастырылып жатқан реформалаудың аясында оқушылардың білімін бағалау жүйесі де бірқатар өзгерістерге ұшырады. Дәл осы тұста оқушылардың білімін бағалаудың дәстүрлі жүйесінің (5 баллдық баға) кемшіліктерін, сондай-ақ бұл жүйенің білім беру саласындағы қазіргі таңдағы сұраныстарға жауап бере алмайтындығын келесі жәйттер дәлелдейді.

- дәстүрлі 5 бағалық жүйе «сырттай бақылаушы» қызметін атқарады. Аталған бақылаушы қызметін мектеп мұғалімі мен мектепке жүктелетін, мектеп атқаратын.

- дәстүрлі 5 бағалық жүйе оқушының өз-өзін бағалауға мүмкіндік жасамайды, яғни оқушы әрдайым бағалану астында болып, өз-өзіне, өз білімділік деңгейіне, пәннен жинаған тұжырымдарына қатысты өзіндік бағамның қалыптасуына, өз-өзін объективті бағалай алу қабілеттілігін қалыптастыруда дәстүрлі 5 бағалық жүйенің мүмкіндігі шектеулі.

- дәстүрлі 5 бағалық бағалау жүйесінде оқушының жеке даралық қасиеттерін ескеру қиындық туындатады. 5 бағалық бағалау жүйесінде әрбір оқушыны жеке-жеке тұлға ретінде қарастырып, оқушының оқу үлгерімі мен жетістіктерін бағалау мұғалім үшін қиындық туындатады.

- дәстүрлі 5 бағалық бағалау жүйесі аз мағлұматтылығымен көзге түседі, бұл дегеніміз 5 бағалық бағалау жүйесі өзінің ресмилілігі мен бағалау критерийлерінің жасырын болуына байланысты оқушының шынайы білімділік деңгейін анықтаумен бір қатарда сол оқушының білімділік деңгейі мен дағдысын одан

әрі жетілдіруі үшін қандай жағдай жасалынуы керек, оқушы немен жұмыс жасау керектігі туралы мағлұматтарды бере алмайды.

- дәстүрлі 5 бағалық бағалау жүйесі-өзінің «қысым көрсетушілік» сипатымен ерекшеленеді. Дәстүрлі бағалау жүйесі толығымен мұғалімнің құзыреттілігіне жүктеліп, көп жағдайда бұл жүйе бала мен оның ата-анасына қысым көрсетуші құрал ретінде де қолданылып кететіні белгілі. Осы жүйеде мұғалім «басқарушы» қызметін атқарып, оқушылармен кері байланыс тек басқару, бақылау мақсаттарында жасалынады және де оқушылардың оқу жетістіктерін одан әрі жетілдіру мақсат ретінде алға тартылмайды.

- дәстүрлі 5 бағалық бағалау жүйесі бойынша көбінесе оқушының тапсырмаларының көлемі мен сыртқы көрінісі бағаланатын, ал оқушылардың оқу жетістіктерінің сапалық жақтары ескерілмейтін.

- дәстүрлі 5 бағалық бағалау жүйесі бойынша оқушылар арасындағы оқу үлгерімі өзара салыстырылады, бұл салыстыру кейде жасырын түрде, кей жағдайда ашық түрде жүргізіледі. Өз кезегінде осы іспеттес салыстырулар «нашар» оқитын оқушылардың алға ұмтылыуын тежейді, оқуда үлгерімі жоғары оқушылардың одан әрі табысқа жетуіне кедергі келтіреді (Вагапова, 2014:150).

Жаңашыл білім беру технологияларға негізделген оқу үрдісіндегі білімді бағалау дегеніміз бұл:

- пән бойынша оқушының үлгерімін бағалау.

- сабақтың белгілі бір бөлігі ғана бағаланып қоймай бүкіл сабақтың әрбір кезеңі бойынша оқушының білімі мен дағдысы, икемділігін бағалануы.

- сабақ барысында оқу үлгерімі мен бір қатарда оқушының ұмтылыстары, сабаққа деген қызығушылығы мен өз бетінше мәселелерді шешудегі талпыныстары бір деңгейде бағаланады.

- сабақ барысында оқушы сабақтың қай кезеңіндегі өз бағасын біле алады, ең бастысы сабақ аяқталғанша өз бағасын өзгерту мүмкіндігіне иеленді.

- бағалау арқылы мұғалім де, оқушы да бағыт-бағдар алады. мұғалім өз шәкірттерінің деңгейін оқу үлгерімі туралы мағлұматтар жинақтайды.

- оқушының білімділік (үлгерімдік) деңгейі мен дәрежесі бойынша оқушыға оқу тапсырмалары ұсынылуы тиіс және де оқушы қай сыныпта болмасын өз оқу іс-әрекеттеріне қатысты өзіндік жауапкершілік болуы қажет.

- оқушы өз бағасын қадағалай алады, бағалау жүйесі «ашықтық» принцптеріне негізделген (Шагатаева, 2018:63).

Дәстүрлі білім беру жүйесі мен қазіргі Жаңартылған бағдарламаға негізделген бағалау жүйесінің айырмашылығы мен өзгешеліктері «жер мен көктей» екенін аңғарамыз. Дәстүрлі білім беру жүйесі бойынша білімділік пен үлгерім деңгейі ғана бағаланса, қазіргі білім беру жүйесінде оқушының өз бетінше білімді меңгеру, іздену, өзін-өзі білімдендіру деңгейі, талпыныстары да бағаланады. Сондықтан қазіргі заманауи білім беру жүйесіндегі бағалау үрдісі өте күрделі үрдіс, өйткені қазіргі педагогикалық мәдениетте өзін-өзі бағалау, өзін-өзі білімдендіру, өз бетінше іздену іспеттес, ең бастысы өзін-өзі бағалау ұғымдары туралы түсініктер қалыптаспаған.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде де, жаңартылған білім беру мазмұны бойынша да бағалау мұғалімнің жеке түйсігіне тәуелді. Дегенмен мұғалімнің бағалауы оқушының білім алуындағы индивидуализациялануына кері әсерін тигізеді. Себебі оқушының ұмтылысы, қалауын мұғалім көп жағдайда байқамай қалады, сәйкесінше бұл ұмтылыстар бағаланбайды. Ең бастысы оқушы өз біліміне өзі баға беру, өзіне бақылау жасау мүмкіндіктерінен айырылады. Сондай-ақ оқушылардың оқуға деген ынта-ықыласы мен танымдық белсенділігі де оқу үлгерімін бағалауға тікелей байланысты екенін ескерсек оқу абыстылығын оқушының өзі де бағалаудың маңыздылығы арта түседі.

Оқытылатын пән бойынша арнайы білімге ие болса да, дағды мен икемділікті меңгерсе де оқушының сол пән бойынша білімін диагностикалаудың мүмкіндігі аз.

Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша тарих пәнінің мұғаліміне қойылатын талаптар төмендегідей:

- Оқу үрдісіне көрнекі құралдарына қатысты тез-шапшаңдылық, жан-жақтылық.
- Сабақ аяқталған соң сабаққа талдау жасау.
- Жоспарланған тапсырмалардың нәтиже бере бермейтіндігіне көз жеткізу (Абдыканова, 2016:77).

Бағалау-жинақталған мағлұматтарға негізделеді. Жаңартылған білім беру мазмұнына негізделген Тарих сабағы оқушылардың білімін бағалауда оқу іс-әрекетінде оқушылардың тәуелсіздігін қамтамасыз етіп, оқу мотивациясын көтеретін, оқыту процесін индивидуализациялауға түрткі болатын, оқытудың жағымсыз жақтарын жоятын бағалау жүйесін құруды көздейді.

Дәстүрлі білім беру жүйесіндегі бес баллдық бағалау жүйесі өзінің күшін жойды. Қазіргі Жаңартылған білім беру мазмұнындағы келесідей бағалау жүйелері енгізілуде:

- формативті бағалау.
- суммативті бағалау.

Формативті бағалау немесе қалыптастырушы бағалау. Қалыптастырушы бағалау ХХ ғасырдың басынан бастап АҚШ пен Еуропа елдерінде сыннан өткізіліп, педагогикалық тәжірибеде кеңінен қолданылады. Формативті бағалау-білім алушының (оқушының) оқыту нәтижесіне емес, меңгерілмеген білімі мен қалыптаспаған қабілеттерін анықтау арқылы әрбір білім алушы үшін оңтайлы оқыту үдерісін ұйымдастыруға негізделген тұлғаға бағытталған және құзыреттілік қатынасқа сәйкес келетін бағалаудың түрі. Формативті бағалаудың мақсаты-оқушылардың өзін-өзі білімдендіруде, өз бетінше білім алу үдерісіне келесі қасиеттерді дамытуға түрткі болу, ол қасиеттерге жататындар:

- өз бетінше іс-әрекеттену.
- инициативалық.
- өз бетінше білім алудағы жауапкершілік (Кохаева, 2014:66).

Оқыту үдерісінде дәл осы бағалау түрін көп қолдану арқылы оқушының өз бетінше өзін бағалауда жетістіктерге қол жеткізуге болады. қалыптастырушы бағалау бізге, яғни педагогикалық тәжірибеге шетелден кіріп, біздің түсінігімізде бұл «баға қоймай бағалау» ұғымымен теңестіріледі. Бұл бағалаудың түрі оқушы мен мұғалімнің бірлесе отырып қайсы кезеңде екендігін тоқтаусыз анықтап отырумен сипатталады. Сондай-ақ осы бағалау бойынша оқушының әрбір келесі қадамдары да айтылады.

Формативті бағалауды педагогикалық тәжірибеде кеңінен қолдану мәселесін зерттегендер: П.Блек, Д.Вильям, M.Haritage, Е.Н. Землянский, О.Дудкин болатын (Землянская, 2016:58).

Қалыптастырушы бағалау:

- күнделікті сабақта қолданылады.
- оқушылар үшін де, мұғалім үшін де қол жетімді.

Қалыптастырушы бағалауды зерттеген қазақстандық авторлардың қатарына Адыканова С.А., Кохаева Е.Н. атап өте аламыз. Осылайша, формативті бағалау немесе ағымдағы бағалау күнделікті сабақ үстінде немесе үйде білім мен біліктіліктің меңгерілуінің ағымдық жағдайын анықтауға көмектесетін, оқыту үдерісіндегі оқушы мен оқытушы (мұғалім) арасындағы тығыз байланыстың нәтижесінде жүзеге асырылатын бағалаудың түрі. Бұл бағалау оқушылардың өз оқу үдерісіне қойған мақсаттарына жеткен не жетпегендігін, жаңа материалды меңгеру дәрежесін, сабақ барысында тапсырмаларды қандай дәрежеде орындай алатындығын көрсетеді. Қалыптастырушы бағалау күнделікті сабақ үстінде қолданылады. Қалыптастырушы бағалау оқушылардың оқу үлгерімін қандай деңгейде екенін әрбір сабақ сайынғы көрсеткішті мұғалімнің бақылап отыруына мүмкіндік береді (Абдыканова, 2016:77). Ең бастысы бұл бағалау түрі өзіне келесі функцияны біріктірген:

1. Қалыптастырушы функция.
2. Мотивациялаушы функция.
3. Стимулдаушы функция.

Қазақстандық автор Көбенова А.М. өзінің мақаласында қалыптастырушы бағалауға тән басты маңызды белгілерді атап өтті.

1. Формативті немесе қалыптастырушы бағалау суммативті бағалаумен салыстырғанда жалпы қорытынды білім көрсеткішін бағалау үшін ұйымдастырылмайды, ол оқушылардың оқу іс-әрекеті үдерісін бағалауды мақсат етеді. Бір сөзбен айтқанда қалыптастырушы (орматив ті) бағалауда оқытудың нәтижесі емес, оқушының қалай оқығаны (мағлұматты меңгергені) бағаланады.

2. Формативті бағалауды білім беру жүйесіне енгізу оқыту-үдерісіне өзгертуді, сонымен қатар оқытушының дүниетанымының толығымен өзгеруін талап етті, өйткені мұғалім оқушымен толассыз байланысқа түсуін қажет етеді.

3. Формативті бағалаудың соңғы нүктесі баға емес, балл да емес, керісінше мұғалім мен оқушының арасындағы ауызша және жазбаша байланысы соңғы нәтиже болып табылады. Оқушы мен мұғалім ауызша және жазбаша түрде кері байланысқа түседі, мұғалім оқушының оқудағы үлгерімін, оқу жетістіктерін, меңгерген дағдысын, пән бойынша білімділік деңгейін бақылап бағалайды. Бақылаумен бір қатарда балл немесе баға ретінде емес кері байланыс ретінде бағаланатын оқушылардың жазбаша жұмыстарын да бағалау жүргізіледі.

4. Мұғалім оқушылардың оқу жетістіктерін бақылау, бағалау жүргізетін кері байланыстың маңызы өте зор, ол оқушылардың өз-өзін бағалауына, жоспар құруына жол ашады.

5. Мұғалімнің кері байланысы қызметін өз деңгейінде ұйымдастыру үшін бірнеше талаптар орындалуы қажет. Кері байланысқа қойылатын талаптар келесідей:

- кері байланыстың анықтылығы;
- кері байланыстың түсінікті болуы;
- өз уақытында болуы;

- кері байланыс оқыту үдерісі қалай өтіп жатқаны жөнінде түсінік беруі;
- кері байланыс оқушылардың жетістіктері мен олқылықтары туралы мағлұмат беруі;
- кері байланыс достық пен сыйластықта өтуі.

Кері байланыстан бөлек мұғалім оқушының өз жауабын өзгертуіне, дұрыс жауап беріп, бағасын ауыстыруына мүмкіндік беруі тиіс.

6. Кері байланыс жауап беретін басты сұрақтар:
- «Оқытудың қайсы кезеңіндемін?».
- «Олқылықтарды жөндеу үшін қандай жұмыс жасалуы, ненің үстінде жұмыс жасауым қажет?»

7. Қалыптастырушы бағалауды білім беру жүйесіне енгізу педагогикалық тәжірибесі бағалаудың бұл түрінің келесі артықшылықтарын көрсетеді:
- оқушылар өз білім алу жөнінде жауапкершілігі артады;
- оқушылардың білім алудағы жетістіктері жоғарылайды.
- оқу үлгерімі «нашар» және оқу үлгерімі «жоғары» оқушылардың арасындағы арақашықтықты қысқартады (Мансурова, 2017:76).

Қорытынды. Қорытындылайтын болсақ келесідей тұжырымдамалар беруге болады:

1. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы: оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді курс барысында қарастырылады.

2. Бүгінгі күні оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау-оқу үдерісінің маңызды да салмақты бөлігі. Сол себептен, зерттеу іс-әрекеттерін кеңінен қолданып, оқушылардың жетістіктерін бүкінгі күннің талабына сай жаңаша бағалау жүйесі қажет етіледі. Бұл жерде оқушылар өзін-өзі бағалау, бірін-бірі бағалау, топтық бағалауда оқу үдерісінің белсенді қатысушысы бола алады. Өйткені, дәстүрлі бағалау процесінде мұғалім оқушыға жауап бергені үшін немесе сабақ оқымағаны үшін баға қояды. Сонда оқушы қаншалықты әділ баға алғанын қандай критерийлер бойынша алғанын, келесі сабақтарда қандай критерийлерге көңіл бөлу керектігін ұғынады. Бұл жүйеде оқушының нәтижесімен бірге, іс-әрекеті де бағаланады. Одан басқа оқушыларды бағалауда мұғалім түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Беспалько, В.П. Слагаемые педагогической технологии Текст. / В.П. Беспалько. – М.: Педагогика, 1989. – 199 с.*
2. *Ныгметова Б.Д., Сарбасов Н.С. Сущность критериального оценивания в условиях обновления содержания школьного образования // Санкт-Петербургский образовательный вестник., №2., 31-33 стр.*
3. *Шарипбаева А.А. Оценка знаний обучающихся: новые подходы // Вестник <<0р.fiey»-kst., 1(7) /2015. – 127-131 стр.*
4. *Вагапова, Н.Н., Бектурова З.К., (2014) Критериальное оценивание учебных достижений обучающихся в 12-летней школе республики Казахстан, Международный журнал экспериментального образования, № 3. – С. 150-151.*
5. *Шагатаева З.Ж., Шайхетдинова А.Б. Подготовка специалистов в условиях обновления содержания образования // Теория и технология образования., 2(20)/2018. – 63-65 стр.*
6. *Шакирова Р.Х., Буркитова А.А., Дудкина О.И. Оценивание учебных достижений учащихся. Методическое руководство. – Б.: Билим, 2012. – 80 с.*
7. *Абдыканова С.А. Формирующее оценивание как средство повышения качества образования в школе // Современные инновации № 8(10) 2016. – 75-77 стр.*
8. *Кохаева Е.Н. Формативное (формирующее) оценивание: методическое пособие / Е.Н. Кохаева. Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2014. – 66 с.*
9. *Землянская, Е.Н. Формирующее оценивание (оценка для обучения) образовательных достижений обучающихся [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. 2016. Том 5. № 3. – С. 50-58. doi: 10.17759/jmfp.2015050306.*
10. *В.Х. Мансурова. Проблема оценивания в мировом образовательном пространстве. Сущность формативного (формирующего) оценивания// теория и технология образования., 4(18)/2017. – 73-76 стр.*
11. *Аскарова М.А. О системе критериального оценивания в обучении (из наблюдений опыта учителей на практике в школе) /М.А. Аскарова // Молодой ученый. – 2014. – №20.1. – С. 34-36.*
12. *Дудкин О.И. Формативное оценивание в начальной школе. Практическое пособие для учителя [Текст]/Сост. О.И. Дудкина, А.А. Буркитова, Р.Х. Шакиров. – Б.: «Билим», 2012. – 89 с.*

13. Лосева С.В. От формирующего оценивания к оценке качества обучения// Интерактивная наука | 4 (26), 2018. – 42-45 стр

14. Адекенова А.Н. Новая модель оценивания в сфере образования Республики Казахстан// Образовательный процесс., Выпуск №2, 2017.

15. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям /В.А. Сухомлинский. – М .: Просвещ ение, 1987. – 346 с.

1. Yermolaeva A. S. Petrovsko-nurtaysky dwellings-Masters in the settlement of Taldysai / / actual problems of Archaeology of Eurasia: mater. "No," I said. "no," I said."practice. conf. (Almaty, October 18-19, 2016) / Ed. "I Don't Know," He Said. Almaty: Institute of Archaeology. A. H. Margulana, 2016. - Pp. 126-141.

2. Kurmankulov zh., Ermolaeva A. S., Yerzhanova A. E. Taldysay – settlement of drevnikh metallurgov. Almaty: Institute of Archaeology. A. H. Margulana, 2012 – - 130 P.

3. Sargizova G. B. Tracology-a method of studying bone and horn products. Journal "Kazakh history". No. 4 (181) April, 2020. - pp. 19-21.

4. Pankovsky V. B., Sargizova G. B. systematization of the bone and horn industry of the Taldysai settlement of The Late Bronze Age. Margulan readings-2020: materials of the international scientific and practical conference" within the framework of archaeological and interdisciplinary research of the Great Steppe " (Almaty, September 17-18, 2020). - Almaty: named after A. H. Margulan. Institute of Archaeology, 2020. Vol.1. - 504 P. 163-168 P.

5. Barfolomeev V., Loman V., Evdokimov v. settlement of the Bronze Age in the center of the Kazakh steppe. - Astana. 2017. 337 P.

6. Semenov S. A., Korobkova G. F. technology of the oldest production. // Leningrad, Nauka 1983. - 252 P.

7. Beyri S., Vasiliev S. A., David F., Karlen K., Dyachenko V. I., Chesnokov Yu.v. experience of the reconstruction process of shkur (on materials of upper and upper floors of House 1 in the largest and ethnoarchaeological data). // Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia. No. 2 (10) 2002. - pp. 79-86.

8. Fedoruk A. S., Valkov I. A. Orudia of leather production Zharkovo-3 settlement // Izvestia Altai State University, (4/2(88).

9. Kadyrbayev M. K., Kurmankulov zh.K. culture of drevnikh skotovodov and metallurgov Sary-Arki. - Alma-Ata. 1992. - 246 P.

10. Semenov S. A. First Technique (experience of studying the oldest discoveries and innovations in the course of work). - Moscow-Leningrad. 1957. - 239 P.

11. Usachuk A. N. Kostyanye izdelia settlement of Ustiye I. / / Drevnye Ustiye. Fortified settlement of the Bronze Age in Southern Zaural. Collective monograph. - Chelyabinsk.2013. - 482 P.

References

1. Bespalko, V. P. Slava pedagogical technologies text. / V. P. Bespalko. Moscow: pedagogy publ., 1989-199 P.

2. Nygmetova B. D., Sarbasov N. S. The essence of Criterion assessment in the context of updating the content of school education // St. Petersburg educational bulletin. , No. 2, STR.31-33.

3. Sharipbaeva A. A. assessment of knowledge of students: new approaches / / Bulletin <<0p.fiey»-kst., 1(7) /2015. – 127-131 STR.

4. Vagapova N. N., Bekturova Z. K., (2014) Criterion assessment of educational achievements of students in the 12-year school of the Republic of Kazakhstan, International Journal of Experimental Education, No. 3, pp. 150-151.

5.Shagataeva Z. zh., Shaikhetdinova A. B. preparation of specialists in the conditions of updating the content of education // theory and technology of Education., 2(20)/2018. – 63-65 STR.

6. Shakirova R. H., Burkitova A. A., Dudkina O. I. assessment of educational achievements of students. Methodological guidance. B.: bilim publ., 2012. - 80 P.

7. Abdykanova S. A. formative assessment as a means of improving the quality of education in schools // Modern Innovations No. 8(10) 2016. – 75-77 STR.

8. Kohaeva E. N. formative assessment: methodological recommendations / E. N. Kohaeva. Astana: JSC "Nazarbayev Intellectual Schools" center of pedagogical mastery, 2014. - 66 P.

9. Zemlyanskaya, E. N. formative assessment (assessment for training) educational achievements of students [electronic resource] // modern foreign psychology. 2016. Volume 5. No. 3. – pp. 50-58. doi: 10.17759/jmfp.2015050306.

10. V. H. Mansurova. The problem of evaluation in the world educational space. The essence of formative

assessment// theory and technology of Education., 4(18)/2017. – 73-76 STR.

11.Askarova M. A. on the system of Criterion assessment in training (from the experience of teachers in school) /M. A. Askarova // young teacher. – 2014. - No. 20.1 – - pp. 34-36.

12. Dudkin O. I. formative assessment in the beginning school. Practical benefits for a teacher [text]/last. In The Course Of The Study, Students Were Given The Opportunity To Study. - B.: "bilim", 2012. - 89 P.

13. Loseva S. V. from the formative assessment to the assessment of the quality of education / / interactive science| 4 (26), 2018. – 42-45 STR

14. Adekenova A. N. new model of evaluation in the field of education of the Republic of Kazakhstan// educational process., Issue #2, 2017.

15. Sukhomlinsky V. A. The Heart of our children / V. A. Sukhomlinsky. - M .: Prosveshch Enie, 1987 – - 346 P.

ӘОЖ 930:(574):[15/20] https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.45
ҒТАМР 03.01.41

А.Ә. Қабыл [1], Н.А. Абдурахманов [2]

[1]Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің докторанты,
Шымкент қ., Қазақстан, Algabek-kabil@mail.ru
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, Шымкент университеті
Шымкент қ., Қазақстан, nurmuhameda@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада білімдік ортада XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы оқыту маңызы, ерекшеліктері туралы баяндалады. Тарихты оқытуда терең білім беріп ғана қоймай оқушылардың бойында патриоттық қасиетті қалыптастыруға ықпал ету мүмкіндіктері үлкен орын алатыны белгілі. Сабақ беру барысында Қазақстандағы XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын баяндай отырып, жас буын өкілдеріне ұлт - азаттық көтерілістердің отаршылдыққа қарсы сипаты және тарихи мәнін түсіндіру, күреске басшылық еткен тарихи қайраткерлер мен қатысқан тұлғалардың ерлік істерін бағалау, зерттеулік ізденіс жүргізуге бағдар беру, қозғалыс басшылары, көтерілістің барысы жөнінде әдістемелік түрлерін қолданумен бірге заманауи кезеңдегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жүзеге асырудың маңызы зор.

Кілт сөздер: *Қазақстан тарихы, тәуелсіздік, ұлт-азаттық күрестер тарихы, XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстар, білім беру саясаты, тарихты оқыту мәселелері, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, педагогика, оқыту тәсілдері, оқыту формалары, патриоттық қасиет.*

Kabyl A.A[1], N.A. Abdurakhmanov[2]
[1]Doctoral student of the South Kazakhstan state pedagogical university,
Shymkent, Kazakhstan, Algabek-kabil@mail.ru
[2]Ph. D, Shymkent university
Shymkent, Kazakhstan, nurmuhameda@mail.ru

EFFICIENCY AND SIGNIFICANCE OF LEARNING THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS IN KAZAKHSTAN THROUGH INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF EDUCATION

Abstract

The article describes the peculiarities of teaching the history of the national liberation movement in the 18th-19th centuries using information and communication technologies. The history of the national liberation movement is a holistic process. The role of the history of the national liberation movement is closely intertwined with the national, socio-economic, political and spiritual formation of the Kazakh people and its role is very great.

It is known that teaching history plays an important role not only in providing comprehensive knowledge, but also in fostering patriotic qualities in schoolchildren. In particular, to tell the history of national liberation movements in the 18th-19th centuries in Kazakhstan, to explain to the younger generation about the anti-colonial nature and historical significance of national liberation uprisings, to evaluate the exploits of historical figures and participants in movements, to introduce studies using methodological techniques explaining the essence of the uprising and the actions of leaders, etc.

Key words: *History of Kazakhstan, independence, the history of the national liberation movement, the national liberation movement in the 18th-19th centuries, the problems of teaching history, pedagogy, information and communication technologies, teaching methods, forms of teaching, patriotic education.*

Кабыл А.А[1], Абдурахманов Н.А.[1]
[1]докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета,
г. Шымкент, Казахстан, Algabek-kabil@mail.ru
кандидат исторических наук, Шымкентский университет
г. Шымкент, Казахстан, nurmuhameda@mail.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ЗНАЧИМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ ЧЕРЕЗ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье описаны содержание и особенности преподавания истории национально-освободительного движения в XVIII-XIX в.в. с помощью информационных и коммуникационных технологий. История национально-освободительного движения является целостным процессом. Роль истории национально-освободительного движения тесно переплетается с национальным, социально-экономическим, политическим и духовным становлением казахского народа и его роль очень велика.

Известно, что преподавание истории играет важную роль не только в предоставлении всесторонних знаний, но и в воспитании патриотических качеств у школьников. В частности, рассказывать историю национально-освободительных движений в XVIII-XIX веках в Казахстане, разъяснять подрастающему поколению об антиколониальном характере и историческом значении национально-освободительных восстаний, оценивать подвиги исторических деятелей и участников движений, знакомить с исследованиями, используя при этом методологические приемы, объясняющие суть восстания и действия предводителей и др.

Ключевые слова: *История Казахстана, независимость, история национально-освободительной борьбы, национально-освободительное движение в XVIII-XIX в.в., особенности преподавания истории, педагогика, информационные и коммуникационные технологии, методы преподавания, формы преподавания, патриотическое воспитание.*

Қазақстан егемендік алып, тәуелсіздікке ие болғаннан кейін Қазақстан тарихы оқу пәні халықтың тарихи жадысын жаңғырту, ұлттық өзіндік танымын және бірлігін қалыптастыру, азаматтық пен патриотизмде тәрбиелеу болып табылатын негізгі міндеттері арқылы өлшеусіз өзектілікке айналды. Қазақстан тарихы - қазақ жерінде ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейін орын алып, тарихи заң мен заңдылықтарды айқындайтын тарихи оқиғалар, құбылыстар, фактілер, үрдістерді тұтастай түрде зерттейтін ғылым ретінде заманауи тұрғыдан әлемдік тарих, еуразиялық континент тарихының, көшпелі өркениеттің, түрік халықтары мен орталықазия аймағының тарихы контекстіндегі интерпретациясында ұсынылады, сонымен қатар оның көпфункциялық рөлі мен маңызы арта түседі.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2021 жылдың басында, 5-қаңтар күні «EGEMEN QAZAQSTAN» газетінде жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында Тәуелсіздік құндылығы жастардың жадына біржола шегеленіп, мәңгі сақталуы үшін өскелең ұрпақ оның қадірін білуі керек екендігін айта келіп, «Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуге тиіс.» деп атап өткен болатын [1].

Мектеп оқушылары мен білім алушыларға Отандық тарихтағы елеулі де күрделі кезеңдер - XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы, отаршылдыққа қарсы жүргізілген күрес

басшылары, көрнекті тұлғалар жөнінде танымдық-зерттеулік сабақтар беру аса маңызды екені айқын. Басты мақсат - шәкірттерге терең білім берумен бірге төл тарихты құрметтей білуге бағыттау арқылы патриоттық қасиетті қалыптастыруға ықпал жасау. Оның бірнеше міндеттері бар, олар:

- ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқаратынын, мазмұны терең екенін білу.

- қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне үлкен назар аударып жүгіну керектігі.

- бүгінгі таңда ұлтымыздың ұлт-азаттық күрестері отаршылдыққа қарсы өз елінің ұлттық мүддесін қорғап, мемлекеттілікті қайта қалпына келтіру мұратындағы азаттық қозғалысы екенін түсіндіру.

- дербес ел жағдайында бұл тұрғыда әртүрлі зерттеулік кітаптар, оқу материалдары жарық көргенімен бірқатар күрделі мәселелер әлі анықтауды қажет ететіндігі.

Оқушылар мен білім алушылардың өздігінше шығармашылық түрде ізденіп, белгілі тақырыптар бойынша ой қорыта алуға ықпал ету - жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған оқыту болып табылады. Оқытудағы танымдық тұрғыдан зерделік ойлау әрекетін енгізу оқушылардың қызығушылықпен білім алуына, оқытушымен бірге ой бөлісуге, пікірлерін білдіруге, сонымен бірге топпен бірге жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Мәселені ашу барысында тың ойлар, келелі пікір білдіру маңызды орын алады, оқытудың тиімділігін арттырады.

Бүгінгі таңда мемлекеттің білім беру саясатының жүзеге асырылуы негізінде білім беру мен оқытудың әдістемелік жүйесін қайта қарау заман талабы болып отыр. Жас буын өкілдеріне терең білім беру ісінде жаңа міндеттер қойылуда. Сондықтан әрбір сабаққа озық тәжірибе үлгілерін, әдістерді, жаңа технологияны пайдалана отырып оқушылардың, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығы мен ынтасын арттыра түсу аса қажеттілік екені айқын. Тарих пәні олардың асыға күтетін, үлкен көңілмен қабылдайтын білім көзі болуы тиіс ғой. XVIII-XIX ғасырларда Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы туралы дәріс берілгенде жастардың тек тыңдап, біліп ғана қоймай, ұлттық рухты сезінетіндей дәрежеде оқыту басты назарға алынуы керек.

XXI ғасырдағы қоғамда компьютерлік технология меңгеріліп, елеулі жетістіктер арқылы жүзеге асырылуда. Білім беру жүйесінде шәкірттерге ақпараттық - коммуникациялық және мультимедиялық технологияны қолданудың орны, маңызы үлкен. Оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оның тәжірибелік жағынан тиімді түрде ұсынылуына мүмкіндік жасау жаңа коммуникациялық технологияларды пайдаланудың мақсаты. Тарих сабағында ақпараттық технологияны қолдану өзекті, тарихты оқытуда компьютерлік бағдарламаны пайдалану оқушылармен дифференциалды әдісті қолданып жеке жұмысты ұйымдастыруға, топпен және өзіндік түрде жұмыс жасауға мол мүмкіндік береді, педагогикалық әдіс-тәсілдерді қолдануға болады. Бұл оқушылар мен білім алушыларды рухани тұрғыда дамыта түсіп, олардың өзіндік жұмыс жасау қабілетінің артуына мүмкіншілік жасайды.

Қазақстан Республикасы Білім туралы Заңының 11-бабындағы білім беру жүйесінің міндеттерінің ішінде «оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану» атап көрсетілген [2].

Ақпараттық - коммуникативтік технология - электронды есептеуіш техникасымен жұмыс істеу, оқу үдерісі барысында компьютерді пайдалану, электрондық оқулықтарды, интерактивтік құралдарды пайдалану, интернетте жұмыс істей білу. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Ақпараттық бірліктердің білімге айналуы әлемнің жүйелік-ақпараттық бейнесін оқушылардың шығармашылық қабілеттері мен құндылық бағдарларын дамыту арқылы қалыптастыруды көздейтін, адамның дүниетанымының құрамдас бөлігі болып табылатын интеллектуалды дамуды қалыптастырудың бір жолы [3].

Компьютер - қазіргі заманғы технологияға сай білім беруді ақпараттандыру бойынша дидактикалық және оқыту құралы болып саналады. Бүгінгі таңда кез келген білім беру саласында мультимедиялық электрондық оқыту құралдары пайдаланылады.

Оқытудың компьютерлік технологиясы оқытушы мен студенттің, мұғалім мен оқушының арасындағы қатынас формасын өзгертеді. Бұл өз кезегінде оқу мотивациясын күшейтеді, оқытудың қарқындылығын арттырады. Оқу мотивациясы дегеніміз – танып-білуге ұмтылдыратын қозғаушы күштерді дамытудың әдістері, құралдары мен тәсілдері [4]. Талай ғасырдың сын елегінен өткен, әлемді меңгерудің мейлінше бай тәжірибе-тағылымы небір тарихи дәуірлердің рухын жинақтаған, арман-ойларын уақыт сүзгісінен өткізген таным теориясының қазіргі педагогикадағы маңызы зор. Оқыту үрдісі екі жақты үрдіс болғандықтан

оқушының өзіндік жұмысы, дербес шығармашылық іс-әрекеті мұғалімнің басшылығымен қатар, олардың ізденімпаздығын, белсенділігін, өз ықыласымен жасайтын әрекетке қызығушылығын қажет етеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін ұстаздардың іс-тәжірибелерінде қолдануда оқушыға берер төмендегідей тиімділіктері аңғарылады:

- түрлі ақпараттық, бейнелік, дыбыстық анықтамалар арқылы білімін жан- жақты жетілдіреді, дамытады;
- өз бетінше сарамандық тапсырмаларды орындайды;
- тақырыптан қалып кеткен немесе дұрыс түсінбеген тақырыпты қосымша қайталауға мүмкіндік беріледі;
- пәнге қызығушылығы, үздіксіз ізденісі артады;
- ойлау, есте сақтау, пікірсайыстық қабілеті дамиды;
- өз ойын сызба, сурет, кескіндеме, кесте, графиктік модельдер түрінде жеткізеді;
- түрлі бейнелік, сілтемелік, нұсқаулық тапсырмаларды орындайды;
- түрлі деңгейдегі тест тапсырмаларын орындап өзінің алған білімін тексереді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар зерттелетін құбылыстардың, объектілердің, үдерістердің тек сыртқы сипатын ғана емес, олардың ішкі мәнін, сондай-ақ, табиғаттың және қоғамның жеке құбылыстары арасындағы байланыстарды ашып көрсетуге мүмкіндік береді, білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Ақпараттық білімді игертуде таным, қабылдау кезінде бейнелерді құру, ең алдымен, бейнелі ес, көрнекі-бейнелі ойлау, шығармашылық ойлау елесі, жан-жақты көріністер қабылдау, сөздік-логикалық ойлау, сөздік-ойлау, ес, сезім қатынастары қамтылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы оқушыларға ғылыми ұғымдарды түсіндіруді және олардың қабылдауын, түсінуін жеңілдетуге мүмкіндік беріп, мұғалімдерге сабақ беруде көмектесетін маңызды құрал ретінде пайдалану арқылы танымдық қызығушылықты арттырудың мүмкіндігі жоғары деп санауға болады. Осы негізде оқушылар тек біліммен қаруланып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше оқуға ынталануына қажеттіліктерін тудырады. Осы мәселелердің жүзеге асу жолдарына себепкер ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әрқайсының өзіндік оқушыға беретін ықпалы жоғары.

Оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологияларына өту, оларды жасау шарттарын құру, ендіру жаңа және дәстүрлі оқыту әдістерін үйлестіру психологиялық-педагогикалық, оқу-әдістемелік және басқа да мәселелердің біртұтас кешендерін шешуді талап етеді. Теориялық материалды графикалық иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сұлба тәсілдер арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түсініп және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыту процесі ұтымды болады [5]. Тақырыптарды өтуде компьютердің графикалық мүмкіндігіне сәйкес суреттермен бірге тірек сызбалар, кестелер арқылы меңгеруге мүмкіндік беріп, қосымша ақпараттармен көрнекі құрал ретінде пайдаланады. Бағдарламалық - техникалық кешен болып саналатын интерактивті тақтаны да қолданып сабақ өту тақырыптың мазмұнын кеңінен ашуға мүмкіндіктер береді. Белгілі бір материалды интерактивті тақтада орындау негізінде файлдағы белгілермен өзгерістерді сақтап қалуға болады және оқушылар мен білім алушыларға қайта түсіндіріп, келесі жолы тағы да қолдануға болады. Мысалы, Қазақстандағы XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы бойынша «Сырым Датұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалыс (1783-1797)», «Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс (1822-1825)», «Қасым Абылайұлы және Саржан Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстар (1825-1836)», «Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтерілісі (1836-1838)», «Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс (1837-1847)», «Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған көтеріліс (1856-1857)», «Есет Көтібарұлының бастауымен болған көтеріліс (1847-1858)» тақырыптарының мазмұндарын сабақтың білімділік, дамытушылық, тәрбиелік мақсатына сәйкес түсіндіру, салыстырмалы сараптау, талдау сияқты әдістер негізінде интерактивті тақтаның көмегімен суретті-схемалы көрнекілік материалдарды слайд ретінде ұсыну жастардың сана-сезімдеріне мықтап бекітіліп, есте жақсы сақтауларына ықпал жасайды. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы білім берудің қызметі педагогикалық шарттар жүйесі бойынша теориялық және практикалық оқытудың өзара байланысында жүзеге асады. Әр тарихи құбылыстарды кезеңіне байланысты оқып-білуде көтеріліс барысындағы айрықша оқиғаларға баға беру, тарихи фактілер мен құжаттарға талдау жасай алу, сондай-ақ ұлт-азаттық күрестердің, басқару жүйесінің себептері мен байланыстарын анықтауда шығармашылық тапсырмаларды, диаграмма, таблица, кескін, сызбаларды орындау тақырыптарды меңгеру мәселесін айқындайды. Тарихты оқыту кезінде ақпараттық коммуникациялық технологиялар құралдары арқылы оқушылардың білімдерін кеңейту үшін тақырыптар бойынша зерттеулік

жұмыстар жүргізу, презентациялардың түрлері мен мультимедиялық, сандық білім беру ресурстарын пайдалану тиімді болмақ.

XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихын оқытудағы ерекшелік - мектептік білім жағдайында оқушылардың назарын максималдық түрде аудару, сонымен біруақытта оқушының ой-танымдық зердесіне отандық тарихтың күрделі мәселелерінің ғылыми көріністер негізін материалды түйсіну мен есте сақтау үрдісінің өзін күрделендірмей қалау қажет-ақ. Мұндағы негізгі айырмашылықтардың бірі формалары мен типтерінің көпжақтылығымен ерекшеленетін оқу анимацияларымен бірге жүруі болып табылады. Бұл анимациялық жобасының тізімінде – анимациялық тарихи карталар, графикалық схемалар, таблицалар, уақыт сызықтары, диаграммалар болады.

Жалпы «Қазақстан тарихы» бойынша оқу анимациясының міндеті отандық тарихты дүниетанымдық деңгейде кешенді қабылдау мүмкіндігін жасаумен байланысты. Тәжірибелік жағы да оқушылардың қажетті оқу ақпаратын алу шарттарын жасауды қамтамасыз ету мен тарихты оқытуда табысты, конструктивті нәтижелерге жетуден тұрады.

«Қазақстан тарихы» бойынша оқу анимациясы отандық тарихтың мәселелері мен сауалдарын игеруде дәстүрлі немесе дәстүрлі емес те, қашықтықтан оқыту ретінде де беріледі. Оқу анимациясының технологиясы ең әртүрлі пікірлерді, бір тарихи құбылыстар мен оқиғаларға қатысты нұсқаларды қайта қарауға мүмкіндік береді. Ақырында, оқу анимациясы сабақтың жекелей фрагменттері негізінде экрандағы өзіндік түрде көрсетілетін оқу үрдісінің дидактикалық функциясын орындау үшін ыңғайлы болуымен ерекшеленеді. Анимацияның жекелеген фрагменттері таратпалы материалдар ретінде мұғалімге алдын-ала баспалық түрде шығарылып берілуі мүмкін.

Оқу анимациясы арқылы тарихты оқытудың перспективасы электрондық оқулықтарды, оқу құралдарын, сондай-ақ оқу үрдісі үшін анимацияның тақырыптық блоктары сериалдарын құруды күнделікті енгізу қажеттілігімен көрінеді. Оны жасаушылардың барлық күші әр сабақ тақырыбына органикалық түрде тоқылуымен отандық тарихтың жекелеген блоктары мен фрагменттері бойынша бағытталады. Оқу анимациясын құру біздің ел тарихының дүниежүзілік тарихтағы орнын көрсетуге бағытталады деп болжанады. Жасаушылардың назарында оқу анимациясы орта арнайы оқу орындарымен қатар білімнің жоғары дәрежелерінде де орналасатын болады. Оқу анимациясы бойынша тарихты оқыту оқу үрдісіндегі барлық қатысушылардың қарым-қатынасын ұйымдастыруға, оқу қызметінің белсенділігі мен мотивацияны (жігерлендіруді) мүмкіндігінше белсенді етуге бағытталған [6].

Оқыту барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану тиімдірек болатыны және жас буын өкілдеріне білім беруде алға қойған мақсаттарға жақындата түсетінін байқаймыз. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану оқушылар мен білім алушылардың берілген тақырыпқа деген өз қызығушылықтарын арттырып, танымдық негіздегі оқу қабілеттерін дамыта түседі. Бұл тарихи кезеңдердегі құбылыстарға үлкен назар аударып, патриоттық қасиеттерді қалыптастыруға және тұлғалық өрістеуіне септігін тигізеді.

Заманауи дамудағы оқыту технологиясы үлкен өзгерістерді көрсетіп отыр. Ұстаздар мен шәкірттерге әртүрлі дидактикалық материалдармен қоса оқытудың техникалық құралдары көмекке келеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы құзіреттілікті кәсіби педагогикалық қызметтің басты шарты деп қарастырамыз.

Тарихты оқытудағы мақсат - нәтижеге бағытталған білім берумен қатар, баланы адам етіп тәрбиелеу, тұлғаның руханилығын қалыптастыру, яғни сөйлеу мен ойлау мәдениеті, ұлттық тәрбие, отансүйгіштік пен адамгершілік қағидаларын іске асыру. Жоғарыда баяндап өткеніміздей сабақ кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар көмегімен XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы туралы оқушылар мен білім алушыларға ұлттық рухты бойға дарытатындай дәрежеде оқыту басты назарға алынуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев, Қазақстан Республикасының Президенті. ТӘУЕЛСІЗДІК БӘРІНЕН ҚЫМБАТ // EGEMEN QAZAQSTAN № 2, 5 қаңтар, 2021 жыл. – Б.2

2. Интернет ресурс: http://adilet.zan.kz Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы (Ескерту: ҚР 08.01.2021 №410-VI Заңымен 11-бапқа өзгерістер енгізілді)

3. Р.Серікбаева. Ақпараттық - коммуникативтік технологияны әлеуметтік-құқықтық пәндерде қолдану. // Қазақ тарихы: әдістемелік журнал. 10 қазан, 2014. – Б.14

4. Қалтаева Г. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың білім беруде қолданылуы // Қазақстан мектебі. № 2, 2016. – Б. 27

5. Интернет ресурс: http://zkoipk.kz/kz/2015smart2/1160-conf.html Займолдина Ж.Г., Култаева Л.А. Ақпараттық-коммуникациялық технология: проблемалары мен оларды шешу жолдары

6. Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития: Монография. – Алматы: Ассоциация издателей и книгораспространителей Казахстана, 2013. – С.82.

References:

1. Kassym-Jomart Tokayev, President Of The Republic Of Kazakhstan. Independence is the most precious / / EGEMEN QAZAQSTAN No. 2, January 5, 2021. - P. 2

2. Internet resource: http://adilet.zan.kz law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319 (Note: The Law of the Republic of Kazakhstan dated 08.01.2021 No. 410-VI amended Article 11)

3. R. Serikbayeva. Application of information and communication technologies in social and legal disciplines. // Kazakh history: methodological Journal. October 10, 2014. - P. 14

4. Kaltayeva G. application of Information and communication technologies in Education // School of Kazakhstan. No. 2, 2016-P. 27

5. Internet resource: http://zkoipk.kz/kz/2015smart2/1160-conf.html Zaimoldina zh. G., Kultaeva L. A. information and communication technologies: problems and ways to solve them

6. Mazhitov S. F. historical science of Kazakhstan: modern state and tendencies of development: monograph. - Almaty: Association of authors and authors of Kazakhstan, 2013. - C.82.

ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

ӘОЖ 94(574):9-05 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.46
ҒТАМР: 03.20

Н.А. Абдурахманов[1], Р.М. Купбаева[2], Қ.М. Шекербеков[3]

[1]т.ғ.к., Шымкент университет
[2]аға оқытушы, Шымкент университеті
[3]аға оқытушы, Шымкент университеті
Шымкент қ., Қазақстан, nurmuhameda@mail.ru

МЫРЗА НАУРЫЗБАЙҰЛЫ – ӨМІРІНІҢ БЕЙМӘЛІМ БЕТТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада түркістандық тұлға, Алаш қайраткері Мырза Наурызбайұлының талайлы тағдыры мен рухани мұрасы мұрағат деректері мен сол кезеңдегі баспасөз материалдары негізінде зерттеп-зерделенеді.

Негізінен 1920 жылдың 7 желтоқсанынан 1925 жылға дейін Ташкент қаласында шығып келген «Ақ жол» газетінде жарық көрген қайраткердің мақалаларын талдау арқылы біз оның аталған мерзімдегі атқарған қызметіне тоқтала отырып, ұлт тұлғасына жабылған жалған жаланың негізсіз екенін дәлелдеуге тырысып бағады.

«Ақ жол» газеті Кеңес билігінің жүргізген саясатының насихаттап, халыққа жеткізіп отырған және де сол саясаттың нәтижесін, яғни халыққа тигізген пайдасы мен залалын бірдей саралап, халықтың ойында жүрген мәселелерді көтеріп отырған. Осылайша халықтың үлкен сұранысына ие болған. Сонымен қатар, «Ақ жолдан» Алаш идеясын жақтаушылардың көмегімен құрылған газет болғандықтан, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған мақалаларды көптеп кездестіресің. Сол себепті де, «Ақ жол» газетінің мазмұны «антикеңестік» деп табылып, оның редакция құрамы қудалауға ұшыраған. Бұл жағдай да автор назарынан тыс қалмаған. Сондай-ақ «Ақ жол» газетінің тарихын зерттеп, оның қызметін айқындап, оның ғылыми маңызын анықтау,М.Наурызбайұлысекілді тұғырлы тұлғаларды тану, олардың бай рухани мұрасын туған халқымен қайта қауыштыру мәселесі де орынды көтеріледі.

Кілт сөздер: *«Ақ жол», баспасөз, ұлттық рух, рухани жаңғыру.*

N.A. Abdurakhmanov[1], R.M. Kupbaeva[2], K.M. Shekerbekov[3]
[1]Ph.D, Shymkent university
[2]Senior lecturer, Shymkent university
[3]Senior lecturer, Shymkent university
Shymkent, Kazakhstan, nurmuhameda@mail.ru

MIRZA NAURYZBAY – UNKNOWN CHAPTER OF HIS LIFE

Abstract

The article examines the fate and spiritual heritage of the Turkestan figure, the figure of Alash Myrza Nauryzbayuly on the basis of archival data and press materials of that period.

Analyzing the scientific and public articles of Myrza Nauryzbayuly, published in Tashkent from December 7, 1920 to 1925 in the newspaper "Ak Zhol", we, referring to his public activities during this period, try to prove the groundlessness of false reservations, complaints about the national ideological personality.

The newspaper "Ak Zhol" promoted and brought to the public the policy pursued by the Soviet authorities, and equally analyzed the results of this policy, that is, the benefits and losses that it brings to the population, raising problems that are in the minds of the people. Thus, it was in great demand among the population. In addition, in "Ak Zhol" you can find a large number of articles written from the point of view of national interests,

as this is a newspaper created with the assistance of supporters of the idea of Alash. Therefore, the content of the newspaper "Ak Zhol" was recognized as "unconstitutional", and its editorial staff was persecuted. It is also advisable to study the history of the newspaper" Ak Zhol", to determine its activities, to determine its scientific significance, to get to know such outstanding personalities as M. Nauryzbaiuly, to reunite their rich spiritual heritage with their native people.

Абдурахманов Н.А.[1], Купбаева Р.М.[2], Шекербеков К.М.[3]
[1]кандидат исторических наук, Шымкентский университет
[2] старший преподаватель, Шымкентский университет
[3]старший преподаватель, Шымкентский университет
г. Шымкент, Казахстан, nurmuhameda@mail.ru

МЫРЗА НАУРЫЗБАЙУЛЫ – НЕИЗВЕДАННЫЕ СТРАНИЦЫ ЕГО ЖИЗНИ

Аннотация

В статье рассматривается судьба и духовное наследие Туркестанского деятеля, деятеля Алаша Мырза Наурызбайулы на основе архивных данных и материалов прессы того периода.

Анализируя научные и публичные статьи Мырза Наурызбайулы, вышедшие в Ташкенте с 7 декабря 1920 г. по 1925 г. в газете «Ак жол», мы, ссылаясь на его общественную деятельность за указанный период, пытаемся доказать необоснованность ложных оговоров, нареканий к национальному идейному личности.

Газета "Ак жол" пропагандировала и доводила до населения политику, проводимую советскими властями, и в равной степени анализировала результаты этой политики, то есть выгоды и убытки, которые она приносит населению, поднимая проблемы, которые находятся в сознании народа. Таким образом, он пользовался большим спросом у населения. Кроме того, в «Ак жоле» можно встретить большое количество статей, написанных с точки зрения национальных интересов, так как это газета, созданная при содействии сторонников идеи Алаша. Поэтому содержание газеты "Ак жол» было признано "антиконституционным", а ее редакционный состав подвергся преследованиям. Также целесообразно изучить историю газеты» Ак жол", определить ее деятельность, определить ее научное значение, узнать таких выдающихся личностей, как М.Наурызбаевич, воссоединить их богатое духовное наследие с родным народом.

Түркістандық тұлғаларды тану – уақыт талабы. Демек кешегімізді зерделеу барысында біз Алаш ұғымына, ұлт тұлғаларына байыппен қарағанымыз абзал.

Ал ұлт зиялылары тарихындағы айтулы оқиғаның бірі 1924 жылы маусымда Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі десек, сол айтулы жиынға қатысқандар арасында біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған Мырза Наурызбайұлы да болды. Орта Азия мен Қазақстанды межелеу ісіне Бұхара кеңестік халық республикасы тарапынан қатысқан Мырза Наурызбайұлы 1900 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылқұм ауданы № 13 ауылында дүниеге келген. Жалпы оның қайраткерлік қызметі Түркістан Республикасынан бөлек Бұхарамен де байланысты. Яғни 1921-1922 жылдары Бұхарада іс жүргізуші, 1922-1924 жылдары Орталық Қазақ бөлімінің меңгерушісі және Бұхара Орталық атқару комитеті Төралқасының мүшесі, 1924-1925 жылдары Жұмысшы жер-орман ұйымдастыру бюросының төрағасы, т.б. қызметтерді атқарған М.Наурызбайұлы ақ сөйлеп, адал жүрсе де, үстінен арыз жазудан жалықпаған ағайыннан шеттеп, біраз уақыт Қырғызстанға кетіп, бой тасалауға да мәжбүр болды. Деген-мен біздіңше Самарқан түзем гимназиясында оқыған, балаң шағында мұсылманша мектеп-медреседе білім алып, 1920-шы жылдары қабілет-қарымының арқасында Бұхара Республикасының үкімет төрағасының орынбасары деңгейіне дейін көтерілген нар тұлғалы Наурызбайұлының өмірбаянындағы «ақтаңдақтарына» да оң баға беретін уақыт туған сияқты. Ал қайраткер турасында қалам тартқан ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Д.Қамзабекұлы «Алаштың Орта Азиядағы тұлғасы» мақаласында Мырза Наурызбайұлының қоғамдық-саяси қызметін былайша тұжырымдапты: «Біріншіден, М.Наурызбайұлы жәдитше оқып, орысша сапалы орта білім алған көзі ашық азамат ретінде Бұхарадағы қазақ ұлтының жоқтаушысы бола білді. Екіншіден, заманында озық ойлы «Жас бұқаралықтар» ұйымы жұмысына қатысып, саяси-танымдық деңгейін көтерді. Үшіншіден, еңбегімен, танымалдығымен Бұхара халық республикасы үкіметі басшыларының бірі деңгейіне көтеріліп, өз тұсындағы мемлекеттік шаралардың қақ ортасынан табылды. Төртіншіден, М.Наурызбайұлы – РКП (б) Орталық комитетінің қолдауымен

және Бұхара коммунистік партиясы Орталық комитетінің 1924 жылы 10 сәуірдегі шешімімен әйгілі «Орта Азия мен Қазақстанды межелеу» тарихи шарасына осы республикадан қатысқан 5 басшының бірі (Ф.Ходжаев, К.Атабаев, К.Пулатов, А.Мұхетдинов, М.Наурызбаев) болды. Бесіншіден, Орталық Азияда большевизмге қарсы тұру қозғалысы кезінде салиқалы, байыпты көзқарас ұстанды. Алтыншыдан, демократиялық негізде өмірге келген Алаш автономиясы мен Түркістан автономиясы (1917 жылғы) идеяларына адал болып, Орталық Азия қайраткерлері мен қазақ қайраткерлерінің арасындағы өңірлік даму мен ықпалдастыққа байланысты келіссөздерге шамасы келгенше атсалысты» [1].

Яғни Алаш оқығандарымен жақын қарым-қатынаста болған, Бұхарада қазақ облысын ашып, оған Қазақстан мен Түркістаннан ұлт мамандарын шақырып, білім жүйесі мен билік жүйесін елдік мүддеге сай құрып, дамытуды ұсынған, «өзбек болып кеткендерді қазақ қылу» мәселесін көтерген Наурызбайұлы осал адам емес.

Білетініміз, өз өмірбаянында: «1929-1932 жылы Орталық Азия мақта-ирригация институтында оқып, 4-курста түберкүлез болып шығып қалдым. 1932-1935 жылдары Түркістанда агроном, жер бөлімі, 1935 жылы Жер халкомының шешімімен Қырғызстанның Жалалабадына агроном-жоспарлаушысы басшысы қызметін атқардым. 1943-1949 жылдары Қырғыз КСР Мемлекеттік бақылау саласында жауапты қызметтер істедім. 1949-1953 жылдары КСРО Мемлекеттік бақылау органы Қырғызстан тобында «II дәрежелі мемлекеттік бақылаушы» болдым...» [2], - деп жазған, 1929-1930 жылдары Мойынқұм және Түлкібас аудандық атқару комитетін басқарып жүріп партиядан шығарылып, қызметтен алынған, Бұхарада 1,5 жыл түрмеде отырып, қазақ пен қырғыз жайылымдарын үйлестіретін Жайлау комитеті төрағасының орынбасары қызметінде қарауындағы мәселеге «таптық тұрғыдан қарай алмаған» Мырзаның тағдыр-талайы шым-шытырық оқиғаларға толы болды. Былайша айтқанда, өзімен мүдделес Алаш зиялылары тұтқындала бастағанда 1929 жылы Өзбекстанға, жаппай қуғын-сүргін орын алғанда 1937 жылы Қырғызстанға кетіп, жасырына тұруды жөн санаса да, оның күштеп жойылған Бұхара халық республикасын дамытуға қосқан үлесі көп. Тек кейіннен, 1953 жылы Оңтүстік Қазақстанға оралып, екі жылдай Киров ауданының Фрунзе кеңшарының директоры болған, Ленин аудандық тұтыну кооперациясының басшылығында қызмет атқарып, 1963 жылы зейнет демалысына шыққан М.Наурызбайұлы 1978 жылы бақилық болды.

Жалпы Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінде сақталған М.Наурызбайұлының жеке құжаттарын ақтара отырып көз жеткізгеніміз, қайраткердің үстінен қарша бораған арыздан аяқ алып жүру мүмкін емес. Сол себепті де оның бәріне тәптіштеп тоқталмай, тек біреуін ғана толық келтіре кетсек дейміз.

«Қазақстан өлкелік партия комитетінің контрольный комиссиясына» ұсынылған, «коммунист партиясын алдап, қылығы мен былығын бүркеп келген» Наурызбайдың Мырзатөресі туралы мақала-арыздың мазмұны мынадай: «...Наурызбайұлы Мырза - Қызылқұм ауданына қарасты 13-ауылдың қарашаңырағы мол, Үсен деген әруақты атаның тобынан шыққан қатардағы қадірлі азаматтың бірі. Әкесі Наурызбай белгілі бай болған адам. Қызылқұмда «Тобықты Наурызбай» десең білмейтін кісі жоқ. Кешегі Николай заманында осы Үсен атамның тобынан озған Қызылқұмда ешкім болмаған. Үйткені, бай да, батыр да, би де, болыс та, осы атаның тобынан шығып, бұлардың бетіне қарағандардың алды өліп, артының малдары таланып кеткен. Бұл дәурендердің басынан өткендігін Мырзатөренің өзі де жақсы біледі.

Ендігі гәпті Мырзатөренің өз басынан қозғалық. Мырзатөреңіз әкесі Наурызбайдың дүрілдеп тұрған кезінде «приставтың» тілмәш Қалдыбек деген құдасының нұсқауымен Самарқан қаласындағы 1- басқыш орыс школына оқуға барған, сол мектептен шұнтақ білімді, шолқа етекті тілмаш боп шыққан. Сүйтіп жүргенде ел шаруасы «жылан жылғы жұтқа» кездесіп, көппен қатар Мырзаның әкесі Наурызбай байдың да малы жұтап қалады. Мырза төре жұттың лаңымен кедей боп жүргенде 1917 жылы Кеңес үкіметі орнап, саясат екінші түрге түседі. Сонда да болса 1922 жылға дейін жөнді қызметке жегіле алмай келіп, құдайдың құдіретімен 1922 жылы бірденнен бақ қонып, қыдыр құрдас бола бастайды.

Бақ қонғанда, Жызақ үйездік ақша бөлімі атынан шаруа салығы туралы «Көктөбе», «Пістелітау» болысының мал есебін алуға полнамашын болады. Әрине, ол кездегі полнамшындардың көбінің ойлағаны қалта қамы болатын. Бұл азамат та солардың жолын қуып, қабағынан қар жауып, ел аралайды. Шаруалардың 10 қойын 100 қойға, жүзін мың қойға өсіріп жазам деп құқайлап бара жатқан соң, елдің орташалары мен кедейлері тегіс жиналып, пәледен қайтсе құтылатындық шарасын қарану мен тілін білетін біреуді сөйлестіріп қараса, Төре: «Ел менің жайымды біліп, яғни, «пара» берсе, менің де елдің жайын біліп, жайлы болуым оңай», - деп, пара алса қоятындығын айтады. Талып тұрған жұрт мұнысын есту барысында жиналып, кеңесіп жіберіп, жұрт болып ортасынан бір көкпаршыл торықасқа ат пен ауырлығы алты пұт келетін дәу бір кілем және бес жүз сом ақша Мырза төренің парасына беріледі.

Бұларды Мырза төре қақшып алып, уәдесі бойынша жұртқа жайлы болып, әлгі атты мініп, кілемді артып жүргенін көзімізбен көрдік. Кілем осы күнде үйінде тұр. Атты 1923-1924 жылдары Қараспан ауданына қарасты Әбдікөр деген қарасирақ 40 қозылы қойға, яғни, 80 қойға сатқанын да анық білеміз. Содан әкелген малды Қызылқұм елінің 11, 12, 13, 14-ауылдары біледі. Немесе атты алған Әбдікөрдің өзінен сұралса да анықталады.

Сүйтіп, Мырза төреңізді парақорлығынан жұрт жақтырмай «қасқа атты төре» деп атап кеткен. Осы күнге дейін Мырзаны Қызылқұм ауданында «қасқа атты төре» деп атайды.

Мырзабек болыс пен Қалдыбек тілмәш Қызылқұмның 11-ауыл ішінде тұрады. Бұл тақырыпты да жоғарыда көрсетілген ауылдардың көбі біледі. Сүйтіп, бұл сөз бұл жерде тоқталынсын, ендігі сөзді Бұқара жақтан естіңіздер: 1923 жылы Мырзатөре Серғазыұлының беделінен пайдаланып, Бұқара республикасындағы қазақ ұлты атынан өкіл ретінде іске жегіледі. Бұл орында болса туралықпен үкімет ісін атқарудың орнына және білімнен шет жатқан еңбекші қазақ ауылдарының балаларын оқуға тартып, оларды мәдениеттестірудің орнына бір түрлі айуандық қылықтармен қара басының қамын ойлап, қорасын толтырып мал, қалтасын толтырып ақша жинау қамына кірісіп, Баймантапты, Тасқұдық, Аютерек деген жердегі елдерге шаруа салығы туралы уәкіл болып шығып, қойға шапқан қасқырдай 20 жігіт милиция мен өзі елді тасталқан қып еріксіз түрде халықты талауға кірісіп, өзінше айырықша зекет жинап, ел кедейлерін қойша қамап, малдарын, пұлдарын тартып алып, қалтасына қамба ғып жия берген. Екінші жағынан жиған малдарын еліндегі ағаларын шақырып, ағалары арқылы елге асырып, қорасына құя берген.

Мырза төренің Бұқарада жүріп ағалары арқылы үйіне асырған малдары 1924 жылы көктем кезінде Төлеген деген ағасын шақырып алып, ол арқылы екі түйе жүгі мата мен ауырлығы төрт пұттан келетін 4 кілем және ұзындығы адам бойы келетін төрт мыс көзені қосып үйіне жібереді. Маталарды сатып, жүз қаралы қой қылып, қорасына қосты. Кілемнің бірін 10-ауылдағы Кенжебек Нұржауұлы деген нағашыларына берген. Басқалары тегіс өз қолында. Қызылқұмның 10, 11, 12, 13-ауылдардың адамдары жоғарыда көрсетілген малдарды Төлегеннің Бұқарадан Мырзаның тапқан дүниесі деп әкелгенін тегіс біледі.

Ендігі сөзді Мырзаның жоғарыда айтылған қылықтарының аяғы не болғандығын айтқанда былай: баяғы Баймантапты, Тасқұдық, Аютерек деген үш болыс елдің кедейлері Наурызбайұлының істеген заңсыз қылықтарынан көрген қорлықтарын айтып, Бұқара үкіметінің жоғарғы сот орындарына арыз береді. Сот орындары Мырза төренің істерін заңсыз тауып, аға тергеушінің қарауына жібереді. Сол арада Мырза төре гәптің бұзылғанын біліп қалып, зым-зия қашып береді. Не керек, шын қуғансын қолға түсу оңай. Қарақалпақ облысында қашып жүрген жерінен баяғы тергеуші 20 милиционермен барып ұстайды. Ісін анықтағаннан соң Мырза төрені қылмысты тауып, сол арада тұтқын үйіне жібереді. Тұтқынында бір жарым ай отырған соң барып Серғазыұлының жәрдемімен кепілге шығады. Осы туралы болынған істер ерікті Канмық ауданының халық тергеушісінің қолында бар екенін де көргеніміз бар. Сол іспен бірге тігілген Мырза төренің сүгіреті де бар екен. Егер бұл істердің керегі болған күнде Өзбекстанның жоғарғы сот орындары мен тергеу орындарынан сұралса табылуға мүмкін. Сүйтіп жүргенде 1924 жылдың күзіне қарай ұлт республикалары құрылып, Өзбекстан, Қазақстан болып айырым республикаларға бөлініп кеткен соң Мырза төре баяғы қашқан бойынша қашып, қылмысын жасырған күйінде арбасы сынбай, өгізі өлмей осы күнге дейін аман-сау келе жатыр.

Жоғарыдағы ұнамсыздық түрлерді сөйлеп, қорыта келгенде, бұл Наурызбайұлы азамат коммунист партиясының шын мүшесі болса, яки, болмақшы болса, жоғарыда көрсетілген сорақылық мінездері мен қылмыстарын мойнына алып, партия жолынан қателесіп кеткендік жағдайларын қалдырмай айтып, өткен қателеріне кешірім сұрап, партия алдында бұдан былай тура жүріп, тура тұруға коммунистік жүрегімен шын уәдесін берген шығар, яки беретін шығар. Егер әлде де осы қылмыстары мен сорақылық мінездерін жасырып, өзін партия орындарына аппақ көрсетіп жүрген болса, мұндай коммунисті партия қатарынан аластау керек.

Мұндайлар коммунист мүшесі емес, тілін шығарып, тісін жасырғыш ішмерезіңнің өзі. Бұл секілді оңбағандардың жұмысшы, қара шаруа пролетариат кедейлеріне зиянынан басқа келтірер пайдасы жоқ. Осы жоғарыда көрсетілген қылықтарын Наурызбайұлы мойнына алмай танатын болса, ол кезде ашық түрде кірісіп, еңбекшілер әлеуметі алдында мойнына қойып беруге таярлығымызды білдіреміз. Ел еңбекшілері атынан: «Батырақ». 27.08.1929 ж.» [3].

Әрине, «Батырақ» атын бүркенгендердің де бір білері, ішкі мақсаты бар болар. Мырзаның үстінен жазылған шет-шегі жоқ шағымдардың да уақыт өте келе шындығы ашылатыны күмәнсіз. Ал осынау жолдарды оқып дағдарып қалған оқырманға Асқар Сүлейменовтің «Ашық айту - анық айту болғанымен, ақиқатты айту емес» деген орнықты пікірін қайталай отырып, ұлт мүддесін бәрінен биік көрген Мырза Наурызбайұлы болмысын тану үшін сол кезеңде жарық көрген «Ақ жол» газеті материалдарын бір

ақтарып шығуын өтінген болар едік. Біздіңше, Бұхара орталық атқару комитеті жанындағы қазақ бөлімін басқара жүріп, «Бұхара топырағындағы қазақ жайынан» мақаласында:

«Бұхара республикасындағы жалпы қазақтың саны 375 мың делініп жүр. Бұлардың қазақ екенін біліп, қазақ әдеттерін қолданып, қазақтығын жоймағандары қалалардан тысқары көшіп-қонып, мал шаруасымен байланысы барлары десек болады. Қалғандары қазақтығын жоғалтқан. «Шын қазақпын» деп жүргендердің саны 190 мыңнан артпайды. Бұлар кешегі Бұхара әмірі заманында қазақтығын жасырып, өзбек я тәжікбіз деп, сәлде орап, ұзын шапан киіп, әдет-ғұрпын жоғалта бастаған. Кейінірек келе қатын-қыздарының бетін «пәренжімен» жауып, қазақтықтан мүлде айырылғанын көріп отырмыз» [4], - деп Кермене уалаятындағы 18 мың үйлі найманның өздерін өзбекке санап, ұлттық болмысынан басыбүтін айырылғанына, одан бөлек осы мекендегі 2 мың үйлі қыпшақ, қоңырат, жалайырлардың да қазақтықты жоғалтқанына нала болған қайраткердің арамға қолын былғап, ауылдағы мәселені ауызбастырықпен шешіп, жоғарыдағы арызда айтылғандай ел ішін алатайдай бүлдіруі мүмкін еместей. Себебі «Ақ жолдың» тасқа басылған мәңгілік мұрасы мүлде басқаша сөйлеп тұр ғой. Олай дейтініміз, 20 мың қазақтың ішінен қазақпыз деп отырған 1 мың 200 үй үшін шыр-пыры шығып, Бұхарадағы қазақ бөлімінің басқармасынан адам жібертуді көздеп отырған Наурызбайұлы: «Бұхарадағылардың көбі кіші жүз: тама, керейт, табын. Бұлардың саны 2 мың 500-дей. Қазақтықтан шынымен айырылған осылар. Сендердің түбің қазақ десең бәлеге қалдың: ұрсасың иә төбелесесің.

Қарсы аймағында Жұмабазар деген жерде 400 үйлі қазақ бар екен. Бұлар жұрағатының не екенін білмейді. Қариялары ілгеріде Қызылжардан көшіп келгенін естуші едік дейді. Бірақ, қазақпыз деп тұрған жайы бар. Бұлар қазақтығын ұмытқанмен, кіндік басқармадан адам сұрап жүр. Қазір адам бере алғанымыз жоқ.

Жоғарыда көрсетілген 23 мың қазақтар қазақтығын ұмытып, өзбек болып кеткен. Бұған себеп болған ескі хүкіметтің қысымшылығы деуге болады. Тұрыстың қиын шарттарына қарай бұлардың тілі де, тұрмысы да, әдет-ғұрпы да өзгере бастаған.

Бұларға көз салу керек. Қазақтығы жоғалғандығы есте болып, шаралар істелуге қам қылу керек. Әсіресе, қазақтығын жоғалтып, тұрмыстың қысымшылығынан бір онда, бір мұнда тығылып жүрген кедей елін құтқарып, өздерінің құқықтарын алып беру хүкімет иелерінің міндеті екенін ұмыту керек емес» [5], - деп мұндағы мәселенің тым ушығып кеткендігінен хабар береді. Бұл жолдардың өзі көршілес елдегі қандастарымызды ассимиляциялаудың тым ерте басталғандығын аңғартса керек деп білеміз.

Сондай-ақ «Бұхарадағы қазақтардың ахуалы» еңбегінде:«Бұхарада 375 000 қазақ бар. Бұларды ескеріп білген ешкім жоқ. Ахуалдарымен танысып, жәрдем қолын созайын деген ешкім көрінбейді.

Өзгерістің өзі де, иісі де барған жоқ. Бұған себеп болған нәрсе, олардың арасында қазақ қызметкерлерінің жоқтығы.

Бәрі де Бұхара қазақтарын білмейді, ескермейді. Егер жігерлі қызметкерлер болып, халықты үгіт-насихатқа байытып, өзгеріс туралы, өнер-білім туралы рух туғызса, Бұхара қазақтары бұл күйде болмас еді. Түсінген болар еді. Кім екенін таныған болар еді.

Хүкімет жағынан да істеп жатқан іс шамалы. Халық қараңғы, езілген. Хүкіметтің керегін білмейді. Хүкімет ескермейді, қызметкерлер жібермейді. Ешкім мен істейін деп, өзі келмейді. Бұхарада қазақ қызметкерлері жоқ деуге боларлық. Кіндіктен келмесе, болмайды» [6], - деп жерлестерінің жай-күйін жаңа үкіметтің қаперіне салса, «Ақ жолдың» арнайы тілшісі ретінде билік назарына ұсынған «Ауғанстан жеріндегі қазақ жайынан» мақаласында әмір заманында Ауғанстан шекарасына жақын Колап, Қорғантөбе, Байсон уалаяттарында 150 жылдан бері отырған 4 мың үйлік 200 мың қазақтың 1923-ші жылға қарай 2600 үйінің Ауғанстан топырағына өтіп кеткелі бері жетіскен ештемесі жоқ, көрген күні күн болмай отырғанын ашық жазады. Яғни басмашы ойранында бір таланып, көшіп жүріп жұтап, бар малынан айырылған қандастарына ауған билігінің тау мен тастан басқа жер бермегенін, қазақтың малы болса малын, болмаса бой жеткен қызын тартып алып, тіпті ең сорақысы, ашыққандардың үлкен демей, кіші демей қызын мал орнына сатып жатқанын жеткізіп, бұрынғы мекендеріне қайтуға ниетті отбасыларға көмек қолын созуды талап етеді [7].

Ал «Езілуде қалған қазақтар» мақаласында ол: «Бұқара республикасы мен Түркістан республикасына қарасты Амудария облысы шекарасында кіре қыстап, шыға жайлап, күнелтіп жүрген қазақ бар. Бұлардың қай республика қарағандығы әлі күнге белгіленбеген. Сондықтан бұлардан бүгін Бұқара хүкіметі салық алып, өзінің тиісті бұйрығын беріп кетсе, ертең Амудария хүкіметі келіп және салық алып, ол да өз бұйрығын береді. Сөйтіп, бұлар екі жақтан да таланып отыр.

Бұл сорлыларда аттан ат, түйеден түйе қалған емес. Бір күн Бұқара адамдары келіп, көлік мінсе, екінші күні Амудария адамдары мінеді.

Далада жатқан аңқау елдің үстіне кімде-кім 5 мылтықпен келсе, сол әкім, қазақ іс жөнін білмегендіктен, сөз айтуға қорқады.

Бұлар «Біз қай республикаға қараймыз?» деп Бұқара хүкіметіне күнде арыз бергенмен, ол арыздар қаралып, шара көрілген емес.

Бұлар екі жақтан желпініп, құрып кетпес үшін екі республикадан комиссия шығып, жер жағдайын белгілеуі керек-ақ.

Түркістан республикасының хүкімет адамдары ескерсе тәуір болар еді» [8], - толғанса, «Бұқара қазақтарының түзілген милициялардың қайраты»,

«Басмашылардан таланған қазақтарға жәрдем» мақалалары да кезінде жұрт керегі үшін жазылған дүниелер.

Одан бөлек «Ақ жолдың» №470 санында, 1924 жылы шыққан «Бұхара хабарлары» материалында ол Бұхара Республикасындағы, оның ішінде, Кермене төңірегіндегі, Бұхара маңындағы, Карши Гузардағы, Нұратадағы қазақтардың саны мен рулары туралы мәліметтерді келтіре отырып:

«Бұхара республикасындағы халықтардың жетіден бірі қазақ. Саны солай болғанымен, бұл күнге шейін өздеріне тиісті құқықтарын алған қазақтар жоқ. Мұның бас себебі, өздерінен шыққан қызметкерлердің кемдігі, өздеріне тиісті сыбаға жоқтықты сұрап, зерттеткен елдің жоқтығы. Мұның былай болуы: әмір уақытында, қазақ өзінің руын жасырды. Қазақ болып көрінуі үлкен намыс болды. Неғұрлым өзбек болып көрінгісі келіп, өзбектікке тырысты» [9], - деп қазақтықтан жерінудің түп-төркінін тарқата талдап, түсіндіріп береді.

Тіпті, Бұхарадағы қазақ кіндік бөлімінің бастығы ретінде Орта Азияны ұлт шекаралығына қарай бөлу мәселесіне орай кезінде «Ақ жолға» сұхбат та беріп:«Қазақтың көпшілігі егіншілік, мал шаруашылығымен тіршілік етсе, өзбек сауда, тоқымашылық (бөз тоқиды), бау асырау, диқаншылықпен тіршілік етеді. Әрине, бұл екі түрлі кәсіптің бір-бірлеріне байланысы күшті. Сондықтан Қазақстан өзінде жоқ нәрселерді шеттен алуға тиіс. Шеттің Қазақстаннан алуына керек.

Түркістан аймағында отырған қазақтар Орта Азиядағы әр түрлі қиыр-шет ұлттардың арасында болғандықтан көпшілік алған жерлеріндегілері болмаса, көбі өз тілін, салтын жоғалтып барады. Сондықтан бұл екі жердегі қазақтарды байланыстыратын шарттардың бірі – қазақ әдебиетінің емін-еркін солардың арасына тарауы болады. Сөйтіп, қазақтың мәдениет майданында ілгері басуы үшін қазіргі Қазақстан мен Түркістан қазақтарының қосылуы өте керек;

Бұхара қазақтары Әмір патша тұсында шаруашылық, саяси, ағарту жақтарынан болсын әбден езіліп қалған елдің бірі болатын. Сондықтан бұлар үшін айырым автономиялы облыс болу керек. Өзбекстанның ішінде қалсақ та, айырықша автономиялы облыс болуымыз әр жағынан қарағанда өте керек;

Орта Азиядағы басты халық - қазақ, өзбек, түрікпен, қырғыз, тәжік. Бұлар: Қазақстан, Өзбекстан, Түрікпенстан, Қырғызстан республикаларына бөлініп, шаруашылық жүзінде қатынас - байланысты болуға керек. Қарақалпақ, қырғыз өз алдарына автономия алуы тиіс. Тәжік пен Бұхара қазақтарының автономиялы облыс болып, Өзбекстанда қалулары жөн;

Қазақстанның кіндігі Орта Азияда болған басқа республикалармен байланыс қатынасын жасауы үшін Орта Азиядағы қазақтардың орталығы болған жерлерде болуы керек;

Жалпы Орта Азиядағы күншығыс кедейлеріне Орта Азия республикаларының шаруашылық жақтарынан байланыс жасап бір-бірлерінен бөлінбей бір жерде болулары керек. Өйткені, қандай қиыр-шетте жатқанмен де кедейлер тіршілік, шаруашылық, алыс-берістік жақтарынан бір-бірлеріне байланысты [10], - деп түйінді пікір айтып, өз ұстанымын аңғартып бағады .

Сонымен қатар түбі бір туысқан халықтардың болашағына қатты алаңдаған Мырза Наурызбайұлы «Бұхара хабарлары» атты келесі бір еңбегінде Бұхарадағы қырғыздар жайын да сөз етіп, әмір уақытында болсын, қазіргі уақытта болсын қырғызбын деп жүргендердің іс жүзінде қырғыздықтан түгі жоқтығын тілге тиек етіп, ұлттық мектеп түгілі үгіт-насихат істерін жүргізуге деген ниеттің де байқалмай отырғанын баса айтып, өз малдарына өздері ие бола алмай, арыз ұстап, жылап жүрген қырғыздардың жанайқайына бейжай қарай алмайтындығын сөзімен де, ісімен де дәлелдейді [11].

Демек ақиқаттың адал айтыстан туатынын жадымызда ұстағанымыз жөн болар. Өйткені сынақ-өмірде талай тығырықтан шыққан, шеттегі қазақтың теңдігі жолында тартқан тағдыр теперіштерін еш мойымай көтерген, Алаштықтардың Түркістандағы бірегей тұлғасына айналған, «Ақ жолдың» аға буынының алдын көрген жанның жемқор болуы, тәркі дүние үшін әлдекімдермен жең ұшынан жалғаса сыбайласуы ақылға сыймайды. Бұл да бір тұлпарға керілген арқан секілді аққа жұқпайтын жалаға көбірек келіңкірейді. Сол себепті де біз тұлғаларымызға қатысты мұрағат құжаттарын пайдаланғанда аса абай болғанымыз дұрыс. Яғни мал жиюды емес, елдің еңсесін тіктеуді мұрат тұтқан Мырза Наурызбайұлы туралы айтылар сөз бен

жазылар еңбек алдағы күннің еншісінде десек те, ақиқатқа ақылды көзбен қарағанда ғана біз тарихқа қиянат жасамаған болып шығатынымызды ұмытпауымыз керек. Мырза өмірін тануға талпынғандар осыны қаперде ұстаса, ұлт тарихы да ұтылмайды деген ойдамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қамзабекұлы Д. Алаштың Орта Азиядағы тұлғасы// Егемен Қазақстан. 27 қаңтар, 2016 жыл.
2. Қамзабекұлы Д. Алаштың Орта Азиядағы тұлғасы// Егемен Қазақстан. 27 қаңтар, 2016 жыл
3. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 31-қор, 1л-тізбе, 78-іс.
4. «Ақ жол», №445, жексенбі, 8 июнь, 1924 жыл.
5. Ақ жол», №445, жексенбі, 8 июнь, 1924 жыл.
6. «Ақ жол», №446, сейсенбі, 10июнь, 1924 жыл.
7. «Ақ жол», №425, жексенбі, 13 апрель, 1924 жыл.
8. «Ақ жол», № 427, бейсенбі, 17 апрель, 1924 жыл.
9. «Ақ жол», №470, сәрсенбі, 14 август, 1924 жыл.
10.«Ақ жол», № 474, жексенбі, 24 август, 1924 жыл.
11.«Ақ жол», №472, дүйсенбі, 18 август, 1924 жыл.

References:

1. Kamzabekuly D. Alash's personality in Central Asia/ / sovereign Kazakhstan. January 27, 2016
2. Kamzabekuly D. Alash's personality in Central Asia / / sovereign Kazakhstan. January 27, 2016
3.state archive of socio-political history of Turkestan region. Fund 31, list 1L, case 78.
4." AK Zhol", No. 445, Sunday, June 8, 1924.
5.the White Road", No. 445, Sunday, June 8, 1924.
6." AK Zhol", No. 446, Tuesday, June 10, 1924.
7." AK Zhol", No. 425, Sunday, April 13, 1924.
8." AK Zhol", No. 427, Thursday, April 17, 1924.
9." AK Zhol", No. 470, Wednesday, August 14, 1924.
10." AK Zhol", No. 474, Sunday, August 24, 1924.
11." AK Zhol", No. 472, Monday, August 18, 1924.

ӘӨЖ 94(574) https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.47

Ә.А. Өскембай[1], Ф.К. Кабдрахманова[1]

С.Аманжолов атындағы ШҚУ[1]

С.АМАНЖОЛОВТЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕСІ

Аңдатпа

Мақалада С.Аманжоловтың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жауынгерлерге берген патриоттық тәрбиесіне баға берілген. С.Аманжоловтың саяси жетекші ретіндегі қызметіне, жеңіске қосқан үлесіне жан-жақты талдау жасалады. Ғалымның жауынгерлерді жеңіске рухтандыруда қазақ батырларының ерліктерін қолданғаны жайлы тың мәліметтер келтіріледі. С.Аманжоловтың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жауынгерлерге берген тәрбиесі ұшан-теңіз. 1941-1943 жылдары Қиыр Шығыста болған Қасым 1943 жылы батыстағы майданға ауыстырылады, содан соғыс аяқталғанға дейін "қанды қырғын, қып-қызыл өрттің ішінде" болады. Намыскер, өр, қайсар Қасым жауынгерлік міндетін жан аямай атқарады, абыройлы болады. Қиыр Шығыс пен батыстағы майдан аралығындағы ұзақ сапар, атамекен – Қазақстанын қақ жарып өтетін жол әсершіл, ұшқыр қиялды ақын жанын қатты тебірентеді. Соның нәтижесінде "Орал", "Сарыарқа", "Байкал", "Өтіп бара жатырмын" тәрізді тек Қасымның ғана емес, сол кездегі бүкіл қазақ поэзиясының жетістігі болып саналатын өлеңдері дүниеге келеді. Ақын рухының бұл қуатты серпілісі майдан жырларына ұласып, мазмұн, тақырып, түр, көркем-дік бейнелеу құралдары, ой мен сезім тереңдігі жағынан жаңа сапа тауып, биік белеске көтеріледі.

Кілт сөздер. *саяси, ерлік, патриот.*

Оскембай А.А.[1], Кабдрахманова Ф.К.[1]
ВКУ им. С.Аманжолова

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ С.АМАНЖОЛОВА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В статье дается оценка патриотического воспитания солдатов С.Аманжолова в годы Великой Отечественной войны. Представлен всесторонный анализ деятельности С.Аманжолова как политического руководителя. В работе приведены новые данные об использование ученым геройческих подвигов казахских батыров для поднятия военного духа солдат. В годы Великой Отечественной войны патриотизм стал наиважнейшей ценностью в советском обществе. Беззаветная преданность своей Родине проявилась у миллионов советских граждан и стала источником невиданного массового героизма. С февраля 1942 по июнь 1946 года С.Аманжолов находился на действительной военной службе в рядах Советской Армии. Он вёл политико-воспитательную работу среди бойцов нерусской национальности, выпускал на казахском языке «Блокнот агитатора Красной Армии» и листовки о героях Советского Союза.

Ключевые слова. *Политический, подвиг, патриот*

Oskembay A.A.[1], Kabdrakhmanova F.K.[1]
EKU navtl after S. Amanzholov

PATRIOTIC EDUCATION OF S.AMANZOLOV OV DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

The article provides an assessment of the patriotic education of S. Amanzholov's soldiers during the Great Patriotic War. A comprehensive analysis of S. Amanzholov's activities as a political leader is presented. The article provides new data on the use of heroic deeds of Kazakh batyrs by scientists to raise the military spirit of soldiers. During the Great Patriotic War, patriotism became the most important value in Soviet society. Selfless devotion to their Motherland manifested itself among millions of Soviet citizens and became a source of unprecedented mass heroism. From February 1942 to June 1946 S. Amanzholov was on active military service in the ranks of the Soviet Army. He conducted political and educational work among soldiers of non-Russian nationality, published in the Kazakh language the "Notebook of the Red Army Agitator" and leaflets about the heroes of the Soviet Union.

Key words: *Keywords. Political, feat patriot*

Кіріспе. Қазақстан дамыған отыз елдің қатарына қосылу үшін, қазақстандық әр азамат өз елінің патриоты болуы қажет. Ұлы Отан соғысы жылдарында соғысқа қатысқан қазақ зиялылары отанын қорғауда ерен ерліктерімен танылды. Соғыс кезінде жауынгерлерді жеңіске рухтандыруды саяси жетекшілердің орыны ерекше болды. Солардың қатарында филолого ғалым, түріктанушы С.Аманжоловта болды.

1942 жылы ақпан айында С.Аманжоловты майданға шақыру қағазы келеді. Осы жылы Ташкенттегі Жоғары Әскери педогогикалық институтының жеделдету курсын аяқтап, майданға аттанды. 1942 жылдың қыркүйегінде Карель майданының алдыңғы шебіне түсті. Ол майданда орыстан басқа ұлттар арасында үгітші болып тағайындалды. Сол кездегі саяси үгіт насихат жүргізу жауға қарсы қолданған мықты құрал болды.

Материалдар мен әдістер. 1943 жылы үгітші болған ғалым, саяси-тәрбие ісін жеңілдету үшін офицерлер мен солдаттарға арналған орысша-қазақша әскери сөздік басып шығуға басшылық жасады. Оның соғыстағы саяси-ұйымдастырушылық қызметі эвакуацияланған балаларды орналастырумен басталды.

Талқылау. Соғыстың бас кезінде ол, Ресей, Украина, Белоруссия тағы басқа елдерден келген балаларды Қазақстанның балалар үйлеріне орналастыруда белсенділік көрсетті. Өзге жақтан келген балаларды балалар үйіне орналастыруда С.Аманжолов асқан бір жауапкершілікпен жұмыс атқарды. Балалар үйінде орын болмаған жағдайда жеке жанұяларға балаларды таратып, әр баланың тағдырын дұрыс шешуге тырысты. Кейіннен оны Кеңес Армиясының Саяси Басқармасына «Қызыл Армия үгітшісі-нің блокноты» бойынша редактор-аудармашы етіп сайлайды. Өйткені, сол кезде саяси үгітші орыс тілінде, қазақ тілінде шебер меңгерген болуы қажет еді. Ал, ғалым болса, тек қана орыс тілі мен қазақ

тілін меңгеріп қана қоймай, бірнеше түрік тілдес халықтардың тілін шебер меңгерген еді. Сонымен қатар, С.Аманжолов саяси-ұйымдастырушылық қабілетімен де танылып үлгерген еді. Бір басында адамгершілік қасиет пен ерлік істер қатар танылған ғалымның еңбегі бірден бағаланды.

Осы кезден бастап орыс емес жауынгерлердің арасында саяси тәрбиелік жұмыспен айналыса бастады. Үгітшінің ең басты мақсаты әскерлерді патротизмге тәрбиелеп, ұлттық намысты қорғап, Отанын қорғауға үгіттеу болып табылады. Майданға жіберер алдындағы оқыған жеделдету курсында алған білімі жауынгерлерді тәрбиелеуде көп көмегін тигізді.

Бұл тәрбиедегі көркем құралдар: әскери бұйрықтар, саяси плакаттар, жалынды қанатты сөздер болды. Ғалымның өзінің айтуынша: «Үгітші-әскерлердін ең жақын адамы, жолдасы, туысы және тәрбие беретін кеңесшісі болып табылады» деген.

Саяси-ұйымдастырушылық қызметі кезінде жазылған ғалымның ең құнды еңбектері, очерктері, әңгімелері бізге қазіргі кезде соғыс жылдарынан бай дерек беретін құралдар болып табылады. Ғалым С.Аманжоловтың жанұялық мұрағатында сақталған жауынгерлердің хаттарының бірі 1945 жылдың 25 ақпанында жазылағн Әлім Тортаевтың ғалымға жазған хаты. Мұнда жауынгер: «Майдандағы рядовой красной армии Тортаев Әлімнен. Себебі мен сіздерден, маған қазақ тілінде кітап берулеріңізді сұранам, түрлі өлең және журнал жіберулеріңізді сұранам. Себебі, мен орысша тіл білмеймін, сол үшін маған өте керек. Мен өзім ойымша қазақ тілінде ештеме шықпайды деп ойлаушы ем. 1945 жылы февраль айында бір орыс солдатының қолынан өзгеше журнал көріп қалдым. Байқасам жазу, сөзі-қазақ тілінде. «Әй, солдат, мұны қайдан алдың?» - деп қолынан алып, оқып қарасам, қазақ тілінде шыққан үгітші блокноты. Оқып, әбден терім жадырап қалды. Түрлі тілдегі ерліктер жазылған екен. Осы ерліктерді естіп, көңілім өте көтеріліп қалды. Менің туған жерім-Жамбыл облысы» - деп қол қойған[1].

Оның еңбектеріндегі саяси-тәрбие үлкен көрегендікпен, талдаумен жазылып, әскерлердің саяси-сана сезімі дамытуда ерекше орын алады. Тағы бір хатта, С.Аманжоловтың үгітші блокнотына ерекше алғыс білдірген жауынгердің ықыласын көреміз. М.Сейілханов деген азамат 1945 жылдың 17 наурызында төмендегідей алғысын білдірген: «Қазақстан баспасөзінен өте шалғай болғандықтан бізге қазақ газет-журналдары келмейді. Тек қана сіздің үгітші блокноты жетіседі. Бұл жауынгерлерді ана тілінде саяси жағынан нығайтудың сүйікті құралы болды. Үгітші жігіттердің үгіт қызметінің шешуі осында тұр. Жауынгерлер бұл блокнотты мейірі қанғанша оқиды. Сонымен бірлікте жауынгерлер бос уақытында ана тіліндегі әдебиеттермен де шұғылдануға өте сақ. (Мысалы өлеңдер, қысқа-қысқа әдеби жазбалар, т.б.) Осы мәселе туралы көп ойлап, көмекті қалай да болса сізден сұрауға тура келді. Және саяси оқуларда бірқатар халықаралық сөздер өте жиі кездеседі, әсіресе Сталин жолдастың бұйрықтарында, баяндама-ларында (оккупация, милитаризм, сателитет, агрессия, т.б.). Осы сияқты сөздердің мағынасын блокнотта жиі-жиі (переводын) беріп тұруыңызды тілейміз» - деп ғалымға үлкен сеніммен үміт артады [2].

С.Аманжоловтың сол кездегі тарихи еңбектері: «Қазақ халқының ерлік дәстүрлері», «Ұлы Отан соғысындағы батырлар туралы очерктер», «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әскерлер арасында жүргізі-летін саяси-тәрбие жұмысындағы тәжірибе», «Ұлы Отан соғысының батырлары-қазақстандықтар». Бұл еңбектер сол соғыс кезінде болған оқиғалардың тарихи шындығын көрсетеді. Өзі майданның алдыңғы шебінде жүріп, ерлік істерді көзімен көріп, Берлинге дейін жетті. Герадоттың тарихи еңбектерінің құндылықтары оның соғысты өз көзімен көріп, қатысқан адамдардан дерек жинап жазуы болса, Сәрсен Аманжоловтын Ұлы Отан соғысы кезіндегі еңбектері осы жағдаймен сипатталады. Майданның алдыңғы шебінде жүріп, ерлік істерді көзімен көрген ғалым, әрбір жауынгердің ерлік істерінің қалыс қалмауын асқан жауапкершілікпен бақылады. Сол кездегі жасалған ерліктер туралы мақалалар жазып, оларды жауынгерлердің бойындағы патриоттық сезімді ояту үшін пайдаланды. Жауынгерлердің ағасы бола білді, оларды мұқият тыңдап көңіл шерлерін қағазға түсірді. Әртүрлі ұлт өкілдеріне өз тілдерінде оқуына мүмкіншіліктер жасап, әр тілде мақалалар жазып, баспаға беріп отырды. Кейбір жағдайларда оларға қолданысқа қажетті сөздіктер жасауда біршама істер атқарды.

Саяси-ұйымдастырушылық жұмысты терең жүргізу үшін саяси қайраткер шебер психолог та болу керек. С.Аманжолов осындай психологиялық әсер етуші факторлармен әскерлерге тура әсер етіп, олардың бойындағы ерлікке деген жалынды одан ары лаулатты. Бұл – соғыстағы басты қару болып табылады. Мысалы, Отанымыздын батыр ұлдары мен қыздары Жанғазы Молдағалиев, Султан Баймағамбетов, Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова, Жұман Қарақұлов, Ізғұтты Айтықов, Сүндетқали Есқалиев тағы басқалар туралы еңбектер мен өлең жолдары солдаттарға үлкен өнеге болды.

Саяси листовкалар мен әңгімелер әр ұлттың тіліне аударылып, әр әскерге жеткізілді. Олар осының нәтижесінде батырларға ұқсағысы келіп, ерен ерліктер көрсетті. Өзінің саяси-ұйымдастырушылық жұмысынан қорытынды шығарған С.Аманжолов өз ойын төмендегідей сөздерімен білдіреді: «Агитатор больше чем правая рука командира. Он организует выпуск «Боевого листа», «Молнии». «Листовки» и др.

Их статьи отражают жизнь, действия и быт бойцов. Если у бойца и командира, благодаря организаторской работе агитатора, хорошо налажено взаимоотношение, если они понимают друг друга, то бойцы всегда готовы выполнить любое задание командира, пойти на самопожертвование. Для того, чтобы просто и легко рассказать бойцам о наших задачах. О текущем моменте, агитатору нужен самый разнообразный материал, ибо он воздействует на сознание, на душу человека. А душа человека – сложнейшее явление... Главное оружие агитатора слово» [3].

С.Аманжолов тек жауынгерлерге ғана саяси тәрбие беріп қоймай, әскери басшыларды да асқан бір жауапкершілікке, жауынгерлермен тіл табыса білуге тәрбиеледі. Мұнан ғалымның әскери істі шебер ұйымдастыра білгенін байқаймыз. Әскери басшылардың тәрбиелік жұмыстары туралы бірнеше мақалалар жазып, сол кездегі үгітші блокнотына жариялап отырды.

Жауынгерлердің тәжірибелі әскери тактикасын тәрбиелейтін әскери басшылар болып табылады. Командирлер солдаттарды әкесіндей түсініп, қамқор көрсететінін біз сол кездегі тарихи әдебиеттерден, кинофильмдерден көреміз. Осыны дәл түсінген С.Аманжолов саяси-тәрбие жүргізу ісінде командирлерге осы бағытта талаптар қойып отырды. Әрбір әскери басшы өзінің қол астындағы солдаттарды ұлтқа бөлмей, оларды тең көріп, басшылықты ұйымдастыру шеберлігін танытуы тиіс болды.

С.Аманжолов әскери басшыларға осы бағытты талдап, көрсетіп берді. Ол төмендегі мазмұндардан құралады:

- орыс емес солдаттардың ұлттық құрамын және санын білу;
- олардың бір-бірімен тілдік, дәстүрлік жақындығын білу;
- әскери дайындықтарына көңіл бөлу;
- әр жауынгердің жеке бас мінезіне сипаттама беру (шеберлігі, икемділігі, белсенділігі, т.б.);
- әскердің жанұясымен қарым-қатынасы, тылмен байланысы, т.б.;
- әскердің жолдастарымен қарым-қатынасы, олардың арасындағы достық.

Командирлердің басқа ұлт өкілдерінен тұратын әскерлерге жақсы қарым-қатынасы сөзбен көрсетілмей іспен де дәлелденіп отырды. Соның бірі майор Орлов өзінің Сәрсен Аманжоловпен болған әңгімесінде былай деген: «Когда дело касается воспитания бойцов нерусской национальности, надо учесть простоту, скромность и честность народов Казахстана, Закавказья, Сибири и Средней Азии. Они никогда не хвалятся, не пытаются что-нибудь скрывать от командира и не умеют кривить душой. Причем по мере знания и умения они очень исполнительны» [4].

С.Аманжолов өзінің саяси-ұйымдастырушылық жұмысында орыс емес ұлттардың жұмысында ұлттардың теңдігіне аса көңіл бөлді. Олардың арасында дінге бой ұрғандарға ғалым асқан бір түсінушілікпен көмектесіп отырды. Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстанан келген әскерлерге аударма мәселесімен көмектесті. Сонымен қатар ғалым, «Үгітші блокноты», «Вперед на врага», «Совет жауынгері», «Қызыл армия», «Боевой натиск» еңбектерімен, әскерлерге арналған дәрістерінде әскерлерді достыққа, ерлікке, жеңіске деген сенімге тәрбиелеп отырады. Әсіресе ерлікке тәрбиелеуде ұлттық тіл, мәдениет, тарих, дәстүрлерін ұтымды пайдаланды. Олардың қатарында: «Алпамыс», «Қобланды», Ертарғын», «Манас», эпостары және «Қарасай батыр», «Махамбет» туралы өлеңдерді баспасөз беттерінде жариялап отырды. Бұл еңбектер жауынгерлерді бірлікке, ұқыптылыққа, қайырымдылық пен қажырлыққа, ерлікке тәрбиеледі.

Қазақ тілімен қатар ғалым өзбек, түркімен, татар, тәжік тілдерін жетік меңгерді.

Соғыстағы ең бір қиындықтардың бірі орыстан басқа ұлттардың бұйрықтарды дұрыс түсінбеуі болды. Осындай жағдайда тіл шеберінің білгірі Аманжолов өз еңбегімен табылмас көмек көрсетті. Әскерлердің үйлеріне жіберетін хаттарын реттеп, хат жазуларына жағдайлар жасап отырды.

Өзі әскери дәрежелермен марапатталып қана қоймай, басқа әскерлердің ерлігі үшін алатын алғыстарын дер кезінде тапсыруылын ұйымдастырып отырды. Әсіресе орыстан басқа ұлттардың ерліктері қалыс қалмауын қадағалады. Тарихти деректер бойынша, Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақстандық жауынгерлердің жасаған ерліктері ашық айтылмай, олар жасаған ерліктерді басқаларға тану сияқты кемшіліктер көп орын алғаны белгілі. Ғалым өзі болған жерлерде мұндай кемшіліктерді жібермеуге тырысып, жасалған ерліктерді аттарымен атап, дер кезінде мақалаларды асқан бір шеберлікпен жариялап отырды. Жауынгерлерлер ғалымды өздерінің туысындай көріп, бауыр басып кетті. Хат танымайтын жауынгерлер үйлеріне хат жазуды ғалымға тапсырып отырды. Ғалымның өзіне майданның басқа бұрыштарынан да хаттар келіп, көптеген қазақ тіліндегі оқулықтарды сұрап отырды.

Әскери қызметкерлер, жауынгерлер оған хат жазып, қандай еңбектерді оқығысы келетінін айтқан. Соның бірі қатардағы әскер Темірбеков Жақып былай деп жазған: «Ардақты Аманжолов, мен сіздің есімізді соғыстың алдында, біздің бейбітшілік өмір кешкен уақытымызда білуші едім. Сіз «Қазақ грамматикасының» авторы болдыңыз. Сол граматиканы мен оқып өткен едім. Сондықтан, сіздің атыңыз

маған таныс есім. Қадірлі Аманжолов! біздің Жамбыл қарттың өлеңін естімегенімізге, Сәбит Мұқановтың, Асқар Тоқмағамбетовтың, Әуезов Мұқтардың тағы басқа да жазушы-ақындардың көркем өлең, әнгімелерін естімегенімізге көп уақыт болды. Әрине, бұл халге келуге кімнің мәжбүр еткенін жақсы білеміз. Сондықтан, бар күшімізді, бар жігерімізді салып жауыз жауды өз көрінде құртуға күш жиюдамыз. Біз Польша жерінде Сандомир плацдармасында тұрамыз. Басқа айтарым жоқ. Тек менің сізге қойған талабыма сіздің көңіл бөлуіңізді тілеймін. Көргенше қош-сау болыңыз!» - деген [5].

Майдангер – ғалым естеліктері қашан да ізгілікке толы болды. Оны өзінен бұрын қарулас достарының тағдыры толғандырды. Солардың ерлік істерінің қағыс қалмауын, көпшілікке белгілі болуы үшін өз қаламымен аянбай тер төкті. С.Аманжолов жинаған хаттардың бір тобы Отан үшін от кешкен майдангерлер атынан болды.

Ұлы Жеңіске 40 жыл толғанда, 1985 жылы «Қазақстан әйелдері» журналына С.Аманжоловтын майданда жинаған хаттарын ұлы филология ғылымдарының докторы, профессор Алтай Аманжолов бастырып шығарды. Қарт майдангерлер ғалымға тарихи маңызды естелікке толы материалдарды жинақтап, дайындағаны үшін алғыстарын баспасөз беттері арқылы білдіріп, өз ойларын ортаға салды. Бұл хаттар журналда «Отты жылдар жанғырығы» деген атпен басылып шықты [6].

1944 жылдың наурыз айынан 1946 жылдың маусым айына дейін майор С.Аманжолов Совет Армиясынын Жоғарғы Саяси Басқармасында әскери қызмет етті. Майдандағы ерліктері мен еңбектері үшін бірнеше алғыс хаттарымен атақтармен марапатталды.

Қорытынды. Ғалым бірден елге оралмады. Себебі оған соғысқа дейін айналысқан ғылыми жұмысын жалғастыру қажет болды. Ұлы Отан соғыс аяқталған соң Мәскеудегі Ленин атындағы кітапханада докторлық диссертациясына еңбектер жинақтады.

«Ұлы Отан соғысы жылдарындағы орыстан басқа ұлттардын жауынгерлері арасындағы саяси-тәрбие жұмыс тәжірибе туралы» еңбегі жанұялық архивінде сақтаулы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Аманжолов С. Очерки о героях Великой Отечественной войны, Блокнот агитатора Красной Армии. – Москва,1944-1945, 8.п.л.

2. Аманжолов С.А. Из опыта политико-воспитательной работы среди бойцов нерусской национальности в дни Великой Отечественной войны, С. Аманжоловтың ғылыми мұрасы және XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конф. Материалдары, ШҚМУ. – Өскемен, 2003. – 66-72 бет.

3. Аманжолов С. Отты жылдар жаңғырығы, Қазақстан әйелдері, 1985 ж.

4. Смагулов А.Р. Воспитание нравственности С.А. Аманжоловым в годы Великой Отечественной войны С. Аманжоловтың ғылыми мұрасы және XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конф. Материалдары, ШҚМУ. – Өскемен, 2003. – 272-279 бет.

5. С.Аманжоловтың жанұялық жеке мұрағатынан.

6. Смағұлова Г. Сәрсен Аманжоловтың майдан жылдарында жүргізген тәрбие жұмыстары, Ұлт тағылымы. – 2004, №1. – 100-104 бет.

References:

1. Amanzholov S. essays on Heroes Of The Great Patriotic War, notebook agitator of the Red Army. Moscow,1944-1945, 8. p. l.

2.Amanzholov S. A. from the experience of political and patriotic work among fighters of the Nerus national identity in the Great Patriotic War, the scientific heritage of S. Amanzholov and problems of the Humanities of the XXI Century: International Scientific and practical conference. Materials of EKSU. Ust – Kamenogorsk, 2003. pp. 66-72.

3. Amanzholov S. echo of the fiery years, women of Kazakhstan, 1985.

4. Smagulov A. R. meeting the interests of S. A. Amanzholov in the years of the Great Patriotic War scientific heritage of S. Amanzholov and problems of Humanities in the XXI Century: International Scientific and practical conference. Materials of EKSU. Ust – Kamenogorsk, 2003. pp. 272-279.

5.from the personal family archive of S. Amanzholov.

6. Smagulova G. educational work conducted by Sarsen Amanzholov during the war years, National Education. – 2004, No. 1. - pp. 100-104.

ӘОЖ 821.512.122.09 https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.48

МРНТИ 03.20

С.О. Смағұлова[1] ,М.Қ. Бегімова[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы
[2]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Тарих, археология және этнология факультетінің магистранты

ОРТАЛЫҚ КІТАПХАНА ҚОРЫНДАҒЫ АБАЙДЫҢ МҰРАЛАРЫ

Аңдатпа

Ұлы ақын, гуманист Абайдың шығармашылығы өз елінде ғана емес, әлем халықтарына танымал. Оның шығармалары өмір шындығымен қабаттасып жатыр. XIX ғасырдың соңында жазылған ақынның мұралары балалары, туыстарының, оның шығармасына қызығушылық танытушылардың жинақтаған қолжазбалары кейінгі ұрпақтарға жетті. Қолжазбалар ақын Абайдың шығармаларының насихаттауда елеулі рөл атқарды.

Бұл мақалада Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында сақтаулы Зейнелғабиден ибн Әміренің, Мүрсейіт Бікеұлы, Нүгербек Құдабайұлы және т.б. жинақтауындағы Абай мұралары қолжазбасының нұсқалары саралана талданып, ондағы өзгерістер, айырмашылықтар, ұқсастықтар айқындалады. Абай өлеңдерінің қолжазбаларының сақталу барысы мен олардың Орталық ғылыми кітапханаға әкелу барысы да нақтыланып көрсетіледі. Абай қолжазбаларына қатысты жазылған ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен осы қолжбамен қолдану барысына тоқталады.

Кілт сөздер: *ақын мұралары, өлеңдер, қолжазба, нұсқа, Абайтанушы, сирек кітаптар, кітапхана қоры, түпнұсқа.*

Смагулова С.О.[1], Бегимова М.Қ.[2]
[1]доктор исторических наук
[2]магистрант факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби

НАСЛЕДИЕ АБАЯ ИЗ ФОНДА ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ

Аннотация

Творчество великого поэта, гуманиста Абая известно не только в его стране, но и во всем мире. Его произведения связаны с реалиями жизни. Наследие поэта, созданное в конце XIX века, дошло до последующих поколений в виде рукописей, собранных детьми, родственниками, интересующимися его творчеством. Рукописи сыграли значительную роль в пропаганде произведений поэта Абая.

В данной статье проанализированы варианты рукописей наследия Абая из собрания Зейнелгабидена ибн Амре, Мурсеита Бикеулы, Нугербека Кудабайулы и др., хранящихся в редком фонде Центральной научной библиотеки, также выявлены некоторые различия, сходства. Уточняется момент появления и условия хранения рукописей стихов Абая в Центральной научной библиотеке. Рассматриваются выводы ученых в отношении применения рукописей Абая.

Ключевые слова: *наследие поэта, стихи, рукопись, версия, абаевед, редкие книги, библиотечный фонд, оригинал.*

S.O. Smagulova[1] , M.Begimova
[1]Doctor of Historical Sciences
[2]Master's student at the Faculty of History, Archeology and Ethnology of al-Farabi KazNU

ABAY'S HERITAGE FROM THE FUND OF THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY

Abstract

The works of the great poet, humanist Abay is known not only in his country, but throughout the world. His works are connected with the realities of life. The poet's heritage created at the end of the 19th century has reached subsequent generations in the form of manuscripts collected by children and relatives who are interested in his work. The manuscripts played a significant role in the propaganda of the poet Abay's works.

This article has analyzed the versions of the manuscripts of Abay's heritage from the collection of Zeinelgabiden ibn Amre, Murseit Bikeuly, Nugerbek Kudabayuly, etc. stored in the rare fund of the Central

Scientific Library, and also some differences and similarities had been reveald. The moment of appearance and storage conditions of the manuscripts of Abay's poems in the library is being specified. The conclusions of scientists regarding the use of Abay's manuscripts are considered.

Keywords: *poet's heritage, poems, manuscript, version, abaeologist, rare books, library fund, original.*

Кіріспе. Ғибратты ғұмыры мен шығармашылығын күллі қазақ халқына ғана емес, әлем жұрты үлгі-өнеге тұтатын Абайдың пайымдары, ұлағатты ой-тұжырымдары ғасырлар өтсе де маңыздылығын жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа өсиет ретінде мұра болып отыр. Ақынның саналы, білімді, иманды, әділді ұрпақты тәрбиелеудегі философиялық ой-толғамдары тәрбиелік мәні зор. Абайдың шығармалары көзі тірісінде кітап болып шықпаған. Ел арасында сақталып, ауыздан ауызға тарап, жатқа айтылып жүрген. Әсіресе оның ғибратты қара сөздері тәрбиелік мәнде жиі қолданылды.

Абай поэзиясы, ғибратты сөздері қымбат қазына екендігін бүкіл әлем мойындады. Абайдың әдеби мұрасы бір ғасырдан астам уақыттан бері халық игілігіне айналып, кең тарады. Ақын өлеңдерін арнайы жазып, жариялап отырмаған. Оның асыл мұрасы бізге туған балаларының, туыстарының, сонымен қатар ақын шығармашылығына қызығушылық танытушылардың жинақтауынан қолжазба түрінде сақталынып, жетті.

Материалдар мен әдістер. Ұлы ақынның шығармаларының шығуы ХХ ғасыр басындағы жинақталған қолжазбалар негізінде жеткендіктен ең бастысы осы нұсақаларды саралау, талдау әдістерін қолдану арқылы әрқайсысының айырмашылығын, ұқсастығын, ерекшеліктері нақтыланады. Абай өлеңдеріндегі кейбір өзгешеліктерді салыстырмалы түрде қарастыру қолға алынады.

Талдау. Абай мұрасы топтастырылған қолжазбаларды зерттеу мәселесі ХХ ғасырдың басында қолға алынған. 30-жылдардың өзінде Абай қолжазбаларын жүйелі түрде қарастырған ғалымдардың арасынан Абайтану саласына үлескен қосқан М.Әуезов, І.Жансүгіров, А.Жұбановтардың зерттеулерінде оның мұраларына аса ден қойды. Ғылыми кітапханаларда сақтаулы Абай қолжазбаларын халыққа танытуда М.Әуезовтың сіңірген еңбегі зор [1].

Кеңестік жүйе тұсында Абай мұраларына қатысты С.Мұқанов, Ә.Марғұлан қалам тартып, Абай мұралары қолжазбаларына салыстыра талдауға алып, бағалаған [2, 29-30-бб.].

Абай мұраларының қолжазбасы мәселесі абайтанушы Мекемтас Мырзахметовтың зерттеулерінде де келтіріледі. Ғалым Абай өлеңдерін жинастырушылар мен оларды жариялаушылардың нұсақаларының кейбіріне тоқталып, айырмашылықтарын талдауға алады [3, 16-б.].

Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін Абай мұраларын зерттеу кең түрде қолға алынды. Абайдың өмірі мен саяси қайраткерлігін, ақын өлеңінің әсерін, ғибратты қара сөздерінің мәнісі, Абайдың қазақ қоғамы тұлғалық рөлін ашуда бұл қолжазбалар пайдаланып, ғылыми тұжырымдар жасалды. Былтырғы жылы ұлы ақынның 175 жылдығында оның шығармалары қайтадан бірнеше томдарға топтастырылып шығарылды [4].

Зерттеу нәтижелері. Ақын өлеңдері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ел арасына танымал болып, оның әндері асқақтата шырқалды. Абайдың алғашқы өлеңі 1855 жылы жазылған екен. Дегенмен, Абайды зерттеуші М. Әуезов оның шығармашылығының шарықтаған шегін 1889 жылға жатқызып, ең өнімді, ең жемісті кезеңге балаған [5, 56, 94-бб.].

Абайдың шығармашылық кезеңін Әуелбек Қоңыратбаев екіге бөле көрсеткен. Оның бірі, 1845-1885 жылдар да, екіншісі 1886-1904 жылдар аралығы. Бірінші кезеңдегі ақынның шығармашылығын зерттеушілер шығыс әдебиетінің әсерімен байланыстырып, ал екіншісін орыс әдебиетінің үлгісімен шыныққан кезең деп, оның ақын, ойшыл, ағартушы болып таңылған тұсы деп бағалаған [6, 147-167-бб.].

Абайдың шығармалары толықтай өзінің көзі тірісінде жарық көрмеді. Дегенмен оның әдеби мұралары Көкбайдың атынан «Дала уәлаяты» газетіне шыққан. Онда ақынның «Жаз», «Болыс болдым, мінеки» деген екі өлеңі жарияланған.

Абайтанушы М.Мырзахметұлы жазғандай, ақын қайтыс болғаннан кейін ғана оның мұраларын танытуда Зейнелғабиден ибн Әміре, Қәкітай Ысқақов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Самат Әбішұлы сияқты зиялы тобы көп еңбек сіңірген [3, 16-б.].

Зейнелғабиден ибн Әміренің кім екендігі кітабында мынадай жолдар бар: «ХХ ғасыр басындағы ағартушылық-демократиялық жолда болған қазақ зиялыларының бірі. Алғаш рет Абайөлеңдері циклін жариялап, ұлы ақын мұрасын, оның ақындық өнерін жоғары бағалап, туысқан халықтар арасында насихаттаушы» [7, 33-б.].

Зейнелғабиден ибн Әміре 1909 жылы Абайдың бірнеше өлеңдерін алғаш рет «Насихат-Қазақия» кітабына жариялаған. Алайда ондағы кейбір өлең жолдары текстологиялық өзгеріске ұшыраған. М.Мырзахметұлы жазуынша, оның қолына Абай өлеңдерінің түпнұсқасы емес, ел аузынан жазылып алынғандары жетсе керек. Сондықтан ақынның өлеңдерінің өзгеріске ұшырауының да себебі сол деуге болады. Дегенмен де қазақ ақыны Абайдың өлеңдерін насихаттап, көпшілікке таныстыруының өзі сол кездерде үлкен құбылыс ретінде көрсетілген.

Зейнелғабиденннің кітабында келітірлген ақын өлеңдерінің өзгеріске ұшырағынымен де оның мазмұнының басқа басылымдармен кейбір сөздермен ғана өзгешілігі болмаса, ұқсастығы барлығын зерттеушілер жоққа шығармайды. Себебі, ақынның өлеңдерінің кейбір сөздерінде ғана өзгерістер болмаса, еш өзгерісі жоқтығын мына жолдардан салыстырмалы түрде төмендегі еңбектерден көруге болады.

Зейнелғабиденннің бастырған Абай өлеңдері кітабында мына бір жолар бар:

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күн сынар шөлмек -
делінген болса, «Насихат-Казақияда»:
Надандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылам деп қағар көлбек.
Харамдықтан асқаны бір күн түсер,
Мың күн сынбас, бір күн сынар шөлмек, -
деген жолдардан өзгешілктерді көруге болады [3, 47-б.].

Зейнелғабиден жөнінде Мекемтас Мырзахмет Абай мұрасын зерттеушілер, насихаттаушылар туралы жазғанында былай деп келітіреді: «Абай шығармаларын баспа арқылы насихаттаушылардың бірі – Зейнелғаиден. Ол Абайдың бір топ өлеңдер топтамасын Кәкітайдан бұрын жариялап, Абай жөнінде арнайы пікір көтеріп, ақын мұрасын туысқан татар халқын таныстыруға әрекет етті. Оның «Насихат-Қазақия» деген еңбегі Кәкітай бастырған Абай шығармаларының алғашқы жинағынан бұрынырақ жарияланып, Абайды дұрыс тұрғыдан бағалауымен ерекшеленеді», - деп келтіріледі [3, 49-б.].

Абай мұрасы өте қымбат, баға жетпес қазына болып есептелінеді. Осы орайда Орталық ғылыми кітапхана қорынан ойып орын алып, сақталған Абай мұраларының орны ерекше. Кітапхананың «Сирек кездесетін кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет» бөлімінде ақынның көптеген қолжазбасы сақтаулы. Бұл қолжазбалар кітапхана қорында әр жылдарда тапсырылған. Оның басымы Абайдың әдеби мұрасын жинастыру жолында арнайы жіберілген ғылыми экспедиция кезінде әкелінсе, ал кейбірін Абай өмірі мен шығармашылығын танытушы ғалымдардың өздері әкеліп тапсырған немесе туыстары өткізген.

Абай мұралары Орталық ғылыми кітапхана мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қолжазбалар қорында жақсы сақталған.

Мәселен, ақынның мұраларының арасында Әдебиет және өнер институтында сақтаулы алғашқы қолжазбаның бірі «*А.Қ. ұғлының қазақ елінің ұшпу заманындағы ахуалдарын мінәп (толғау) шығырларынан*» деп аталады. Бұл Санкт-Петербургтегі (бұрынғы Ленинград) Салтыков-Шедрин атындағы көпшілік кітапханасындағы академик А.Н. Самоиловичтің архивында сақталған Абай өлеңдерінің жазбасы. 1897 жылы П.М. Мелиоранскийге Садуақас Шорманұлы әдеби қолжаба тапсырған екен. Осы жазбаның арасында Абайдың өлеңдерінің топтамасы бар екен.

Сонымен бірге СПб-дағы георграфиялық қоғамның архивінде сақталған Абай өлеңдері топтастырылған князь К.Н. Кудашевтың жазбасы да бар. Бірақ бұл қолжазба С.Шорманов тапсырған жазбадан көшірілгенге ұқсайды.

Қолжазбаға ақынның 13 өлеңдері енгізіліпті. Олардың арасында «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да», «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы», «Қартайдық қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қазағым, қалың елім, қайран, жұртым», «Ішім өлген, сыртым сау» және т.б. өлеңдері бар.

Жалпы бұл қолжазбаны екі адам жинап, көшірген. Оның бірі Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов та, екіншісі Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Себебі қолжазбада екі түрлі қолтаңба бар. Абай өлеңдері Баянауылда 1891-1897 жылдар аралығында жазылып алынса керек.

Бұл өлеңдерді жинаушы қазақ Сәдуақас Мұсаұлы Шораманов XIX ғасырда өмір сүрген қазақ ақындарының бірі. Баянауылда аға сұлтан болып, ел билеген, халық арасында беделді, парасаты мол, ойшыл адам болған.

Орталық ғылыми кітапханада сақталған Қолжазбалардың арасында Абайдың ең негізгі қолжазбалардың ең негізгісі, толығы – 1905, 1907, 1910 жылғы Мүрсейіт Бікеұлының жазбалары. Осы қолжазбаға берілген ғылыми сипаттамада «Ибраһим марқұм Құнанбай ұғлының қазақтың мінездері туралы айтқан сөзі ядкар, үшін тиісті дүр. Микәил Ибраһим ұғлына жазылды, 1324 мин хижрат хатым алынды 1905 жылында» деп аталынған Мүрсейіт Бікеұлының жинастырған қолжазба. Қолжазбада ол жинаушы және көшіруші ретінде көрсетіледі. Ол Абайдың замандасы, ақынның ауылында бала оқытқан молда болған. Ақынның өлеңдерін жинап, қағазға түсіріп отырған. 1905 жылғы қолжазбаға Абайдың 151 өлеңдері мен 42 қара сөздері еңгізіліпті. Кейбір өлеңдері толық емес. Мәселен, «Қартайдым, қайғы ойладым, ұйқы сергек» деген өлеңінің бастапқы тек төрт жолы ғана бар, соңы жоқ, жыртылған», - деп келтірілген [8, 17-14-бб.].

Қолжазбаны жинаушы және көшіруші Мүрсейіт Бікеұлы Семейде орыс мектебінде оқыған, кейін Бұхарға барып білім алған. Тілмаш болған, қазақ балаларын оқытқан. Абайдың өзі оған өлеңдерін жинап, қағазға түсіруді тапсырған. Осы Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбасы Абай шығармасының негізгі нұсқасы болып табылады. Жалпы Абай шығармаларының басым көпшілігі бізге Мүрсейіт қолжазбалары арқылы жеткен.

1907 жылғы қолжазба «Абайдың қолжазбасы» деп аталады. Ішкі бетінде Мүрсейіт Бікеұлының көшіргені жазылған. Осы қолжазбаға жинақталған өлеңдер 1905 жылғы қолжазбамен бірдей [8, 25-26-бб.]. Сол қалпында қайталанып жазылған.

1910 жылы Мүрсейіт Бікеұлының жинаған үшінші қолжазбасы «Ктап тасдик қайырлы сағатта бітіп...» деп аталынады. Бұл қолжазбаны Дайырбай Қожанұлы деген адамға көшіріп берген сияқты. Қолжазбаға ақынның 130 шығармасы енгізілген. 27-28-бб. Бұл қолжазбаның басқа қолжазбалардан ерекшелігі – Абай сөздерімен басталуы. Тіпті 1909 жылғы шығарылған Абайдың тұңғыш жинағына да енгізілмеген.

1909 жылы Санкт-Петербургта басылған Абай шығармаларының тұңғыш жинағына келер болсақ, 17 бөлікке жіктеліп, әрбір бөліктің тақырыбы аталған, әр бөлікке кірген өлеңдердің әрқайсысының жазылған жылдары көрсетіліп отырған. Сонымен қатар жинаққа 138 өлең енгізілген.

Ал Мүрсейіт Бікеұлының 1910 жылғы қолжазбасында біріншіден, ақынның шығармалары бірден сегізге дейін ғана жіктелген, ал қалған өлеңдері жай тізіліп берілген. Екіншіден, қолжазбадағы өлеңнің саны 130 ғана. Қолжазба Абай ауылында қағазға түсірілген [8, 35-б.].

Әлкей Марғұлан әдебиетшілердің жақсы білетін қолжазбасына осы Мүрсейіттің қолжазбасын жатқызады. «Мұны Абай өлеңінің толық қамтыған, аса бағалы, негізгі бұлақ көзі деуге болады. Бұл жинақтың тағы бір ерекшелігі – үлкен кітапханада сақталмай, ауылда, сандық ішінде сақталып келген. Сандық түбінде жатқан сирек қолжазбалардың көбі бізге жетпей, көшпелі тұрмыс жағдайында жоғалып кетпей, кітапханадағыдай сақталып, ендіжас ұрпаққа сәулетті мұраның бірі болып отыр» дейді [9, 4-б.].

Мүрсейіт Абайдың қолжазбалары жайында жазушы С. Мұқанов былай деп жазған: «Абайдың бірнеше қолжазбалары достарымен, оқудағы балаларымен, жазысқан хаттары және өзі жинаған кітаптары революция жылдарына шейін сақталып, 1919 жылы Қызыл Армиядан қашып келе жатқан ақ бандылардың лаңынан өртеліп кетіпті, Абай шығармалары бізге Мүрсейіттің қолжазбалары арқылы ғана жетті», - дей келе, Мүрсейіттің кім екендігін және Абайдың өлеңдерін оның қалай жиналғандығын Архам Ысқақовтың айтқан материалдарында алуға болатындығын келтіреді.

С. Мұқановтың сол материалдарға сүйене жазуынша, Мүрсейіт Бікеұлы (Бікіұлы деп келтірілген) Тобықты руынан, оның ішінде Әнет. Әкесі эасында Құнанбайдың қолына көшіп келіп, малшысы болған екен. Мүрсейіт Ысқақтың балаларымен бірге Жақып молдадан мұсылманша оқыған. Мүрсейіттің ынталы, зеректігімен Семейде орысша екі жыл оқып, одан кейін ауылға келіп, ауыл балаларын мұсылманша және орысша оқытқан.

С. Мұқанов Мүрсейіттің Абайдың тірі кезінде өлеңдерін жинамағандығын келтіреді. Оған себеп болған Абайдың өзінің қолжазбаларын Махмуд деген молдаға, өз баласы Мекайлға, әйелі Еркежанның інісі Сүлейменге сақтатқандығы болса керек. Мүрсейіт Абай қайтыс болғаннан кейін барып жинай бастаған екен.

Абайдың немере інісі Кәкітай Ысқақов ақынның өлеңдерін бастыру мақсатында жинаған. Сол өлеңдерді Кәкітай Мүрсейітке жаздыртып отырған екен. С.Мұқановтың жазуынша, біріншіден, Мүрсейіттің қолжазбасы анық және көркем болған, екіншіден, жыртылған я бас-аяғы жоқ қолжазбалардың жоғалған сөздерінің көбін Мүрсейіт жатқа білсе керек [2, 27-28-бб.]. Абайтанушы М.Әуезов Мүрсейіт жайында: «Жалпы, Абай мұраларын көшіріп, таратушылар арасында Мүрсейіт Бікейұлының еңбегін айрықша атап өту керек. Бұл адам Абай тәрбиесін, үлгісін дұрыс ұғынуы бойынша, ескі діншіл молда-

лыққа берілмей, Абайдың өзге достары сияқты, өздігімен ізденіп, орысша оқыған. Жазуы аса анық, шебер болғандықтан және өзі Абай сөздерін оның халқына ұқыптылықпен көшіріп таратуды өмірлік мақсат-міндеті етіп алады», - дей келе, Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағы оның көшірмелері екендігін айта отырып, оның себебін түсіндіреді. «Өйткені Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмай, жоғалып кеткен. Тек бір ғана «біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген жалғыз бөлек қара сөзінен басқа қолжазба болмағандықтан, Абайдың өз заманындағы оның шығармаларын көшіре бастаған Мүрсейіттің қолжазбаларын біз нақтылы жазба дерек есебіне бағалаймыз», - деп жазады [10, 18-19-бб.].

Жалпы Мүрсейітұлының қолжазбасынан кейін ақынның мұрасын толықтыра түсетін қолжазба Әміржан Аянбайұлынікі екен. Бұл жайында Ы.Дүйсенбаев А.Құнанбаевтың 1947 жылы шыққан өлеңдері мен поэмалары жинақталған кітабының алғысөзінде жазған. Осы көшірме жайында сол кездерде ақынның Семей қаласындағы әдеби-мемориалдық музейінің аға ғылыми қызметкері болған Мұздыбай Бейсенбаев «Абай» атындағы совхоздың «Тоғжан» комсомол-жастар бригадасының шопандары мал бағып жүріп, Шыңғыс қойнауынан бір байлам кітаптар тауып алғандығын, арасында араб әріпімен басылған ақынның 1909 жылғы Петербургте басылған өлеңдер жинағы екендігін, зерттеп байқағанда қолжазбаның Абайдың жерлесі Әміржан Аянбайұлынікі екендігі анықталғандығын айтқан. Қолжазбаға аздап су тиіп бүлінген, бұрын басылып келген нұсқамен салыстырғанда біраз айырмашылықтары барлығы анықталды.

Әміржан Аянбайұлының бұл қолжазбасын Мүрсейіт қолжазбаларынан кейінгі біршама дұрыс көшірме делінген. Мұздыбай Бейсенбаев «көшірменің иесі Әміржан Аянбайұлы» десе де, ол мәліметті қайдан алғанын көрсетпеген екен. Өкінішке орай қолжазба түгел емес, 44 бетінен кейін парақтары сақталмай қалған. Кейбір өлеңдерінде басқа қолжазбалардан айырмашылығы бар [11, 19-20-бб.].

Ә.Марғұлан осы қолжазбалардан бұрын Абай өлеңдерінің жинақталған төрт тізбегін айтқан. Оның біріншісі – князь Кудашевтің тізбегі, екіншісі – Сәдуақас Құсаұлының тізбегі, үшіншісі – Г.Н. Потаниннің жинағы, төртіншісі – Н.Я. Коншиннің жинағы. Бұлардың ішінде ең ертерегіне Г.Н. Потаниннің жинағын жатқызады. 1884 жылы ол Абайға өтініш білдіріп, жаздыртып алған екен. Потанинге жіберген Абай өлеңдері көпшілікке мәлім емес, түгелдей жаңадан табылған өлеңдер дейді.

Ә.Марғұлан екінші жинаққа Сәдуақас Құсаұлының тізбегін жатқызады. Дегенмен мұны бұрын бірінші рет тізген Жүсіп Көпейұлы екендігін айта келе, Сәдуақастың оларды өз дәптеріне көшіріп алған дейді. Жинаққа кірген өлеңдер 1884-1891 жылдар аралығында жазылған. Бұл жинақта тек Абайдың ғана емес, Арыстан, Тобылбай ақынның, Жүсіптің, Сәдіақастың өлеңдері де енгізілген екен. Сәдуақас осы дәптерді 1897 жылы Петербургқа барған сапарында Петербург университетінің профессоры, қазақ тілін, әдебиетін зерттеуші ғалым П.М. Мелиоранскийге сыйға тартқан екен. Дәптердің Салтыков-Шедрин атындағы көпшілік кітапханада, академик А.Н. Самойлович архивінде сақтаулы тұрғандығын келтіре отырып, сол дәптерде Абайдың өлеңдерінің барлығын П.М. Мелиоранский де, А.Н. Самойлович те білмеген деген тұжырым айтады, Оның себебін, егер білсе пайдаланар еді дейді.

Жалпы Ә.Марғұлан Сәдуақас Құсаұлын орыс әдебиетін, Күншығыс халқының әдебиет дүниесін жақсы білген, мәдениеті кісі болған деп, Абай шығармаларына аса мән беріп оны өз қолымен көшіріп, ғылыми кітапханаға тапсыруын игілікті іс санаған. Оның бұлай істеуіне Ш.Уәлиханов мен Г.Н. Потаниннің әсері себеп болған деген тұжырым жасаған.

Сәдуақастың осы дәптерінен сол қалпында көшірген бір нұсқасын 1897 жылы В.А. Кудашев сол кездегі география қоғамының кітапханасына тапсырған. Онда «Чингизской волости от А.К.» деген жазуы бар. В.А. Кудашевтің өзі көшірменің сыртына «Переводкиргизских песен и легенд» деп жазған.

Осы қолжазба туралы Ә.Марғұлан 1954 жылдың 21 қыркүйегінде «Социалистік Қазақстан» газетіне жариялаған «Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары» мен «ҚазССР ҒА хабаршысының» 1955 жылдың 5-санына жариялаған мақаласында В. Кудашев Абайдың өлеңдерін оның балаларынан жазып алды деп жазған еді. Кейіннен Сәдуақастың қолжазбасы табылғаннан кейін, оның осы дәптерден көрінгенін жазады.

Бұл жинақты География қоғамы өздері шығаратын «Записки Географического общества» журналына жарияламақ болып, бірақ ғалымдардың кеңесін тыңдап барып жарияламақ ниетпен П.М. Мелиоранскийге жібереді. Жинақтың сыртқы бетіне «1901 жылы 16 февраль күні, География қоғамының сол кездегі басшысы болған П.П. Семенов-Тянь-Шанский Имеем в виду напечатать в «Записках общества», причем просить П.М. Мелиоранского принять труды для редактирования» деп жазған екен.

Бұл жинақтың «Кудашев жинағы» жинағы аталуының да өз себебі бар. Ә.Марғұланның «ҚазССР ҒА хабаршысына» жариялаған мақаласында бұл жайында былайша келтіріледі: Мелиоранскиймен қатынас

қағаздың бірінде «Мелиоранскому «Направлено 14 декабря 1900 г. рукопись князя Кудашева, в которых содержатся разные киргизские тексты, снабженные русским переводам».

Ә.Марғұлан жазғандай, П.М. Мелиоранский бұл қолжазбамен екі айдай танысып, жазған сараптамасын География қоғамына 20 ақпанда табыс еткен екен. Сараптамасында ол Абай өлеңдерінен басқа да адамдардың өлеңдерінің барлығын келтіреді [12, 29-30-бб.].

Ал Г.Потанинге жібергені бұрындары еш жерде жарияланбаған өлеңдері. Сондықтан Ә.Марғұлан-ның жазуынша, Абай өлеңдерінің бірінші рет топталған қолжазба жинағын осы Сәдуақас тізбегі деуге болады. Бірақ, Ә.Марғұлан Сәдуақастың өзі Жүсіп Көпейұлынан көшіріп жазған деген пікір де айтады [9,5-6-бб.].

Қолжазба қазірде Ғылым ордасындағы Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиеттер қорында 1390 нөмірімен сақтаулы.

Әлкей Марғұланның көрсеткен келесі тізбесі орыс революционері Н.Я. Коншиннің жинақтаған қолжазбасы. Н.Коншин Абайды жақсы білген, онымен жақын араласқан. Семейдің облыстық санақ комитетінде хатшысы болған кезіндеақынды оның құрметті мүшелігіне өткізіп, П.Е. Маковский екеуі Абайдан қазақтың бұрынғы билік заңдарын, жора-жосындарын жазып алып отырған. Алайда Н.Коншиннің шығармасында Абай шығармалары көп емес. Ол көбінесе Абайдың мәдениет, білім, тұрмысқа қатысты шығарған өлеңдерін ғана жазып алған. Ә. Марғұлан көрсеткендей, «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Секілді қара қарға шуласып жүр» және т.б. өлеңдері. Барлығы 29 бет.

Н.Коншиннің жинағы 1898-1901 жылдары тізілген. Абай басқа бұнда да Шортанбай, Жаяу Мұсаның өлеңдері енгізіліпті.

Сирек қорда сақталынып отырған келесі қолжазба «Атақты өлеңші Абай сөзі» деп аталады. Қолжазбаны 1913 жылы Түгелбай Отынұлы мен Төлеу Түгелбаев топтастырған. Оған кірген Абай өлеңдерінің басымы негізінен 1910 жылғы Мүрсейіт Бікеұлының жинаған қолжазбасынан көшіріліп алынған [8, 37-б.]. Орталық ғылыми кітапханада сақталған папкада «Түгелбаев Төлеудің жинаған ауыз әдебиет үлгілері және өзінің өлеңдері. 1913-1914 жылдар» деп жазылған.

Ғылым Ордасы Орталық ғылыми кітапханасында сақталған Абай шығармаларын жинағандардың қатарында Нүгербек Құдабайұлы бар. Ол қазақ ақындарының өлеңдерін топтастырып, «әдеби жинақ» жасаған. Солардың арасында қолжазбаның 39-139-беттеріне дейінгі аралықта Абайдың өлеңдері енгізіліпті. Аталуы «ЫІбырай Құнанбайұғлының ақындықпен сөйлескен назым кисса». Негізінде жинақтағы ақын өлеңдері 1909 жылы шыққан жинақтан көшірілгенге ұқсайды. Себебі, жинақтағы жіктеулердің кейбірі жазылып отырған. Аудармалары да берілген, тек ондағы «Ескендір» поэмасы көшірілмеген және кейбір өлеңдері өңдеуден өткен.

Жинақтағы жазбалардан қарап, Нүгербектің бұл қолжазбасы баласы Мұхтардың, одан әрі немересі Кәкітайға өтсе керек. Кәкітайдан 1933 жылы Нұрқайдар Ысқақовқа, ал одан Сәкен Ахметшеұлына өткендігі турасында мәлімет бар. Осы қолжазба кітапхана қорына 1940 жылы келіп түскен екен. Бірақ кімнің әкеліп тапсырғаны белгісіз [8, 39-б.].

Сирек бөлімде Абай өлеңдерінің 1938 жылы тапсырған Н. Жиреншин қолжазбасы бар. Абайдың сөздері, өлеңі туралы жаза келіп, «Ойға түстім ойландым» өлеңі, Абайдың жаңадан 1900 жылы табылған өлеңдері айтушы Баттал Сманов «Асылбекке айтқаны», «Мағауиа өлгенде», «Таза деген қызға айтқан сәлемі» және тағы басқа өлеңдері латын әріпінде берілген. (*631 – Қолжазба*.www.library.kz) Сонымен қатар тапсырушы Дүйсен Асубайұлы 1947 жылы араб әрпінде берілген қолжазбада «Баламды беріккен соң қолға алайын», «Келдік талай жерге», «Білгенімді жазушы ем» деген Абай өлеңдері қолжазбада сақталып қалдырылған. (*631 – Қолжазба. www.library.kz)*

Құнды жәдігер болып сақталатын Абайдың өлеңдері мен ол жайындағы естеліктердің бірі «Абайдың Әбдірахманға айтқан жоқтауы», «Қара сөз»,«Мағрипаның Абдрахманды жоқтауы» қолжазбалары. Бұны жинаушы Р.Жаманқұлов, З.Есентайұлы өткізген. Қолжазба 1925 жылы «Таң» журналының №3, №4 нөмірлерінде жарияланған (*629– Қолжазба.www.library.kz).*

Абай Құнанбаев өлеңдерін жинастырушылардың арасында Есентай Бердин, Мұхамебәлі Толыбаев, Балқаш Әбиевтердің есімдері бар. Есентай Бердинннің қолжазбасы «Абай ағам өлеңдері» деп аталады. Есентай Бердин 1899 жылы дүниеге келген екен. Қызылтас ауылында орта мектепте мұғалім болған. 1937 жылы жалған айыптаумен 10 жылға сотталған. Одан кейін 1949 жылдың 5 маусымында тағы да тұтқындалып, РКФСР Қылмыстық ісінің 58 бабының 10-тармағы бойынша 10 жылға сотталған. Қылмыстық құрамы жоқтығынан 1959 жылдың 30 маусымында Казақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталған [13].

Есентай Бердинннің қолжазбасына Абайдың 42 өлеңі еңгілізлген. Бұлардың арасында «Ғашықтың тілі тілсіз тіл», «Жүрегім нені сұрайды», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Сен мені не етесің», «Мәз болады болысың» және т.б. өлеңдері бар. Қолжазба толық емес. 8-беттен басталып, 78 беттен бітеді. Осының ішінде кейбір өлеңдері толық емес.

Есентай Бердиннің қолжазбасы жөндеуден өткен. Қолжазба 1946 жылы қорға өткізілген [8, 40-41-бб.].

Ал М.Толыбаевтың қолжазбасы «Толыбаев Мұхамбетәлінің ел аузынан жазып алған әдебиет нұсқалары және өзінің шығармалары» деп аталады. Кітапхана қорындағы папка «М.Толыбаевтың ел аузынан алынған әдебиет нұсқалары мен шығармалары» деп аталады. Ондағы көрсетілген жылдар 1936-1949 жылдар аралығаны қамтиды [8, 42-13-бб.].

Балқаш Әбиевтің қолжазбасы 1947 жылы жазылған. «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» кітабында бұл қолжазбаны 1940 жылы Ақмоладағы бір кітапханада сақталған ескі кітаптардың арасынан тапқандығы келтіріледі. Онда өлеңнің Абайдың аңшылық жайында жазылған өлеңіне жақын екендігі айтылады. Осыған орай өлеңнің стиліне қатысты Рабиға Сыздықова арнайы мақала жазып, оны Абайдың өлеңі деп топшылайды [8, 43-б.].

Сирек қорда сақталған Абай кітаптарына келсек, 1922 жылы Ташкентте шыққан таңдамалы шығармаларын айтуымызға болады. Кітаптың алғы беті ақынның екі шумақ мынадай өлеңімен ашылған:

Мақсұтым тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.

Қазақ зиялыларының көсемі Әлихан Бөкейхан мақаласында Ұлы ақынның шығармашылығын: «Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Европаның атақты ақындарының қатарына қосар еді», - деп жоғары бағалады [14, 135-б.].

Абайдың өлеңдері жинақ ретінде үш рет басылып шыққан. Бірінші жинақ 1909 жылы Петроградта «Шарқ баспаханасында» басылса, екінші жинақ 1922 жылы Қазанда басылған, ал 3-шісі 1922 жылы Ташкентте бастырылған. Олардың әрқайсысының ерекшеліктерін, айырмашылықтарын Абдрахман Сағди 1923 жылы «Ақжол» газетінің бірнеше санында жариялаған «Абай» деген мақаласында талдап береді. Оның жазуынша, 1909 жылғы баспасы да, емлесі де ескі. Баспа реті жөнсіз. Көп сөздер қисынсыз қате басылған, оқушы айыра алмастай жерлері көп болған екен.

Екінші баспасы жайында былай деп келтіреді: «Қазанда бастырылған 2-баспасындағы қателер Мұхтар Әуезовтің жәрдемімен түзетіліп бастырылған екен. Бұл екінші баспасы Бернияз жолдастың даярлауымен бастырылған көрінеді. Екінші баспасының үлкендігі – 207 бет.

Үшінші шыққан жинақтың көлемі – 293 бет. Кітаптың бұл баспасының жаңалығы әдемі қағазға басылғандығында. Абдрахман Сағди бұл шыққан жинақтарға сын да айтады. Ол соңғы екі баспаның өлеңдерді бөлуде, жолдарға айыруда, өлшеулерге белгілеуде бір жолмен бара алмағандығы. Оның көрсетуінше, кейбір өлеңдерде Ташкент баспасы жаңылған болса, кейбіреулерде Қазан баспасы жаңылысқан. Кейбір өлеңдерді өлшеулерде жолға айыруда Ташкент баспасынан қарағанда Қазан баспасы дұрыс бөлген. Мысалы Ташкент баспасында шыққан төменгеді өлең жолдарын бөлуде:

Ұйқы, тамақ,
Қалды тым-ақ.
Керегі жоқ,
Ас болып.
Жай жатпағын,
Тыныш таппағын,
Кеш болып, - деп келтірісе, ал Қазан баспасы бұл жолды былайша бөлген екен:
Ұйқы, тамақ,
Қалды тым-ақ.
Керегі жоқ ас болып.
Жай жатпағым,
Тыныш таппағын,
Кеш болып.

Осындай жинақтағы өлеңдерде азды-кемді өзгерістердің барлығын саралай келе, Абайдың өзінің түп қолжазбасы жоқ па деген сауалды алға тартады. Абдрахман Сағди Абай өлеңдерін талдауға ала отырып, оның халықшылдық, қазақшылдық рухының басымдылығын айтады. Абай сөйлеген, жазған қазақ тілінің әдебиет тілі болуға лайықтылығын, оны көрсеткен Абай деп көрсетеді [14, 135-б.].

Қазақ жазушысы Сәбит Мұқанов Абайдың жазған өлеңдері өзі тірі кезде қолжазба арқылы тарағандығын, ал алғашқы жинақтың бірінші рет 1909 жылы ғана басылғандығын айта келе, оның шығармаларының толық жиналып басылуын Кеңестік кезеңге жатқызады. С. Мұқановтың жазуынша, жеке кітаптар болып шыққан өлеңдерін қоспағанда, 1921 жылдан 1945 жылға дейінгі аралықта Абай шығармаларының толық жинағы 5 рет басылған екен [15].

Қорытынды. Абайдың сақталған қолжазбалары – қазақ халқының асыл мұрасы. Ақынның бізге жеткен қолжазбалары арқылы оның дүниетанымын, қоршаған ортаға деген ойын, ішкі сезімін тануға көп мүмкіндіктер берілді.

Абай қолжазбаларының кітапхана қорында сақталуы біріншіден, Абайды зерттеуші ғалымдарға түпнұсқаумен жұмыс істеуге, басқа зерттеулермен салыстыра тұжырым жасауға үлкен мүмкіндік береді. Екіншіден, оқырмандарға қолымен ұстап, оқу ләззатына бөлейді.

Абай мұрасы – даналыққа толы, ол өлмейтін бай қазына. Оның әрбір өлеңі, ғибратты сөздері ұлттық рухқа толы, тәрбиелік мағынасы мол, адамгершілікке, ізгілікке қарай бағыттап, ой салып, жөн сілтейді. Ұлы тұлғаның ұрпақтарға қалдырған құнды жәдігерлер әлі талай ғылыми еңбектердің, тұжырымдардың тууына сөзсіз қызмет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Әуезов М, Әр жылдар ойлары. – А., 1959.; Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.

2 Мұқанов С. Жарық жұлдыз: Монография және ғылыми мақалалар, 2-басылуы. – Алматы: «Санат», 1995. – 272 б. 27-28-бб.; Марғұлан А.Х. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1955. №5 (122).

3 6 Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өңд., толықт. 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.

4 Алаш және Алаш сабақтастығы: тарихи-философиялық, әдеби-лингвистикалық аспект. / Ұжымдық монография. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020.- 408 б.; Абай және қазақ социумы / Ұжымдық монография. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020.- 296 б.

5 4 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.

6 5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т.Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994.

7 Абайды оқы, таңырқа. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 160 б.

8 Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 4-том. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым», баспасы, 1985. – 360 б.

9 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. Х томдық / құраст., түсінік. жазғ.: П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н. Нұрәлі; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – III том. – 272 б.

10 Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар (Құрастырып, баспаға әзірлеген Н.Ақбаев). – Алматы: «Санат», 1995. – 320 б.

11 Құнанбаев А. Абай Құнанбаев. Өлеңдер мен поэмалар. Том 1. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 454 б.

12 Марғұлан А.Х. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1955. №5 (122). 29-30-бб.

13 https://ru.openlist.wiki.

14 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том / құраст., түсінік. жазғ.: П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н. Нұрәлі; жауапты ред. Ә.Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б. 135-б.

15 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазбірмемлекет баспасы, 1945. – VII-XXIV-гг.

References:

1 Auezov m, thoughts of different years. - A., 1959.; fifty-volume collection of works by M. Auezov. - Almaty: "era", "Zhibek Zholy", 2014. – volume 24. Articles, research, play. 1943-1946 – - 448 P.

2 Mukanov S. Zharyk zhuldyz: monograph and scientific articles, 2nd edition. - Almaty: "Sanat", 1995.-272 pp. 27-28. Margulan A. H. new manuscripts of Abai / / Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1955. №5 (122).

3 6 Myrzakhmetuly M. Abaytanu: Book 1. Background., full. 2-head. - Astana: "Interactiv Kazakhstan", 2014. – 432 P.

4 Alash and Alash continuity: historical-philosophical, literary-linguistic aspect. / Collective monograph. - Nur-Sultan: Public Foundation "Alashorda", 2020.- 408 P.; Abay and the Kazakh society / collective monograph. - Nur-Sultan: Public Foundation" Alashorda", 2020. - 296 P.

5 4 collection of works of M. Auezov in Fifty volumes. - Almaty: "era", "Zhibek Zholy", 2014. – volume 24. Articles, research, play. 1943-1946 – - 448 P.

6 5 Konyratbayev A. history of Kazakh literature: textbook / comp. the preface was written by T. Konyratbayev. - Almaty: Sanat, 1994.

7 read Abay, be surprised. - Almaty: native language, 1993. - 160 P.

8 scientific description of Kazakh manuscripts. Volume 4. Almaty: "Science" Publishing House of the Kazakh SSR, 1985. - 360 P.

9 Abay studies. Selected works. X volume / comp., concept. the: P. Bisenbayev, E. Karibozov, L. Musaly, N. Nurali; responsible Ed. B. comb; General Ed. others. "No," I Said. - Almaty: Kazakh university, 2015. - Volume III. - 272 P.

10 Auezov M. Abay Kunanbayev. Monographic research and articles (compiled and prepared by N. Akbayev). - Almaty: "Sanat", 1995. - 320 P.

11 Kunanbayev A. Abay Kunanbayev. Poems and poems. Volume 1. - Almaty: "Science", 1977. – 454 P.

12 margulan A. H. new manuscripts of Abai / / Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1955. №5 (122). 29-30-PP.

13 https://ru.openlist.wiki.

14 Abay studies. Selected works. Volume I / comp., concept. the: P. Bisenbayev, E. Karibozov, L. Musaly, N. Nurali; responsible Ed. B. comb; General Ed. others. "No," I Said. - Almaty: Kazakh university, 2015. - 210 P. 135-P.

15 Abay (Ibrahim) Kunanbayev. A complete collection of his works. - Almaty: Kazkommertsev publishing house, 1945. - VII-XXIV centuries.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

УДК 327
МРНТИ 11.25.91
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.49

Дийметова М.Б.[1]

[1]Магистрант II-го курса по специальности Политология и конфликтология
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави

ПОНЯТИЕ КОММУНИКАЦИИИ И РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье автор комментирует понятие коммуникации. Высказываются мнения о месте информационных технологий в формировании общественного сознания сегодня. Поднимает вопросы о глобальном развитии сети Интернет, его влиянии на целостность не только одного государства, но и мира, о пользе и вреде. В настоящее время в эпоху прогрессивного развития научных технологий, понятие коммуникации стало не просто навязчивым, а подсознательным понятием. Перевод этого термина с латинского communicatio приходит в том смысле, что communicatio является обще-человеческим. В широком смысле можно трактовать как способы и каналы общения с возможностью восприятия и распространения различной информации. Мы должны знать, что коммуникация является не только объектом нескольких социальных дисциплин, но и объектом точных наук.

Ключевые слова: *коммуникация, информация, глобальное, компьютерные сети, виртуальное, социальные сферы, объединенная сеть.*

М.Б. Дийметова [1]
[1]Саясаттану және конфликтология мамандығының II-курс магистранты,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

КОММУНИКАЦИЯ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ САЯСИ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада автор коммуникация ұғымына түсініктеме береді. Ақпараттық технологияның бүгінгі таңда қоғам санасын қалыптастырудағы орны туралы пікірлер айтады. Ғаламтор желілерінің жаһандық деңгейде дамуы, оның тек бір мемлекеттің ғана емес, әлемнің тұтастығына жасайтын ықпалы, пайдасы мен тигізер зияны туралы мәселелер көтереді. Бүгінде ғылыми технологияның қарыштап дамыған дәуірінде коммуникация ұғымы көпшілікке таңсық емес, санаға сіңісті түсінік болып кеткен. Латын тілінен енген бұл терминнің аудармасы communicatio жалпы жасаймын, байланысытырамын деген мағынада келеді. Ал жалпы кең мағынада әртүрлі ақпаратты қабылдау және тарату мүмкіндігі бар қарым-қатынас тәсілдері деп түсіндіре кетсек те болады. Коммуникация тек бірнеше гуманитарлы пәндердің объектісі ретінде ғана емес, сондай-ақ нақты ғылымдардың объектісі екендігін білуіміз қажет.

Кілт сөздер: *коммуникация, ақпарат, ғаламдық, компьютерлік желілер, виртуалды, әлеуметтік салалар, біріктірілген желі.*

M.B. Diimetova [1]
[1]Second Year Master's Student in Political Science and Conflict Studies,
Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

THE CONCEPT OF COMMUNICATION AND THE ROLE OF SOCIAL COMMUNICATIONS IN MODERN SOCIETY

Abstract

In the article, the author comments on the concept of communication. Opinions are expressed about the place of information technologies in the formation of public consciousness today. It raises questions about the global development of the Internet, its impact on the integrity of not only one state, but also the world, the benefits and harms. Currently, in the era of progressive development of scientific technologies, the concept of communication has become not just an obsessive, but a subconscious concept. The translation of this term from the Latin communicatio comes in the sense that communicatio is universal. In a broad sense, it can be interpreted as ways and channels of communication with the ability to perceive and distribute various information. We should know that communication is not only an object of several social disciplines, but also an object of exact sciences.

Keywords: *Communication, information, global, computer networks, virtual, social spheres, united network.*

Введение

Актуальность статьи:

В настоящее время в отечественной политологии все большее значение придается изучению политических институтов, политических процессов и политических технологий. Однако все же в политической науке есть темы, требующие комплексного изучения. Один из них-проблема политической коммуникации в стране. Поэтому необходимость широкого изучения политической коммуникации характеризуется реальной стабильностью политической системы в Казахстане и ее значимостью в период демократических преобразований. Результатом политической модернизации, осуществляемой сегодня во всех сферах казахстанского общества, стало изменение информационно-коммуникационного пространства, распад советской политической системы, разрыв нормальных связей и, во многом, формирование вертикальных отношений. При этом в связи с изменением политических процессов и институтов в обществе в политико-коммуникационной сфере начинают развиваться новые отношения в соответствии с преобразованиями в общественно-политической жизни.

Научная значимость:

Теоретические выводы, полученные в результате исследования, способствуют дальнейшему развитию и рассмотрению проблемы «политической коммуникации» в отечественной политологии. Выводы статьи дополняют методы исследования в сфере научных знаний о природе, функциях, построении политико-коммуникационных процессов. Развитие этапа политической модернизации, проходящего в рамках политических и социальных систем, может служить основой для дальнейшего расширения теоретической и практической стороны проблемы. Результаты исследования могут быть использованы в деятельности по связям с общественностью, в средствах массовой информации, в процессе государственной службы органов власти.

Тематика определяется анализом и исследованием новых проблем, не исследованных в соответствии с современными требованиями, осуществлением в зависимости от целей и задач исследовательской работы.Статья определяется первым трудом в отечественной политической науке, раскрывшим значение общественно-политической деятельности политических субъектов, институтов гражданского общества в реализации процесса политической коммуникации. Таким образом, в исследовательской работе были достигнуты следующие конкретные научные результаты:

- проанализировано, систематизировано и дано авторское объяснение понятия» политическая коммуникация", направлений и подходов на уровне его изученности в политической науке;

-выявляется противоречие политических интересов, возникающих во взаимосвязи общества и власти в нашем государстве, основные препятствия и возможности их решения;

- политическая коммуникация определяется как специфический признак политической модернизации страны, широко используются ее методы.

Теоретико-методологическая основа исследования:

Системный и сравнительный анализ, что позволило исследовать объект и предмет на основе документальных и научных источников, информации, статистических материалов, а также концептуальных разработок ученых и специалистов.

Объект исследования:

Проблема политической коммуникации является составной частью политической науки. Впервые его теоретическое изучение произошло в трудах зарубежных ученых. В западной политической науке научный анализ связей между обществом и властью и основы исследования политической коммуникации изучены в научных трудах зарубежных исследователей, таких как Г.Альтшулл, Р.Кац, Ж.М. Коттрэ, ч. Кули, П.Лазарсфельд, г. Лассуэлл, М.Маклюэн, Ю.Хабермас, опубликованных в 40-80-х годах XX в.

Российские исследователи Ю. П. Буданцев и В.П. Конецкая в своих работах выявили социально-политические особенности коммуникации, проанализировали пути создания политически значимой информации и связь их реализации через средства массовой информации. Они рассматривали и исследовали в политической коммуникации в основном учет интересов общества.

В исследовании Л.Р. Посикеры доказывается, что процесс непосредственного осуществления политической коммуникации осуществляется в результате применения различных политических технологий в ходе избирательной кампании. В то же время исследователь провел экспертный анализ позитивных и негативных сторон политических технологий в борьбе политических субъектов за власть.

Выводы, касающиеся определения роли и места информационно-коммуникационных процессов в политической системе и подходов к реализации политической коммуникации, широко рассматриваются в работах как зарубежных ученых г. Алмонда, Н.Винера, К.Дойча, Д.Истона, т. Парсонса, так и российских исследователей М.Г. Анохина, П.К. Гончарова, М.Н.Грачева и др.

Рассматриваются вопросы демократизации и политической модернизации казахстанского общества: М.С. Ашимбаев, Л.А. Байдильдинов, К.Н. Бурханов, К.М. Жауллин, А.М. Жунусов, Ж.Х. Жунусова, Л.М. Иватова, Р.К. Кадыржанов, М.Т. Лаумулин, К.Ж. Нугманова, А.А. Нурмагамбетов, Г.Р. Нурымбетова, А.Нысанбаев, Н.В. Романова, И.Н. Неоценимой является научно-исследовательская работа Тасмагамбетова и других исследователей.

Методика исследования:

Определенную системность, структурно-функциональный, политико-сравнительный анализ в политической науке составляют методы исторического, социального, научного объективности, прогнозного, статистического, логического анализа

Обсуждение результатов: Политическая коммуникация в век развития информации становится одним из эффективных инструментов, используемых политическими субъектами в управлении обществом, т.е. в борьбе за власть в осуществлении своих целей. Современная политическая коммуникация отражает изменения в политической системе Казахстана, основана на информационных технологиях, способствует развитию взаимоотношений власти и общества. При этом политическая коммуникация требует поддержки общества в борьбе за власть, а общество с учетом своих интересов способствует ее реализации в структуре власти, т.е. отличается тем, что это основной приоритет, обеспечивающий взаимное согласие. Информационные технологии в осуществлении политических коммуникаций нуждаются в обновлении в соответствии с требованиями нового времени, что способствует решению проблемы взаимной выгоды в обмене информацией. Поскольку период становления и развития политической коммуникации в Казахстане конкретизируется непосредственно выборными этапами, то ее подходы являются единственным непрерывным процессом в осуществлении политической деятельности.

Взаимосвязь общества и власти можно рассматривать следующим образом: во-первых, взаимосвязь в период избирательной кампании, в этот период эффективное использование средств политической коммуникации, во-вторых, устойчивая связь, используемая в целях удовлетворения потребностей общества, свидетельствует о необходимости совершенствования новых способов политической коммуникации. Необходимость совершенствования шагов PR (паблик рилейшнз) в Казахстане четко прослеживается в преддверии избирательных кампаний. В связи с этим в стране возникает потребность в PR-специалистах. Меры паблика рилейшнза сближают власть и общество, т. е. являются основным инструментом доверия, обеспечивающим политическую стабильность в нашей стране посредством взаимопонимания. В нашей стране деятельность PR-агентств еще недостаточно развита и не полностью сформирована легальная база. Деятельность PR-агентств предоставляет эффективные возможности для постоянного взаимодействия власти с организациями гражданского общества в политически стабильном

развитии нашего государства. Деятельность PR в стране (паблик рилейшнз) является продуктом прямой политической модернизации.Особое место в Казахстане занимает деятельность СМИ как основного инструмента политической коммуникации. Ведь в политической сфере информация о деятельности политических субъектов осуществляется непосредственно в обществе через средства массовой информации. Средства массовой информации формируют общественное мнение относительно деятельности политической власти в политической системе. В борьбе политических субъектов за власть, во взаимной конкуренции в избирательных кампаниях преобладает роль средств массовой информации в приобретении голоса избирателей. Сегодня растет число потребителей средств массовой информации, являющихся публичной структурой, и широко развиваются средства массовой коммуникации в их распространении. Однако это не означает, что средства массовой информации постоянно распространяют достоверные, объективные данные. В зависимости от сферы распространения информации, особенно в предвыборных кампаниях, широкое место отводится манипулятивным подходам средств массовой информации. Поэтому, несомненно, средства массовой информации играют решающую роль в обеспечении взаимосвязи власти и общества. На сегодняшний день одним из эффективных инструментов реализации политической коммуникации в стране являются отечественные СМИ

Заключение.

Несмотря на большое количество литературы и научных исследований, связанных с изучением политической коммуникации, изучение отдельных ее отраслей в казахстанской политической науке ведется только в последние годы. Эффективное использование методов и приемов политической коммуникации-один из шагов, направленных на формирование гражданского общества в стране, укрепление демократии, преодоление разрыва во взаимоотношениях между политическими субъектами, властью и обществом. Изучение особенностей и проблем политической коммуникации в Казахстане является важным шагом для будущего нашего государства, вступившего в новую политическую систему. Анализ происходящего в информационно-коммуникационном пространстве Казахстана показывает важность темы.

Как доказано, информационная политика нашего государства, направленная на продвижение в цивилизованное, развитое общество, на укрепление демократических принципов приобретает новый смысл и развивается. В качестве реального признака этого - развитие политических ценностей в Казахстане вместе с политическими субъектами, что обуславливает формирование взаимосвязи между властью и народом в обмене информацией, широкое применение информационных технологий в политической системе.

Как установлено, вопросы политической коммуникации в стране наряду с деятельностью в общественно-политической системе в целом являются основной составной частью государственной политики, направленной на сближение интересов народа и политических субъектов, стремящихся учитывать запросы общества. Однако следует учитывать, что обмен информацией во взаимосвязи между политическими субъектами, властью и обществом недостаточно развит в форме равноправного диалога.

Список использованной литературы:

1. Буева Л.П. Общение. Философский энциклопедический словарь / Под. ред. Л.Ф. Ильичева, П.Н. Федосеева, С.М. Ковалева, В.Г. Панова. – М., 1983. – С. 447.

2. Биекенов К., Садырова М. толковый словарь социологии. – Алматы, 2007. – 344 с.

3. Ибраев А.Ж. Основные направления политики реализации связей с общественностью (на примере НДП «Нур Отан»): автореф. …канд.полит.наук: 23.00.02. – Алматы, 2008. – 24 с.

4. Насимов М.Ө. Қазақстан Республикасындағы саяси жарнаманың дамуы //Қаз.ҰУ Хабаршысы. Философия. Саясаттану. Мәдениеттану сериясы. – 2006. - №2 (26). – 189-194 с.

5. Нуртазина Р.А. Образовательная политика Республики Казахстан в условиях глобализации. – Алматы: Ғылым, 2004. – 320 с.

References:

1. Bueva L. P. Community. The philosopher's encyclopedic dictionary / sub. Ed. L. F. Ilyicheva, P. N. Fedoseeva, S. M. Kovaleva, V. G. Panova. MOSCOW, 1983-P. 447.

2. Biekenov K., Sadyrova M. tolkovy Dictionary of sociology. - Almaty, 2007. - 344 P.

3.Ibraev A. zh. main directions of policy implementation related to the public (on the example of the NDP "Nur Otan"): abstract. "I'm sorry."Polit.science: 23.00.02. - Almaty, 2008. - 24 p.

4. Nasimov M. O. development of political advertising in the Republic of Kazakhstan //Kaz.Bulletin of the UU. Philosophy. Political science. Cultural Studies series. – 2006. - №2 (26). - 189-194 P.

5. Nurtazina R. A. educational policy of the Republic of Kazakhstan under the conditions of globalization. Almaty: Nauka publ., 2004. – 320 P.

УДК 327
МРНТИ 11.25.91
https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.50

М.Д. Тұрсынбай [1]

[1]Саясаттану және конфликтология мамандығының II-курс магистранты,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ҰСТАНҒАН ЖҰМСАҚ КҮШ САЯСАТЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

«Жұмсақ күш» саясаты Ресейдің сыртқы саясат курсында өзінің маңыздылығын біршама жоғалтты, бірақ зерттеушілердің санасында басымдықты жалғастыруда. Мұны осы мәселеге арналған көптеген мақалалар, тіпті журналистік топтардың зерттеулері дәлелдейді. Тұжырымдама халықаралық қатынастарды зерттеуде ғана емес, саясаттануда да өзіндік тенденцияға айналды. «Жұмсақ күштің» әсер ету дәрежесін анықтайтын шешуші критерий - бұл «тартымдылық», яғни субъект оған белгілі бір әсер ету үшін объектіні қаншалықты тастай алады. Ресейде белгілі бір дәрежеде объектілерге, соның ішінде Орталық Азия аймағындағы елдерге, соның ішінде Қазақстанға ықпал етуге мүмкіндік беретін «жұмсақ күш» құралдарының жиынтығы бар. Зерттеу Ресей Федерациясы «жұмсақ күшінің» ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, олардың тиімділігін салыстыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы тәсілге негізделген. Екі елдің қызметі осы аймақта қолданылатын жұмсақ күш құралдарының, соның ішінде инвестициялардың, білім беру, ғылыми және мәдени бағдарламалардың призмасы арқылы талданады.

Кілт сөздер: *Ресей, Қазақстан, жұмсақ күш саясаты, инвестициялық саясат, гуманитарлық ынтымақтастық.*

Тұрсынбай М.Д.[1]
[1]Магистрант II-го курса по специальности Политология и конфликтология
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА РОССИЙСКОЙ ПОЛИТИКИ МЯГКОЙ СИЛЫ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Политика «мягкой силы» потеряла часть своего значения во внешней политике России, но продолжает доминировать в умах исследователей. Об этом свидетельствуют многочисленные статьи на эту тему и даже исследования журналистских групп. Концепция стала трендом не только в изучении международных отношений, но и в политологии. Решающим критерием для определения степени влияния «мягкой силы» является «привлекательность», то есть степень, в которой субъект может покинуть объект, чтобы оказать на него определенное воздействие. У России есть набор инструментов «мягкой силы», которые могут в некоторой степени повлиять на объекты, в том числе в странах Центральноазиатского региона, включая Казахстан. В основе исследования лежит сравнительный подход, позволяющий не только выявить особенности «мягкой силы» Российской

Федерации, но и сравнить их эффективность. Деятельность двух стран анализируется через призму инструментов мягкой силы, используемых в регионе, включая инвестиционные, образовательные, научные и культурные программы.

Ключевые слова: *Россия, Казахстан, политика «мягкой силы», инвестиционная политика, гуманитарное сотрудничество.*

M.D. Tursynbay [2]
[2]Second Year Master's Student in Political Science and Conflict Studies,
Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

ANALYSIS AND EVALUATION OF RUSSIAN POLITICS OF SOFT POWER IN KAZAKHSTAN

Abstract

The policy of "soft power" has lost some of its significance in Russia's foreign policy, but continues to dominate the minds of researchers. This is evidenced by numerous articles on this topic and even research by journalistic groups. The concept has become a trend not only in the study of international relations, but also in political science. The decisive criterion for determining the degree of influence of "soft power" is "attractiveness", that is, the degree to which the subject can leave the object in order to exert a certain influence on it. Russia has a set of "soft power" instruments that can, to some extent, affect facilities, including in the countries of the Central Asian region, including Kazakhstan. The study is based on a comparative approach that allows not only to identify the features of the "soft power" of the Russian Federation, but also to compare their effectiveness. The activities of the two countries are analyzed through the prism of soft power instruments used in the region, including investment, educational, scientific and cultural programs.

Key words: *Russia, Kazakhstan, soft power policy, investment policy, humanitarian cooperation.*

Кіріспе

Мақаланың өзектілігі. Жаһандану дәуірінің басталуымен халықаралық қатынастар жүйесі түбегейлі өзгерді. Әлемдік үстемдік үшін күресте биліктің жаңа өлшемдері мен жаңа күш көздері пайда болды. Тек бір нәрсе ғана өзгеріссіз қалды бұл халықаралық аренада мемлекеттердің басқа елге ықпал ету мақсаты. Жаһандану процесінің әмбебаптығы мемлекеттердің дәстүрлі билік тетіктерін қолдану кеңістігін қысқартты және жаһандық бәсекелестік модельдерінің өзгеруіне әкелді. Жаңа дәуірде елдің экономикалық жетістігі, идеологиялық сенімділігі және мәдени тартымдылығы әскери күш пен ядролық қаруға ие болудан гөрі маңызды факторға айналды.

Гарвард ғалымы Джозеф Наем ғылыми айналымға енгізген "жұмсақ күш" ұғымы XX-XXI ғасырдың басында халықаралық жүйеде болған өзгерістерге жауап болды. Ол халықаралық қатынастардағы жаңа трендтердің көрінісі болды.

Жұмсақ күш" әлемдік үстемдікті қамтамасыз ете алатын маңызды сыртқы саяси құрал ретінде әрекет ете бастады. Гарвард ғалымының жаңашылдығы халықаралық қатынастардың теориясы мен практикасын дамытуда маңызды рөл атқарды. Сарапшылардың пікірінше, "жұмсақ күш" қазіргі заманғы түсініктерді түсінудің орталық тұжырымдамасына айналды. Бұл жерде қазіргі жағдайда мемлекеттің имиджін "басқару", оны қоршаған әлемнің көз алдында тартымды етуге тырысу өте проблемалы болатындығын атап өткен жөн. Бұл жалпыға көрінетін мемлекеттің жиі ұсынылатын бейнесі кейбір параметрлер бойынша шындыққа қайшы келеді немесе жалпы контекстке сәйкес келмейді.

Бүгінде Орталық Азия елдері «жұмсақ күш» саясатын кеңінен пайдаланады. Әсіресе бұл бағытта Қазақстан Орталық Азия өңірінің қарқынды дамып келе жатқан мемлекеті ретінде өзінің сыртқы саяси қызметін белсенді дамытуда. Орталық Азия елдеріне «жұмсақ күш» арқылы ықпал ету маңыздылығын түсінетін жалғыз ел Ресей емес. АҚШ, Еуропалық одақ, Қытай, Иран, Түркия, Үндістан, Жапония және басқа мемлекеттер аймаққа "жұмсақ күш"арқылы әсер етуге тырысады. Бұл аймақтарда түрлі американдық және еуропалық қорлар мен үкіметтік емес ұйымдар белсенді жұмыс істейді, олар арқылы әртүрлі гранттар іске асырылады, яғни "жұмсақ күш" саясаты жүзеге асады. Мұндай қорларға USAID, Сорос қоры, IREX, К.Аденауэр қоры, Ф.Эберт қоры, Гете Институты, Неміс академиялық алмасу қызметі (DAAD) болып табылады.

"Жұмсақ күшті" іске асыруда АҚШ өзінің ресурстық орталықтарын белсенді қолданады. Бұл ретте АҚШ-тың интернет - технологиялары, сыртқы саясат жасай отырып, веб-сайттар өздерінің ресми өкілдіктері тиімді жұмыс жасайды. Барлық мемлекеттер аймақтағы білім беруге айрықша көңіл бөледі. Әсіресе АҚШ мемлекеті білім беру, мәдени бағдарламалары аясында "жұмсақ күш" саясатын кеңінен жүзеге асырады. Олардың арасында ағылшын тілін оқыту, орталықтары, студенттік алмасу бағдарламалары, орта мектептерде оқытуды жетілдіру жөніндегі бағдарламалар, ЖОО оқытушыларының біліктілігін арттыру бағдарламалары бар.

Орталық Азияға «жұмсақ күш" сыртқы және ішкі актерлермен әсер етеді. Бұл ретте қатысушылар әр түрлі стратегиямен әр түрлі халық топтарына бағытталады. Сонымен, Ресей орыс тілді аудиториямен жұмыс істеу міндетін алдына қойса, АҚШ негізінен жастар аудиториясын ескере отырып, интернет-технологияларға көп көңіл бөледі.

Бұл бағытта өз кезегінде Қазақстанда көплішкке тартымды болатын шаралар қабылдауда. Жаһандық әлемдік тәртіптің халықаралық трансформациясы жағдайында Қазақстанның оң имиджін қалыптастыру-ҚР сыртқы саясатының негізгі міндеттерінің бірі. Біздің елімізде Тәуелсіздіктің 30 жылы ішінде үлкен бірегей тәжірибе жинақталып, әлемдік аренадағы орнын нығайту мақсатында терең ойлауды және одан әрі табысты жұмыс құруды талап ететін тетіктер әзірленді. ҚР Президенті Н.Назарбаев Ақордада дипмиссия өкілдерімен кездесуде Орталық Азия өзінің дамуының жаңа кезеңіне өтіп жатқанын атап өтті. Осыдан, Президенттің пікірінше, көп жақты және өзара тиімді бейбіт ынтымақтастықты тұрақты нығайту және дамыту, сондай - ақ Н.Назарбаевпен жұмысы бүгінгі күні әлсіз деп сипатталатын елдермен және ұйымдармен ынтымақтастықты жолға қою төтенше маңызды болып табылады. "Біздің саясатымыз бұрынғыдай тең құқықты серіктестікке, өңірдің халықаралық істердегі рөлін арттыру үшін біздің елдеріміздің күш - жігерін біріктіруге және бестік елдерінің өркендеуін үйлестіруге бағытталған. Біз Қазақстан қатысатын жаһандық және өңірлік халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты жалғас-тырамыз» деп атап өткен болатын. Ал «Рухани жаңғыру» атты мақаласында әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек. Біз заманауи мәдениетіміздің қандай өкілдері әлемдік аренаға жол тартуы керектігін анықтап алуымыз қажет. Ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін іріктеп алғаннан кейін шетелдерде оларды таныстыру рәсімдерін өткіземіз деп атап өтті. Ал әлемдік саяси және экономикалық трансформация үдерістері күшейе түскен заман халықаралық имидж құрумен тығыз байланысты болуы зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді.

Зерттеу нысаны: АҚШ пен Ресейдің Қазақстанға ұстанған «жұмсақ күш» саясатының негізгі тетіктері.

АҚШ пен Ресейдің Қазақстанға ұстанған «жұмсақ күш» саясатының негізгі тетіктерін талдау және бағалау, олардың мемлекетке тигізер ықпалы мен маңызын ашу. Қазақстанның сыртқы саясатында "жұмсақ күш" құралдарының қолданылу ерекшеліктерін, сондай-ақ оның Қазақстан мен әлемнің халықаралық аренасында оның жетілдіру мүмкіндіктерін қарастыру.

Зерттеудің міндеттері:

- “Жұмсақ күш” (soft power) ұғымы ашу және оның түрлерін анықтау;
- “Жұмсақ күштің” (soft power) сыртқы саясаттағы маңыздылығын айқындау және қолданылуын сипаттау;
- АҚШ-тың жұмсақ күші саясатын талдаужәне құралдарын бағалау;
- Ресейдің жұмсақ күші саясатын талдау және құралдарын бағалау;
- АҚШ-тың Қазақстанға ұстанған жұмсақ күш саясаты және оның ерекшеліктерін көрсету;
- Ресейдің Қазақстанға ұстанған жұмсақ күш саясаты және оның ерекшеліктерін көрсету;
- АҚШ пен Ресейдің Қазақстанға ұстанған жұмсақ күш саясатын салыстырмалы талдау және бағалау.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Зерттеу жұмысындағы тұжырымдар мен қорытындылар және ұсыныстар отандық жән шетелдік ғалымдардың еңбектері, дереккөздері пайдаланылды. Бұл деректер «жұмсақ күш» саясатының негізгі теориялары мен тұжырымдары қарастырылған еңбектерден тұрады. Осы тұрғыдағы зерттеу жұмыстары диссертациялық жұмыстың теориялық және методологиялық негізі болып табылады. Олар төмендегідей: Най Джозеф С. , Панарин И. Н. - О.Ф. Русаковой, С.Ндидж Ч., Фрейбургер В., Ротколл К. мақаланың деректік негізі аталған деректер болып табылады.

Зерттеу жұмысының әдістері. Зерттеудің методологиялық және теориялық негіздері отандық және шетелдік ғалымдардың, ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың, республиканың басқа да қайтаркерлерінің ғылыми еңбектері мен мақалаларын әртүрлі деректермен салыстыра қарау жән талдаулар жатады. Сонымен бірге, тарихи-салыстырмалы, хронологиялық- тарихи, логикалық-тарихи, жүйелеу және тағы басқа әдістер әлемдік коммуникация желісіндегі «жұмсақ күш» саясатының орны мен рөлін жүйелі түрде айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері. Халықаралық қатынастардағы "жұмсақ күш" ұғымының қалыптасу тарихы, мемлекеттің сыртқы саясатындағы орны мен рөлі, "жұмсақ күш" ұғымы, жаһандық ақпараттық кеңістік, БАҚ-тың, үкіметтік емес ұйымдар мен мемлекеттің халықаралық саясат саласындағы өзара қарым-қатынасы мен өзара іс-қимылы, халықаралық маркетингтің, брендингтің және мемлекеттің сыртқы имиджінің теориясы мен практикасы, "жұмсақ күш" саясатының халықаралық ынтымақтастыққа үлесін айқындау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: «жұмсақ күш» осы кезеңге дейін халықаралық қатынастар, саяси ғылым аясында зерттеу нысанына айналғанымен, коммуникация желісіндегі қалыптасу мен даму ерекшелігі, қоғамдық пікір қалыптастыру, имидж құрудағы ролін анықтау тұңғыш рет деректік тұрғыдан негізделіп, ғылыми айналымға енгізілді;

- «жұмсақ күш» ұғымы, деңгейлері, әдістері, формалары туралы ғылыми тұжырымдамалар дәйектелді;
- «жұмсақ күш» халықаралық қатынастар үдерісінің динамикасы мен мемлекеттер арасындағы ынтымақтастыққа ықпалы замануи жаһандық коммуникациялық маңызы тұрғысынан зерделенді;
- көшпелі қоғамның саяси қатынастарындағы «жұмсақ күштің» көріністері мен өзіндік ерекшеліктері бағамдалды; «жұмсақ күшті» зерттеу саласында жинақталған теориялық негіздемелерді осы бағыттағы қолдану мүмкіндіктері тұжырымдалды;
- Қазақстандағы АҚШ пен Ресей «жұмсақ күш» саясаттарының қазіргі құралдарының тетіктері, мемлекеттің сыртқы саясатындағы цифрлық дипломатияның ерекшелігі, Қазақстанның ұлттық брендингі мен халықаралық имиджін қалыптастырудағы «жұмсақ күш» когнитивтік түрлері айқындалды;
- Жаһандану трансформациясындағы мәдениетаралық коммуникацияның мәселелері, АҚШ, Ұлыбритания, Ресей елдерінің саяси аренадағы имидж құру ерекшеліктері анықталып, ғылыми тұрғыдан негізделді.

Зерттеудің теориялық мәні: зерттеу жұмысының маңыздылығы «жұмсақ күш» феноменін зерттеуді саяси, әлеуметтік тұрғыда қарастырумен анықталады; заманауи жаһандық коммуникация кеңістігі аясындағы мемлекеттер мен халықтар арасындағы өзекті мәселелерді «жұмсақ күш» тұрғысынан реттеуді іске асыру; мемлекеттің сыртқы саясатындағы цифрлық дипломатияның ерекшелігі, Қазақстанның ұлттық брендингі мен халықаралық имиджін қалыптастырудағы қоғамдық дипломатияның когнитивтік түрлерін айқындаумен негізделеді.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік мәні: Әлемдік кеңістіктегі «жұмсақ күш» қарастырылған зерттеу жұмысында жасалған қорытындылар мен тұжырымдарды, нәтижелерді Қазақстан Республикасының қазіргі кездегі жүргізіп отырған сыртқы саясаты бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуде негізі бар және осы аймақтардағы келешектегі саяси жағдайын, тарихын, халықаралық қатынастардың теориясы мен тарихын зерттеудегі маңызды бағыт екендігін тұжырымдауда айқындалған. Диссертациялық жұмыс материалдарын білім беру саласында, халықаралық қатынастар, аймақтану, сыртқы саясат және қоғамдық дипломатия мәселелері бойынша арнайы курстарды тереңдетіп оқыту кезінде, аталған мәселелер бойынша оқу-әдістемелік материалдар мен көмекші қөұралдарын жасауда қолдануға болады.

Нәтижелерді талқылау: АҚШ билігінің өзгеретін әсерін және билік эволюциясын сипаттау үшін қолданылатын тұжырымдама қазіргі кезде көптеген елдердің сыртқы қызметін түсіну тұрғысынан маңызды. Сонымен қатар, енді билік бірыңғай анықтама емес және оның сипаты сын есімдермен өзгерді деп айтуға болады. Осы сәтте күштің өзгеретін табиғатын қысқаша ашып көрсету пайдалы болады. Халықаралық қатынастардың мағынасын түсіну және болашақ болжамдарды ұсыну тұрғысынан негізгі тұжырымдама ретінде биліктің жалпы анықтамасы классикалық билік деп аталады. Бұл тұжырымдама тек саясаттанудағы емес, сонымен қатар мінез-құлық ғылымдарындағы құбылыстарды түсіндіру үшін қолданылған[2].

Классикалық күш; Ол саясат пен халықаралық күрестің басты элементі және анықтаушысы ретінде бағаланды. Тарихтың белгілі кезеңінде белгілі мемлекет қайраткерлерінің билік көздерін зерттеп, күштің табиғатын түсінуге тырысқаны байқалған. Пәннің маңыздылығына қарамастан, биліктің халықаралық қатынастар теориялары тұрғысынан анықтамасы гуманитарлық ғылымдарға қарағанда кешірек түсіндіріледі; Көбіне мінез-құлық туралы ғылымдардан алынған анықтамалар саясаттану мен халықаралық қатынастарға бейімделген деп айтуға болады [3].

Реалистер мемлекеттер өзін тежеу әдістерін әзірлеу арқылы жоғары билік жоқ анархиялық тәртіптен қорғай алады деп мәлімдейді. Бұл тежеу әдістері, керісінше, қуатты пайдалануды қамтиды. Фукидид пен Макиавелли - билік тұжырымдамасын мемлекеттердің халықаралық қатынастардағы жетістігінің бірінші шарты ретінде қарастыратын реалистік қозғалыстың алғашқы есімдері. Қорыта келгенде, саясаттанушылар келіскен билік анықтамасы «қажетті нәтижеге жету немесе өзгеріс жасау мүмкіндігі», «қалағанға жету мүмкіндігі» нүктелерінде тоғысады [4].

АҚШ Оңтүстік-Шығыс Азияны Орталық Азиямен біріктіру арқылы «Үлкен Орталық Азия» тұжырымдамасын тірі ұстап келеді. Оңтүстіктегі қатерлерді сылтау ретінде пайдаланып, Ресей қауіпсіздік мәселесін алға тартып, аймаққа қауіп төндіруде. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Ресей үлкен әскери державаны қолына алды және қырғи қабақ соғыс кезіндегідей әлемдегі әскери қуатты елдердің бірі болып қала берді. Осы себепті Ресейге қатысты талдауларда, әсіресе жұмсақ энергияны зерттеуде Ресейдің қатаң күшке баса назар аударылатындығы байқалады. Қатаң күштің маңызды элементі болып саналатын армияға салынған инвестициялар тұрғысынан қарасақ, қырғи қабақ соғыс кезінде өрбіген әскери шығындар мен инвестициялар мұрагер елдерге үлкен әскери мұра қалдырды. Сол сияқты Ресей 20 ғасырдың соңғы онжылдығына ең үлкен әскери қуаты бар елдердің бірі ретінде кірді. Осы кезеңде мемлекеттердің тәуелсіздік сезімталдығының арқасында ТМД елдерімен қарым-қатынаста мәдени, ғылыми және технологиялық салалардағы ынтымақтастыққа баса назар аударылды және қоғамдық дипломатия қызметі деп атауға болатын саясат бағытталған деп айтуға болады. 1995 жылы Ресейдің ТМД географиясы үшін жариялаған ресми сыртқы саяси құжатында аймақтағы белсенділікті сақтау мәселесі күн тәртібінде тұрғанын көруге болады. «Аймақта ресейлік телерадио хабарларына кепілдік берілуі керек, аймақтағы ресейлік хабарлардың таралуына қолдау көрсетіліп, Ресейге осы салада ТМД елдерінің ұлттық кадрларын даярлауға ынталандыру керек. ТМД елдеріндегі жас ұрпақты Ресеймен достық қатынастар рухында тәрбиелеу қажеттілігін ескере отырып, Ресейдің посткеңестік географияның негізгі білім беру орталығы ретіндегі жағдайын қалпына келтіруге ерекше назар аудару қажет». Аймақтағы кейбір қақтығыстар мен елдердің ішкі проблемалары Ресейдің делдал немесе көмекші рөлін атқаруына ықпал еткенін атап өткен жөн. Ресейлік дипломатия мен көмектің ықпалы сонымен қатар Ресейдің аймақтағы теңгеруші фактор ретінде қарастырылуына әкелді. Кеңес Одағы кезінде құрылған ортақ сәйкестілік тұжырымдамасын Ельцин кезеңінде қос азаматтық және ТМД азаматтығы сияқты ұсыныстармен қайта қалпына келтіруге тырысқанымен, көптеген ТМД елдері бір елдің азаматтығын орынды деп тапты [5].

Бұл ұсыныстар ТМД елдеріне қарсы ықпал ету саясатының элементі ретінде ғана емес, сонымен қатар осы елдерде тұратын орыс азшылықтарының құқықтарын қорғауға бағытталған саясат ретінде түсіндіріледі. Сыртқы саясат және жұмсақ күш тұрғысынан бағалау кезінде 1991 жылдан 1999 жылға дейін созылған Ельцин кезеңі сәттілік тарихы ретінде сипатталмауы мүмкін. Сонымен қатар, осы кезеңде Ресей өзінің жұмсақ күшін арттыру үшін тікелей саясат жүргізді деп айту қиын болса да, батысқа көшу және батыстық құндылықтарға баса назар аудару және одан кейінгі халықаралық көмек жұмсақ күш-демократия қатынастары тұрғысынан аз уақыт болса да оң ілгерілеуге ықпал етті. Алайда, Най атап өткендей, әскери және экономикалық тұрғыдан әлсіз елдің жаһандық күн тәртібін белгілеу мүмкіндігі де шектеулі. Ресейдің қазіргі кездегі жұмсақ қуат көздері мен құралдары Кеңес Одағы кезінен басталды десек қателеспеген болар едік. Әсіресе Еуразиялық географияда бүгінде жасалған тетіктердің барлығы дерлік Кеңес Одағы кезіндегі инфрақұрылыммен жұмыс істейді. Алайда, Ресейдің жұмсақ қуатына қатысты зерттеулер жүргізілген кезде, батыс авторларының бұл терминді Ресей үшін қолдануға қатысты кейбір ескертпелері бар екенін байқауға болады. Батыс әлемі сыртқы әлемге жолдауында еркіндік, демократиялық құндылықтар мен даралықты ерекше атап өтті [6].

Кеңес Одағы, керісінше, оның жұмсақ күші, саяси аренада ресурстарға бәріне бірдей қол жеткізуге, нацизммен күресуге мүмкіндік беретін қуатты жүйе; экономикалық салада коммунизм ұсынған кірісті,

еңбек кепілдігі мен мемлекеттік кепілдік шеңберінде ұсынылатын өмір сүру деңгейінің тең бөлінуі; әскери кеңістіктегі кеңестік армия, ядролық қару жасауға қабілетті озық технологиясы бар мемлекет; Мәдениет саласында орыс тілінің әдеби аспектісі мәдениеттегі, музыкадағы және спорттағы жетістіктермен қалыптасуға тырысты. Мәскеу өзінің мемлекеттік дипломатия қызметін ара-тұра көбейтіп отырса да, Кеңес Одағындағы репрессиялық саясат пен экономикалық құлдырау оның АҚШ-пен жұмсақ билік үшін күрестен артта қалуына себеп болды. Най Совет Одағының тарауының бір себебі оның жаңа дәуірдегі саясатқа ілесе алмауында деп атап өтті. Ресейдің имидж ұсынуға қатысты тағы бір кемшілігі – оның хабарламасында диллема бар. Ақпараттық технологияларды қоғамдық дипломатия қызметінде жеткілікті дәрежеде қолданбайтын және оның маңыздылығын түсінбейтін Кремль үйде жоғары ұлтшылдық дискурстарға баса назар аударады. Оның сыртқы бағыттағы жаңалық арналарында, ақпарат агенттіктерінде жұмсақ дискурс қабылдауы және Батыспен байланысы сәйкес келмейтін имиджді тудырады. Батыс академиктері Ресейдің осындай ұстанымын баяндайды: «Орыс мінезінде дилемма бар: бір жағы рухани, жомарт, табиғатты сүйетін орыс болса, екінші жағы күмәншіл, көршілеріне сенбейтін, өз мүдделері үшін достығына опасыздық жасайтын орыс кейіпкерін салады». Ресейдің қысымшылық және озбырлық жақтары әрдайым аймақтағы қауымдастықтардың өмір салты, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері мен діни сенімдеріне қатал араласқан кеңестердің қазіргі жалғасы ретінде есте қалады [7].

Зерттеу нәтижесі: Ресейдегі азшылықтардың халықаралық қоғамдық пікірге қарағанда Кремльге деген антипатиясы басым деп саналады. Әсіресе түркі қауымдарына жер аударылғандар кейінгі ұрпаққа үлкен әсер етеді. Мәскеу қоғамдық дипломатия қызметіне барған сайын мән беріп отырғанымен, оның қаржылық ресурстары ең үлкен қарсыластары АҚШ пен Қытайдан төмен. Қорғаныс өнеркәсібіне инвестициялар күн санап артып келеді. 2013 жылдың бюджетінде Ресейдің Британдық кеңесі ретінде қарастырылатын Россотрудничествоға 62 миллион доллар бөлінді. Бұл британдық әріптесімен тең бюджетке сәйкес келеді. 2020 жылы мекеменің бюджетін 300 миллион долларға дейін ұлғайтуға бағытталған. Екінші жағынан, Ресей көптеген ресурстарды, әсіресе Африкадағы дамуға халықаралық көмекке бөледі. Ресейдің Қаржы министрлігі бірыңғай даму бағдарламасына 500 миллион доллар бөлді делінген. Сонымен қатар, білім беру мен денсаулық сақтау саласындағы түрлі жобаларға қолдау көрсету жалғасуда. Бюджет ұлғайғанымен, бұл көрсеткіштер символикалық болып қала береді деп сынға алынады. Карповичтің пікірі бойынша; Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін регрессияланған әскери қуатты алған Ресей өзінің ықпал ету аймағында мәдени-идеологиялық тартымдылығын көрсетті. Осы үдерістен кейін ол өзінің сыртқы саясатының параметрлерін жұмсақ күш қағидаттары негізінде дамытуға тырысқанымен, ресейлік кадрлардың тұжырымдаманы түсінбеуінен туындаған проблемалар бар деп бағаланады. Карпович Ресейдің жұмсақ күш элементтерінің табысқа жетуінің жалғыз мүмкіндігін бұрынғы кеңестік географияда экономиканы ырықтандыру мен саяси жүйені демократияландыру деп санайды. Жасалатын демократиялық реформалардан кейін ғана Ресей бұл әлеуетке ие бола алады деп көрсетілген. Мұнда Карповичтің Ресейдің Еуразияға деген жұмсақ күшін батыстық тұрғыдан қарастыруы және оны осы критерийлерге сәйкес сипаттауы оның жұмысы тұрғысынан оқаусыздықтар тудыруы мүмкін. Осы географияда Ресей жүзеге асырып отырған қоғамдық дипломатия іс-әрекетінің сәтті болу мүмкіндігін зерттеу қажет [8].

Сыртқы саясаттың маңызды тіректерінің бірі болып табылатын Ресейдің жақын қоршаған орта стратегиясын қолдану аймағы бағаланған кезде, орыс азшылықтары бұрынғы Кеңес Одағы елдерімен жасалатын қатынастар мен мәдени дипломатияның құралы ретінде қарастырылады. Уақыт өте келе, бұл стратегияны ел үкіметтері Ресейдің басқа елдердегі халыққа ықпал ету және олардың құқықтарын қорғауда рөл атқаруы үшін Ресейдің араласу құралы ретінде қабылдай бастады. Популяция факторының маңыздылығы дағдарыс кезінде айқындала түседі. Қазақстанның әкімшілік құрылымы, капиталын өзгерту және 2014 жылы Қырымдағы оқиғалар талданған кезде демографияның рөлін оңай түсінуге болады. Шын мәнінде, орыс тілін оқыту мен тарату, бұқаралық ақпарат құралдары, білім беру саясаты және аймақтағы орыс православие шіркеуінің қызметі саласындағы ірі бастамаларды жүзеге асырудың қазіргі заңды негізі - орыс азшылықтары. Қазақстандағы орыстардың үлесі 2009 жылғы санақ бойынша 16 миллион тұрғынның 23,7%-ы бар аймақтағы ең тығыз ел болып табылады және оның саны 3 793 764 құрайды. Тәуелсіздік жарияланғанға дейін елдегі орыстардың саны 40%-дан бүгінгі күнге дейін төмендеді; Шетелде тұратын азаматтарға Ресей жасаған оралман бағдарламалары аясында қазақ халқының көбеюі, шет елдегі қазақтардың отанына оралуы және кейбір орыстардың Ресейге қоныстануы деп айтуға болады. Елдегі орыстардың үлесі барлық басқа ортаазиялық

елдердегі орыстардың үлесінен жоғары. Бұл жағдай ұлттық мемлекет процесінде мәдениет пен тіл тұрғысынан маңызды мәселелердің бірін құрайды. Орыстардың қызметі де елдің саяси күн тәртібінде. 1990 жылдардан басталған қозғалыстарда Қазақстанның солтүстік бөлігін Ресеймен біріктіру туралы ұсыныстар да айтылды. Алайда, сол кезде Кремль бұл топтардан алшақ ұстады. Ресейлік белсенділер демократияландыру процесін үнемі күн тәртібіне шығарады және саяси партиялар арқылы саяси ұстанымдарын анықтай түсті. Ресейдің Қазақстандағы ықпалы қоғамдағы индивидтерді анықтаудан да көрінеді. Манкурт немесе қара орыс терминдері өзін, құндылықтарын, мәдениетін ұмытып кететін этникалық қазақтар үшін қолданылады. Қара орыс этникалық жағынан қазақ болғанымен, құндылықтар тұрғысынан орыс мәдениетіне жақын және қызығушылық танытатын адамдар үшін қолданылады; Олар өздерінің сипаттамалары бойынша қазақтар болғанымен, олардың Ресейге жақындығына байланысты мемлекетке деген адалдығына күмән туындайтындығы әр уақытта айтылып келеді [9].

Ресей халқы солтүстік және шығыс облыстарда тығыз орналасқан Қазақстанда, 2014 жылғы наурызда Украинаның Қырымды Ресеймен байланыстыру туралы заңына қарсы референдум қабылдағаннан кейін осыған ұқсас оқиғалардың дамуы мүмкін деген алаңдаушылық болды. Нәтижесінде, Ресейдің жалпы туыстық саясаты зерттелген кезде, оның диаспоралық сипаттамалары жоқ, бірақ оларды азшылық деп сипаттауға болмайтын аймақтағы орыс қауымдастығын диаспорациялауға тырысқаны байқалады. Ал аймақтағы орыстар, керісінше, өз елдеріне оралу немесе жаңа мемлекеттердің азаматтары болу туралы диллемалық мәселелерге тап болды. Мәскеу құрған Ресейде шетелде тұратын азаматтарды ерікті түрде қоныстандыру жөніндегі мемлекеттік көмек бағдарламасы аясында қайтару ресми билік күтпеген жерден өтті. Бағдарлама шеңберінде 2011 жылы Ресейде қоныстанған қандастардың жалпы саны 20256-ға жетті және орыс ұлты Қазақстаннан шыққан, 33,3%-бен ең үлкен топты құрады. Бір жағынан, тіл жеке тұлғаны құру мен қалыптастыруда, сондай-ақ күн тәртібін анықтауда маңызды. Орыс тілі - еуразиялық географияда кеңестік бірегейлікке сілтеме жасайтын құрал болса, ресейлік телеарналар, газет-журналдар интернет-БАҚ арқылы ақпарат тарату тәсілдерінің бірі болып табылады. Ағылшын тілі әлемнің басым бөлігінде басым болғанымен, еуразиялық географиядағы адамдардың ақпаратқа жету тәсілі өз тілінде толық емес, өз тілінде емес, орыс тілінде беріледі. Бұрынғы кеңестік елдерді өздерінің тәуелсіздігінің 22-ші жылында-ақ терминологияда жаңа тәуелсіз мемлекеттер (newly independent states) ретінде сипаттауының маңызды себебі - сәйкестіліктің өзгеруіне толық қол жеткізілмегендігінде. Әлеуметтік тұрғыдан қарастырған кезде, өзгерістер бүкіл аймаққа таралуы үшін көп уақыт қажет [10].

Ұсынылатын тұжырымдар:

- Ақпаратттық кеңістіктің жаһандану кезеңінде «жұмсақ күш» ұғымының мағынасы - ұлттық мүдделерді жүзеге асырудың тиімді құралы ретінде мемлекеттің жағымды имиджін қалыптастыру және көпполярлы әлемді дамыту мен нығайтуға қатысуымен анықталады. Қазіргі таңда қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді қозғай отырып, мемлекетаралық қатынастарды дамытуда «жұмсақ күштің» өзектілігі артуда. Халықаралық қатынастар кеңістігінде қоғамдық санаға ықпал етудің жаңа тетіктері қолданылуда.

- «жұмсақ күштің» тарихи дамуы, БАҚ, саясат, экономикалық және әлеуметтік жүйелердің өзгерістеріне тікелей байланыста өркендеді.

- Тәуелсі Қазақстан «жұмсақ күш» саясатының қалыптасуы мен сыртқы саяси стратегиясының негіздерін заман талабына сай мемлекет құру, әлеуметтік құрылымдарды жаңарту талаптарымен сабақтас болды.

- Қазақстандағы қоғамдық «жұмсақ күш» саясатының қазіргі құралдары, мемлекеттің сыртқы саясатындағы цифрлық дипломатияның ерекшелігі, Қазақстанның ұлттық брендингі мен халықаралық жағымды имиджін қалыптастырудағы қоғамдық дипломатияның институттарын, құралдарын дамыту көзделеді.

- Жаһандану трансформациясындағы мәдениетаралық коммуникацияның мәселелері, АҚШ, Ұлыбритания, Ресей елдерінің саяси аренадағы имидж құру ерекшеліктері сарапталады.Алғаш рет АҚШ ұлттық барлау кеңесінің бұрынғы президенті болған және Клинтон дәуірінде қорғаныс министрінің орынбасары қызметін атқарған саясаттанушы Джозеф Най алғаш рет қолданған 'Жұмсақ күш' тұжырымдамасы қазіргі кездегі маңызды сыртқы саяси терминдердің біріне айналды [1].

Бүгінде олар әртүрлі елдерден жиналған кезде де, олардың бір-бірінің өміріне бөтен емес екендіктері және Ресейді бөтен деп санамайтындығы байқалды. Қазақстанда орыс азшылықтарының болуы және

бүкіл қоғамның қазақ тілін білмеуі орыс басылымдарының маңыздылығын арттырады. Қоғамның 45%-ы күн тәртібіне және ақпаратқа қол жеткізуді ресейлік газеттер мен баспа өнімдерін қаласа, 78% ресейлік телеарналарды көреді. Елдегі бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы ең маңызды проблема – бұл қазақстандық және ресейлік бұқаралық ақпарат құралдары арасындағы байланыстың жоқтығы және бірлескен жұмыстың болмауы [11].

Координацияның болмауының нәтижесінде соңғы жылдары аймақтар арасында хабар тарату саясаты мен преференцияларының біршама ерекшеленіп келе жатқандығы байқалды. Бұл жағдай елдің этникалық құрамына тікелей байланысты. Газеттер мен журналдар Қазақстанның оңтүстік және батыс бөліктерінде қазақ тілінде басылады; Орыс тілі солтүстік, орталық және шығыс бөліктерінде басылған. Жалпы елді қарастырсақ, ресейлік басылымдар саны жағынан қазақстандық әріптестерінен асып түсетіні байқалады. Ең көп сатылатын «Казахстанская правда» газеті орыс тілінде шығады. Мемлекеттік қаржыландырумен және жеке бастамашылықпен ресейлік газет-журналдар басылымдарда бірінші орын алады. Теледидар мен радио арналарына да қатысты. Мемлекет қаржыландырған «Kazak TV» екі тілде, орыс және қазақ тілінде хабар таратады. Интернетке қол жеткізу бойынша алғашқы үш сайт ресейлік сайттардан тұрады. Ресейлік компаниялардың өнімдеріне әсіресе коммуникация мен әлеуметтік медиада басымдық беріледі. Аймақтың білім беру мәселесі елдер негізінде қаралған кезде, тілге және орыс азшылықтарына байланысты сызық бар екендігі көрінеді [12].

Орыс азшылықты құрайтын Қазақстанда қазақ тілінің мәртебесі Конституциямен қорғалғанына қарамастан, ғылыми-техникалық әдебиеттер орыс тілі арқылы дамып келеді және елдегі оқу орындарының 46% орыс тілінде білім береді. Оқушылар бастауыш және орта білім беруді қазақ немесе орыс тілді мектептерден бастауы мүмкін, олардың қалауын олардың отбасылары жасайды. 1989 жылдан бастап қазақ тілінде сабақ беретін мектептер санының өсуі және олардың орыс тіліндегі баламаларының азаюы байқалады. 1989 жылы қазақша білім беретін мекемелердегі студенттердің саны 30,2%-дан 2007 жылы 54,8%-ға дейін өсті. Алайда орта білім беру ұйымдарында міндетті пән ретінде қазақ және орыс тілдерімен қамтамасыз ету орыс тілінің өмір сүруіне ықпал етеді. Сонымен қатар, қазақтілді мектептердің 80%-ы ауылдық жерлерде орналасқан және көпұлтты қазақтар шоғырланған аймақтарда басымдық береді. Үлкен қалаларда орысша білім беретін оқу орындарының студенттерінің саны өзінің артықшылығын сақтайды. Қазақ және орыс тілдеріндегі қос тілді бағдарламалар жоғары оқу орындарында кең таралған. Орта білім беруде қабылданатын екінші тіл орта мектепті бітіру емтиханында және жоғары оқу орнына түсу емтиханында тексеріледі. Қазақ тілін осылай оқитындар орыс тілін біледі, ал орысша білімі бар адамдар өз деңгейінің қазақ екенін дәлелдеуі керек. Үміткерлер қазақ үкіметін шетелде жоғары білім алуға мүмкіндік беретін «Болашақ» (Болашақ) стипендиялық бағдарламасында өздерінің қазақ тілін білетіндіктерін көрсетеді деп күтілуде. Ресей – бұл шетелден жоғары білім алу үшін Қазақстаннан келетін студенттердің бірінші таңдауы. Ресейдегі халықаралық студенттердің санын ескере отырсақ, ең үлкен топты Қазақстан студенттері құрайды. Қазақстанда мемлекеттік білім беруде немесе жеке секторда өз орнын иелену және жақсы жалақы алу үшін орысша білім беру мен Ресейдегі азшылық қазақтар үшін де, орыс азшылықтары үшін де маңызды [13].

Қорытынды

Қырғи қабақ соғыстан кейін супер держава мәртебесінен айрылған Ресейдің халықаралық энергетикалық саясаттағы орнын қайта анықтауға және нығайтуға күш салатыны байқалады. Осы кезеңде Ресейдің аймақтық және жаһандық держава ретінде көтерілуіне ықпал ете алатын құралдар мен құрылымдар сыртқы саясатта жасалды. Бұл кезеңде экономикалық проблемалар мен жаһандық аласапыран басым болған кезде Ресейдің экономикалық және саяси жағдайын нығайтқан оқиғалар оның ішкі және шет елдердегі жағдайына ықпал етті. Әскери күш, ядролық қару-жарақ, ішкі қақтығыстар, энергетикалық саясат және Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кеңестік мұра жаңа Ресейді күшті держава ретінде қабылдауға мәжбүр етті. Путиннің дәуірінен бастап Ресейдің халықаралық аренадағы имиджін айқындау және күшті әрі ықпалды актер ретінде қабылдау үшін жетекші батыстық институттармен зерттеулер жүргізілді; жаңа мемлекеттік институттар мен мемлекет қолдауындағы үкіметтік емес ұйымдар сыртқы саясат, мәдени саясат және қоғамдық дипломатия процестеріне кіреді. Зерттеу шеңберінде жұмсақ қуатқа ықпал ететін құралдар ретінде; Адам факторы аясында орыс диаспорасы, бұқаралық ақпарат құралдары, тілдік саясат, білім және орыс православие шіркеуінің қызметі зерттеледі. Зерттеудің негізгі талабы Ресейді жұмсақ күш деп санамау. Батыс әдебиетін зерттегенде, Ресейді жұмсақ күш деп санауға болмай-ды, керісінше, ол өзінің мүдделерін Кеңес Одағы

кезеңінде дәстүрге айналған үгіт-насихат пен қиын әдістер арқылы алды деп қорытынды жасауға болады. Алайда, еуразиялық географияны зерттегенде, Ресейдің бірегей жұмсақ энергетикалық аймақтары қалыптасқан деп айтуға болады. Ресей – бұл аймақтағы адамдардың өміріне әсер ететін және аймақтағы көптеген отбасылардың күнделікті өміріне ықпал ететін күш.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:
1. Роберт дал," билік тұжырымдамасы", мінез-құлық ғылымы, Сан: 2-3(1957). б. 202. http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/bs.3830020303/pdf (өтініш берген күні: 04.01.2021)
2. Халук Өздемир, "Uluslararası Ilişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme", Анкара, СБФ Дергиси университеті, сана: 63-3 (2008), б. 113, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/3/7-Ozdemir-Haluk.pdf (өтініш берген күні: 07.01.2021)
3. Александр Вендт, халықаралық саясаттың әлеуметтік теориясы, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), б. 97.
4. Ханс Моргентау, ұлттар арасындағы саясат: билік пен бейбітшілік үшін күрес, (Нью-Йорк: Кнопф, 1948), Б. 5http: / / www3. nd. edu/~cpence / eewt / Morgenthau2005.pdf (өтініш беру күні: 13.01.2021)
5. Бертран Расселл, қуат: жаңа әлеуметтік талдау, (Лондон: Психология Пресс, 2004), 35-бет.
6. Энтони Де Креспиньи мен Алан Вертхаймер, билік, билік, әділеттілік және құқықтар (New Brunswick: Transaction Publishers, 2010), б. 16.
7. Джозеф Най, биліктің болашағы (Нью-Йорк: қоғамдық істер, 2011), б. 5-6.
8. Халук Өздемир, "Uluslararası Ilişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme", Анкара, СБФ Дергиси университеті, сана: 63-3 (2008), б. 114, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/3/7-Ozdemir-Haluk.pdf (өтініш берген күні: 20.01.2021)
9. Збигнев Бжезинский, Büyük Satranç Tahtası, (Стамбул: Inkılap Yayınları, 2005), б. 155
10. Ярослав Квик-Карпович, "посткеңестік кеңістіктегі ресейлік жұмсақ күштің шегі", б. 1.
11. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі, 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының нәтижелері туралы талдамалық есеп, Астана 2011, б. 20.
12. Айшегүл Айдынгүн," Avrasya 'nın Merkezinden Dünyaya Açılan ülke Kazakistan", içinde Bağımsızlıklının Yirminci Yılında Türk Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile Ilişkiler ed. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım (Анкара: AKM Yayınları, 2012), б. 90-95.
13. Александр Журавский, Ольга Выхованец, "отандастар: Отанына оралу", Ресейдің халықаралық істер жөніндегі кеңесі, http://russiancouncil.ru/en/inner/?id_4=1908#top (өтініш берген күні: 27.01.2021)

References:

1. Robert Dahl, "The Concept of Power", Behavioral Science, Сан: 2-3 (1957). б. 202. http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/bs.3830020303/pdf (дата обращения:04.01.2021)

2. Haluk Özdemir, "Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Саны: 63-3 (2008), б. 113, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/3/7-Ozdemir-Haluk.pdf(дата обращения:07.01.2021)

3. Alexander Wendt, Social Theory of International Politics, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), б. 97.

4. Hans Morgenthau, Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace, (New York: Knopf,1948), s.5http://www3.nd.edu/~cpence/eewt/Morgenthau2005.pdf (дата обращения:13.01.2021)

5. Bertrand Russell, Power: A New Social Analysis, (Londra: Psychology Press, 2004), б. 35.

6. Anthony De Crespigny ve Alan Wertheimer, Power, Authority, Justice and Rights (New Brunswick: Transaction Publishers, 2010), б. 16.

7. Joseph Nye, The Future of Power (New York: Public Affairs, 2011), б. 5-6.

8. Haluk Özdemir, "Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Саны: 63-3 (2008), б. 114, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/3/7-Ozdemir-Haluk.pdf (дата обращения:20.01.2021)

9. Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2005), б. 155

10. Jaroslaw Cwiek-Karpowicz, "Limits to Russian Soft Power in the Post-Soviet Area", б. 1.

11. The Agency on Statistics of The Republic of Kazakhstan, Results of the 2009 National Population Census of the Republic of Kazakhstan Analytical Report, Astana 2011, б. 20.

12. Ayşegül Aydıngün, "Avrasya'nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke Kazakistan", içinde Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Türk Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler ed. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım (Ankara: AKM Yayınları, 2012), б. 90-95.

13. Alexander Zhuravsky ve Olga Vykhovanets, "Compatriots: Back to the Homeland", Russian International Affairs Council, http://russiancouncil.ru/en/inner/?id_4=1908#top(дата обращения:27.01.2021)